

આત્મસંયમ યોગ

[ભગવદ્ ગીતા : અધ્યાય છઠ્ઠો]

(વડોદરા ખાતે આપેલ પ્રવચનોનો સારાંશ)

- શ્રી યોગેશ્વરજી

NOTICE

સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન
All rights reserved by Author

The content of this e-book may be used as an information resource. Downloading or otherwise transmitting electronic copies of this book or portions thereof, and/or printing or duplicating hard copies of it or portions thereof is authorized for **individual non-profit use ONLY**. Any other use including the reproduction, modification, distribution, transmission, republication, display or performance of the content of this book for commercial purposes is strictly prohibited.

Failure to include this notice on any digital or printed copy of this book or portion thereof; unauthorized registration of a claim of copyright on this book; adding or omitting from the content of it without clearly indicating that such has been done; or profiting from transmission or duplication of it, is a clear violation of the permission given in this notice and is strictly prohibited. Violators will be prosecuted.

Permission for use beyond that specifically allowed by this notice may be requested in writing from Swargarohan, Danta Road, Ambaji (North Gujarat) INDIA.

e-book

Title : Atmasanyam Yog
Language : Gujarati
Version : 1.0
Pages : 299
Created : November 13, 2008.

NOTE

This e-book is a manifestation of our humble effort to present Shri Yogeshwarji's lectures in readable digital format. Due care has been taken in preparing the material of this e-book from its original audio cessatte. However, if you find any error or omissions, please let us know. We welcome your comments.

નિવેદન

ગીતા ભારતની આધ્યાત્મિક, સાંસ્કૃતિક પરંપરાનું પ્રતિનિધિત્વ કરનારો ગ્રંથ છે. જીવનના ઘડતર અને વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો આપવાની એનામાં શક્તિ રહેલી છે. એ દ્રષ્ટિએ જોતાં એને વધારે ને વધારે સમજવાની ને જીવનના ઘડતરમાં એની મદદ મેળવવાની આવશ્યકતા ઘણી મોટી છે. આ પ્રવચનો એમાં મદદરૂપ થશે એવી આશા છે.

- શ્રી યોગેશ્વરજી

શ્રવણ એક ક્ષુભ.
એને સૌમ્યવંતુ ક્ષીએ. ખાખને સૌમ્ય ક્ષીએ.
શ્રવણ એક સરિતા.
એને સૌમ્યવંતુ ક્ષીએ ખાખને સૌમ્ય ક્ષીએ.
શ્રવણ એક સ્ત્રી.
એને સ્ત્રીવંતુ ક્ષીએ ખાખને સ્ત્રી ક્ષીએ.
શ્રવણ એક સ્ત્રી, વિરાટ સ્ત્રી.
એને સ્ત્રીવંતુ ક્ષીએ ખાખને સ્ત્રી ક્ષીએ

શ્રી યોગેશ્વરજી આશિષ

અનુક્રમણિકા

અ. ભગવદ્ ગીતા અધ્યાય છઠ્ઠો ૧. પ્રવચન પ્રથમ ૨. પ્રવચન બીજું ૩. પ્રવચન ત્રીજું ૪. પ્રવચન ચોથું ૫. પ્રવચન પાંચમું ૬. પ્રવચન છઠ્ઠું ૭. પ્રવચન સાતમું ૮. પ્રવચન આઠમું ૯. પ્રવચન નવમું ૧૦. પ્રવચન દસમું	૧૧. પ્રવચન અગિયારમું ૧૨. પ્રવચન બારમું ૧૩. પ્રવચન તેરમું ૧૪. પ્રવચન ચૌદમું ૧૫. પ્રવચન પંદરમું ૧૬. પ્રવચન સોળમું ૧૭. પ્રવચન સત્તરમું ૧૮. પ્રવચન અઠ્ઠારમું ૧૯. પ્રવચન ઓગણીસમું ૨૦. સમાપન

પ્રવચન સ્થળ

નજરબાગ પેલેસ,
માંડવી. વડોદરા

*

તારીખ

૯ થી ૨૭ જાન્યુઆરી, ૧૯૮૧.

*

મૂળ ધ્વનિમુદ્રણ

જીતુભાઈ ગાંધી

*

સંકલન અને રૂપાંતર

દક્ષેશ કોન્ટ્રાક્ટર

અધ્યાય ૬ આત્મસંયમયોગ

ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ આત્મસંયમયોગ

સાચો સંન્યાસી

શ્રીભગવાનુવાચ

શ્રી ભગવાન કહે છે:

અનાશ્રિતઃ કર્મફલં કાર્યં કર્મ કરોતિ યઃ ।
સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરગ્નિર્ન ચાક્રિયઃ ॥૬-૧॥
ફલનો આશ્રય છોડતાં, કર્મ કરે છે જે,
સંન્યાસી તે છે ખરો, યોગીજન પણ તે.

અગ્નિને અડકે નહીં, કર્મ કરે ના તોય,
માયા મમતા હોય તો ત્યાગી થાય ન કોય.

યં સંન્યાસમિતિ પ્રાહુર્યોગં તં વિદ્ધિ પાણ્ડવ ।
ન હ્યસંન્યસ્તસંકલ્પો યોગી ભવતિ કશ્ચન ॥૬-૨॥
યોગ અને સંન્યાસ બે અલગ ખરે જ નથી,
છોડે ના સંકલ્પ તે યોગી થાય નહીં.

આરુરુક્ષોર્મુનેર્યોગં કર્મ કારણમુચ્યતે ।
યોગારૂઢસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે ॥૬-૩॥
યોગ-સાધના કાજ તો સાધન કર્મ મનાય,
શમના સાધનથી પછી યોગારૂઢ થવાય.

યદા હિ નેન્દ્રિયાર્થેષુ ન કર્મસ્વનુષ્જ્જતે ।
સર્વસંકલ્પસંન્યાસી યોગારૂઢસ્તદોચ્યતે ॥૬-૪॥
ઈન્દ્રિયોના વિષયની મમતા છૂટી જાય,
સંકલ્પ મટે તે પછી યોગારૂઢ ગણાય.

ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનં નાત્માનમવસાદયેત્ ।
આત્મૈવ હ્યાત્મનો બન્ધુરાત્મૈવ રિપુરાત્મનઃ ॥૬-૫॥

કરવું પતન ન જાતનું, કરવો નિત ઉધ્ધાર,
પોતે શત્રુ, મિત્ર ને પોતાનો રખવાળ. ॥૫॥

બન્ધુરાત્માત્મનસ્તસ્ય યેનાત્મૈવાત્મના જિતઃ ।
અનાત્મનસ્તુ શત્રુત્વે વર્તેતાત્મૈવ શત્રુવત્ ॥૬-૬॥
જે મનને જીતે સદા મિત્ર બને છે તે,
પોતાનો શત્રુ બને મન ના જીતે જે.

જિતાત્મનઃ પ્રશાન્તસ્ય પરમાત્મા સમાહિતઃ ।
શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ તથા માનાપમાનયોઃ ॥૬-૭॥
જાત ઉપર સંયમ કરી લે છે જે યોગી,
શાંત હોય તે, હોય છે પ્રભુ-રસનો ભોગી.

ટાઢ તાપ સુખ દુઃખ ને માન તેમ અપમાન,
ચલિત કરે જેને ન તે યોગી ઉત્તમ જાણ.

જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા કૂટસ્થો વિજિતેન્દ્રિયઃ ।
યુક્ત ઇત્યુચ્યતે યોગી સમલોષ્ટાશ્મકાઞ્ચનઃ ॥૬-૮॥
પથર સોનું મૃત્તિકા તેને સરખાં હોય,
તૃપ્ત જ્ઞાન-વિજ્ઞાનમાં સાક્ષી જેવો સ્હોય.

સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીન મધ્યસ્થદ્વેષ્યબન્ધુષુ ।
સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥૬-૯॥
મિત્ર શત્રુ મધ્યસ્થ કે બંધુ સ્નેહીમાં,
સમબુદ્ધિ છે તે કહ્યો ઉત્તમ યોગી હા.

ધ્યાનની સમજ

યોગી યુઞ્જીત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥૬-૧૦॥
એકાંતમહી બેસવું યોગીએ હરરોજ,

તૃષ્ણા ને સંગ્રહ તજી કરવી અંતર ખોજ.

શુઘૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ ।
 નાત્યુચ્છિન્નં નાતિનીચં ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્ ॥૬-૧૧॥
 સંયમ જાતતણો કરી એકલા જ રે'વું,
 પવિત્ર સ્થાને વ્રઠ કરી આસનને દેવું.

તત્રૈકાગ્રં મનઃ કૃત્વા યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ ।
 ઉપવિશ્યાસને યુઙ્જ્યાદ્યોગમાત્મવિશુદ્ધયે ॥૬-૧૨॥
 ઈન્દ્રિયો મન વશ કરી, મન એકાગ્ર કરી,
 આત્મ શોધવા યોગને કરવો શાંતિ ધરી

સમં કાયશિરોગ્રીવં ધારયન્નચલં સ્થિરઃ ।
 સમ્પ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રં સ્વં દિશશ્ચાનવલોકયન્ ॥૬-૧૩॥
 કાયા મસ્તક ડોકને કરવા સરખાં સ્થિર,
 નાસિકાગ્રને દેખવું, ધરી ચિત્તમાં ધીર.

પ્રશાન્તાત્મા વિગતભીર્બ્રહ્મચારિવ્રતે સ્થિતઃ ।
 મનઃ સંયમ્ય મચ્ચિત્તો યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥૬-૧૪॥
 સ્થિરતા રાખી ભય તજી, બ્રહ્મચર્ય પાળી,
 મન મારામાં જોડવું બીજેથી વાળી.

યુઙ્જન્નેવં સદાત્માનં યોગી નિયતમાનસઃ ।
 શાન્તિં નિર્વાણપરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥૬-૧૫॥
 સંયમથી અભ્યાસને આમ કરે છે જે,
 પરમ શાંતિ મુજમાં રહી પ્રાપ્ત કરે છે તે.

નાત્યશ્નતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાન્તમનશ્નતઃ ।
 ન ચાતિ સ્વપ્નશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥૬-૧૬॥
 ઉપવાસી રે'વું નહીં, ખાવું ના પણ ખૂબ.
 ઉજાગરા કરવા નહીં, ઊંઘવું નહીં ખૂબ.

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।
 યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃખહા ॥૬-૧૭॥
 યોગ્ય કરે આહાર ને વિહાર તેમજ કર્મ,
 જાગે ઊઘે યોગ્ય તે લભે યોગનો મર્મ.

યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવતિષ્ઠતે ।
 નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો યુક્ત ઇત્યુચ્યતે તદા ॥૬-૧૮॥
 ચિત્ત થાય વશ ને પછી આત્મામાં સ્થિર થાય,
 નિઃસ્પૃહ યોગી થાય તે યોગી યુક્ત ગણાય.

યથા દીપો નિવાતસ્થો નેઙ્ગતે સોપમા સ્મૃતા ।
 યોગિનો યતચિત્તસ્ય યુજ્જતો યોગમાત્મનઃ ॥૬-૧૯॥
 હવા વિનાના સ્થાનમાં દિવો ના હાલે,
 તેવું મન યોગીતણું ચળે ન કો' કાળે.

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।
 યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પશ્યન્નાત્મનિ તુષ્યતિ ॥૬-૨૦॥
 યોગીજનના ચિત્તનો પૂરો સંયમ થાય,
 ડૂબી જાય ધ્યાનમાં, ત્યારે રસમાં ન્હાય.

સુખમાત્યન્તિકં યત્તદ્ બુદ્ધિગ્રાહ્યમતીન્દ્રિયમ્ ।
 વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥૬-૨૧॥
 આત્માનો અનુભવ કરી આનંદમહીં ન્હાય,
 બુદ્ધિ ને ઈન્દ્રિયથી અતીત સુખમાં ન્હાય.

યં લબ્ધ્વા ચાપરં લાભં મન્યતે નાધિકં તતઃ ।
 યસ્મિન્સ્થિતો ન દુઃખેન ગુરુણાપિ વિચાલ્યતે ॥૬-૨૨॥
 તેનાથી કોઈ નથી બીજો ઉત્તમ લાભ,
 તેને પામી ના ચળે પડે ભલેને આભ.

તં વિદ્યાદ્દુઃખસંયોગવિયોગં યોગસંજ્ઞિતમ્ ।
 સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો યોગોઽનિર્વિણ્ણચેતસા ॥૬-૨૩॥

દુઃખ મટી જાયે બધું, તેને યોગ કહ્યો,
મનને મજબૂત રાખતાં કરવો તે જ રહ્યો.

સંકલ્પપ્રભવાન્કામાંસ્ત્યક્ત્વા સર્વાનશેષતઃ ।
મનસૈવેન્દ્રિયગ્રામં વિનિયમ્ય સમન્તતઃ ॥૬-૨૪॥
સંકલ્પથકી કામના થાયે તે ટાળે,
ઇન્દ્રિયો મનથી બધી સંયમમાં ધારે.

શનૈઃ શનૈરુપરમેદ્બુદ્ધ્યા ધૃતિગૃહીતયા ।
આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિન્તયેત્ ॥૬-૨૫॥
ધીરે ધીરે બુદ્ધિને કરે પછી ઉપરામ,
વિચાર ન કરે, મન કરી સ્થિરને આત્મારામ.

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચઞ્ચલમસ્થિરમ્ ।
તતસ્તતો નિયમ્યૈતદાત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥૬-૨૬॥
મન આ ચંચલ જાય છે અનેક વિષયો માંહ,
વાળી પાછું જોડવું તેને આત્મા માંહ.

પ્રશાન્તમનસં હ્યેનં યોગિનં સુખમુત્તમમ્ ।
ઉપૈતિ શાન્તરજસં બ્રહ્મભૂતમકલ્મષમ્ ॥૬-૨૭॥
કરતાં એમ થઇ જશે મન આત્મામાં શાંત,
સુખ ઉત્તમ ત્યારે થશે, દોષ થશે સૌ શાંત.

યુઞ્જન્નેવં સદાત્માનં યોગી વિગતકલ્મષઃ ।
સુખેન બ્રહ્મસંસ્પર્શમત્યન્તં સુખમશ્રુતે ॥૬-૨૮॥
રોજ કરે છે યોગ આ તે તો નિર્મલ થાય,
બ્રહ્મપ્રાપ્તિ સુખ પૂર્ણ તે પામી તેમાં ન્હાય.

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।
ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥૬-૨૯॥
આત્માને સૌ જીવમાં આત્મામાં સૌ જીવ,
યોગી જુએ હંમેશ એ સમદર્શીની રીત.

યો માં પશ્યતિ સર્વત્ર સર્વ ચ મયિ પશ્યતિ ।
 તસ્યાહં ન પ્રણશ્યામિ સ ચ મે ન પ્રણશ્યતિ ॥૬-૩૦॥
 જે મુજને સઘળે જુએ, મારામાં ને સર્વ,
 તેનાથી ના દૂર હું, તે ના મુજથી દૂર.

સર્વભૂતસ્થિતં યો માં ભજત્યેકત્વમાસ્થિતઃ ।
 સર્વથા વર્તમાનોઽપિ સ યોગી મયિ વર્તતે ॥૬-૩૧॥
 રહેલ સર્વે જીવમાં મને ભજે છે જે,
 વર્તે સર્વપણે ભલે, મુજમાં વર્તે તે.

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પશ્યતિ યોઽર્જુન ।
 સુખં વા યદિ વા દુઃખં સ યોગી પરમો મતઃ ॥૬-૩૨॥
 આત્મ જુએ સૌમાં અને અનુભવ કરે સમાન,
 જાણે પરની પીઠ તે યોગી માન મહાન

અર્જુન ઉવાચ

અર્જુન કહે છે:

યોઽયં યોગસ્ત્વયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન મધુસૂદન ।
 એતસ્યાહં ન પશ્યામિ ચન્ચલત્વાત્સ્થિતિં સ્થિરામ્ ॥૬-૩૩॥
 સમતાનો આ યોગ જે કહ્યો તમે પ્રભુ હે,
 ચંચલતાને કારણે અશક્ય લાગે તે.

ચન્ચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ પ્રમાથિ બલવદ્દૃઢમ્ ।
 તસ્યાહં નિગ્રહં મન્યે વાયોરિવ સુદુષ્કરમ્ ॥૬-૩૪॥
 મન ચંચલ બલવાન છે જક્કી તેમજ ખૂબ,
 વાયુ જેમ મુશ્કેલ છે તેનો સંયમ ખૂબ.

શ્રી ભગવાનુવાચ

શ્રી ભગવાન કહે છે:

અસંશયં મહાબાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ।
 અભ્યાસેન તુ કૌન્તેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥૬-૩૫॥

મનને ચંચલ છે કહ્યું, તે છે સત્ય ખરે,
પ્રયત્ન ને વૈરાગ્યથી યોગી કાબુ કરે.

અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પ્રાપ્ત ઇતિ મે મતિઃ ।
વશ્યાત્મના તુ યતતા શક્યોઽવાસુમુપાયતઃ ॥૬-૩૬॥
અસંયમીને યોગ તો મુશ્કેલ કહ્યો છે,
સંયમશીલ પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત કરે છે તે.

અર્જુન ડવાચ
અર્જુન કહે છે:

અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્ચલિતમાનસઃ ।
અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિં કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ ॥૬-૩૭॥
અસંયમી શ્રદ્ધાભર્યો ચલિત યોગથી થાય,
યોગસિદ્ધિ ના પામતાં તેની શી ગતિ થાય ?

કચ્ચિન્નોભયવિભ્રષ્ટશિચ્છિન્નાભ્રમિવ નશ્યતિ ।
અપ્રતિષ્ઠો મહાબાહો વિમૂઢો બ્રહ્મણઃ પથિ ॥૬-૩૮॥
છિન્નભિન્ન વાદળ સમો વિનાશ તેનો થાય ?
બ્રહ્મપ્રતિષ્ઠાહીન તે વિમૂઢનું શું થાય ?

ઇતન્મે સંશયં કૃષ્ણ છેતુમર્હસ્યશેષતઃ ।
ત્વદન્યઃ સંશયસ્યાસ્ય છેતા ન હ્યુપપચતે ॥૬-૩૯॥
પૂર્ણપણે મારી તમે શંકા દૂર કરો,
અન્ય કોણ હરશે, ન જો શંકા તમે હરો ?

યોગભ્રષ્ટની ગતિ વિષે

શ્રીભગવાનુવાચ
શ્રી ભગવાન કહે છે:

પાર્થ નૈવેહ નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય વિચતે ।
ન હિ કલ્યાણકૃત્કશ્ચિદ્દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥૬-૪૦॥
આ લોકે પરલોકમાં નાશ ન તે પામે,

મંગલકર્તા ના કદી દુર્ગતિને પામે.

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાં લોકાનુષિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ ।
શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગભ્રષ્ટોઽભિજાયતે ॥૬-૪૧॥
પુણ્ય ભરેલા લોકને તે યોગી પાવે,
પછી પવિત્ર ઘરોમહીં જન્મ લઇ આવે.

અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥૬-૪૨॥
જ્ઞાની યોગીના કુલે અથવા જન્મ ધરે
દુર્લભ જગમાં કો'કને આવો જન્મ મળે.

તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥૬-૪૩॥
પૂર્વજન્મના જાગતાં ત્યાં પણ સૌ સંસ્કાર,
યત્ન કરે યોગી વળી ભવને કરવા પાર.

पूर्वाभ्यासेन तेनैव द्वियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥૬-૪૪॥
પૂર્વજન્મ સંસ્કારથી અવશ્ય યોગ કરે,
યોગેચ્છાથી તત્ત્વ તે ઉત્તમ પ્રાપ્ત કરે.

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥૬-૪૫॥
પ્રયત્ન ખૂબ કર્યા થકી મેલ હૃદયના જાય,
એમ ઘણા જન્મે પછી સિદ્ધ યોગમાં થાય.

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥૬-૪૬॥
જ્ઞાની તપસીથી કહ્યો યોગી ઉત્તમ મેં,
કર્મીથી છે શ્રેષ્ઠ, તો યોગી તું ય થજે.

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્રતેનાન્તરાત્મના ।
 શ્રદ્ધાવાન્ ભજતે યો માં સ મે યુક્તમો મતઃ ॥૬-૪૭॥
 મારામાં મન જોડતાં, કરી વળી વિશ્વાસ,
 ભજે મને દિનરાત તે ઉત્તમ યોગી ખાસ.

॥ અધ્યાય છઠ્ઠો સમાપ્ત ॥

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે
 શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે આત્મસંયમયોગો નામ ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ ॥ ૬ ॥

પ્રવચન પુષ્પ : ૧

વિજ્ઞાન સુખોપભોગના સાધનો નિર્માણ કરી શકે પરંતુ એનો સદુપયોગ કેવી રીતે કરવો તેની સદબુદ્ધિ પ્રદાન કરી શકતું નથી. સંસારની વચ્ચે રહી સંસારના પદાર્થોથી અનાસક્ત બનવું અને ધનની લિપ્સા, સત્તાની મોહિની કે પદ-પ્રતિષ્ઠા અને અધિકારના નશામાંથી મુક્ત રહી આદર્શ માનવની પેઠે સેવાકાર્ય કરવાની કળા તો અધ્યાત્મયોગ જ શીખવી શકે.

- શ્રી યોગેશ્વરજી

પ્રવચન પુષ્પ : ૧

મુકમ્ કરોતિ વાચાલમ્ પંગુમ્ લંઘયતે ગિરિમ્ ।
 યત્કૃપા તમ અહં વંદે પરમાનંદ માધવમ્ ॥
 વસુદેવ સુતમ્ દેવમ્ કંસ ચાણુર મર્દનમ્ ।
 દેવકી પરમાનંદમ્ કૃષ્ણં વંદે જગત્ગુરુમ્ ॥

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા કેવળ ભારતવર્ષનો જ નહીં પરંતુ સંસારના આધ્યાત્મિક સાહિત્યનો મહામૂલો ગ્રંથ મનાય છે. આપણે જો પરદેશનો પ્રવાસ કરીએ તો આપણને તે વાતની પ્રતીતિ થાય છે. ઇંગ્લેન્ડ, અમેરીકા તથા કેનેડાના અમારા પ્રવાસો દરમ્યાન ઘણે ઠેકાણે અંગ્રેજોની આગળ જ્યારે અંગ્રેજીમાં મારા પ્રવચનો થતાં, અને પાછળથી પ્રશ્નોત્તરીનો કાર્યક્રમ યોજાતો ત્યારે ગીતા અને ઉપનિષદો પર ઘણા પ્રશ્નો પુછવામાં આવતા. ત્યારે મને આશ્ચર્ય થતું કે અહીંની પ્રજા ગીતા અને ઉપનિષદોની અંદર આટલી બધી અભિરુચિ રાખે છે ! પછી હું તપાસ કરતો ત્યારે મને જણાતું કે ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરીકામાં કેટલેય ઠેકાણે નિયમિત રીતે સંસ્કૃતના વર્ગો ચાલે છે, એટલું જ નહીં પરંતુ ગીતા અને ઉપનિષદ જેવા આપણા દાર્શનિક ગ્રંથોનું વિધિપૂર્વક અધ્યયન પણ થાય છે. તેમાં ત્યાંની પ્રજા રસ લેતી થઈ છે.

લંડનમાં એક ઠેકાણે મહિલા કેન્દ્ર તરફથી મારો વાર્તાલાપ યોજવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં હું જ્યારે વાર્તાલાપ આપવા ગયો ત્યારે, મહિલા કેન્દ્રના અધિપતિએ મને કહ્યું કે અહીંયા રોજ અમે ઉપનિષદનું અધ્યયન કરવા ભેગા થઈએ છીએ અને અઠવાડિયામાં એક વાર ઉપનિષદ ઉપર પ્રવચનો પણ યોજીએ છીએ. એ પ્રવચનો અમારા જ માણસોના એટલે કે અંગ્રેજોના જ યોજીએ છીએ.

મને બહુ નવાઈ લાગી. મને થયું કે આ અંગ્રેજ મહિલાઓ ઉપનિષદનું અધ્યયન કરે છે તો તેઓ ઉપનિષદના ઉચ્ચારો કઈ રીતે કરતા હશે ? એટલે મેં કહ્યું કે તમને જો હરકત ન હોય તો તમે ઉપનિષદોનું અધ્યયન કેવી રીતે કરો છો તે મને જરા બતાવો પછી હું મારો વાર્તાલાપ શરૂ કરું. એટલે એ મહિલાઓએ પોતે જે રીતે ઉપનિષદનો પાઠ કરતા હતા તે રીતે પાઠ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. એ પાઠને જ્યારે મેં સાંભળ્યો ત્યારે મને આશ્ચર્ય પણ થયું અને આનંદ પણ થયો. આશ્ચર્ય એટલા માટે થયું કે જેમની દૂધભાષા સંસ્કૃત નથી, માતૃભાષા સંસ્કૃત નથી, તેવી પ્રજા અને તે પણ મહિલાઓ, ઉપનિષદોનું બહુ સુંદર રીતે પઠન કરતી હતી. આનંદ એટલા માટે થયો કે સ્વામી વિવેકાનંદે જ્યારે પશ્ચિમનો પ્રવાસ કર્યો ત્યારે અમેરિકા કરતાં ઇંગ્લેન્ડની મહિલાઓના વધારે વખાણ કર્યા હતા. આજે પણ આપણે જો સ્વામી વિવેકાનંદના તે પ્રવચનોને વાંચીએ તો વિવેકાનંદજી એમાં લખે છે કે અંગ્રેજ મહિલાઓ, અમેરિકન મહિલાઓ કરતાં વધુ શક્તિશાળી, સ્ફુર્તિવાળી અને થોડીક વધુ બુદ્ધિશાળી પણ છે. આજે વખત બદલાયો છે. ધીરે ધીરે, જેમ જેમ કાળચક્ર ફરે છે તેમ તેમ, મૂલ્યોમાં પરિવર્તનો આવતા જાય છે. પરંતુ આજે પણ આપણે ઇંગ્લેન્ડ જઈને જોઈએ તો આપણને એમ લાગે કે સ્વામી વિવેકાનંદજીનું લેખન, એમનું અવલોકન અથવા નિરિક્ષણ અસ્થાને નહોતું.

પછી મારો મહિલા કેન્દ્રમાં ઉપનિષદ પર વાર્તાલાપ યોજવામાં આવ્યો અને ઉપનિષદ પણ એવું કે જે સૌથી કઠિન ગણાય. આમ તો આદ્ય શંકરાચાર્યે જ્ઞાન દૃષ્ટિથી દસ મહત્વના ઉપનિષદો નિશ્ચિત કરેલા છે:

ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ, કેન ઉપનિષદ, કઠ ઉપનિષદ, બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ, મુંડક ઉપનિષદ, માંડુક્ય ઉપનિષદ, છાંદોગ્ય ઉપનિષદ, પ્રશ્નોપનિષદ, તૈત્તેરિય ઉપનિષદ અને ચૈતેરિય ઉપનિષદ. પરંતુ આ બધા જ ઉપનિષદોની અંદર સૌથી કઠિન, મોટા મોટા પંડિતોની પ્રતિભાની કસોટી કરે એવું જો કોઈ ઉપનિષદ હોય તો તે માંડુક્ય ઉપનિષદ મનાય છે. નાનામાં નાનું હોવા છતાં પણ તે કઠિનમાં કઠિન છે. મહિલા કેન્દ્રમાં માંડુક્ય ઉપનિષદનું અધ્યયન થતું હતું એટલે એમણે સ્વાભાવિક રીતે જ મારી આગળ પ્રસ્તાવ મૂક્યો કે અમે જે ઉપનિષદનો અભ્યાસ કરીએ છીએ તે માંડુક્ય ઉપનિષદ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડે એટલા માટે તેના ઉપર વાર્તાલાપ આપો.

જે અંગ્રેજી જાણતા હોય અને ઉપનિષદોનો અભ્યાસ કરતા હોય તેને સમજાય કે અંગ્રેજીમાં માંડુક્ય ઉપનિષદ ઉપર વાર્તાલાપ આપવો એ કેટલું કઠિન કાર્ય છે. સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલા કેટલાક વિશિષ્ટ શબ્દોને અંગ્રેજી ભાષામાં અનુવાદિત કરવાનું અને તેના તે પ્રજાને સમજાય તેવી રીતે અર્થઘટનો કરવાનું કાર્ય ઘણું કપરું લેખાય. પરંતુ તેમણે બહુ જ પ્રેમપૂર્વક, ઘણી એકાગ્રતાપૂર્વક અને રસપૂર્વક મારો વાર્તાલાપ સાંભળ્યો એટલું જ નહીં પરંતુ વાર્તાલાપની પરિસમાપ્તિ થયા પછી ઉપનિષદો પર, ગીતા ઉપર, યોગ ઉપર અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો પુછ્યા. આ પ્રકારની જાગૃતિ પશ્ચિમના દેશોની અંદર જોવા મળે છે. ત્યાં વેદાંત અને યોગ - એ બે વસ્તુની અભિરુચિ વધતી ચાલી છે. યોગની અંદર ભક્તિયોગ પણ આવી જાય છે અને ધ્યાનયોગ પણ આવી જાય. વેદાંતની અંદર દ્વૈતવાદ પણ આવી જાય, વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ પણ આવી જાય ને અદ્વૈતવાદ પણ આવી જાય. વેદાંત ત્રણે પ્રકારના વાદોનો બનેલો છે. તો આવી રીતે યોગ અને વેદાંતનો અભ્યાસ ને એની અભિરુચિ પશ્ચિમના દેશોમાં સારા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

પરદેશમાં એમ સાંભળે કે ભારતમાંથી કોઈ યોગી આવ્યા તો ધર્મમાં રસ લેનારો, અધ્યાત્મની અભિરુચિવાળો બુદ્ધિજીવી વર્ગ છે, એમને ખાસ ઈચ્છા થાય કે આપણે સમાગમ કરીએ. આપણને કાંઈક જાણવાનું મળે તો જાણીએ. ત્યાંની પ્રજા ભોગપરાયણ બની ગઈ અને ભોગોનો અનુભવ કરતાં કરતાં હવે એક એવા લક્ષ્યબિંદુ પર, એવા point પર પહોંચી ગઈ છે કે એમને લાગે છે કે જીવનનું સાર્થક્ય, જીવનમાં જે શાંતિની અભિપ્સા તેઓ રાખે છે તે, કેવળ ભોગથી મળી શકે તેમ નથી.

વિજ્ઞાન આપણને બધું જ આપી શકે. સુખોપભોગના સાધનો નિર્માણ કરી શકે અને પૂરા પાડી શકે, પરંતુ એ સાધનોનો સદુપયોગ કેવી રીતે કરવો તે સદબુદ્ધિ આપી શકતું નથી. સાથે મળીને કેવી રીતે જીવવું, સાથે મળીને સમાજને કેવી રીતે બેઠો કરવો, રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કેવી રીતે કરવું, રાષ્ટ્રને ચરણે પોતાની જાતનું સમર્પણ કેવી રીતે કરવું, જનતા જનાર્દનમાં પરમાત્માના પવિત્રતમ પ્રકાશને પેખીને તેમને ઉપયોગી થવાને માટેનું વ્રત કેવી રીતે લેવું, અને સંસારની વચ્ચે રહેતાં રહેતાં પણ સંસારના પદાર્થોથી અનાસક્ત બનવું, સત્તાની સ્પર્ધામાં ન પડવું, ધનની લિપ્સા, સત્તાની મોહિની, પદ અને પ્રતિષ્ઠાનો, અધિકારનો જે એક પ્રકારનો નશો છે તે નશામાંથી મુક્ત રહેવું અને આદર્શ માનવની પેઠે સમાજને બેઠો કરવાને માટે સેવા કાર્યો કરતા રહેવા - આ જે technique છે, જ્ઞાન છે, કળા છે, તે science શીખવી શકતું નથી. એ કળા તો spirituality જ શીખવી શકે, અધ્યાત્મયોગ જ શીખવી શકે. તે પ્રજાને એવું હવે લાગે છે.

વિજ્ઞાન સમૃદ્ધિનું સર્જન કરે પરંતુ સમૃદ્ધિજન્ય શાંતિ છે તેનું સર્જન કરી શકે નહીં. સંસારની અંદર તો સમૃદ્ધિ પણ જોઈએ અને સાથે સાથે શાંતિ પણ જોઈએ. જો શાંતિ વગરની એકલી સમૃદ્ધિ જ હોય તો જીવનની અંદર ઘર્ષણ પેદા થાય, અસંતોષની માત્રા વધતી જાય. એટલે જો જીવનની અંદર સમૃદ્ધિ વત્તા શાંતિ પ્રાપ્ત થતી હોય તો પ્રાપ્ત કરવા જેવી છે. ત્યાંની પ્રજાને એમ લાગે છે કે ભારતવર્ષની પાસે એવી પરંપરા છે કે જેનું અનુકરણ અથવા અનુસરણ કરવાથી જેની શોધ અથવા ખોજમાં આપણે છીએ તે પ્રશાંતિની પ્રાપ્તિ સહેલાઈથી થઈ શકે તેમ છે.

માણસો સાંભળે કે યોગી આવ્યા એટલે આપણું કામ સહેલું પણ બની જાય છે ને અઘરું પણ બની જાય છે. સહેલું એટલા માટે કારણ કે ભારતથી યોગી આવ્યા એમ સાંભળે એટલે રૂચિવાળા માણસો આપણા કાર્યક્રમો યોજવા માટે તૈયાર થઈ જાય. પણ તે વખતે જો આપણી અંદર થોડીક પણ સત્વશીલતા ન હોય તો આપણે એ audienceને ન્યાય ન કરી શકીએ અને જો ન્યાય ન કરી શકીએ તો આપણા દેશની પ્રતિષ્ઠાને હલકી પાડી દઈએ. ત્યાં જઈને જો પૈસા ભેગા કરવાની જ પ્રવૃત્તિ કરીએ, જમીન ખરીદવાની પાછળ પડી જઈએ અથવા મઠના નિર્માણમાં ને શિષ્યોની સંખ્યા વધારવાની અંદર જ રૂચિ રાખતા થઈ જઈએ તો આપણા દેશની પ્રતિષ્ઠાને આપણે ઓછી કરીએ. પણ જો આપણે યોગ વિશે, ભક્તિ વિશે, સાધના વિશે, અધ્યાત્મ વિશે, આપણા ગીતા, ઉપનિષદ આદિ શાસ્ત્રો વિશે તે પ્રજાની અંદર થોડીક પણ રૂચિ જાગૃત કરી શકીએ, પ્રેમ અને શ્રદ્ધાભક્તિનું નિર્માણ કરી શકીએ, તો રાષ્ટ્રની મોટી સેવા કરી શકીએ, આપણી સંસ્કૃતિની સેવા કરી શકીએ. હજારો રૂપિયાનો પગાર લેતા ભારતીય દૂત કરતાં પણ સારું, કોઈપણ પ્રકારના વિશિષ્ટ પગાર સિવાય, સેવાભાવથી, મિશનરી વૃત્તિથી આપણે આપણા દેશનું કાર્ય કરી શકીએ. એટલું જ નહીં પણ ત્યાં જઈને દેશની imageને સુધારી શકીએ. આવી સભાન વૃત્તિથી આપણા સંતોએ પરદેશના પ્રવાસો કરવા જોઈએ. હું પોતે એવી સભાન વૃત્તિથી છેલ્લા ચાર વર્ષથી પરદેશના પ્રવાસો કર્યા કરું છું, અને મને એમ લાગે છે કે આ કાર્ય પણ કરવા જેવું છે, સારું કાર્ય છે.

યોગની અભિરૂચિ, યોગની પ્રીતિ પશ્ચિમના દેશોની અંદર ઘણી બધી વધતી જાય છે, પરંતુ યોગની સંપૂર્ણ, સાંગોપાંગ સમજનો બધે ઠેકાણે અભાવ દેખાય છે. યોગ એટલો બધો ગહન અને વિશાળ શબ્દ છે કે એ શબ્દ દ્વારા ખરેખર શું અભિપ્રેત છે તેનો આપણને કેટલીકવાર ખ્યાલ આવતો નથી. ઉપનિષદની અંદર યોગ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ખાસ કરીને શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદની અંદર યોગની મિમાંસા વ્યક્ત કરતા કેટલાક શ્લોકો પણ આવે છે.

વેદાંત વિજ્ઞાન સુનિશ્ચિતાર્થા સંન્યાસ યોગાદ્ યત્ત યહ શુદ્ધ સત્વાહા ।

તે બ્રહ્મલોકેષુ પરાંત કાલે પરાંમૃતાણ પયમુચ્યન્તી સર્વે ॥

જે વેદાંત અને વિજ્ઞાનથી સંપન્ન બને, પરમાત્માને પામવાને માટેનો નિશ્ચય કરે અને ત્યાગ તથા યોગ દ્વારા પોતાના અંતઃકરણની શુદ્ધિ સાધે એવા યતિ પુરુષો, જીતેન્દ્રિય પુરુષો, તપસ્વી પુરુષો, પોતાના જીવનની અંદરની પરમાત્માની પરમકૃપાને પામીને પોતાના જીવનને તો કૃતાર્થ કરે જ છે પણ સાથે સાથે બીજાને એ માટેનું પથપ્રદર્શન કરી શકે છે. આ પ્રકારે મુંડક ઉપનિષદની અંદર લખવામાં આવ્યું છે. તે શ્લોકની અંદર 'યોગ' શબ્દનો પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

આપણે ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયના આધાર પર યોગની ચર્ચા કરવાના છીએ. એનું શીર્ષક આત્મસંયમયોગ રાખવામાં આવ્યું છે. ગીતાની એ વિશેષતા અથવા વિશિષ્ટતા છે કે પ્રત્યેક અધ્યાયના શીર્ષકની પાછળ યોગ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. પ્રથમ અધ્યાયનું શીર્ષક અર્જુનવિષાદયોગ, બીજા અધ્યાયનું શીર્ષક સાંખ્યયોગ, ત્રીજા અધ્યાયનું શીર્ષક કર્મયોગ- ત્યાંથી માંડીને છેલ્લા અઠારમા અધ્યાયનું મોક્ષસંન્યાસયોગ, એમ બધા જ શીર્ષકોની પાછળ યોગ શબ્દ પ્રયોજવામાં આવ્યો. એ દ્વારા એવું બતાવવામાં આવ્યું કે જીવનનું લક્ષ્ય ભોગ નહીં પરંતુ યોગ છે. તે જ ઉત્તમ પ્રકારનો ભોગી બની શકે જે યોગી હોય. જ્યાં સુધી યોગ ન હોય ત્યાં સુધી ઉત્તમ પ્રકારનો ભોગ આવી શકે નહીં. યોગ વગરનો ભોગ રોગને નિમંત્રે છે. યોગ સાથેનો ભોગ મોક્ષને નિમંત્રે છે, પરમાત્માની પાસે પહોંચાડે છે. યોગ દ્વારા જે સિદ્ધ થાય છે એ આત્માનો ભોગ હોય છે, કેવળ ઈન્દ્રિયો અથવા શરીરનો ભોગ હોતો નથી. ગીતાના પ્રત્યેક અધ્યાયના શીર્ષક સમયે એવા યોગ પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

આત્મસંયમયોગ, જે ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયનું શીર્ષક છે, તેનો વિચાર કરીએ તે પહેલાં એક વસ્તુની સ્પષ્ટતા કરી દઈએ કે આપણા સમાજમાં એવો ખ્યાલ પ્રવર્તમાન થયેલો જોવા મળે છે કે યોગનો અભ્યાસ કરવો હોય તો સંસારનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ, સર્વસંગપરિત્યાગી બની જવું જોઈએ, લગ્નજીવનમાં પ્રવેશાય નહીં અને જો લગ્નજીવનમાં પ્રવેશ્યા હોઈએ તો આપણે યોગી બની શકીએ નહીં, યોગના માર્ગમાં આગળ વધી શકીએ જ નહીં...એ ભ્રાંત વિચાર છે. આપણા દેશની અંદર બીજો વિચાર એવો પ્રવર્તે છે કે જે યોગાભ્યાસ કરવા માંગતા હોય અથવા યોગને માર્ગે આગળ વધવા માંગતા હોય એ લોકસેવાની પ્રવૃત્તિઓમાં કોઈપણ પ્રકારનો રસ લઈ શકે નહીં. તે પણ ભ્રાંત માન્યતા છે એવું આપણને શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા ઉપરથી લાગે છે, કારણ કે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના યોગના ઉપદેશક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતે આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમી છે, સંન્યાસી નથી.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બહારથી સંન્યાસી નથી પણ મનથી સંન્યાસી છે. ગીતાની અંદર જેમને યોગેશ્વર, યોગ યોગેશ્વર કહેવામાં આવ્યા તે આ યોગનો ઉપદેશ આપી રહ્યા છે અને જેને ઉપદેશ આપી રહ્યા છે તે પણ વિરક્તવાસી નથી. સર્વસંગપરિત્યાગી થઈ, જનતા જનાદનથી દૂર રહી, એકાંત ગિરીકંદરાઓમાં પલાંઠી વાળી, મૌન-વ્રત ધારણ કર્યું હોય, જેના મનમાં ઠસી ગયું હોય કે મારે કોઈની સાથે બોલવું નથી, કોઈની સાથે વ્યવહાર કરવો નથી, કોઈપણ પ્રકારની બીજાને ઉપયોગી થાય તેવી પ્રવૃત્તિ, લૌકિક સેવા આદરવી નથી, હવે તો મારે બસ યોગાભ્યાસ જ કરવો છે - એવા વિચારવાળું પાત્ર, એવી વ્યક્તિ નથી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જેને ઉપદેશ આપે છે તે તો કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમેદાનમાં યુદ્ધ કરવાને માટે તૈયાર થયેલો ગૃહસ્થાશ્રમી અર્જુન છે.

આપણે પણ અર્જુનની પેઠે અત્યારે કુરુક્ષેત્રમાં છીએ. કુરુ એટલે કરો. પુરુષાર્થને, કર્મયોગને જ્યાં પ્રાધાન્ય પ્રદાન કરવામાં આવે તેવું આ માનવજીવનરૂપી કુરુક્ષેત્ર છે. એની અંદર આપણે બેઠા છીએ અને મહાભારતરૂપી યુદ્ધમેદાનના એક પાત્ર જ છીએ. અત્યારે આપણે ચોતરફ જોઈએ તો મહાભારતનો સંગ્રામ જ ચાલતો હોય અથવા ચાલવાની તૈયારીમાં હોય એવું લાગે. માનવ એકલો હોય તો પણ એના મનમાં મહાભારતનું યુદ્ધ ચાલ્યા જ કરતું હોય. એક બાજુ, સારા વિચારો, સારા ભાવો, સારા સંસ્કારો અર્થાત પાંડવો

હોય અને એક બાજુ બુરા વિચારો, બુરા ભાવો અથવા કુસંસ્કારો રૂપી કૌરવો હોય. એ બંનેની વચ્ચે સંઘર્ષ ચાલ્યા જ કરતો હોય. કેટલીક વાર પાંડવ પક્ષનો વિજય થાય તો કેટલીકવાર કૌરવ પક્ષ વિજયી બની જાય. આ પ્રકારે મનરૂપી મહાભારતના મેદાનમાં પણ નિત્યનિરંતર યુદ્ધ ચાલ્યા જ કરે છે. આપણા સમાજજીવનને જોઈએ તો આપણને એમ જ લાગે કે એ પણ એક પ્રકારનું મહાભારતનું મેદાન જ છે. એની અંદર પણ સારા અને નરસાનો, શુભ અને અશુભનો, સત્ય-અસત્યનો, ન્યાય-અન્યાયનો, નીતિ-અનીતિનો, અનાચાર અને સદાચારનો સંઘર્ષ નિત્ય ચાલ્યા કરે છે.

જીવન આવું મહાભારતનું મેદાન છે. એમાં આપણે, એટલે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ અર્જુન છે. તે જો ભગવાન કૃષ્ણ પાસેથી, પરમાત્માની પાસેથી પ્રેરણા, પ્રકાશ અને પથપ્રદર્શન પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રયત્ન કરે તો પોતાના જીવનને સુખ-શાંતિથી સંપન્ન બનાવી શકે છે. એટલે યોગાભ્યાસને માટે, જીવનને આધ્યાત્મિક ઓપ આપવાને માટે, જીવનમાં શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે, મુક્તિ અથવા પૂર્ણતાથી સંપન્ન બનવાને માટે ક્યાંયે નાસી જવાની જરૂર નથી, સંબધવિચ્છેદ કરવાની જરૂર નથી, આપણા લૌકિક કર્તવ્યોને તિલાંજલિ આપવાની આવશ્યકતા નથી પણ અત્યારે જેવી રીતે રહીએ છીએ, તેનાં કરતાં વધારે સરખી રીતે રહેવાની આવશ્યકતા છે. સરખી રીતે એટલે આદર્શ મનુષ્યને છાજે તેવી રીતે રહીએ અને દાનવતાના બધા જ દુર્ગુણોને આપણા સમાજજીવનમાંથી અને વ્યક્તિગત જીવનમાંથી નેસ્તનાબૂદ કરવાને માટે કૃતસંકલ્પ બનીએ તો આપણે જે શાંતિની ઈચ્છા રાખીએ છીએ, જે સુખની ચાહના કરીએ છીએ, જે પરમાત્મકૃપાની અભિલાષા સેવીએ છીએ તે કૃપા, તે સુખ અને તે શાંતિ આપણને જ નહીં, પરંતુ આપણા સમાજની અંદર સૌને પ્રાપ્ત થાય. આપણે એમાં નિમિત્ત બની જઈએ. ગીતાનો સંદેશો કાંઈક આવો છે.

એટલા માટે ભગવાન ગીતામાં અર્જુનને એમ નથી કહેતાં કે અર્જુન, તારે યોગનો અભ્યાસ કરવો હોય, યોગની મીમાંસા સમજવી હોય તો કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં નહીં સમજાય. તારે હિમાલય ચાલ્યા જવું પડશે, તારે નર્મદા કિનારે પલાંઠી વાળવી પડશે. ના, ભગવાન એવું કહેતા નથી. ભગવાન તો ચારે બાજુ શસ્ત્રોના ખખડાટ થઈ રહ્યા છે, અશ્વોના હણહણાટ થઈ રહ્યા છે, એવી વિરોધાભાસી યુદ્ધભૂમિની વચ્ચે બેસીને અર્જુનને યોગનો ઉપદેશ આપવાને માટે તૈયાર થયા છે.

ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયની અંદર જે યોગ ઉપદેશવામાં આવ્યો એનું નામ પણ બહુ વિશિષ્ટ છે - આત્મસંયમયોગ. જ્યારે ભગવાન કૃષ્ણે અર્જુનને ઉપદેશ આપ્યો એ જમાનામાં જ્ઞાનયોગ ચાલતો હતો, જે દ્વારા માનવ હું શરીર નથી, મન નથી, ઈન્દ્રિયો નથી, તો પછી 'હું કોણ?' તેની ખોજ કરતો હતો. તે વખતે ધ્યાનયોગ પણ ચાલતો હતો, જેમાં માનવ ધ્યાન કરીને પરમાત્માને પામવાને માટે આગળ વધતો. તે જમાનામાં ભક્તિયોગ પણ ચાલતો હતો, હઠયોગ પણ ચાલતો હતો. હઠયોગની અંદર આસન, પ્રાણાયામ, નેતિ, ધોતી, બસ્તી, નૌલિ, કપાલભાતિ, વજ્રોલિ જેવી ષટક્રિયાઓ અને ખેચરી, તડાગી, શાંભવી એવી મુદ્રાઓને પ્રાધાન્ય પ્રદાન કરવામાં આવતું હતું. તો એ પ્રકારનો હઠયોગ પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના કાળમાં એટલે કે જ્યારે ગીતાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો તે મહાભારતના જમાનામાં ભારતવર્ષમાં પ્રવર્તમાન હતો. પરંતુ ભગવાને કોઈપણ પ્રકારના યોગનું નામ લેવાને બદલે આત્મસંયમયોગ એવા નવા જ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો અને અર્જુનને પ્રકારાંતરે સૂચવ્યું છે કે જો તારે સારી રીતે યુદ્ધ કરવું હોય તો આત્મસંયમયોગથી

સંપન્ન બનવું પડશે. એકલો હઠયોગ નહીં ચાલે. એકલો રાજયોગ નહીં ચાલે. એકલો જ્ઞાનયોગ અથવા તો ભક્તિયોગ પણ માનવજીવનને સફળ નહીં કરી શકે. એની અંદર આત્મસંયમયોગ અવશ્ય હોવો જોઈશે.

આત્મસંયમયોગ સૌને માટે આવશ્યક છે. આપણા દેશની અંદર સંયમની આવશ્યકતા સૌથી મોટી છે. મહાત્મા ગાંધીજી, જે આપણા જમાનાના મોટા યોગી થઈ ગયા, એમણે આપણને કહ્યું હતું કે સંયમી બનજો. વાણીનો સંયમ શીખજો, શરીરનો સંયમ શીખજો. વર્તનમાં સંયમી થજો. સંયમી બનીને, પોતાની જાત ઉપર કાબૂ કરીને, જો તમે સેવાનું વ્રત ધારણ કરશો તો સેવા કરતાં કરતાં બીજાને પણ સુખી બનાવી શકશો. ગાંધીજીનો એ સંદેશ હતો કે સેવાના ક્ષેત્રમાં પડેલા દરેકે આત્મસંયમને મહત્વ આપવું જોઈએ. જો એમ કરવામાં નહીં આવે તો સેવા સારી રીતે થઈ શકશે નહીં. માણસ સેવાને ભૂલી જશે અને પોતે પોતાનું જ ધ્યાન રાખતો થઈ જશે. આજે દેશની અંદર આપણને મોટેભાગે આ ચિત્ર જોવા મળે છે. માણસો સેવાના ક્ષેત્રમાં પડે છે ખરા, પરંતુ સેવાને ભૂલી જાય છે અને પોતાની જ સમૃદ્ધિ, પોતાની જ સંપત્તિ, પોતાની જ પ્રતિષ્ઠા, પોતાની જ સત્તા, અને એના પરિણામે પેદા થતો અહંકાર - એની અંદર અટવાઈ જાય છે. જનતા એક તરફ રહી જાય છે. આ જો ન થવા દેવું હોય અને દેશના ચિત્રને છે એનાથી વધારે ચોખ્ખું, વધારે સુંદર અને શક્તિશાળી બનાવવું હોય તો દરેકે સંયમી થવાની આવશ્યકતા છે.

ભગવાન આત્મસંયમયોગ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે અને એ શબ્દનો પ્રયોગ કરીને ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પોતાની રીતે વિસ્તૃત ચર્ચા કરે છે કે માનવ આત્મસંયમી બને. આપણે જોઈએ છીએ કે સંસ્કૃત ભાષામાં શરીરસંયમ નામનો શબ્દ છે. Yoga of body control, એવો એક યોગ જેમાં શરીરનો control થાય, શરીરનો સંયમ થાય. તમે ઘણી બધીવાર વાંચ્યું હશે અથવા સાંભળ્યું હશે કે એવા યોગીઓ થઈ ગયા કે જે જમીન ઉપર સુઈ જતા અને એમની છાતી પરથી મોટરો અથવા ટ્રકો પસાર થઈ જતી તો પણ એમને કોઈ હાનિ પહોંચતી ન હતી. એવા યોગીઓ પણ થઈ ગયા કે જે પોતાના muscles ને જ્યારે ધારે ત્યારે મોટા કરી શકે, વિસ્તૃત કરી શકે, અને જ્યારે ધારે ત્યારે નાના બનાવી શકે. આ બધું શું ? Yoga of body control. આ શરીરસંયમનો યોગ છે. આજે પશ્ચિમમાં વધારે ભાગે યોગને નામે જે ચાલે છે, અને માણસો મોટી ફી આપીને જે શીખે છે, તે વધારે ભાગે Yoga of body control છે.

હું ત્યાં ઘણા યોગ કેન્દ્રોમાં જતો હતો તો ત્યાં મોટે ભાગે આસન ને પ્રાણાયામ જ શીખવવામાં આવતા હતાં અને એમાં મોટી સંખ્યામાં યુવક-યુવતીઓ ભાગ લેતાં હતાં. એમને હું જ્યારે પુછતો ત્યારે મને પ્રત્યુત્તર પ્રાપ્ત થતો કે 'અમે આ બધું કરીએ છીએ એનું કારણ એટલું જ છે કે અમારું યૌવન ટકી રહે. અમારું શરીરસૌખ્ય અકબંધ રહે, અખંડ રહે. વરસો વીતી જાય તો પણ અમને વૃદ્ધાવસ્થા નહીં આવે. વ્યાધિ અમારા શરીરમાં ઘર ન કરે. અમે ઈચ્છાનુસાર સમયપર્યંત દીર્ઘાયુ બની શકીએ, અમે active રહી શકીએ, સક્રિય રહી શકીએ, કાર્યરત રહી શકીએ. એ માટે અમને આસન-પ્રાણાયામની પદ્ધતિ ઘણી ઉપયોગી લાગે છે. એથી અમે મોટી મોટી Fee આપીને, Pound કે dollar ખર્ચીને ધ્યાનકેન્દ્રો કે યોગકેન્દ્રોમાં જઈએ છીએ.'

આ શરીરસંયમનો યોગ કહેવાય, એને પ્રાચીન ભારતવર્ષની અંદર આપણે હઠયોગનું નામ આપ્યું. એ સિવાયનો એક બીજો શબ્દપ્રયોગ સંસ્કૃત ભાષામાં છે. જેમ શરીરસંયમનો યોગ, તેવો જ મનના સંયમનો

યોગ છે. એને રાજયોગ કહેવામાં આવે છે. જે દ્વારા મનનો સંયમ સધાય, મનનું શુદ્ધિકરણ થાય, જે દ્વારા મન સાત્વિક બને, ઉત્તમ અને પવિત્ર વિચારોથી, ભાવોથી, સંસ્કારોથી સુવાસિત થાય, તેવો જે યોગ છે તેને yoga of mind control કહેવામાં આવે છે, મનના સંયમનો યોગ. એને ધ્યાનયોગનું નામ આપી શકાય, રાજયોગનું નામ આપી શકાય. આ યોગ પણ ભગવાન કૃષ્ણના જમાનામાં, તત્કાલીન સમાજની અંદર પ્રચલિત હતો. જેમ શરીરને જીતવાનો યોગ - હઠયોગ પ્રચલિત હતો, એવી જ રીતે મનને જીતવાનો યોગ - રાજયોગ પણ પ્રવર્તમાન હતો. પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં એમ કહેવા માંગે છે કે માણસ એકલા શરીરનો બનેલો નથી, એકલા મનનો પણ બનેલો નથી.

જેમણે પોતાના મનને જીત્યા છે તેવા કેટલાક યોગીઓની વાતો આપણે વાંચીએ અને સાંભળીએ છીએ. એક ઠેકાણે બેઠા હોય તો દૂરની વાતને જાણી લેતા હોય છે. એક ઠેકાણે બેસીને દૂરના દ્રશ્યોને ટેલીવિઝનની પેઠે જોઈ શકતા હોય. એક ઠેકાણે બેસીને બીજાના મનના વિચારોને વાંચી શકતા હોય અથવા તો એકસાથે અનેક પ્રકારના પદાર્થોને યાદ કરી શકતા હોય, શતાવધાની હોય. એવા માણસોએ મનને જીતીને એવી શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરેલી હોય છે. એ સંકલ્પ કરે કે આ માણસને મારે મળવું છે તો એ માણસ તરત જ મળવા આવી જાય. જે પદાર્થ મેળવવાની ઈચ્છા કરે તે પદાર્થ તરત જ એમને પ્રાપ્ત થઈ જાય. એ મનથી સંકલ્પ કરે તો બીજાનું વશીકરણ કરી લે, બીજાને વશ કરી અધિકારમાં પણ રાખી લે. એ યોગીઓ એવી માનસિક સંકલ્પશક્તિથી સંપન્ન હોય છે.

હમણાં હમણાં એવા ઘણાં યોગીઓ આપણા દેશની અંદર નીકળ્યા છે અને નવા નવા નીકળતા જ જાય છે. આપણા નેતાઓને એમની આવશ્યકતા પણ પડે છે. એ લોકો એમ મનાવે છે કે અમે તમારી સત્તાને અકબંધ રાખી શકીએ એમ છીએ. અમે તમને પડતાં બચાવી શકીએ એમ છીએ, અમારી પાસે તંત્રની અને મંત્રની એવી શક્તિ છે. અમારા મનોબળથી, અમારા સંકલ્પોથી, અમે એવા આંદોલનો વહેતા કરીએ કે તમારા પ્રતિસ્પર્ધીઓ, વિરોધીઓ અથવા શત્રુઓ નષ્ટ થઈ જાય અને તમારી સત્તા સુરક્ષિત રહે.

મોટા મોટા માણસો એમના પ્રભાવમાં આવી જાય છે કે આ તો બહુ જ સારું. ચુંટણી લડવી જ ન પડે, અને કદાચ લડવી પડે તો સહેલાઈથી જીતી જવાય. થોડા પૈસા થાય પણ આ કામ કરવા જેવું. મોટા મોટા, ભણેલાં, ડીગ્રીવાળા માણસો પણ આની અંદર ફસાઈ જાય છે. એથી એમનું બહુ સરસ રીતે ચાલે છે. સમાજમાં એમનો પ્રભાવ જામતો જાય છે. સમુહમાં કે વ્યક્તિગત રીતે, નાના-મોટા માણસોમાં, પોતપોતાની રીતે તેઓ કાર્ય કરતા જાય છે. આ બધા માનસિક શક્તિના પ્રભાવો, તેના પરિણામો છે. Yoga of mind control. એ ક્યાંક સાચું હોય, ક્યાંક સાચું ન પણ હોય. પરંતુ માણસને જ્યાં સુધી આશા છે, ત્યાં સુધી આની અંદર વિશ્વાસ રાખ્યા વિના છુટકો નથી. જ્યારે આશા નહીં હોય તો પછી એ વિશ્વાસ રાખે કે ન રાખે બધું બરાબર જ છે.

ભગવાન કહે છે કે શરીરના યોગ દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલી શારીરિક શક્તિ, મનના યોગ દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલી મનની શક્તિ, તેના કરતાં પણ એક એવી ઉત્તમ શક્તિ છે કે જે માનવનું સાચું કલ્યાણ કરી શકે. માનવનું સાચું કલ્યાણ શરીરશક્તિ નહીં કરી શકે, માનવનું સાચું કલ્યાણ બીજાનું વશીકરણ કરનારી, મનના ચમત્કારો કરનારી, માનસિક શક્તિને અસાધારણ સ્તર પર પહોંચાડનારી, યોગની સાધના પણ નહીં કરી

શકે. માનવજીવનનું સાર્થક્ય તો શરીર, મન અને બુદ્ધિ કરતાં પણ ઉપરની જે એક ચેતના છે તે કરશે. એ એવી સર્વોત્તમ સત્તા છે જે સમગ્ર સંસારનું સંચાલન કરે છે. તમે ગમે તેવા કાર્યક્રમો બનાવો, તમારા માનસિક શક્તિવાળા યોગીઓ તમને ગમે તેવા આશ્વાસનો આપે કે આ જ બરાબર છે, આમ જ થવાનું, તમે પુરજોશમાં પ્રચાર પણ કરો કારણ કે તમારી પાસે વર્તમાનપત્રો હોય, તમારી પાસે Broadcasting વિભાગ હોય, દેશવિદેશમાં પ્રચાર કરો, કોઈ image ઉભી કરો કે હવે આમ જ થવાનું, અને પ્રજાને પણ એમ લાગે... પણ સંસારમાં એક એવી સર્વોપરી શક્તિ છે જે આપણને કલ્પના ન હોય ને switch ને OFF કે ON કરી નાખે. આપણે જે ધારણાઓ કરી હોય અથવા તો programs કર્યાં હોય એનાથી અચાનક ઉલટું થઈ જાય. જેની કલ્પના પણ ના કરી શકીએ કે અરેરે ! આવું થશે ? એવી, તદ્દન કલ્પનાતીત વસ્તુ બની જાય, ત્યારે આપણને એમ લાગે કે સંસારની અંદર આપણા કરતાં પણ વિશેષ શક્તિશાળી એક સર્વોપરી સત્તા છે, જે બનાવે પણ છે અને બગાડે પણ છે. એને જે કરવું છે તે જ કરે છે.

ભગવાન ગીતામાં કહે છે કે એ શક્તિને તું સમજી લે, તેનું શરણ લઈ લે. તેની સાથે સંબંધ બાંધ. એને ઓળખવાને માટે કટિબદ્ધ બન અને એની શક્તિને સમજી જીવનમાં નમ્રાતિનમ્ર બન. અહંકારનો અંત આણ. સર્વ પ્રકારના રાગદ્વેષોમાંથી મુક્ત બન અને તારે ફાળે જે કર્તવ્ય આવ્યું છે તેને બનતી અનાસક્ત રીતે, અસંગ રીતે, નિર્લિપ્ત રીતે બજાવવાને માટે તત્પર બની જા. તો તું જીવનના સંતોષનો સ્વાદ પ્રાપ્ત કરી શકીશ. ભગવાન ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયના શીર્ષકમાં આ શક્તિને આત્મા નામ આપે છે.

આપણા શાસ્ત્રોમાં આત્મા ત્રણ અર્થમાં વપરાય છે. આત્મા કેટલેક ઠેકાણે શરીરના સંદર્ભમાં વપરાય છે. બીજો, આપણા શરીરમાં જે ચેતન કે ચેતના છે, જે આખા શરીરને સજીવ કરે છે, આંખને જોવાની શક્તિ, કાનને સાંભળવાની શક્તિ, વાણીને બોલવાની શક્તિ આપે છે, એ અર્થમાં પણ આત્મા શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. અને આત્મા શબ્દનો ત્રીજો પ્રયોગ પરમ આત્મા- પરમાત્મા, આખા બ્રહ્માંડમાં જે શક્તિ વ્યાપક છે, અને જે આખા બ્રહ્માંડનું સૂત્રસંચાલન કરે છે, શાસન કરે છે, સંસારના સમસ્ત પદાર્થો જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય, જેના આધારે ટકે, પોષણ પામે અને અંતતોગત્વા જેની અંદર વિલીન બની જાય એવી પરમાત્માની જે સર્વોપરી શક્તિ છે, એ અર્થમાં પણ આત્મા શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. ભગવાન અહીં ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આત્મસંયમયોગમાં જે આત્મ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે, તે આપણા શરીરમાં જે આત્મા છે તેના અર્થમાં કરે છે. અને એમ સૂચવે છે કે શરીર કરતાં, મન કરતાં, બુદ્ધિ કરતાં, પ્રાણશક્તિના સંયમ કરતાં પણ એક મહાન તત્ત્વ મનુષ્યની અંદર પડેલું છે, એક સત્તા અથવા ચેતના છવાયેલી છે, જે બુદ્ધિને control કરે, જે મનને મનન કરવાની શક્તિ અથવા ક્ષમતા પૂરી પાડે, જે શરીરની અંદર ચેતનનો સંચાર કરે, જે ઈન્દ્રિયોને પોતપોતાના વિષયોની અંદર પ્રવૃત્ત થવાનું પરિબળ પુરું પાડે છે. એવી જે શક્તિ છે તે આત્મા - The self છે. માનવે આ આત્માનો સંયમ સાધવો જોઈએ તો જ તે સર્વોચ્ચ પ્રકારનો યોગી બની શકે.

જ્યાં સુધી આત્માનો સંયમ સાધવામાં ન આવે, જ્યાં સુધી આત્માને ઓળખવામાં ન આવે, જ્યાં સુધી આત્મામાં સ્થિતિ કરવામાં ન આવે, જ્યાં સુધી આત્માનો અનુભવ પોતાની અંદર અને સમસ્ત સંસારમાં કરવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી શરીરનો ગમે તેવો સંયમ હોય, ઈન્દ્રિયોનો ગમે તેવો સંયમ હોય, મનનો ગમે તેવો સંયમ હોય તો પણ તે માનવને સફળ કરી શકતો નથી, શાંતિ આપી શકતો નથી. સિદ્ધિ આપે પણ

શાંતિ ન આપે. સિદ્ધિ અને શાંતિમાં ઘણો તફાવત છે. સિદ્ધિ અને શાંતિમાં, સમૃદ્ધિમાં અને શાંતિમાં, સંપત્તિમાં અને શાંતિમાં આકાશ અને જમીન જેટલું અંતર છે. માણસ પાસે સમૃદ્ધિ હોય, રંગીન ટેલીવિઝન હોય, એક કરતાં વધારે મોટરો હોય, નોકરો હોય, ખાદ્ય પદાર્થો, ભોગોપભોગના સાધનો પ્રચુર પ્રમાણમાં હોય છતાં શાંતિ ન હોય એમ બને. માણસની પાસે હેરત પમાડે તેવા ચમત્કારો કરવાની માનસિક શક્તિ હોય છતાં એની અંદર શાંતિ ન હોય, એને વાસનાઓ સતાવતી હોય, એ અહંકારમાં અટવાયેલો હોય, એ રાગદ્વેષનો શિકાર બનેલો હોય એમ બને. એમાં માનવજીવનની અપૂર્ણતાનું દર્શન થાય. એ અપૂર્ણતાને મટાડવાને માટે ભગવાન અર્જુનને કહે છે, અથવા તો અર્જુનને નિમિત્ત બનાવીને સમસ્ત મનુષ્ય જાતિને કહે છે કે આત્મસંયમી બનો. શરીરનો અને મનનો સંયમ આવશ્યક છે, આશીર્વાદરૂપ છે પણ તેનાથી પણ આગળ વધીને આત્માનો સંયમ, એનો યોગ.

આત્મસંયમયોગ એટલે આત્માને ઓળખવાની સાધના, આત્માને વિશુદ્ધ કરવાની સાધના. આત્મસંયમયોગ એટલે પોતાની જાતને એકાગ્ર કરી આત્મદર્શન કરવાની સાધના. આત્મસંયમયોગમાં સમસ્ત વિશ્વમાં આત્મા છે તેમ માનીને સમસ્ત વિશ્વની સાથે એકરૂપતાનો, એકાત્મતાનો અનુભવ કરવાની સાધના - એનો સદુપદેશ પ્રદાન કરવામાં આવેલો છે. એ દ્રષ્ટિએ જોતાં આ અધ્યાયનું મહત્વ ઘણું મોટું છે. સંસારમાં રહીને, વ્યવહારની વચ્ચે વસીને, રોજબરોજના કામોને કરતાં કરતાં આપણે થોડાંક જાગૃત રહીએ, સાવધાન રહીએ, થોડુંક આત્મનિરીક્ષણ કરતાં થઈએ, આત્મવિશ્લેષણ કરીએ, આત્મસંશોધનના ક્ષેત્રમાં આગળ ચાલીએ અને સમય ફાળવી એકાંતમાં બેસીને ધ્યાનાદિ કરીએ, અંતરંગ સાધનાનો આધાર લઈએ. જેમ રેડિયો સાંભળવા માટે, અખબાર-વર્તમાનપત્ર વાંચવાને માટે થોડોક સમય ફાળવીએ છીએ, એ પણ આવશ્યક છે, આજના જમાનામાં જીવવું હોય તો આજુબાજુની દુનિયામાં શું થઈ રહ્યું છે તે જાણવું આવશ્યક છે. માટે વર્તમાનપત્રને એક અનિવાર્ય આવશ્યકતા તરીકે આપણે ઉઘાડીએ છીએ અને બંધ કરીએ છીએ. જેવી રીતે અનિવાર્યરૂપે આવશ્યક છે એમ માનીને આપણે સમય પર ભોજન કરીએ છીએ. શરીર ધારણ કર્યું એટલે ભોજન આવશ્યક, પાણી પીવું આવશ્યક, શ્વાસ લેવો આવશ્યક, સારી રીતે જીવવું હોય તો થોડી નિંદ્રા પણ આવશ્યક, relax થવું, ઉંઘી જવું પણ આવશ્યક. આ જેમ આપણે સમજીએ છીએ તેમ શરીરની એક અનિવાર્ય આવશ્યકતા તરીકે જીવનને સુચારુરૂપે, સુખમયરૂપે જીવવા માટે થોડોક સમય કાઢીને સવારે ને રાત્રે એક ઠેકાણે બેસીને આત્મચિંતન કરવાનું, આત્મનિરીક્ષણ કરવાનું, આત્માની અંદર ડૂબકી મારવાનું, આપણી અંદર આત્માની જે ચેતના છે તેનું અનુસંધાન સાધવાનું પણ એટલું જ આવશ્યક છે, એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે. અને એમ કહી ભગવાન ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આત્માના સંયમનો, આત્માની શુદ્ધિનો, આત્માના સાક્ષાત્કારનો અને પરિણામે પરમાત્માના સાક્ષાત્કારનો, પરમાત્માની સાથે એકરૂપ થવાનો જે યોગ છે તે પ્રબોધે છે, તેનો ઉપદેશ પ્રદાન કરે છે.

ગીતા ભારતવર્ષનો એવો એક ગ્રંથ છે કે જેની અંદર ભારતીય સંસ્કૃતિના હાઈને, તત્ત્વજ્ઞાનને, સંક્ષેપમાં, સરસમાં સરસ રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. બીજા ઘણાં બધા ગ્રંથો છે, પણ ગીતા જેટલા સરળ કોઈ ગ્રંથો નથી. વેદ મોટા છે અને એટલા સરળ પણ નથી. ઋગ્વેદ, અથર્વવેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ- એમનો વિસ્તાર ઘણો મોટો છે. સામાન્ય માનવીને સમજવા માટે ઉપનિષદો કઠીન છે. ભાગવત, રામાયણ અને

મહાભારત કથાઓથી ભરેલા છે. કથાઓમાં ક્યાંક ક્યાંક ક્ષેપકો પણ આવી ગયેલા છે. એમાં કથાઓ દ્વારા જ્ઞાન સાથે ગમ્મત પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ ભારતીય સંસ્કૃતિનો, દર્શનશાસ્ત્રો, વેદો, ઉપનિષદો, રામાયણ, મહાભારત આદિ પુરાણ ગ્રંથોનો, આખો સાગર ગાગરમાં, in a nutshell, સંક્ષેપમાં એક ગ્રંથમાં સમાવવામાં આવ્યો હોય તો તે ગીતા છે. એ ગ્રંથ ખિસ્સામાં મૂકીને આપણે જઈ શકીએ અને રસ્તામાં જ્યારે ટાઈમ મળે ત્યારે કાઢીએ વાંચી શકીએ. જો કોઈ આપણને કોઈ પુછે કે તમારા ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિનો એક જ ગ્રંથ અમને બતાવો જેમાંથી પ્રેરણા મળી શકતી હોય, જેને રોજબરોજના જીવનમાં apply કરી શકતા હોય, અમારે બે-ચાર ગ્રંથોના નામ નથી સાંભળવા પણ એક જ ગ્રંથ બતાવો કે જેની અંદર બધું જ - આત્મા વિશે, પરમાત્મા વિશે, જીવ વિશે, જીવન વિશે, જગત વિશે, સંસાર વિશે તમારા ઋષિઓએ જે કંઈ કહ્યું હોય, એ બધું સમાઈ જતું હોય તેવો એક ગ્રંથ બતાવો. તો આપણે કહી શકીએ કે એકશાસ્ત્રં દેવકીપુત્ર ગીતમ્ ।

મહર્ષિ વ્યાસે જેમ મહાત્મ્યમાં કહ્યું એમ આપણે પણ કહી શકીએ કે, દેવકીપુત્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમેદાનમાં જેને ગાયું, તે ગીતા એક જ શાસ્ત્ર પર્યાપ્ત છે. એમાં એટલી સરસ ને સીધી ભાષામાં સચોટ અને અસરકારક રીતે બધાં સિધ્ધાંતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે કે એની બેસન્ટ જેવી અંગ્રેજ વિદ્વંષી સ્ત્રી પણ એનાથી પ્રભાવિત થઈ. અંગ્રેજીમાં એના અનુવાદો થયા. દુનિયાની લગભગ બધી જ ભાષાઓમાં ગીતાના અનુવાદો થયા છે. દુનિયામાં બે જ ધર્મગ્રંથો એવા છે કે જેનો વિસ્તાર વધારે પ્રમાણમાં થયો છે. સૌથી વધારે વિસ્તાર બાઈબલનો છે, દુનિયામાં સૌથી વધારે અનુવાદો બાઈબલના થયા અને બીજા નંબરે જો કોઈ ધર્મગ્રંથ આવતો હોય તો શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનો છે.

ગીતા આવો મહાન ગ્રંથ છે. એની રચનાને હજારો વરસ થઈ ગયા તો પણ તે આજે એટલો જ ઉપયોગી છે. ગાંધીજી કહેતા કે જીવનમાં જ્યારે અંધકાર ઘેરી વળે, પ્રકાશ દેખાતો નથી, રસ્તો સુઝતો નથી, અર્જુનની પેઠે કિંકર્તવ્યવિમૂઢ બની જાઉં છું, ત્યારે ગીતામાતાનું શરણ લઉં છું. પાનું ઉઘાડું છું, એક શ્લોક વાંચું છું, વિચારું છું, ને મને તરત પ્રકાશની ને પ્રેરણાની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. મારો અંધકાર દૂર થઈ જાય છે. કર્તવ્યના માર્ગે અનાસક્તિપૂર્વક આગળ વધવાને માટેનો મહામંત્ર મને વળી પાછો જડી જાય છે. આપણે પણ એ રીતે ગીતાના અધ્યયનમાંથી, ગીતાના ચિંતન-મનનમાંથી, પરિશીલનમાંથી કર્તવ્યના ક્ષેત્રે આગળ વધવાને માટે, સાધનાના ક્ષેત્રે આગળ વધવાને માટેના મહામંત્રો પ્રાપ્ત કરી શકીએ તેમ છીએ. ગીતા એવો એક ગ્રંથ છે કે એનો જેટલો પણ વિચાર થાય તેટલો ઓછો છે, એના વિશે જેટલું પણ લખાય અને જેટલું પણ વંચાય તેટલું ઓછું છે. ગીતામય જીવન જેટલું જીવીએ તેટલું ઓછું.

જીવવું કેવી રીતે, સાધના કેવી રીતે કરવી, સાધનાના માર્ગે આગળ કેવી રીતે ચાલવું, આસન કેવી રીતે વાળવું, આસન વાળ્યા પછીથી ધ્યાન કેવી રીતે ધરવું, જપ કરવા હોય તો કેવી રીતે કરવા, મન એકાગ્ર ન થતું હોય, સ્થિર ન થતું હોય અને આમતેમ ચલાયમાન થઈને રખડેલ લાલચંદની પેઠે ફરતું હોય -તો એને ઠેકાણે કેવી રીતે લાવવું, આત્મદર્શન કેવી રીતે કરવું, એ કર્યા પછી શું કરવું, સમાજને કામ લાગવું કે ના લાગવું, યોગ અધૂરો રહ્યો હોય, સાધનાત્મક અભ્યાસક્રમ અધૂરો રહ્યો હોય અને શરીર પડી જાય તો પછી શું થાય, એનું કોઈ પરિણામ પ્રાપ્ત થાય કે ન થાય - આ બધી જ વાત ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં બહુ સુંદર રીતે, સરળ ભાષામાં સમાવી લેવામાં આવી છે. એના ઉપર આપણે ચર્ચા-વિચારણા કરવાના છીએ.

વિજ્ઞાનમાં બે વાતો આવે - theory અને practical. આપણને પ્રથમ Theory નું જ્ઞાન આપવામાં આવે. જેમ કે પાણી કેમ બને તે સમજાવવામાં આવે. પછી Practical એટલે પ્રયોગશાળામાં જઈને ત્યાં પાણી બનાવવાનું. તો ગીતાના બીજા જેટલાં પણ અધ્યાયો છે એમાં જે Theories બતાવવામાં આવી છે, કહેવામાં આવ્યું છે કે તું આત્મા છે, શુદ્ધ છે, બુદ્ધ, મુક્ત છે, પરમાત્માની પાસે તારે પહોંચવાનું છે, ત્યાં સુધી તને શાંતિ નહીં મળે એ Theory બતાવી, પણ આ Theory ને Practiceમાં પરિણત કઈ રીતે કરવી, આત્મદર્શન કેવી રીતે કરવું તે યોગની ચર્ચા ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયના આધાર પર આપણે કરીશું કે જેનું શીર્ષક આત્મસંયમ યોગ રાખવામાં આવ્યું છે. એમાંથી આપણને બળ અને પ્રેરણાની પ્રાપ્તિ થશે.

પ્રથમ દિવસ હોવાથી આજે આપણે થોડું મોડું વ્યક્તવ્ય ચાલું કર્યું હતું. આવતીકાલથી સાડા છ વાગ્યે આપણે ચાલુ કરી દઈશું અને સાડા સાતે પુરું કરી દઈશું જેથી તમે સહેલાઈથી જઈ શકો અને ઠંડી નહીં નડે. આજે કસોટી થાય તેવી ઠંડી છે. ગઈકાલથી જરા ચમકારો વધ્યો છે. આજે મસૂરી, નૈનિતાલ, સિમલા ને કાશ્મીરના બધા જ પહાડોમાં, હિમાલયમાં ઠંડી પડી છે, બરફ પડ્યો છે, વરસાદ વરસે છે. એટલે આપણને પણ થોડીક અસર તો થાય જ ને. છતાં તમે આવ્યા એ માટે તમને ખરેખર અભિનંદન ઘટે છે.

ધૂન :

ભજ ગોવિંદમ્ ભજ ગોવિંદમ્ ભજ ગોપાલમ્ ભજ ગોપાલમ્ ।

શાંતીપાઠ :

ૐ શાંતિઃ । ૐ શાંતિઃ । ૐ શાંતિઃ ॥

* * * * *

પ્રવચન પુષ્પ : ૨

“સમગ્ર શાસ્ત્રોનું અધ્યયન, સર્વ પ્રકારના તપ, વ્રત કે નિયમોનું એકમાત્ર ધ્યેય પોતાની અંદર અને સમસ્ત સંસારની અંદર વિરાજેલા પરમાત્માને ઓળખવાનું છે.”

- શ્રી યોગેશ્વરજી

પ્રવચન પુષ્પ : ૨

ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયના આધાર પર ગઈકાલે આપણે આત્મસંયમયોગની વિચારણા કરી. એ પણ જોયું કે આત્મસંયમયોગ, શરીરસંયમયોગ અને મનના સંયમનો યોગ - એ ત્રણે પ્રકારના યોગમાં કેવો તફાવત રહેલો છે. આત્મસંયમયોગ પોતાની જાતને શોધવાનો, પોતાની જાતના સાક્ષાત્કારનો યોગ છે. માનવ જ્યાં સુધી પોતાની જાતને ઓળખે નહીં, પોતાના સ્વરૂપને સમજે નહીં અથવા પોતાનો સાક્ષાત્કાર સાધે નહીં ત્યાં સુધી સમસ્ત સંસારને જાણવાના પ્રયત્નો કરે તો પણ તે પ્રયત્નો અધૂરા રહી જાય. ચંદ્રની અંદર ઉત્તરાણ કરે, મંગળની અંદર પહોંચી જાય, પૃથ્વીની પરિક્રમા કરે, વાયુમંડળની અંદર રહેનારા જુદા જુદા તત્ત્વોને સમજવાને માટે ચેષ્ટા કરે, જુદા જુદા ગ્રહ અને ઉપગ્રહોની અંદર પહોંચે. પરંતુ પંચમહાભૂતનો પોતાનો જે ગ્રહ છે એ ગ્રહની અંદર જે જીવન છે, જે ચૈતન્યસત્તા સમાયેલી છે, એ ચૈતન્ય સત્તાને જ્યાં સુધી ઓળખવા માટે, એનો સાક્ષાત્કાર કરવાને માટેની સમુચિત સાધનાનો સહારો ના લે, ત્યાં સુધી એની શોધ પુરી થતી નથી, ત્યાં સુધી એને શાંતિ સાંપડી શકતી નથી.

સમગ્ર શાસ્ત્રોનું અધ્યયન, સર્વ પ્રકારના તપો, વ્રતો અને નિયમોનું એકમાત્ર ધ્યેય પોતાની અંદર અને સમસ્ત સંસારની અંદર વિરાજેલા પરમાત્માને ઓળખવાનું છે. જ્યાં સુધી માનવ એ માટે કોશિશ કરતો નથી ત્યાં સુધી સાચા અર્થમાં સાધક તપસ્વી અથવા યોગી બની શકતો નથી. એટલે ભગવાને ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયના આરંભમાં જ કહ્યું કે એવો યોગ માનવને માટે આશીર્વાદરૂપ બની શકે કે જે પોતાની જાતનો સંયમ કરવાની સાધનામાં મનુષ્યને કુશળ બનાવતો હોય. આપણે ત્યાં સંયમના જુદા જુદા અર્થો કરવામાં આવે છે. સંયમનો એક અર્થ એવો પણ કરવામાં આવે છે કે જેને આપણે કાબૂ કહીએ, નિયમન કહીએ, નિયંત્રણ કહીએ. પરંતુ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાની અંદર જે સંયમ શબ્દને પ્રયોજવામાં આવ્યો છે એનો અર્થ જરા જુદી જાતનો છે. તે સંયમ શબ્દની વ્યાખ્યા મહર્ષિ પતંજલિએ પોતાના યોગદર્શનની અંદર કરેલી છે.

મહર્ષિ પતંજલિએ યોગદર્શનની અંદર સંયમ એટલે શું તેને સમજાવવા માટે એક સુંદર સૂત્ર લખ્યું છે. મહર્ષિ પતંજલિ એમ સમજાવવા માગે છે કે જ્યારે કોઈ ધારણા કરે, પરમાત્માની અંદર પોતાના ચિત્તને જોડવા માટે તૈયાર બને, અને પોતાના ચિત્તને જોડવાને પરિણામે જ્યારે એનું ચિત્ત જોડાય, ધ્યાન થઈ જાય અને ધ્યાન ધરતાં ધરતાં બાહ્ય વિષયો અને પદાર્થોને ભૂલીને પરમાત્માની અંદર એકરૂપ બની જાય, અથવા ડૂબી જાય ત્યારે ચિત્તની જે શાંત અવસ્થા થઈ જાય છે, જે દરમ્યાન યોગીને પોતાના શરીરનું પણ ભાન રહેતું નથી, આજુબાજુના જગતનો ખ્યાલ રહેતો નથી, પોતે ધ્યાન કરે છે એવી પ્રવૃત્તિનો પણ ખ્યાલ રહેતો નથી, એવી જે અવસ્થા છે, એને મહર્ષિ પતંજલિ સંયમનું નામ આપે છે. ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ -ત્રણેય જ્યાં એક બની જાય છે ત્રયં એકત્ર સંયમઃ । યોગદર્શનમાં મહર્ષિ પતંજલિએ સૂત્ર લખ્યું છે કે ત્રણ જ્યારે એકત્ર થઈ જાય ત્યારે સંયમ થઈ જાય.

ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં જે આત્મસંયમયોગનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એ આત્મસંયમ પણ આ પ્રકારનો સંયમ છે. આગળ જ્યારે આપણે શ્લોકોને જોઈશું ત્યારે સમજાશે કે મહર્ષિ પતંજલિએ જે પ્રકારના સાધનાત્મક આત્મસંયમની વાત પોતાના યોગદર્શનમાં કરી તે જ પ્રકારના આત્મસંયમની વાત ભગવાન શ્રી

કૃષ્ણચંદ્ર ગીતાની અંદર કરી રહ્યા છે અને એવા સંયમને માટે યોગી બનવાનું આવશ્યક છે, પરંતુ તે યોગી કેવો હોવો જોઈએ તેની ચર્ચા શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકની અંદર કરવામાં આવી. જ્યાં સુધી સાધક યોગી બને નહીં, ત્યાગી અથવા સંન્યાસી થાય નહીં, ત્યાં સુધી આત્મસંયમનો યોગ થઈ શકતો નથી.

ઘણાં માણસોને એમ લાગે છે કે યોગી થવું એટલે ઘર છોડીને ક્યાંક ચાલ્યા જવું, ત્યાગી થવું એટલે સમાજના અથવા સંસારના જે આપણા સ્નેહમય સંબંધો હોય તેનો વિચ્છેદ કરવો, એ સંબંધોને તિલાંજલિ આપી દેવી. જે કર્તવ્ય કર્મો આપણે કરતા હોઈએ તેને છોડી દેવા. તેનું નામ સંન્યાસ. ઘણાંના મનમાં એવા ખ્યાલો પ્રવર્તે છે કે વસ્ત્રોને બદલી નાખવાથી સંન્યાસ સધાય છે. નામને બદલવાથી સંન્યાસ નામની વસ્તુનું નિર્માણ થાય છે. પોતાના ઘરને મૂકી દઈ ક્યાંક બીજે રહેવું, આશ્રમમાં, મઠમાં અથવા વૃક્ષની નીચે વસવું તો સંન્યાસ થયો ગણાય. કેટલાકને એમ લાગે છે કે શરીરે ભસ્મ ચોળવી અથવા તો પોતાની વેશભૂષાને અને પોતાના નામને બદલી કાઢવું તે સંન્યાસનું લક્ષણ છે. પરંતુ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ભગવાન તેવા સંન્યાસનું પ્રતિપાદન કરતા નથી. ભગવાન એમ કહેવા માંગે છે કે પરમાત્માના સાક્ષાત્કારને માટે, પોતાના જીવનના કલ્યાણને માટે જે સંન્યાસની, જે ત્યાગ અથવા યોગની આવશ્યકતા છે તે સંન્યાસ, ત્યાગ કે યોગ બહારનો હોઈ પણ શકે અને ના પણ હોઈ શકે.

ત્યાગ બે પ્રકારનો છે. અંદરનો ત્યાગ અને બહારનો ત્યાગ - External Renunciation અને internal Renunciation. નામ છોડી દીધું, કપડાં બહારથી બદલી દીધા, ઘરનો બહારથી ત્યાગ કરી દીધો - આ બધો બહારનો ત્યાગ કહેવાય. પરંતુ ભગવાન જે ત્યાગનું વર્ણન કરે છે અને જેનો મહિમા ગાય છે તે ત્યાગ તો અંદરનો ત્યાગ છે. બધા જ માનવો કરી શકે તેવો ત્યાગ છે. તે ઘરમાં રહીને પણ કરી શકાય. કર્તવ્યોનું અનુષ્ઠાન કરતાં કરતાં તે ત્યાગનો આધાર લઈ શકાય. આપણે કોઈપણ પ્રકારના વસ્ત્રો પહેરતા હોઈએ, કોઈ પણ પ્રકારના સંપ્રદાયવિશેષમાં અથવા તો પંથમાં વિશ્વાસ રાખતાં હોઈએ તો તેને અખંડ રાખીને પણ તેવા ત્યાગનો, તેવા યોગનો, તેવા સંન્યાસનો આધાર લઈ શકાય. ભગવાન એવા ત્યાગનું વર્ણન ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકમાં કરી બતાવે છે.

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥६-१॥

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।

ભગવાન કહે છે કે સંન્યાસ અને યોગ છે, તે તો ઘણી ઉંચી વસ્તુ છે. બહારના ત્યાગ અને સંન્યાસથી તે ઘણી વાર નથી પમાતી અને કેટલીકવાર સંસારમાં રહેનારા માનવોની અંદર પણ તેવો ત્યાગ, તેવો યોગ, તેવો સંન્યાસનો અર્ક આપણને જોવા મળે છે.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદની અંદર એવા એક ત્યાગી પુરૂષની વાત આવે છે કે જે યોગી અથવા ત્યાગી પુરૂષે પોતાનું નામ બદલ્યું નથી, પોતાના વસ્ત્રોને પણ બદલ્યા નથી. જે પ્રકારના સામાન્ય વસ્ત્રો પોતે પહેરતા હતા તેવા જ વસ્ત્રોને ધારણ કર્યા છે. નામ પણ પોતાનું જેવું હતું તેવું જ રાખ્યું છે, પરંતુ મનની વૃત્તિને બદલી છે. મનના વિચારો અને ભાવોમાં પરિવર્તન આણ્યું છે. પોતાના મનની અંદર જે કુવિચારો

પેદા થતા હોય તેને તિલાંજલિ આપીને એમણે પોતાના જીવનની અંદર સદવિચારોની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. અને અનાત્મ પદાર્થોમાંથી પોતાના મનને અથવા ચિત્તવૃત્તિને પાછી વાળી પરમાત્માની અંદર પોતાના પ્રાણને પરોવ્યો છે. પોતાના સમગ્ર જીવનને પરમાત્માના ચારુ ચરણોમાં સમર્પિત કરવાની સાથે સાથે પોતે જે લોકસેવાના કર્મો કરે તેને કોઈપણ વ્યક્તિગત કામના સિવાય કરવાનો આગ્રહ રાખ્યો છે. તેવા એક આદર્શ ત્યાગીની વાત છાંદોગ્ય ઉપનિષદની અંદર આવે છે.

એની સામે એક બીજો વ્યક્તિવિશેષ - રાજા છે કે જે કર્મો કરે છે, દાન કરે છે, વ્રતો-નિયમોનું પાલન કરે છે, યજ્ઞો કરે છે, કરાવે છે, પરંતુ હંમેશા કામના રાખે છે કે આ યજ્ઞ, વ્રત ને દાન કરવાથી મને મર્યા પછી સ્વર્ગ સાંપડશે. આ કરવાથી મને વધારે ને વધારે લક્ષ્મીની, વૈભવની, ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થશે. માટું રાજ્ય અખંડ રહેશે. મારી સત્તા ને મારો અધિકાર અકબંધ રહેશે. હું યાવચ્યંદ્રદિવાકરૌ વૈભવમાં અથવા ઐશ્વર્યમાં રહીશ. આ પ્રકારની કામનાથી પ્રેરાઈને કર્મો કરે છે. એ પોતાની પ્રજાના પાલનના જુદી જુદી જાતના કર્મો પણ કરે છે પણ બદલાની આશાથી કરે છે, પુરસ્કારની ઈચ્છાથી કરે છે. આ બધા કર્મો હું કરું છું તેની બદલામાં પ્રજા મારી વાહ વાહ કરશે. પ્રજા મારા જયગાન ગાશે અને એના પરિણામે મારી પ્રતિષ્ઠામાં અભિવૃદ્ધિ થશે. નિષ્કામપણે કાંઈપણ કરતો નથી. તો એવો એક રાજા, જેનું નામ છાંદોગ્ય ઉપનિષદની અંદર મહારાજા જાનુશ્રુતિ રાખવામાં આવેલું છે, તે એકવાર પોતાના રાજ્યભવનની ખુલ્લી અગાશીમાં બેઠો હોય છે. રાત્રિનો સમય છે, અને એવા સમયે બે હંસ પક્ષી એના માથા ઉપરથી ઉડતા ઉડતા પસાર થાય છે. એક હંસ પક્ષી આગળ પસાર થાય છે, બીજું હંસ પક્ષી તેની પાછળ જાય છે.

પાછળ ઉડનારું હંસ પક્ષી આગળના હંસ પક્ષીને કહે છે કે ભાઈ ! જરા સંભાળીને ઉડજે. તું કાંઈ સાધારણ માણસના ઉપરથી ઉડતો નથી. આ તો મહાન મહિમાવાળો મહારાજા જાનુશ્રુતિ છે. એનો પ્રભાવ અને પ્રતાપ એટલો બધો અસાધારણ છે, એના શરીરમાંથી એવા કિરણો નીકળે છે કે એને જો તું સ્હેજ પણ અડીશ તો તને બાળીને ભસ્મીભૂત કરી નાંખશે, એ કિરણોમાં તું નષ્ટ થઈ જઈશ. એટલે આગળનું હંસપક્ષી પાછળના હંસપક્ષીની વાત સાંભળીને ઉડતા ઉડતા જ જવાબ આપે છે કે તું ચિંતા ન કર. આ જાનુશ્રુતિ રાજાનો મહિમા ભલે તું કહે છે તેવો હશે પરંતુ રૈકવ મુનિનો મહિમા એનાં કરતાં પણ વધારે છે. અને હું તે રૈકવ મુનિના મહિમાથી ડરતો નથી કારણ કે એનો મહિમા ડરાવે તેવો નથી. આ રાજાનો મહિમા ભલે ડરાવે તેવો હોય, પરંતુ મને ભસ્મીભૂત નહીં કરે શકે.

રાજા જે જે કર્મો કરે છે તે સકામ વૃત્તિથી કરે છે, ફલની આશા રાખીને કરે છે એટલે એના પ્રતાપની અંદર જેટલું જોઈએ તેટલું અસાધારણપણું દેખાતું નથી. એમ કહીને પેલું હંસ પક્ષી ઉડી જાય છે. પાછળનું હંસ પક્ષી પણ એની પાછળ ઉડી જાય છે. પરંતુ મહારાજા જાનુશ્રુતિ હંસપક્ષીઓની વાત સાંભળી જાય છે. એ પક્ષીઓની વાતને સમજી શકતો હોય છે. એને શોક થાય છે, વિષાદ થાય છે. એને એમ થાય છે કે મારા જેવો મહિમા તો સંસારમાં કોઈનો પણ નહોતો. પરંતુ હવે મારા કરતાં પણ વધારે મહિમાવાળો કોઈ રૈકવ નામનો મુનિ સંસારમાં છે, એથી એના મનની અંદર અસંતોષનો ઉદભવ થાય છે.

સત્પુરુષનું એ લક્ષણ હોય છે કે એ પોતાના કરતાં કોઈ વધારે જ્ઞાની, વધારે ગુણિયલ, વધારે શાંતિસંપન્ન, વધારે તપશ્ચર્યા કરનાર, વધારે સુખી છે, એવું સાંભળે તો તેને પ્રસન્નતા થાય છે. એને પોતાના

કરતાં આગળ પડતા માનવને મળવાનું મન થાય છે, એના પ્રત્યે પૂજ્યભાવ પ્રગટે છે. પરંતુ જે એવા સત્પુરુષ નથી હોતા તે જ્યારે એવું સાંભળે કે કોઈ પોતાના કરતાં વધારે વિદ્વાન છે, વધારે જ્ઞાની છે, વધારે અધિકારસંપન્ન છે, વધારે પ્રતિષ્ઠિત છે, કોઈનો યશ સંસારમાં એનકેન પ્રકારેણ પોતાના કરતાં વધારે ફેલાયેલો છે, પોતાના કરતાં કોઈ તપશ્ચર્યામાં આગળ છે, પોતાના કરતાં કોઈના ઉપર પરમાત્માની વધારે કૃપા છે અથવા તો કોઈ પોતાના કરતાં સાંસારિક રીતે વધારે સુખી અથવા સમૃદ્ધ છે, તો તેમને ઈર્ષ્યા થાય છે, દુઃખ થાય છે, શોક થાય છે. એમની અંદર ગુણદર્શીપણાનો અભાવ હોવાથી એમને બળતરા થાય છે કે અરેરે ! મારા કરતાં સંસારમાં કોઈ મોટું પાક્યું.

જાનુશ્રુતિ રાજાનો સ્વભાવ કંઈક અંશે આવો હોવાથી એને રાતભર નિંદ્રા નહીં આવી. ઉપનિષદની અંદર હંસ પક્ષીના વર્ણન કરવામાં આવ્યા પણ વિદ્વાનો કહે છે કે હંસ પક્ષી એટલે પરમહંસો - જે સંસારની અંદર નીર અને ક્ષીરનો વિવેક કરે, સત્ય અને અસત્યને સમજે, નિત્ય અને અનિત્ય શું તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે અને પછી નિત્યને પકડે, સત્યને, પરમાત્માને જ ભજે, સંસારમાં આવીને અનિત્ય પદાર્થોની આસક્તિ ના રાખે. એવા જે જ્ઞાની પુરુષો છે તે પરમહંસો કહેવાય છે. આવા પરમહંસો અથવા સંતો રાજાની પાસે પહોંચ્યા હશે અને રાજાને આ પ્રકારે રૈક્વ મુનિનો પરિચય પ્રદાન કર્યો હશે.

રાજાને તો એટલો બધો વિષાદ થઈ ગયો કે રાત્રે ઉંઘ પણ આવી નહીં. બીજી રાત્રે પણ ઉંઘ આવી નહીં. એનું ચિત્ત હંમેશા અસંતોષનો અનુભવ કરતું રહ્યું એટલે પોતાના મંત્રીઓને બોલાવીને રાજાએ આદેશ આપ્યો કે આ રૈક્વ મુનિ કોણ છે, તેની તપાસ કરો. મારા કરતાં એનો મહિમા વધારે કેવી રીતે ? હું તો યજ્ઞો કરું છું, લોકસેવાના કર્મો કરું છું, વ્રત અને તપનો પણ આધાર લઉં છું, પ્રજાની સેવા પણ કરું છું, તો મારો મહિમા વધારે હોવો જોઈએ. રૈક્વનું તો નામ જ મેં હમણાં સાંભળ્યું. એનો મહિમા વધારે કેવી રીતે હોય અને તે વળી છે કોણ ? એ મારા રાજ્યમાં જ્યાં પણ હોય ત્યાંથી તેનો પત્તો મેળવો અને તમને એની માહિતી મળે ત્યારે તેને અહીંયા લઈ આવો.

મંત્રીઓ રાજાના આદેશને અનુસરીને રૈક્વ મુનિની શોધ કરવાને માટે ચારેતરફ નીકળી પડ્યા. દિવસો વહી ગયા છતાં પણ રૈક્વ મુનિનો પત્તો લાગ્યો નહીં. રૈક્વ મુનિ મુંગા મુંગા કાર્ય કરતા હતા. તે લોકોની સેવા કરતા હતા પરંતુ પ્રતિષ્ઠાની પરવા રાખ્યા સિવાય કરતા હતા, એટલે બહુ ઓછા માણસો એમને જાણતા હતા. તેઓ પરમાત્માની ભક્તિ કરતા, તપશ્ચર્યા કરતા અને આત્મજ્ઞાનથી અલંકૃત બનીને શાંતિપૂર્વક શ્વાસ લેતા હતા. એમને કોઈપણ પ્રકારની લૌકિક અથવા પારલૌકિક કામના કે વાસના નહોતી. એમને જાણનારા પણ ઓછા હતા.

ઘણાં દિવસો વહી ગયા ત્યારે એક દિવસ મંત્રીઓમાંના કેટલાક મંત્રીઓ એક જંગલમાં પહોંચી ગયા. એ જંગલમાં નાનું સરખું ગામ હતું જ્યાં આ રૈક્વ મુનિ રહેતા હતા. એમની નાનીસરખી ઝૂંપડી હતી. ઝૂંપડીની બહાર એક નાનીસરખી નદી હતી. એ નદીને કિનારે રૈક્વ મુનિ વિરાજ્યા હતા. તે તદ્દન સામાન્ય પ્રકારના, કોઈપણ પ્રકારની ચમકદમક વગરના, આકર્ષણરહિત દેખાતા હતા. એમનું શરીર પણ તદ્દન સામાન્ય પ્રકારનું દેખાતું હતું. એને લીધે મંત્રીઓને ખબર ન પડી કે આ જ રૈક્વ મુનિ છે.

એમણે રૈક્વ મુનિને જ પૂછ્યું કે અહીંયા કોઈ રૈક્વ નામની વ્યક્તિ રહે છે ?

રૈકવ મુનિએ કહ્યું કે મને લોકો રૈકવના નામથી ઓળખે છે. હું પોતે જ રૈકવ છું. તમારે શું કામ છે ?

મંત્રીઓએ કહ્યું કે અમારા મહારાજા તમને બોલાવે છે. એમણે તમને આમંત્રણ આપ્યું છે, માટે તમે અમારી સાથે ચાલો. રાજાએ તમારે માટે સુંદર મજાનો રથ મોકલેલો છે એમાં તમે બેસી જાવ. તમારી પ્રસન્નતાને માટે રાજાએ સુવર્ણમુદ્રાઓની થેલી પણ મોકલેલી છે. એ લઈ લો અને તમે અમારી સાથે ચાલો. તમને મળીને રાજા બહુ જ પ્રસન્ન થશે. રાજાને તમારા મહિમા વિશે જાણવાની ઈચ્છા થઈ છે.

તમે વિચાર કરો કે આપણે નદીનું પાણી પીવું હોય તો નદી પાસે જવું પડે છે. જો આપણે શીતળ વૃક્ષની છાયાનો આનંદ લુંટવો હોય તો વૃક્ષની પાસે પહોંચવું પડે છે. એવી રીતે જો આપણે સંતસમાગમ કરવો હોય તો સંતોની પાસે જવું પડે છે. સંતોની પાસે નમ્રતાથી યુક્ત બનીને, સરળતાથી સંપન્ન બનીને, ગુણદર્શી બનીને, કોઈપણ પ્રકારની આલોચનાત્મક વૃત્તિને તિલાંજલિ આપીને જવું પડે છે.

રાજાને જો ખરેખર રૈકવ મુનિના સત્સંગની ઈચ્છા હોત તો રાજા પોતે જ રૈકવ મુનિની પાસે પહોંચત. પરંતુ રાજાએ રથને મોકલ્યો એટલે રૈકવ મુનિએ કહ્યું કે મને રાજાને મળવાની ઈચ્છા નથી. હું તો સંસારના જે મહારાજાધિરાજ - પરમાત્મા છે, તેમને મળી ચૂક્યો છું. હવે બીજા રાજાઓને મળવાની મને ઈચ્છા નથી. હા, મને મળવાની જેને ઈચ્છા હોય તે અહીં આવી શકે છે. મારે કોઈને મળવાની ઈચ્છા નથી.

રૈકવ મુનિને રાજા પાસેથી કાંઈ જોઈતું ન હતું. એમને સુવર્ણમહોરો પણ નહોતી જોઈતી, એમને મકાન પણ નહોતું બાંધવું, આશ્રમ પણ નહોતો કરવો, મઠ પણ નહોતો કરવો. વરઘોડો પણ નહોતો કઢાવવો - કશું જ નહોતું કરવું. એટલે એ આવો જવાબ આપી શક્યા.

જે માનવના મનમાં વાસના ને લાલસાનું તાંડવનૃત્ય ચાલતું હોય તે નિષ્કામ રહી શકતો નથી. તે સત્યવાદી પણ બની શકતો નથી. જે નિર્વાસનિક હોય, તે જ નિષ્કામ બની શકે અને સત્યવક્તા પણ તે જ થઈ શકે છે, નિર્ભય પણ તે જ બની શકે છે.

રૈકવ મુનિએ આ રીતે જવાબ આપ્યો. એમના પ્રત્યુત્તરને સાંભળીને મંત્રીઓ પાસે કોઈ વિકલ્પ રહ્યો નહીં એટલે તેઓ રાજાની પાસે પહોંચ્યા અને સઘળા સમાચાર કહી બતાવ્યા.

રાજાને થયું કે રૈકવ મુનિને આપણે જે પુરસ્કાર આપીએ તે કદાચ ઓછો પડતો હશે એટલે વધારે સુવર્ણમુદ્રાઓ સાથે, કેટલીક ગાયો અને પોતાની રાજકુમારી સાથે ફરી વાર મંત્રીઓને મોકલ્યા.

મંત્રીઓએ રૈકવમુનિ પાસે પહોંચીને કહ્યું કે અમારા મહારાજા જાનુશ્રુતિ ઘણા ગુણદર્શી છે, એટલે એમણે વધારે સુવર્ણમુદ્રાઓ મોકલી છે, તમારા નિર્વાહને માટે ગાયો મોકલી છે, અને આ રાજકન્યા પણ તમને સમર્પિત કરવા માંગે છે તો હવે તમે ચાલો.

રૈકવ મુનિએ કહ્યું, માટું મન સંસારના કોઈ પદાર્થોની અંદર નથી. લક્ષ્મી લેવાની મારાં મનમાં લાલસા નથી. જો રાજાને ઈચ્છા હોય તો મારી પાસે આવી શકે છે. ઈચ્છા ન હોય તો ન આવે. રાજાની જેવી ઈચ્છા હોય તેમ કરે. મારે તો ક્યાંય નથી જવું. રૈકવ મુનિની અંદર નિષ્કામતા હતી તેઓ એટલે આવો પ્રત્યુત્તર પ્રદાન કરી શક્યા.

મંત્રીઓ પાછા રાજાની પાસે ગયા. છેવટે મહારાજા જાનુશ્રુતિ પોતાના રથમાં બેસીને રૈકવ મુનિને મળવા માટે આવ્યા. રૈકવ મુનિને જોઈને એના મગજની અંદર કેટલીય જાતના તર્કવિતર્કો પેદા થયા, શંકા-

કુશંકાના ચક્રો ઉત્પન્ન થયા, કે આ તે કાંઈ મુનિ કહેવાય ! કારણ કે એમનો દેખાવ બહારથી આકર્ષક ન હતો. એમનું વ્યક્તિત્વ તદ્દન સામાન્ય હતું, વસ્ત્રો પણ તદ્દન સાદા હતા, શરીર પણ એવું અસાધારણ, પ્રતિભાશાળી કે પ્રભાવશાળી નહોતું કે જેને જોવા માત્રથી એક પ્રકારની છાપ પડે. એવી છાપ પાડવાની ઈચ્છા પણ એમને નહોતી.

એકવાર હું અમૃતસર, પંજાબમાં સંમેલનમાં પ્રવચનો કરવા માટે ગયો હતો. ત્યાં અમારી સાથે એક મહારાજ ઉતરેલા હતા. એક મકાનની અંદર પણ અમારો અલગ ઉતારો રાખવામાં આવ્યો હતો. સંમેલન આઠ દિવસનું હતું. જ્યારે અમે સંમેલનમાં પ્રવચનો કરવા માટે સવારે અને બપોરે - બે બે વાર જતા ત્યારે એ મહારાજને તૈયાર થતાં બહુ વાર લાગતી. મને એમ કે આપણે મહારાજને સાથે લઈને જઈએ તો સાડું, વાતો કરતાં જવાય. પણ એમને એટલી બધી વાર લાગે કે તે સમય પર તૈયાર જ ન થઈ શકે.

મેં કહ્યું, તમને સમય પર તૈયાર થતાં બહુ વાર લાગે છે. જરા વહેલા તૈયાર થતા હો તો ? કાંઈ જપ કરો છો, કાંઈ ધ્યાનમાં બેસો છો તેમાં તમારો વખત જાય છે ? ગીતા કે ઉપનિષદનો પાઠ કરતાં હો, વિષ્ણુસહસ્રનામનો અથવા શિવમહિમ્નસ્તોત્રનો પાઠ કરતાં હો, એમાં તમારો સમય વધારે વ્યતીત થતો હોય અને તમને મોડું થતું હોય તેવું છે ? એમ હોય તો જરા વહેલા પરવારી લો. પાઠ વહેલો કરી લો, ધ્યાનમાં વહેલા બેસી જાવ, જપમાં વહેલા પૂરા કરો.

એમને મારી સાથે બહુ પ્રેમ હતો, આત્મીયતા હતી એટલે મને મહારાજે સરળતાપૂર્વક કહ્યું, યોગેશ્વરજી Make-up કરવામાં મારો બહુ ટાઈમ જાય છે.

મેં કહ્યું Make-up એટલે શું ?

એ કહે, પોતાની જાતને Make કરવાની. પોતાની જાતને જેમાં બનાવવાની છે તે Make-up.

મેં કહ્યું, તમારે વળી Make-up કેવો કરવાનો ?

મહારાજ કહે, ભવાં ઉપર, આંખમાં કાજળ આંજીએ. મોઢા પર સરસ મજાનું તેલ ચોડી દઈએ. એમ કરવાથી કપાળ ચળકતું દેખાય. ભક્તો પ્રસન્ન થઈ જાય અને આપણે સિધ્ધ છીએ એવું સમજાય. જરા જટાના વાળ ઉપર બાંધી દઈએ. જરા દાઢીને સરખી કરી દઈએ અને રેશમી-ભગવા વસ્ત્રને બરાબર ઓઢી દઈએ. રુદ્રાક્ષના મોટા મણકાવાળી માળા બહાર દેખાય તેવી રીતે પહેરીએ. આમ કરતાં કરતાં મને અડધો કલાક લાગે છે, એટલે મોડું થાય છે.

‘હું તો ક્યારનોય તૈયાર થઈને બહાર ઉભો છું. આ એક ધોતીયું પહેરી લીધું ને જરા શાલ ઓઢી લીધી. ચંપલ પહેર્યાં. આમાં વળી Make-up કેવો ? શરીરનો Make-up કરવાનો છે કે મનનો કરવાનો છે ? મહાત્માઓએ તો મનનો Make-up કરવાનો છે. શરીરના Make-upનો આગ્રહ-દુરાગ્રહ રાખવાની આવશ્યકતા નથી. મનના Make-up જ માણસને શાંતિ આપે છે.

મને કહે, યોગેશ્વરજી, આવું કરીએ એટલે બધા આપણા તરફ જોવા માંડે અને એથી ઘણો આનંદ થાય. હું તો આવું કર્યાં જ કરું છું.

રૈક્વમુનિને આવા Make-upની આવશ્યકતા નહોતી. એ તો સીધા-સાદા દેખાતા હતા તેથી રાજાને તર્કવિતર્ક થવા લાગ્યા કે આ કાંઈ મહાન મુનિ હોઈ શકે ખરા ? આ કોઈ મહાન સંત હોઈ શકે ખરા ?

આપણે સંતોની પાસે જઈએ, મહાત્માઓને મળવા જઈએ તો બહારના Make-upથી જલ્દી અંજાઈ જઈએ છીએ, અંદરનું ઘણું ઓછું જોઈએ છીએ. ખરેખર તો એ જોવું જોઈએ કે એ સંતમહાત્માના, તપસ્વીના, યોગીના મુખમંડળ પર નિર્વિકારીતા, શાંતિ કેટલા પ્રમાણમાં છે, તેની આંખોની અંદર નિર્મળતા કેટલી છે નિર્વાસનીકતા કેટલી છે. તેનું પોતાનું જીવન પરમાત્માપરાયણ છે અથવા નથી. તેના વિચારોની સપાટી કેવી છે, તેના ભાવો કેવા છે. તે પરમાત્મા તરફ વહ્યા કરે છે કે પછી સંસારના નશ્વર ક્ષણભંગુર, પરિવર્તનશીલ પદાર્થો તરફ વહ્યા કરે છે - આ જોવાનું હોય તેને બદલે આપણે સંતોના વસ્ત્રો જોઈએ, સંતોની મુખાકૃતિને જોઈએ, અથવા તો તેમના વાળને, વેશભૂષાને જોયા કરીએ અને એના ઉપરથી અભિપ્રાયો બાંધીએ તો એ આપણને ગેરરસ્તે દોરનારા થઈ પડે છે.

રૈકવ મુનિ શાંતિથી વિરાજ્યા હતા. મહારાજા જાનુશ્રુતિ એમની સામે બેઠા. પછીથી એમણે રૈકવ મુનિને પ્રશ્ન પુછ્યો કે તમારી અંદર એવી કયી વિદ્યા છે, તમારી અંદર એવી કયી વિશેષતા છે, જેને લીધે તમારો મહિમા આટલો બધો ફેલાઈ ગયો છે. મારા કરતાં પણ વધારે. હું તો મહારાજા છું. યજ્ઞયાગાદિ કરું છું, અન્નદાન આપું છું, બધું જ કરું છું અને તમે કશું જ કરતા દેખાતા નથી, બેઠેલા જ દેખાઓ છો, છતાં પણ તમારો મહિમા એટલો બધો ફેલાઈ ગયો છે કે હંસ પક્ષીએ પણ તમારા વખાણ કર્યાં. તમારી પાસે એવી કઈ સાધના છે ? એવી કઈ વિશિષ્ટતા છે, એ તમે મને કહી બતાવો તો હું પણ એ પ્રકારે મહિમાવાળો બની શકું.

રૈકવ મુનિએ કહ્યું કે મેં તો મારા જીવનની અંદર પરમાત્માને પામવાનું વ્રત, પરમાત્માની વધારે ને વધારે પાસે પહોંચવાનું વ્રત એક જ વ્રત લીધેલું છે. પરમાત્મા સંસારની અંદર જુદા જુદા સ્વરૂપે વિરાજેલા છે. નાના કે મોટા, સાક્ષર કે નિરક્ષર, રંક કે રાય - સૌના રૂપમાં પરમાત્મા સિવાય કશું છે જ નહીં. એ પરમાત્માના ચરણોમાં મારી સેવાને સમર્પિત કરી શકું, એ પરમાત્માના જે વિભિન્ન પ્રકારના રૂપો અથવા સ્વરૂપો છે એમને કામ આવી શકું એવી સેવાનું વ્રત મેં જીવનમાં ધારણ કરેલું છે. જ્યાં પણ મને ગરીબાઈ દેખાય છે, જ્યાં પણ મને કોઈપણ પ્રકારની વ્યથા, પીડા કે અભાવ દેખાય છે ત્યાં હું પહોંચી જાઉં છું. આ ગાડું મેં એટલા માટે રાખ્યું છે કે એમાં હું બેસું અને જ્યાં ભૂખમરો હોય, દુકાળ હોય, નિરક્ષરતા હોય ત્યાં જાઉં, દુઃખીઓને દિલાસો આપું, રોગીઓની સુશ્રુષા કરું, જે નિરક્ષર હોય તેમને જ્ઞાન પ્રદાન કરું. ભવસાગરમાંથી બહાર નીકળવાની અભિલાષાવાળા જે આદર્શ સાધકો હોય એમને જન્મમરણમાંથી મુક્ત કરાવનારું આત્મજ્ઞાન પણ આપું છું. આ બધું હું કોઈપણ પ્રકારના પુરસ્કારની કે બદલાની ઈચ્છા સિવાય કરું છું.

હનુમાનજી રામની સેવા કોઈપણ પ્રકારના પુરસ્કારની ઈચ્છા સિવાય કરતા હતા. જ્યારે હનુમાનજીએ રામચંદ્રજીનો સંદેશો માતા સીતાને સંભળાવ્યો ત્યારે માતા સીતા અશોકવાટિકામાં પ્રસન્ન બની ગયા. હનુમાનજી ત્યાંથી જવાને માટે વિદાય થયા ત્યારે માતા સીતાએ હનુમાનજીને કહ્યું, મારું હૃદય સંતપ્ત હતું, રામની વ્યથાથી વ્યથિત હતું, રામના વિયાગ પછી મને શ્રીરામના કોઈ સમાચાર સાંપડ્યા જ ન હતા. હું પ્રતીક્ષા કરતી હતી રામ ક્યારે આવશે, રામ ક્યારે મને મુક્ત કરશે. રામ તો ન આવ્યા, પણ રામ તરફથી તમે, રામના પાર્ષદ અથવા દૂત બનીને આવ્યા એટલે મને થોડીક શાંતિ થઈ, થોડીક પ્રસન્નતા થઈ. મને તમે રામનો સંદેશ સંભળાવ્યો. હવે હું તમારું શું કલ્યાણ કરી શકું ? શું શ્રેય સાધું ? બદલામાં શું આપું ?

હનુમાનજીએ કહ્યું, માતા, બદલાની ભાવનાથી મેં કોઈ કાર્ય કર્યું નથી. આદર્શ સેવક બદલાની અપેક્ષા રાખીને કોઈ કાર્ય કરતો નથી. જે બદલાની અપેક્ષા રાખીને કાર્ય કરે તે વ્યાપારી ગણાય છે, સાધક ગણાતો નથી, તપસ્વી ગણાતો નથી. હું તો સાધક છું, સેવક છું, શ્રીરામનો અને તમારા ચરણોનો દાસ છું. મને કોઈપણ વસ્તુની અપેક્ષા નથી.

માતા સીતાએ હનુમાનજીને કહ્યું, હનુમાનજી તમે મારું પ્રિય કાર્ય કર્યું છે, મારો અંતરાત્મા એથી અતિ પ્રસન્ન થયો છે. એથી તમારી ઈચ્છા નથી છતાં હું આશીર્વાદ આપું છું. જ્યાં સુધી સંસારની અંદર રામકથા રહેશે ત્યાં સુધી તમારું નામ પણ રહેશે. જ્યાં સુધી સંસારની અંદર માનવો રામનો આધાર લઈને, રામના નામનો, કામનો અને કથાનો આધાર લઈને શાંતિ મેળવશે, મુક્તિ મેળવશે, પરમાત્માને માર્ગે આગળ વધશે ત્યાં સુધી, રામનું નામ લઈને તો શાંતિ મેળવશે પરંતુ તમારું નામ લઈને પણ શાંતિ મેળવશે. મારો એવો આશીર્વાદ છે.

ન માંગવાથી કેટલું બધું મળી ગયું ! માંગવાથી કેટલીક વાર ઓછું મળે છે ન માંગવાથી વધારે મળે છે. આપણને કોઈ કહે કે શું માંગવું છે ? કોઈ ઈચ્છા છે ? આપણે કહીએ કે કશી ઈચ્છા નથી. કશી ઈચ્છા નથી એમ કહીએ તો પેલો માણસ આપણને વધારે આપે. ઈચ્છા છે એમ કહીએ તો મુકરર કરી દઈએ છીએ. ભગવાનને કહીએ કે મને લાભ રૂપિયા આપજો તો ભગવાન નોંધ કરી લે કે આને લાખની જ જરૂર છે, વધારેની નથી. એટલે જો આપણે તેને માટે યોગ્ય હોઈએ તો ભગવાન લાખ આપે અથવા લાખને બદલે રાખ આપે. પણ ભગવાન પાસે કંઈ માંગીએ જ નહીં ને એમ કહીએ કે પ્રભુ ! યોગ્ય લાગે તેમ કરજો. તમે બધું જાણો છો, અતર્યામી છો. તો ભગવાનને એમ થાય કે આ નિરપેક્ષ ભક્ત છે. તો ભગવાન એમ લાગતું હોય તો આપણી આવશ્યકતાને અનુસરીને લાખ નહીં પણ લાખો આપે. જો આપણે આપણી limit બાંધી દઈએ તો ભગવાન એનાથી આગળ નહીં ચાલે. પણ આપણે limit બાંધીએ જ નહીં તો ભગવાન આપણી ગુણવત્તા, આપણી અનિવાર્યતા, આપણી આવશ્યકતાનો ખ્યાલ રાખી અને આપણા જીવનને સુખશાંતિથી સંપન્ન બનાવવા માટે બધું કરી છુટે છે.

માતા સીતાએ હનુમાનજીને આ પ્રકારે વરદાન આપ્યું. હનુમાનજીને તો પણ કોઈ પ્રસન્નતા થઈ નહીં, કોઈ પ્રકારનો અહંકાર થયો નહીં, ગર્વ થયો નહીં. એમણે માતા સીતાને હાથ જોડ્યા કે જેવી તમારી ઈચ્છા. મેં કંઈ આને માટે સેવાકાર્ય કર્યું નથી. મારું જીવન તમારી સેવા માટે જ મેં સમર્પિત કરેલું છે. માતા સીતાના ચરણોમાં પ્રણામ કરીને હનુમાનજીએ પછી ત્યાંથી વિદાય લીધી. આમ હનુમાનજીને કોઈ પણ પ્રકારની અપેક્ષા નહોતી.

એવી જ રીતે રૈકવમુનિને કોઈપણ પ્રકારની અપેક્ષા નહોતી. મહારાજા જાનુશ્રુતિને એમણે કહ્યું કે હું તો કોઈ ઈચ્છા રાખતો જ નથી. હું જે કામ કરું છું, દીનદુઃખીયાઓની સેવા કરવાનું અથવા પરમાત્માની ભક્તિ કરું છું, આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા સાધના કરું છું, તપશ્ચર્યા કરું છું તે નિષ્કામવૃત્તિથી, અકામવૃત્તિથી કરું છું. એટલે મને શાંતિ છે.

ઉપનિષદની અંદર એક બહુ સુંદર શબ્દ પ્રયોગ આવે છે. સુખી કોણ ? સંસારમાં શાંતિ કોણ પ્રાપ્ત કરે ? સૌથી બડભાગી કોણ છે ? સૌથી ધન્ય કોણ છે ? સૌથી કૃતાર્થ કોણ ? આ પ્રકારે પ્રશ્ન પુછીને

ઉપનિષદના ઋષિ વારંવાર શ્રોત્રિયસ્ય । અકામ તસ્ય ચ ॥ આ બે શબ્દપ્રયોગ કરે છે. જે પોતાના કાનને ખુલ્લા રાખે છે એ શ્રોત્રિય કહેવાય. શ્રુતિ એટલે વેદ. વેદાદિ શાસ્ત્રોનું જે અધ્યયન કરે, શાસ્ત્રોનો જે વિચાર કરે, ચિંતનમનન કરે અને જ્યાંથી પણ સારું સાંભળવા મળે ત્યાં પોતાના કાનને જરા પહોળા રાખે, પૂમડા ન ધાલે, કોઈના ગુણ સાંભળે, કોઈનું સારું સાંભળી પ્રસન્ન બને, જેની અંદર વધારે ને વધારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા હોય તે શ્રોત્રિય. જેને શ્રુતિ પ્રિય છે, શ્રવણ પ્રિય છે, જેને વેદાદિ ગ્રંથોનું અધ્યયન, અધ્યાપન, શ્રવણ, ચિંતનમનન પ્રિય તે શ્રોત્રિય. સાથે સાથે ઉપનિષદના ઋષિ કહે છે કે અકામ: ત - જેના હૃદયને સંસારની કામનાઓએ હણેલું નથી, જેના હૃદયને લૌકિક અને પારલૌકિક કામનાઓ વિંધતી નથી, જેને કોઈ વાસના જ નથી, જેને કોઈ ઈચ્છા જ નથી આવો જે માણસ છે તે જ સંસારમાં સુખી.

માણસને દુ:ખી કોણ કરે છે ? વાસના ને કામના. આપણી વાસના ને કામના પૂરી ન થાય તો આપણે દુ:ખી થઈ જવાના અને પૂરી થાય તો થોડો વખત આપણને સુખ થવાનું પણ નવી વાસનાઓ, નવી કામનાઓ વળી પાછી આપણા મનની અંદર પેદા થવાની અને તે પૂર્ણ નહીં થાય એટલે વળી આપણે દુ:ખી થવાના. આ સુખ અને દુ:ખનું વિષયક જીવનમાં ચાલ્યા જ કરવાનું. એટલે આપણા શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો કહે છે કે કોઈ પણ કર્મ કરો તે વાસનારહિત થઈને, કર્તવ્યભાવે કરતાં શીખો. મનુષ્ય તરીકે કર્મ કરવાનું માત્ર કર્તવ્ય છે, એમ સમજીને કર્મ કરો. કર્માનુસાર જે પ્રકારનો બદલો મળે, તે તો મળશે. ઈચ્છા કરીશું તો પણ મળશે, અને નહીં કરીશું તો પણ મળશે. પણ without expectation, કોઈપણ પ્રકારના બદલાની ઈચ્છા સિવાય માનવ તરીકેના કર્તવ્યને વફાદાર રહીને કામ કર્યા કરો તો જીવનમાં કોઈ દિવસ દુ:ખી થવાપણું છે જ નહીં.

રૈકવ મુનિએ મહારાજા જાનુશ્રુતિને કહ્યું કે એટલે મારા જીવનમાં શાંતિ છે. સુવર્ણમુદ્રાઓની પણ મને ઈચ્છા નથી, ગાયોની પણ ઈચ્છા નથી, રાજકન્યાની પણ ઈચ્છા નથી. પણ આ રાજકન્યાનું મોઢું જોઈને હું તારી સાથે આટલી વાત કરું છું.

પ્રાચીન ભારતમાં એવો રિવાજ હતો કે એકવાર જો તમે વચન આપ્યું હોય તો તમે એને પાળો. રઘુકુલ રીતી સદા ચલી આઈ । પ્રાણ જાય અરુ બચન ન જાઈ ॥ એકલા રઘુકુળની જ નહીં પણ સમસ્ત મનુકુળની આ રીતી હતી. રઘુરાજાનું કુળ એ રઘુકુળ, જેમાં રામચંદ્રજી પેદા થયા, પરંતુ મનુકુળ, આખી માનવજાતિનું મુળ, મનુ મહારાજ અને શતરૂપાનો જે વંશ હતો તે સર્વ માનવની આ નીતિ અને રીતિ હતી. એક વાર વચન દીધું એનું પાલન કરવાનું. વખત વીતતો ગયો તેમ આ નીતિ ફરવા લાગી. 'અમ્મી બોલા અમ્મી ફોક' -એ નીતિ આવવા લાગી. પણ તે સમયે આ નીતિ હતી.

રૈકવ મુનિએ વિચાર કર્યો કે મહારાજા જાનુશ્રુતિએ પોતાની રાજકન્યા મને સમર્પિત કરી દીધી. એથી એને ન સ્વીકારું તો એ રાજકન્યા ક્યાં જશે ? મહારાજાએ તો એને સમર્પિત કરી દીધી. માટે હવે હું એવું જ્ઞાન આપું કે એને શાંતિ થાય.

મહારાજા જાનુશ્રુતિએ રૈકવ મુનિને પુછ્યું, તમે કયા દેવની ઉપાસના કરો છો ?

રૈકવ કહે, હું તો એક જ દેવની ઉપાસના જાણું છું. એક જ દેવને ઉપાસવાથી માનવનું સાર્થક્ય થઈ શકે, માનવ સફળ બની શકે અને તે આત્મદેવ છે, પરમાત્મ દેવ છે. પરમાત્મારૂપી પરમ દેવ. પોતાના શરીરમાં આત્મરૂપે બિરાજે છે એ આત્મદેવની જે ઉપાસના કરે છે તે સુખી થઈ જાય, શાંત બની જાય. હું એની ઉપાસના કરું છું. એને લીધે જ મને મહિમાની પ્રાપ્તિ થઈ છે. તું જે કર્મો કરે છે તે લૌકિક અને પારલૌકિક લાલસા તથા વાસનાથી પ્રેરાઈને કરે છે, કાંઈક મેળવવાની ઈચ્છાથી કરે છે. હું એવી રીતે કરતો નથી.

મહાભારતની અંદર મહારાજા રંતિદેવના મુખમાં બહુ સુંદર શ્લોક મુકવામાં આવેલો છે. ન ત્વમહં કામે રાજ્યં..... હું રાજ્યની કામના કરતો નથી, રાજ્યસુખની ઈચ્છા રાખતો નથી. ન સ્વર્ગમ્ સ્વર્ગની ઈચ્છા રાખતો નથી. ન પુનર્ભવમ્ મુક્તિની પણ ઈચ્છા રાખતો નથી. કામેયદુઃખ તપાનાં પ્રાણીનાં આર્તનાશનમ્ - અન્યનાં દુઃખ દુર થાય એમાં હું નિમિત્ત બની શકું, એટલી જ ઈચ્છા રાખું છું.

એ જ પ્રકારની ભાવના રૈકવમુનિની હતી અને એને લીધે એમનો મહિમા મહાન હતો. રાજાને સંતોષ થયો કે આ રૈકવમુનિ મહાન ત્યાગી, મહાન સંન્યાસી ને મહાન યોગી છે. એના મનમાં કોઈ કામના જ નથી. એનું સમસ્ત જીવન પરમાત્માને માટે સમર્પિત થઈ ગયું છે, સમાજને માટે સમર્પિત થઈ ગયું છે. એને પોતાનો કોઈ વિચાર જ થતો નથી.

જેટલો બીજાના સુખનો, બીજાની શાંતિનો, બીજાની સમૃદ્ધિનો, બીજાની સમૃદ્ધિનો વિચાર જેના જીવનની અંદર મહત્વ ધરાવે છે, તેટલો પોતાના સુખનો વિચાર જેના જીવનમાં પ્રાધાન્ય ભોગવતો નથી, તે જ ત્યાગી, તે જ સંન્યાસી છે. ભગવાન ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં તે જ વાત અર્જુનને કહે છે.

પછી જાનુશ્રુતિ રાજા રૈકવમુનિનો શિષ્ય બની ગયો અને ત્યાંથી વિદાય થયો. એણે રૈકવમુનિને ઘણો આગ્રહ કર્યો કે મારા રાજભવનમાં ચાલો, હું તમારું સન્માન કરું. પરંતુ રૈકવમુનિએ ના પાડી કે હું જ્યાં છું ત્યાં જ બરાબર છું. ઈશ્વરે મને જ્યાં મૂક્યો છે, જે પરિસ્થિતિમાં મૂક્યો છે તે બરાબર જ છે. એણે વિચાર કરીને જ મને મૂક્યો છે. એ જ્યારે મને બીજી પરિસ્થિતિમાં મૂકવા માગશે એ વખતે હું એ પરિસ્થિતિને વધાવી લઈશ.

ભગવાન કહે છે કે આદર્શ માનવ કર્મ કરે છે, પણ કોઈપણ પ્રકારની અપેક્ષા વગર. કર્મથી પોતે પોતાના જીવનમાં આગળ વધે છે પણ બદલાની આશા રાખતો નથી. કર્મ કરતા કરતાં જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તેનો આશ્રય લેતો નથી, આધાર લેતો નથી. કર્મ કરે છે, બદલામાં ધન પ્રાપ્ત થાય છે તેમાંથી થોડુંક સમાજને માટે કાઢી નાંખે છે. તપરૂપી કર્મ કરે અને એના પરિણામે વિદ્યા, શાંતિ, સિદ્ધિ સાંપડે તો તેનો સદુપયોગ બીજાને માટે કરે છે. પરમાત્માનું છે એમ સમજી, પોતે ટ્રસ્ટી અથવા સંરક્ષક છે એમ માની અને બીજાને કામમાં આવવાને માટે તૈયાર રહે છે. સાથે સાથે એ સમજે છે કે આ મનુષ્યજીવનનું એકમાત્ર લક્ષ્ય પરમાત્માને ઓળખવાનું, પરમાત્માની પાસે પહોંચવાનું છે. સંસારના જેટલા પણ રૂપરંગો, વિષયો કે પદાર્થો છે તે બધા જ ચાર દિવસની ચાંદની જેવા છે. એમાંથી પોતાના મનને પાછું વાળીને જે નિત્ય પદાર્થ છે, પરમાત્મા-એને પામવાને માટે જે પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે જ આદર્શ સંન્યાસી, તે જ આદર્શ યોગી, તે જ આદર્શ ત્યાગી છે. કેવળ કપડાં બદલવાથી કોઈ આદર્શ ત્યાગી, સંન્યાસી અથવા યોગી બની શકતું નથી.

જેણે પોતાના વસ્ત્રોને બદલ્યા, જેણે પોતાના ધરનો ત્યાગ કર્યો, જેણે પોતાનું નામ બદલ્યું તેણે પણ છેવટે પરમાત્માને ઓળખવાની સાધના તો કરવી જ પડશે. ત્યાં સુધી એનું જીવન સફળ નહીં થાય. ત્યાં સુધી એનો સંન્યાસ સફળ નહીં થાય. અને સંન્યાસ એટલે સમ્યક ન્યાસ. સમ્યક ત્યાગ કોનો ? દુર્ગુણોનો, દુર્વિચારોનો, દુર્વ્યસનોનો, વાસનાઓનો, વિકારોનો, તૃષ્ણાનો, અહંકારનો, મમતાનો, આસક્તિનો, રાગદ્વેષાદિ ગંથિઓનો, અવિદ્યાનો, દેહધ્યાસનો-સર્વથા સમ્યક ત્યાગ એટલે સંન્યાસ. એવા ત્યાગનું પ્રતિપાદન ભગવાન ગીતાની અંદર કરે છે અને કહે છે કે આત્મસંયમ યોગના માર્ગે આગળ વધવા માગનારા સાધકોએ આવા અંદરના ત્યાગથી સંપન્ન બનવું જોઈએ. આવો અંદરનો ત્યાગ ન હોય તો માનવ આગળ વધી શકે નહીં, પોતાના જીવનનું શ્રેય અથવા તો કલ્યાણ સાધી શકે નહીં.

આજે પણ એવા ત્યાગીઓ છે. નથી, એમ ના માનતા. કોઈપણ વસ્તુનો સાવ અભાવ થતો નથી. ઓછું થાય પણ સર્વથા અભાવ નહીં. તમને એમ થશે કે ચોખ્ખા ધીનો અભાવ થઈ ગયો પણ વાત એવી નથી. અત્યારે પણ ચોખ્ખું ધી મળે છે, ઓછું થઈ ગયું પણ નથી એવું નથી. જો તમારે ચોખ્ખું ધી ખાવું જ હોય, તમને એનો પ્રેમ હોય જ તો તમે કોઈ ઠેકાણેથી એને જરૂર મેળવી શકશો અને બહારથી ન મેળવવું હોય તો તમે દૂધમાંથી તમારે ઘેર જ ધી બનાવી શકો. ખાવું જ હોય તો બધા રસ્તા છે. ન ખાવું હોય તો કોઈ રસ્તા નથી. પણ વધારેભાગે ભેળસેળ છે.

ધીમાં ભેળસેળ, તેલમાં ભેળસેળ. હવે તો સરકાર જ તેલમાં ભેળસેળ કરવાની છે. પામોલીન કે એવું કાંઈક ... હું તો પહેલાં (પામોલીન) સાબુ સમજ્યો હતો. મને થયું આ પામોલીન ઘસવાનો સાબુ આવે છે તે તેલની અંદર નાંખવાના છે કે શું ? પણ પછી ખબર પડી કે આપણી લોકહિતેચ્છુ સરકાર આપણા લાભાર્થે પામોલીન નામનું કાંઈક તેલ છે, તે મગફળીના તેલની અંદર નાખીને, mix કરવાની છે. કેટલી માત્રામાં ભેગ કરવાનો તેય નક્કી નથી એટલે જેને જેટલું કરવું હોય તેને તેટલું કરવાનું લાયસન્સ. પ્રજાને જે અસર થવાની હોય તે થાય. તે કોને જોવું છે ? ભાવોને જરા ઓછા કરવાની નીતિ અપનાવોને ? તે તો આપણે અપનાવવી નથી. ભાવો તો આસમાને ચઢતા જ જાય છે. પછી દેશની અંદર Adulteration કે મિશ્રણ વધતું જ જાયને અને એ ભેળસેળમાં આપણે વધારો કરીએ. તે ભેળસેળને ઉત્તેજન જ આપ્યું ગણાયને ? બીજા લોકો ભેળસેળ કરે તો અપરાધ ગણાય છે. Government છડેચોક ભેળસેળ કરે એ અપરાધ ગણાય નહીં. એ કેવી વાત છે ? ભેળસેળ હોવું જ ન જોઈએ. તમે શુદ્ધ વસ્તુ મૂકો, જેને જોઈશો તે લેશે. જેને ભેળસેળવાળી જોઈએ તે તે લેશે. પણ જ્યારે ભેળસેળને તમે કાયદાનું રૂપ આપી દો, એક નીતિ બનાવી દો તો શુદ્ધ વસ્તુનો લોપ થઈ જશે, અભાવ થઈ જશે, તે વસ્તુ તમને મળશે જ નહીં.

જીવનના બધા જ ક્ષેત્રમાં Adulterations. તેલમાં, ધીમાં, ખાંડમાં અને લોટમાં પણ Adulterations. જ્યાં લાગ મળે ત્યાં ભેળસેળ કરનારાઓ ભેળસેળ કરવામાંથી પાછી પાની કરતા નથી. આવું ચાલ્યા જ કરે છે, છતાં ચોખ્ખું કાંઈ નથી જ મળતું તેવું પણ નથી. મળી શકે છે. એવી જ રીતે યોગીઓમાં, તપસ્વીઓમાં, સંતોમાં, બધાયમાં Adulteration - ભેળસેળ દેખાય છે. એ વિશે કાકાસાહેબ કાલેલકરે 'હિમાલયનો પ્રવાસ' પુસ્તકમાં એક ઠેકાણે લખ્યું છે. હિમાલયના પ્રવાસ દરમ્યાન અલમોડા તરફ જતાં કાકાસાહેબ એક સાધુને મળે છે અને એને પૂછે છે કે ભાઈ, અત્યારે યોગીઓ કેવા ? તો એ સાધુ બહુ સારો જવાબ આપે છે. જૈસા

જુગ હૈ વૈસા જોગી હૈ । જોગીઓ કંઈ ચંદ્રલોકમાંથી થોડા નીચે પડવાના છે ? કે પછી મંગળમાંથી આપણે થોડા import કરવાના હોય ? એ તો સંસારમાં જે માણસો છે તેમાંથી જ આવવાના. અત્યારે સંસારમાં છે તેમાંથી કેટલાક આ બાજુ ચાલ્યા જાય. તો અહીંથી જ બધો માલ ત્યાં જાય છે ને ? આ સંસારીયાઓનો કાચો માલ છે એમાંથી જ પેલો પાકો માલ તૈયાર થાય એટલે તેમના પર આપણી અસરો તો થવાની જ. એટલે જૈસા જુગ હૈ વૈસા જોગી હૈ ।

યુગની અસર થાય. કોઈ વિરલા પર જ એની અસર ન થાય. કોઈ એવો મનોબળવાળો પરમાત્માનો કૃપાપાત્ર પુરુષ હોય, તો એ જુગને બનાવે, જુગની અસર એના પર ના થાય. એને સંસારના પ્રલોભનો કંઈ જ ન કરી શકે. એ ધનની વચ્ચે રહેતો હોય છતાં પણ એનું મન ક્યાંય ન રહેતું હોય. પરમાત્માના ચરણોમાં જ રહેતું હોય. એવો સંસારની અંદર કોઈ વિરલ પુરુષ જ હોય, એના કાંઈ ઢગલાઓ ન હોય.

એવી રીતે મહાત્મા ગાંધીજી જેવા યુગથી પ્રભાવિત ન થનારા, યુગને બદલનારા પુરુષો પણ છે અને યુગની સાથે વહેનારા પણ છે. લાકડા જેમ પાણીના પ્રવાહમાં તણાતા ચાલે એમ પરવશ બનીને તણાનારા પણ છે. ક્રોધના પ્રસંગ આવ્યા તો ક્રોધ કરી બેઠા, કામના પ્રસંગો આવ્યા તો કામ કરી બેઠા, અહંકારના પ્રસંગ આવ્યા તો અહંકારના શિકાર બની ગયા. લોભનો વખત આવ્યો તો લોભવૃત્તિના પણ દાસ બની ગયા. આવા પોતાની વૃત્તિઓના શિકાર થનારા માણસો પણ છે અને તેની સામે અડગ રહેનારા, અલિપ્ત રહેનારા પુરુષો-મહામાનવો પણ છે. એમને લોભની, કામની, ક્રોધની અસરો થતી નથી, રાગદ્વેષના એ ગ્રાસ નથી બનતા, કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રલોભનો એમને પ્રભાવિત નથી કરી શકતા, કોઈપણ પ્રકારના ભયથી જે ડરતા નથી. નિર્ભયતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપ જેવા પુરુષો છે. એવા પુરુષો પણ અત્યારે છે પણ એમની સંખ્યા ઓછી છે. સારાની સંખ્યા હંમેશા ઓછી રહેવાની અને સારા નથી, નરસા હોય તેની સંખ્યા હંમેશા વધારે રહેવાની. એટલે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે તેમ સારા યોગીઓ, સારા સંન્યાસીઓ, સારા ત્યાગીઓ છે. નથી એમ નહીં પણ એમનું સંખ્યાબળ ઓછું. પ્રભુની ઈચ્છા હોય, કૃપા હોય તો કોઈક વાર મળે.

દેવર્ષિ નારદ પોતાના ભક્તિદર્શનમાં લખે છે ભ્રમ્યતે તત્કૃપયા एव..... પરમાત્માની કૃપા હોય તો જ આ મહાપુરુષો મળે. મહત્સંગતુ दुर्लभः દેવર્ષિ નારદ ભક્તિદર્શનમાં પોતાના સ્વાનુભવના આધાર પર લખે છે કે મહાપુરુષોનો સમાગમ દુર્લભ છે. તેઓ મળી જાય તો પણ અગમ્યઃ ઓળખવાના બહુ જ અઘરા છે. મહાપુરુષો કેવી રીતે ઓળખાય ? એ તો બહુ જ અઘરી વાત છે. મહાપુરુષોને કાંઈ શીંગડા-પૂંછડા હોતા નથી કે આપણે તરત ઓળખી લઈએ. મહાપુરુષો કાંઈ પાટીયા લટકાવીને ફરતા નથી કે અમે મહાપુરુષ છીએ - એક પાટીયું આગળ ને બીજું પાછળ પીઠ પર કે 'ઓળખી લેજો અમે મહાપુરુષ છીએ' -તેવું તો કાંઈ છે નહીં. બીજા માણસો જેમ જમીન પર ચાલે છે તેમ જ મહાપુરુષો પણ જમીન પર ચાલતા હોય છે. મહાપુરુષ થયા એટલે કાંઈ જમીનથી અધ્ધર ચાલતા નથી. મહાપુરુષ થયા પછીથી કાંઈ બે ને બદલે ત્રણ-ચાર આંખો થઈ જતી નથી, એકને બદલે બે-ત્રણ નાક ઉગી જતા નથી. બહારથી તો એ એવા ને એવા જ, સામાન્ય મનુષ્યો જેવા જ હોય છે. તેવી જ રીતે ચાલે, તે જ રીતે ફરે, તે જ રીતે વ્યવહાર કરે. પણ ફેર ક્યાં પડે છે ? મનની વૃત્તિમાં, મનની વિચારધારામાં ફેર પડી જાય છે. ભાવનામાં, નિષ્ઠામાં ફેર પડી જાય છે.

પણ એનું દર્શન કાંઈ સહેલાઈથી થાય ? જ્યાં સુધી માણસના પૂરેપૂરા પરિચયમાં આપણે ન આવીએ ત્યાં સુધી આપણને તેની ભાવનાનો, તેની વૃત્તિઓનો પરિચય કેવી રીતે થાય ?

એકવાર એક ભાઈ મારી પાસે આવીને ફરિયાદ કરવા લાગ્યા.

મને કહેવા લાગ્યા, મારા ગુરૂ મને બરાબર સમજતા નથી. જુદા જુદા વ્યવહારો કર્યા કરે છે.

મેં કહ્યું, એમાં ગભરાવા જેવું શું છે ? તમે કેટલા વરસથી લગ્ન કર્યા છે ?

એ કહે, લગ્ન કર્યે તો ચાલીસ વરસ થયા.

મેં કહ્યું સારું. એક જ પત્ની ? કે બે કરી તમે ?

ભાઈ કહે, એક જ પત્ની. તેની તે ચાલ્યા કરે છે.

મેં કહ્યું, સારું. પણ તમે કાયમ ઘરમાં જ રહો છો કે પછી કોઈવાર બહારગામ જાવ છો ?

ભાઈ કહે, ના. અમારી વચ્ચે ઘણો પ્રેમ છે, પણ મને મારી પત્ની પર થોડો અવિશ્વાસ પણ ખરો. તેથી હું બહારગામ બહુ જતો નથી અને જઈ તો એને સાથે લઈને જઈ છું. વધારે ભાગે ઘેર રહું અને મારી દુકાન છે ત્યાં જઈ. પત્નીને કહું કે બપોરે કામ કરવા ત્યાં આવે. કલાક-બે કલાક ત્યાં બેસે.

મેં કહ્યું, બહુ સારી વાત છે. તમે જમો ત્યારે ?

એ પીરસે ને હું જમું અને એય જમે. અમે લગભગ સાથે જ રહીએ આખો વખત.

મેં કહ્યું, ચાલીસ વરસના લગ્નજીવન પછી તમે તમારી આ ધર્મપત્નીને તો બરાબર ઓળખી શક્યા જ હશો ? તેના મનને જાણી શક્યા હશો. તેના વિચારોની અંદર તમે ડોકિયું કરી શક્યા હશો. વળી તમારી ધર્મપત્ની તમારા વિચારોને, તમારા ભાવોને પણ બરાબર સમજી શકી હશે.

ભાઈ કહે, એ જ મુસીબત છે. હજુ સુધી કાંઈ સમજાતું નથી કે એનું મગજ ક્યાં ભમે છે ? કદાચ મરીએ તોય આની આજ સમસ્યા રહે કે અમે એકમેકને બરાબર ઓળખી શકીએ નહીં. કેટલીકવાર એમ લાગે કે એ સારી અને કેટલીકવાર એમ લાગે કે સારી નથી. કેટલીકવાર જરા સારા શબ્દોમાં વાત કરે તો એમ થાય કે આનું સન્માન કરવું જોઈએ અને ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં મૂડ બદલાઈ જાય. પછી ભળતી જ રીતે બોલવાનું થઈ જાય. એ પણ મારી સાથે એવો જ વ્યવહાર કરે. એટલે અઠવાડિયાના ત્રણ દહાડા અબોલા અને અઠવાડિયાના ચાર દહાડા બોલા-એવું અમારા ઘરની અંદર કુરુક્ષેત્રના યુધ્ધમેદાન જેવું ચાલ્યા કરે.

મેં કહ્યું, ચાલીસ વરસથી સાથે રહો છો છતાં હજુ સુધી તમે તમારી પત્નીને સમજી શક્યા નથી અને તમારી પત્ની તમને સમજી શકી નથી. તો તમે ગુરુ કેટલા વખતથી કર્યા ?

ગુરુ તો હમણાં જ, બે વરસથી કર્યા. (એણે ગુરુ પણ ના કહ્યું, ગુરુ કહ્યું.)

મેં કહ્યું, બે વરસથી કર્યા પણ તમારી ધર્મપત્નીની પેઠે આખો દહાડો ગુરુની સાથે રહો છો ?

ભાઈ કહે, એટલો ટાઈમ જ ક્યાં છે ? આ તો વરસમાં જ્યારે અમારે ત્યાં ગુરુ આવે, ત્યારે દર્શન કરવા જઈએ ને કાંઈ ભેટ લઈ જઈએ અને કાંઈ ઉપદેશની પાંચ-દસ વાતો સાંભળીએ એટલે બહુ બહુ તો કલાક ગુરુના ચરણોમાં બેસીએ અને પછી છુટા પડી જઈએ.

મેં પૂછ્યું, બે વરસમાં કેટલી વાર ગુરુ તમને આ રીતે મળ્યા ?

કહે, બે વરસમાં લગભગ આઠેક વાર આવી રીતે મળ્યા હશે.

મેં કહ્યું, તમારી પત્ની ચાલીસ વરસથી સાથે છે તોય તેને નથી સમજી શક્યા. ખાલી બાથરૂમમાં જ છૂટા પડતા હશે. કે લેટ્રીનમાં છૂટા પડતાં હશે તોય એકમેકને નથી સમજી શક્યા તો પછી આ ગુરુને તો આઠ જ વાર મળ્યા બે વરસમાં. એને તમે કેવી રીતે સમજી શકો ? વળી તમારો અધિકાર કેટલો, તમારી ભૂમિકા કેટલી ? તમે કયા સ્તર પર ઉભેલા ને તમારા ગુરુ કયા સ્તર પર ઉભેલા ? તમે વામન ને ગુરુ વિરાટ. ગુરુએ આખું જીવન પરમાત્માની પાછળ સમર્પિત કરેલું. ગુરુ મનથી વચનથી કર્મથી પરમાત્માની આરાધના કરે. (એમના ગુરુને હું ઓળખતો હતો) તમારા ગુરુ તો નખશિખ પવિત્ર છે. તમારા ગુરુ તો પરમાત્માના કૃપાપાત્ર છે. હવે આ ગુરુને તમે એમનેમ ક્યાંથી સમજી શકવાના ? જરા વધારે સત્સંગ કરો. જરા વધારે પરિચયમાં આવશો એટલે થોડેઘણે અંશે સમજી શકશો. અને એ પણ જો સમજવાની વૃત્તિ રાખીને જશો તો. નહીં તો કંઈક ભળતું જ પાછું ખિસ્સામાં લઈને આવશો. એટલે તમે હિંમત ના હારો, નિરાશ ન થાવ. ફરીફરી સત્સંગ કરો. સત્સંગ છોડતા નહીં.

દેવર્ષિ નારદે ભક્તિદર્શનમાં કહ્યું કે પરમાત્માની પરમ કૃપાથી કદાચ સંત કે ગુરુ મળે તો પણ જલ્દી સમજી કે ઓળખી ના શકાય. એમને ઓળખવાનું બહું જ અઘરું. આપણે આપણા ચશ્માંથી જ ગુરુને ઓળખવાની કોશિશ કરીએ, આપણી કુટપટ્ટીથી જ એમને માપવાની કોશિશ કરીએ. ગુરુ તે કુટપટ્ટીથી માપી શકાય નહીં. આજે પણ સારા સંતો, ત્યાગીઓ, તપસ્વીઓ, યોગીઓ આપણા દેશમાં છે અને પરમાત્માની પરમ કૃપાથી કોઈક વાર, કોઈ ધન્ય ક્ષણે, કોઈ પાવનપળે એમનો સુખદ સમાગમ થઈ જાય તો આપણને પ્રસન્નતા થાય છે.

આવતીકાલે હું તમને એવા એક સંતની, કાષાયવસ્ત્રધારી સંન્યાસીની વાત કરીશ. એવા એક ત્યાગી પુરુષની વાત કરીશ, જેમને મેં હમણાં જોયા. હમણાં એટલે એમને મળ્યે હજી એક મહિનો પુરો નથી થયો. જેથી તમને જાણવા મળશે કે ભારતવર્ષમાં હજી પણ સંતો છે, યોગીઓ છે. રૈકવ જેવા જ, પરમાત્માની અંદર નિષ્ઠા રાખનારા, નમ્ર, સરળ, પરમાત્મપરાયણ પુરુષો હજી આપણા દેશમાં છે. એમની સંખ્યા ઓછી છે પણ નથી એમ નહીં. એવા પુરુષોના જ્યારે દર્શન થાય ત્યારે આપણને આનંદ થાય છે.

આવતીકાલે આ વિષયના અનુસંધાનમાં આપણે એ ચર્ચા કરીશું.

ધૂન -

ભજ ગોવિંદમ્ ભજ ગોવિંદમ્ ભજ ગોવિંદમ્ ગોવિંદમ્ ।

ભજ ગોપાલમ્ ભજ ગોપાલમ્ ગોપાલમ્ ભજ ગોપાલમ્

શાંતિપાઠ:

ॐ શાંતિ: ॐ શાંતિ: ॐ શાંતિ: ॥

* * * * *

પ્રવચન પુષ્પ : 3

જીવન જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી આપણે સત્કર્મનું અનુષ્ઠાન કદિ છોડવું જોઈએ નહીં. નામજપ, એકાંતસેવન કે ધ્યાનાદિ જેવા ઉત્તમ કર્મો તો ચાલુ જ રાખવા જોઈએ. જે વેપાર કરતાં આપણને બરકત દેખાઈ. તે વેપાર તો આપણે ચાલુ જ રાખવો જોઈએ.

- શ્રી યોગેશ્વરજી

પ્રવચન પુષ્પ : ૩

શૈલે શૈલે ન માણિક્યમ્ મૌક્તિમ્ ન ગજે ગજે ।

સાધવો નહી સર્વત્રમ્ ચંદનમ્ ન વને વને ॥

પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યની અંદર બહુ સુંદર શ્લોક મુકવામાં આવ્યો. શૈલે શૈલે ન માણિક્યમ્ જેટલા પણ પર્વતો છે, તે બધાની અંદર કઈ માણેક થતા નથી. કોઈક જ એવા પર્વતો હોય જેની અંદર ધાતુઓ થતી હોય.

અમે હમણાં ઝામ્બીયાનો પ્રવાસ કર્યો. ઝામ્બીયાની અંદર કેટલાય શહેરો એવા હતા કે જેની અંદર પર્વતોમાંથી જુદી જુદી ધાતુઓ નીકળતી હતી. ત્યાંનું અર્થતંત્ર વધારે ભાગે ધાતુઓ પર જ નિર્ભર છે એમ કહીએ તો ચાલે. મોટામોટા શહેરોની અંદર તાંબાની ખાણો અને બીજી એવી ધાતુની ખાણો જોવા મળે છે. ખાણો પ્રમાણમાં ઘણી મોટી હોય છે અને એક એક ખાણની અંદર ચાલીસથી પચાસ હજાર મજૂરો અથવા કારીગરો કામ કરે છે. ખાણમાં કામ કરનારા મજૂરોને રહેવા માટેના નિવાસસ્થાનોનો પ્રબંધ સરકાર તરફથી કરવામાં આવે છે એટલે મજૂરોને રહેવાની કોઈપણ પ્રકારની મુશ્કેલી પડતી નથી. પરંતુ બધા જ દેશોમાં, બધા જ પર્વતોની અંદર એવી રીતે કોઈ ધાતુ પેદા થતી નથી. એટલે સંસ્કૃત ભાષામાં કવિએ લખ્યું કે શૈલે શૈલે ન માણિક્યમ્. જેટલા પર્વતો છે તે બધા જ પર્વતોમાં કાંઈ માણેક થતા નથી. અને મૌક્તિમ્ ન ગજે ગજે જેટલા પણ હાથીઓ છે, તે બધાની અંદર કાંઈ મોતી થતા નથી. સાધવો નહી સર્વત્રમ્ ચંદનમ્ ન વને વને ॥ ચંદન પણ કાંઈ બધા જ વનમાં નથી થતા. એ તો કોઈક જ વન અથવા અરણ્યમાં થતા જોવા મળે છે. એ જ રીતે સત્પુરુષો કે સંતપુરુષો કવિ કહે છે કે સર્વત્ર કાંઈ થતા નથી.

શ્રીમદ્ ભાગવતની અંદર શુકદેવજીએ મહારાજા પરિક્ષિતને સંતપુરુષોની વ્યાખ્યા ઘણી સરસ રીતે આપી છે. પરિક્ષિત ! જેનું મન શાંત ન થાય તેને સંત કેવી રીતે કહેવાય ? જેનું મન શાંત થાય તે સંત. શાંતમ્ મનઃ યસ્ય સઃ સંતઃ । મનને અશાંત કોણ કરે છે ? શુકદેવજી કહે છે કે અહંકાર, રાગદ્વેષની ગ્રંથિઓ, લૌકિક લાલસાઓ અથવા તો કામનાઓ મનને અશાંત કરે છે. આ બધી જ વસ્તુઓમાંથી જે મનને પાછું વાળે છે તે અશાંતિમાંથી મુક્તિ મેળવે અને શાંતિની અંદર પ્રતિષ્ઠિત બની જાય છે. એટલે જેનું મન શાંત થાય તે સંત ગણાય.

મનને શાંત કરીને પરમાત્માને સમર્પવામાં આવે, પરમાત્માના શ્રીચરણોમાં જોડી દેવામાં આવે, કેન્દ્રિત અથવા એકાગ્ર બનાવવામાં આવે તો તેને પરિણામે પરમાત્માના અસાધારણ અનુગ્રહને મેળવીને માનવ શાંતિનો અનુભવ કરતો, શાંતિના સરોવરમાં સ્નાન કરતો થઈ જાય છે. શુકદેવજી કહે છે કે જેનું મન શાંત હોય તેને જ સંત કહી શકાય. પછી તે સંતના વસ્ત્રો ગમે તે પ્રકારના હોય, તે સંતનું નામ ગમે તે જાતનું હોય. પછી તે ઘરમાં રહેતો હોય અથવા ઘરની બહાર વસતો હોય. તે દુકાનદાર પણ હોઈ શકે, ડોક્ટર પણ હોઈ શકે, વકીલ તરીકે વકીલાત પણ કરતો હોઈ શકે, ન્યાયાધીશ પણ હોઈ શકે, ફેરિયો પણ હોઈ શકે, મજૂર પણ હોઈ શકે. તે અધ્યાપક તરીકે અધ્યાપકીય વૃત્તિનો આધાર લઈ પોતાના જીવનનો નિર્વાહ પણ કરી શકે. તે જોડાને સીવવાનું કામ પણ કરતો હોય. પોતાની આજીવિકાને માટે કોઈને કોઈ

પ્રકારનું લૌકિક કાર્ય તો કરવું જ જોઈએ એથી સંત પોતાની અનુકુળતા પ્રમાણે ગમે તે પ્રકારના ક્ષેત્રમાં રહેતો હોય, ગમે તે પ્રકારના કર્તવ્યનો આધાર લેતો હોય પણ એનું મન બહાર ક્યાંય ન રહેતું હોય, પણ ભગવાનમાં જ રહેતું હોય. એનું મન પરમાત્માના ચારુ ચરણારવિંદોમાં ભ્રમરની પેઠે ભમતું હોય છે. એના પરિણામે એને શાંતિ સાંપડેલી હોય છે.

જેને શાંતિ સાંપડે છે તે જ સંત છે. જેને શાંતિ સાંપડી છે અથવા શાંતિનો અનુભવ કરવાને માટે જે પરમાત્માની સાથેનું પોતાનું આત્મિક અનુસંધાન કરવાને માટે તૈયાર રહે છે, સાધનાનો આધાર લે છે, તેને જ સંન્યાસી કહેવામાં આવે છે. જેણે સમ્યક પ્રકારે રાગદ્વેષાદિનો, આસક્તિનો અથવા મમતાનો ત્યાગ કર્યો છે તે સંન્યાસી છે. તે બાહ્ય રૂપથી સંન્યાસી, યોગી અથવા ત્યાગી હોઈ શકે અથવા ના પણ હોઈ શકે. એના હાઈને જોવું પડે. મનુષ્યનું હાઈ કેવું છે, એનું અંતઃસ્થલ કેવું છે, એના મનની ભૂમિકા કેવી છે, તે જોયા પછી જ નક્કી થાય છે કે આ સંસારી ને રાગી છે કે વિતરાગી ને ત્યાગી છે. એ બાહ્ય દેખાવ પરથી નક્કી કરવામાં આવતું નથી પણ અંદરથી જોઈને નક્કી કરવામાં આવે છે. તો આજના જમાનામાં કેટલાક બાહ્ય ત્યાગીઓ, જેને આપણે પરંપરાગત રીતે સંન્યાસી કહીએ, તેવા પણ આપણા દેશની અંદર દેખાય છે.

હમણાં જ અમે માતાજીના અસ્થિવિસર્જનનું કાર્ય કરવા માટે ભારતના જુદાજુદા તીર્થસ્થાનોમાં ગયા હતા. શંકરાચાર્ય મહારાજે પોતાના એક ગ્રંથની અંદર લખેલું છે કે જીવતાં જ જેને પરમાત્માની પરમકૃપાનો અનુભવ મળી જાય, જીવતાં જ જે આત્મજ્ઞાનના અલૌકિક અર્કથી સંપન્ન બની જાય, જીવતાં જ જેના સર્વપ્રકારના કષાયોની નિવૃત્તિ થઈ જાય, ઐહિક અથવા પારલૌકિક લાલસાઓ અથવા વાસનાઓ જેને સતાવે નહીં તેવો પુરુષ અથવા તો સ્ત્રી, જીવતાં જ મુક્ત થઈ જાય છે, જીવતાં જ તેને પરમાત્માની પરમકૃપાની, પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. વૃક્ષ ઉપરથી સુકું પાંદડું જેવી રીતે જમીન પર પડી જાય તેવી રીતે તેનું શરીર ગમે ત્યાં પડે અને ગમે તે અવસ્થામાં પડે તો તે જીવનમુક્ત બની જાય છે. જે બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષ હોય, પરમાત્મદર્શી પુરુષ હોય અથવા પરમાત્માની સાથે અભિન્ન અંતરંગ એકતાનો અનુભવ કરનારો પુરુષ હોય તેનું શરીર ગમે ત્યાં, ગમે તે અવસ્થામાં પડે તો પણ તે જીવનમુક્ત જ બની જાય છે અને શરીર છુટ્યા પછી તેની વિદેહમુક્તિ થાય છે.

શરીર હોય ત્યારે મુક્તિનો અનુભવ થાય તેને જીવનમુક્તિ કહેવામાં આવે અને શરીર છુટ્યા પછી પરમાત્માની સાથે જીવાત્મા એકરૂપ બની જાય તો તેવી મુક્તિને શાસ્ત્રોની અંદર વિદેહમુક્તિનું નામ આપવામાં આવ્યું. વિ-દેહ અર્થાત્ દેહ નથી અને મુક્તિ થઈ ગઈ. જીવનમુક્તિમાં જીવન છે, શરીર છે અને છતાં પણ મુક્તિનો, મુક્તાવસ્થાનો અનુભવ થાય છે. એવા જે મહાપુરુષો, મહાત્માઓ હોય છે તેમને અસ્થિવિસર્જનની કાંઈ આવશ્યકતા હોતી નથી. તેમને માટે શ્રાદ્ધાદિની પણ કાંઈ આવશ્યકતા હોતી નથી. તેમને માટે બાહ્ય ક્રિયાઓ, જેમને આપણે મરણોત્તર ક્રિયાઓ કહીએ છીએ તેની પણ આવશ્યકતા હોતી નથી. છતાં પણ અમે માતાજી પાછળ એ બધી ક્રિયાઓ કરી. એનું કારણ એક જ હતું. ભગવાને ગીતામાં કહ્યું છે, કે

યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ ।
સ યત્પ્રમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥૩-૨૧॥

સમાજની અંદર ઉત્તમ કક્ષાના મનાતા પુરુષો, જે ઉત્તમ પ્રકારના કાર્યો હોય તે કરતા રહે એ આવશ્યક છે. તેમાંથી બીજી માનવોને પ્રેરણા પ્રાપ્ત થાય છે. જો આપણે કાંઈક કરીએ જ નહીં તો સામાન્ય મનુષ્યો પણ વાદ લે અને કહે કે અમે જીવનમુક્ત છીએ. હવે અમારેય કાંઈ કરવાની આવશ્યકતા નથી. ખરેખર તેઓ જીવનમુક્ત હોય નહીં, પણ આપણો વાદ લે એટલે એનાં કરતાં કરવું અને સલામત દિશામાં રહેવું એ ઘણું સાડું. જે સત્કર્મ હોય તે તો કરતાં જ રહેવું જોઈએ. જ્યાં સુધી જીવન હોય ત્યાં સુધી સત્કર્મનું અનુષ્ઠાન કદી છોડવું જોઈએ નહીં.

ઘણાં માણસો મને પૂછે છે, યોગેશ્વરજી, હવે તમને શાંતિ મળી ગઈ છે તો પછી નામજપ શું કામ કરો છો ? એકાંતવાસ શું કામ કરો છો ? તો ઘણીવાર હું એમને કહું છું કે આવું બધું ના કરીએ તો કાંઈ આપણાથી બહાર બેસીને પત્તા રમાય તેમ છે ? જુગાર રમાય તેમ છે ? નાનીસરખી દુકાન મંડાય તેમ છે ? કોઈ પણ જાતના કારણ સિવાય આપણાથી કાંઈ રખડેલ લાલચંદની પેઠે આંટાફેરા કરાય એમ છે ? આપણે કરીએ શું હવે ત્યારે ? જે ઉત્તમ પ્રકારનું કર્મ છે-નામજપનું, ધ્યાનાદિનું, એકાંતસેવનનું તે તો ચાલુ જ રાખવું જોઈએ. જે કામથી આપણને શાંતિ મળી, જે વેપાર કરતાં આપણને બરકત દેખાઈ, તે વેપાર તો આપણે ચાલુ જ રાખવો જોઈએ. ભક્તિદર્શનમાં છે કે ભજન ક્યાં સુધી કરવું ? સાધના ક્યાં સુધી ચાલુ રાખવી ? તો દેવર્ષિ નારદ કહે છે શરીરનું જ્યાં સુધી પતન થાય નહીં ત્યાં સુધી ચાલુ જ રાખવી. એમાં વળી પુછવાનું શું છે ?

પહેલાં શાંતિને માટે સાધના કરતાં હતાં. હવે શાંતિને માટે સાધના કરવાની નથી, પરંતુ સમયના સદુપયોગને માટે સાધના કરો, લોકસંગ્રહને માટે સાધના કરો, વિશ્વકલ્યાણને માટે સાધના કરો. સાધના તો ચાલુ રહેવી જ જોઈએ. ઉત્તમ પ્રકારના કર્મોનું અનુષ્ઠાન સદાને માટે ચાલુ જ રાખવું જોઈએ. એમાં પ્રમાદ કદી ન કરવો. તૈતેરિય ઉપનિષદના ઋષિઓએ કહ્યું સ્વાધ્યાયન ન પ્રમદિતવ્યમ્ અર્થાત્ સ્વાધ્યાયમાં પ્રમાદ ન કરવો જોઈએ. તો સ્વાધ્યાય એટલે શું ?

સ્વાધ્યાયના બે અર્થો થાય છે. એક તો સ્વાધ્યાય એટલે બહારના ગ્રંથોનું અધ્યયન, અધ્યાપન. વેદ-ઉપનિષદ આદિ શાસ્ત્રો છે તેને વાંચવા વિચારવા, તેને સમજવાની પ્રવૃત્તિ કરવી, તેની ઉપર વાર્તાલાપો યોજવા. પણ તે બહારનો સ્વાધ્યાય ગણાય. બીજો સ્વાધ્યાય અંદરનો સ્વાધ્યાય છે. એમાં કોઈ ગ્રંથનું કામ નથી, કોઈ પંથનું કામ નથી, કોઈ સંપ્રદાયવિશેષની પણ આવશ્યકતા નથી, કોઈ બહારની વ્યક્તિવિશેષની પણ આવશ્યકતા નથી. એમાં તો માનવને પોતાની અંદરથી જ પંથ દેખાઈ છે. માનવનો આત્મા છે તે જ એને માટે પથપ્રદર્શક થઈ જાય છે. એનો અલગ કોઈ પંથ રહેતો જ નથી. પરમાત્માની પાસે જવાનો, પરમાત્માની પાસે પહોંચવાનો જ પંથ, સત્યના સાક્ષાત્કારનો જ પંથ. બીજો વળી કયો પંથ છે ? તે પંથનું અનુકરણ આવા પુરુષો કરતા હોય છે. અને એમના જીવનમાં 'સ્વ' સિવાય કાંઈ રહેતું નથી. જેમાં 'સ્વ' સિવાય કાંઈ રહે નહીં તે અંદરનો સ્વાધ્યાય ગણાય. કેવળ 'સ્વ', the self, આત્મા જ રહે છે. સ્વ+અધિ+આય = સ્વાધ્યાય એવી સંધિ થાય છે. જેમાં 'સ્વ' પોતાનો આત્મા છે, અધિ-તેની તરફ, આય-પ્રયાણ કરવાનું હોય છે. એવો જે સાધનાનો અભ્યાસક્રમ છે એને સ્વાધ્યાયનું નામ આપવામાં આવે છે.

ધ્યાન, નામસ્મરણ, પ્રાર્થના, આત્મનિરીક્ષણ, મનને શાંત કરવાની, પોતાની જાતને ઓળખવાની અંતરંગ પ્રવૃત્તિ છે. એમાં બહારના બધા જ પુસ્તકોને બંધ કરી દેવામાં આવે છે, ઈન્દ્રિયોના બારણાંને બંધ કરી અંદર ઉતારવામાં આવે છે અને પોતાના મનને અંતર્મુખ કરવામાં આવે છે. અંદર શું છે તે જોવામાં આવે છે. અત્યાર સુધી બહાર શું હતું તે ઘણું જોયું, બહારના પદાર્થોનું ચિંતનમનન પણ ઘણું કર્યું અને છતાં પણ શાંતિ સાંપડી નથી. કારણ કે શાંતિ તો તમારી પોતાની અંદર છે, તમારી સહધર્મિણી છે. તમારી સાથે રહેનારી અર્ધાંગિની છે. આત્મા પોતે જ શાંતિનું સ્વરૂપ છે. એ આત્માને ઓળખ્યો નથી ત્યાં સુધી શાંતિનો અનુભવ થતો નથી. એ આત્માને ઓળખવા માટે વૃત્તિને અંતર્મુખ કરવી જોઈએ. મનને અંદર ને અંદર ઉતારવા માટેની પ્રવૃત્તિ આદરવી જોઈએ. પોતાનો સ્વ, પોતાનું જે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ, પોતાનો જે આત્મા છે તેની તરફ જવાની પ્રવૃત્તિ છે એ જ સ્વાધ્યાય કહેવાય છે. આપણે એવા સ્વાધ્યાયીઓ જોઈએ છે જે પોતાની જાતની વિશુદ્ધિની, પોતાની જાતના સાક્ષાત્કાર માટેની સાધનાના વ્રતો લેતા હોય અને બીજાને તે માર્ગે દોરવાને માટે કટિબદ્ધ બનતા હોય. તેવો સ્વાધ્યાય માનવને માટે આશીર્વાદરૂપ થઈ શકે છે. એ સ્વાધ્યાયથી કોઈ દિવસ ઉપરામતા ન કેળવવી એવું તૈત્તેરિય ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું. સ્વાધ્યાયન્ ન પ્રમદિતવ્યમ્ સ્વાધ્યાયનો પ્રમાદ ન કરવો જોઈએ. નિત્યનિરંતર, અપૂર્ણાવસ્થામાં કે પૂર્ણાવસ્થામાં, શાંત અવસ્થામાં કે અશાંત અવસ્થામાં - સર્વ અવસ્થામાં, સર્વ દેશ કે કાળમાં પોતાના મનને પરમાત્માની સાથે જોડવું જોઈએ. આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ જ રાખવી જોઈએ. આમ જે શુભ કર્મો હોય તેનું અનુષ્ઠાન માનવે મુક્તિનો, પૂર્ણતાનો અનુભવ કર્યા પછી પણ ચાલુ રાખવું જોઈએ. એને કોઈપણ દિવસ ત્યાગવું ન જોઈએ.

જ્યારે માતાજીનું શરીર શાંત થઈ ગયું ત્યારે અમે નિર્ણય કર્યો કે જેટલી પણ ક્રિયાઓ લૌકિક રીતે કરવામાં આવે છે તે બધી જ ક્રિયાઓ કરવી. ભલે. અસ્થિવિસર્જન કરવા પણ ભલે ચાલો, કાંઈ વાંધો નહીં. અસ્થિવિસર્જન કરવાથી સ્વર્ગવાસી આત્માને-માતાજીને કંઈ લાભ થવાનો નથી, એમની મુક્તિમાં કાંઈ ફેર પડવાનો નથી. એ તો મુક્ત જ હતા, જગદંબા સ્વરૂપ હતા અને એમાં જ મળી ગયા. પણ અસ્થિવિસર્જનનો કાર્યક્રમ કરવાથી, એ નિમિત્તે યાત્રાએ જવાથી આપણને લાભ થશે. આપણે નવા નવા સુંદર સ્થળોને જોઈશું. નૈસર્ગિક, પ્રાકૃતિક દૃશ્યોનું અવલોકન કરીશું. કેટલાક વ્રતોનું, નિયમોનું પરિપાલન કરીશું. ત્યાં કોઈ સંતોનો સમાગમ થશે તો સરવાળે આપણને તો લાભ જ થવાનો છે. એટલે જે આત્મા ચાલ્યો ગયો છે તેના લાભ માટે આ બધું કરવાની આવશ્યકતા હોય કે નહીં પણ અમે નિયમ કર્યો કે બધું કરવું જ. એમ કરવાથી ઘણો લાભ થશે.

ઘણાં પુછે છે કે શ્રાદ્ધ કરવું કે નહીં ? હું કહું કે જરૂર કરો. બહુ જ આનંદ થશે. અમસ્તા તમે કાંઈ ખરચ કરવાના નથી પણ શ્રાદ્ધને નામે પૈસા કાઢશો. શ્રાદ્ધથી મરેલાને ફાયદો થશે કે કેમ તે અલગ વાત છે પણ જીવતાઓને તો લાભ થવાનો જ છે, માટે કરો. જીવતાઓને લાભ પહોંચાડો, એમને દાન કરો, એમની સેવા કરો. ફક્ત શ્રાદ્ધની પ્રવૃત્તિમાં, તેના પ્રકારમાં પરિવર્તન આણો. પહેલાં તો લાડવા ખવડાવતા હતા. હવે તો એય ક્યાં ખવડાવાય એવા છે ? vegetable ghee ના તો ઉલટા નુકસાન કરે. તો ખવડાવવાનું થોડું રાખો, પણ જે ગરીબોની સંસ્થા છે, અનાથોની સંસ્થા છે, જે મધ્યમવર્ગના ને આર્થિક રીતે પછાત માનવો છે

તેમને માટે થોડોક ધનનો ઉપયોગ કરતાં શીખો. એવી રીતે શ્રાદ્ધની પધ્ધતિને બદલીએ તો શ્રાદ્ધ પરંપરા આશીર્વાદરૂપ થશે. તે પ્રથા કાંઈ ખોટી નથી. જમાના પ્રમાણે થોડું આપણે પરિવર્તન આણવું જોઈએ.

અમે અસ્થિવિસર્જન કરવા નીકળ્યા. યાત્રામાં કેટલાક સદભાગી જીવો હતા. રાજકોટના એવા એક સદભાગી જીવ હતા જે અમે દક્ષિણ ભારતની યાત્રાએ ગયા હતા ત્યારે અમારી સાથે આવ્યા હતાં અને પોતાની મોટર પણ અમને આપી ગયા હતાં. અમને લગભગ સવા મહિનો લાગ્યો હતો. ૧૯૭૮માં અમે યાત્રાએ ગયા હતા ત્યારે તે ભાઈ પણ અમારી સાથે આવ્યા હતાં. અને વડોદરાના સદભાગી ભાઈ-જશભાઈ વકીલ. તેમણે પણ કોઈપણ પ્રકારના સંકોચ સિવાય અમને પોતાની મોટર આપી કહ્યું કે આવા પવિત્ર કામને માટે તમે શાંતિ અને આરામથી જઈ શકો. મારે રોજ મોટરની જરૂર પડે. હું રોજ દેવદર્શન, મંગળાના દર્શન કરવા જઉં છું. તો રીક્ષામાં કે બીજા કોઈ સાધનમાં જઈશ. પરંતુ તમે મોટર લઈ જાવ. કોણ આવી રીતે કહે તેવું છે ? જેના સંસ્કારો બહુ સારા હોય તે જ બીજાને માટે કાંઈક કરવા તૈયાર થાય. પોતાને માટે કરનારા ઘણાં છે, પણ બીજાને માટે કરવાની વૃત્તિવાળા કોઈ વિરલ પુરુષો જ હોય છે. એટલે એમની મોટરમાં અમે અહીંથી યાત્રા કરવા નીકળ્યા. બરાબર એક મહિનો અમને યાત્રામાં લાગ્યો. માતાજીના અસ્થિવિસર્જન યાત્રા હતી. તેને અનુસરીને અમે ઋષિકેશમાં અસ્થિવિસર્જન કર્યું. દેવપ્રયાગમાં, જ્યાં અમે વરસો સુધી નિવાસ કર્યો હતો તે અલકનંદા અને ભાગીરથી-બે નદીઓનો સંગમ થતો હતો ત્યાં પણ અસ્થિવિસર્જન કર્યું. અને પછીથી આગળ વધીને કાશીમાં, પ્રયાગરાજમાં અસ્થિવિસર્જન કર્યું. એવી રીતે જુદા જુદા તીર્થોમાં જવાનો અમને દેવદુર્લભ લાભ મળ્યો. ચિત્રકૂટ પણ ગયા. મથુરા, ગોકુળ, વૃંદાવન ગયા. શ્રીનાથદ્વારા, કાંકરોલી તો શરૂઆતમાં જ ગયા હતા. પછી મસૂરી, દહેરાદૂન, મુરાદાબાદ, બરેલી થઈ અમે ઉપડયા અલ્હાબાદ, કાશી તરફ. ત્યાંથી ગયાજી ને બોધિગયા.

ત્યાંથી ભારતવર્ષનો પૂર્વદિશાનો ખૂણો કલકત્તા પહોંચી ગયા. ત્યાં દક્ષિણેશ્વર અને બેલૂરમઠના દર્શન કર્યાં. પછી રામકૃષ્ણદેવનું જન્મસ્થાન-કામારપુકુર ત્યાં ગયા. પછી રામકૃષ્ણદેવ અંતિમ અવસ્થામાં બીમાર પડયા હતાં ત્યારે એમણે મહિનાઓ સુધી જ્યાં વાસ કર્યો હતો એ કાશીપુરના બગીચામાં ગયા, પછી રામકૃષ્ણ પરમહંસનું શરીર શાંત થયું હતું ત્યારે એમના શરીરને જ્યાં અગ્નિદાહ દેવામાં આવ્યો હતો તે ગંગાકિનારે આવેલ કાશીપુરના સ્મશાનમાં ગયાં. જગદંબાસ્વરૂપ શારદા માતાનું પ્રાગટ્ય જ્યાં થયું હતું તે કામારપુકુર લગભગ પાંચથી છ કિલોમીટર દૂર જયરામવાટી ગામમાં ગયાં. ત્યાંથી પાછા ફરતાં અમે ઉજ્જૈન તીર્થમાં આવ્યાં. ત્યાં મહાકાલેશ્વરના દર્શન કરી ઈન્દોર ઓમકારેશ્વરના દર્શન માટે આગળ વધ્યાં. ત્યાંથી આગળ વધી નર્મદામાં સ્નાનાદિ કરી ગોધરા તરફ થઈ બરાબર એક મહિને વડોદરા આવી ગયા. તો કેટલો બધો લાભ થયો ? જે ગયા (સ્વર્ગવાસી થયા) એને લાભ થયો કે નહીં એ અલગ વાત છે, પણ અમે જે રહ્યા એમને ઘણો લાભ થયો.

જીવનમાં યાત્રા ઘણી ઉપયોગી છે, એમાંથી આપણને ઘણું જાણવાનું મળે છે. યાત્રા કરતાં અમે જગદંબા સ્વરૂપ શારદામાતાનું જન્મસ્થાન, જયરામવાટી જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં અમારા પૂર્વપરિચિત સંન્યાસી નિવાસ કરતા હતા. આ સંન્યાસી મહારાજ પરંપરાગત રીતે ભગવા વસ્ત્રો પહેરતા હતા અને રામકૃષ્ણ મિશનમાં જોડાઈને કાર્ય કરતા હતા. તેઓ થોડાક વખત પહેલા સુરતમાં મારા પ્રવચનો હતા ત્યારે ત્યાં

રાહતકાર્ય કરવા આવ્યા હતા અને કોઈના કહેવાથી એક દિવસ મારા પ્રવચનમાં આવી ચઢ્યા. તેઓ થોડુંક ગુજરાતી સમજતા હતા. પ્રવચન પછી એમને મળ્યા, એમને પ્રેમ થયો. પછી છૂટા પડ્યાં. કેટલાક વરસો પછી મારે ઉત્તરપ્રદેશમાં કાનપુર શહેરમાં પ્રવચનો કરવા જવાનું થયું તો ત્યાં ખબર પડી કે આ મહારાજ ત્યાં રામકૃષ્ણ મિશનના અધ્યક્ષ તરીકે કાર્ય કરે છે. ત્યાં તેઓ મને મળ્યા અને રામકૃષ્ણ મિશનના કેન્દ્રમાં એમણે માનું એક પ્રવચન ગોઠવ્યું.

બીજે વરસે મારે જ્યારે કાનપુર જવાનું થયું ત્યારે મને ખબર પડી કે તેઓ કાનપુરમાં નથી. એમની બદલીઓ થયી કરે છે. રામકૃષ્ણ મિશન તરફથી એમને જ્યાં જ્યાં મોકલવામાં આવે છે ત્યાં એમને જવું પડે. તેમને આસામ મોકલવામાં આવ્યા હતા. હમણાં અસ્થિવિસર્જન નિમિત્તે અમે યાત્રા કરતાં કલકત્તા ગયા ત્યારે મા સર્વેશ્વરીને મેં આ સ્વામીજી વિશે કેટલીક વાતો કરી હતી. મા સર્વેશ્વરીએ મને કહ્યું કે આ સ્વામીજી અહીં હોય તો સાડું. આપણે એમના દર્શન કરીએ તો આનંદ આવે. અત્યારે સારા મહાત્માઓના દર્શન દેવદુર્લભ થઈ ગયા છે. અહીં કલકત્તામાં રામકૃષ્ણ મિશન છે ત્યાં તપાસ કરીએ કે આ મહારાજ અત્યારે ક્યાં છે. મા સર્વેશ્વરીની પ્રેરણા અને આગ્રહ હતો, એમની ગુણદર્શી વૃત્તિ હતી એથી જ્યારે અમે કાશીપુર ગયા ત્યારે મેં ત્યાં રામકૃષ્ણ મિશનના સંતોને પુછ્યું કે આ મહાત્મા અત્યારે ક્યાં છે ? તેમણે તરત જ કહ્યું કે એ તો જયરામવાટીમાં છે. જયરામવાટીમાં રામકૃષ્ણ મિશનનું કેન્દ્ર ચાલે છે તેના અધ્યક્ષ તરીકે તેમને મૂકવામાં આવ્યા છે. મેં કહ્યું બહુ સારી વાત છે. અમારે જયરામવાટી તો જવાનું જ છે. એટલે એમના દર્શનનો લાભ આપણને સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થશે. મા સર્વેશ્વરીને પણ ખૂબ આનંદ થઈ ગયો. તે કહેવા લાગ્યા કે સાડું થયું હજી આપણે જયરામવાટી ગયા નથી. હવે જઈશું ત્યારે તમે જેમના વખાણ કરો છો તે સ્વામીજીના દર્શનનો લાભ પણ આપણને મળશે.

અમે જયરામવાટી પહોંચી ગયા અને તપાસ કરી તો ખબર પડી કે તેઓ ખરેખર જયરામવાટીમાં જ છે. અહીં રામકૃષ્ણ મિશનનું ઘણું મોટું કેન્દ્ર છે. સવારે અમે પહોંચ્યા ત્યારે તેઓ પોતાના કામમાં રોકાયેલા હતા. જો એમને માનું નામ આપું તો તરત જ બહાર આવે. પણ મને એમ કે નકામો વિક્ષેપ શા માટે કરીએ. તેઓ પોતાની રીતે જ્યારે પણ બહાર આવે ત્યારે આપણે મળીશું. પરંતુ અમારી સાથે નવ (મા સર્વેશ્વરી સિવાય બીજા આઠ) માણસો હતા અને અમારે નીકળવાની ઉતાવળ હતી. એમાંના એક, અમારા અમદાવાદ કેન્દ્રના સંચાલક શ્રી બાબુભાઈ પણ હતા. શ્રી બાબુભાઈની ધીરજ રહી નહીં એટલે મને કહ્યા વગર તે ઠેઠ અંદર ચાલ્યા ગયા અને પેલા મહાત્માની તપાસ કરતાં એમની પાસે પહોંચ્યા.

બાબુભાઈએ પૂછ્યું, યોગેશ્વરજીને તમે ઓળખો ?

એમણે કહ્યું, હું તો બહુ સારી રીતે ઓળખું. મેં તો કાનપુરમાં એમનું પ્રવચન ગોઠવ્યું હતું.

તેઓ (યોગેશ્વરજી) અત્યારે અહીંયા આવેલા છે.

શું કહો છો ? આવેલા હોય તો અહીંયા લઈ આવો. અને એ આવી શકે એમ ન હોય તો હું હમણાં પાંચેક મિનિટમાં બહાર આવું છું. તો આપણે બહાર મળીએ.

મેં બાબુભાઈને ચોખ્ખું કહેલું કે તમે મારું નામ નહીં આપતા કારણ કે મહાત્માને નકામો વિક્ષેપ થાય. તેઓ સહજ રીતે બહાર આવે તો બરાબર નહીં તો આપણે એમનેમ ચાલ્યા જઈશું. ફરી કોઈકવાર વળી દર્શન થશે.

પછી થોડા વખતમાં જ બાબુભાઈને થયું કે મહાત્મા પુરુષ જ્યારે સામે ચાલીને કહે છે એ પોતે બહાર આવે અને ત્યાં ઓફિસમાં મળીએ એના કરતાં એમના નિવાસસ્થાનમાં જઈએ. એટલે અમે ત્યાં પહોંચ્યાં. અમને જોઈ તેઓ ઘણાં આનંદમગ્ન બની ગયા, ગળગળા બની ગયા. બહુ પ્રેમથી ભેટ્યા. બહુ પ્રેમથી સત્કાર કર્યો. અમારી સાથે જે સહયાત્રીઓ હતા એ બધાંયને મેં બોલાવ્યા કે ચાલો. તમારે પણ દર્શન કરવા હોય તો આવો. બધા ત્યાં બેઠા.

મહારાજે કહ્યું કે ઘણાં વખતથી અમે એકમેકને ઓળખીએ એટલું જ નહીં પણ યોગેશ્વરજી માટે મને બહુ પ્રેમ છે, અમારે પરસ્પર પ્રેમ છે. એટલે આજે એમને મળીને મને ઘણો આનંદ થયો.

એ મહાત્માનું નામ હતું સ્વામી પ્રેમરૂપાનંદ. નામ પ્રમાણે જ એમના ગુણ. તેઓ પ્રેમની, નમ્રતાની, નિખાલસતાની ને સરળતાની મૂર્તિ સમા.

મા સર્વેશ્વરીની જીજ્ઞાસાવૃત્તિ ઘણી એટલે એમણે સ્વામી પ્રેમરૂપાનંદને પુછ્યું કે તમે રામકૃષ્ણ મિશનમાં કેટલા વરસથી જોડાયા ?

પ્રેમરૂપાનંદે બહુ પ્રેમથી કહ્યું, ચાલીસ વરસથી. રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવના પદ્મશિષ્ય જેવી રીતે સ્વામી વિવેકાનંદ હતા તેવી રીતે સ્વામી શિવાનંદ પણ હતા. સ્વામી શિવાનંદ રામકૃષ્ણ મિશનના અધ્યક્ષ તરીકે રહી ચુકેલા. એમની પાસેથી મેં સંન્યાસની દીક્ષા લીધી હતી.

એમને બીજા પ્રશ્ન પુછવામાં આવ્યો કે તમે રામકૃષ્ણ મિશનમાં દીક્ષા લીધી પરંતુ તમને કોઈ વિશેષ અનુભવ થયા છે ? કોઈ આધ્યાત્મિક અનુભવ ?

સ્વામી પ્રેમરૂપાનંદ નમ્રતાની મૂર્તિ જેવા હતા એટલે એમણે તરત જ કહ્યું કે અત્યાર સુધી મારું મન અશાંતિનો અનુભવ કરતું હતું. હું જુદા જુદા બધા કેન્દ્રોમાં, મને જ્યાં મુકતા ત્યાં જતો પણ અશાંતિનું શમન કેમે કરીને નહોતું થતું. પછી હું જયરામવાટી આવ્યો. જયરામવાટી, શારદામાતાનું જન્મસ્થાન છે, અહીં શારદામાતાનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે. લગભગ દોઢ-બે વરસથી મને અહીં મૂકવામાં આવ્યો છે પણ અહીંયા 'મા'નો શું ચમત્કાર છે એ ખબર નહીં પણ આ સ્થાનમાં આવ્યો ત્યારથી કોણ જાણે કેમ પણ મારું મન એકાએક શાંત બની ગયું. મને શાંતિનો અનુભવ થઈ રહ્યો છે. બીજા અનેક પ્રકારના અનુભવ થાય પરંતુ મને હંમેશા એમ લાગ્યા કરે છે કે અહીંયા 'મા' પોતે મારા જીવનનું ધ્યાન રાખે છે, મારા જીવનનું સંચાલન કરે છે.

કોઈ આદર્શ સંત હોય તો જ આવી રીતે કહી શકે. બીજા કાંઈ કહી શકે ? આ તો ફેંકોલોજીનો જમાનો છે. self advertisement નો જમાનો છે. પોતાના વિશે વધારીને વાતો કરવાનો જમાનો છે. એમાં વળી એક સંત એવું કહે કે મારું જીવન અત્યાર સુધી અશાંતિનો અનુભવ કરતું હતું એ સહેલાઈથી ન સમજી શકાય એવી વાત છે. જો સંત ખરેખર આદર્શ હોય, નમ્ર હોય, આત્મનિરિક્ષણ કરનાર હોય, નિખાલસ હોય તો જ આવું કહી શકે કે અત્યાર સુધી મારા જીવનમાં અશાંતિ હતી.

એમણે આગળ ચલાવ્યું, રામકૃષ્ણ મિશનના અધ્યક્ષ તરીકે, સેવાની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ અમારે કરવાની હોય એમાં ધનની આવશ્યકતા પડે. કેટલીકવાર અમે મુંઝાઈ પણ જઈએ કે પૈસા ક્યાંથી આવશે ? પણ 'મા'ની કૃપા, 'મા'ની પ્રેરણા, અસાધારણ અનુગ્રહ કે થોડા વખતમાં જ માર્ગ મળી જાય અને કાર્ય સરળ બની જાય. આવું અમારા જીવનમાં અહીં આવ્યા પછીથી આપોઆપ થયા કરે છે. 'મા'ની ઉપસ્થિતિ અથવા હાજરી અમે નિરંતર અનુભવ્યા કરીએ છીએ. મા બાળકનું જેવી રીતે ધ્યાન રાખે એવી રીતે આ જગદંબા અમારું ધ્યાન રાખે છે, અમારા જીવનને સલામત અને સુરક્ષિત રીતે આગળ વધારે છે. જીવનના પ્રત્યેક પ્રસંગે, પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ દરમિયાન 'મા' જ જાણે કે પ્રેરક પરિબળ બનીને અમારા જીવનને ચલાવતી હોય એવું અમને લાગ્યા કરે છે.

જેને પરમાત્મા પ્રત્યેનું અનુસંધાન કહેવામાં આવે છે, તેવું અનુસંધાન અને પરમાત્મભાવ કહેવામાં આવે છે તેવો ભાવ સ્વામી પ્રેમરૂપાનંદજીના જીવનમાં દેખાતો હતો. ત્યાંના કાર્યકર્તાઓને એમણે મારો પરિચય આપ્યો. લાંબા વખત સુધી અમે બેઠા અને પછી ત્યાંથી ઉભા થવાનો જ્યારે વખત થયો તો બહુ જ પ્રેમથી ગળગળા થઈને ભેટી પડયા. છુટા પડતી વખતે એમની આંખમાં આંસુ આવી ગયા.

મેં કહ્યું પાછા મળીશું. ભગવાન આવી જ રીતે વળી પાછો મેળાપ કરાવશે.

પ્રેમરૂપાનંદ સ્વામી રામકૃષ્ણ મિશનમાં છે, રત્ન જેવા છે, મહાન પુરુષ છે. સાચા સ્વામી, સાચા સંન્યાસી છે. કર્મ કરે છે કારણ કે રામકૃષ્ણ મિશનમાં તો તે કરવું પડે. જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ કરવી જ પડે. દુકાળ પડે, રેલ આવે, ઘરતીકંપ થાય તો આ સંન્યાસીઓએ સેવાના કાર્યો કરવા માટે દોડી જવું પડે અને જ્યારે એવું કોઈ કાર્ય ન હોય તો જ્યાં પણ એમનું કેન્દ્ર હોય ત્યાં બેસીને પણ જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ કરવી જ પડે છે. એમાંથી સમય કાઢીને જે નામજપ કરે, અંતરંગ સાધનાનો આધાર લે, પ્રવૃત્તિઓ કરવા છતાં એનાથી અલિપ્ત રહી શકે, રાગદ્વેષાદિથી મુક્ત બની શકે, સંપ્રદાયવિશેષના આગ્રહથી ઉપર ઉઠી શકે, એવા પુરુષો સાચા અર્થમાં ત્યાગીઓ કે સંન્યાસીઓ છે. જે પોતે માન લેવા તૈયાર ન બને પણ બીજાને માન આપે, બીજાના ગુણ જુએ, પોતાના મહિમાને અજ્ઞાત રાખે, એવા પુરુષો સંસારમાં વિરલ હોય છે.

પરગુણ પરમાણુમ્ પર્વતીકૃત્ય નિત્યમ્ ।

નિજહદી વિકસન્તઃ સન્તી સન્તઃ કિયન્તઃ ॥

સંસ્કૃત ભાષામાં કહેવામાં આવ્યું કે બીજાના ગુણ પરમાણુ જેટલા હોય તો પણ જે પર્વતની પેઠે જુએ અને પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરે એવા સંતપુરુષો સંસારની અંદર ઘણા વિરલ હોય છે. એમનો મેળાપ પરમાત્માની પરમકૃપાથી કોઈક વાર થાય. નહીં તો વધારે ભાગે સંપ્રદાયના અહંકારો કામ કરે છે. સાધુને જોઈને વિચારે છે કે એ આપણા છે ? તેઓ લેબલ જુએ છે, સિક્કા કે ટ્રેડમાર્ક જુએ છે. ઘી કે તેલના ડબ્બા પર લગાવેલા પરંપરાગત ટ્રેડમાર્ક જેવા લેબલ ન દેખાય તો એમને એમ લાગે છે કે આ આપણા નહીં. અને એટલે માન આપવા યોગ્ય નહીં. એ આપણાં કપાળ જુએ છે. આપણા જેવું તિલક છે ? જો એવું તિલક દેખાય તો થાય માને કે આ આપણા ને ન હોય તો થાય કે આ આપણા નહીં. વળી આપણાં વસ્ત્ર જુએ છે. કાછડી છે, પાટલી છે કે વીટેલું લુંગી છે ? વળી એનો રંગ કેવો છે ? એ જો પોતાને મળતો આવે તો કહે કે આ આપણા છે, નહીં તો કહે કે આ આપણા નથી. તેઓ સંપ્રદાય જુએ, પંથ જુએ, વાડો જુએ. આપણા છે ?

રામકૃષ્ણ મિશનમાં દિક્ષિત છે ? બીજામાં છે ? પછી નક્કી કરે કે માનાઈ છે. એમના જેવા ન હોય તો માન આપવા યોગ્ય ગણાય નહીં. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિ આજે આપણા દેશમાં ચાલે છે.

હિંદુ જાતિ ઘણી મોટી. હિંદુ ધર્મ ઘણો બળવાન. હિંદુ સંસ્કૃતિ ઘણી વિશાળ. પરંતુ વાડાઓએ એની તાકાતને તોડી નાખી છે. પક્ષાપક્ષીએ આપણી શક્તિઓને ઊંચવિઊંચ કરી નાંખી છે. આપણે એક હિંદુ તરીકે United થઈ શકતા નથી, એક Platform પર ઉભા રહી શકતા નથી. જ્યારે તમે ક્રિશ્ચિયનો કે મુસલમાનોને જુઓ તો તેઓ મુસ્લીમ તરીકે કે ખ્રિસ્તી તરીકે એક થઈ જાય છે અને પોતાના કામો કર્યા કરે છે. હિંદુઓ જોયા કરે છે કે આપણા છે ? આપણી જાતના છે ? આપણા પંથ કે સંપ્રદાયના છે ? બાહ્ય સંન્યાસી છે ? વિરક્ત છે ? સંન્યાસી હોય તો દંડી છે કે દંડ વગરના છે ? દશનામી છે કે કેવા છે ? આ બધું જોયા કરે અને પછીથી માર્ક મૂકે છે. એ જોઈને માનાઈ માને છે અથવા નથી માનતા. અંદર અંદરના રાગદ્વેષોનો આ જમાનો છે. એની અંદર સ્વામી પ્રેમરૂપાનંદજી જેવા મહાપુરુષો ક્વચિત જ મળે. પ્રવૃત્તિપરાયણ, ઘડીની કુરસત નહીં એવા યોગી પુરુષ.

અમારી સાથે વાત કરવા બેઠા પણ એમનો ઓફિસનો ટાઈમ થઈ ગયેલો. એમની ઓફિસ આગળ બોર્ડ મારેલું કે સવારે ૧૦ થી પ્રેમરૂપાનંદજી મળી શકશે. દસ તો ક્યારનાય વાગી ગયા હતા છતાં અમારી સાથે તેઓ પ્રેમથી બેઠા હતા. આવો અવસર ફરી ફરી ક્યારે આવવાનો છે. ઓફિસમાં થોડા મોડા જઈશું. પળે પળે કર્તવ્યનિષ્ઠા હતી અને તે છતાં પણ મન એમાંથી મુક્ત. કમળ જેવી ઉપરામતા. પરમાત્માની અંદર ધ્યાન. જગદંબાની અંદર પ્રીતિ. જગદંબા પોતાને દોરે છે તે પ્રકારની અનુભૂતિ અને એવી નિષ્ઠા અને છતાં કેવી નમ્રતા. એનાથી વિશેષ અનુભવ બીજો શું થાય કે જાણે પરમાત્મા જ આપણા જીવનને દોરે, આપણને પ્રેરણા આપે, આપણા જીવનનું સંચાલન કરે ?

બહુ સંતોષ સાથે અમે વિદાય થયા. અમારી સાથે જેટલા પણ સહયાત્રીઓ હતા, મા સર્વેશ્વરી પણ હતા, તેમને સંતોષ થયો. એ પણ કહેવા લાગ્યા કે પ્રેમરૂપાનંદજી ખરેખર દર્શન કરવા યોગ્ય સંતપુરુષ, સંન્યાસી પુરુષ છે. આવા પુરુષો આ જમાનામાં ઘણા ઓછા મળે.

સંન્યાસીનું, યોગીનું કે ત્યાગીનું આ લક્ષણ છે કે તે સૌથી પ્રથમ નમ્ર હોય, સરલ હોય. પછીથી તે બીજાની અંદર પરમાત્માના પવિત્ર પ્રકાશનું દર્શન કરીને બીજાનું સન્માન કરતો હોય. પોતાના મનને હંમેશા પરમાત્માની અંદર જોડેલું રાખતો હોય. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહે છે કે આવા યોગી-સંન્યાસી-ત્યાગી પુરુષ અંદરની સાધના કરવા માટે અનુકૂળ ભૂમિકાવાળો ગણાય છે. આ જ આદર્શ ત્યાગી ને સંન્યાસી.

ગયા વરસે સુરતમાં મારા પ્રવચનો થઈ રહ્યા હતા. પ્રવચનો લગભગ પરિસમાપ્તિ પર પહોંચવાના હતાં ત્યારે એક સંન્યાસી મહારાજ પ્રવચનના હોલમાં આવ્યાં. અને પ્રવચન પુરુ થયું એટલે સીધા વ્યાસપીઠ પાસે આવ્યા ને નમસ્કાર કર્યા. મને કહે ગમે તેમ કરો પણ થોડોક ટાઈમ કાઢો. મારા પ્રવચન અહીંયા થાય છે. એ સ્થાનમાં તમે આવો અને આવીને થોડા આશીર્વચનો આપો.

મેં કહ્યું, મારે વળી શું આશીર્વચન આપવાના હોય. તમારા પ્રવચન તો શરૂ થઈ ગયા છે, ચાલી રહ્યા છે. ચાતુર્માસના પ્રવચનો યોજાયા છે. હવે એ સ્થળમાં આવી આશીર્વચન આપવાની મારે આવશ્યકતા

નથી લાગતી. તમે જે કરો છો તે બરાબર જ કરો છો. વળી મારું સ્વાસ્થ્ય પણ એટલું સારું નથી કે એક દિવસે બે ઠેકાણે જાઉં અને થોડું વ્યક્તવ્ય આપી શકું. એક પ્રવચન પુરતું થઈ પડે છે.

એમણે ઘણો આગ્રહ કર્યો કે હરકત ન હોય તો વધારે નહીં પણ પાંચ મિનિટ પણ તમે જરૂરથી પધારો. મને ખૂબ આનંદ થશે અને અમારા શ્રોતાઓનો પણ આનંદ થશે.

એમનો ખૂબ આગ્રહ હતો. એક સંન્યાસીનો, કાષાયવસ્ત્રધારી પુરુષનો આગ્રહ હતો એટલે મને થયું કે એમને નિરાશ ન કરીએ તો સારું.

મેં તરત જ કહ્યું કે તમારો આટલો બધો આગ્રહ છે તો હું મુલતવી નથી રાખતો. શુભ કર્મ તો તરત જ કરી દેવું જોઈએ. તમે આટલો બધો આગ્રહ કરો છો. તો આવતીકાલે નહીં, ચાલો આજે જ હું આવું છું, પંદર મિનિટ પછી આવું.

અશુભ કર્મ મુલતવી રાખવું જોઈએ. સત્સંગમાં જવાનું મુલતવી શું કામ રાખવું ? આપણે વિચારીએ કે કાલે જઈશું, પરમદિવસે જઈશું, જરા વાતાવરણ બદલાઈ જાય ત્યારે પણ ત્યાં સુધી આપણું શરીર જ બદલાઈ જાય તેની કોને ખબર છે ? કાળ તો હિસાબ કરતો જ રહે છે. આપણી કંકોતરી-કાળોતરી આવી જાય તો ? સત્કર્મ તો તરત કરી નાખવું જોઈએ. ઘણાં દાન આપવું હોય તો પ્રતીક્ષા કરે વખત આવશે ત્યારે....ચૌદમી જાન્યુઆરીએ આપીશું. શા માટે ? દાન તરત જ આપી દેવું. સત્કર્મ તરત જ કરવું અને કુકર્મ કરવું હોય તેને મુલતવી રાખવું. મુલતવી એટલા માટે રાખવું કે કદાચ કુકર્મ કરવાની બુદ્ધિ જ બદલાઈ જાય. આપણને એમ થાય કે હવે કરવું જ નથી. તો આપણે બચી જઈએ. તો એને ટાળતા જવું જોઈએ.

એમણે કહ્યું, બહુ સારું. હું જરા જઈને તૈયારી કરું.

મેં કહ્યું, કાંઈ જ તૈયારી કરવાની નથી. તમારું પ્રવચન તો દસ મિનિટ પછી શરૂ થવાનું જ છે. તમે પ્રવચન ચાલુ કરજો. હું આવું તો પ્રવચનને બંધ કરવાની આવશ્યકતા નથી. વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો વિક્ષેપ ન થવો જોઈએ. તમે ચાલુ જ રાખજો. હું આવીને શાંતિથી બેસી જઈશ અને પછી જ્યારે મારે બોલવાનું હોય ત્યારે સંકેત કરજો એટલે હું પાંચથી દસ મિનિટ બોલીશ અને પછી શાંતિથી વિદાય લઈશ. તમે તમારી કથાને ચાલુ રાખજો.

એ તો બહુ જ પ્રસન્ન થઈને ગયા. એમના મુખમંડળ પર એકદમ પ્રસન્નતા ટપકવા લાગી. મને પણ સંતોષ થયો કે એક મહાત્મા પુરુષને આપણે નિરાશ ન કર્યાં નાની વાત માટે. આટલો બધો આગ્રહ કર્યો. પોતાની કથા થાય છે, પ્રવચનો થાય છે, તોપણ તેઓ આવ્યા. હું તો એમને ઓળખતો નહોતો.

હું પ્રવચન સ્થળે ગયો તો મને બહુ નવાઈ લાગી. એમના પ્રવચનનો કાર્યક્રમ છે ને એ બહાર કેમ ઉભા છે ?

અમે ત્યાં ગયા એટલે એમણે મને કહ્યું કે હું તમારું સ્વાગત કરવા માટે અહીંયા ઉભો છું.

મેં કહ્યું, મારું સ્વાગત કરવા માટે અહીંયા ઉભા ? તમારો ટાઈમ થઈ ગયો છે. મેં તમને કહ્યું હતું કે પ્રવચન ચાલુ કરજો.

તેઓ કહે, ના. મારે કાંઈ આજે પ્રવચન ચાલુ રાખવાનું ન હોય. તમારું સ્વાગત કરવું એ મારું કર્તવ્ય ગણાય.

મને અંદર લઈ ગયા. સ્ટેજ પર બેઠા. પછીથી એમણે ત્યાં પુષ્પમાળા વગેરે મંગાવી રાખ્યું હશે તેનાથી વિધિપૂર્વક સન્માન, પૂજન ઇત્યાદિ કર્યું. પછી તેમણે બધાની આગળ વાત કરી કે આ યોગેશ્વરજી મહારાજ છે. તેઓ મને ઓળખતા નથી. આજે મેં એમની પાસે જઈને બહુ જ આગ્રહપૂર્વક વિનંતી કરી કે તમે પ્રવચનસ્થળે પધારો ને આશીર્વાચન આપો. મને વિશ્વાસ છે કે એ આશીર્વાચન આપે તો આપણા ચાતુર્માસના પ્રવચનનું જે કાર્ય છે તે સાંગોપાંગ કોઈપણ પ્રકારના અંતરાય વગર પુરું થાય. એટલે હું એમની પાસે ગયો. અને એ પધાર્યા એટલે આપણને ઘણી પ્રસન્નતા થઈ છે.

એમણે આગળ ચલાવ્યું, એ મને ઓળખતા નથી પણ હું એમને ઓળખું છું. અત્યારે મેં ભગવા કપડાં પહેરેલા છે પરંતુ વરસો પહેલાં મેં જ્યારે ભગવા કપડાં ધારણ કર્યા નહોતા, હું જ્યારે સફેદ વસ્ત્રો પહેરતો હતો અને નોકરી ઇત્યાદિ કરતો હતો ત્યારે યોગેશ્વરજીના પ્રવચનો મેં ગુજરાતના જુદા જુદા શહેરોમાં સાંભળેલા છે. મને એમના પ્રવચનો અને પુસ્તકોમાંથી જ ત્યાગ કરવાની અને જનતા જનાઈનની સેવા કરવાની પ્રેરણા મળેલી છે. મારા જેવા કેટલાય મહાત્માઓને એમણે આવી રીતે પરોક્ષ રીતે પ્રેરણા આપી હશે. એની એમને ખબર પણ નહીં હોય. એમણે મને પ્રેરણા આપી તેથી એમને મારા સદગુરૂ માનું છું. આજે મેં એમને ખાસ અહીં આવવા માટે કહ્યું. અને તેઓ આવ્યા એથી મને ઘણો આનંદ થાય છે કે મારા ગુરૂદેવનું હું પૂજન કરી શક્યો. જો એમના પ્રવચનો મેં સાંભળ્યા ન હોત તો હું અત્યારે સંન્યાસી બની શક્યો ન હોત.

બોલો, કોઈ કહી શકે એમ છે ? ઘણી મુશ્કેલ વાત છે. અને તે પણ શ્રોતાઓની આગળ કહેવું. પોતાની સારી વાત કહી શકાય પણ બીજાની સારી વાત કહેવી એ ઘણી અઘરી વાત છે.

એક બહુ જ મોટા ઓફિસર હતા. એમના માતાપિતા એમને એકવાર મળવા ગયેલા. ઓફિસર અંદર બેઠેલા હતા. એમના મિસિસ હતા એમને ખબર પડી કે ઓફિસર સાહેબના માતાપિતા આવેલા છે. એમણે કહેવડાવ્યું કે હમણાં બેસો, સાહેબ કામમાં છે !

માતાપિતાએ કહ્યું, સાહેબ તો પછી સાહેબ થયા. અમારા તો છોકરા.

મિસીસ કહે, એ ગમે તેમ હોય પણ અત્યારે સાહેબ કામમાં છે. બીજા ઓફિસરોની સાથે અગત્યની વાતચીત કરી રહ્યા છે. એટલે તમને હમણાં મળી શકે એવું લાગતું નથી. તમારે થોડી પ્રતીક્ષા કરવી પડશે.

થોડો વખત થયો અને બીજા ઓફિસરો બહાર નીકળ્યા. એમણે સાહેબના માતાપિતાને જોયા. અને પુછ્યું કે તમારે કોનું કામ છે ? કેમ બેઠા છો ? એટલી વારમાં ઓફિસર સાહેબ એમની મિસીસ સાથે બહાર નીકળ્યા. પણ એમણે એમ ના કહ્યું કે આ મારા માતાપિતા છે. એમને શરમ આવતી હતી માતાપિતા કહેતા.

માતાપિતાએ કહ્યું કે તને મળવા માટે આવ્યા છીએ પણ સાહેબ કહે, અત્યારે એનું શું કામ છે ?

સાહેબના મિસિસ પાસે ઉભા હતા એટલે એવો પ્રભાવ પડ્યો હશે. મિસિસ ના હોત તો કદાચ જુદી રીતે વાત કરત.

પછી તે સાહેબ મને મળ્યા તો મેં કહ્યું કે તમે તમારા માતાપિતાને આવું કહ્યું ? આવો વ્યવહાર કર્યો ? જેણે તમને ખોળામાં બેસાડેલા, જેમના ખોળાને તમે નાના હતા ત્યારે મળમૂત્રથી બગાડેલા, તમને ધોવાનું જ્ઞાન નહોતું ત્યારે જેમણે તમારા ગુહ્યાંગોને ધોયેલા, વર્ષો સુધી સ્નાન કરાવેલું, કપડાં પહેરાવેલા, હાથમાં ભોજન લઈને જમાડેલા, તમે નાના હતા ત્યારે ખાઈ શકતાય નહોતા. પછી નિશાળે આંગળી પકડીને

ભણવા માટે મૂકેલા. જેણે તમારે માટે આટલા બધા કષ્ટો વેઠેલા, હવે તમે સાહેબ બન્યા તો એ માતાપિતા સાથે આવો દુર્વ્યવહાર કરો છો ? ધિક્કાર છે તમારા સાહેબપણાને, ધિક્કાર છે તમારા educationને. તમારી Degree ઓ શું કામની ?

મને કહે યોગેશ્વરજી, એ તો એવું જ કરવું પડે. બધા સાહેબો એવું જ કરતા હોય અને આપણે જુદું કરીએ ?

બધા સાહેબો એવું કરતા હોય એટલે આપણે એવું કરવું જોઈએ ?

હું બે-બે વાર માતાજીને લઈને પરદેશ ગયો, ઇંગ્લેન્ડ-અમેરિકા ગયો. ત્યાં મને એક વિચિત્ર અનુભવ થયો. ત્યાં Bathroom-cum-lavotary બધું ભેગું હોય છે. એટલે બધું પતાવીને બહાર અવાચ અને કોણ શું પતાવીને આવ્યું એની કાંઈ ખબર પડે નહીં. શરીર ધારણ કર્યું હોય એટલે અમારે પણ જવું તો પડે જ ને ?

મેં ત્યાંના યજમાનને કહ્યું કે આ તો વિચિત્ર છે. માતાજી પણ કહે કે બહુ વિચિત્ર છે. આપણને ફાવે એવું નથી. પાણીના ડબલા કોઈ સંડાસમાં દેખાતા જ નથી.

મેં કહ્યું આ તો ગમ્મતની વાત છે. આ તો ઇંગ્લેન્ડ છે અને આપણે ઇંગ્લેન્ડના પાટનગર લંડનમાં બેઠેલા છીએ. અહીં ડબલા દેખાતા નથી, લોકો કાગળીયા જ વાપરતા લાગે છે.

મેં યજમાનને કહ્યું, એકાદ ડબલું મુકજો. અમે તો ડબલાઓથી ટેવાયેલા છીએ, કાગળીયાઓથી ટેવાયેલા નથી.

તેઓ મને કહે, યોગેશ્વરજી, નવો જમાનો આવ્યો. ટાઢ બહુ પડે અને એમાં આપણે પાણી લઈએ એ સાડું ના ગણાય. કાગળોથી લૂછી નાંખવાનું.

મેં કહ્યું, કાગળોથી પુરેપુરું લુછાય નહીં. તમે થોડું કાગળોથી લુછો, થોડુંક તમારા લુગડાં લુછી નાખે. અને તમે પાછા એવા અંદર જઈ રસોડામાં રસોઈ કરો. તમારી તો રસોઈ પણ અમારે નહીં ચાલે.

અમારો ભારતવર્ષનો નિયમ કેટલો મજાનો ! પાણી લેવાનો અને સાબુ કે માટીથી ધોવાનો ? અમે તો અહીંયા તે જ follow કરીશું. અમે જ્યારે ઇંગ્લેન્ડમાં ડબલાઓ મંગાવતા તો ત્યાંના લોકોને નવાઈ લાગતી કે યોગેશ્વરજી જુના જમાનાના લાગે છે. અમેરીકામાં પણ જ્યાં જતા ત્યાં પહેલાં જોતાં કે બાથરૂમમાં ડબલું છે કે નહીં. ડબલું ના હોય તો શીશો છે કે નહીં. કાગળીયા તો ત્યાં વાળેલા જ હોય. અમે તરત કહીએ કે આ કાગળીયા અમારે નહીં ચાલે. અમારા માટે શીશા ને ડબલા મુકજો. બધે જ અમે એવું કરતા. સવા ચાર મહિના સુધી અમેરિકામાં અમે રહ્યા. ઇંગ્લેન્ડમાં રહ્યા. બધે જ ડબલા system.

હમણાં ઝાંબિયા-આફ્રિકામાં ગયા અને ત્યાં અમે જોયું તો બહુ સંતોષ થઈ ગયો. સર્વેશ્વરી મા પણ સાથે હતા. મને 'મા' કહે કે અહીં ડબલા મૂકેલા જ છે. મેં કહ્યું બહુ સાડું. સંસ્કૃતિનું પહેલું સુખ આપણને પ્રાપ્ત થઈ ગયું. હવે આપણે કોઈને એ માટે કહેવું નહીં પડે. આરોગ્યની બહુ સારામાં સારી સગવડ છે આપણા દેશની. પશ્ચિમના લોકો આ જાણતા જ નથી. તેઓ બહારથી સારા દેખાય પણ અંદરખાને આપણને એવા જ દેખાય. આપણી પાસે બેઠા હોય તો આપણને વિચાર થાય કે અર્ધા ખરડાયેલા જ હશે. (હાસ્ય)

આપણા મહાત્માઓ પણ ત્યાં જઈને આવું કરતા થઈ જાય, કાગળીયાપ્રિય બની જાય. Fashion માં તણાતા જાય. ઘણાં મને કહે કે તમે મહાત્મા છો પણ કેટલાય મહાત્માઓ આવે તે objection લેતા નથી. કોઈ મહાત્મા શીશો કે ડબલાની માંગણી કરતાં જ નથી.

મેં કહ્યું, કાંઈ વાંધો નહીં એમને ચાલતું હશે પણ અમારે નહીં ચાલે. અમે જુદા મહાત્મા છીએ. અમે તો અમારા પ્રાચીન ભારતનું જે સારું છે એને પકડીએ છીએ. તેમ તમારું જે સારું હશે એનેય અમે પકડીશું. અમારું જે ખરાબ હશે તેનો ત્યાગ કરીશું પણ સારું હોય એને અમે ઇંગ્લેન્ડ-અમેરીકા આવશું તો પણ છોડી નહીં દઈએ.

અમારા દેશમાં નીચે બેસીને જમવાનું સારું ગણાય તો અમે નીચે બેસીને જ જમીશું. અમે ભારતમાં પણ નીચે જ બેસીએ છીએ. બધે ટેબલ-ખુરશી હોય છે તોય કહીએ છીએ કે અમારું આસન નીચે રાખજો. અમે તો નીચે જ બેસીશું. ઇંગ્લેન્ડ-અમેરીકામાં પણ અમારા આસનો નીચે જ રાખેલા હોય. નીચે મજાની પલાંઠી વાળીએ, મજાની થાળી મૂકીએ, મજાના હાથ જોડીએ, પરમાત્માનું સ્મરણ કરીએ, પ્રાર્થના કરીએ, સુંદર મજાના સંસ્કૃત શ્લોકો બોલીએ અને ભગવાનનો પ્રસાદ માની પ્રેમથી ભોજન કરીએ. કેટલો આનંદ આવે ! આ બધું કાંઈ ખુરશીઓમાં આવતું હશે ? બહુ જ મુશ્કેલ છે, પગ લટકતા હોય તેથી રગો ખેંચાઈ જાય, પગ રહી જાય, મુશ્કેલી પડે. એટલે ભારતનું જે જે સારું છે તે આપણે પકડી જ રાખવાનું અને પરદેશનું જે સારું છે તે આપણે ગ્રહણ કરવાનું. બધેથી શુભને ગ્રહણ કરો.

આ મહાત્માએ પકડી રાખ્યું, યોગેશ્વરજીને લીધે હું સંન્યાસી થયો. એમને લીધે હું ત્યાગી બન્યો. ઘણી સારી વાત. એમણે જાહેરમાં કહ્યું ત્યારે લોકોને પણ નવાઈ લાગી. ઓહો, આવી વાત છે. એમણે કહ્યું કે મારા જેવા કેટલાય સંન્યાસીઓને યોગેશ્વરજીએ પ્રેરણા આપેલી છે એટલે હું એમને માટે બહુ જ ભક્તિભાવ રાખું છું. તેઓ આજે આવ્યા તો બહુ સારું થયું. આપણને પાંચ-દસ મિનિટ આશીર્વાચન આપે તો ઠીક.

પછી મેં પાંચ-દસ મિનિટ વક્તવ્ય આપ્યું. પછી એમને કહ્યું કે હવે તમારું પ્રવચન ચાલુ કરો. હું શાંતિથી નીકળી જઈશ. તમારી ઈચ્છા પુરી થઈ.

મને તો ખબર પણ નહીં કે આમને મારા પ્રવચનોથી અથવા મારા ગ્રંથોથી પ્રકાશ મળ્યો હશે, આ માર્ગે જવાની પ્રેરણા મળી હશે. એમણે કહ્યું ત્યારે મને ખબર પડી. કેવા ગુણજ્ઞ પુરુષ કહેવાય ! આદર્શ સંન્યાસી. આદર્શ ત્યાગી.

મેં કહ્યું તમે આદર્શ સંન્યાસી કહેવાઓ. આદર્શ સંન્યાસી બીજાને માન આપે છે. બીજાના ગુણને યાદ રાખે છે. બીજાની અંદર પ્રભુની સત્તાનું દર્શન કરે છે અને અહંકારથી મુક્ત રહે છે. આ આદર્શ સંન્યાસીનું લક્ષણ ગણાય.

ભગવાન ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહે છે કે આદર્શ ત્યાગી કે આદર્શ સંન્યાસી તે નથી જે અગ્નિને સ્પર્શ ન કરતો હોય, જે ક્રિયાઓ ન કરતો હોય, આળસુનો પીર બનીને બેસી ગયો હોય. પરંતુ જે પ્રવૃત્તિ કરતો હોય, કર્તવ્યો કરતો હોય છતાં જેનું મન કર્તવ્યમાં ન હોય, જેનું મન ભગવાનમાં હોય, જે નિખાલસ હોય, જે નિત્યનિરંતર પોતાના જીવનનું નિરીક્ષણ કરતો હોય, સંસારના પ્રલોભનોમાં અટવાતો ન હોય. આવો પુરુષ જ આદર્શ સંન્યાસી.

ગીતાના, મહાભારતના જમાનામાં ભગવાન કૃષ્ણ આદર્શ સંન્યાસી હતા. એટલે ગોપિકાઓને જ્યારે ઈચ્છા થઈ કે દુર્વાસા મુનિને ભિક્ષા આપવી છે તો તેઓ ભગવાનની પાસે ગઈ ને કહ્યું કે યમુનાના નીર તો બહુ ચડેલા છે, એને પાર કરીને દુર્વાસા મુનિની મહ્લીએ કેવી રીતે જઈએ ? ભગવાને કહ્યું કે યમુનાની પાસે જઈને પ્રાર્થના કરજો કે જો ભગવાન કૃષ્ણ આદર્શ બ્રહ્મચારી, ત્યાગી, સંન્યાસી હોય તો તમે રસ્તો કરો. ગોપિકાઓ ગઈ અને પ્રાર્થના કરી તો યમુનાજીએ તરત માર્ગ કર્યો. ગોપિકાઓને બહુ નવાઈ લાગી કે ભગવાન કૃષ્ણ તો એક-બે વાર નહીં પણ ઘણીવાર પરણેલા છે તો પણ પોતાને સંન્યાસી અથવા બ્રહ્મચારી માને અને યમુનાજી પણ માર્ગ કરી આપે. નવાઈની વાત ગણાય. (યમુનાજીને લાંચરુદ્ધત આપી કે શું ?)

ગોપીઓએ દુર્વાસાને ભિક્ષા પ્રદાન કરી. દુર્વાસા બધું જ ખાઈ ગયા અને પછી કહ્યું કે હજી કાંઈક હોય તો લાવો. ઘણી બધી ગોપિકાઓ ભિક્ષા લઈને ગયેલી તે બધુંય દુર્વાસા ખાઈ ગયા.

ગોપિકાઓને થયું કે આપણે આવ્યા તો ખરા પણ હવે પાછા કેવી રીતે જઈશું ? યમુના નદીનો પ્રવાહ તો પ્રબળ છે. એટલે એમણે દુર્વાસા મુનિને પોતાની ચિંતા કહી બતાવી. દુર્વાસાએ કહ્યું કે યમુના પાસે જઈને કહેજો જો દુર્વાસા મુનિ હંમેશાના ઉપવાસી હોય તો રસ્તો કરી આપો.

ગોપિકાઓ દુર્વાસા મુનિને જોઈ મનમાં કહેવા લાગી કે અમારા દેખતાં જ આટલું બધું ખાઈ ગયા, ગામઠી ગુજરાતીમાં કહેવું હોય તો ઝાપટી ગયા અને પાછા કહો છો કે ઉપવાસી ? પણ દુર્વાસાએ કહ્યું કે તમે પ્રાર્થના કરજો. યમુનામાતા બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. ગંગા અને યમુના પરમાત્માનો રસ જ છે એમ આપણા આચાર્યો માને છે. ગંગા કે યમુનાનું જળ એ કંઈ સાધારણ પાણી નથી. પરમાત્માનો પ્રેમરસ, ભક્તિરસ એ રૂપમાં વહ્યા કરે છે. એથી જ આપણે એનું પાન કરીએ છીએ, સ્નાન કરીએ છીએ, ઘરે લાવીને પૂજન કરીએ છીએ, અને મરણ થાય ત્યારે મુખમાં છાંટો મૂકવા આગ્રહ સેવીએ છીએ.

ગોપિકાઓએ યમુનાજીને જઈને કહ્યું કે અમે તો માનતી નથી કે દુર્વાસા મુનિ કાયમના ઉપવાસી છે. કારણ કે અમારા દેખતાં જ એમણે ખાધું છે છતાં તમે માનતા હો તો અમને માર્ગ કરી આપો. તો ગોપિકાઓના આશ્ચર્ય વચ્ચે યમુનાજીએ તરત રસ્તો કરી આપ્યો.

ભગવાન કૃષ્ણ પાસે આવીને ગોપિકાઓએ કહ્યું કે તમે પરણેલા તો પણ બ્રહ્મચારી, સંન્યાસી કેવી રીતે ? અને દુર્વાસાએ ખાધું તો પણ તે ઉપવાસી કયી રીતે ?

ભગવાને કહ્યું કે એનું કારણ છે.

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वापि स इमाल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥૧૮-૧૭॥

ગીતામાં ભગવાને કહ્યું, કે હું કરું છું એ ભાવ જેનામાં નથી, કર્તૃત્વનો અહંકાર નથી, એને કર્મો લેપન કરતા નથી. મેં ખાધું એ ભાવ નથી, હું પરણ્યો એ ભાવ નથી, મારી સ્ત્રી છે એ ભાવ નથી, હું પરબ્રહ્મ પરમાત્મસ્વરૂપ છું. પરમાત્મામાં જ મારી નિષ્ઠા છે. ઈન્દ્રિયો ઈન્દ્રિયોના જગતમાં રમે છે, વિષયો ભોગવે છે હું કાંઈ કરતો નથી, હું ખરડાતો નથી. હું અનાસક્ત છું. -આવી રીતે જે સમજી જાય, કર્તૃત્વથી મુક્ત બને તે અહંકારી બનતો નથી. અલિપ્ત જ રહે છે.

હું ઘરમાં રહું છું, લગ્ન કર્યું છે તે છતાં મારું મન લગ્નજીવનમાં નથી. હું ત્યાગી છું, બ્રહ્મચારી છું. અને દુર્વાસાએ ખાધું હતું પણ તે છતાં પોતે ખાધું એમ માનતા નથી. અંદર જે જઠરાગ્નિ છે તેને ભોગ ધરાવ્યો દુર્વાસાએ. ભગવાનને ધરાવ્યું, પોતે ખાધું નથી માટે તે પોતાને ઉપવાસી માને છે, તે જ્ઞાનદ્રષ્ટિએ સાચું છે. એટલે યમુનામાતાએ તમને રસ્તો કરી આપ્યો. ત્યારે ગોપિકાઓની શંકાનું સમાધાન થયું.

ભગવાન છઠ્ઠા અધ્યાયમાં એ જ વાત કહે છે કે આદર્શ સંન્યાસી અને ત્યાગી 'હું કહું છું' એમ માનતો નથી. મમતા કે આસક્તિ પણ રાખતો નથી અને એને લીધે એ સુખ અને શાંતિનો અનુભવ કરે છે.

આવતીકાલે આ વિષયના અનુસંધાનમાં આગળ ચર્ચા વિચારણા કરીશું.

ધૂન :

શ્રીકૃષ્ણ ગોવિંદ હરે મુરારિ, હે નાથ નારાયણ વાસુદેવ.

શાંતિપાઠ :

ૐ શાંતિઃ ૐ શાંતિઃ ૐ શાંતિઃ ॥

* * * * *

પ્રવચન પુષ્પ : ૪

જે બીજાને માટે વૃક્ષનું રોપણ કરે છે એને કદી તાપથી સંતપ્ત થવું પડતું નથી, એને છાંયડો આપોઆપ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જે બીજાને માટે પરબનું નિર્માણ કરે એ કોઈ દિવસ પિપાસુ રહી શકતો નથી, એની પિપાસાનું શમન આપોઆપ થઈ જાય છે. એવી જ રીતે પરહિત જેના જીવનનું વ્રત હોય એવા માનવને કોઈ પણ દિવસ દુઃખ, પરિતાપ કે કલેશનો અનુભવ કરવો પડતો નથી.

- શ્રી યોગેશ્વરજી

પ્રવચન પુષ્પ : ૪

સંન્યાસ અને યોગના પારસ્પરિક અખંડ અવિભાજ્ય સંબંધ પ્રત્યે અંગૂલિનિર્દેશ કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં એક સુંદર શ્લોક કહ્યો છે.

યં સંન્યાસમિતિ પ્રાહુર્યોગં તં વિદ્ધિ પાણ્ડવ ।
ન હ્યસંન્યસ્તસંકલ્પો યોગી ભવતિ કશ્ચન ॥૬-૨॥

ભગવાન એમ કહેવા માંગે છે કે બાહ્ય સંન્યાસ પણ અંદરના સંન્યાસને માટે જ છે. જ્યાં સુધી માનસિક ત્યાગ ન હોય ત્યાં સુધી બાહ્ય ત્યાગ સફળતા પર પહોંચતો નથી, શાંતિ આપી શકતો નથી કે જીવનનું સાર્થક્ય કરી શકતો નથી. એથી જે બાહ્ય ત્યાગી હોય તેમણે પણ યોગપરાયણ થવાને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેમણે આત્મદર્શન કરવાને માટે, આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાને માટે, પરમાત્માની પાસે પહોંચવાને માટે પરમાત્માની પ્રેમભક્તિનો આધાર લેવો જોઈએ, આત્મદર્શનની અંતરંગ સાધનાનો આધાર લેવો જોઈએ. એની સાથે સાથે જે પણ વધારાનો સમય પ્રાપ્ત થાય તેનો સદુપયોગ અથવા વિનિયોગ જનકલ્યાણના, સેવાના કાર્યોને માટે કરવો જોઈએ. સંન્યાસ ત્યારે જ સુશોભિત બની શકે.

જે સંન્યાસી પોતાના જીવનને યોગની સાધનામાં વાપરે નહીં, તે માટે સમર્પિત ન કરે, તે પોતાના સંન્યાસને સફળ કરી શકતો નથી. યોગ અને સંન્યાસ, યોગ અને બાહ્ય ત્યાગ, બંનેનો પારસ્પરિક સંબંધ ભગવાને ગીતાની અંદર બતાવ્યો છે. યોગાભ્યાસનો આધાર લઈ પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર દ્વારા પોતાના જીવનને કૃતાર્થ કરવું હોય તો બાહ્ય કે સ્થૂળ ત્યાગની અનિવાર્ય રૂપે આવશ્યકતા નથી. પરંતુ અંદરના ત્યાગ, માનસિક કે સૂક્ષ્મ ત્યાગની આવશ્યકતા છે. બહારથી ત્યાગે ને અંદરથી ભજે, બહારથી છોડે અને અંદરથી ભજે, તેવો ત્યાગ માનવનું કલ્યાણ કરતો નથી.

ઘણાં ત્યાગીઓ બહારથી ત્યાગ કરે છે પણ અંદરથી વિષયોનું ચિંતનમનન કરતા હોય છે. મનની અંદર વિષયોની રસવૃત્તિ પાંગરતી હોય, પ્રબળ બનતી હોય, તો એકાંત સ્થાનમાં બેસીને પણ તેઓ વિષયોનું ચિંતન-અનુચિંતન કરીને, વિષયવતી વૃત્તિનું સેવન કરીને એક પ્રકારના માનસિક સંતોષનો અનુભવ કરતા હોય છે. તો એવા ત્યાગીઓ, જે બહારથી તજે પણ અંદરથી ભજે, તે આદર્શ ત્યાગી નથી. બહારથી તજે અને અંદરથી પણ તજે તેને આદર્શ ત્યાગનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે. જે બહારથી ભજે અને અંદરથી પણ ભજે એ રાગી પુરુષો કહેવાય છે. જે અંદરથી ભજે અને બહારથી ત્યજે તે આદર્શ ત્યાગી કહી શકાતા નથી. જે બહારથી પણ ત્યજે અને અંદરથી, માનસિક રીતે પણ ત્યજે તે આદર્શ ત્યાગી અથવા તો સંન્યાસી કહેવાય છે. એટલે ભગવાન કહે છે કે સર્વપ્રકારની લૌકિક પારલૌકિક ઈચ્છાઓ, માનસિક તૃષ્ણાઓ, કામનાઓ અથવા લાલસાઓને તિલાંજલિ આપી, તેમના અસારપણાને સુચારુરૂપે સમજી, એમાંથી મનની વૃત્તિને પાછી વાળવી જોઈએ. જો એવી રીતે સંસારની અસારતાને સુચારુરૂપે સમજવામાં આવે અને પછીથી ત્યાગનો આધાર લેવામાં આવે તો તે ત્યાગ કાયમને માટે ટકે. તે ત્યાગ નિષ્કુળાનંદ સ્વામી કહે છે તે પ્રમાણે સંગ પ્રસંગે પાંગરતો નથી, તેવો જ રહે છે.

જે ત્યાગની પાછળ વિવેકનું પીઠબળ હોય, સત્-અસતનો, શુભ-અશુભનો, નિત્ય-અનિત્યનો, ત્યાજ્ય અને ગ્રાહ્યનો, જ્ઞાન દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ માનસિક વિવેક હોય તો પછી પરિસ્થિતિ પ્રતિફૂળ હોય, અનુકૂળ સંગ હોય છતાં મન શાંત અને નિર્વિકાર રહે છે. સદ્બુદ્ધિના પરિણામે સાંપડેલ એવો વિવેક જ્યારે માનવના જીવનની અંદર પેદા થાય અને એના પરિણામે ત્યાગ થઈ જાય, કરવામાં ન આવે પણ સ્વાભાવિક રીતે થઈ જાય, તે ત્યાગ કાયમને માટે ટકે છે. એમાં કોઈપણ પ્રકારનો અંતરાય આવી શકતો નથી.

શંકરાચાર્ય મહારાજ, પોતાના વિવેકચૂડામણિ નામના ગ્રંથમાં, એવા ત્યાગના મહિમાનું વર્ણન કરતાં બહુ સુંદર શબ્દ પ્રયોગ કરે છે : વૈરાગ્યામ્ ન પરં સુખસ્યજનકમ્ પશ્યામિ વસ્યાત્મનઃ જેઓ પોતાના મનને વશ કરે છે, યોગપરાયણ બનાવે છે, પોતાની ઈન્દ્રિયો પર જે અધિકાર પ્રસ્થાપવાને માટે પ્રયત્નો કરે છે, એમને માટે વૈરાગ્ય જેવું ઉત્તમ પીઠબળ બીજું કોઈ નથી. જેમનામાં વૈરાગ્ય હોય છે તે પોતાના મન અને ઈન્દ્રિયોને સહેલાઈથી વશ કરી શકે છે. શંકરાચાર્ય મહારાજ કહે છે કે વૈરાગ્ય હોય અને એની સાથે સાથે ત્યાગ હોય અને વળી આત્મ-અનાત્મનો વિવેક હોય, સદ્બુદ્ધિ હોય, આત્મજ્ઞાન હોય તો તેવો વૈરાગ્ય અથવા તેવો ત્યાગ માનવને શાંતિ આપનારો થઈ જાય છે. તત્ત્વિત્ શુદ્ધતર આત્મબોધિતમ્ -એવો શુદ્ધ ત્યાગ જો આત્મબોધ, આત્મજ્ઞાનવાળો હોય તો શંકરાચાર્ય મહારાજ કહે છે કે માનવને સ્વ-રાજ્ય, પોતાની જાતના ઉપરનું રાજ્ય આપનારું થઈ પડે છે, અને એવો માનવ શહેનશાહ થઈ જાય છે. પછી એને કોઈ પ્રકારની તૃષ્ણા કે લાલસા રહેતી નથી.

મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીના જીવનમાં એક પ્રસંગ આવે છે. એ વખતે એમની એટલી બધી ખ્યાતિ ન હતી અને તેઓ ભારતના જુદા જુદા સ્થળોમાં પ્રવાસ કરતા હતા. પ્રવાસ કરતાં કરતાં દયાનંદ સરસ્વતી ઉત્તર ભારત-હિમાલયમાં ઉખીમઠ નામના સ્થાનમાં પહોંચી ગયા. મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીએ મહર્ષિ તરીકે ઓળખાતા પહેલાં ત્યાં કેટલાક મહિનાઓ સુધી નિવાસ કર્યો. મહર્ષિ જ્યાં નિવાસ કરતા હતા તે ઉખીમઠના સ્થાનના મહંતને મહર્ષિ દયાનંદને જોઈને અતિશય પ્રેમ થયો. મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીએ જ્યારે પોતાના ઘરનો ત્યાગ કર્યો અને ત્યાગમય જીવનને અપનાવેલું ત્યારે તેમની ઉંમર નાની હતી, તેઓ હજી યૌવનને ઉંબરે ઊભેલા હતા. એમનું અતિશય સુંદર શરીરસૌષ્ઠવ, સુંદર સ્મૃતિ, અસાધારણ મનોબળ, મન તથા ઈન્દ્રિયો પરનો અસાધારણ સંયમ - એ બધું જોઈને ઉખીમઠના મહંત કે સ્થાનાધ્યક્ષની નજર મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી પર ઠરી. એમણે દયાનંદ સરસ્વતી આગળ પ્રસ્તાવ મૂક્યો કે મારા પછી સ્થાનાધ્યક્ષ તરીકે હું તમને પસંદ કરું છું. હું છું તે દરમ્યાન આ સ્થાનમાં તમે મહંત તરીકે કાર્ય કરો. ધીરે ધીરે હું તમને તાલીમ આપીશ. મઠમાં રહેવાથી તમારી ઘણી પ્રસિદ્ધિ થશે, પ્રતિષ્ઠા થશે, સુખોપભોગના સાધનોની પ્રાપ્તિ સહેલાઈથી થઈ શકશે.

મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીએ મઠના અધ્યક્ષના પ્રસ્તાવને સાંભળ્યા પછી કહ્યું કે મેં તો મારા જીવનની અંદર મનના મહંત બનવાનો સંકલ્પ કર્યો છે, કોઈ બહારના મઠના મહંત બનવાનો નહીં. મારે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર સાધવો છે અને એમાં સફળતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી હજારો દીનદુઃખી ને અવિદ્યારૂપી અંધકારમાં અટવાતા માનવોને માર્ગદર્શન પૂરું પાડવું છે. એવા માનવોને માટે મારા સમસ્ત જીવનને સમર્પિત કરી દેવું છે. મારે માટે જીવવું નથી પણ બીજાને માટે જીવવું છે. પોતાને માટે જીવનારા માણસો તો સંસારમાં ઘણાં છે,

પરંતુ જે બીજાને માટે જીવે છે, જેમની વિદ્યા, ધન, બળ, અધિકાર, સત્તા અને પદનો ઉપયોગ બીજાને માટે, બીજાની સુખાકારી શાંતિ તથા સમુન્નતિને માટે કરે એવા પુરુષો ખરેખર પૂજનીય છે, આદરણીય છે. આપણા સમગ્ર જીવનનો સદુપયોગ બીજાની સમુન્નતિને માટે કરવાની આવશ્યકતા છે.

રામાયણની અંદર આવે છે કે જે માનવો બીજાનું હિત સાધતા હોય, જેમના હૃદયમાં બીજાના હિતની ભાવના ભરેલી હોય, જેઓ કોઈનું સ્વપ્ને પણ બગાડવાની ઈચ્છા ન રાખતા હોય અને પોતાને જે પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત હોય તે પરિસ્થિતિમાં રહી, પોતાની પાસે જે સાધનસામગ્રી હોય તેનો સદુપયોગ બીજાને સુખશાંતિ આપવાને માટે, બીજાનું શ્રેય સાધવાને માટે કરે છે, તેમને માટે સંસારમાં કશું અશક્ય રહેતું નથી. એમના ઉપર પરમાત્માની પરમ કૃપાનો વરસાદ વરસે છે. બીજા માનવોનું ભલું કરવાની ભાવનાને લીધે તે માનવોને જ લાભ થાય છે. તેમને સુખની, શાંતિની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમના સર્વ પ્રકારના મનોરથો પૂરા થાય છે. તેમના જીવનમાં કોઈ પ્રકારનું દુઃખ રહેતું નથી. જેવી રીતે માણસ તપશ્ચર્યા કે યજ્ઞયાગ કરે, ધ્યાનાદિ સાધનાનો આધાર લે, એવી રીતે જ પરહિત કરવાની પ્રવૃત્તિ એ મોટામાં મોટી સાધના છે. એ કરવાથી માનવનું મંગલ થાય છે, શ્રેય સધાય છે. એ સાધના પણ એના સુપરિણામને પ્રાપ્ત કરાવે છે, તે માનવને માટે એક મોટામાં મોટી મૂડી કે થાપણ બની જાય છે.

જે બીજાને માટે વૃક્ષનું રોપણ કરે છે એને કદી તાપથી સંતપ્ત થવું પડતું નથી, એને છાંયડો આપોઆપ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જે બીજાને માટે પરબનું નિર્માણ કરે એ કોઈ દિવસ પિપાસુ રહી શકતો નથી, એની પિપાસાનું શમન આપોઆપ થઈ જાય છે. એટલે જેના જીવનનું વ્રત પરહિત હોય એવા માનવના જીવનમાં સદાને માટે સ્વર્ગનું નિર્માણ થઈ જાય છે, સ્વર્ગ જેવું સુખ એના જીવનની અંદર પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. એને કોઈ પણ દિવસ દુઃખ, પરિતાપ કે કલેશનો અનુભવ કરવો પડતો નથી. એને માટે બધી જ દિશાઓ મંગલમય થઈ જાય છે. એ જ્યાં જાય છે ત્યાં એને માટે ગોલોક કે વૈકુંઠલોક જેવા ઉત્તમ લોકનું નિર્માણ થઈ જાય છે. એને સર્વ પ્રકારના કલેશોમાંથી મુક્તિ મળી જાય છે.

મહર્ષિ દયાનંદના જીવનનું વ્રત એવું જ હતું. મહર્ષિ દયાનંદે ઉખીમઠના મહંત કે મહાધીશને વાત કરી કે મારા જીવનનું આવું વ્રત છે. આ નાનકડા મઠના અધ્યક્ષ થઈને હું આજીવન કારાવાસમાં કેદ થઈ કે પિંજરમાં પૂરાઈ રહેવા માંગતો નથી.

કેટલાય જીવો કેદ થઈને બેસી જાય. માનવો જ નહિ, પ્રાણીઓ પણ કેદ થઈને બેસી જાય. હમણાં અમે પરદેશમાં-ઝાંબિયા દેશમાં એ જોવા ગયા હતાં. ત્યાં માઈલો સુધીનું વિશાળ અને ખુલ્લું જંગલ છે. ત્યાં ખાસ જીવ કે મોટરમાં બેસાડીને આપણને લઈ જવામાં આવે છે. સરકાર તરફથી એવી વ્યવસ્થા કરેલી છે. જંગલની અંદર સિંહો મુક્ત અને સ્વતંત્ર રીતે વિહાર કરતા હોય છે, ચિત્તાઓ ફરતા હોય છે, હાથીઓના ટોળેટોળા વિહારે નીકળેલા દેખાય છે. આપણને દીપડાઓ પણ દેખાય છે. જંગલી ભેંસો કે પાડાઓ પણ જોવા મળે છે. ત્યાં આપણને હાથીનો પણ સામનો કે મુકાબલો કરે એટલું જ નહીં પણ સિંહ જો એમના માર્ગમાં આવ્યો હોય તો સિંહની સામે પણ લડવાને માટે તૈયાર થાય એવી મારકણી ભેંસો ને જંગલી પાડાઓ જોવા મળે છે.

પ્રાણીઓ જોવા માટે વિમાનમાં બેસીને, ખાસ્સું દૂર ચાલ્યા જવું પડે છે અને ઘણી મોટી રકમ આપી અગાઉથી હોટલમાં રિઝર્વેશન કરાવવું પડે છે. પ્રવાસીનું સૌભાગ્ય હોય તો થોડા વખતમાં એને સિંહનું દર્શન થઈ જાય છે. અમે ત્યાં ગયા હતા ત્યારે અમારા માર્ગમાં એક ઠેકાણે જીપને થોડી રોકીને જીપવાળાએ કહ્યું કે તમને કાંઈ વાસ આવે છે? વાસ આવતી હતી. તો જીપવાળાએ કહ્યું કે સિંહ હમણાં તાજો શિકાર કરીને અહીંથી પસાર થયેલો લાગે છે. તાજા શિકારની દુર્ગંધ અહીં આવી રહી છે એટલે આટલામાં જ ક્યાંક સિંહ હોવો જોઈએ. અમારી ખુલ્લી જીપ આગળ ચાલી. થોડો વખત આગળ ચાલ્યા એટલે જીપવાળાએ જીપને રોકી કહ્યું, જુઓ, આ સિંહ. અમારી જીપ જ્યાં ઊભી રહેલી ત્યાંથી બહુ જ પાસે બેઠેલો હતો. સિંહ જાણે કોઈ પ્રકારની પરવા ન હોય, ભય ન હોય એવી રીતે અમારી જીપને જોતો બેઠો હતો. પાસે સિંહણ હતી અને એની સંતતિ પણ હતી. કુલ સાત થી આઠ પ્રાણીઓ ત્યાં બેઠા હતા. નાના સંતાનો આમ તેમ ચક્કર મારતા હતા પણ સિંહ અને સિંહણ પાસે બેઠેલા હતા અને અમને જોયા કરતા હતાં. અમે જીપને ઊભી રાખીને જોતાં હતા. લગભગ પંદરેક મીનીટ આ રીતે અમે જોયું. સિંહ કાંઈ કરતો નહોતો. કોઈપણ પ્રકારનું આક્રમણ કરવાનો વિચાર કરતો નહોતો કારણ કારણ કે પ્રભાતના પ્રથમ પ્રહરમાં જ શિકાર પ્રાપ્ત થઈ ગયો હતો એથી એને સંતોષ હતો.

થોડાં વખત પછી સિંહ ઊભો થયો. સિંહણની સાથે જંગલના અંદરના ભાગમાં ધીરે ધીરે જતો રહ્યો. અમારી જીપ આગળ ચાલી. જીપ બેસી એકાંત અરણ્યમાં ફરવામાં, જુદી જુદી જાતના જાનવરોને જોવામાં ત્રણ-ચાર કલાક લાગે છે. એ બધું જોયા પછી અમે ઝાંબિયાના પાટનગરના શહેર લુસાકા પાછા ફર્યા. ત્યાં અમને પાછા પ્રાણી સંગ્રહાલય જોવા લઈ ગયા. તો ત્યાં સિંહને મોટા લોહના પાંજરામાં રાખવામાં આવેલો. તે સિંહ આંટાફેરા કર્યા કરે, વચ્ચે વચ્ચે ગર્જનાઓ કર્યા કરે... એને બહાર નીકળવું હતું પરંતુ માણસ કાંઈ બહાર નીકળવા દે તેવો છે ? આખી દુનિયાની અને પોતાની મુક્તિની વાતો કરનારો માણસ આજના જમાનામાં પણ પોતાના શોખને માટે જંગલી પ્રાણીઓને કેદ કરે છે, સંગ્રહસ્થાનો બનાવે છે અને માણસોને જોવા પ્રેરે છે. પોતાને કોઈ કેદ કરે તે તેને ગમતું નથી પણ તે પોપટને કેદ કરે, ચકલીઓને કેદ કરે, સિંહ-વાઘ જેવા જંગલી જનાવરોને કેદ કરે છે. આ એક fashion ગણાય છે અને આવું મોટા પ્રમાણમાં થાય છે.

અમને થયું જુઓ, આ સિંહને છુટવું છે પણ છુટી શકતો નથી. પેલા અરણ્યમાં સિંહ છુટ્ટો વિહાર કરતો હતો તો આક્રમણ કરતો નહોતો. અહીંયા સિંહ આક્રમક બની ગયો છે કારણ કે એને કેદ કરવામાં આવ્યો છે. એનામાં પ્રતિશોધની ભાવના પેદા થઈ હતી. એ જાણે બદલો લેવા માગતો હતો. જો એને ભૂલેચૂકે પણ છુટ્ટો મૂકવામાં આવે તો જેટલા પણ માણસો છે એ બધાંયનો ખાત્મો બોલાવી દે એટલી બધી ચીડ એને આખી માનવજાતિ પર જાણે કે ચડી હતી. એ દોડાદોડ કરતો હતો, આંટાફેરા કરતો હતો, લોહના પિંજરાને કેટલીકવાર પોતાનું માથું મારતો હતો કે ગમે તેમ કરવાથી રસ્તો થાય. પણ એ રસ્તો કરી શકતો નહોતો તેથી થાકીને-હારીને-કંટાળીને થોડા સમય માટે નીચે બેસી જતો હતો. એને માટે આ રોજનો ક્રમ હતો.

મને થયું કે જુઓ, માનવ પણ સિંહ જેવો જ છે. સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ, પરમાત્માનો અંશ, અવિનાશી, મૃત્યુંજય અને સમ્રાટ છે. સંસારમાં જેટલા પણ જીવો છે, જેટલી પણ યોનિઓ છે એ બધી જ યોનિઓમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ યોનિ માનવની છે. જેમ સિંહ વનનો રાજા કહેવાય એમ માનવ વસ્તીનો રાજા છે. પરમાત્માએ

એને ઉત્તમ પ્રકારની બુદ્ધિશક્તિ પ્રદાન કરી પરંતુ આજે એ વાસનાના ને કામનાના પિંજરામાં કેદ બની ગયો છે. પેલું લોઢાનું પિંજરું તો કોઈક વખત ઉઘાડી શકાય કે તોડી પણ શકાય, પરંતુ આ કામના ને વાસનાના પિંજરાને તોડવાનું કામ ઘણું જ કપરું, ઘણું જ કઠિન છે. એને તોડવા માટે એકધારો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો પણ પરમાત્માની પરમ કૃપાનો વરસાદ જેમના પર વરસતો હોય એવા કોઈ વિરલા પુરુષો જ એમાં સફળ બની શકે. એ ઘણું કપરું કામ છે. જંગલમાં જવાથી પણ મોહનું પિંજરું તૂટતું નથી, વનમાં વસવાથી, મૌનવ્રત ધારણ કરવાથી, ઉપવાસોનો આધાર લેવાથી, સર્વસંગ ત્યાગીને પરિવ્રાજક બનીને એક ઠેકાણે બેસી રહેવાથી પણ આ પિંજરું તૂટતું નથી. આ પિંજરું તો વિવેકથી તૂટી શકે. સદ્બુદ્ધિથી સંપન્ન બનવાથી તૂટી શકે. બાકી આ પિંજરાને તોડવાનું કામ અતિશય કપરું છે.

મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી એવા નરશાદ્દલ હતા, સિંહ જેવા હતા. એમની અંદર જનસેવાની ભાવના પ્રચંડરૂપે પેદા થઈ હતી. પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાની એમને કામના હતી. એમનામાં બીજાના હિતની તમન્ના હતી. એટલે રામાયણમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે તે બંધાયા નહીં.

परहित बस जिनके मन माहीं । तिन्ह कहँ जग दुलर्भ कछु नाहीं ।

તુલસીદાસજી મહારાજ કહે છે કે જેના મનમાં પરહિતની ભાવના છે એને માટે ત્રણેય લોકમાં કાંઈ અશક્ય નથી. એવો માનવ ગમે ત્યાં જાય, ત્યાં એને માટે માર્ગ તૈયાર થઈ જાય છે, અનુકૂળતા થઈ જાય છે. એને બધા જ ગ્રહો - મંગલ, ચંદ્ર, શનિ, રાહુ - અનુકૂળ થઈ જાય છે. પ્રારબ્ધ પણ એને અનુકૂળ થઈ જાય છે, ભગવાન પણ અનુકૂળ થઈ જાય છે. જે પોતાની જાતને અનુકૂળ થઈ જાય એને બધું જ અનુકૂળ થઈ જાય. અને જે પોતાની જાતને અનુકૂળ ન થાય એને જગત પણ અનુકૂળ થઈ શકતું નથી. જગત અનુકૂળ હોય તો પણ એને પ્રતિકૂળ લાગ્યા કરે છે.

મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી એવા પુરુષવિશેષ હતા. બીજાના હિતને હૃદયમાં ધારણ કરીને ફરનારા. એમના ઉપર પરમાત્માની કૃપા હતી, એટલે વિવેક અને વૈરાગ્ય એમનામાં અસાધારણ પ્રબળ રીતે ઉછાળા મારતો હતો. તેઓ લૌકિક કામના કે લાલસામાં ફસાયા નહીં. એમણે મહંતને કહ્યું કે તમારા આ મઠમાંથી હું મુઠ્ઠી વાળીને બે-ચાર મિનિટમાં બહાર નીકળી શકું. આ મઠમાં હું કેદ નહીં થઈ શકું. હું તો આખા દેશમાં ફરીશ. જ્યાં જ્યાં અવિદ્યારૂપી અંધકાર છે ત્યાં ત્યાં તેનો અંત આણવા માટે, સાચા જ્ઞાનને સમજાવવા માટે મારાથી બને તેટલો નિષ્કામ પ્રયત્ન કરી છૂટીશ. હું કોઈ સ્થાનવિશેષમાં બંધાવા માંગતો નથી. હું કોઈ પદવિશેષની ઈચ્છા રાખતો નથી, કોઈ અધિકાર ચાહતો નથી.

મહંતે ઘણું કહ્યું કે જરા જુઓ તો ખરાં. અહીં કેટલી બધી સંપત્તિ છે, કેટલું બધું સુવર્ણ છે, ધન છે - આ બધું જ તમારું અને જૂના તથા નવા ભક્તો બીજું આપ્યા કરશે. તમારા સિવાય કોઈ તેનો ઉપભોગ કરશે નહીં. તમે મઠાધીશ થઈ જશો એટલે જેમ કહેશો તેમ થશે. આ લોકસેવાની વાતોને છોડીને શાંતિથી બેસી જાવ. પરંતુ મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીના મનને પ્રલોભનો પ્રભાવિત કરી શક્યા નહીં. એમનું મન સંન્યાસ અને ત્યાગના સંકલ્પોવાળું હતું.

જેનું મન ત્યાગના સંકલ્પોવાળું હોય તે પોતાના બહારના ત્યાગને સાચવી શકે છે. જેનું મન કામનારહિત, વાસનારહિત હોય એ સંસારમાં રહે તો પણ મુસાફર કે પ્રવાસીના જેવો રહે છે. જેવી રીતે

ધર્મશાળામાં રહેતો માણસ સમજે કે ધર્મશાળા મારી નથી, થોડા વખત પછી મારે અહીંથી નીકળવાનું છે, કાયમને માટે રહેવાનું નથી. એવી રીતે સંસારમાં રહેનારો માણસ પણ સમજે છે કે હું પંચમહાભૂતની શરીરની ધર્મશાળામાં બેઠો છું. અહીંથી મારે ક્યારે નીકળવાનું થશે ચોક્કસ નથી. જે ઘરમાં બેઠો છું તે, જે જગતમાં બેઠો છું તે એક ધર્મશાળા છે. એક દિવસ મારે અહીંથી ચાલી નીકળવાનું છે. તો ચાલતાં પહેલાં હું મારા જીવનનું શ્રેય સાધી લઉં. બીજાને કલ્યાણનો રસ્તો બતાવી શકું, બીજાના જીવનમાં સુખશાંતિ ફેલાવી શકું. એ પ્રકારના સત્કર્મોનો આધાર લઉં.

મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી આ પ્રકારની ઉત્તમ સદ્બુદ્ધિથી, સદ્વિચારણાથી સંપન્ન હતા એટલે મહંતનું કાંઈ ચાલ્યું નહીં. મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી મઠનો ત્યાગ કરીને નીકળી ગયા. એ કોઈપણ મઠના અધીશ્વર બન્યા નહીં. ક્યાંય પણ ફસાયા નહીં. એમના મનમાં કોઈ પ્રકારની ઈચ્છા જ નહોતી.

હમણાં અમે ઝાંબિયા ગયા ત્યારે ઝાંબિયાનું પાટનગર, લુસાકા શહેરમાં રામકૃષ્ણ મિશનની શાખામાં મારું પ્રવચન ગોઠવવામાં આવ્યું. રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ પર મારું પ્રવચન થયું અને મા સર્વેશ્વરીએ ત્યાં બહુ પ્રેમથી મા શારદાદેવીની સ્તુતિ ગાઈ. ત્યાંના કાર્યકર્તાઓએ આભારદર્શન કરતી વખતે કહ્યું કે આજે અમને શારદામાની સ્તુતિ સાંભળીને એમ લાગ્યું કે જાણે મા શારદા પોતે જ પોતાની સ્તુતિ ગાઈ રહ્યા છે. જ્યારે સ્તુતિ કરતા હતા ત્યારે એવું દર્શન અમને સર્વેશ્વરી મા ના શરીરમાં થયું. અમારા પ્રવચનનો કાર્યક્રમ પૂરો થયો ત્યારે એમણે માગણી કરી કે એક બીજો કાર્યક્રમ પણ અમને આપજો, એટલે લગભગ પંદર દિવસ પછી અમે બીજો વાર પ્રવચન કરવા ગયા.

પ્રવચનની પરિસમાપ્તિ થઈ ત્યારે ત્યાંના કાર્યકર્તાઓ અમારી પાસે આવ્યા અને શાંતિપૂર્વક કહેવા લાગ્યા કે અમારે તમારા જેવા મહાત્માની આવશ્યકતા છે. આ સ્થાન એમનેમ પડેલું છે. અહીં કેટલી મોટી જગ્યા છે, મોટું કંપાઉન્ડ છે, સુંદર મજાનું મકાન છે, સર્વપ્રકારની સગવડ છે. તમે ભારત જવાનો વિચાર પડતો મૂકો અને અહીં રહી જાઓ. અમને સેવા આપો તો આ મકાનમાં રહેવાની સર્વ વ્યવસ્થા અમે કરી આપીએ અને જો અહીં રહેવાનું તમને ન ગમે તો તમારા માટે લુસાકામાં એક સ્વતંત્ર બંગલો લઈ આપીએ, સર્વ પ્રકારનું ફર્નીચર, ટેલીવિઝન ઈત્યાદિ મકાનની અંદર તૈયાર કરી દઈએ. એક મોટર તમારી સેવામાં હંમેશા હાજર રાખીએ. તમારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવા માટે એક ડ્રાઈવર તમારી સાથે રાખીએ. તમારે અહીં સત્સંગનો લાભ આપવાનો. તમારા અહીં રહેવાથી અમને મદદ મળશે. અમને પ્રેરણા આપે એવા કોઈ સંતપુરુષ અહીંયા નથી એટલે જે પ્રકારે અમારે કાર્ય કરવું જોઈએ એ પ્રકારે અમે કરી શકતા નથી.

મેં કહ્યું જુઓ, તમે મને આ વાત કરી તે ઠીક પણ બીજા ગમે તેવા સંતપુરુષો અહીં આવે તે બધાને આ જાતની વાત ન કરતા. નહીં તો તેઓ તરત જ બધું લઈ જશે. હવે જમાનો બદલાઈ ગયો છે. સંતો મકાનની, આશ્રમની, મઠની શોધખોળમાં જ હોય છે. એથી આવું બધું ન કરતા. તમે શા માટે ઉતાવળ કરો છો ? તમે એમ કહો છો કે સંતની આવશ્યકતા છે, તે કદાચ સાચી વાત છે. સંતપુરુષ મળે તો સારું પણ ન મળે તોય શું ? તમે સંત થવાની કોશિશ કરજો. રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવના પુસ્તકો, જીવનચરિત્ર, કથામૃત તો છે જ. બીજા પણ ધાર્મિક પુસ્તકો ગીતા, ભાગવત, રામાયણ, ઉપનિષદાદિ છે. તો તમે અહીંયા રોજ બેસીને પ્રવચન, કથા, સત્સંગ, સ્વાધ્યાયાદિ ચાલુ કરી દો. તમારામાંથી જ જે સારા માણસો હોય તે આ રીતે પ્રેરણા

ને પથપ્રદર્શન પહોંચાડે એવું કરો. સંતોની પ્રતીક્ષા કરીને બેસી ના રહો. આવે તો સ્વાગત કરો, એમના કાર્યક્રમ રાખો. પણ ના આવે તો કાંઈ વાંધો નહીં. આપણે કાંઈ બગાસા ખાઈને બેસી રહેવાનું છે? જેટલું પણ થાય એટલું સાધનરૂપી કર્મ આપણે કરતાં જ રહેવાનું છે. તમે એ કર્યા કરો. મારાથી તો કાંઈ અહીંયા રહી શકાય એમ નથી. હું અહીં કાયમ માટે રહેવા આવ્યો નથી. હું મારા શરીરમાં પણ કાયમ માટે રહેવા આવ્યો નથી. સંસારમાં પણ કાયમ માટે રહેવા આવ્યો નથી તો તમારા નાનકડા લુસાકા શહેરમાં કાયમ માટે થોડો રહેવાનો ? અને એમાંય વળી તમારો નાનકડો આશ્રમ છે-રામકૃષ્ણ મિશનનો-તમે જેને મોટો કહો છો તે આખા દેશની સરખામણીમાં તો નાનકડો જ ગણાય. એની અંદર બેસી વળી મારે શું કરવાનું છે? હું કાંઈ એમાં કેદ થઈને બેસી જવા માંગતો નથી. હું તો આમતેમ ફરતો રહીશ. પવન જેવી રીતે ફરે છે એ રીતે સ્વૈરવિહાર કરીશ, ઈચ્છાનુસાર ફરીશ અને પરમાત્માનું કામ કરીશ. અહીંયા પણ કોઈ વાર આવીશ ને બીજે પણ જઈશ. મને મુક્ત રહેવા દો. થોડા માણસો છૂટા હોય તે પણ આવશ્યક છે.

ગાંધીજી કહેતા કે લોકસેવકોએ થોડા છૂટા રહેવું જોઈએ. થોડાક લોકસેવકોએ સત્તા સ્વીકારવી જોઈએ, પદ અને અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ જેથી ત્યાં રહીને સત્તા વડે જનતાના કામો થાય. પણ કેટલાકે સત્તા વગરના પણ રહેવું જોઈએ, બહાર ફરતા રહેવું જોઈએ અને પેલા સત્તાધીશો હોય તેમનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ. તેમને પ્રેરણા પહોંચાડવી જોઈએ. તેમને પથપ્રદર્શન પૂરું પાડવું જોઈએ. આવા પણ થોડા હોવા જોઈએ. જેથી પેલા સત્તાધીશો જાગૃત રહે. બધા જ સત્તાની સાઠમારીમાં પડે તો કોણ કોને પથપ્રદર્શન પહોંચાડે? અને કોણ કોના પથપ્રદર્શનને લક્ષમાં લે ? ગાંધીજીની એ વાત તો ગાંધીજી હતા ત્યારથી જ ભુલાતી ગઈ હતી અને ગાંધીજી વિદાય થયા પછી તો ઝડપથી ભુલાઈ ગઈ છે. અત્યારે તો બધી જ હોડ અધિકાર-પ્રાપ્તિની પાછળ છે. એકલા રહીને, સ્વતંત્ર રહીને સેવા કરવાનું કોઈને ગમતું નથી. મોટાભાગના સેવકોને એમ જ થાય છે કે આપણી પાસે ખુરશી હોય તો જ સેવા થાય, આપણી પાસે પદ, સત્તા હોય તો જ સેવા થાય અને સત્તા મળે ત્યારે બીજાની સેવા કરવાને બદલે પોતાની સેવા કરવા માટે તૈયાર થઈ જાય છે. બીજાની સેવાને ભૂલી જાય છે. અહંકારનો શિકાર બની જાય છે. સત્તાને યાવચ્યંદ્રદિવાકરૌ સુરક્ષિત રાખવા યેનકેન પ્રકારેન કિમિયાઓ કરે છે. એટલે એમાંથી સત્તાનું એક પ્રકારનું રાજકારણ થઈ જાય છે. આખા દેશમાં એક પ્રકારની દુષિત હવા પેદા થઈ જાય છે. એટલે થોડાક છૂટા હોય તો પણ સારું.

મહર્ષિ દયાનંદ છૂટા રહી શક્યા તો ઘણું સારું કાર્ય કરી શક્યા. ભારતવર્ષની અંદર જાગૃતિ આણી શક્યા. અધર્મનો જ્યાં જ્યાં પ્રસાર હતો ત્યાં ત્યાં સત્યધર્મની પ્રતિષ્ઠા કરવાને માટે પોતાની અનુભૂતિના આધાર પર કાર્ય કરી શક્યા. જો એમને વાસનાઓ વળગી હોત, જો પોતે બંધાયેલા હોત, લોકેષણાના શિકાર થઈ ગયા હોત, ધન-ધરા-રમાની અંદર કેદ બનીને એક ઠેકાણે પલાંઠી વાળીને બેસી ગયા હોત તો વિષયાસક્તિને પરિણામે એ જેટલું પરહિત સાધી શક્યા એ સાધી શકત નહિ.

ભગવાન નવો શબ્દપ્રયોગ કરે છે સંન્યસ્ત સંકલ્પઃ। જેમના સંકલ્પો સંન્યસ્ત થઈ ગયા. સંકલ્પને અસ્ત નથી કરવાના પણ તેને સંન્યસ્ત કરવાના છે. એનો શો અર્થ ? એક તો સંકલ્પને અસ્ત કરી દેવાનો એટલે કે સંકલ્પનો લોપ કરી દેવાનો કે બંધ કરી દેવાનો.

સંકલ્પને બંધ કરવાની આવશ્યકતા છે? ના. સંકલ્પ તો એક વિરાટ શક્તિ છે જે પ્રભુએ આપણને પૂરી પાડી છે. એને લીધે આપણે આપણી અને બીજાની સુન્નતિની યોજનાઓ બનાવી શકીએ, આપણા અને બીજાના જીવનને સુખશાંતિથી સંપન્ન કરી શકીએ. તો સંકલ્પ દૂષણ નથી પણ માનવનું ભૂષણ છે. પરમાત્માનો આશીર્વાદ છે, અભિશાપ નથી. આ સંકલ્પને આપણે શિવ-પવિત્ર બનાવવાની આવશ્યકતા છે.

વેદના ઋષિઓએ એટલે કહ્યું કે તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પં અસ્તુ । મારા મનને હે પ્રભુ! પવિત્ર વિચારોથી, કલ્યાણકારક સંકલ્પોથી સંપન્ન કરજો. તો અહીં સંકલ્પના અસ્તની વાત નથી. સંકલ્પનો અસ્ત, સંકલ્પની સંપૂર્ણ શાંતિ, કે સર્વથા લોપ કેવળ સમાધિ અવસ્થામાં જ થાય છે. સમાધિ અવસ્થામાંથી પણ માનવે જાગવાનું તો છે જ અને જાગ્યા પછી સંકલ્પનો આધાર તો લેવાનો છે જ. આપણા જીવનના બધા કાર્યો સંકલ્પને લીધે જ પ્રેરિત થતાં હોય છે. મારે સત્સંગમાં જવાનું છે, મારે વહેલા ઉઠવાનું છે, મારે ધ્યાન ધરવાનું છે, મારે ભોજન કરી લેવાનું છે, સ્નાનાદિથી નિવૃત્ત થવાનું છે, સમય થયો હવે ઓફિસે ચાલવાનું છે, નિદ્રાધીન થવાનું છે - આ સંકલ્પો મનની અંદર પેદા થાય છે. પછી સંકલ્પને પરિણામે પ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત થવાય છે. સંકલ્પ સિવાય જીવન બનતું નથી. તો સંકલ્પ આપણો શત્રુ નથી. સંકલ્પ જ્યારે ખરાબ થાય, આપણને વિપથગામી બનાવે ત્યારે શત્રુનું કાર્ય કરે છે. પણ સંકલ્પ જો વેદના ઋષિઓ કહે છે એમ પવિત્ર બની જાય, ઉત્તમ થાય, ઉદાત્ત થાય તો આપણા મિત્રની ગરજ સારે છે. એટલે આપણે સંકલ્પનું સ્વાગત કરીએ છીએ. ભગવાને ગીતામાં સંકલ્પને અસ્ત કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો નથી. 'નહી સન્યસ્ત સંકલ્પઃ એમ કહ્યું. 'નહિ અસ્ત સંકલ્પઃ' એમ નથી કહ્યું. સંકલ્પનો સંન્યાસ લેવાનું કે સંકલ્પને છોડવાનું કહ્યું, પણ સંકલ્પને મારી નાખવાનું કહ્યું નથી.

કેવા સંકલ્પને છોડવાનું કહ્યું ? મનની અંદર જે લાલસાઓ ને વાસનાઓના વિષયકો ચાલે છે અથવા તો સંસારના અસાર પદાર્થોના જે આકર્ષણો છે, દુન્વયી વિષયોની જે મોહિનીઓ છે, જે રાગાસક્તિઓ છે, તેના સંકલ્પોનો સંન્યાસ, તેનો ત્યાગ. મનની અંદરથી સર્વપ્રકારની રાગ-આસક્તિને છોડી દેવી. આસક્તિઓના અંકુરોને નિર્મળ કરવાની કોશિશ કરવી. કટિબદ્ધ બનવું. પછી લોકેષણા કે શરીરસુખની એષણા પણ નહીં રહે. કોઈપણ પ્રકારની શરીરના સુખોને ભોગવવાની ઈચ્છા રહે નહિ. આલોક અને પરલોકના કોઈ પણ પ્રકારના વૈભવોને પામવાની ઈચ્છા નહીં રહે. કેવળ પરમાત્માને પામવાની ઈચ્છા રહે. પરમાત્માની સૃષ્ટિને કામમાં આવવાની ઈચ્છા રહે. આ પ્રકારે જ્યારે મનની અંદર જ્યારે પવિત્ર વિચારો ને ભાવો પેદા થાય તો સર્વપ્રકારના લૌકિક-દુન્વયી સંકલ્પોનો સંન્યાસ થઈ ગયો એમ કહેવાય. આવો સંન્યાસ ન થયો હોય તો માણસ બહારથી ત્યાગ કરે છતાં રાગમય જીવન જીવતો થઈ જાય. જ્યારે જ્યારે સમય આવે ત્યારે ધનની લિપ્સામાં પડી જાય, શરીરસુખની સંમોહિનીમાં સપડાય જાય, પ્રતિષ્ઠાથી પરવશ બની જાય અને પોતાના જીવનના લક્ષ્યને ભૂલી જાય કે મેં શેને માટે ત્યાગ કર્યો? આ માનવજીવન શાને માટે હતું? એ તો પરમાત્માના સાક્ષાત્કારને માટે સાંપડ્યું હતું. એને પરમાત્માની કૃપાથી ઉત્તમ પ્રકારના મનોબળવાળા માનવો હંમેશા યાદ રાખે છે. જીવનમાં જાગૃત થઈને, સાવધાન બનીને જીવે છે. કોઈ પણ દિવસ પ્રમાદી થતા નથી. શંકરાચાર્ય મહારાજ તેને આત્મજાગૃતિ અથવા આત્મબોધનું નામ આપે છે.

વૈરાગ્યના પરિણામે જે આત્મબોધ કે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તે માનવને માટે આશીર્વાદરૂપ ઠરે છે અને તેને આત્મિક રાજ્યની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. માનવ પછી આત્મશાંતિને સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરે છે.

આપણે એવાં ઘણા યોગીઓ, સાધકો અને ભક્તોને જોઈએ છીએ. ઈતિહાસમાં એવા કેટલાંય ઉદાહરણો આવે છે કે જે સાધના કરતાં, ભક્તિ કરતાં પોતાના મનમાં રહેલી સંસારના પદાર્થોની રસવૃત્તિઓના શિકાર બની ગયા, તેમની ભક્તિ અને સાધના અધવચ્ચે અટકી પડી. કેટલીકવાર સિદ્ધિઓના મોહનો શિકાર બની, સિદ્ધિઓને પામવાનો સંકલ્પ કરી, તેની અંદર અટવાઈને પોતાનું મૂળભૂત ગંતવ્યસ્થાન કે ધ્યેય હોય તેને પૂર્ણ કરી ન શકે ને અધવચ્ચે ફસાઈ જાય. વિષયોની જે ભૂલભૂલામણી છે એમાં કેદ થઈ જાય. જેના પર પરમાત્માની પરમકૃપા હોય, જેમને પરમાત્માના ચારુચરણોમાં શ્રદ્ધા હોય, તેવા માનવો જ પરમાત્માની કૃપાથી પોતાના જીવનની સાધનાના પથ પર સુરક્ષિત ને સલામત રીતે ચાલી શકે.

યં સંન્યાસમિતિ પ્રાહુર્યોગં તં વિદ્ધિ પાણ્ડવ ।
 ન હ્યસંન્યસ્તસંકલ્પો યોગી ભવતિ કશ્ચન ॥૬-૨॥
 આરુક્ષોર્મુનેર્યોગં કર્મ કારણમુચ્યતે ।
 યોગારૂઢસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે ॥૬-૩॥

ભગવાન કહે છે કે જીવનમાં જો યોગની સાધના કરવી હોય તો કર્મ કરવાની આવશ્યકતા છે, પુરુષાર્થ કરવાની આવશ્યકતા છે. પુરુષાર્થ વગર કશું થઈ શકતું નથી. આપણે જે પણ પરિસ્થિતિમાં શ્વાસ લેતાં હોઈએ તે પરિસ્થિતિમાં રહી પુરુષાર્થ કરી શકાય છે. પુરુષો પણ પુરુષાર્થ કરી શકે, સ્ત્રીઓ પણ પુરુષાર્થ કરી શકે. આપણે પ્રવૃત્તિરત જીવન જીવતા હોઈએ તો તેમાંથી સમય કાઢીને પુરુષાર્થ કરી શકીએ. પુરુષાર્થ કરવા માટે, સાધના કરવા માટે, આધ્યાત્મિક જીવન જીવવા માટે, પ્રવૃત્તિઓને તિલાંજલિ આપવાની આવશ્યકતા નથી પણ કામનાઓ અને લાલસાઓમાંથી મુક્ત થવાના પ્રયત્નો કરવાની આવશ્યકતા છે. આપણા મનમાં પરમાત્માની કૃપાને પામવાની અભિલાષાનો ઉદય થઈ જાય તો આપણે ગમે તે અવસ્થામાં રહીને પરમાત્માની કૃપાને પામવાના પ્રયત્નો કરીએ. અને જો આપણા જીવનમાં એવી ઈચ્છાનો ઉદય ના થયો હોય તો આપણને ગમે તેવું સાદું વાતાવરણ પ્રાપ્ત થાય તો પણ આપણે તેનો લાભ લઈ શકતા નથી.

હમણાં અમે કલકત્તા, બેલૂર મઠમાં ગયા. સ્વામી વિવેકાનંદે પરદેશની યાત્રાની પરિસમાપ્તિ પછીથી ત્યાગી અને સંન્યાસીઓને training-શિક્ષણ મળે એટલા માટે બેલૂર મઠની સ્થાપના કરી. ત્યાં તૈયાર થઈ સંન્યાસી-ત્યાગીઓ ભારતમાં કે પરદેશમાં જુદે જુદે ઠેકાણે જ્યાં જ્યાં રામકૃષ્ણ મિશનના કેન્દ્રો હોય ત્યાં જાય અને જાગૃતિપૂર્વક જનસેવાનું કાર્ય કરે. એને માટેની તાલીમ એમને પ્રાપ્ત થાય એટલે તાલીમશાળા તૈયાર કરી. બેલૂર મઠ ખૂબ સુંદર સ્થાન છે. કલકત્તામાં ગંગાના કિનારા ઉપર સ્થિત છે. કલકત્તાથી ખૂબ નજદીકમાં ગંગાસાગર છે જ્યાં ગંગા સમુદ્રમાં સમાઈ જાય છે. એથી સમુદ્રને મળવાને માટે તૈયાર થયેલી ગંગા કલકત્તાની પાસે વિશાળતા ધારણ કરે છે. ગંગાના તટ પર એક તરફ સ્વામી બ્રહ્માનંદ, જે રામકૃષ્ણ મિશનના પ્રથમ અધ્યક્ષ હતા, એમની સમાધિનું નાનું મંદિર છે. એની બાજુમાં સ્વામી વિવેકાનંદજીની સમાધિ છે અને વચ્ચે શારદામાતાની સમાધિનું મંદિર સ્થાપવામાં આવેલું છે. બેલૂર મઠમાં ગંગાના કિનારે એ ત્રણ નાના નાના મંદિરો છે. ત્યાંથી જરાક અંદરના ભાગમાં જઈએ એટલે સ્વામી વિવેકાનંદ જે ખંડોમાં

રહેતા હતા તેના દર્શન થઈ શકે છે. હજુ પણ ખંડો એવા જ સુરક્ષિત રાખવામાં આવ્યા છે. ત્યાં સ્વામી વિવેકાનંદના વસ્ત્રો, તેમની લાકડીઓ, કમંડળ વગેરે રાખવામાં આવ્યા છે. બારીમાંથી આપણે તેમનું દર્શન કરી શકીએ. બાજુમાં સ્વામી બ્રહ્માનંદ રહેતા હતા તે ખંડ છે. એ ખંડ અમે ગયા ત્યારે બંધ હતો. એને અમુક વખતે જ ઉઘાડો રાખતા હતા. પણ સ્વામી વિવેકાનંદનો ખંડ તો આપણે જ્યારે જઈએ ત્યારે દર્શન થઈ શકે. એ બધા સ્થળોના દર્શન કરી અમે બેલૂર મઠની અંદર સ્થાપેલું રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવનું વિશાળ સમાધિમંદિર છે, ત્યાં ગયા. સામે જ રામકૃષ્ણદેવની પ્રતિમા હતી. સુંદર મજાનો હોલ. બહુ, સ્વચ્છ, શાંત અને સુંદર મંદિર હતું.

મંદિરના હોલમાં કેટલાક સાધકો આંખ મીંચીને ધ્યાન કરવા બેઠા હતા. કેટલાક પોતાના મનની અંદર સ્તુતિ, પ્રાર્થના કરતા હતા. સવારનો સમય હતો એટલે બહુ ભીડ ન હતી, બહુ ઓછા દર્શનાર્થીઓ હતા. એ જોઈને હું જરા બહાર નીકળ્યો. બહારના ભાગમાં, જ્યાં મંદિરની પરિક્રમા થતી હતી ત્યાં જઈને મેં જોયું તો દરવાજાનો નાનો સરખો ભાગ હતો, જ્યાંથી અંદર રામકૃષ્ણદેવની મૂર્તિ જોઈ શકાતી હતી. ત્યાં આગળ મેં એક માણસને બેઠેલો જોયો. હોલમાં તો બધાયની નજર પડે એવી રીતે કેટલાક ભક્તો બેઠેલા. તેઓ ધ્યાન અને પ્રાર્થના કરતા હતા, કેટલાક દર્શન કરી પાછા વળી જતા હતા. પણ આ પ્રદક્ષિણાનો પથ હતો ત્યાં કોઈનું ધ્યાન જલ્દી ન ખેંચાય એવી રીતે એક ભક્ત બેઠો હતો. એના વસ્ત્રો તદ્દન મેલાં હતાં. એ મજૂર કે ફેરિયા જેવો, રોજની કમાણી કરી રોજ ખાતો હોય એ જાતનો દેખાતો હતો. એનું મોઢું રામકૃષ્ણદેવની મૂર્તિ તરફ, પીઠ પ્રદક્ષિણા કરવાના રસ્તા તરફ હતી. અને એના હાથમાં માળા હશે. હાથ પર કપડું ઢાંકેલું હતું એટલે ખબર પડતી નહોતી. આંખ મીંચીને એ પ્રભુનું સ્મરણ-જપ ઈત્યાદિ કરતો હતો. એની આંખમાંથી અશ્રુ નીચે પડતા હતા. એ એટલો બધો એકાગ્ર ભાવમય બની ગયો હતો કે ક્યાંય જોવાની એને કુરસદ નહોતી. કોઈ આવે છે-જાય છે, કોઈ બોલે છે-નથી બોલતું, એનો એને કાંઈ ખ્યાલ જ ન હતો. એકદમ એકાગ્ર બની એ આખા શરીરનું જાણે ભાન ભૂલી ગયો હતો. વચ્ચે વચ્ચે આંખ ઉઘાડીને રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવની મૂર્તિને જોતો. બાકી શાંતિથી બેસીને પરમાત્માનું સ્મરણ કર્યા કરતો. કેવું સુંદર દ્રશ્ય હતું ! એ જોઈને હું વિચારમાં પડી ગયો.

મજૂર જેવો દેખાતો, બહુ ઓછી કમાણી કરનારો એક સાધારણ માણસ. એ ક્યાંથી આવ્યો હશે, કલકત્તામાં ક્યાં રહેતો હશે, કયા સાધનમાં આવ્યો હશે, આવી રીતે રોજ આવતો હશે કે કેમ ? મેં તો એને આજે જ જોયો. શાંતિથી બેઠો છે. પરમાત્માના ધ્યાનમાં કેવો ડૂબી ગયો છે ! હવે થોડા વખત પછી ઉઠશે અને પોતાની આજીવિકાનું કર્મ કરશે. એ કર્યા વગર તો એને ચાલે એવું લાગતું નથી. કારણ કે એના વસ્ત્રો જ એવા છે કે માંગવા જાય તો પણ કોઈ ભિક્ષા આપે નહિ. એણે રોજી રળવી જ પડે અને પછીથી પોતાનો રોટલો ખાઈ શકે એવા આગ્રહવાળો આ માણસ લાગે છે. પણ રોજ આવી રીતે આવીને એ પરમાત્માની ભક્તિ કરતો હશે.

અંદર એક સંન્યાસી કે પૂજારી પૂજાની તૈયારી કરતા હતા. કદાચ એ એમનું રોજનું કામ હશે. તે વખતે પણ કરી રહ્યાં હતા. મને થયું કે ભગવાન તો આ ભક્તની પાસે હોય એવું લાગે છે.

પ્રભુજી તારા બહાર બેઠા

પ્રતિક્ષા કરે તારી,

પૂજા કોની કરે પૂજારી ?

મને એમ કહેવાનું મન થઈ ગયું કે પૂજારી, તું કોની પૂજાની તૈયારી કરે છે? તારા ભગવાન તો બહાર બેઠા છે. એ તારી રાહ જોઈ રહ્યા છે. પણ તું ઓળખે છે એ ભગવાનને? તું ઓળખી નહીં શકે કારણ કે એના કપડાં મેલા છે. દીનના રૂપમાં, દુઃખીના, પતિતના, રંકના રૂપમાં, હડધૂત, ઉપેક્ષિત ને તિરસ્કૃતના રૂપમાં આ ભગવાન વિશ્વવ્યાપક બનીને બેઠા છે. પણ તું એને મંદિરમાં જ કેદ છે એમ માનીને એને જોવા માટે ત્યાં બેસી ગયો છે. ત્યાં તારા ફૂલડાંને ઢાળે છે, માળાઓને પરોવે છે, નૈવેદ્યો આપે છે, અભિષેકો કરે છે, આરતીઓ ઉતારે છે. ઘંટડીઓ વગાડે છે. તારો ભગવાન તો તારી બહાર બેઠો બેઠો રાહ જોયા કરે છે કે આ ભક્ત વિશાળ દૃષ્ટિવાળો થઈને મારી પાસે આવે છે?

ઘણીવાર આપણે દેવીના મંદિરમાં જતા હોઈએ અને કોઈ ભિખારી વૃદ્ધા જેવી ડોશી હોય. બિચારીને કમાવું હોય તોય કમાઈ શકે નહિ. એના શરીર પરથી જ આપણને ખબર પડે. અને એ હાથ લાંબો કરે તો આપણે મોં બગાડીને ઉતાવળે ઉતાવળે જગદંબાનું-દેવીનું મંદિર બંધ થઈ જશે વિચારી દોડાદોડ કરતાં ચાલ્યા જઈએ, એ તરફ ધ્યાન પણ આપીએ નહીં. અને વધારેમાં બોલીએ કે આવા કેટલા માંગણો ફરે છે, એમને કામઘંઘો કરતાં આવડતું નથી તે ભીખ માંગે છે ? બોલીને આપણે આગળ ચાલીએ. ખબર નથી કે જે દેવી મંદિરમાં છે તેનું જ આ એક સ્વરૂપ છે. જે હાથ લાંબો કરીને આપણી આગળ ઊભું રહ્યું છે. જાણે કહી રહ્યું છે કે તું મને ઓળખે છે? ઓળખતો હોય તો તને મેં જ આપેલું છે, પ્રભુએ જ આપેલું છે એમાંથી કાંઈક મૂક. તારા પ્રભુ જ માંગી રહ્યા છે.

હું તરત હોલની અંદર ગયો. અમારી સાથે મા સર્વેશ્વરીમાં હતા, બીજા ભાઈઓ પણ હતા. તેમને મેં કહ્યું કે ભક્તના દર્શન કરવા હોય તો ચાલો., સાધક-તપસ્વીના દર્શન કરવા હોય તો હોલમાં નહીં થાય. હોલમાં દેખાવ છે, પરંપરા છે. ભક્તના દર્શન કરવા હોય તો આવો. જુઓ તો ખરા એ ક્યાં બેઠો છે ? એ તો ઓળખી ન શકાય એવી જગ્યામાં બેઠો છે. એનાં કપડાં એવા છે. (ઘણાં સાધકોના વસ્ત્રો એવા હોય છે કે આપણને શંકા થાય કે આ સાધક હશે?) એને નથી દાઢી, નથી જટા, નથી રાજસ કપડાં. કશું નથી. આંખમાંથી આંસુના અર્ધ્ય લઈને, ફૂલડાં લઈને, એની માળા કરી પ્રિયતમ પરમાત્માના ચરણોમાં અર્પિત કરવાને માટે એ એકાગ્રવૃત્તિથી બેઠેલો છે. જરા જોઈ તો આવો કે કેવી રીતે સાધના થાય છે, ભક્તિ થાય છે?

તમે બધા રાહ જુઓ છો કે સાઠ વરસ થાય પછી કરીશું. અઠ્ઠાવ કે પંચાવન થાય પછી કરીશું. હમણાં જ પ્લોટ રાખ્યો છે, જરા મકાન થઈ જાય પછી, થોડાક રૂપિયા થઈ જાય પછી, આ છોકરાના છોકરા થાય પછી કરીશું. કાળ તમારી રાહ જોઈને બેસી રહે છે ? એ તો પોતાનું કામ કર્યા જ કરે છે. તો તમે મુલત્વી શું કામ રાખો છો. અત્યારે જ શરૂ કરી દો. ભગવાનની બેંકમાં એકાઉન્ટ ખોલી દો. એ તો પાંચ રૂપિયામાંય ઉઘાડાય ને એક રૂપિયામાંય ઉઘાડાય. તો ઉઘાડી દો. પ્રતિક્ષા ન કરો. કાળ કોઈની પ્રતિક્ષા કરતો નથી. તમે શા માટે પ્રતિક્ષા કરો છો ? કદાચ પંચાવન કે અઠ્ઠાવન સુધી નહીં રહે. સાઠ સુધી કદાચ ના પણ રહે. અને રહે તોય એવા દુર્બળ બની ગયા હશે કે વાત નહીં.

હમણાં અમદાવાદમાં મારા પ્રવચનો પુરા થયા પછી અમે ત્રણ દિવસ ધ્યાનના વર્ગો ચલાવ્યા. એમાં નાના-મોટાં બધા જ આવે.

વર્ગમાં મેં કહ્યું કે પદ્માસન કરો.

એક ભાઈને પદ્માસનનો બહુ શોખ. પણ એમની ઉંમર મોટી એથી જલ્દી થતું નહોતું.

મને કહે, યોગેશ્વરજી થતું નથી.

મેં કહ્યું, એમ હોય તો પાસે બેઠેલાની મદદ લો.

બાજુની વ્યક્તિ પરગજુ હતી એટલે એણે પદ્માસન કરાવવા પેલા ભાઈનો પગ ધીરેથી ઉંચો કરીને સાથળ પર મુક્યો.

મેં કહ્યું, હવે ધીરેથી બીજો ઉંચો કરો.

પેલા બાજુવાળા ભાઈએ એમ કયું ત્યાં તો તે ભાઈ બૂમાબૂમ કરવા માંડ્યા. કહે, પગ નીચે કરો, નસો ખેંચાય છે. મારાથી થતું નથી.

મેં કહ્યું ધીરેથી પગ નીચે કરો.

તે ભાઈ કહે, મારાથી નીચે થતું નથી.

મેં બાજુના ભાઈને કહ્યું તમે મદદ કરો!

એ કહે, એમને પદ્માસનનો લ્હાવો લેવો છે તો બે મિનિટ ભલેને રહ્યા.

બાજુવાળા ભાઈ જરા એવા હતા.

મેં કહ્યુ જરા પરહિત રાખો. પગ નીચે મુકાવો.

એટલે પછી એમણે પગ નીચે મૂકાવ્યો. ભાઈ સાથળે દબાવવા માંડ્યા કે આ દુઃખાવો ઉપડ્યો.

બીજે દિવસે ધ્યાનમાં તે ભાઈ આવ્યા.

મેં કહ્યું પદ્માસન. તો તેઓ બેસી જ રહ્યા.

મેં પુછ્યું કેમ?

તે કહે, આખી રાત ગોટલા દુખ્યા. બામ લગાડ્યો, નારાયણ તેલ ઘસ્યું. પણ હજુ દુઃખે છે.

મેં પુછ્યું કેટલા વરસ થયા? તો કહે સાઠ.

તો સાઠ વરસના લોકોની આ દશા છે. પણ સોળ કે છવ્વીસ વરસવાળાને કહો કે પદ્માસન કરો તો ફટાક કરતો કરી નાંખશે. તરત છોડી પણ શકશે. તો સાઠ વરસે યોગની સાધના થાય એવી છે? મોટી ઉંમર થયા પછી બહુ મુશ્કેલી પડે. મનની શક્તિ, શરીરની શક્તિ ઘસાઈ જાય. હવે તો ઘરડાઘરમાં જવા લાયક.

જ્યારે યુવાની-કિશોરાવસ્થા હોય, જીવનની વસંત ઋતુ હોય, ત્યારે થાય. જે યૌવનને સાચવી શકે એ જીવનને સાચવી શકે, જીવનનો ઉધ્ધાર કરી શકે. નાની અવસ્થામાંથી શરૂઆત કરો. જેમણે શરૂઆત નથી કરી તેમણે મોટી અવસ્થાએ પણ જાગવું જોઈએ અને શરીર જેટલો સાથ આપે એટલો લઈ પરમાત્માની પ્રાપ્તિની સાધનામાં આગળ ચાલવું જોઈએ.

મેં મા અને અન્ય ભાઈઓને કહ્યું કે જુઓ આ સાધકને. હજુ એની ઉંમર નાની દેખાય છે. (મજૂરની ઉંમર લગભગ ત્રીસેક વરસની આસપાસ દેખાતી હતી.) બધાએ જઈને જોયું. ઓહોહો. બહુ એકાગ્ર સાધક છે.

સાધનાને માટે કાંઈ પ્રતિક્ષા કરવાની છે? રોજબરોજના કામોમાંથી સમય કાઢીને એ માણસ અહીંયા આવ્યો. આ રીતે કદાચ રોજ આવતો હશે ને કલાક-બે કલાક બેસીને ચાલતો હશે. એને રૂમની જરૂર નથી. આપણે તો ફરિયાદ કરીએ છીએ કે રૂમ વગર ધ્યાન ક્યાં કરવું? જપ ક્યાં કરવા? ઘરમાં એકાંત નથી.

કોણ ફરિયાદ કરે છે? જેને કરવું નથી તે ફરિયાદ કરે છે. અમારે ધ્યાન કરવું હતું અને અમને એકાંત નહોતું મળતું એટલે અમે વહેલી સવારે બહાર નીકળી બગીચામાં ચાલ્યા જતા. ત્યાં જઈને ધ્યાનમાં બેસી જતા. નદી કિનારે ચાલ્યા જતા. કોઈ મંદિરના એકાંતમાં ચાલ્યા જતાં. જપ, ધ્યાન, પાઠ, પૂજા કરીને ઘેર આવતાં. જેને અનુરાગ છે તે એકાંતને શોધે છે. જે શોધે છે તેને તો બધે એકાંત મળે. જેને શોધવું નથી એને ક્યાંય જડતું નથી. જેને સાધનાનો અનુરાગ નથી એને એકાંત આપો તોય શું કરશે? એ એકાંતમાં પણ પત્તા લઈને જાય અને બીજો રમનારો ન હોય તો પોતે એકલો એકલો રમ્યાં કરે.

બધાએ જોયું કે કેવો ભક્ત છે! બેલૂરમઠની અંદર જોયેલ કેટલો સરસ ભક્ત. હજુ પણ મને યાદ રહી ગયો છે એ માણસ. કેવી સાધના ! મન એકદમ શાંત, એકદમ એકાગ્ર. ભગવાન કહે છે કે કર્મ કરો. ભગવાન કર્મ કરવાની ના નથી કહેતા. પણ એમાંથી સમય કાઢો, કર્મ કરતાં કરતાં સત્કર્મ કરવાનો આગ્રહ રાખો અને કુકર્મ ભૂલેચૂકે ન કરો. સત્કર્મપરાયણ બનો, થોડો સમય કાઢી આ રીતે શાંતિથી બેસો. નિયમ પ્રમાણે થોડી પ્રાર્થના કરો, થોડું ધ્યાન ધરો, થોડાં જપ કરો. અંદરની શાંતિનો માટે સાધન કરો. એમાં પ્રવૃત્તિ કે કર્મો વચ્ચે આવતાં કે બાધક બનતા નથી.

ભગવાન કહે છે કે યોગના વૃક્ષ પર જે સાધક ઉપર ચઢવા માંગે છે, આરુક્ષોર્મુનિર્યોગમ્ કર્મકારણ મુચ્યતે એણે પુરુષાર્થ તો કરવાનો જ છે. કર્મ તો કરવાના જ છે. જ્યારે મન વશ થશે, એકાગ્ર થઈ જશે ત્યારે મનને ધ્યાન-ધારણામાં જોડવું. પહેલાં તો કર્મની આવશ્યકતા છે. સંધ્યા-પૂજા-જપ-આત્મનિરીક્ષણ કરતા રહેવું. સાથે સાથે આપણી આજીવિકા અથવા જીવનનિર્વાહને માટે અનિવાર્યરૂપે આવશ્યક હોય તેવા લૌકિક કર્મોનું અનુષ્ઠાન પણ આપણે કરવું જોઈએ. કર્મોના અનુષ્ઠાન વિના તો માણસ આળસુ થઈ જશે, પરાવલંબી બની જશે, પરાધીન થઈ જશે. ભગવાન પરાધીનતામાં માનતા નથી એટલે કર્મનો મહિમા ગાય છે, સત્કર્મનો મહિમા ગાય છે. સાધકે સત્કર્મપરાયણ થવું અને સત્કર્મ કરતાં કરતાં પોતાના જીવનની વિશુદ્ધિને સાધવાનો આગ્રહ રાખી આગળ વધવું. સારા પુસ્તકો વાંચવાથી, સત્સંગ કરવાથી ધીરે ધીરે આપણા જીવનમાં સદ્વૃત્તિઓ પાંગરવા માંડે છે. સારા પુસ્તકો વાંચવાનો અભ્યાસ રાખો. ખાવામાંથી થોડી બચત કરો. સિનેમા જોતા હો તો થોડી બચત કરો. બીજા વ્યસન હોય તો છોડી દો પણ પુસ્તકો જરૂર લો. કારણ કે પુસ્તકો તમને બહુ જ મદદ કરશે. ઘણી પ્રેરણા આપશે. એક વાક્ય ઘણીવાર જીવનમાં ક્રાંતિ કરે છે. તો તમે પુસ્તકોને જુઓ, ખરીદો, વાંચો, વંચાવો. એનાથી જીવનમાં પ્રકાશની અને પ્રેરણાની પ્રાપ્તિ થશે. સારું સાહિત્ય સાધનામાં ઘણી સહાયતા પ્રદાન કરે છે.

શાંતિપાઠ

ॐ શાંતિ: ॐ શાંતિ: ॐ શાંતિ: ॥

* * * * *

પ્રવચનપુષ્પ : ૫

ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને ભક્તિ થાય, ધ્યાન-ધારણા થાય, સત્સંગ થાય, શાસ્ત્રોનું અધ્યયન થાય, સેવા કરાય અને હાથ લાંબો કરીને દાન પણ દેવાય. જો ગૃહસ્થાશ્રમને સારામાં સારી રીતે પાળવામાં આવે તો સંન્યાસ પણ એની આગળ ફીકો પડે. સંન્યાસનું મંગલમય મંદિર ત્યાં પેદા થઈ જાય છે. અને એનાં દર્શન કરવા ભગવાને પણ આવવું પડે છે.

- શ્રી યોગેશ્વરજી

પ્રવચન પુષ્પ : ૫

આરુક્ષોર્મુનેર્યોગં કર્મ કારણમુચ્યતે । આત્મસંયમયોગનું વિવરણ કરતી વખતે ભગવાન એક સુંદર શબ્દનો પ્રયોગ કરી રહ્યા છે. આરુક્ષો આરુક્ષઃ પરથી ષષ્ઠી તત્પુરુષ આરુક્ષોઃ થાય. આરુક્ષ એટલે જેની ચઢવાની ઈચ્છા છે તેવો.

કોઈ માણસ પર્વતની તળેટી ઉપર બેઠો હોય અથવા ઊભો હોય અને પર્વતના શિખરને જોઈને વિચાર કરે કે શિખર તો ઘણું ઊંચું છે. કેવી રીતે ચઢી શકીશ. ઘણું મુશ્કેલ કામ છે. ચઢાઈ એટલી બધી છે, પગથિયાંનો પાર નથી. કેવી રીતે ચઢીશ. પણ પછી બીજા માણસોને ચઢતા જુએ અથવા તો ચઢેલા જુએ એટલે એના અંતઃકરણની અંદર ઉત્સાહનો સંચાર થાય. એને થાય કે આ બધા ચઢી ગયા તો આપણે પણ ચઢી શકીશું. એમાં શી મોટી મુશ્કેલ વાત છે. કદાચ થોડો પરિશ્રમ પડે પરંતુ ચઢવાનું કાર્ય કંઈ અશક્ય તો નથી. જો અશક્ય હોત તો પછી કોઈએ ચઢી શક્યું ન હોત. પણ કેટલાક માનવો ચઢી રહ્યા છે અને કેટલાક ચઢી ગયા છે. એ બતાવે છે કે ગમે તેવી મોટામાં મોટી, ઊંચામાં ઊંચી પર્વતમાળા હોય તો પણ એના પર ચઢી શકાય છે. એવી રીતે વિચાર કર્યા પછી નીચે તળેટીમાં ઊભેલો માનવ પણ ચઢવાનો પ્રારંભ કરે અને ધીરે ધીરે, થાક ખાતાં ખાતાં, કોઈ ઠેકાણે આવશ્યકતા લાગે તો બેસતાં બેસતાં, આગળ વધે છે અને છેવટે એક દિવસ પર્વતના શિખર પર પહોંચી, શાંતિનો ને સાર્થકતાનો સ્વાદ લઈ શકે. એને એમ લાગે કે મારો પરિશ્રમ હવે સફળ થઈ ગયો. તો તળેટી પર જે માણસ બેઠો હતો અને પર્વતને જોયા કરતો હતો તે માનવને આરુક્ષઃ કહેવાય - પર્વત પર ચઢવાની ઈચ્છાવાળો માનવ.

એ જ રીતે જો આપણે વૃક્ષની કલ્પના કરીએ તો વિશાળ વૃક્ષની ઉપર ચઢવાની ઈચ્છાથી પ્રેરાયેલો માનવ વૃક્ષની તરફ જોયા કરે. અને વૃક્ષની ઉપર જે ચઢી ગયા હોય તેને જોઈને પ્રેરણાની પ્રાપ્તિ કરે કે આ માણસ ઉપર ચઢી ગયો તો આપણે પણ ચઢી શકીએ.

સંસારની અંદર પણ આધ્યાત્મિક જગતમાં કેટલાક એવા માનવોનું-મહામાનવોનું આપણને દર્શન થાય. જેમણે શાંતિની પ્રાપ્તિ કરી લીધી હોય, જેમણે પોતાના જીવનની અંદર પરમાત્માની અસાધારણ કૃપાને અનુભવી હોય, જેના જીવનની અંદર અનવરત રીતે ધન્યતાની વીણાનું વાદન ચાલ્યા કરતું હોય, જેમને કોઈપણ પ્રકારની લૌકિક પારલૌકિક વાસનાઓ અથવા તૃષ્ણાઓ સતાવતી ન હોય, જેમણે પોતાના સ્વભાવ પર કાબૂ કર્યો હોય, પોતાના મનનો વિજય કર્યો. ઇન્દ્રિયોને નાથી હોય... એવા માનવોને જોયા પછી આપણને એમ લાગે કે આધ્યાત્મિક જગતમાં આગળ વધેલા માનવો છે. આધ્યાત્મિક સાધનાનું જે શિખર છે એ શિખર પર ચઢેલા માનવો છે. કેટલાકને એમ પણ થઈ આવે કે આપણાંથી કાંઈ આવો વિકાસ થઈ શકે? આ જન્મમાં તો ના જ થઈ શકે. આપણે આવી રીતે કાંઈ આધ્યાત્મિક વિકાસના સર્વોચ્ચ શિખર પર પહોંચી શકીએ નહિ અને જીવનની કૃતાર્થતાનો સ્વાદ માણી શકીએ નહિ. એમને નિરાશાજનક વિચારો આવે. તો ભગવાન કહે છે કે કોઈએ નિરાશ થવાની આવશ્યકતા નથી.

જે માણસો આજે આધ્યાત્મિક શિખર પર પહોંચેલા છે એ માનવો પણ એક દિવસ તો નીચે તળેટીમાં જ ઊભેલા હતાં. એ માનવો પણ એક દિવસ પોતાના મનમાં ઘાટ ઘડતાં હતાં, મનોરથોનું સેવન કરતા હતા

કે આપણે જીવનને આધ્યાત્મિક ઓપ આપીએ. પરમાત્માની પરમકૃપાને પામવાને માટેના પ્રામાણિક પ્રયત્નો કરીએ. આ પ્રકારના સ્વપ્નાનું સેવન કરતાં હતાં. અને પછી એમણે પ્રમાદને પરિત્યાગીને, આળસને ખંખેરી નાખીને ચાલવાનું શરૂ કરી દીધું. પોતાની સુઝ, સમજ અને શક્તિને અનુસરીને, કોઈના પથપ્રદર્શનને પામીને, જેવી રીતે પણ આગળ વધી શકાતું હતું, જેટલું પણ આગળ વધી શકાતું હતું તે રીતે આગળ ચાલવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અને પ્રયત્ન કર્યો તો ચાલતાં ચાલતાં એક દિવસ અધ્યાત્મ જગતના ઊંચામાં ઊંચા શિખરને સર કરી શક્યાં. કેટલીય જાતના અનુભવોને પ્રાપ્ત કરી શક્યા. એથી ભગવાન કહે છે કે કોઈએ પણ નિરાશ થવાની આવશ્યકતા નથી. પર્વતના શિખરને જોઈને નિરાશ થવાની આવશ્યકતા નથી.

અમે સિમલા ગયા હતા ત્યારની વાત કરું. આમ તો સિમલાની ઊંચાઈ મસૂરી જેટલી જ છે - સમુદ્ર સપાટીથી લગભગ સાડા સાતથી આઠ હજાર ફીટ. પણ મસૂરી શાંતિવાળું શહેર છે ને સિમલા કોલાહલથી ભરપૂર, ભારે ભીડવાળું સ્થાન છે. ત્યાંનું ઊંચામાં ઊંચું શિખર છે એના પર હનુમાનજીનું મંદિર છે. એને લીધે એ ઘણું પ્રસિદ્ધ પામેલું છે. એ શિખરનું નામ, ત્યાંની ભાષામાં ઝાકુ કહેવાય છે. એની ઉપર નાથ સંપ્રદાયના સંતોએ બાંધેલું હનુમાનજીનું મંદિર છે. ત્યાં નાથ સંપ્રદાયની નાની-શી જગ્યા પણ છે. એટલે અમને થયું કે ચાલો, ત્યાં દર્શન કરવા જઈએ.

જ્યારે અમે નીકળ્યા ત્યારે ધીરો-ધીરો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. એટલે કેટલાકના મનમાં વિચાર આવ્યો કે ઘરે પાછા જઈએ. મેં કહ્યું પર્વતોમાં તો વરસાદ આવ્યા જ કરવાનો. પર્વતોમાં વરસાદની કોઈ ચોક્કસ ઋતુ નથી હોતી. ચોમાસામાં વધારે વરસાદ આવે એ ખરું પણ શિયાળામાં તથા ઉનાળામાં પણ વરસાદ આવે. વરસાદથી કાંઈ ડરી જવાય નહિ. નહીં તો પર્વતનો પ્રવાસ થાય જ નહીં.

આપણે ઝાકુ જઈએ ને હનુમાનજીના મંદિરના દર્શન કરીએ. પરમાત્માની પરમ કૃપાથી વરસાદ બંધ થઈ ગયો. વળી પાછો સૂર્ય દેખાયો એટલે અમે ચાલવા માંડ્યા. માતાજીની અવસ્થા ઘણી મોટી અને ડાયાબીટીસ એટલે શરીર પણ સાડું રહે નહીં. મને કહે મારાથી આટલું બધું ચઢી નહી શકાય. કારણ કે હનુમાનજીના મંદિરનું જે ઊંચામાં ઊંચું પર્વત શિખર હતું તે સમુદ્ર સપાટીથી લગભગ સાડાદસ હજાર ફીટની ઊંચાઈએ હતું. અને ત્યાં સુધી ચઢાઈ જ હતી. એટલે માતાજીના હાથની વાત નહોતી. યુમોત્તેર-પંચાતેર વરસની ઉંમર અને વળી શરીર સ્વસ્થ નહીં.

મેં કહ્યું, જો તમારાથી ન ચઢાય તો વચ્ચે બેસવાની જગ્યાઓ આવે છે. નાની નાની દુકાનો પણ આવે છે. ત્યાં બાંકડાઓ કે ખુરશીઓ હોય છે. ત્યાં બેસી જજો. જેટલું ચાલી શકાય એટલું ચાલજો. ઘણાં વખત પહેલાં મેં એ સ્થળ જોયું હતું એટલે મને એનો ખ્યાલ હતો.

અધ્યાત્મ માર્ગમાં પણ કોઈને શિખરો સર કરવા હોય તો આપણે સાધકોને આવો ઉત્સાહ આપવો પડે છે કે થાય એટલું ભજન કરો. સમય કાઢો. બહુ ન થાય તો થોડુંક કરો. એમ કરતાં કરતાં એમને પછી આનંદ આવવા લાગે એટલે આપણને પૂજ્યા વગર જ વધારે ભજન કરવાનું શરૂ કરી દે.

માતાજી કહે સાડું, જેટલું ચઢાશે એટલું ચઢીશું અને નહીં ચઢાય તો વચ્ચે બેસી જઈશું. પણ સાડાદસ હજાર ફીટ જેટલી ઊંચાઈ પર મારાથી કાંઈ ચાલીને અવાય એમ નથી.

મેં કહ્યું, કાંઈ હરકત નહીં. આપણે જવું એવી કાંઈ પ્રતિજ્ઞા થોડી કરેલી છે? એવો કાંઈ નિયમ થોડો છે કે આપણે આટલા પર્વતશિખર પર ચઢી જવાનું છે.

અમે ધીરે ધીરે ચાલવા લાગ્યા. અમારી સાથે ત્યાં પર્વતોમાં જ રહેતા પતિ-પત્ની હતા. થોડુંક આગળ ચાલ્યા એટલે એમણે ફરિયાદ કરી કે પગ દુઃખે છે.

મેં કહ્યું, પગ દુઃખતા હોય તો બેસી જાવ. હજુ તો તમારી નાની ઉંમર છે, યુવાવસ્થામાં છો, અત્યારથી પગ દુઃખવા માંડ્યાં. ધીરે ધીરે આગળ ચલાય એટલું ચાલો. જો ન ચઢાય તો વચ્ચે બેસી જજો. અમે ચાલીને આવીશું એટલે આપણે સાથ કરીશું ને પાછા નીચે જઈશું.

તેઓ ધીરે ધીરે ચાલવા લાગ્યા. માતાજી પણ ધીરે ધીરે ચાલવા લાગ્યા. વચ્ચે બેસવાની જગ્યા આવતી હતી ત્યાં બેઠા પણ ખરા. અને પછી વળી કહેવા લાગ્યા કે થોડુંક ચાલું. જેટલું ચલાય તેટલું.

મેં કહ્યું હા, જેટલું ચલાય એટલું ચાલો. ન ચલાય તો વળી પાછા બેસી જજો.

એમ કરતા ગોકળગાયની ગતિથી અમે ચાલવા લાગ્યા. નાની પગદંડી અને તે પણ ઉપર સળંગ ચઢવાનું જ હતું. અને ખબર પણ ન પડી. ધીરે ધીરે ચાલતાં ચાલતાં સાડા દસ હજાર ફીટની ઉંચાઈવાળા ઝાકુ નામના સ્થળમાં, હનુમાનજીના મંદિર પાસે અમે બધા પહોંચી ગયા.

મેં કહ્યું, તમે તો કમાલ કરી.

માતાજી કહે, હનુમાનજીએ શક્તિ આપી. એમણે જ પ્રેરણા પૂરી પાડી. હનુમાનજીમાં ઘણી શક્તિ છે. હનુમાનજીનો ઘણો ચમત્કાર છે, નહીં તો મારાથી આ રીતે સાડા દસ હજાર ફીટની ઉંચાઈ પર પર્વત પર ચાલીને તે કાંઈ ચઢાય? અને તે પણ આટલી અવસ્થામાં?

મેં કહ્યું, પ્રભુએ શક્તિ આપી, બહુ સારું. પંગુમ લંઘયતે ગિરિમ્. પરમાત્માની પરમ કૃપાથી પાંગળાઓ ગિરીની માળાઓને ઓળંગી શકે.

પછી ત્યાં શાંતિથી થાક ખાવા બેઠા. ઉતરવાનું તો સહેલું હતું. કોઈ પણ જગ્યાએ ચઢવાનું જ અઘરું. ઉતરવામાં બહુ તકલીફ પડતી નથી. તમારે મનને જીતવું હોય, ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરવો હોય, કોઈ નિયમનું પાલન કરવું હોય, પ્રતિષ્ઠિત બનવું હોય-તો તે અઘરું કામ છે. પણ પડવું હોય, ઉતરવું હોય તો ચપટી વગાડતામાં પડી જાવ. તમે ક્યાંક માયા કરી બેસો, મમતા કરી બેસો. આસક્તિની દોરીથી બંધાઈ જાવ. અને ખીણમાં એવા પડી જાવ કે ક્યાં પડી ગયા એનો પત્તો પણ લાગે નહીં. ખબર પણ ના પડે કે આ એ જ માણસ હતા કે બીજા. વેપારીઓ અને બીજા માણસોને ધન ભેગું કરતાં ભારે પરિશ્રમ પડતો હોય છે. પણ જો એને વેડફી નાંખવું હોય તો? ક્ષણમાત્રમાં ગમે તેટલું ધન હોય તો પણ એને વેડફી શકાય અથવા તો ફૂંકી શકાય. ભેગું કરવામાં જ મુશ્કેલી પડે છે. ઉન્નતિના ઉંચામાં ઉંચા શિખર પર આપણે પહોંચીએ તો ત્યાં પહોંચતા પરિશ્રમ પડે છે, થોડો વિલંબ લાગે છે પરંતુ ત્યાંથી નીચે આવવાનું બને છે ત્યારે વિલંબ લાગતો નથી. અમે નીચે આવી ગયા.

લગભગ ચાર વરસ પહેલાંની વાત હજુ સુધી માતાજીએ વાતને યાદ રાખી હતી.

આ વરસે અમે ભાવનગર પ્રવચનો કરવા ગયા ત્યારે બિમારીને લીધે એમનાથી એક જ દિવસ પ્રવચનમાં આવી શકાયું. પછી પ્રવચનમાં આવી શકે એવી સ્થિતિ જ ન રહી. એમણે ઘેર સુવાનું રાખવું

પડતું. દોઢ મહિના સુધી બિમાર રહ્યા. તે વખતે તેમણે યાદ કર્યું કે આપણે જ્યાં પર્વત પર ચઢીને ગયા હતાં એ સિમલાના હનુમાનજીની મેં માનતા રાખી છે. એને થોડા રૂપિયા આપણે મોકલવાના છે.

મેં કહ્યું, મનીઓર્ડર કરી દઈએ. સારું કામ હોય તો તરત જ કરી દેવું જોઈએ. એમાં વિલંબ કેવો ? એ જ દિવસે મેં મનીઓર્ડરનું ફોર્મ મંગાવ્યું ને પૈસા મોકલી દીધા.

સાત દિવસમાં પૂજારીની રસીદ પણ આવી ગઈ.

મેં માતાજીને રસીદ બતાવી કહ્યું, જુઓ આ રસીદ આવી ગઈ. પૈસા મોકલી દીધા.

તે કહે બહુ સારું થઈ ગયું. મારા મનનો એક સંકલ્પ પુરો થઈ ગયો. હનુમાનજી બહુ ચમત્કારિક છે. નહીં તો મને ઉપર ચઢાવીને કેવી રીતે લઈ જાય. એટલે હનુમાનજીને તેલ ચઢાવવાનો મેં સંકલ્પ કર્યો હતો અને આ પૈસામાંથી પૂજારી ત્યાં તેલ ચઢાવે. જેટલા દિવસ ચાલે એટલા દિવસ. એટલે પૈસા મોકલવાને માટેનો મેં નિયમ રાખ્યો હતો.

આટલા મોટા પર્વતશિખરો પરમાત્માની પરમકૃપાથી માણસો ચઢી જાય છે. હવે મોટરો થઈ છે. પહેલાં તો પગે ચાલીને બદરીનાથ, કેદારનાથ, ગંગોત્રી અને જમનોત્રી જવું પડતું. ૧૯૪૪માં અમે પગે ચાલીને ગયા હતા. રોજની ૧૫-૨૦ માઈલની, આવશ્યકતા અને શક્તિ પ્રમાણે મુસાફરી કરતા. પગે ચાલીને બદરી-કેદાર-ગંગોત્રી અને જમનોત્રી, ચારધામની યાત્રા પૂરી કરતાં અમને બે મહિના લાગ્યા હતા. તે વખતે દેવપ્રયાગ સુધીની પણ મોટર ન હતી. ઋષિકેશથી દેવપ્રયાગનો રોડ હજી તૈયાર થયો હતો. અને મોટરના સાધનો તે વખતે નહોતા. હવે તો મોટર છે. નહીં તો જવાની વાત સાંભળતાંવેંત જ પગ ઢીલા થઈ જાય. બહુ સારી વાત, હવે યુ. પી. ગવર્મેન્ટ હેલીકોપ્ટરની સુવિધા કરવાની છે. થોડાક મોડાં જશો તો હેલીકોપ્ટરનો લાભ તમને મળશે. દર્શન કરી લો, સ્નાન કરી લો અને એ જ હેલીકોપ્ટરમાં પાછા હરિદ્વાર આવી તમે જમી લો. પછી યાત્રાનો જે આનંદ છે તે રહેશે નહીં. યાત્રાના ધામો પિકનીક પ્લેસ જેવા બની જશે. મોજશોખ અને આમોદપ્રમોદના સ્થાન બની જશે. પહેલાં તો યાત્રાનો આનંદ રહેતો હતો.

તો આવા પર્વતશિખરો પર ચઢવા ઉત્સાહ, હિંમત, ધગશ અને લગનની જોઈએ. એવી જ રીતે અધ્યાત્મ માર્ગના જે ઉંચા પર્વતશિખરો છે-પૂર્ણતાના, મુક્તિના, પરમાત્માના સાક્ષાત્કારના, એની ઉપર ચઢવાની અભિલાષાવાળા સાધકોને માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે શમની મોટામાં મોટી આવશ્યકતા છે.

ચઢવાની અભિલાષાવાળા હોય એમણે પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. કર્મ કરવું જોઈએ, ચાલવા માંડવું જોઈએ. પોતાની શક્તિ પ્રમાણે, પોતાની સમજ પ્રમાણે, પોતાની ભક્તિને અનુસરીને જેટલું પણ અંતર કપાય તે કાપવાનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ. અને જે ચઢી ગયા છે, યોગારૂઢ એટલે કે યોગમાં આરૂઢ બની ગયા છે, યોગના ઉંચામાં ઉંચા પર્વતશિખર પર જઈને જેમણે પલાંઠી વાળી દીધી છે ને જે સુખ, શાંતિ અને ધન્યતાનો શ્વાસ લઈ રહ્યા છે તે કેવી રીતે ચઢી ગયા, એમને કયું સાધન કામ લાગ્યું હતું, તો ભગવાન કહે છે કે યોગારૂઢસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે । જે યોગારૂઢ થયેલા છે એમને માટે શમરૂપી સાધન ઉપયોગી બન્યું છે. શમ એટલે મનોનિગ્રહ. જ્યાં સુધી મનનો સંયમ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આત્મસંયમ યોગના ઉંચામાં ઉંચા શિખર પર ચઢી શકાતું નથી. કારણ કે આ બધો ખેલ મનનો જ છે.

મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બંધમોક્ષયોઃ । શ્રીમદ ભાગવતના ત્રીજા સ્કંધમાં મહર્ષિ કપિલ, માતા દેવહૂતિને કહે છે માતા ! મન જ શાંતિ અને અશાંતિનું કારણ બને છે. મન મુક્તિ અને બંધન ઉભા કરે છે. મન જ ગમો-અણગમો પેદા કરે છે. મન જ ક્યાંક રસનો અનુભવ કરે છે, ક્યાંક નીરસતા અનુભવે છે. મનથી જ માણસ પોતાને પૂર્ણ સમજે છે ને મનથી જ અપૂર્ણતાનો અનુભવ કરે છે. મન હોય તો જ ભગવદ્ દર્શનને માટે ભક્તિ કરી શકાય. મન ન હોય તો ભગવદ્ દર્શનને માટેની સાધના થઈ શકે નહીં. મનથી જ ચિંતન-મનન થાય. મનથી જ વિચાર થાય. મનની અંદર જ તર્ક-વિતર્કો ઉદ્ભવે અને મન દ્વારા જ માનવ પોતાના અને બીજાના સુખશાંતિને માટેની યોજનાઓને બનાવે છે. આ મન જ જીવનનો Prime minister છે. એ Prime minister ની જેમ બધી યોજના બનાવે. આત્મા કાંઈ યોજના બનાવતો નથી. આત્મા તો રાષ્ટ્રપતિ છે, constitutional Head. એ તો કેવળ પંચમહાભૂતના શરીરની અંદર બેઠેલો છે. એ શાંત છે, દૃષ્ટ છે, ફૂટસ્થ છે. એને કાંઈ કરવાનું નથી. જે કાંઈ કરવાનું છે, જે કાંઈ યોજના બનાવવાની અને બગાડવાની છે તે આ મનનું કામ છે. એથી મહર્ષિ કપિલ પોતાની માતાને કહે છે કે મનને પરમાત્માના સ્મરણની અંદર લગાડી દો. મનને ભક્તિના રંગથી ભરપૂર કરી દો. પછીથી શમ સરળ બની જશે.

મનના નિગ્રહને સરળ કરવાને માટે શાસ્ત્રોએ ત્રણ સાધનો બતાવ્યા-પ્રથમ સાધન આત્મવિચારનું બતાવ્યું. હું કોણ છું, મારું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે, હું સાડા ત્રણ હાથનું, પંચમહાભૂતનું શરીર છું, કે એની અંદર બેઠેલી ચેતના છું. એ ચેતનાનું સ્વરૂપ કેવું છે?

તું અલ્યા કોણ ને કોને વળગી રહ્યો, વગર સમજ્યે કરે મારું મારું.

શંકરાચાર્ય મહારાજ કહે છે કસ્તવમ્ ? તું કોણ? કોઝયમ્ ? આ કોણ? સંસાર શું છે? કુત્તઃ આયાતઃ – તું ક્યાંથી આવ્યો. કઃ મે જનની, કઃ મે તાતઃ જેને તું માતાપિતાના નામથી ઓળખે છે તેની સાથે તારો કેટલો ને ક્યારનો સંબંધ છે. સંસારના સ્વજનો, પરિજનો સાથે તારો કેવો ને કેટલો સંબંધ છે. તારો સનાતન સંબંધ કોની સાથે છે. તારું સ્વ-જન, પોતાનું જન કોણ છે કે જે તારો પરિત્યાગ કદિ ન કરે. સુખમાં અને દુઃખમાં, સંપત્તિમાં અને વિપત્તિમાં, હર્ષમાં અને શોકમાં, લાભમાં ને હાનિમાં, પતનમાં અને અભ્યુત્થાનની પળોમાં, તું એકલો હોય ત્યારે પણ અને વસ્તીની વચ્ચે વસતો હોય, વિહરતો હોય ત્યારે પણ જે તારો ભૂલેચૂકે સ્વપ્નમાં પણ પરિત્યાગ ન કરે તે જ તારો સ્વ-જન, તારો પોતાનો માણસ છે. એ તો તારી પોતાની અંદર જ છે, આત્મા. એ જ તારો સ્વ-જન છે. આ તું જે બહારના સ્વજન કહે છે, તે તો કામચલાઉ, પરબ પર પાણી પીવા ભેગા થયેલા પ્રવાસીઓ જેવા છે. કર્મના ઋણાનુંબંધો ને સંસ્કારોને અનુસરીને બધા જ પોતપોતાના પથ પર પાછા ફરી જાય છે. તારે પણ પ્રયાણ કરવાનું છે. પણ આ તારો જે ‘સ્વ’ છે -The Eternal Companion, સનાતન સાથીદાર-તે હંમેશા તારી સાથે રહેવાનો છે. આ પરમાત્મા, સ્વ-જન, તેને તું ઓળખ. તેને તું ભૂલી ગયો છે. આ આત્મવિચાર છે. આત્મવિચાર દ્વારા પરમાત્માનો વિચાર કરતાં કરતાં અનાત્મ પદાર્થોમાંથી મન ઉપરામ થઈ જાય અને પછી આત્મામાં એકાગ્ર થવા માંડે છે. મનનાં સંયમને માટે, મનની એકાગ્રતાને માટે આત્મવિચાર એક મહત્વનું સાધન છે.

મનની એકાગ્રતાને માટે અથવા શમના સાધનની સિધ્ધિને માટે બીજું સાધન ધ્યાનનું છે. યોગાભ્યાસ દ્વારા ધ્યાન કરતાં પહેલાં મનનું શુદ્ધિકરણ સાધવામાં આવે છે. મન જ્યાં સુધી શુદ્ધ અથવા

સાત્વિક થયું ના હોય, અથવા તો મનની અંદર જ્યાં સુધી મલિનતાઓ હોય, દુર્વિચારો હોય, દુર્ભાવો હોય તો મન એકાગ્રતાનો અનુભવ કરી શકતું નથી, સ્થિર બનતું નથી કે ધ્યાનમાં લાગતું નથી. માણસ ધ્યાન કરવાને માટે આંખ મીંચીને બેસે પરંતુ મન આમતેમ બાહ્ય પદાર્થોમાં દોડાદોડ કર્યા કરે. કારણ કે મનમાં લાલસાઓ, વાસનાઓ, તૃષ્ણાઓ, બાહ્ય પદાર્થના આકર્ષણો અને બાહ્ય પદાર્થોની રસવૃત્તિઓ પડેલી છે. વિષયવતી વૃત્તિઓ મનુષ્યના મનને પોતપોતાની દિશામાં ખેંચી જાય છે. એટલે સૌથી પ્રથમ મનુષ્યના મનને શુદ્ધ કરવાની સાધના કરવી જોઈએ. એની સાથે સાથે ધ્યાન કે જપનો આધાર લેવામાં આવે તો મન એકાગ્રતાનો અનુભવ સહેલાઈથી કરી શકે છે. આમ મનની એકાગ્રતાને માટેનું બીજું સાધન ધ્યાનનું છે.

ત્રીજું સાધન શાસ્ત્રકારો બતાવે છે, મનને સમર્પિત કરી દો. મન તમારું છે તેમ તમે માનો છો તેને ભગવાનનું કરી દો. ભગવાનની સાથે એનો સંબંધ જોડી દો. ભગવાનની પ્રાર્થના કરો. ભગવાનનું સ્મરણ કરો. સંકીર્તન કરો. ભગવાનના નામના જપ કરો. ભગવાનની મદદ માંગો. ભગવાનની કૃપાના ચાતક અથવા તો ભિક્ષુક બની જાઓ. ભગવાનની કૃપાને નિત્યનિરંતર પ્રાર્થતાં જેટલું પણ પવિત્ર જીવન જીવી શકાય તેટલું પવિત્ર જીવન જીવવાને માટેનો આગ્રહ સેવો. આ રીતે ભગવાનની ભક્તિથી પણ મન એકાગ્ર બની જાય છે. મનની અંદરના સર્વ પ્રકારના કષાયોની નિવૃત્તિ થઈ જાય. મનની અંદર જે આસક્તિ અને મમતાની ગ્રંથિઓ હોય એનું આપોઆપ ભેદન થઈ જાય. જેમ જેમ ભક્તિનો ઉદ્દેગ થતો જાય, જેમ જેમ પરમાત્માના પ્રેમથી આપણો પ્રાણ પરિપ્લાવિત બનતો જાય તેમ તેમ એ પ્રાણની અંદર રહેલા વિષયજન્ય સંસ્કારો, આકર્ષણો, રસો, વિકારો અને વાસનાઓ આપોઆપ શાંત થવા લાગે. ભગવાન સિવાય કાંઈ ગમે જ નહીં. મન એકદમ શાંત બની જાય. સ્થિર બની જાય. આંખ બંધ કરીએ કે ઉઘાડી રાખીએ તો પણ સ્મરણ કરતાં શાંત થઈ જાય. ભગવાનની અંદર આપણે મનને જોડીએ, ભગવાનનું સ્મરણ કરીએ, એમને યાદ કરીએ એટલે આપણને રોમાંચ થઈ જાય, આપોઆપ અશ્રુપાત થવા લાગે, બાહ્ય જગતનું વિસ્મરણ થઈ જાય અને એક પ્રકારની ભાવસમાધિમાં આપણું મન ડૂબી જાય. એથી મનનો નિગ્રહ આપોઆપ થઈ જાય.

અમે માતાજીના સ્વર્ગવાસ પછી અસ્થિવિસર્જન કરવાને માટે તીર્થયાત્રાએ નીકળ્યા હતા ત્યારે ઉત્તર અને પૂર્વ ભારતના કેટલાયે સુંદર તીર્થોમાં ગયા. તે વખતે અમે કામારપૂર, રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવનું જન્મસ્થાન અને દક્ષિણેશ્વર, રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવના લીલાસ્થાનમાં પણ ગયા હતા. કલકત્તાની અંદર દક્ષિણેશ્વર નામનો જે વિભાગ છે, જ્યાં રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ વિરાજ્યા ત્યાં આગળ જગદંબાનું સુંદર મંદિર છે. અંદરના ભાગમાં સુંદર મજાનું તળાવ છે, નાટક ખંડ છે એની પાસે જ ગંગા નદીનો ઘણો વિશાળ પ્રવાહ વહ્યા કરે છે.

રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવે રાત્રે જ્યાં બેસીને સાધના કરેલી તે પંચવટી-પાંચ વૃક્ષો પણ ત્યાં છે. તેઓ જ્યારે વૃંદાવન ગયા હતા ત્યારે ત્યાંથી વૃંદાવનની રજને લાવ્યા હતા અને આ પાંચ વૃક્ષોની નીચે એમણે નાખી હતી. એ કહેતા હતા કે વૃંદાવનની ધૂળ એ સ્થૂળ ધૂળ નથી પણ પરમાત્માની કૃપાપાત્ર બ્રહ્મધૂળ છે. એવી રીતે ગંગા ને યમુનાનું પાણી પણ સાધારણ પાણી નથી પરંતુ પરમાત્માની કૃપાથી ભરેલ બ્રહ્મરસ છે, અને જગન્નાથપુરીનો પ્રસાદ (ભાત) પણ પરમાત્માનો મહાપ્રસાદ છે. એમાં ભેદબુદ્ધિ ના કરવી જોઈએ.

ત્યાં બાજુમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવના સહધર્મિણી, શારદામાતા જે જગ્યામાં રહેતા હતા તે નોબતખાનું છે. અત્યારે શારદામાતાની સ્મૃતિમાં એક ખંડ અલગ રાખવામાં આવ્યો છે ને ત્યાં શારદામાતાની તસવીર મૂકવામાં આવી છે. ત્યાં દર્શન ઈત્યાદિ કરી શકાય છે. બધા જ સ્થળોને જોયા પછી અમે દક્ષિણેશ્વરમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ જે ખંડમાં નિવાસ કરતા હતા એના દર્શન કરવાને માટે ગયા. સવારથી માંડીને બપોરના લગભગ સાડા બાર-એક વાગ્યા સુધી ખંડ ઉઘાડો રહે છે. પછી સાંજના વળી પાછો ઉઘાડવામાં આવે છે. એમાં કોઈપણ જઈને બેસી શકે, ધ્યાન ધરી શકે. પ્રાર્થના કરી શકે, આત્મવિચાર કરી શકે, બધાંયને છૂટ છે.

રામકૃષ્ણદેવ જે પલંગ ઉપર બેસતાં, એ પલંગ ત્યાં રાખવામાં આવ્યો છે અને જે પલંગ પર સૂતા એ બીજો પલંગ પણ ત્યાં બાજુમાં રાખવામાં આવ્યો છે. રામકૃષ્ણદેવના થોડાક વસ્ત્રો અને તેઓ વાપરતા તે થોડાક પાત્રો ત્યાં આગળ મૂકવામાં આવેલા છે. ખંડની અંદર દિવાલ પર એમના અને એમના ભક્તોના જુદા જુદા ફોટાઓ ટાંગવામાં આવેલા છે. ઘણાં બધાં ભક્તો ત્યાં જઈ રામકૃષ્ણદેવની સામે સ્મરણ કરતાં બેસતા હતા ને સૌ એ જોતાં હતાં. પણ તે સમયે હું મા સર્વેશ્વરીને જોતો હતો. મા ખંડમાં પ્રવેશ કરતાં તો અચાનક તેમનું સ્વરૂપ ફરી જતું, એમની આખી મુખાકૃતિ બદલાઈ જતી હતી. ત્યાં બેસતા તો ભાવવિભોર બની જતા, ગદગદ બની જતાં. એમના નેત્રોમાંથી અવિરત અશ્રુપાત ચાલ્યા કરતો હતો. આંસુ ટપક્યા કરતાં અને તેઓ થોડા વખતમાં ભાવસમાધિમાં ડૂબી જતા. દેહનું ભાન ભૂલીને અંદરની દુનિયામાં જાણે કે ઉતરી જતા હોય એવું શાંત, નિર્વિકાર, નિશ્ચલ એમનું સ્વરૂપ બની જતું હતું.

બે દિવસ દરમિયાન વારાફરતી લગભગ ત્રણેક વાર અમે તે ખંડમાં ગયા, પણ જેટલીવાર અમે ત્યાં બેઠા, એ દરેક વખતે એમની આવી સ્થિતિ થયા કરતી. જ્યારે અમે ત્યાંથી ઊભા થઈએ ત્યાર પછી તેઓ સહજ અવસ્થામાં આવી જતા. મેં 'મા'ને પૂછ્યું કે તમે અંદર બેસો છો તો તમારું સ્વરૂપ આવું થઈ જાય છે. તો તેઓ કહે, મારું મન હાથમાં રહેતું નથી. મને એ વખતે રામકૃષ્ણદેવનું સ્મરણ થયા કરે છે. રોમાંચ થાય છે, ગદ્ ગદ્ બની જવાય છે, ભાવવિભોર થઈ જવાય છે. દેહભાન ક્યાં ચાલ્યું જાય છે તે ખબર પડતી નથી. આ ખંડમાં હું પ્રવેશું ત્યારે મને સૌપ્રથમ મોટો પ્રકાશ - જ્યોતિનો પૂંજ દેખાય છે. એ આગળ ચાલે છે અને હું પાછળ ચાલું છું. હું બેસી જાઉં છું તો જ્યોતિનો પૂંજ મારી સામે બેસી જાય છે. અને પછી કેટલાય વખત સુધી એ જ્યોતિપૂંજને હું જોયા કરું છું. પછી જ્યોતિપૂંજ અદૃશ્ય થઈ જાય છે.

'મા'ને જ્યોતિનું દર્શન નાનપણથી - ગુજરાતી બીજા ધોરણમાં ભણતા ત્યારથી થયા કરે છે. 'મા' તો જીવનમુક્ત છે. ઘણાંને હજી એમની યોગ્યતાની ખબર નથી. 'અધ્યાત્મ'માં એક ભાઈએ એમના વિશે લેખ લખ્યા છે, એમના જીવનનો થોડો પરિચય આપ્યો છે. પણ જેમ જેમ એમના સંસર્ગમાં આવીએ તેમ તેમ વધારે ઉંડાણથી એમનો પરિચય થાય.

આજથી ચાર વરસ પહેલાંની વાત. એ પોતે પ્રિન્સીપાલ હતા એ સ્કૂલમાં મારા પ્રવચનો ગોઠવવામાં આવ્યા. મારો ઉતારો એમને ઘરે રાખવામાં આવ્યો હતો. ત્યારે હું જોતો હતો કે રાત્રે જ્યારે જોઈએ ત્યારે મા પૂજાના ઓરડામાં બેઠેલા જ હોય. એમની આંખમાંથી નિરંતર અશ્રુધારા ચાલ્યા જ કરતી હોય.

મેં કહ્યું, તમે સુઓ છો ક્યારે ?

તેઓ કહે, શરીર દુઃખે તો એકાદ કલાક આડી પડી જાઉં. બાકી મેં આવી ટેવ પાડેલી છે. મને સુવાનું કોણ જાણે કેમ ગમતું જ નથી. ભગવાનની પ્રતિક્ષા જ કરવાનું ગમે છે. હૃદય એટલું બધું ભાવવિભોર બની જાય છે કે હર્ષાશ્રુ, આનંદાશ્રુ, પ્રેમાશ્રુ આંખમાંથી ટપકવા જ માંડે છે. એ અવસ્થામાં ભજનો સ્કુરે તો આપોઆપ લખાતાં જાય. વચ્ચે વચ્ચે શાંતિથી બેસી રહે.

આ રીતે આખી રાત બેસીને, બહુ જ અલ્પ નિદ્રા લઈને, નિરંતર નામસ્મરણ કર્યા કરતા હોય. ખાવા-પીવાનું પણ ધ્યાન નહીં. બીજું કશું જ ધ્યાન નહીં. પોતાનું કામ કર્યા કરે. સ્કૂલમાં પ્રિન્સીપાલ તરીકેની જવાબદારી બરાબર અદા કરે. અઘ્લાવીસસો છોકરાઓ ને એંસી માણસોનો સ્ટાફ. એના પર બરાબર ધ્યાન રાખવાનું અને સાથે સાથે આ જાતની સાધના. વચ્ચે વચ્ચે આઠ દિવસ માટે, પંદર દિવસ માટે મોટાના મૌનમંદિરમાં સાધના કરવા માટે જઈને બેસે. વચ્ચે વચ્ચે ઉપવાસો કર્યા કરે. ત્યારે ભગવાને એમનો પોકાર સાંભળ્યો છે. ત્યારે એમને આ પ્રમોશન મળેલું છે. એમની વરસોની ઈચ્છા હતી કે સંસારમાંથી મારી મુક્તિ થાય. મારે આ વ્યવહારમાં નથી રહેવું. મીરાંની પેઠે ભગવાનને જ સમર્પિત થઈ જવું છે. એમની ડાયરીઓ મેં ત્યાં વાંચી, તો એની અંદર દસ વરસ પહેલાં એમણે લખેલું કે પ્રભુ, મારે તમને સમર્પિત થઈ જવું છે. મને આ સંસારમાં ગમતું નથી. ભગવાને યોગ્ય સમયે એમનો અવાજ સાંભળ્યો અને એમને બહાર કાઢ્યા છે. અત્યારે પોતે ત્યાગમય જીવન જીવી રહ્યા છે.

મા કહે, મને નાનપણથી પ્રકાશનું દર્શન થયા કરે છે. આપણા શાસ્ત્રોમાં પ્રકાશને પરમાત્માનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે. સૌથી પ્રથમ પ્રકાશ હોય છે અને પછી રૂપ આવે છે. પરમાત્મા જ્યોતિ, પ્રકાશસ્વરૂપ છે, અ-રૂપ છે, રૂપરહિત છે. જ્યોતિસામ્ અપિ તત્ત્વજ્યોતિઃ ગીતાની અંદર કહ્યું છે કે પરમાત્મા તો જ્યોતિના પણ જ્યોતિ છે. તમસઃ પરમુચ્ચયતે અંધકારથી પર છે. જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યં હૃદિ સર્વસ વિષ્ટિતમ્ । જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, જ્ઞેયસ્વરૂપ છે અને સૌના હૃદયમાં પ્રકાશસ્વરૂપે રહેલા છે. પરમાત્મા-આત્મા તો જ્યોતિર્દેવા ધોમકાઃ -ધૂમાડા વગરની જ્યોતિરૂપ છે. ઉપનિષદના ઋષિએ કહ્યું છે :

અંગુષ્ઠ માત્ર પુરુષો મધ્ય આત્મનિ તિષ્ઠતિ।

ઈશાનો ભૂત ભવસ્યથઃ તતો ન વિજુગુપ્સતે ॥

આત્મા અંગુઠાના માપનો જ્યોતિ સ્વરૂપ છે, ને શરીરમાં હૃદયપ્રદેશમાં વિરાજે છે. ઉપનિષદના ઋષિઓ એમ કહે છે.

મા ને પહેલેથી જ એ જ્યોતિના દર્શન થયા કરે છે. પૂર્વજન્મના સંસ્કારો છે, પૂર્વજન્મનો વારસો છે.

તેઓ કહે, રામકૃષ્ણ દેવના ઓરડામાં પણ હું બેસું એટલે મને જ્યોતિ દેખાય. એ જ્યોતિ મને દોરે. બીજી કાંઈ ખબર જ પડતી નથી. શરીરનું કાંઈ ભાન જ રહેતું નથી.

મેં કહ્યું, થોડુંક ભાન રાખજો. આપણે તો હજુ મુસાફરી લાંબી કરવાની છે. હજુ કેટલાય સ્થળોમાં જવાનું છે. તેઓ કહે પણ કેવી રીતે ભાન રાખું. રામકૃષ્ણદેવનું સ્વરૂપ જોઉં ને જ્યોતિ યાદ આવે છે અને તરત જ મારું મન એકદમ એવું ડૂબી જાય છે કે કાંઈ ખબર જ પડતી નથી.

એક દિવસ તો તેઓ લાંબા સમય સુધી બેઠા હતા. મારે ઊભા થઈ જવું પડ્યું. મને થયું કે જો આમ ને આમ રાહ જોઈ બેસી રહીશું તો કેટલો બધો સમય જતો રહેશે. એમના નેત્રોમાંથી તો આંસુઓ ચાલ્યા જ કરતા હતા. એમને શરીરનું ભાન જ હતું નહીં. કાળનું ભાન જ હતું નહીં. દેશનું ભાન જ હતું નહીં.

મને થયું કે હું હવે ઉઠું તો મારી સાથેના બીજા પણ ઉઠી શકે ને આજુબાજુની બીજી જગ્યાઓ પણ આપણે જોઈએ. હું ઉભો થયો પછી શાંતિથી મા ઉભા થયા.

મા કહે, આ સ્થાનમાં કોણ જાણે કેમ પણ મને એવું થઈ જાય છે. સ્થાનનો ચમત્કાર હોય છે.

જો સાધકની થોડીક ભૂમિકા તૈયાર હોય, થોડોક અધિકાર હોય, થોડીક સાત્વિકતા હોય અને જો સાધક પરમાત્માનું નામસ્મરણ, એનો આધાર લે, પરમાત્માનું ધ્યાન ધરે, એના કોઈપણ સ્વરૂપને યાદ કરે તો એનું મન સહેલાઈથી ધ્યાનમાં લાગી જાય, ડૂબી જાય. પછી એને બહુ વિશેષ પરિશ્રમ કરવો ના પડે. શમ અથવા તો મનોનિગ્રહ એને માટે સહજ બની જાય. એ મનની અંદરની દુનિયામાં, આત્માની અંદરની દુનિયામાં અનાયાસે અવગાહન કરી શકે અથવા તો ડૂબકી મારી શકે.

તો આ ત્રીજું સાધન છે-ભક્તિનું સાધન, પ્રેમનું સાધન, સંકીર્તનનું સાધન, પરમાત્માના અનુસંધાનનું સાધન, પરમાત્માની સાથે પોતાની જાતને જોડી દેવાનું સાધન. તો મનોનિગ્રહને માટેના ત્રણ સાધનો છે, આત્મવિચારનું કે જ્ઞાનનું સાધન, ધ્યાનનું-યોગનું કે રાજયોગનું સાધન, અને ત્રીજું સમર્પિત થઈ જવાનું, પોતાની જાતને જોડી દેવાનું, પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું સાધન. એ દ્વારા પણ મન આપોઆપ સ્થિર થઈ જાય, વશ થઈ જાય. વિકારો અને વાસનાઓમાંથી આપોઆપ મુક્ત થઈ જાય. મન નિર્મળ હોય, મનમાં વિકાર કે વાસના પેદા જ ન થાય.

ઘણાંના મનમાં વિકાર અને વાસના પેદા થાય એને દબાવી દેવી પડે, જીતવી પડે, વશ કરવી પડે. પણ 'મા'ની એવી અવસ્થા મેં જોઈ છે કે એમને વાસના પેદા થતી જ નથી. એમને શરીરનો ખ્યાલ જ રહેતો નથી. એમની અંદર દેહનો અધ્યાસ જ નથી. એમનામાં કોઈ જાતના શારિરીક વિકારો જ નથી. જેવી રીતે એકદમ નાની કુમારિકા હોય, જો કે કલિયુગમાં તો કુમારિકાઓને પણ વાસના થતી દેખાય છે. પણ એકદમ નાની કુમારિકા હોય અને જેવી રીતે નિષ્પાપતા એની અંદર હોય એવી નિષ્પાપતા 'મા'ની અંદર હું જોયા કરું છું. તેઓ મારી પાસે રહ્યા છે ત્યારથી નિરંતર જોયા કરું છું. મને એમ લાગે છે કે એમના પર પરમાત્માની પરિપૂર્ણ કૃપા છે. નહીં તો મોટા મોટા મહાત્માઓની અંદર પણ એવી ભૂમિકા દેખાતી નથી. મેં મારા જીવનમાં કેટલાય મહાત્માઓને જોયા છે, પુરુષ મહાત્માઓને પણ જોયા છે. કારણ કે મારું આખું જીવન જ એ જાતનું છે. પરંતુ તેમનું મન પણ અખંડ રીતે પરમાત્માની અંદર નથી રહેતું. 'મા'નું મન અખંડ રીતે પરમાત્માની અંદર રહે છે. રાત્રે પણ હું ઘણીવાર જોઉં તો તેઓ બેઠેલા હોય કે આંટા મારતા હોય. મા કહે કે રાત્રે પણ મારું મન પરમાત્માની અંદર જ લાગેલું રહે છે. પ્રકાશ મારી ચોતરફ ફર્યા જ કરે છે. પ્રકાશરૂપે પરમાત્મા પોતે આવીને મને પરિચય પ્રદાન કરે છે. મને પોતાના અનુગ્રહનો અનુભવ કરાવે છે.

અધ્યાત્મમાર્ગની સાધનાના શિખર પર પહોંચેલા આત્માઓ પુરુષાર્થ કરીને ત્યાં પહોંચે છે અને જ્યારે સામાન્ય મનુષ્યો એમને જુએ ત્યારે એમને પ્રેરણાની પ્રાપ્તિ થાય છે કે આપણે પણ આવી રીતે આગળ જઈ શકીએ.

Longfellow એ અંગ્રેજીમાં બહુ સુંદર કાવ્ય લખ્યું છે. એની અંદર ચાર લીટીઓ બહુ સારી લખી છે. એ ચાર લીટીઓમાં Longfellow લખે છે કે 'મહાપુરુષોના જીવન આપણને એ વાતની સ્મૃતિ કરાવે છે કે આપણે પણ એમની પેઠે મહાન બની શકીએ.

Lives of great men all remind us
We can make our lives sublime
And departing leave behind us
footprints on the sands of time.

સમયની રેત ઉપર એવા પગલાઓને મૂકી જઈએ કે જે પગલાઓને જોઈને બીજા પથિકો-મુસાફરો આગળ વધી શકે, આધ્યાત્મિક વિકાસને માર્ગે આગેક્રમ કરીને પોતાના જીવનને સફળ અથવા તો ધન્ય બનાવી શકે.

ભગવાન કહે છે કે જેને અધ્યાત્મ માર્ગના સર્વોચ્ચ શિખર પર પહોંચવું હોય, એણે મનનો નિગ્રહ કર્યા સિવાય છૂટકો નથી. પુરુષાર્થ કરવાની સાથે સાથે અધ્યાત્મ માર્ગના ઉંચામાં ઉંચા શિખર પર જે પહોંચી જાય તે પોતાના જીવનની અંદર મનનો નિગ્રહ કરનારા હોય છે. મનનો નિગ્રહ એટલે મનનો કાબૂ. મન જે કહે તે ન કરવું. મન જે કહે તેને તપાસવું, ચકાસવું. પૂછવું કે આ કરવા જેવું છે અને પછી જો કરવા જેવું હોય તો કરવું. ન કરવા જેવું હોય તો ન કરવું. ચોકડી મારી દેવી.

સામાન્ય મનુષ્યો મન જે કહે તેમ કરતા હોય છે. તેઓ વિચાર જ કરતા નથી કે આ કરવા જેવું કે નહીં. મનમાં એક વિચાર પેદા થયો - પછી ભલે તે વિચાર સારો હોય કે ખરાબ પણ તરત જ એનો અમલ કરી દીધો. પરંતુ જે ઉંચી કોટિના માનવો હોય એ પોતાના મનનું પૃથ્થકરણ કરે છે, નિરીક્ષણ કરે છે, પોતાના વિચારો અને ભાવોને તપાસે છે અને તપાસ્યા પછીથી નક્કી કરે છે કે આ વિચારો અને ભાવો આપણા વિકાસમાં મદદરૂપ છે કે બાધક છે. જો બાધક હોય તો તે વિચારો, ભાવો ને તેવી પ્રવૃત્તિઓને પોતાના જીવનમાંથી કાઢી નાંખે છે. એનું અનુસરણ અથવા તો અનુકરણ કરતા નથી. અને જે સારા વિચારો છે તેનું અનુસરણ કરીને આગળ ચાલે છે.

પરમાત્માની ભક્તિનો માર્ગ સરળમાં સરળ છે. ધ્યાન કરતાં કરતાં પણ પરમાત્માની ભક્તિનો આધાર લઈ શકાય અને આત્મવિચાર કરતાં કરતાં પણ પરમાત્માની પ્રીતિનો આધાર લઈ શકાય. પરમાત્માની પ્રીતિનો આધાર લઈ જે જીવ પરમાત્માની શરણાગતિનો સ્વીકાર કરે છે તેને પરમાત્મા સર્વ પ્રકારે અભય બનાવે છે. જેવી રીતે પારસ તેના સંસ્પર્શથી લોઢાને કંચન બનાવી દે, તેવી રીતે પરમાત્મા સાધકને કંચનમય કરી દે છે, નિષ્કલંક બનાવી દે છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતની અંદર શુકદેવજી મહારાજે એક સ્ત્રીનું સુંદર મજાનું દૃષ્ટાંત મુકેલું છે. એ સ્ત્રી પોતાના શરીરથી સર્વાંગસુંદર નથી. એનું શરીર કુરૂપ છે. એ ત્રણ ઠેકાણેથી વાંકી વળી ગયેલી છે એટલે એનું નામ ત્રિવકા પડેલું. એને કુબ્જા પણ કહેવામાં આવતી. ત્રિવકા કંસની પરિચારિકા-દાસી-સેવિકા હોવાથી રોજ કંસને સૌંદર્યના પ્રસાધનો તૈયાર કરીને પહોંચાડવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે ગોકુળ અને વૃંદાવનને ત્યાગીને મથુરાની પુષ્યભૂમિમાં પ્રવેશ્યા ત્યારે આ ત્રિવકા રાજમાર્ગ પરથી પોતાના હાથમાં

પૂજાનો થાળ લઈને કંસના રાજપ્રસાદ તરફ જઈ રહી હતી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એને પ્રેમથી બોલાવી, સુંદરી ! ક્યાં જાય છે? કુબ્જાને બહુ આશ્ચર્ય થયું અને શરમ પણ આવી. ભગવાન કૃષ્ણનું સ્વરૂપ તો સર્વાંગસુંદર હતું પણ કુબ્જાને પોતાને ખબર હતી કે મારું શરીર તો ત્રણ ઠેકાણેથી વાંકું, ખોડવાળું છે. હું સર્વાંગસુંદર નથી છતાં આ પુરુષ મને સુંદરી એવું સંબોધન કરે છે. ખરેખર હું સુંદરી હોત તો કેવું સારું!

ભગવાન આવી રીતે પ્રત્યેક જીવને કહે છે કે તું સર્વાંગસુંદર છે. Every soul is potentially Divine. અયમ્ આત્મા બ્રહ્મ । આ આત્મા બ્રહ્મ છે, પરમાત્મસ્વરૂપ છે, સચ્ચિદાનંદ છે. શુદ્ધોક્તિ, બુદ્ધોક્તિ, નિરંજનોક્તિ - તું શુદ્ધ છે, બુદ્ધ છે, નિર્મળ છે, પણ તું તારા વાસ્તવિક સ્વરૂપને ભૂલી ગયો છે. સંસારની અંદર ગુલામ બનીને શ્વાસ લઈ રહ્યો છે. તું તો શહેનશાહ છે, પરમાત્માનો પ્યારો છે, પરમાત્માનો પ્રતિનિધિ છે, પાર્ષદ છે, અવિનાશી છે, અજર છે, અમૃતમય છે, અજન્મા છે, આત્મસ્વરૂપ છે. ભગવાને સુંદરી કહ્યું તે બરાબર જ હતું. દરેક જીવ સુંદર છે પણ એની સુંદરતા ચાલી ગઈ છે. એ સુંદરતાને અનુભવી શકતો નથી. ત્રણ ઠેકાણે વાંકો બની ગયો છે. ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિ-પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો - સત્વ, રજ અને તમની અંદર એવો તો બંધાઈ ગયો છે, આસક્તિ કરી બેઠો છે કે એનું જે મૂળભૂત સ્વરૂપ છે તેને ઓળખતો નથી. બેડોળ, કુરૂપ, પ્રેત જેવો બની ગયો છે.

જુદા જુદા માનવો જગતની અંદર આપણને દેખાય. કેટલાકને જોઈએ તો આપણને દેવ જેવા લાગે, દિવ્યતાથી ભરેલા લાગે. ઈશ્વરસદૃશ, ઈશ્વરના પ્યારા, પરમાત્માના પ્રતિનિધિ હોય એવા આપણને દેખાઈ આવે. વલ્લભાચાર્ય કહે છે મધુરાધિપતિ અખિલમ્ મધુરમ્ । મધુરતાના અધિપતિ એવા ભગવાનનું બધું જ મધુર લાગે. એમાં કદ જોવું કાંઈ દેખાય જ નહીં.

દરેક જીવ સંસારમાં સુંદર થઈને આવ્યો. પણ અત્યારે પૂજા કોની કરી રહ્યો છે ? કૃષ્ણની નથી કરતો, કંસની કરે છે. દૈવી સંપત્તિની નથી કરતો, આસુરી સંપત્તિની કરે છે, સેવન પણ કોનું કરે છે? સદ્વિચારોનું નહીં પણ દુર્વિચારોનું, સદ્વ્યવહારનું નહીં પણ દુર્વ્યવહારનું. એને લીધે એ દુઃખી છે. ત્રણ ઠેકાણેથી વાંકો થઈ ગયો છે, લાચાર બન્યો છે. પોતે શહેનશાહ હોવા છતાં એને કોઈનું દાસત્વ કરવું પડે છે, કોઈકની ગુલામી કરવી પડે છે.

ભગવાને કહ્યું, સુંદરી! ક્યાં લઈ જાય છે આ? ભગવાન જીવને યાદ દેવડાવે છે.

‘ક્યાં જાય છે?’

કંસની પાસે જાઉં છું.

‘કંસની પાસે જાય છે? આ તો મારું છે. કંસનું માનીને ત્યાં લઈ જાય છે?’

ईशावास्यं ईदम् सर्वम् यत् किंचित् जगत्याम् जगत् । આ જગત તો પરમાત્માથી વ્યાપેલું છે. જગત નામની જે કાંઈ જડચેતનાત્મક વસ્તુ છે, પરમાત્મા તેના માલિક છે. એને વળી તું બીજા કોની પાસે લઈ જાય છે? બીજા કોની સેવા કરે છે? એથી ભગવાને થાળ લઈ લીધો.

જીવ કાંઈ સમજીને ભગવાનને સમર્પણ કરવાનો છે? આપણે ઘણુંય સાંભળીએ અને ઘણુંય વાંચીએ અને કથામાં પણ કહીએ પણ કરવાનું કામ બહુ અઘરું. કહેવાનું અઘરું નથી. કહેવાનું તો સહેલું છે. ક્રોધ નહીં

કરતા. પણ વખત આવે ત્યારે ન કરો ત્યારે ખરું ગણાય. કહેવામાં બહુ પરાક્રમ કરવું પડતું નથી. કામવાસનાથી મુક્ત રહેજો. પણ વખત આવે ત્યારે ખબર પડે કે કેવી રીતે મુક્ત રહેવાય છે. કેવી રીતે પવિત્ર જીવન જીવાય છે. અહંકાર ન રાખતાં એમ કહેવાનું બહુ સહેલું છે. કોઈ ભાષણ કરવાનું કહે તો અડધો-પોણો કલાક બોલી જવાય. પણ ભાષણ કર્યા પછી નીચે ઉતરીએ અથવા નીચે બેસીએ ત્યારે આપણી અંદર અહંકાર આવી જાય કે મેં કેવું સારું ભાષણ કર્યું! કોઈ કહે બહુ સારું ભાષણ કર્યું હો! તો કહીએ, આજે જ ખબર પડી. લ્યો! તરત પેલો અહંકાર આવીને બેસી જાય. કારણ એ નિર્મૂળ થયો ન હોય. સંગ-પ્રસંગે પાછો આવી જાય. નિર્મૂળ તો કોઈકની અંદર જ થાય. આવી રીતે બોલવાનું સહેલું છે પણ કરવાનું બહુ અઘરું છે. જીવ સમજે છે કે ભગવાનનું છે, પણ ભગવાનને સમર્પિ શકતો નથી.

કુબ્જાને સંકોચ થયો. ભગવાન બળજબરી કરીને કુબ્જાની પાસે ગયા. અને કુબ્જાના પગ ઉપર પોતાનો પગ મૂક્યો અને કુબ્જાની જે હડપચી હતી, એની આગળ પોતાના હાથને રાખ્યો અને ધીરેથી હડપચીને ઊંચી કરી એટલે કુબ્જાનું જે ત્રણ ઠેકાણેથી વાંકુ વળેલું શરીર હતું તે ભગવાને કહ્યું હતું તેમ સુંદરતમ-સર્વાંગસુંદર બની ગયું. કુબ્જાને પોતાને નવાઈ લાગી કે અરેરે...હું કેવી રીતે સારી થઈ ગઈ. સંતોના સંસ્પર્શથી, પરમાત્માના અનુગ્રહથી જીવ પણ આવી રીતે સર્વાંગસુંદર બની જાય છે. વાંકો ચાલનાર સીધો થઈ જાય. જો કે કેટલાક જીવ વાંકુ જ બોલે, સીધો જવાબ જ ન આપે.

અમારે ત્યાં એક શાસ્ત્રી હતા એને કોઈ પૂછે કે શાસ્ત્રીજી મહારાજ! એકાદશી ક્યારે?

તે કહે, ગમે ત્યારે હશે. તમારે તો કરવાની જ છે. તો કરી લેજો.

એમના ધર્મપત્ની અંદર સાંભળતા હોય તો બહાર આવીને કહે કે આટલું બોલવામાં તમને જેટલો વખત લાગે છે એટલો જ વખત તમે જો એમ કહો કે આટલી તારીખે (અગીયારશ) છે. તો? સાંભળનારને કેટલો સંતોષ થાય?

તો તે કહે, બેસ બેસ, ભસવાનું બંધ કર.

એમના હાથમાં પાછી ગીતા હોય, કારણ કે એમનો નિયમ કે રોજ અઢાર અધ્યાયનો પાઠ કરવાનો. પણ બોલવાનું કુહાડીના ઘા જેવું. જરાય મધુર નહીં.

કોઈ જઈને કહે, શાસ્ત્રીજી તમારી ભાગવતની કથા કયા દિવસથી શરૂ કરશો?

તો કહે, થશે ત્યારે ખબર નહીં પડે?

લ્યો.... ગુરુવાર, એક જ શબ્દમાં કહેવું હોત તો પતી જાય. પણ જવાબો જ આવા. વાંકુ બોલવાનું. સીધું નહીં બોલવાનું. સીધું બેસે પણ નહીં. બેસે તો પણ એવી રીતે બેસે કે બે જણની જગ્યા રોકે. બસમાં બેઠા હોય કે ટ્રેનમાં બેઠા હોય. કોઈને આવતા જુએ એટલે ટુંકા કરવાને બદલે પગ પહોળા કરે. બેસતાંય બરાબર ફાવે નહીં. ખાતી વખતે પણ એવા ફાંકા મારે કે અડધું બહાર પડે અડધું અંદર જાય.

જીવન જીવવું એ પણ કળા છે. કેમ ચાલવું, કેમ બેસવું, કેમ ઉઠવું, કેમ ઉંઘવું- એ બધી કળા છે. Art of living એટલે કળાત્મક રીતે જીવન જીવવાની કળા. મનુષ્યને છાજે એ રીતે આપણે જીવવાનું છે. ભગવાનની કૃપાથી સર્વાંગસુંદર બની જવાય છે. જીવન આખું મધુમય થઈ જાય છે.

કુબ્જાએ જોયું કે ઓહોહો...શરીર આખું સીધું થઈ ગયું. વક્તા બધી ચાલી ગઈ. તરત જ એણે ભગવાન કૃષ્ણના કપડાંને પકડી લીધું. જે ભગવાને આટલો બધો અનુગ્રહ કર્યો એ ભગવાનને કેમ જવા દેવાય? પછી જીવ સમજે છે પણ પહેલાં નથી સમજતો.

કુબ્જાએ કપડું પકડી લીધું ને કહ્યું, મારા અતિથિ બનો. તમે મને નવજીવનનું દાન કર્યું, તમે મને સર્વસ્વ આપી દીધું. હું તો તમારા મહિમાને સમજતી નહોતી.

જીવ અજ્ઞાની છે. શિવના મહિમાને કેવી રીતે સમજી શકે? શિવ કૃપા કરે તો જ સમજાય. નહીં તો સમજાય નહીં. શિવના મહિમાને સમજવાનું બહુ અઘરું. જે શિવસ્વરૂપ બનવાની કોશિશ કરતા હોય, અથવા શિવસ્વરૂપ બની ચૂક્યા હોય એવા સંતપુરુષોના મહિમાને પણ સમજવાનું બહુ અઘરું. સંતોને સમજવા અઘરાં તો સંતોના સ્વામી ભગવાનને સમજવાના તો કેટલા અઘરા. એ કૃપા કરે તો જ સમજાય.

કુબ્જાએ તરત ભગવાનને કહ્યું, મારા અતિથિ બનો. મારે ઘેર ચાલો. હવે આ સૌંદર્ય કોને માટે? હવે આ યૌવન કોના માટે? હવે આ સર્વાંગસુંદરતા કોને માટે? તમે મારે ત્યાં ચાલો. હું તમને સુખ આપી શકું. જીવ તો આ રીતે જ વિચારે ને કે ભગવાને જે આપ્યું તેનો વિનિયોગ ભગવાનની પ્રસન્નતાને માટે કરવો. પણ જુઓ, ભગવાની લાક્ષણિકતા. ભગવાન ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયના આગળના શ્લોકમાં જ કહે છે

યદા હિ નેન્દ્રિયાર્થેષુ ન કર્મસ્વનુષજ્જતે ।
સર્વસંકલ્પસંન્યાસી યોગારૂઢસ્તદોચ્યતે ॥૬-૪॥

જ્યારે ઇન્દ્રિયોના બધા વિષયોમાંથી, બધાં રસોમાંથી, બધા પદાર્થોમાંથી મન ઉપરામ થઈ જાય છે, તેની કોઈ આસક્તિ રહેતી નથી, કોઈ પણ પ્રકારના લૌકિક પારલૌકિક કર્મ માણસના મનને પોતાની તરફ ખેંચતા નથી, કોઈ પણ પ્રકારના સંકલ્પો મનમાં પેદા થતાં નથી ત્યારે માનવ યોગારૂઢ થયેલો ગણાય છે. ભગવાને Theory ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહી પણ practice ભાગવતની અંદર બતાવી.

મને એક કથાકાર ભાઈએ કહેલું કે કૃષ્ણ ભગવાનની બુદ્ધિ થોડી કાચી ખરી.

મેં કહ્યું, કેમ?

તે કહે, આવી સર્વાંગસુંદર ત્રિવક્ત્ર કુબ્જા આમંત્રણ આપે તો મારો જેવો હોય તો તરત પહોંચી જાય.

મેં કહ્યું, એટલે જ તો તમને અમે ભગવાન કહેતા નથી ને ભાઈ. ભગવાનમાં અને તમારામાં આટલો જ ફેર છે. ભગવાનને માયા આકર્ષી શકતી નથી. ભગવાન માયાની વચ્ચે રહે તો પણ માયાના પતિ બનીને રહે છે અને તમે તો માયાને જુઓ ત્યાં જ ઘડિયાળના લોલકની પેઠે આઘાપાછા થવા માંડો છો. અને માયાને અડ્યા ન અડ્યા ત્યાં તો ઘબોનારાયણ થઈ જાવ. તમારું બધું જ ભુલાય જાય. પરંતુ ભગવાનને જુઓ. એ તો સ્પર્શ કરે છે છતાં કડછી જેવા રહે છે. એમને કાંઈ અડતું જ નથી. કશાનો સ્વાદ નહીં, કશામાં લિપ્ત નહીં, કમળની જેમ રહે છે.

ભગવાને કુબ્જાને 'ના' કહી પણ તમે ના કહી શકો?

ભાઈ કહે, મને તો કોઈ આમંત્રણ આપે તેની રાહ જોઉં છું.

જે ના કહે છે તેમને કહેનારા ઘણાં મળે છે અને જે રાહ જુએ છે એને કોઈ કહેનારું મળતું નથી.

ભગવાને કહ્યું, સુંદરી! તારો અતિથિ બનીશ પણ મારું કર્તવ્ય પૂરું કર્યા પછી. હમણાં નહીં. હું અત્યારે મથુરાના રાજમાર્ગ પર કંસના નાશના ઉદ્દેશથી ચાલી રહ્યો છું. એ મારું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. એ પૂરું કરીને પછી તારે ત્યાં આવીશ. પછી અવશ્ય તારો અતિથિ થઈશ. ત્યારે તું મારી સેવા કરજે ને પ્રસન્નતાની પ્રાપ્તિ કરજે. એ તારો અધિકાર છે. જીવનો અધિકાર છે.

ભગવાન ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહે છે કે જે માનવ સંસારના ભોગોથી, ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી લિપ્ત ન થાય, સંસારના પ્રલોભનો ને આકર્ષણો જેને પોતાના કર્તવ્યોમાંથી ડગાવી ન શકે, ચલાયમાન ન કરી શકે તે યોગારૂઢ કહેવાય. તેવી યોગારૂઢતાની અવસ્થા ભગવાન કૃષ્ણના જીવનમાં દેખાય છે.

કુબ્જાને ઘણી ઈચ્છા હતી કે ભગવાનને અત્યારે જ ઘરે લઈ જાઉં પણ ભગવાને કહ્યું હમણાં નહીં, પછી અવશ્ય આવીશ. વચન પાળીશ અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વિદાય થયા. ભગવાનના અસીમ, અસાધારણ અનુગ્રહને પામીને કુબ્જા સર્વાંગસુંદર બની ગઈ. કંસનો નાશ થયો પછી ભગવાન ત્રિવક્રા અથવા કુબ્જાના ઘરમાં એના મહેમાન થઈને થોડા દિવસ રહ્યા એવું શ્રીમદ્ ભાગવતની અંદર આવે છે.

પછી તો ભગવાન જીવના મહેમાન થવાના જ ને! પછી ભગવાન જીવને છોડીને ક્યાંય નહીં જવાના. જીવને પછી એમ જ લાગવાનું કે ભગવાન મારી સાથે ને પાસે જ છે. જ્યારે એકરૂપતા થઈ જાય ત્યારે જીવને પરમાત્માના પરમ અનુગ્રહનો અનુભવ થવાનો. ત્યાર પછી જીવની એવી ભૂમિકા અને અવસ્થા આવવાની કે જીવ ભગવાનથી એક ક્ષણને માટે પણ છૂટો નથી એવું એને લાગ્યા કરવાનું. હું ભગવાનથી અલગ નથી થઈ શકતો ને ભગવાન મારાથી અલગ નથી થઈ શકતા. હું ભગવાનને છોડીને ક્યાંય જઈ શકતો નથી ને ભગવાન મને છોડીને ક્યાંય જઈ શકતા નથી. ભગવાન મારામાં છે ને હું ભગવાનમાં છું. ભગવાન મારી પાસે છે ને હું ભગવાનની પાસે છું. અમે અવિભાજ્ય-અખંડ-અવિભક્ત રીતે એકમેકની પાસે અને સાથે રહીએ છીએ. આવો અનુભવ થાય છે. શ્રીમદ્ ભાગવત આ રીતે કહે છે.

ભગવાનની કૃપાથી ત્રણ પ્રકારની ગાંઠોવાળો, ત્રિગુણમાં બંધાયેલો જીવ કુબ્જાની જેમ સર્વાંગસુંદર બની જાય, યોગારૂઢ થઈ જાય પછી એને ઈન્દ્રિયોના આકર્ષણ સતાવી શકે નહીં. વિષયોની મોહિની એને સંમોહિત કરી શકે નહીં. એ કર્તવ્યને ભૂલે નહીં. જેની સાથે જે પ્રકારના વ્યવહારો કરવાની આવશ્યકતા છે તે તે પ્રકારના વ્યવહારો કરે. ભાન ભૂલ્યા સિવાય કરે, અલિપ્ત રીતે કરે, દૃષ્ટા બનીને કરે. પોતાના જીવનના ધ્યેયને યાદ રાખીને કરે. પરમાત્માની અંદર પોતાની વૃત્તિને, પોતાના મનને પરોવીને કરે. પ્રાણને પ્રસ્થાપીને કરે. આ પ્રકારની અવસ્થાની પ્રાપ્તિ જ્યારે માનવને થઈ જાય ત્યારે એ માનવને શાંતિનો અનુભવ થાય, પ્રસન્નતાનો અનુભવ થાય.

પછી એણે કાર્ય તો કરવું જ પડશે. વેપારીને વેપાર કરવાનો છે, નોકરીવાળાને નોકરી કરવાની છે. જો ગૃહસ્થાશ્રમમાં પડ્યા હોય તો છોકરાઓને ઠેકાણે પાડવાની ચિંતા તો કરવી જ પડશે ને, થોડીક પ્રવૃત્તિ તો કરવી જ પડશે. એમ કાંઈ આળસુ થઈ બેસી રહીશું તો ચાલશે? જેમને કાંઈ જ ન્હાવા નીચોવાનું નથી, જે ત્યાગી બની ગયા, જેમનો છોકરાં-છેયા નથી, જેમને સ્ત્રી નથી, એ લોકો પણ જ્ઞાણાઓ કરવા માંડ્યા, આશ્રમો અને મઠોની ચિંતા કરવા લાગ્યાં, ગુરુભાઈઓની ચિંતા કરવા લાગ્યા. તો આપણે તો પવિત્ર ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશેલા છે. આપણું તો કર્તવ્ય છે.

ચારેયમાં આશ્રમમાં જો કોઈ ઉત્તમમાં ઉત્તમ આશ્રમ હોય તો તે ગૃહસ્થાશ્રમ છે. જો ગૃહસ્થાશ્રમને સારામાં સારી રીતે પાળવામાં આવે તો સંન્યાસ પણ એની આગળ ફીકો પડે. જો ફૂતરું તારે ગામ ભણી અને શિયાળ તારે સીમ ભણી-એવો ગૃહસ્થાશ્રમ ના હોય, રોજ ખખડાટ ન થતો હોય, વિચારો-ભાવો-વૃત્તિ એક, આ જાતનું હોય તો - એ ગૃહસ્થાશ્રમ સ્વર્ગના દેવોને પણ દુર્લભ છે. પછી સંન્યાસની આવશ્યકતા જ ક્યાં છે? જે ગૃહસ્થાશ્રમમાં સરખા મનવાળા માનવો છે, પતિ-પત્ની બંને ધ્યાન ધરે છે, સમય પર જપ કરે છે, સ્વાધ્યાય કરે છે અને પતિ-પત્ની તરીકેની ફરજ પણ બજાવે છે, પોતાની સંતતિમાં સંસ્કારોનું સિંચન કરવાના પ્રયત્ન કરે છે. યાદ રાખે છે કે સંતોનો બાળગોપાળો છે. ગૃહસ્થાશ્રમી તરીકે આપણી જવાબદારી છે કે એમની અંદર સંસ્કારોનું સિંચન કરીએ. એક એક ગૃહસ્થાશ્રમી સંકલ્પ કરે કે બે છોકરાં, ત્રણ છોકરાં, ચાર છોકરાં હોય તો ઓછામાં ઓછું એક સંતાન રાષ્ટ્રને સમર્પિત કરે. એક સંતાન-પુરુષ હોય કે સ્ત્રી- ન પરણે અને રાષ્ટ્રની તથા સમાજની સેવા કરે. લગ્ન કરે તો પણ એને એવા સંસ્કારોથી સંપન્ન બનાવીએ કે જ્યાં જાય ત્યાં ભગવાનની સેવા, સમાજની સેવા અને જે ઘરમાં હોય તે ઘર અને કુટુંબની સેવા કરે. પતિ-પત્ની તરીકે સંતાનો પ્રત્યેની આપણી જવાબદારી છે. આવો આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ હોય તો સંન્યાસ પણ એની આગળ ફીકો થઈ જાય, નીરસ થઈ જાય. એ ગૃહસ્થાશ્રમમાં સંન્યાસનું મંગલમય મંદિર પેદા થઈ જાય છે. એના દર્શન કરવાને માટે દેવોને શું ભગવાનને પણ આવવું પડે છે. આવા ગૃહસ્થાશ્રમી જોઈએ.

ગૃહસ્થાશ્રમ એટલે ગૃહસ્થોનો આશ્રમ, સુંદરમાં સુંદર આશ્રમ. એમાં ધર્મ પણ થાય, એમાં કામેચ્છા પણ પૂરી થાય. એને માટેનો પણ અવકાશ છે. એની સાથે સાથે અર્થનું ઉપાર્જન, એની સાથે સાથે મોક્ષ. એને માટેની સાધના. ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષ. આપણા બધા જ પ્રાચીનકાળના ઋષિઓ જુઓ. વેદ-ઉપનિષદ કાળના બધા જ ઋષિઓ આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમી હતા. અત્રિ-અનસુયાને જુઓ, વસિષ્ઠ-અરૂંધતીને જુઓ. બધી જ ઋષિપત્નીઓ તપસ્યાની અંદર સંલગ્ન રહેનારી, પોતાના પતિઓને સહાયતા કરનારી હતી. આ જાતનો ગૃહસ્થાશ્રમ ભારત વર્ષની અંદર આજે જોઈએ છે.

લગ્નને ધિક્કારતા નહીં, સંતાનોને ધિક્કારતાં નહીં, ગૃહસ્થાશ્રમને ધિક્કારતા નહીં. ધિક્કારશો તો પણ એમાંથી ક્યાંયે નીકળી શકો તેમ નથી. તમે ખેતરો વેચાણ લઈને ખેડી નાખ્યાં છે. હવે તમે ક્યાંયે જઈ શકો એમ નથી. જવાની જરૂર પણ નથી. જ્યાં છો ત્યાં સારી રીતે રહેતા શીખી જાવ. દૃષ્ટિને બદલાવી દો, વૃત્તિને બદલાવી દો, ભાવનાને ઉદાત્ત બનાવી દો, તો જીવનમાં આનંદ આનંદ થાય. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને ભક્તિ થાય, ધ્યાન-ધારણા થાય, સત્સંગ થાય, શાસ્ત્રોનું અધ્યયન થાય, સેવા પણ કરાય અને હાથ લાંબો કરી દાન પણ દેવાય. બધું જ કરાય.

આખી જીંદગી કાંઈ શરીરની સાથે જ રમ્યા કરવાનું છે? ઠીક છે નાના હતા ને કર્યું, થોડા મોટા થયાને કર્યું પણ કાયમ થોડું હોય. આપણે કાંઈ બોર્ડ લખવા પડે કે 'હમ દો હમારે દો'. આવું ઋષિઓના દેશ ભારતમાં સારું લાગે છે? ધીરે ધીરે સંયમ તરફ ચાલ્યા જ જવાનું. સમજીને ચાલ્યા જવાનું કે ખલાસ-અલમ્. આટલા વરસનું લગ્નજીવન થયું હવે અલમ્. હવે ઘસાયેલી શક્તિઓને ફરી પાછી ભરપાઈ કરીએ. સારા કામોમાં લગાવી દઈએ. આટલા સંતાન થયા અથવા ન થયા પણ લગ્નજીવનનો આટલો ટાઈમ થઈ ગયો તો હવે બહુ થયું. પવિત્ર પ્રેમસંબંધ રાખો અને આત્મિક વિકાસના ક્ષેત્રમાં આગળ વધવાની પ્રવૃત્તિ કરો. તો

જીવનમાં આનંદ આનંદ થઈ જાય. આ જાતનો આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ હોય તો એની અંદર રહીને પણ યોગારૂઢ થવાય. કોઈ પણ પ્રકારના દુન્વયી વિષયોના આકર્ષણો પછી એ ગૃહસ્થાશ્રમીને સતાવી શકે નહીં. એ નિર્મળ બની જાય, નિષ્કલક બની જાય. પોતાનું જીવન બને તેટલું પવિત્રતાભર્યું જીવે અને પરમાત્માને સમર્પિત થઈ જાય.

ભગવાને ગીતામાં ક્યાંય પણ ગૃહસ્થાશ્રમ કે કર્તવ્યની વિરુદ્ધમાં કોઈ ઉપદેશ આપ્યો. ઉલટું કર્તવ્યનું અનુસ્થાન કરવાનો સંદેશ આપ્યો છે. ભગવાન કહે છે કે જ્યાં પણ છે ત્યાં રહીને માનવ આગળ વધે. જ્યાં પણ છે ત્યાં રહીને આદર્શ માનવ બનવાની કોશિશ કરે. બીજાને ઉપયોગી થવાનું વ્રત લે તો એનું જીવન સફળ બની જાય. ભગવાન કૃષ્ણનું પોતાનું જીવન પણ આદર્શ જીવન હતું.

આ રીતે વિષયોના આકર્ષણો ધીરે ધીરે ઓછા થઈ જાય, સંસારની રસવૃત્તિઓ ઓગળી જાય. પછી પરમાત્માને સમર્પિત થવાય. અને તો જીવનમાં આનંદ આનંદ છવાઈ જાય.

પ્રભુ પ્રેમ જાગી ગયો મારા પ્રાણમાં.....

આતમ ડૂબી ગયો રસપાનમાં.....પ્રભુ પ્રેમ.....

તમે ભગવાનની ભક્તિના ભજનો ગાવ તો ઉમળકાથી ગાવ. જેમ જમાઈ ઘેર આવવાના હોય એમ....સારા જમાઈ, અળખામણા નહીં. જમાઈ આવવાના હોય તો સવારથી જ ઉમંગ....ઉમંગ.. શું ખાવાનું બનાવશું ને શું નહીં. એનાથીય વધુ ઉમળકો ભગવાનનું ભજન-સંકીર્તન થાય ત્યારે હોવો જોઈએ. ભગવાન નથી મળતા એનું કારણ જ આ છે કે એટલો તરવરાટ, એટલો ઉમળકો નથી આવતો.

હું હમણાં એટેકમાંથી ઉઠ્યો. કોઈ મને પૂછે તમારી ઉંમર કેટલી? તો હું કહું તેર મહિના થયા. નવેમ્બરની નવમી તારીખે હાઈ એટેક આવ્યો અમદાવાદમાં અને નવેમ્બરની પંદરમી તારીખે બીજો જોરદાર એટેક આવ્યો. ડોક્ટરોએ કહ્યું અડતાલીસ કલાકથી વધારે નથી. હું તો પાછો બેઠો થઈ ગયો. એટલે નવેમ્બરથી ગણો તો હજુ નવેમ્બરમાં એક વરસ થયું. ભગવાનની દયાથી નવી જીંદગી મળી. અને આ જાન્યુઆરી ચાલે છે. એટલે મારી ઉંમર બરાબર તેર મહિના ગણાય. તો પણ જુઓ કેટલો આનંદ. અને તમે? મારાથી મોટાં તોયે ઠાવકા થઈને બેસીને જોયા કરો છો. એટલે જ ભગવાનને મળવામાં વિલંબ થાય છે. ઉમળકો નથી. ખૂબ પ્રેમથી ભજન-સંકીર્તન-ધૂન કરો.

શાંતિપાઠ :

ૐ શાંતિ: ૐ શાંતિ: ૐ શાંતિ: ॥

* * * * *

પ્રવચન પુષ્પ : ૬

સાચા દિલની પ્રાર્થના કદી નકામી જતી નથી. જેનું સત્યાનાશ થઈ ગયું હોય તેવો માણસ જેમ પોકે પોકે રડે તેવી રીતે ભગવાનના વિરહન વેદનાથી વ્યથિત થઈ ભગવાનના દર્શન માટે ભક્ત જ્યારે પોકે પોકે રડવા માંડે છે ત્યારે ભગવાનના દર્શન દૂર રહેતા નથી.

- શ્રી યોગેશ્વરજી

પ્રવચન પુષ્પ : ૬

આત્મસંયમયોગની અંદર ભગવાને મનની સુધારણાને મહત્વ પ્રદાન કર્યું. ભગવાન છઠ્ઠા અધ્યાયની અંદર અર્જુનને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવે છે કે જ્યાં સુધી મનની સુધારણા સમુચિત રીતે સધાય નહીં ત્યાં સુધી આત્મસંયમયોગની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. ભગવાન જે આત્મસંયમયોગનું વિવરણ અથવા વર્ણન ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયની અંદર કરી રહ્યા છે, એ મુખ્યત્વે મનની શુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખે છે. જેમ જેમ મનની શુદ્ધિ સધાતી જાય તેમ તેમ મનની સ્થિરતા પણ સધાતી જાય છે. જેનું મન વિશુદ્ધ હોય છે તેનું મન પરમાત્માનું સ્મરણ કરતાં કરતાં, નામજપનો અથવા તો ધ્યાનનો આધાર લેતાં લેતાં, પરમાત્માનું ચિંતન કરતાં કરતાં આપોઆપ સ્થિરતા ધારણ કરે છે.

અશુદ્ધ મન સહેલાઈથી સ્થિર થઈ શકતું નથી. મન જે જે વિષયોની વાસના અથવા લાલસાથી સંપન્ન હોય, તે તે તરફ પ્રભુ સ્મરણ કરતી વખતે પણ આકર્ષણ અનુભવ્યા કરે અને તે તે વિષયો તરફ ગતિમાન બને છે. ત્યાંથી મનને પાછું લાવવું પડે છે. જેણે પોતાના જીવનની અંદર મનની શુદ્ધિ સાધવાને માટે, પોતાના મનને બને તેટલું સાત્વિક કરવાને માટે, સદ્વિચારો, શુભભાવો અને સુસંસ્કારોથી સંપન્ન કરવાને માટે પ્રયત્નો કર્યા હોય, એવો સાધક પોતાને મનને સહેલાઈથી સ્થિર કરી શકે અને એકાગ્રતાનો આનંદ અનુભવી શકે. પરમાત્માનું સ્મરણ કરતાં કરતાં, સંકીર્તન કરતાં કરતાં, નામજપ કરતાં કરતાં અથવા ધ્યાનનો આધાર લેતાં લેતાં જેમ જેમ મન એકાગ્ર બનતું જાય, સ્થિરતાનો અનુભવ કરતું જાય તેમ તેમ શાંતિ અનુભવાતી જાય. પછી એક અવસ્થા એવી આવે છે જ્યારે મનની ચંચળતાનું સંપૂર્ણપણે શમન થઈ જાય અને મન સંપૂર્ણ શાંત બની જાય છે.

જેવી રીતે સાકરના એક ગાંગડાને પાણીના પાત્રમાં રાખવામાં આવ્યો હોય તો ધીરે ધીરે સાકરનો ગાંગડો પાણીની અંદર ઓગળવા માંડે. ઓગળવાની પ્રક્રિયા એક બે ક્ષણમાં પૂરી થતી નથી. ઓગળવાની એ પ્રક્રિયા ગાંગડો નાંખતાની સાથે પ્રારંભ પામે છે પરંતુ ધીરે ધીરે પૂર્ણાવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યારે ગાંગડો પરિપૂર્ણ રીતે ઓગળી જાય છે પછી તે બહાર દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. આપણે પાણીનો આસ્વાદ લઈએ ત્યારે આપણને સમજાય છે કે જે સાકરનો ગાંગડો પાણીની અંદર હતો તે અત્યારે બાહ્ય દૃષ્ટિએ જોતાં દૃષ્ટિગોચર થતો બંધ થઈ ગયો છે, પાણીની અંદર દેખાતો નથી. તે તો પાણીની અંદર ભળી ગયો છે, assimilate થઈ ગયો છે. એટલો બધો ઓતપ્રોત થઈ ગયો કે એણે પોતાના આકારનો પણ ત્યાગ કરી નાખ્યો.

આવી જ રીતે જે સાધકનું મન પરમાત્માના સ્મરણમનનની અંદર, પરમાત્માના આરાધના ને ઉપાસનામાં જોડાયેલું હોય છે, એ ધીરે ધીરે સ્થિર થતું જાય છે. અને જેમ સ્થિરતા વધતી જાય તેમ તેમ શાંત બનતું જાય છે. પછી સાધકને શરીરનો ખ્યાલ રહેતો નથી. આજુબાજુના વાતાવરણનો ખ્યાલ રહેતો નથી. કેટલો સમય વીતી ગયો તેની ખબર પણ રહેતી નથી. દેશ અને કાળથી ઉપર ઉઠેલું મન, આત્મા અને પરમાત્માની અંદર ઓતપ્રોત બની જાય. પરમાત્માનું અનુસંધાન સાધતા સાધતાં, સર્વપ્રકારની ચંચળતાને પરિત્યાગીને શાંતિનો અનુભવ કરતું થઈ જાય છે. અને મન જ્યારે શાંત બની જાય છે ત્યારે ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે મનની એક બીજી અવસ્થાનો ઉદય થાય છે. શાંત થયેલું મન અંત પામે છે.

અંતાવસ્થાની પ્રાપ્તિ કરે છે. સાંત (સ+અંત)થઈ જાય છે. જ્યાંથી મનનો આરંભ થયો, જે પરમાત્મામાંથી મન પોષણ પ્રાપ્ત કરતું હતું, જે પરમાત્માની અંદરથી શક્તિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી મનની અંદર અહંકારનો ઉદય થતો હતો તે પરમાત્માના પરાત્પર ચેતનની અંદર જઈને મન સમાય જાય છે. તે પછીથી તેના અહંકારનો પણ લોપ થઈ જાય છે. એટલે શાંત અવસ્થા પછી સાંત અવસ્થા થઈ જાય. મન જાણે કે મટી ગયેલું હોય તેવું દેખાય છે.

મન ખરેખર મટી જતું નથી. કારણ કે જાગ્યા પછી મન પાછું કામ કરે છે, પરંતુ કામચલાઉ સમયને માટે મન મટી ગયેલું દેખાય છે. તે સમયે મન સક્રિય હોતું નથી, કાર્યરત બનતું નથી. કોઈ પણ પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પોના પરપોટાઓ કે તર્ક-વિતર્કોના તરંગો એની અંદર ઉદ્ભવતા નથી. એટલે આપણને લાગે છે કે મન સાંત થઈ ગયું. એનો અંત આવી ગયો. જ્ઞાનમાર્ગની અંદર તેને મનોનાશ કહેવામાં આવે છે, મનનો નાશ. પરંતુ ખરેખર મનનો નાશ થતો નથી.

કોઈ પણ વસ્તુનો કાયમી નાશ થતો નથી. જો આપણે એમ માનીએ કે કોઈપણ વસ્તુનો સમૂળગો નાશ થાય છે તો જ્ઞાનમાર્ગના ને વેદાંતના સિદ્ધાંતમાં જ બાધા પેદા થઈ જાય. કારણ કે વેદાંત એમ માને છે કે જે કાંઈ દેખાય છે અથવા અનુભવાય છે તે બધું પરમાત્મા જ છે. તો જો આપણે એમ કહીએ કે મનનો નાશ થાય છે તો પરમાત્માનો નાશ થઈ ગયો એવું આપણે માનવું પડે. કારણ મન પણ પરમાત્મા સ્વરૂપ છે, પરમાત્માનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે એટલા માટે મનનો નાશ થતો નથી. પરંતુ એ પ્રવૃત્તિ કરતું દેખાતું નથી.

જે રીતે કોઈ માણસ મકાનની અંદર પોતાના બારણાં અને બારીઓને બંધ કરીને બેસી ગયો હોય એટલે આપણને એમ લાગે કે એ મકાનમાં નથી એમ. માણસ તો મકાનમાં છે પણ દેખાતો નથી. થોડા વખત પછી મકાનના બારી-બારણાંને ઉઘાડશે એટલે માણસનું દર્શન સહજ બની જશે, અથવા તો માણસ જ્યારે બહાર આવશે એટલે એને જોવાનું કામ સરળ થઈ જશે. એવી રીતે મન ધ્યાન કરતાં કરતાં, પરમાત્માનું સાધન કરતાં કરતાં, એકાગ્રતાનો અનુભવ કરતાં કરતાં, શાંતિનો અનુભવ કર્યા પછીથી સાંત બની જાય છે. કોઈ પણ પ્રકારના સંકલ્પ-વિકલ્પોમાંથી મુક્ત બની જાય છે. તે વખતે આપણને એમ લાગે છે કે મનનો નાશ થઈ ગયો. પરંતુ મનનો નાશ નથી થતો. જ્યારે વળી પાછો યોગી પોતાની આંખ ઉઘાડે છે અને ધ્યાનમાંથી કે પરમાત્માના સ્મરણમાંથી ઊઠીને બાહ્ય જગતની પ્રવૃત્તિ કરવાનો પ્રારંભ કરે ત્યારે એ પ્રવૃત્તિઓ મન સિવાય થઈ શકતી નથી. તે વખતે આપણને એમ લાગે છે કે મન જીવે છે. મન પાછું કર્તવ્ય કરતું થયું. પરંતુ તફાવત એટલો પડ્યો કે જ્યાં સુધી પરમાત્માનો અનુભવ નહતો થયો ત્યાં સુધી મન રાગદ્વેષથી સંપન્ન હતું, ત્યાં સુધી મનની અંદર થોડીક પણ વિષયોની રસવૃત્તિ જીવતી હતી, અહંકારના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અંકુરો પણ જીવતા હતાં. કોઈકવાર અહંકાર સ્થૂળ થઈને બહાર નીકળતો પણ હતો. ત્યાં સુધી સંસારના જેટલા પણ લૌકિક પારલૌકિક પદાર્થો હતા એ પદાર્થોની રસવૃત્તિઓ મનની અંદર સૂતેલી પડેલી હતી. કેવળ બહાર દેખાતી ન હતી.

જ્યારે મન પરમાત્માની અંદર ડૂબી ગયું, અથવા પરમાત્માનો અનુભવ કર્યા પછીથી જાગ્રત બની ગયું ત્યારે એ મનમાં કોઈ પણ પ્રકારની વિષયવતી વૃત્તિ રહી નહીં. કોઈપણ પ્રકારના દુન્વયી વિષયો અથવા પદાર્થોનું આકર્ષણ રહ્યું નહીં. એ મનની અંદર અહંકારના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અંકુર પણ રહ્યા નહીં.

ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં ભગવાને એ સંદર્ભમાં કહ્યું છે

વિષયા વિનિવર્તન્તે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ।
રસવર્જ રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે ॥૨-૫૧॥

માનવ જ્યારે પરમાત્માને જુએ, પરમાત્માનો અનુભવ કરે ત્યારે એના મનની અંદર જો થોડી ઘણી પણ વિષયોની રસવૃત્તિ હોય, થોડી ઘણી પણ મલિનતા હોય તો તેનો નાશ થાય છે. મનની અંદર વિષયની રસવૃત્તિ સૂક્ષ્મરૂપે સૂતેલી હોય તેનો પણ અંત આવી જાય છે. પછી યોગીને કોઈપણ પ્રકારના વિષયો સતાવતા નથી. પછી એ ધ્યાન ધરે કે ના ધરે, પરંતુ જે શાંતિ એણે પોતાની અંદરથી પ્રાપ્ત કરી હોય તેનો કદી નાશ થતો નથી. જે પરમાત્મતત્વનો અનુભવ એણે પોતાની અંદર કરેલો હોય તેનો અનુભવ એને માટે જાગૃતિમાં પણ સ્વાભાવિક બની જાય છે. એની અંદર કોઈપણ પ્રકારનો ભેદભાવ પેદા થતો નથી. એના મનને શરીરના આકર્ષણો, દુન્વયી પદાર્થોના આકર્ષણો, સંસારના વિષયોની રસવૃત્તિઓ, મમતાઓ સંમોહિત કરી શકતી નથી. પરમાત્માની પરિપૂર્ણ કૃપા જે પણ સાધકના ઉપર થાય તેનું મન પરિપૂર્ણપણે નિર્મળ બની જાય છે, એનું જીવન પરિપૂર્ણપણે નિર્મળ બને છે. જ્યાં સુધી પરમાત્માની પરિપૂર્ણ કૃપા થતી નથી, અથવા પરમાત્માનો સપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર સધાતો નથી ત્યાં સુધી થોડો અથવા વધારે દોષ મનની અંદર રહી જવા પામે છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમ સ્કંધમાં શુકદેવજીએ બહુ સુંદર રીતે પરીક્ષિતની આગળ આની રજૂઆત કરેલી છે. માનવનું મન કેવું હોવું જોઈએ એ વિશે સુંદર પ્રસંગ એમણે પ્રસ્તુત કર્યો છે. શુકદેવજી પરીક્ષિતને કહેવા માંગે છે કે માનવનું મન ગોપિકાઓના જેવું હોવું જોઈએ. ગોપી એટલે ઈન્દ્રિયો. ઈન્દ્રિયોમાં મન પણ આવી જાય. તો આ ઈન્દ્રિયો અને મન ભગવાનને સમર્પિત થઈ જવા જોઈએ. ઈન્દ્રિયોના જેટલા પણ વિષયો છે તે વિષયો દ્વારા ભગવાનનું જ કામ કરવું જોઈએ. આંખથી ભગવાનના દર્શન કરવાની ટેવ પાડવી, કાનથી કથા વાર્તાનું શ્રવણ કરવાની ટેવ પાડવી. બીજાના ગુણગાન સાંભળીને પ્રસન્ન થવું, ભૂલેચૂકે કોઈની પણ નિંદા સાંભળવામાં આનંદ ના માણવો, કોઈની નિંદા સાંભળવી જ નહીં. કોઈનું સારું જ બોલવું, પ્રશસ્તિ જ કરવી. થોડુંક સારું હોય તો વધારે છે એમ માનીને આપણે તે સારાનો પ્રસાર કરવો. એનાથી આપણને પોતાને લાભ થાય છે. આપણી સંકુચિતતા અને સંકીર્ણતાનો નાશ થઈ જાય છે, લોપ થઈ જાય છે. તો કાનને કથાશ્રવણમાં લગાડવા, સંકીર્તન સાંભળવું, કથાઓ સાંભળવી, વાણી દ્વારા ભગવાનના ગુણાનુવાદ ગાવા, ભગવાનના ગુણનું કથન કરવું. વાણી દ્વારા બીજાને લાભ થાય એવી જીવનોપયોગી વાતો કરતાં શીખવું. મન દ્વારા ભગવાનનું જ ચિંતન-મનન-ધ્યાન કરવું. વધારેમાં વધારે પ્રમાણમાં ભગવાનનું સ્મરણ થાય એવો પ્રયાસ આદરવો. હૃદયની અંદર ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરવી. પ્રાણની અંદર શ્વાસોશ્વાસે ભગવાનનું સ્મરણ થાય એને માટે સજગ રહેવું.

ભગવાન સમસ્ત સંસારની અંદર વ્યાપક છે, જેટલા પણ જીવો દેખાય છે તે બધા જ ભગવાનના સ્વરૂપો છે. ભગવાન જ જુદા જુદાં સ્વરૂપની અંદર હલનચલન કરે છે, પ્રવૃત્તિ કરે છે તેમ માનીને શરીર દ્વારા બીજાને ઉપયોગી થવાને માટે, સુખશાંતિ પહોંચાડવાને માટે, બીજાના જીવનને સમૃદ્ધ કરવાને માટે, દુઃખીને દિલાસો આપવાને માટે, રડતાંના અશ્રુને બંધ કરવા કે ઓછા કરવાને માટે, જે પીડિત છે તેના પોકારોને

પ્રશાંત કરવાને માટે અને જે બદ્ધ હોય તેને બદ્ધાવસ્થામાંથી મુક્તિનો મહારસ આપવાને માટે જેટલું પણ બની શકે તેટલું કર્તવ્ય કરવું જોઈએ. જીવનમાં સેવાધર્મ અપનાવવો જોઈએ. સમસ્ત સંસાર ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે, ભગવાન જ જુદાં જુદાં સ્વરૂપોની અંદર આપણને દેખાઈ રહ્યા છે-આ પ્રકારની ભાવના દૃઢ બનાવવી જોઈએ. આવી રીતે ભાવનાને દૃઢ બનાવવામાં આવે તો ગોપી જેવા થઈ ગયા કહેવાય.

ગોપીઓની બધી જ ઈન્દ્રિયો ભગવાનની પ્રસન્નતાને માટે કાર્ય કરતી હતી. પૂર્વજન્મોના સુસંસ્કારોના પરિણામ સ્વરૂપે ગોપીઓને સંસારની વાસનાઓ સતાવતી નહોતી, ગોપીઓને સંસારના વિષયોમાં કોઈ પ્રકારનો આનંદ પ્રાપ્ત થતો ન હતો. ગોપીઓના જીવનની એકમાત્ર કામના ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ચારુ ચરણારવિંદોનું ધ્યાન ધરવાની, એમની સુખદ સંનિધિનો કાયમને માટે અનુભવ કર્યા કરવાની હતી. એમના મનમાં એકમાત્ર એ જ ભાવના હતી. પૂર્વજન્મોના સંસ્કારોને પરિણામે અને વર્તમાન જન્મોના સંત્કર્મોના પરિણામે ગોપીઓના મનની વિશુદ્ધિ સધાઈ હતી. એને લીધે ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ગોપીકાઓની અંદર ગુણોનો ઉદય થયેલો જોવા મળતો હતો.

પ્રશાંતાત્મા વિગતભીર્બ્રહ્મચારીવ્રતે સ્થિતઃ । ગોપીકાઓ અશાંત આત્મા નહોતી પણ પ્રશાંત આત્મા હતી કારણ કે એમને પરમાત્માના ચરણોમાં પ્રેમ હતો. જેને પરમાત્માના ચરણોમાં પ્રેમ છે તે કદી અશાંત રહી શકતો નથી, તે શાંત બની જાય છે. અને જેમ જેમ પરમાત્માની કૃપાનો વરસાદ એના ઉપર વરસતો જાય છે તેમ તેમ એ પ્રશાંત થતો જાય છે. જ્યારે પરમાત્માની પરિપૂર્ણ કૃપા પણ એના ઉપર વરસે છે ત્યારે એનું જીવન ધન્ય અને સફળ બને છે. ગોપીકાઓ સર્વ સદ્ગુણોના સમુચ્ચયરૂપ હતી. છતાં પણ પરમાત્માની પરિપૂર્ણ કૃપા એમના પર વરસવાની હજી બાકી હતી. એટલે ભગવાને તેમને કહ્યું કે આગામી શરદપૂર્ણિમાની રાત આવશે ત્યારે હું તમારા મનોરથોને પૂર્ણ કરીશ. તમારી સાથે રાસક્રીડા કરીશ અને તમારી જીવનની અંદર જે થોડો ઘણો પણ અસંતોષ છે તેનું શમન કરીશ.

પોતાના વચનોને સાચા કરવાને માટે ભગવાને શરદપૂનમની રાત્રિ આવી ત્યારે વૃંદાવનની રમણરેતીમાં બંસીનું વાદન કર્યું. ભગવાને પોતાની વેણુને વગાડી. વેણુ એ શું છે ? વેણુ એ Eternal message, સનાતન સંદેશો છે. આજે પણ યમુના નદી છે, રમણરેતી છે, આજે પણ વેણુ વાગી રહી છે. ઉપદેશકો પોતાના સદુપદેશ દ્વારા ભગવાનની વેણુનું જ વાદન કરી રહ્યા છે. શાસ્ત્રોના રૂપમાં, સંતોના સ્વરૂપમાં, ભગવાનની વેણુ જ વાગી રહી છે, પણ ગોપીકાઓની પેઠે સાંભળનારા કેટલા છે? ભગવાનનો જીવને પોતાની પાસે બોલાવવાનો, જીવને પોતાના કરવાનો, જીવને પોતાના પવિત્ર પ્રેમથી પુલકિત, પ્રસન્ન, પરિપ્લાવિત બનાવવાનો સનાતન સંદેશ વેણુ દ્વારા પ્રવાહિત થાય છે. વેણુ સંદેશો આપે છે કે તમારી અંદર જે છે તે મારું પોતાનું છે, તમે મારા જ છો, મારી પાસે આવી જાવ.

જેમ જેમ આત્મસંયમયોગનો સાધક, આત્મસયમની સાધનામાં આગળ વધતો ચાલે, જેમ જેમ એનું ધ્યાન સ્થિર બનતું જાય છે તેમ તેમ તેને પોતાની અંદરથી નાદનું શ્રવણ થતું સંભળાય છે. એને જે દસ પ્રકારના નાદ સંભળાય છે એમાં સમુદ્રની ગર્જનાનો નાદ, તમરાનો નાદ, વીણાનો નાદ વગેરે સંભળાય છે. તેવી જ રીતે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર એના હૃદયપ્રદેશમાં રહીને પોતાની વેણુ કે વાંસળીનું વાદન કરતાં હોય તેવો નાદ પણ સાધક સાંભળી શકે છે. ધ્યાન કે નામસ્મરણ કરતી વખતે એ નાદની અંદર પોતાના મનની

વૃત્તિને પરોવે તો સાધકનું મન સહેલાઈથી એકાગ્રતાનો અનુભવ કરે છે. એના દેહાધ્યાસની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. એનું મન એટલું બધું એકાગ્ર બની જાય છે કે દેશ અને કાળનું પણ સ્મરણ એને રહેતું નથી. સમાધિ અવસ્થાનો અનુભવ એને માટે સહેલો બની જાય છે. આને નાદાનુસંધાનની સાધના કહેવામાં આવે છે. નાદનું અનુસંધાન અર્થાત સાધકને જે નાદ અથવા શબ્દ પોતાની અંદરથી સંભળાય તેનું અનુસંધાન સાધવું. મનની વૃત્તિને તેની અંદર જોડી દેવાની પ્રવૃત્તિ કરવી. એના પરિણામે સર્વપ્રકારની ચંચળતાનું શમન થઈ જાય છે ને મન શાંત બની જાય..

ભગવાન કૃષ્ણની જે વેણુ યોગીઓ પોતાની અંદર સાંભળે છે તે ગોપીકાઓને બહાર સંભળાય છે. એથી વેણુનું વાદન સાંભળીને ગોપીકાઓ ઘરમાં રહી શકતી નહોતી. જો તમને પરમાત્માનો વાસ્તવિક પ્રેમ પ્રાપ્ત થાય, પરમાત્માની કૃપાનો થોડોક પણ અનુભવ થાય તો તમારું મન સંસારના રસોમાં, સંસારના વિષયોમાં નહીં લાગે. તમારા કર્મસંસ્કાર હશે તો તમે સંસારમાં રહેશો ખરા, ઘરમાં રહેશો ખરા, પણ ઘરના બનીને નહીં રહો.

ઘરમાં રહેવું એ એક વાત છે અને ઘરના બનીને રહેવું એ બીજી વાત છે. ઘરની મમતા કરવી એ એક વાત છે, ઘરને પોતાની અંદર રાખવું એ બીજી વાત છે. તમે સંસારમાં રહેશો અને વિભિન્ન પ્રકારના કર્તવ્યોનું પરિપાલન અથવા અનુસ્થાન કરશો પણ સંસારને તમારી અંદર નહીં રાખો. તમારી અંદર સંસાર નહીં રહે. તમારી અંદર તો ભગવાન જ રહેશે. જ્યારે પરમાત્માનો પરમ પ્રેમ તમારા જીવનની અંદર ઉદય પામશે ત્યારે તમારી સ્થિતિ આવી થઈ જશે. જો તમારા સંસ્કારો એવા હશે કે સર્વ પ્રકારના કર્મબંધનો નષ્ટ થવાના હશે, તો તમારી અવસ્થા એવી થશે કે તમે સંસારમાં રહી શકશો નહીં. સંસારના કર્તવ્યો કરી શકશો નહીં. ધનનું આકર્ષણ, પદનું આકર્ષણ, અધિકારની મોહિની, સૌન્દર્ય કે યૌવન પણ તમને ચલાયમાન નહીં બનાવી શકે. તમારું મન તેમાંથી પણ ઉપરામ થશે અને તમે બાહ્ય ત્યાગ કરી દેશો.

આપણને મા સર્વેશ્વરીનો બાહ્ય ત્યાગ દેખાય છે. તેઓ સુરતમાં પ્રિન્સીપાલ તરીકે સર્વિસ કરતા હતા, સારામાં સારો પગાર મળતો હતો. ઉંમર હજી નાનકડી જ હતી. પણ એમને થયું કે ભગવાનનું શરણ લેવું, ભગવાનની કૃપાનો અનુભવ કરવો. ત્રણ વરસ પહેલાં મેં એમને ડાયરીમાં લખી આપેલું કે તમારા સંસ્કારો જ એવા છે કે તમે સંસારમાં નહીં રહો. કેટલીક બેનો સંસારમાં ન રહે તે પણ સારું છે. -શિરડીની પાસે સાકોરીના ઉપાસની મહારાજ છે, એમનાં શિષ્યા ગોદાવરીમાતા નાનપણથી જ ઉપાસની મહારાજને સમર્પિત થઈ ગયા. હજુ પણ જીવે છે. તેમણે હજારો માણસોને- પુરુષો અને સ્ત્રીઓને- પ્રેરણા પ્રદાન કરી છે. આજે ઉપાસની મહારાજના સાકોરીના આખા આશ્રમને તેઓ ચલાવે છે. બેનો ત્યાં નિવાસ કરે છે. હવે તો તેઓ વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચ્યા છે, પણ તપશ્ચર્યાનું તેજ એમના જીવનમાં દેખાય છે.

પરમહંસ યોગાનંદ, જે ભારતમાંથી અમેરિકા ગયા અને લગભગ પચીસ વરસ ત્યાં રહ્યા, ને એમનું શરીર પણ ત્યાં જ છૂટ્યું, એમના શિષ્યા દયામાતા. ત્યાંની જ એક સુકુમારી સોળ વરસની ઉંમરે પરમહંસ યોગાનંદજીના સમાગમમાં આવી ને એમના શિષ્યા થયા. આજે તેઓ આખી સંસ્થાને ચલાવે છે. પરમહંસ યોગાનંદજીએ તેને દયામાતાનું નામ આપ્યું હતું. Self Realization Fellowship સંસ્થાની આખા વિશ્વમાં જેટલી પણ શાખાઓ છે, એના અધ્યક્ષ તરીકે દયામાતા છે. હજુ પણ તેઓ જીવે છે. એમના આશ્રમમાં સો

જેટલી બેનો છે, પરદેશની સાધ્વીઓ કે યોગિનીઓ છે અને આઠ જેટલા યોગીઓ છે. અમેરિકાના લોસ-એન્જલસ શહેરમાં જ્યારે અમે પ્રવચનો કરવા ગયા ત્યારે અમે યોગાનંદજીના આશ્રમની મુલાકાત લીધી. પર્વતની ઉપર ઘણો સુંદર અને શાંત આશ્રમ છે, ત્યાં દયામાતા આજે પણ રહે છે. ઘણાં સુંદર પુસ્તકો લખે છે.

માતા આનંદમયીનું નામ તો તમે સાંભળ્યું જ હશે. કદાચ દર્શન પણ કર્યાં હશે. પરિણીત હતા. પણ સંસ્કારો એવા હતા કે રહી શક્યા નહીં. વરસોથી ત્યાગમય જીવન જીવે છે. તેમના કેટલેય ઠેકાણે આશ્રમો છે. કેટલાય માણસો તેમના જીવનમાંથી પ્રેરણાની સામગ્રી પ્રાપ્ત કરે છે, શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે. એમની અવસ્થા ઘણી મોટી થઈ ગઈ છે. મેં ૧૯૪૪માં તેમના દર્શન દહેરાદૂનમાં કરેલા. આજે તો તેમનું શરીર વૃદ્ધાવસ્થાને પામી ચૂક્યું છે, પરંતુ મન તેવું જ યુવાવસ્થાથી સંપન્ન આપણને દેખાય છે.

આવી સાધ્વીઓ આજે પણ ભારતવર્ષની અંદર છે. ભારતવર્ષનું એ સદ્ભાગ્ય છે કે એમાં ઋષિઓ પણ પાકે છે ને ગાર્ગીઓ પણ પાકે છે. તપસ્વીઓ પણ પાકે છે અને તપસ્વિનીઓ પણ પાકે છે. ગીતા કહે છે કે સ્ત્રીયા વૈશ્યા તથા શૂદ્રાઃ તેપિયાન્તી પરાંગતિમ્ । સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો અને શૂદ્રો પણ પરમગતિને પામી શકે. પરમાત્માની પાસે પહોંચી શકે.

તમને નવાઈ લાગશે કે મા સર્વેશ્વરીએ પ્રિન્સીપાલ તરીકે રાજીનામું આપી દીધું, પણ તે સંસ્થાના જેટલા પણ ટ્રસ્ટીઓ હતા, કમીટી મેમ્બર્સ હતા એમણે એક વરસ સુધી કોઈ નવા પ્રિન્સીપાલ નીમ્યા જ નહીં. ગયા વખતે મારે સુરત જવાનું થયું ત્યારે એમના કાર્યવાહક મંડળના પ્રમુખશ્રી, જે અત્યારે સુરતની આયુર્વેદિક કોલેજના પ્રિન્સીપાલ છે, તે મને મળવા આવ્યા. મેં કહ્યું તમે હજી કોઈ પ્રિન્સીપાલની નિમણૂક કેમ નથી કરી? તો કહે કોઈ સારા વ્યક્તિ મળતા નથી. લાંચરુશ્વત લેનારા મળે તો અમારી સ્કૂલની પ્રતિષ્ઠા બગડી જાય. અમે તો સર્વેશ્વરી જેવા કોઈ પ્રિન્સીપાલ મળે-બેન અથવા ભાઈ-તેની શોધમાં છીએ. જેથી અમારી સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠા વધે. એથી જો એમને પાછા આવવું હોય તો અમે હજુ જગ્યા ખાલી જ રાખી છે. બહુ સારી રીતે પાછા આવી શકે. પણ જેના મનમાં વિવેક અને વૈરાગ્ય થઈ જાય તે કાંઈ અત્યારના રાજકારણીઓ જેવું કરે? ઘડીમાં કોંગ્રીમાં (congress(1)માં)અને ઘડીમાં પોંગીમાં, ઘડીકમાં પેલામાં અને ઘડીકમાં પેલામાં. ભમરડાંઓની પેઠે ભમ્યા કરે. ધાર જુએ છે કે આ વખતે આમ ધાર છે તો જીસકે તકમ્ લકડુ ડસકે તકમ્ હમ । આમતેમ ફરંકરા ચાલ્યા કરે છે એ આ દેશનું દુર્ભાગ્ય છે. માણસો આદર્શ વિહોણા થવા લાગ્યા, પદને, રોકડિયા ધનને જ જોવા લાગ્યા. એટલે પછી કોઈ પક્ષ સ્થિર રહી શકે જ નહીં. તમે ગમે તેવો પક્ષ બનાવો, એમાં સિદ્ધાંતો આદર્શ મૂકો પણ વળગી રહેનારા માણસો જ જો ચંચલ હોય તો તમારો પક્ષ ગમે તેટલો સારો હોય પણ તૂટી જાય. ઘડીકમાં જનતામાં જાવ, ઘડીકમાં વળી સામ્યવાદી બની જાવ. ઘડીકમાં ભાજપમાં પેસી જાવ, અને વળી જુઓ કે અત્યારે તો અપક્ષ બનવામાં માલ છે તો અપક્ષ રહો. ચૂંટણી થાય પછી આપણા હાથમાં હૂકમનું પાનું રહેશે. બધા મિનીસ્ટર બનાવવા માટે આપણને ખુશામત કરશે એ વખતે આપણને એમ લાગશે તો અપક્ષને બદલે આમ ગુલાંટ નાંખીશું.

આઝાદી પછીનું દેશનું રાજકારણ આવી રીતે પક્ષપલટાનું રાજકારણ થઈ ગયું. પાર્લામેન્ટમાં આપણે એવો સખત કાયદો લાવવાની આવશ્યકતા હતી કે ભવિષ્યમાં કોઈ પક્ષપલટો કરે જ નહીં. હજારો વાર

વિચાર કરે ઉભા રહેતાં પહેલાં કે કોના Candidate – ઉમેદવાર તરીકે ઊભા રહેવાનું. અને ઉભા રહીને ચૂંટાઈ આવ્યા પછી ખલાસ. આખી Term એણે પૂરી કરવી જ પડે. આ જાતનો કાયદો જ્યારે ભારતમાં આવે ત્યારે ખરો. જ્યાં સુધી આવ્યો નથી ત્યાં સુધી બધું આ રીતે ચાલ્યા જ કરવાનું.

ટ્રસ્ટીઓ મા સર્વેશ્વરીની રાહ જોઈને બેઠેલા કે કદાચ તેઓ પક્ષપલટો કરે. પણ મા કહે મેં તો નિર્ણય કરેલો છે કે પ્રભુના માર્ગે જ આગળ વધવું. બીજું કાંઈ કરવું નથી. તમે હવે મારી આશા ન રાખતાં, રાહ ન જોતાં. તો છેવટે હમણાં એવા સમાચાર મળ્યા... એક વરસ ઉપર બે-ત્રણ મહિના થયા પછી હમણાં એમણે કોઈ પ્રિન્સીપાલની નિમણૂક કરી. ખરેખર કરી છે કે કેમ એ તો ખબર નથી પણ કરવાના હતા એવા સમાચાર આવ્યા હતા. સારા માણસોની સુગંધ બધે જ હોય. સારા માણસોની આવશ્યકતા બધે જ હોય. ભગવાનને ત્યાં પણ અને જગતની અંદર પણ. પણ સારા માણસો આપણે ત્યાં ઓછા થતાં જાય છે.

ત્રણ વરસ પહેલાં મેં વાત કહી હતી કે તમારા સંસ્કારો જ નથી કે તમે સંસારમાં રહી શકો. તમારા સંસ્કારો ભગવાનના માર્ગના જ છે. મીરાંબાઈ જેવા છે. તમે ત્યાગ જ કરશો ને બીજાને પ્રેરણા આપશો. આજે એક વરસથી તે વાત વાસ્તવિકતા બની ગઈ. આ પ્રકારનું પવિત્ર ને પ્રભુમય જીવન જીવે છે. બેનોને માટે એ બહુ જ અઘરું છે. પુરુષોને માટે તો અઘરું છે પરંતુ આ કલિકાળની અંદર બેનોને માટે તો લોઢાના ચણા ચાવવા જેવું કામ છે. સારો સંગ મળે તો સમુદ્ગતિ થઈ શકે ને સારો સંગ ન મળે તો ધૂળધાણીને ઘક્કાપાણી થઈ જાય એ પ્રકારની અવસ્થા છે.

ગોપીકાઓને સંસારમાં કોઈપણ પ્રકારની રસવૃત્તિ નહીં, કોઈપણ પ્રકારનું દુન્વયી પદાર્થોનું આકર્ષણ નહીં. કોઈ પણ પ્રકારની આસક્તિ નહીં. માનવનું મન જ્યારે આ પ્રકારનું થઈ જાય તો પછી તે ત્યાગ કરે, એ ત્યાગ એનાથી સહજ રીતે થઈ જાય, એ રહી શકે જ નહીં. એને તમે ઘણુંય સમજાવો કે પૈસાની જરૂર પડશે તો શું કરશો, આટલો બધો પગાર તમને મળે છે, સરસ મજાની નોકરી છે, બે કલાક ત્રણ કલાક જાઓ તો પણ ચાલે. કોઈ પૂછે નહીં. જ્યારે જેટલી જોઈએ એટલી રજા મળે એવી છે પણ મન માને નહીં. જે જીવ ભગવાનનો છે, તેનું મન માનતું નથી. તેમના કર્મસંસ્કારો પૂરા થઈ ગયા હોય છે. જેના સાંસારિક જીવનના કર્મસંસ્કારો પૂરા થયા નથી તે ઘાટ ઘડે તો પણ તેને સંસારમાં રહેવું જ પડે.

ગોપીકાઓ સંસ્કારોથી સંપન્ન હતી. હજું એમના પર પરમાત્માની પરિપૂર્ણ કૃપા વરસી નહોતી, વરસવાની બાકી હતી. એમણે જ્યારે ભગવાનના વેણુવાદનને સાંભળ્યું ત્યારે ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગઈ. વૃંદાવનની પવિત્રભૂમિ, રમણરેતીમાં આવી. ત્યાં ભગવાને પ્રેમથી એમનું સ્વાગત કર્યું. રાત્રિનો સમય હતો કોઈક ગોપિકાઓ ભોજનમાં લાગી હતી. કોઈક શયનની તૈયારી કરતી હતી, જે પરણિત હતી તે પોતાના સંતાનોને સંભાળતી હતી, પતિની સેવા કરતી હતી. જે કુમારિકાઓ હતી તે બીજા ઘરકામની અંદર લાગેલી હતી. પણ એમનું મન કે ધ્યાન તો ભગવાન કૃષ્ણમાં જ હતા. વેણુને સાંભળી બધી ગોપિકાઓ આવી. ભગવાન કૃષ્ણે સ્મિતપૂર્વક તેમનું સ્વાગત કર્યું એટલે ગોપિકાના મનમાં સૂતેલો સૂક્ષ્મ અહંકાર જાગૃત થયો.

કેટલાક અહંકાર રાજસ હોય, કેટલાક તામસ હોય અને કેટલાક સાત્વિક હોય છે. કથાકાર કથા કરતા હોય અને આપણે કહીએ કે કથા બહુ સારી કરી તો કહે, બહુ સારું. હજી તો જોજો...આ સાત્વિક અહંકાર. શુભ વસ્તુમાં જે અહંકાર થાય તે સાત્વિક અહંકાર. કોઈ માણસ દાન કરતો હોય ને આપણે કહીએ કે તમે બહુ

મોટા દાનેશ્વરી છે તો એનું મોઢું જરા ઉંચું થઈ જાય, રુઆબ આવી જાય. એને દાનનો સાત્વિક અહંકાર થઈ જાય. એ જ રીતે વિદ્યાનો અહંકાર, પદનો અહંકાર. જુદી જુદી જાતના સાત્વિક અહંકારો પણ સાધકને માટે અવરોધક થાય છે.

ગોપીકાઓને પણ સાત્વિક અહંકાર થયો કે આપણા જેવી સૌભાગ્યશાળી સ્ત્રીઓ સંસારમાં બીજી કોઈ જ નથી. ભગવાન કૃષ્ણ આપણું કેવું સરસ સ્વાગત કરે છે. ભગવાન એ સમજી ગયા. સાધકની અંદર જ્યાં સુધી થોડીક પણ મલિનતા છે ત્યાં સુધી સાધક પરિપૂર્ણપણે કૃપાનો અનુભવ નહીં કરી શકે. એટલે મલિનતાના અંશને મનમાંથી નિર્મૂળ કરવો જોઈશે. ભગવાને વિચાર કર્યો અને થોડા જ વખતમાં અદૃશ્ય થઈ ગયા. ગોપિકાઓ આકુળવ્યાકુળ થઈ ગઈ. ભગવાન દેખાયા નહીં. ક્યાં ગયાં? ભગવાન પોતાની યોગશક્તિના પ્રભાવથી અદૃશ્ય થઈ ગયાં. ગોપિકાઓ ભગવાનના વિરહથી વ્યથાનો અનુભવ કરતી ભગવાનને શોધવાને માટે ચંદ્રના ચારુ પ્રકાશમાં વનની અંદર નીકળી પડી. પૂર્ણ ચંદ્રનો પ્રકાશ સર્વત્ર પથરાયેલો હોવાથી અરણ્યની અંદર બધું દૃષ્ટિગોચર થતું હતું. ગોપીકાઓ નીકળી. ભગવાનની શોધ કરતા, ભગવાનના વિરહની પીડાથી પીડિત થઈ, ભગવાનને પ્રાર્થના કરતી, પોકારો કરતી ચાલવા લાગી.

સાધકને જ્યારે સૂક્ષ્મ અહંકાર થાય છે ત્યારે ભગવાન એને વધારે પવિત્ર બનાવવાને માટે, વિશુદ્ધ કરવાને એની પણ અગ્નિપરીક્ષા અથવા કસોટી કરે છે. ત્યાં સુધી પોતાની પરિપૂર્ણ કૃપાનો વરસાદ વરસાવતા નથી. ગોપીકાઓ શોધતા શોધતાં અરણ્યમાં આગળ વધી. ત્યાં એમણે કોઈના પગલાં જોયાં. એમને થયું ઓહો..આ ભગવાન કૃષ્ણના જ પગલાં છે. પરંતુ એની સાથે બીજી ગોપીકાના પણ પગલાં લાગે છે. ભગવાન કૃષ્ણને એ અત્યધિક પ્રિય હશે તો જ ભગવાન એને અરણ્યની અંદર લઈ ગયા હશે. થોડેક આગળ ગયા પછી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના એકલાના જ પગલા દેખાયા અને ગોપીકાના પગલાં દેખાતાં બંધ થઈ ગયા. એટલે ગોપીકાઓએ મનોમન વિચાર કર્યો કે એ ગોપી થાકી ગઈ હશે તેથી ભગવાને તેને કદાચ પોતાના હાથની મદદથી ઉંચકી લીધી હશે. આ ગોપી આપણાં કરતાં વધારે ધન્ય ગણાય. આમ એમને વિચાર આવ્યો. વિરહથી વ્યથિત ગોપીકાઓ ભગવાનના દર્શનને માટે, ભગવાનના મધુર મિલનને માટે પ્રાર્થના કરતી કરતી પાછી રમણરેતીમાં આવી પહોંચી. ત્યાં પણ એમણે ભગવાનને જોયા નહીં એટલે એમનો સર્વ પ્રકારનો અહંકાર ઓગળી ગયો. એમણે શ્રીકૃષ્ણને પ્રાર્થના કરી.

જ્યાં સુધી અહંકાર દૂર નહીં થાય ત્યાં સુધી પ્રભુના મંગલમય મંદિરનું દ્વાર ઉઘડવાનું નથી. અહંકારને દૂર કરવાનું તમારા જ હાથમાં છે. અમે તો મનને શુદ્ધ કરવાની ઘણી કોશિશ કરીએ છીએ પણ અમારી કોશિશ અધૂરી રહે છે. અમે તરત અશુદ્ધિના શિકાર બની જઈએ છીએ. મનમાં ઘણોયે સંકલ્પ કરીએ કે આ વસ્તુ ખાવી નથી પણ ઘરમાં તે દિવસે તે જ વસ્તુ બને એટલે વળી પાછું મન ઉંચુનીચું થવા લાગે.

એક ભાઈએ મારી પાસે આવીને કહ્યું કે એકાદશી ક્યારે છે?

મેં કહ્યું, એકાદશી આવતી કાલે છે. કેમ?

તે કહે, મારે એકાદશી કરવી છે. નવેસરથી શરૂ કરવી છે.

મેં કહ્યું કરો. આવતીકાલથી શરૂ કરો. સારી વાત છે.

ઘેર જઈને એમણે પોતાની ધર્મપત્નીને કહ્યું કે યોગેશ્વરજી મહારાજે મને આશીર્વાદ આપ્યા છે. મારે આવતીકાલથી એકાદશી કરવી છે.

એ ભાઈના ધર્મપત્નીએ કહ્યું કે તમારાથી નહીં થાય. હું તમને સારી રીતે જાણું છું. તમે બહુ ખાઉધરા છો. તમારું પેટ ઈશ્વરે બહુ ફળદ્રુપ બનાવેલું છે. તમે એકાદશી નહીં કરી શકો.

ભાઈ કહે, ફરાળ સાથે કરીશ.

પત્ની કહે, ફરાળ સાથે કરો એના કરતાં ખાઈને જ કરોને. જ્યારે એમનેમ રહી શકો ત્યારે કરજો. તમે નહીં કરી શકો.

ભાઈ કહે, 'તું ધર્મમાં હંમેશા વચ્ચે જ આવે છે. મારે સારું કામ કરવું હોય તો તું જ બાધા ઉભી કરે છે. તારે તો ટેકો આપવો જોઈએ. હું તો એકાદશી કરવાનો.'

'સારું ત્યારે કરજો.'

બીજે દિવસે એકાદશી આવી ગઈ. સવારે જ મહેમાનો આવ્યા. મહેમાનો પણ નજદીકના સંબંધીઓ. આવીને ઘરમાં ઉતર્યા. એક-બે દિવસ રહેવાના હતા. તેઓ તો એકાદશી કરતા નહોતાં. એટલે તેમને માટે ભોજન તો સારું બનાવવું જ પડેને?

પેલા ભાઈ ઘરમાં હતા.

તે થોડા વખત પછી પોતાની પત્નીને પાસે ગયા કહે, વાસ શેની આવે છે?

પત્ની: તમને ખબર નથી?

ભાઈ: શીરાની આવતી હોય એવું લાગે છે. આ ફરાળને શીરો છે?

પત્ની: ના, ફરાળને કેવો. મેં તો તમને પહેલાં જ કહ્યું કે શીરાનું ફરાળ કરવું એના કરતાં રોટલા જ ખાવ. આ તો મહેમાનને માટે શીરો કરું છું. બદામ-પીસ્તા બધું નાખીને.

ભાઈ: આજે ખરેખર એકાદશી છે?

પત્ની: કેમ તમે તપાસ નહોતી કરી?

ભાઈ: મેં તો યોગેશ્વરજીને પુછ્યું હતું ખરું પણ ઘણીવાર એકાદશી બે હોય છે. કદાચ આવતીકાલે હોય. એ પુછવાનું રહી ગયું છે. આપણા ઘરમાં પંચાગ પડ્યું છે?

પત્ની: પડેલું છે. જોઈ લો ને?

પેલા ભાઈ પંચાગ જોવા ગયા તો ખરેખર એક જ એકાદશી હતી.

ઘણીવાર બે એકાદશી હોય છે. જે પહેલી એકાદશી ભૂલી જાય એને માટે બીજી છે. એને Chance આપવામાં આવે કે ભૂલી ગયા હો તો બીજી કરો. પણ પહેલી તો કરી જ લેવી જોઈએ. કાલે મરી ગયા એની શું ખબર? સારું કામ તો વહેલી તકે કરો.

ભાઈ: એક જ એકાદશી છે. બહુ મુશ્કેલી છે.

પત્ની: તમે તો કાલે જ વ્રત લીધું છે કે મારે એકાદશી કરવી જ છે.

ભાઈ: તો પછી કદાચ બપોર પછી બારસ લાગતી હોય તો...પણ પંચાગમાં તો આખો દિવસ અગિયારસ જ છે.

આ શીરો જ બધી ઘડબચડ કરતો હતો.

ભાઈ: આજે આ એકાદશી ના આવી હોત તો શું બગડી જવાનું હતું. એક દિવસ પછી આવત અથવા એક દિવસ in advance વહેલી આવી જાત તો. હવે શું?

એ ભાઈને એમની પત્નીએ કહ્યું, મેં તો નહોતું કહ્યું કે તમારાથી ઉપવાસ નહીં થાય, માટે ખાઈ લો.

ભાઈ કહે, મારે એકાદશી ભાંગવી નથી, પણ ભાંગવી નથી..ભાંગવી નથી ... એમ કરતાં છેવટે ખાવા બેસી ગયાં. હવે પંદર દિવસ પછી જે આવશે તે એકાદશી કરીશ. આટલી વખત જવા દો.

એમની પત્નીએ કહ્યું કે તમારાથી કદી પણ નહીં થઈ શકે. તમારા મનની અંદર એકાદશી નથી. જેના મનની અંદર વ્રતનો પ્રેમ નથી, જેનો સંકલ્પ દૃઢ નથી તે કાર્ય નહીં કરી શકે. તમે અભિનય કરવા ખાતર પણ એકાદશી નહીં કરી શકો. તમારી રગને હું બરાબર જાણું,

પછી ભાઈએ એવો તો શીરો ખાધો કે બપોરે ઉંઘવું પડ્યું. પેટની અંદર આફરો ચઢ્યો એટલે. એકાદશીને બદલે બારસ જેવું થઈ ગયું. પેટ તણાતણી કરવા લાગ્યું.

આવી રીતે માનવ સંકલ્પ કરે, પણ સંકલ્પોને વળગી રહેવાનું ખૂબ જ મુશ્કેલ. પરિસ્થિતિનો, વાયુમંડળનો શુભઅશુભ પ્રભાવ માનવના ચિત્તતંત્ર પર પડે. જેના પર પરમાત્માની કૃપા હોય એના પર ના પડે.

ગોપીકાઓએ પ્રાર્થના કરી કે પ્રભુ! અમારું મન તો બહુ જ નિર્બળ, એમાં અહંકાર પેદા થઈ જાય, રાગ પેદા થઈ જાય, અમે આસક્તિમાં અટવાઈ જઈએ. તો તમે હવે કૃપા કરો. તમારા પ્રેમના પ્યાલાને પીવાની અમને ઈચ્છા થઈ છે. તમારા પ્રેમનું અમૃત તમે અમારા પર વરસાવો. જો તમે અમારા પર પ્રેમનો વરસાદ વરસાવશો તો અમારું જીવન ધન્ય બનશે. અત્યાર સુધી અનેક ભક્તોને તમે પ્રેમના પ્યાલા પાયા. અમે પણ એ પ્રેમનો પ્યાલો પીવા માટે જ અહીં આવ્યા છીએ પણ તમે અદૃશ્ય થઈ ગયાં. હવે કૃપા કરી અમને દર્શન આપો. તમે દર્શન નહીં આપો ત્યાં સુધી અમે તમને જોઈ શકીશું નહીં. તમારા પ્રેમના પ્યાલાને પીને અમારે અમારા જીવનને કૃતાર્થ કરવું છે.

પ્રભુ મને પાજો રે પ્રેમનો પ્યાલો.....

પરમાત્માના પરમપ્રેમથી પરિપ્લાવિત થઈ ગોપીકાઓએ ભગવાનને પ્રાર્થના કરી. સાચા દિલની પ્રાર્થના કદી પણ નકામી જતી નથી. ભગવાન સાંભળે જ છે. ગોપીકાઓનો સૂક્ષ્મ અહંકાર પણ ઓગળી ગયો. એમને થયું કે જ્યાં સુધી ભગવાનની કૃપા નહીં થાય ત્યાં સુધી આપણે તેમને પામી નહીં શકીએ, એમનું દર્શન નહીં કરી શકીએ. જ્યારે ગોપીકાઓ નમ્રાતિનમ્ર બનીને મુક્ત કંઠે રડવા લાગી, પોકાર કરવા લાગી ત્યારે ભગવાન કૃષ્ણને થયું કે હવે ગોપીકાઓની સમક્ષ પ્રગટવું જોઈએ. ભક્ત જ્યારે મુક્ત કંઠે રડવા લાગે છે, નાના બાળકની પેઠે પોકાર પાડે છે, જેનું સત્યનાશ થઈ ગયું હોય તેવો માણસ જેમ પોકે પોકે રડે એવી રીતે ભગવાનની દર્શનને માટે, ભગવાનના વિરહની વેદનાથી વ્યથિત થઈ પોકે પોકે રડવા માંડે છે ત્યારે ભગવાનના દર્શન દૂર રહેતા નથી.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં શુકદેવજી પરીક્ષિતને કહે છે કે જ્યારે ગોપીકાઓ આ રીતે રુદન નહીં પણ કંદન કરવા લાગી તે વખતે ભગવાન પ્રકટ થઈ ગયા અને ભગવાનના દર્શનથી ગોપીકાઓને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ

થઈ. પોતાનું ખોવાયેલું ધન જાણે પાછું આવી ગયું હોય એટલો બધો સંતોષ ગોપીકાઓને થયો. ગોપીકાઓ ભગવાનને વળગી પડી. કોઈ ભગવાનના હાથને પકડી નાચવા લાગી, કોઈ ભગવાનના વસ્ત્રને પકડી આજુબાજુ પ્રદક્ષિણા કરવા લાગી. કોઈ રમણરેતીમાં ભગવાનની સમક્ષ વંદન કરતી હોય એ રીતે આળોટવા લાગી. એ રીતે પ્રેમ અને ભાવવિભોર બનેલી ગોપીઓ જુદી જુદી ચેષ્ટાઓ કરવા લાગી. ભગવાન પછી શાંતિથી બેઠા ત્યારે ગોપીકાઓએ કહ્યું કે તમે અમારી સાથે આવો વ્યવહાર કેમ કર્યો?

સંસારમાં એક પ્રકારના માનવો તો એવા છે કે જે ભજે છે તેને ભજે છે. બીજા પ્રકારના માણસો એવા છે કે જે નથી ભજતા તેને ભજે છે. ત્રીજા પ્રકારના માનવો એવા છે કે જે ભજે છે તેને ભજતા નથી અને નથી ભજતા તેને પણ ભજતા નથી. તો એમાં તમારું સ્થાન કયું છે? ગોપીકાઓએ ભગવાને પૂછ્યું.

ભગવાને કહ્યું, જુઓ, જે નથી ભજતા તો પણ ભજે તે તો સંસારની અંદર આપણે જોઈએ જ છીએ. વડીલો કે માતાપિતા પોતાના સંતાનો ન ભજે તો પણ પ્રેમ રાખે. માતાનો પ્રેમ તો એટલો બધો હોય કે એ પોતાના બાળકના દુઃખ દૂર થાય એવી ઈચ્છા તો રાખે જ પણ વધુમાં આગળ વધી બાળકનું દુઃખ મટી જાય ને એ દુઃખ પોતાને પ્રાપ્ત થાય એવી પણ ભાવના સેવે છે. કુપુત્રો જાયતે ક્વચિદપિ કુમાતા ન ભવતિ । પુત્ર કુપુત્ર થાય પણ માતા કદી કુમાતા થઈ શકતી નથી એમ શંકરાચાર્ય મહારાજે પોતે દેવી અપરાધ ક્ષમાપન સ્તોત્રમાં બહુ સુંદર રીતે લખેલું છે. તો પુત્રો ભજે નહીં તો પણ માતા-પિતા-વડીલો પ્રેમ રાખે.

કેટલાક એવા હોય છે કે જે ભજે તો ભજે છે. તેઓ સ્વાર્થી કે વેપારી વૃત્તિના હોય છે.

એક ભાઈ મારી પાસે આવ્યા. મને કહે મંત્ર આપશો?

મેં કહ્યું, તમે કોઈ વાર મંત્ર લીધેલો?

ભાઈ: હા, લીધેલો.

મે કહ્યું: ક્યારે?

ભાઈ કહે: હમણાં વરસ પહેલાં લીધેલો.

મેં કહ્યું: વરસ પહેલાં લીધેલો તો જેમ કપડું જૂનું થાય એમ કાંઈ મંત્ર જૂનો થઈ ગયો? કે ફાટી ગયો? કેમ પાછો લેવો છે?

ભાઈ કહે: મંત્રમાં પાણી નથી.

મેં પૂછ્યું: મંત્રમાં પાણી નથી કે તમારામાં ? વરસ પહેલાં તમે પહેલી જ વાર લીધેલો મંત્ર?

ભાઈ બોલ્યા: ના જી, દસમી વાર લીધેલો.

મેં કહ્યું: દસમી વાર? દસ-દસ વાર મંત્ર બદલ્યા. હવે મારી પાસે પાછો અગિયારમી વાર લેવો છે? મંત્રમાં પાણી નથી એમ કેમ લાગે છે?

ભાઈએ કહ્યું: પ્રમોશન મળતું નથી. નોકરીમાં પ્રમોશન મળે એટલા માટે વરસ પહેલાં મંત્ર લીધેલો. વરસ થઈ ગયું પણ હજી પ્રમોશનનું કાંઈ ઠેકાણું નથી. એની પહેલાંના જે કેટલાક મંત્રો લીધેલા તે પરણવાનું સરળ બને એટલે લીધેલા. કેટલાક મારું મકાન થઈ જાય એટલે લીધેલાં. એમાંનું કશું થયું નહીં એટલે મંત્ર બદલતો રહ્યો અને હવે અગિયારમો મંત્ર તમારી પાસેથી લેવો છે.

મેં કહ્યું: જ્યાં સુધી તમારામાં પાણી નહીં આવે ત્યાં સુધી મંત્રના પાણીની આશા ના રાખતા,

જો સાધકમાં પાણી હોય તો એને માટે નાનામાં નાનો મંત્ર પણ મોટો બની જાય છે. માણસની અંદર શ્રદ્ધા જોઈએ, પ્રીતિ જોઈએ, ભક્તિ જોઈએ. મંત્રને વળગી રહેવું જોઈએ, એકાદ વરસ જપ કરીએ અને પછીથી કહીએ કે પાણી નથી અને બદલી નાખીએ. મંત્રની ને ગુરુની સાથે તલ્લાક કે છૂટાછેડા લઈએ અને નવા ગુરુની સાથે જોડાતા જઈએ. આ રીતે તો કોઈપણ ઠેકાણે સ્થિર થઈ શકો નહીં. માટે તમે જે મંત્ર લીધો છે તેને વળગી રહો, પકડી રાખો. પ્રમોશન મળે તો પણ પકડી રાખો ને ના મળે તો પણ પકડી રાખો. આ સંસારના પ્રમોશનની ઈચ્છા આટલી બધી શા માટે રાખો છે? આધ્યાત્મિક માર્ગમાં પ્રમોશન મળે તેની ઈચ્છા રાખો. આત્મિક માર્ગની સાધનામાં તમે ધીરે ધીરે આગળ વધો. સાત્વિકતાથી વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં સંપન્ન બનો. તેવી અભિલાષાનું સેવન કરો.

હું તમને મંત્ર નહીં આપું. કારણ કે હું મંત્ર આપું તો મારા મંત્રની દશા પણ ચાર-પાંચ મહિનામાં આવી જ થવાની ને! પાછા તમે કોઈ નવા મંત્રને શોધશો. તમારામાં પાણી પેદા કરવાની તૈયારી કરો. ઘણા માણસો એમ કહે છે કે મંત્રમાં પાણી નથી, ગુરુમાં પાણી નથી, શાસ્ત્રમાં પાણી નથી. ખરેખર તો આપણામાં જ પાણી હોતું નથી. આપણી અંદર જ શ્રદ્ધાભક્તિ હોતી નથી. આપણી અંદર શ્રદ્ધાભક્તિ હોય તો આપણું કાર્ય સરળ ને સફળ બને છે.

જે ચાહતા નથી, પ્રેમ રાખતા નથી તેના પ્રત્યે પ્રેમ ન રાખે અને જે પ્રેમ રાખે છે, તેના પ્રત્યે જ રાખે એ વણિકવૃત્તિ છે. બદલો લેવાની વૃત્તિ. Businessmen ની વૃત્તિ છે. જો લાભ થતો હાય તો ઠીક, ના થતો હોય તો મૂકી દો. એવા કેટલાક માણસો પણ સંસારમાં હોય છે.

જે ત્રીજી શ્રેણીના માનવો છે તે ભજે છે તેને પણ ભજતા નથી. તે પરમહંસો જ્ઞાની પુરુષો, યોગી પુરુષો છે. એમની ઈચ્છા બધા રાખતા હોય છતાં તેઓ તટસ્થ હોય, નિર્વિકાર હોય, એકદમ અનાસક્તિપૂર્વક જીવન જીવતા હોય. એમને કોઈપણ પ્રકારના મોહની અસર થાય નહીં. એમના પર કોઈપણ પ્રકારના રાગનો પ્રભાવ પડે નહીં, એમનું મન દ્વેષથી દુર્બુદ્ધિવાળું બને નહીં. તેઓ હંમેશા અલિપ્ત જેવા, નિર્મમ જેવા, અનાસક્ત જેવા થઈ સંસારમાં શ્વાસ લે. આવા જ્ઞાનીઓ, યોગીઓ અને પરમહંસો હોય છે.

આ ત્રણેયમાં મારું સ્થાન ક્યાં? ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગોપીકાઓને કહ્યું કે હું તો જે ભજે છે તેને જલ્દી ભજતો નથી. મનમાં ભજુ છું. પણ બહારથી દેખાડતો નથી. કારણ કે મારે ભક્તનું કલ્યાણ કરવું છે. જો ભક્ત એક જ વાર માળા લઈને બેસે અને હું તરત જ બારણું ખોલી એની આગળ ઊભો રહું તો પછી ભક્ત બીજી વાર માળા જપવાનો નથી. એટલે હું ભક્તને તૈયાર કરવા માંગુ છું. એની શ્રદ્ધાભક્તિ વધે, સાત્વિકતા વધે, એટલા માટે હું જલ્દી આવતો નથી. એને થોડી પ્રતીક્ષા કરાવું છું.

જ્યાં સુધી અધિકાર કે યોગ્યતાનું નિર્માણ નહીં થાય ત્યાં સુધી કોઈપણ વસ્તુને આપણે ન્યાય નહીં આપી શકીએ. યોગ્યતા વગરનો સંન્યાસ, યોગ્યતા વગરનો ત્યાગ, યોગ્યતા વગરનું બધું જ નકામું. એનાથી દરેક ઠેકાણે શૂન્યવકાશ સર્જાય. નવી નવી વિટંબણાઓ, નવી નવી મુસીબતો પેદા થાય. યોગ્યતા વગર અધિકાર, સત્તા કે પદ પ્રાપ્ત થાય તો માણસ તેને ન્યાય આપી શકતો નથી. પણ યોગ્યતાવાળા માણસો જો યોગ્ય જગ્યામાં જઈ બેસી જાય તો બહુ સરસ ન્યાય કરી શકે, પોતાના કર્તવ્યને વફાદાર રહી બીજાનું

કલ્યાણ કરી શકે. માટે યોગ્યતાને વળગી રહેવું જોઈએ. અમુક પ્રકારના અધિકારની તો અપેક્ષા રાખવી જ જોઈએ.

ભગવાન કહે છે કે ભક્તમાં થોડીક યોગ્યતા, થોડા અધિકારનું નિર્માણ થાય એટલા માટે હું તેને વિરહની વેદનાથી વ્યથિત કરું છું. પીડામાં તપાવું છું. તરત દર્શન આપતો નથી. તમારામાં સૂક્ષ્મતમ અહંકાર સુધી રહેલો હતો. એને નામશેષ કરવાની આવશ્યકતા હતી. તમને એમ લાગતું હતું કે આખાય વિશ્વમાં આપણા જેવી સૌભાગ્યશાળી સ્ત્રીઓ બીજી કોઈ નથી. તમને એવો અહંકાર થયો હતો. તેને ઓગાળવાને માટે, તમારું કલ્યાણ કરવાને માટે, તમને વધારે પવિત્ર બનાવવા માટે હું અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો.

જ્યાં જ્યાં ભક્તને મમતા હોય છે, આસક્તિ હોય છે, ત્યાં ત્યાંથી તેની મમતા અને આસક્તિની ગ્રંથિને દૂર કરવાને માટે ભગવાન મમતા અને આસક્તિવાળા પદાર્થને હઠાવી લે છે. કેટલીક વાર વિરોધ પેદા કરી દે છે. શરૂઆતમાં ભક્તને દુઃખ લાગે છે. પણ ધીરે ધીરે ભક્ત સમજી જાય છે કે સંસારમાં કાંઈ જ નથી. ભગવાન સિવાય કોઈ કોઈનું નથી. આ જ્ઞાન આપવા માટે ભગવાન કેટલીકવાર પ્રિયજનોનો વિરોધ કરાવે, મુસીબતો પણ પેદા કરાવે. શરીરની અતિશય મોહિની હોય તો વ્યાધિ પણ પેદા કરે જેથી શરીરમાંથી મન ઉપરામ થઈ જાય. અને પછી ભક્ત ભગવાનને જ સર્વભાવે, સર્વપ્રકારે, સર્વક્ષણે, સર્વસ્થળે ભજતો થઈ જાય, ભગવાનનો થઈ જાય.

ભગવાને કહ્યું કે જ્યારે તમારો અહંકાર દૂર થઈ ગયો ત્યારે હું તમારી સામે પ્રત્યક્ષ બની ગયો. હવે તમારે મારી પાસે જે માગવું હોય તે માગી શકો છો. હવે હું તમને રાસ રમાડીશ. રાસક્રીડા કરી તમને સંતોષ આપીશ. મારું વચન પૂરું કરીશ. જ્યારે જીવને શિવનો સાક્ષાત્કાર થાય, ગોપીરૂપી જીવને ભગવાનનું દર્શન થાય પછી શું બાકી રહે? જીવનમાં રસનો રાસ જ બાકી રહે છે. જીવન રસમય બની જાય છે. વૃત્તિઓ રમણે ચઢી જાય છે. ભગવાનમય બની જાય છે. એની અંદર કોઈપણ પ્રકારની કટુતા રહેતી નથી. કોઈપણ પ્રકારનું કિલ્મિષ રહેતું નથી. કોઈપણ પ્રકારનો દોષ રહેતો નથી.

આત્મસંયમ યોગની અંદર પણ આ જ રીતે માનવનું સમસ્ત મન રાસ રમતું થઈ જાય છે, ભગવાનની આજુબાજુ પ્રદક્ષિણા કે પરિક્રમ્મા કરતું થઈ જાય છે. તેનું મન પ્રસન્નતાથી પુલકિત બની જાય છે. ઈન્દ્રિયોના પદાર્થો ને વિષયો મનુષ્યના મનને આકર્ષી શકતા નથી, કેદ કરી શકતા નથી. ભગવાનનો પ્રેમરસ જેણે ચાખ્યો, આત્માના અલૌકિક આનંદને જેણે અનુભવ્યો તેને અનાત્મ પદાર્થના આકર્ષણો કદી આકર્ષિત કરતા નથી. એને અનાત્મ પદાર્થોના રસો સંમોહિત કરી શકતા નથી. એ તો અલિપ્ત જ રહે છે. આત્માની દુનિયાનો જ આનંદ લૂંટે, આત્માની દુનિયામાં જ નિરંતર અવગાહન કર્યા કરે, સર્વત્ર આત્મદર્શન જ કર્યા કરે. એને મોહ સતાવે નહીં, એને શોક સતાવે નહીં, એને ભયની ભૂતાવળો લાગે નહીં. એનું જીવન સર્વપ્રકારે નિર્મળ, નિર્મમ બની જાય. જીવનની અંદર એ આનંદનો મહોત્સવ કરતો થઈ જાય છે. ભગવાન કહે છે કે આ કાર્ય કરવાનું માનવના હાથમાં છે. પ્રત્યેક માનવ આ કરી શકે, મનુષ્ય શરીર પ્રાપ્ત થયું તે જ બતાવે છે કે આપણે આ કરી શકીએ. એ માટેનો આપણને પાસપોર્ટ મળી ગયો.

જો આપણે પરદેશ જવું હોય તો સૌથી પ્રથમ પાસપોર્ટ મેળવવો પડે છે. પાસપોર્ટ ન મળે ત્યાં સુધી તમે પરદેશ જઈ શકો નહીં. પાસપોર્ટ કેટલીક અનિવાર્ય આવશ્યકતાઓમાંનો એક છે. તમારે પણ જો પર એટલે કે સૌથી શ્રેષ્ઠ-સૌથી પરમ એવા પરમાત્માના દેશમાં જવું હોય, આત્મસાધના કરીને એમની પાસે પહોંચવું હોય, તો સૌ પ્રથમ માનવશરીર રૂપી પાસપોર્ટ જોઈશે. કૂતરાં બિલાડાંના શરીરમાં આ નથી થતું. માનવશરીર એ આપણો પાસપોર્ટ છે. આ પંચમહાભૂતનો પાસપોર્ટ આપણને મળી ગયો છે એટલે એક કામ તો આપણું સિદ્ધ થઈ ગયું.

ભરત ખંડ ભૂતળમાં જન્મી જેણે ગોવિંદના ગુણ ગાયા રે...

ધન્ય ધન્ય રે એના માતપિતાને સફળ કરી એણે કાયા રે.....

મનુષ્યશરીર બધા શરીરોમાં દુર્લભ.

जन्तूनां नरजन्म दुर्लभमतः पुंस्त्वं ततो विप्रता

तस्माद्दૈદિકધર્મમર્ગપરતા विद्वत्त्वमस्मात्परम् ।

વિવેકચૂડામણિમાં શંકરાચાર્ય મહારાજ શરૂઆતમાં જ લખે છે કે સર્વપ્રકારના પ્રાણીઓમાં નરજન્મ દુર્લભ. આ પાસપોર્ટ મળ્યો એથી પરદેશ જવાની શક્યતા થઈ ગઈ. પણ બધા કાંઈ પાસપોર્ટ મેળવીને પરદેશ જાય છે? કેટલાંક રાખી મૂકે છે, જવાની અનુકૂળતા નથી થતી. એકલા પાસપોર્ટથી કશું થાય નહીં, વીસા મેળવવો પડે. અને વીસા પણ કોઈ આમંત્રણ આપનારું હોય તો મળે. આપણો કોઈ ઓળખીતો હોય, કોઈ સ્વજન હોય, સંસ્થા હોય જે આપણને પ્રવચન માટે આમંત્રણ આપતી હોય અથવા એવી કોઈ વ્યક્તિ હોય તો મળે. આપણાં છોકરાં ત્યાં રહેતા હોય તો પિતા તરીકે, માતા તરીકે, સંબંધી તરીકે આપણે જઈ શકીએ. કોઈ બોલાવનારું હોવું જોઈએ.

સંત હોય તો વીઝા તરત મળી જાય. સંત એટલે માર્ગદર્શક કે પથપ્રદર્શક હોવા જોઈએ. ત્યાં આપણને Invite કરનારા હોવા જોઈએ તો સહેલાઈથી જવાય. સંત મંત્ર આપે, સંત માર્ગ બતાવે અને તે માર્ગનું અનુસરણ કરવાથી પરમાત્માની કૃપાનો અનુભવ સહેલાઈથી થાય. આ બીજું કામ થયું.

હવે મનુષ્યશરીર મળ્યું એટલે પાસપોર્ટ મળી ગયો. સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ, સદ્ગુરુએ સાધન બતાવી દીધું, મનોબળ મળી ગયું એટલે વીઝા તૈયાર થઈ ગયા. સિક્કે લાગી ગયો કે આ શરીરથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થશે. પણ જો આપણે વડોદરામાં જ બેઠા રહીએ તો પરદેશ જવાય નહીં. ગાડીમાં કે પ્લેનમાં - જેમાં જવું હોય તેમાં, છેવટે પદયાત્રી બનીને પણ મુંબઈ તો પહોંચવું જોઈએ. પરદેશના વિમાનો ત્યાંથી જ ઉપડવાના. એ વિમાનગૃહ પર પહોંચવું પડશે. જ્યાં શાંતિ છે તે શાંતાકુઝ-એ વિમાનઘર પર પહોંચો, મનને શાંત કરો, વૃત્તિઓને શાંત કરો. વાસનાઓને શાંત કરો. અને પછી પુરુષાર્થના વિમાનમાં બેસો. પછી આઠ હજાર, દસ હજાર કે પચીસ હજાર ફૂટની ઉંચાઈએ, જેવી આવશ્યકતા હોય એવી રીતે વિમાન ઉપડશે. અને ઉપડીને Destination પર પરમાત્માના દેશમાં, પર-દેશમાં પહોંચાડી દેશે. તો આ બધું મનુષ્યના શરીરથી થઈ શકે.

ભગવાન કહે છે

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
 आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥६-५॥
 बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।
 अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥६-६॥

માનવ પોતાનો મિત્ર બનવા માંગે તો મિત્ર બની શકે ને શત્રુ બનવા માંગે તો શત્રુ થઈ શકે. જે મુક્તિને મેળવવા માંગે, પરમાત્માની પાસે પહોંચવા માંગે, તેવી સાધના કરે, તે પોતાના મિત્ર બની જાય અને જે કુકર્મો કરે તે પોતાના શત્રુ તરીકેનું કાર્ય કરે છે. અંગ્રેજીમાં એવી એક કહેવત છે કે Man is the architect of his life. પ્રત્યેક માનવ પોતાના જીવનનો ઈજનેર છે. પ્રત્યેક માનવ પોતાના જીવનનો નકશો તૈયાર કરે અને તે પ્રમાણે આગળ ચાલવાની કોશિશ કરે તો જેવું ધારે તેવું કંઈક અંશે કરી શકે છે. બધું તો કાંઈ થતું નથી. બધું જો આપણા ધાર્યા પ્રમાણેનું થતું હોત તો પછી કહેવાનું જ શું?

નીપજે નરથી કોઈ ન રહે દુઃખી

શત્રુ મારીને સૌ મિત્ર રાખે.

પણ એવું થતું નથી. છતાં આપણે પુરુષાર્થ કરવો જ જોઈએ. વિકાસના લક્ષ્યને નજર સામે રાખીને આપણે પુરુષાર્થી બનવાનું છે. મનુષ્ય શરીર મળ્યું તો નક્કી કરીએ કે પરમાત્માની કૃપા મેળવવી છે. એ માટે સૌથી પ્રથમ કાર્ય ઊંઘને ઓછી કરવાનું છે. એ સિવાય કશું થાય એવું નથી. ઊંઘને ઓછી કરી નાખો.

ઘણાં મને પૂછે, યોગેશ્વરજી તમે કેટલી વાર સૂતાં હશો? હું કહું કે લગભગ બાર-સવા બારે ઉઠું છું. તો પછી સૂઈ ક્યારે જાવ? કેટલીક વાર સાડા દસે ઉંઘ આવે અને કેટલીક વાર અગીયાર વાગ્યે. પણ બાર-સાડા બારે આંખ ઉઘડી જાય. પછી હું નામજપ કરતાં કરતાં, પ્રાર્થના કરતાં કરતાં ત્રણ કલાક રૂમમાં આટાં માટું. આ ટેવ. પછી ધ્યાનમાં બેસું છું.

જીવન ખૂબ નાનકડું. એમાં મહત્વનું કામ કરવું હોય તો ઉંઘણસી બનવાથી થાય એવું છે? નિંદ્રામાં થોડોક કાપ મૂકો. બાર-સાડા બારે ન ઊઠી શકો તો પાંચ વાગ્યે ઊઠો. બહુ ઠંડી પડતી હોય તો સાડા પાંચે ઊઠો. ઊઠીને પાછા રેડિયો ચાલુ ન કરતાં. ધ્યાન કરો, જપ કરો, કાંઈક કરો. સવારના સમયનો સદુપયોગ કરો. વહેલા ઊઠવાને માટે રાત્રે જરા પેટને હળવું રાખો, Overload ના કરતાં. જરા વહેલું જમજો અને થોડું જમજો તો સવારે વહેલાં ઊઠી જવાશે. ઊઠીને મોઢું ઘોઈ નાખજો. સ્નાન થાય તો સાટું. ન થાય તો પણ કાંઈ વાંઘો નહીં, મોડું કરજો. પણ બેસીને થોડું પ્રભુનું સ્મરણ કરો. નિયમ તો લેવા જ પડશે.

તમારે પરદેશ પહોંચવું હોય તો એને માટેનો નકશો અત્યારથી તૈયાર કરવો જ પડશે. રાત્રે જઈ ખાધું, ગપ્પા માર્યાં, અને પથારીમાં પડ્યા અને વાતો કરતાં કરતાં ખબરેય ન પડે... એમ સુઈ ગયા.

આપણે કહીએ, સાંભળો છો ? અમે દાલિયાવાડી ગયા હતા આજે પ્રવચન હતું.

તો કહે, 'હા, ખબર છે.'

સાંભળો છો ? આજે ગોપીકાઓની વાત આવી હતી.

હા, સાંભળું છું.

ભગવાને બહુ સરસ વાત કરી ...

એટલીવારમાં હુંકાર ભણવાનું બંધ....

આપણે વિચારમાં પડીએ કે હા, હા સાંભળું છું કરે છે ને પછી હુંકારને બદલે નાક જ બોલવાનું ચાલુ થઈ ગયું....કુંભકર્ણની યાદ આપણને આવે.

કારણ કે આખા દિવસના થાકેલા હોય. ખૂબ ખાધેલું હોય. બહાર ટાઢ અને ઓઢીપોઢીને સૂતાં હોય એટલે ક્યારે ઊંઘ આવે અને ક્યારે સવાર પડે તેની ખબર પડે નહીં. આ બધા સાધકના લક્ષણો છે ?

રોગી અને યોગી ઓછું સુએ. ભોગી એટલું બધું સુએ કે વાત નહીં. તો જેને યોગી બનવું છે તેણે નિદ્રામાં કાપ મૂકવો જોઈશે. ભોજનમાં થોડો કાપ મૂકવાનો, ગપ્પામાં કાપ મૂકવાનો. બહારની રખડપટ્ટીમાં કાપ મૂકવાનો, જરૂરી હોય તેટલું જ બહાર જવાનું, જરૂરી હોય તેટલું જ માણસોને મળવાનું. પોતાનું કર્તવ્ય કરવાનું અને બાકીના સમયમાં આત્મનિરીક્ષણ, આત્મસુધાર, ભજન એ બધું કરવાનું. તો પરદેશ જવાશે. પરદેશ કાંઈ લમણે હાથ દઈ બેસી રહેવાથી થોડું જવાશે? સાધના કરવી જોઈશે. એ માટે આત્મસંયમયોગની અનિવાર્ય આવશ્કતા છે.

ભગવાન ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં અર્જુનની આગળ વાત પ્રસ્તુત કરે છે. આવતીકાલે આપણે એ શ્લોકો અને એની આગળના શ્લોકોની ચર્ચા-વિચારણા કરીશું.

ધૂન:

શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્ય પ્રભુ નિત્યાનંદ
હરે કૃષ્ણ હરે રામ રાધે ગોવિંદ.....

શાંતિપાઠ :

ૐ શાંતિ: ૐ શાંતિ: ૐ શાંતિ: ॥

* * * * *

પ્રવચન પુષ્પ : ૭

માણસનો છેલ્લો સમય આવે ત્યારે એના જીવનભરની સાધનાની કસોટી થાય છે. એ વખતે જો એનું મન ચંચળ બની વિષયોમાં દોડાદોડ કરતું હોય તો સમજવું કે એની સાધના અધૂરી હતી. પરંતુ જો એ સ્વસ્થ રહી શકે, શાંત અને પ્રસન્ન રહી શકે તો સમજવું કે એના જીવનની સાધના પૂરી થઈ. આંખ મીચે ત્યારે માણસ આટલા શબ્દો જ કહી કે અનુભવી શકે કે I have done my duty, તો એનું જીવન સફળ સમજવું.

- શ્રી યોગેશ્વરજી

પ્રવચન પુષ્પ : ૭

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના આત્મસંયમયોગની અંદર ભગવાને માનવને એક પ્રકારની સ્વતંત્રતા બક્ષી કે જેથી માનવ પોતાના ભાગ્યનું નિર્માણ કરી શકે. તે માટે માનવે નક્શો તૈયાર કરવો પડે. નક્શાને તૈયાર કર્યા પછી તેને સાકાર સ્વરૂપ આપવાને માટે પ્રમાદને ત્યાગીને પુરુષાર્થપરાયણ બનવાની આવશ્યકતા છે. જે માનવો કેવળ નક્શાઓ તૈયાર કર્યા કરે, યોજનાઓ બનાવ્યા કરે પરંતુ તેને સાકાર સ્વરૂપ આપવાને માટે ક્રિયાશીલ ના બને તો તેમની યોજનાઓ કાગળ પર રહી જાય, જીવનની અંદર ક્રિયાન્વીત બની શકે નહીં. એટલે જેમ માનવ પોતાના આત્મવિકાસને માટે યોજનાઓનું નિર્માણ કરે તેમ તેણે યોજનાઓને સક્રિય સ્વરૂપ આપવાને માટે નિશ્ચયાત્મક રીતે, નિયમિત રીતે, સાધનાપરાયણ પણ થવું જોઈએ.

ભગવાન ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં સાધનાપરાયણ કેવી રીતે થવું જોઈએ એને માટે શ્લોકો કહી રહ્યા છે. સૌથી પ્રથમ તો આત્મસંયમયોગના સાધકને માટે ભગવાને શુદ્ધિના મહત્વ ઉપર ભાર મૂક્યો. સાધકે જેટલા પ્રમાણમાં માનસિક શુદ્ધિની સાધનામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી હશે તેટલા પ્રમાણમાં એનું કાર્ય સરળ બની જશે. આત્મસંયમયોગનો સાધક મનને શાંત કરવાની, એકાગ્ર અથવા તો સ્થિર બનાવવાની અભિલાષા સેવે છે. પરંતુ મન એમ સહેલાઈથી સ્થિર કે એકાગ્ર થતું નથી કારણ કે મનની અંદર મલિનતાઓ પડેલી છે. એ સાધકને બહિર્મુખ બનાવે છે, અંતર્મુખ બનતાં રોકે છે. મનની મલિનતાઓને ધીરે ધીરે દૂર કરવાને માટે કોશિશ કરવી જોઈએ. જીવનમાં સાત્વિકતા વધે, સદગુણોની પ્રતિષ્ઠા થાય એને માટે સાધકે તૈયાર રહેવું જોઈએ. જેવી રીતે વ્યક્તિગત સાધનાત્મક જીવનને માટે સદગુણોની ને સાત્વિકતાની પ્રતિષ્ઠા અનિવાર્યરૂપે આવશ્યક અને આશીર્વાદરૂપ છે, એવી રીતે સમષ્ટિગત, રાષ્ટ્રીય, સામાજિક જીવનને માટે પણ સદગુણોની પ્રતિષ્ઠા એટલી જ આવશ્યક ગણાય. આપણે આપણા જીવનને સુખશાંતિથી સંપન્ન કરવું હોય, પરમાત્માની પરમકૃપાથી અલંકૃત બનાવવું હોય તો સદગુણોની, સદવિચારોની, સત્કર્મોની આવશ્યકતા છે. એવી જ રીતે જે સમાજમાં આપણે શ્વાસ લઈએ, જે રાષ્ટ્રની અંદર એક ઘટક બનીને રહીએ છીએ, એ સમાજ અને રાષ્ટ્રને વધારેને વધારે પ્રમાણમાં સત્વશીલ બનાવવાને માટે સદગુણોની, સદવિચારોની, સત્કર્મોની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે.

પરમાત્માની કૃપાની વાતને એક તરફ રાખીએ અને કેવળ સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય જીવનનો જ વિચાર કરીએ તો પણ વાયુમંડળને વધારે ને વધારે તંદુરસ્ત બનાવવાને માટે એની આવશ્યકતા છે. પ્રજાજીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રની અંદર ભ્રષ્ટાચાર દૂર થાય એમ બધા ઈચ્છે પણ એ દૂર કોણ કરે ? માનવ પોતે જ્યારે સદાચારી બનશે, સદાચારના સેવનનો આગ્રહ રાખતો થશે, ગમે તે પરિસ્થિતિમાં સદાચારને વળગી રહેવાનો સંકલ્પ કરશે તો ભ્રષ્ટાચાર આપોઆપ ઓછો થતો જશે. માનવે ક્યાંક તો આરંભ કરવો પડશે, સમાજજીવનની અંદર, રાષ્ટ્રીય જીવનની અંદર કર્તવ્યનિષ્ઠ બનવું પડશે.

આપણે આપણા પોતાના જીવનમાં પણ કર્તવ્યરત બનવાને માટે તત્પર થવું જોઈશે. આપણે જો એમ સમજતા હોઈએ કે સમાજજીવનની ને રાષ્ટ્રજીવનની અંદર છળકપટ ન હોય, પવિત્ર વાતાવરણ હોય, એકમેકની અંદર વિશ્વાસ હોય, વડીલોનું સન્માન થતું હોય, પૂજ્યજનોની પ્રતિષ્ઠા થતી હોય, માનવો

એકમેકના સુખમાં સુખી ને દુઃખમાં દુઃખી રહેતા હોય તો એવા આદર્શ સમાજજીવન ને રાષ્ટ્રજીવન માટેનો આરંભ આપણે આપણા વ્યક્તિગત જીવનમાંથી કરવો જોઈએ. ધીરે ધીરે બધા જ વ્યક્તિઓ પોતાના જીવનને સત્વશીલ, આદર્શ, સિક્કાંતનિષ્ઠ, સદવિચારોથી, સુસંસ્કારોથી, સત્કર્મોથી સુવાસિત બનાવવાને માટેના પ્રયત્નો આદરે તો, સમષ્ટિ અથવા સમાજ તો વ્યક્તિઓનો શંભુમેળો છે, તેથી ધીરે ધીરે સમાજનું વાયુમંડળ પણ વિશુદ્ધ બનશે. આપોઆપ સારા રાષ્ટ્રનું નિર્માણ થશે.

મહાત્મા ગાંધીજી કહેતા હતા કે વ્યક્તિએ સંનિષ્ઠ થવું જોઈએ, અધિકારની મોહિનીમાંથી મુક્તિ મેળવવી જોઈએ ને પોતાનું જીવન બીજાને માટે સમર્પિત કરવું જોઈએ. બીજાની સુખશાંતિને માટે પોતાનું જીવન બને તેટલા વધારે પ્રમાણમાં કામ લાગે એવું કરી દેવું જોઈએ. તો ધીરે ધીરે સમાજ અને રાષ્ટ્રની શાન બદલી શકાય. આદર્શો એક અને આચાર બીજા-તેવા માનવો જે સમાજમાં જીવતા હોય તે સમાજ બહુ સારી રીતે વિકાસ કરી શકતો નથી. અધ્યાત્મમાર્ગમાં પણ એ અનિવાર્યરૂપે આવશ્યક છે.

આત્મસંયમયોગની ચર્ચા ભગવાન ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કરે છે, ભક્તિયોગની ચર્ચા બારમા અધ્યાયમાં, જ્ઞાનયોગના લક્ષણોનું વર્ણન તેરમાં અધ્યાયમાં અને સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણોનું વર્ણન બીજા અધ્યાયમાં કરે છે. જ્યાં જ્યાં ભગવાન ઉત્તમ પ્રકારના પુરુષના વર્ણનો કરે છે, પછી તેને સ્થિતપ્રજ્ઞ નામથી ઓળખો, ગુણાતીતનું નામ આપો, ભક્ત, જ્ઞાની અથવા યોગીના- ગમે તે નામથી ઓળખો, પણ ભગવાન એક વાત પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કરે છે કે જ્યાં સુધી માનવ પોતાના મન ઉપર, ઈન્દ્રિયો ઉપર, પોતાની નિમ્ન વૃત્તિઓ પર વિજય પ્રસ્થાપિત કરવાને માટેનો પ્રામાણિક પુરુષાર્થ નહીં કરે ત્યાં સુધી ભક્તિની સાધના સફળ થઈ શકવાની નથી, ત્યાં સુધી જ્ઞાનની સાધનામાં સુચારુરૂપે સંતોષકારક રીતે આગળ વધી શકવાનું નથી, ત્યાં સુધી યોગની સાધનામાં પણ માનવ પ્રગતિ કરી શકવાનો નથી, ત્યાં સુધી કે વાસ્તવિક જીવનનો જે આનંદ છે તેનો અનુભવ પણ કરી શકવાનો નથી. એટલે જ્ઞાન કે ભક્તિના માર્ગે માનવ આગળ વધે કે યોગના માર્ગને પ્રાધાન્ય આપીને આગળ વધે અથવા તો કર્મયોગમાં વિશેષ અભિરુચિ રાખીને કર્મયોગ દ્વારા પોતાના જીવનનું અને બીજાના અભ્યુદયાનની સાધના કરતો હોય પરંતુ તેનું જીવન તો સાત્વિક હોવું જોઈએ. એણે પોતાના મનના વિચારો અને ભાવો પર નિયંત્રણ પ્રસ્થાપવાને માટેના પ્રયત્નો કરવા જોઈશે તો જ એની સાધના સફળ થશે.

ભગવાન કહે છે કે

જિતાત્મનઃ પ્રશાન્તસ્ય પરમાત્મા સમાહિતઃ ।

શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ તથા માનાપમાનયોઃ ॥૬-૭॥

ભગવાન કહે છે કે જે પુરુષો જીતાત્માઓ (સાધના કરનારા પુરુષો) છે, તેમણે પોતાના આત્માને, પોતાની ઈન્દ્રિયોને, પોતાના મનને, પોતાના વિચારોને, પોતાના સંકલ્પ-વિકલ્પોને જીતવાની પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. સર્વ પ્રકારની ચંચલતાઓમાંથી મુક્તિ મેળવી અશાંતિને બદલે શાંતિની અંદર પ્રતિષ્ઠિત બનવું જોઈએ. માનવ જો આ જાતનો પ્રયત્ન કરે તો તે ધ્યાન દ્વારા, યોગ દ્વારા, ભક્તિ દ્વારા પોતાના જીવનની અંદર શાંતિની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. પોતાના જીવનને સમૃદ્ધ અને સફળ બનાવી શકે. બીજાને પણ ઉપયોગી થઈ શકે. પછી એવા માનવો દ્વારા આખું વાતાવરણ, વ્યક્તિગત રીતે એના મનનું અને સમષ્ટિગત રીતે

આખા સમાજનું, ઉત્તમ બને છે, ઉપકારક થાય છે. આમ આત્મસંયમયોગમાં ભગવાને જીવનશુદ્ધિનો મહિમા ગાયો.

જીવનની વિશુદ્ધિની સાધના એવી છે કે એ એક-બે દિવસમાં પરિસમાપ્તિએ નથી પહોંચતી, દિવસો લાગી જાય છે. પરંતુ માનવ જો પોતાની વિશુદ્ધિની સાધનાને મહત્વ પ્રદાન કરીને એની સિધ્ધિના પ્રયત્નોમાં પડ્યો હોય તો આજે નહીં તો કાલે, કોઈ એક દિવસે પણ પોતાના જીવનની વિશુદ્ધિનો આનંદ અનુભવી શકે. જીવનની વિશુદ્ધિનું કાર્ય એવું છે કે જે ધીરે ધીરે છતાં મક્કમ રીતે જેમને કરવું છે તેવા સાધકો કરી શકે છે. વિશુદ્ધિ જેટલા પ્રમાણમાં વધારે સઘાતી જશે તેમ તેમ સાધકનું મન ધ્યાનની અંદર સહેલાઈથી જોડાશે.

હવે ઠેકઠેકાણે ધ્યાનના વર્ગો ચાલે છે. આપણા દેશમાં પણ ચાલે છે ને વિદેશમાં પણ ચાલે છે. પરદેશોમાં લોકોને સમજાવા લાગ્યું છે કે જ્યાં સુધી અંતર્મુખ નહીં બનીએ, જ્યાં સુધી મનને અંદરની દુનિયામાં નહીં ઉતારીએ ત્યાં સુધી શાંતિ નહીં સાંપડે. શાંતિ કેવળ ભૌતિક ઉત્કર્ષથી મળે તેવી નથી, કેવળ પદ, પ્રતિષ્ઠા કે અધિકારથી પ્રાપ્ત થાય તેવી પણ નથી. શાંતિ તો પોતાની અંદર જે આત્મા છે તેની તરફ અભિમુખ થવાથી અનુભવી શકાય તેવી છે. બીજાને શાંતિ આપવાથી માનવને પોતાને શાંતિ મળે. બીજાને સુખી કરવાનો પ્રયત્ન કરવાથી માનવ આપોઆપ પોતે સુખી થતો ચાલે છે. બીજાને માટે જીવન જીવતાં શીખવું જોઈએ અને એની સાથે સાથે ધ્યાનપરાયણ બનવું જોઈએ, ભક્તિપરાયણ બનવું જોઈએ.

ઘણાં માણસોના મનમાં પ્રશ્ન ઉદભવે છે કે મહર્ષિ પતંજલિએ પોતાના યોગદર્શનની અંદર જેનું નિરૂપણ કરેલું છે તે યોગસાધનામાં ધ્યાન તો બહુ પાછળથી આવે છે. તો પછી શરૂઆતમાં માણસ ધ્યાન કેવી રીતે કરી શકે ? મહર્ષિ પતંજલિની જે યોગસાધના પદ્ધતિ છે એને અષ્ટાંગ યોગ કહેવામાં આવે છે. યોગના આઠ અંગો - યમનિયમાસન પ્રાણાયામ પ્રત્યાહાર ધારણા ધ્યાન સમાધયોઽષ્ટાવ અઙ્ગાનિ ॥૨૧॥ મહર્ષિ પતંજલિએ યોગદર્શનની અંદર આ સૂત્ર લખ્યું. પહેલાં યમ, પછી નિયમ, પછી આસન, પછી પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા પછી ધ્યાન અને છેવટે સમાધિ. આ આઠ અંગોવાળો અષ્ટાંગ યોગ છે. યોગદર્શનમાં ધ્યાનનું સ્થાન તો સાતમું આવે છે. ધ્યાન પછી સમાધિ થઈ જાય છે. ધ્યાન પહેલાં યમ કરવો જોઈએ, નિયમ કરવો જોઈએ. આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા એની અંદર પણ પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. તમે સીધું જ ધ્યાન કેવી રીતે કરાવો ? કેવી રીતે કરાવી શકો ?

આ અંગે સમાજમાં થોડીક ગેરસમજૂતી પ્રવર્તે છે. સામાન્ય મનુષ્યોમાં જ નહીં પણ કહેવાતા વિચારકોની અંદર પણ કેટલીક ગેરસમજ પ્રવર્તે છે. ધર્મને નામે, અધ્યાત્મને નામે, યોગને નામે, ભક્તિને નામે કેટલાય જુદીજુદી જાતના ભ્રાંત વિચારો સમાજની અંદર ફેલાયેલા છે, જેના વિશોધનની આવશ્યકતા છે. એવો જ આ એક વિચાર છે કે ધ્યાન તો સાતમું અંગ છે, પણ ખરેખર એવું નથી.

મહર્ષિ પતંજલિએ પોતાના યોગદર્શનમાં જે અંગો બતાવ્યા છે તે અંગોનો અભ્યાસ એક પછી એક કરવાનો નથી. જેમ આપણે ભોજન કરવા બેઠા હોઈએ અને થાળીની અંદર દાળ, ભાત, રોટલી, શાક, અથાણું, પાપડ, રાયતું, ચટણી મૂકવામાં આવ્યા હોય તો એનો અર્થ એ નથી કે પહેલાં રોટલી જ ખાજો, પછી દાળને અડજો, પછી શાકને અડજો. આ બધા ભોજનના પદાર્થો છે એનું વારાફરતી સેવન કરવાનું છે એમ નથી. આપણને જે રુચિકર લાગે છે તે પદાર્થોને આપણે સાથે ખાઈએ છીએ.

એવા કેટલાય માણસો છે જે દાળ-ભાત પહેલાં ખાય છે. અપોષણ ખાય પછી જ રોટલી ખાય છે, પછી દાળ-ભાત તરફ જાય છે. પછીથી અથાણું-પાપડ વગેરે હોય તો તેનું સેવન કરે છે. એમ યોગદર્શનની અંદરના જે અંગો છે તે અંગોમાં યમ નામનું પહેલું અંગ છે. યમ એ એવા નિયમો છે કે જે દ્વારા જીવન નિર્મળ બની જાય છે. નિયમમાં એવી શિસ્ત છે, અનુશાસન છે કે જેના વડે માનવ પોતાના મન પર ને પોતાની ઈન્દ્રિયો પર સંયમ સ્થાપી શકે. આ બીજું અંગ છે. એની સાથે સાથે ત્રીજું અંગ છે આસનનું. શરીરને સારું બનાવવાને માટે આસનોનો અભ્યાસ. ધ્યાન કરવા માટે સ્થિર ચિત્તથી એક ઠેકાણે બેસવું તે પણ આસન કહેવાય છે. તો યમનો અભ્યાસ પૂરો થાય, નિયમનો અભ્યાસ પૂરો ન થાય ત્યાં સુધી આસન કરવું જ નહીં કે બેસવું જ નહીં તેવું માનવાની આવશ્યકતા નથી.

એક બાજુ વ્યવહારિક જીવનની વિશુદ્ધિને માટે, પોતાના મનની શુદ્ધિને માટે માનવે યમ અને નિયમનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પોતાનું આત્મનિરિક્ષણ કરતાં કરતાં પોતાની ત્રુટિઓ, પોતાના દોષોને પકડવાનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં પોતાના મનને જેટલું પણ નિર્મળ બનાવી શકાય, વ્યવહારને જેટલો પણ વિશદ અથવા વિશુદ્ધ કરી શકાય તેને માટેના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ પરંતુ સાથે સાથે આસન પણ કરવા જોઈએ. વ્યાયામ પણ કરવો જોઈએ. વ્યવહારમાં હોઈએ ત્યારે પોતાના જીવનનું નિરીક્ષણ કરાય. જીવનની વિશુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરાય. પણ એક ઠેકાણે આપણે બેસીએ ત્યારે રોજ આસનનો અભ્યાસ પણ કરવો જોઈએ. એની સાથે સાથે આપણે પ્રાણાયામનો અભ્યાસ પણ કરી શકીએ. પ્રાણની વિશુદ્ધિને માટે હળવા પ્રાણાયામો આવશ્યક છે. એની સાથે સાથે સવારે અમુક સમયને ફાળવીને આપણે જો થોડુંક ધ્યાન, થોડાક જપ કરીએ તો તે આશીર્વાદરૂપ થાય.

આપણે જો પ્રતીક્ષા કરવા બેસીએ કે પહેલાં યમનો જ અભ્યાસ મારે પૂરો કરવો છે, તે સિવાય આસન કરવું જ નથી, તે સિવાય પ્રાણાયામને અડવું જ નથી, તે સિવાય જપનો આધાર લેવો જ નથી, તે સિવાય ધ્યાન ધરવું જ નથી-તો પછી આવી અનેક જીંદગીઓ વહી જાય અને તે છતાં આપણે યમની અંદર પ્રતિષ્ઠિત કે પરિપક્વ બની શકીએ નહીં. કારણ કે યમ એટલે મહર્ષિ પતંજલિના કહ્યા પ્રમાણે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહાઃ યમાઃ - આ યમ કહેવાય. પાંચ સદગુણોમાંથી એકની અંદર જ જો પૂર્ણરૂપે પ્રતિષ્ઠા પામવી હોય તો મને નથી લાગતું કે કોઈ એક જ જીવનમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ શકે. એમાં જ ઘણો વખત લાગી જાય. ખાલી એક અહિંસામાં જ પ્રતિષ્ઠિત થઈ જુઓને.

મહર્ષિ પતંજલિ કહે છે કે, અહિંસા પ્રતિષ્ઠાયાં તત્સંનિધૌ વૈરત્યાગ । કોઈ માણસ અહિંસામાં પરિપૂર્ણપણે પ્રતિષ્ઠા પામ્યો એ કેવી રીતે જણાય ? તો મહર્ષિ પતંજલિ કહે છે કે એને માટેનો કસોટીનો ગજ એ છે કે જે અહિંસામાં પૂર્ણપણે પ્રતિષ્ઠિત થાય એની પાસે કોઈ વેરભાવવાળો માણસ આવે અથવા વેરભાવવાળું પ્રાણી આવે તો તે પોતાના વેરભાવનો ત્યાગ કરી દે. આ દૃષ્ટિએ જો તમે જુઓ તો ભગવાન કૃષ્ણ આગળ પણ શિશુપાલે વેરભાવનો ત્યાગ કર્યો નહોતો, જરાસંધે કર્યો નહોતો, કંસે કર્યો નહોતો, દુર્યોધને કર્યો નહોતો. રામની આગળ પણ રાવણે વેરભાવનો ત્યાગ કર્યો નહોતો. તો પછી કૃષ્ણ અને રામ પણ મહર્ષિ પતંજલિના માપ પ્રમાણે અહિંસામાં પૂર્ણ પ્રતિષ્ઠિત થયા હતા એમ આપણાથી કહેવાય નહીં. કારણ કે તેઓ કહે છે કે અહિંસામાં પૂર્ણ પ્રતિષ્ઠા થાય પછી એની સામે જે કોઈ આવે તેના વેરનો ત્યાગ થઈ જાય, તે

માણસોના આખા મન બદલાઈ જાય એવું જોવામાં આવવું જોઈએ. પણ ભગવાન રામ અને કૃષ્ણના જીવનમાં એવું દેખાતું નહોતું.

કાઈસ્ટના જીવનમાં પણ એવું દેખાતું નહોતું. ઈશુ ખ્રિસ્તે એમના જે દસ પદ્મશિષ્યો હતા એમને સદ્ગુણ પ્રદાન કર્યો પણ એમાંના જ એક પદ્મશિષ્યનું મન બદલાઈ ગયું, વિરોધી થઈ ગયું. તેણે પ્રતિસ્પર્ધીઓને જઈને સમાચાર આપ્યા કે કાઈસ્ટ ક્યાં છે તે હું તમને બતાવું. ચાલો. તે રોજ સાંજના પર્વત પર પ્રાર્થના કરે છે. અને પછી એ શિષ્ય, જેનું નામ જુડાસ હતું, એ પ્રતિસ્પર્ધીઓને લઈને આવ્યો અને કાઈસ્ટને પકડાવી દીધા. કાઈસ્ટને જ્યારે પકડવામાં આવ્યા તે વખતે એમનું જાહેરમાં અપમાન કરવાને માટે, એમનું સરઘસ કાઢવામાં આવ્યું, એમને ગધેડા પર બેસાડવામાં આવ્યા, માથાનું મુંડન કરવામાં આવ્યું, કાંટાળો તાજ પહેરાવવામાં આવ્યો અને પછીથી કહેવામાં આવ્યું કે જુઓ આ ઈશ્વરનો પુત્ર હોવાનો દાવો કરે છે, ઈશ્વર હોવાનો દાવો કરે છે. એની આ દશા છે, જુઓ ! આમ કર્યા પછી જ્યાં વધસ્તંભ તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો ત્યાં લઈ જવામાં આવ્યા, એના પર લટકાવવામાં આવ્યા. એમના હાથમાં અને પગમાં ખીલાઓ મારવામાં આવ્યા. છતાં પણ તે વખતે ઈશુ ખ્રિસ્તે પ્રાર્થના કરી કે પ્રભુ ! આ લોકોને માફ કરજો. કારણ કે તેઓ શું કરે છે તેની તેઓને ખબર નથી. જો એમને ખરેખર ખબર હોત કે પોતે દુષ્કર્મ કરી રહ્યા છે તો એમ કરત જ નહીં. માટે મને એમના પ્રત્યે તિરસ્કાર નથી થતો, ધિક્કાર નથી થતો, પ્રતિશોધ કે બદલો લેવાની ભાવના પેદા થતી નથી. તમે એને સદબુદ્ધિ આપજો. મેં મારા તરફથી એમને ક્ષમા આપી દીધી.

ઈશુ ખ્રિસ્તના મનમાં વેરભાવ ન હતો. પરંતુ જે સામેના માણસો હતા એમના મનમાં તો વેરભાવ હતો જ. એટલા માટે તો તેમને વધસ્તંભ પર લટકાવવામાં આવ્યા. મહર્ષિ પતંજલિ તો એમ કહે છે કે જેનામાં પૂર્ણ અહિંસા હોય તેની સામે કોઈ માણસ આવે તેની અંદરનો વેરભાવ પણ છૂટી જાય. તો પછી મહર્ષિ પતંજલિના મતાનુસાર ઈશુ ખ્રિસ્ત પણ પૂર્ણ અહિંસામાં પ્રતિષ્ઠિત નહોતા એમ આપણે કહેવું જોઈએ. જ્યારે આવા મહાન પુરુષોનો ઇતિહાસ આવો છે તો સામાન્ય મનુષ્યને માટે તો શું કહેવું ?

એટલે જ મેં કહ્યું કે પાંચ પ્રકારના યમ, એમાં પહેલી અહિંસા. એમાં જો પરિપૂર્ણપણે પ્રતિષ્ઠિત થવું હોય તો આવી કેટલીય જીંદગીઓ જોઈએ, કેટલોય સમય ચાલ્યો જાય. આપણી પાસે તો સમય ઓછો છે અને થોડા સમયમાં ઘણાં મહત્વના કામો કરી લેવાના છે. એટલે પ્રતીક્ષા કર્યો પાલવે તેમ નથી. આપણે જો એટલું કરી લઈએ કે આપણી અંદર કોઈને માટે વેરભાવ ન રહે તો પણ ઘણું મોટું કામ થઈ જાય. આપણું કોઈ બગાડતું હોય છતાં પણ આપણને કોઈનું બુરું ન તાકીએ, બુરું ન કરીએ અને કોઈ બુરું કરતું હોય તો એમાં આપણે સહયોગ પ્રદાન ન કરીએ. આપણે કોઈની પ્રશસ્તિ ન કરી શકીએ પણ કોઈ બીજાની નિંદા કરતું હોય તો તેને સમર્થન ન આપીએ, ટેકો ન આપીએ. આટલું પણ જો જીવનમાં કરી શકીએ તો ઘણું છે. આપણે સત્કર્મ ન કરી શકીએ, પણ કોઈ સત્કર્મ કરતું હોય તેને રોકીએ કે અટકાવીએ નહીં તેના માર્ગની વચ્ચે ન આવીએ, તેને પ્રોત્સાહન પ્રદાન કરીએ તો તેનો લાભ આપણને પહોંચવાનો જ છે. એટલું પણ આપણે માટે ઘણું થશે. આ રીતે જેટલું પણ કરી શકાય એટલું સત્કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાને માટે આપણે જીવનમાં તૈયાર રહેવું જોઈએ.

એવા માણસો જોવામાં આવે છે કે જે બૂરાઈ કરનારા હોય તેની સામે પણ શાંત રહે, સ્વસ્થ રહે. હમણાં જ અમે માતાજીના અસ્થિવિસર્જન પ્રસંગે ઉત્તર અને પૂર્વ ભારતની યાત્રાએ નીકળ્યા હતા. હમણાં મેં તમને ઈશુ ખ્રિસ્તની વાત કરી એ તો ઘણી જૂની, બે હજાર વરસ પહેલાંની વાત છે. પણ હું તમને એક મહિના પહેલાંની વાત કરું. આપણા સમાજમાં હજુ પણ એવા માણસો છે જેઓ ઈશુ ખ્રિસ્તની જેમ કોઈનું બગાડવા તૈયાર નથી. એમનું કોઈ બગાડતા હોય તો એમને માટે એમનાં મનમાં ધિક્કારની ભાવના પેદા થતી નથી. કોઈપણ જાતનો બદલો લેવાની વૃત્તિનો એમનામાં અભાવ દેખાય છે.

અમે યાત્રા કરતાં કરતાં પવિત્ર ચિત્રફટ ધામમાં પહોંચ્યા. આપણે ત્યાં પહેલાં એમ કહેવાતું કે વિદ્યાર્થી સ્નાતક થઈ જાય, ગુરુકુળમાંથી ભણીને બહાર નીકળે અને ઘેર જાય તે પહેલાં એણે દેશનું દર્શન કરી લેવાનું. ભારતવર્ષનું દર્શન કરવા જેવું છે. જ્યાં સુધી તમે ભારતવર્ષને જોશો નહીં ત્યાં સુધી ખબર નહીં પડે કે પ્રજા કેવી છે, ભારતવર્ષની અંદર વેશોની, રીતરિવાજોની, ભાષાઓની વિભિન્નતાઓ છે છતાં એની અંદરનો આત્મા એક જ છે. આખાય ભારતમાં એક જ સંસ્કૃતિ છે. એક જ જાતના શાસ્ત્રોને માન આપવામાં આવે. તમે બદરીનાથ જાવ તો રોજ સવારે બદરીનાથના મંદિરમાં વિષ્ણુસહસ્રનો પાઠ થાય અને એ જ રીતે દક્ષિણમાં ઠેઠ કન્યાકુમારી પહોંચી જાવ તો ત્યાંનાં વૈષ્ણવ મંદિરોમાં પણ મહર્ષિ વ્યાસનું રચેલું એ જ વિષ્ણુસહસ્રનામ, તેનો પાઠ થાય છે. પુષ્પદંતનું શિવમહિમ્નસ્તોત્ર છે તેનો પાઠ હિમાલયમાં કેદારનાથના મંદિરમાં થાય છે, અને તે જ શિવમહિમ્નસ્તોત્રનો પાઠ ઠેઠ દક્ષિણમાં જેટલા પણ જ્યોતિર્લિંગો છે, ત્યાં બધે જ થાય છે. ગીતાનું પણ તેવું જ છે. લગ્નજીવન પણ લગભગ એક જ સરખી પરંપરા પ્રમાણે ચાલ્યા કરે છે. આમ ભારતવર્ષનો આત્મા એક છે, સંસ્કૃતિ એક છે. જે વેદોનું અધ્યયન, પાઠ, મંત્રોચ્ચાર ઉત્તરમાં બ્રાહ્મણો કે પંડિતો કરે છે તે જ રીતે દક્ષિણમાં, પશ્ચિમમાં અને પૂર્વમાં થાય છે.

આજે વિભાજનો થયા. એ કોણે કર્યા ? કેટલાક આક્રમકોએ કર્યા. કેટલાક સત્તાની લાલસાવાળાઓએ કર્યા. કેટલાક તકસાધુઓએ કર્યા. અને છેલ્લે છેલ્લે આપણે સગવડને ખાતર થોડાક વિભાજનો કર્યા. હમણાં ભાષાવર પ્રાંતરચનાના નામે આપણે વિભાજનો કરી નાંખ્યા. નાગાલેન્ડ કર્યું. ધીરે ધીરે વિભાજનો થયાં પરંતુ ઉત્તરથી દક્ષિણ અને પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી જે ભારતવર્ષ છે ત્યાં તમે ફરો તો જોશો કે માણસોના આત્માના ધબકારા એક છે, માણસોના હૃદયના સંવેદનો એક છે. માનવો એક જ જાતના શાસ્ત્રો પ્રત્યે આદર રાખતા હોય એવું આપણને દેખાય છે. યાત્રા કર્યાં સિવાય આપણને આ એકતાની અનુભૂતિ નથી થતી.

આથી જ કહેવામાં આવેલું કે તમે દેશના સુખદુઃખ, પ્રજાની પરિસ્થિતિ વિગેરેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન, માહિતી મેળવવા માંગતા હો તો પ્રવાસ કરો. યાત્રા કરો. એનાથી ઘણો લાભ પહોંચશે. તમને ઉત્તમ પ્રકારના માણસો મળશે, સંતો મળશે. એમના દર્શન ઘેરબેઠાં નહીં થાય.

અમારે માતાજીનું અસ્થિવિસર્જન કરવાનું હતું. સૌપ્રથમ ઋષિકેશમાં કર્યું. પછી દેવપ્રયાગમાં, જ્યાં બે નદીનો સંગમ થતો હતો, જ્યાં અમે વરસો સુધી નિવાસ કરેલો, ત્યાં અસ્થિના એક પાત્રને વહેતું કર્યું. પછી અલ્હાબાદમાં ને કાશીમાં વહેતું કર્યું. પછી અમને વિચાર થયો કે ચિત્રફટ બહુ સુંદર તીર્થ છે. પહેલા એકવાર માતાજીની સાથે હું ચિત્રફટ ગયેલો. ફરીવાર જવાની ઈચ્છા થઈ આવી. ચિત્રફટ બહુ સ્વચ્છ તીર્થ છે, કુદરતી સૌંદર્યથી સંપન્ન છે. સુંદર મજાના પર્વતો, પર્વતમાળાઓ, નાનકડી મંદાકિની નદી, નાનું સરખું છતાં

પ્રમાણમાં યોખ્ખું બજાર અને રહેવાને માટેની બહુ સુંદર વ્યવસ્થા છે. પહેલાં ચિત્રફટમાં પ્રવાસીઓ માટે રહેવાની વ્યવસ્થા બહુ સારી નહોતી પણ હવે બહુ સુંદર જયપુરીયા સ્મૃતિભવન બંધાયું છે.

ભારતમાં બે પ્રકારનાં શ્રીમંતો છે. આમ તો ઘણાં શ્રીમંતો છે પણ આ બે peculiar type ના, વિશિષ્ટતાવાળા છે. એક શ્રીમંત એવા છે કે જે મંદિરો જ બંધાવ્યા કરે, મંદિરો પાછળ પૈસા ખર્ચે. મંદિરોની સાથે ધર્મશાળા પણ હોય. એવું બંધાવ્યા કરે. આ બિરલા પરિવાર, ખાસ કરીને જગમોહન બિરલા પરિવાર. એનું આ કાર્ય. દિલ્હીમાં બિરલા મંદિર, કુરુક્ષેત્રમાં મંદિર. મંદિરો જ મંદિરો. પણ ભારતમાં એક બીજા શ્રીમંત છે જેમણે એવું વ્રત લીધું છે કે મંદિરો શું બંધાવવા ? એનાં કરતાં આપણે તીર્થોમાં રહેવાની સરસ સુવિધાઓ પૂરી પાડે તેવા સ્થાનોનું નિર્માણ કરીએ. જેથી જેઓને સ્વચ્છ સ્થાનોમાં રહેવું છે એમને રહેવાનો પ્રબંધ પ્રાપ્ત થાય. એટલે જ્યાં જ્યાં આપણા પ્રસિદ્ધ મંદિરો છે એની બાજુમાં જ રહેવાના સુંદર સ્થળો એમણે તૈયાર કર્યાં. જયપુરીયા શેઠના નામ પરથી એ સ્થાનોના નામ જયપુરીયા સ્મૃતિભવન પાડ્યા.

બનારસમાં ભગવાન શંકરનું જે પ્રસિદ્ધ મંદિર છે એની બહાર રાજમાર્ગ પર આ જયપુરીયા સ્મૃતિભવન છે. એના ઓરડાઓ પ્રમાણમાં સ્વચ્છ હોય છે જેથી સારા માણસો ત્યાં રહી શકે. હરિદ્વારમાં જ્યાં વલ્લભાચાર્યની, આચાર્ય મહાપ્રભુજીની પુષ્ટિમાર્ગની બેઠક ગંગાને કિનારે ગોઘાટ પર છે, એ બેઠકની બાજુમાં જ જયપુરીયા સ્મૃતિભવન છે. વૃંદાવનમાં જ્યાં બાંકેબિહારીજીનું સુપ્રસિદ્ધ મંદિર છે એ મંદિરની બહાર રાજમાર્ગ પર જયપુરીયા સ્મૃતિભવન છે. એવી રીતે વિદ્યાનંદલમાં જયપુરીયા સ્મૃતિભવન. એવી જ રીતે ચિત્રફટમાં પણ જયપુરીયા સ્મૃતિભવન છે. ઘણી મોટી ઈમારત, ઘણા સુંદર રૂમ, સુંદર પલંગ, પંખાઓ, બાથરૂમ-સંડાસ. બહુ સારી સગવડો અને દરેક ઠેકાણે ભોજનાલય. એમના પોતાના તરફથી રસોઈ બને અને બહાર જે ખર્ચ પડતો હોય તેના કરતાં ઓછા ખર્ચે સાડું ને સાત્વિક ભોજન મળે, એવો પ્રબંધ તેમણે કરેલો છે. કેટલું સુંદર કાર્ય એમણે કર્યું !

તમે ભારતવર્ષની યાત્રાએ નીકળો તો ખબર પડે કે આપણા દેશમાં એવું ઘણુંય છે જેને આપણે જાણતા પણ નથી. અમે ચિત્રફટ ગયા અને જયપુરીયા સ્મૃતિભવનમાં ઉતર્યાં. બીજે દિવસે અમે દૂર એકાંતમાં અત્રિ-અનસૂયાનો આશ્રમ છે ત્યાં ગયા. ત્યાં મંદાકિની નદી છે. તુલસીકૃત રામાયણમાં એમ આવે છે કે અનસૂયા માતાએ પોતાની તપશ્ચર્યાની શક્તિથી મંદાકિની નદીને પ્રગટ કરેલી. પર્વતમાં એનું જે મુળ છે ત્યાં સુધી અમે ગયા. ત્યાં અત્રિ મુનિનો આશ્રમ હતો. આ તો હજારો વરસો પહેલાંની વાતો છે. જળ ત્યાં સ્થળ અને સ્થળ ત્યાં જળ થઈ જાય. અત્યારે તો સાપ ગયા ને લિસોટા રહ્યા. પણ એમની સ્મૃતિરૂપે અત્રિમુનિનો આશ્રમ છે. પ્રવાસી એના દર્શન કરી શકે છે. અમે પણ ગયા. મંદાકિની નદીમાં અમે સ્નાન કર્યું.

મનુષ્યો જુદી જુદી જાતના હોય છે. ચિત્તની વૃત્તિઓને જીતવાનું કામ લોઢાના ચણા ચાવવા કરતાં પણ અઘરું છે. કદાચ લોઢાના ચણાને તમે ચાવીને પચાવી પણ જાવ પણ ચિત્તની વૃત્તિઓને જીતવાનું, વશ કરવાનું કામ એના કરતાં પણ કપરું અથવા દુષ્કર છે. સવારે અગિયાર-સાડા અગિયારનો સમય હતો. અમે મંદાકિની નદીમાં સ્નાન કર્યું. ખૂબ તડકો નીકળેલો. અમને થયું આટલે દૂર ફરી ક્યારે આવવાના ? ચાલો સ્નાન કરીએ. અમે સ્નાન કર્યું. અમારી સાથે જે ભાઈઓ હતા તેમણે પણ સ્નાન કર્યું. એક-બે ભાઈઓને સ્નાન કરવું નહોતું. મેં કહ્યું કરોને. કેમ બેસી રહ્યા છો આળસુ થઈને ? મેં એમને હિંમત પૂરી પાડી એટલે

એઓ પણ મને-કમને તૈયાર થયા. મેં કહ્યું, પાછા ક્યારે આવવાના ? મજાનો તડકો છે, સરસ મજાની નદી છે, પવિત્ર પાણી છે, સરસ મજાનો ઘાટ છે અને તમારી પાસે ટુવાલ પણ છે તો સ્નાન કરી લો. બહુ જ આનંદ થશે. બધા સ્નાન કરવા લાગ્યા.

‘મા’ ને સ્નાન કરવાની ઈચ્છા થઈ. એ પણ માતાજીના અસ્થિવિસર્જન નિમિત્તે અમારી સાથે હતા જ. છેલ્લા દિવસોમાં માતાજી પોતાની પેટની દીકરી કરતાં વધારે પ્રેમ એમના પર રાખતાં. માતાજીની ઈચ્છા હતી કે તમે બધે ઠેકાણે જજો.

‘મા’ એ કહ્યું કે મારે પણ સ્નાન કરવું છે.

મેં કહ્યું કરો. સ્નાન કરવું એ તો સારું કામ છે પણ સ્નાન ક્યાં કરશો ?

જે મુખ્ય ઘાટ હતો ત્યાં બીજા માણસો હતાં. એમને જરા એકાંત જોઈતું હતું. પુરુષ તો લંગોટીયો થઈને કે લંગોટી કાઢીને પણ ન્હાવા પડે. સ્ત્રીઓને મર્યાદાનો વિચાર કરવાનો હોય.

મેં કહ્યું, ચાલો આપણે કોઈ જગ્યા શોધીએ. આ નદીનો વિશાળ કિનારો છે. કોઈ અનુકૂળ જગ્યા આપણને મળી જશે જ્યાં તમે શાંતિથી સ્નાન કરી શકશો. અમે ચાલ્યાં. ચાલતા ચાલતા અત્રિ-અનસૂયાના આશ્રમની નીચે એક બાંધેલો ઘાટ હતો. ત્યાં અમે ઉતરી પડ્યા. મેં કહ્યું અહીંયા તમે સ્નાન કરી લો. એક-બે માણસો ત્યાં સ્નાન કરતાં હતા. તેઓ સ્નાન કરીને હમણાં જતા રહેશે.

એક સાધુ ત્યાં બેઠો હતો. એ સાધુએ આસન પાથરેલું અને ઘાટ ઉપર જ એક મોટી શિલા હતી ત્યાં હાથમાં ગૌમુખી અને માળા લઈ બેઠેલો અને જપ કરતો. જપ એટલા બધા ઝડપથી કરે જાણે frontier mail ! હાથ ચાલ્યા જ કરે, ગૌમુખી ઉંચી-નીચી થયા કરે પણ આંખ એની ઉઘાડી. એ ચારેતરફ જોયા કરતો હતો કે ઘાટ પર કોણ આવ્યું, કોણ ગયું, કોણ ન્હાવા પડ્યું, કોણ નથી પડ્યું. જપ અને ભગવાનમાં ધ્યાન કરતાં આમાં જ એનું વધારે ધ્યાન. ‘મા’ને જોયા એટલે એ જોવા લાગ્યો.

મેં ‘મા’ને કહ્યું કે હવે તમે સ્નાન કરી લો. બાજુમાં ત્રણ તરફથી નાની સરખી દિવાલ બાંધેલી હતી. અંદર પાણીનું ઝરણું હતું. ‘મા’ કહે આ જગ્યા સારી છે. તેઓ અંદર સ્નાન કરવા ગયા. પણ પેલો સાધુ હતો એની વૃત્તિ એટલી બધી ચંચળ કે ઉંચો થઈને જોયા કરે. ‘મા’ દેખાય નહીં તો પણ ઉંચો થઈને જોયા કરે.

ઘણાં લોકો ‘મા’ને સ્ત્રી સમજતા હશે. હું તો ‘મા’ને સ્ત્રી સમજતો જ નથી. રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવે કહેલું કે વૃંદાવનની ધૂળ એ સામાન્ય ધૂળ નથી. ગંગાનું જળ એ જળ નથી, બ્રહ્મરસ છે. એમ હું ‘મા’ને સ્ત્રી સમજતો નથી, જગદંબા સ્વરૂપ જ માનું છું, ભગવતી પોતે છે એમ સમજું છું. પણ પેલો સાધુ સ્ત્રી સમજતો હશે એટલે ઉપર-નીચે થઈ જોયા જ કરે. એની ચિત્તવૃત્તિ અતિ ચંચળ. ઘડીકમાં મારી તરફ જુએ, ઘડીકમાં એક-બે ભાઈઓ બાજુના ઘાટ પર સ્નાન કરતાં હતાં ત્યાં જુએ. મને થયું કે ભગવાં કપડાં પહેરેલા છે, પણ મન તો સ્થિર છે નહીં.

‘મા’ સ્નાન કરી કપડાં બદલીને બહાર નીકળ્યા. ત્યાંથી પસાર થાય ત્યાં સુધી પેલો સાધુ જોયા જ કરે. પછી જમવાનો સમય થયો હશે એટલે પોતાનું આસન વાળી ત્યાંથી વિદાય થયો. આ પણ સંત.

જગતમાં જુદીજુદી જાતની વસ્તુઓ છે. ત્યાં જ એક બીજા પણ સંત હતા, જે અત્રિ-અનસૂયા મુનિના આશ્રમની પાછળ જગ્યા હતી, પરમહંસ આશ્રમ, એમાં રહેતા. ત્યાં લાઉડ સ્પીકરનો જોરદાર અવાજ આવ્યા

કરતો હતો. એમના આશ્રમથી થોડાક આગળ જઈએ એટલે અત્રિ-અનસૂયાનું જૂનું સ્થાન આવતું હતું. ત્યાંથી એક પંડિત સતત બોલ્યા કરતા કે “અત્રિ-અનસૂયાનું મૂળ સ્થાન અહીંયા છે. પેલા બેઠા છે ત્યાં નથી. એ લોકો ખોટી રીતે બેસી ગયા છે ને લોકોને બનાવી રહ્યા છે. ત્યાં ન જતાં પણ અહીંયા જ આવજો. લેભાગુઓથી ચેતતા રહેજો. કલિકાળની અંદર આવા લેભાગુઓ નીકળ્યા જ કરે છે.”.. વગેરે.

હિન્દી ભાષામાં લાઉડસ્પીકર પર જોરશોરથી જાહેરાતો ચાલતી. કોને માટે ? પેલો પરમહંસ આશ્રમ, જે અત્રિ મુનિના સ્થાનમાં બનેલો અને ત્યાં જે મહંત બેઠેલા, દંડી સ્વામી તેને લક્ષમાં રાખી આ બોલાતું હતું. પ્રવાસીઓને સૂચના આપવામાં આવતી કે તમે ત્યાં જવાને બદલે અહીંયા આવો. એમાં એમને શું ફાયદો ? ફાયદો એટલો જ કે કોઈ પૈસા મૂકે. આ પ્રત્યક્ષ, વ્યવહારિક ફાયદો એટલે તેઓ આ બધો પરિશ્રમ કરતા.

પણ પરમહંસ આશ્રમમાં, અત્રિ-અનસૂયાના આશ્રમમાં બેઠેલા પેલા સંત હતા એ શાંત જ હતા. કોઈ જવાબ જ નહીં આપતા. સાંભળીને લોહી ઉકળી જાય તેવો વિરોધી પ્રચાર ચાલતો અને રોજ ચાલતો હશે. અમે તો તે દિવસે ત્યાં ગયા ત્યારે જ જોયું અને સાંભળ્યું પણ એવું તો રોજ ચાલતું હશે. છતાં પણ એ સંત શાંતિથી બેઠેલા. અમે જ્યારે એમની પાસે ગયા તો એમણે બહુ જ સ્વસ્થતાથી અમારી સાથે વાતો કરી. એ કહે, અમારા ગુરુ હતા એ ઘણા શક્તિશાળી હતા. અમે એટલા શક્તિશાળી નથી.

એ દિવસોમાં આજુબાજુના ઘોર જંગલમાંથી કોઈક વાર આશ્રમમાં વાઘ આવી ચડતા. એકવાર મિલિટરીના કોઈ ઓફિસર આવ્યા. એમને ઈચ્છા થઈ કે વાઘનો શિકાર કરવો એટલે તેઓ આવીને બેઠા. મહારાજે પૂછ્યું, તમારે વાઘનો શિકાર શું કામ કરવો છે ? કોઈ તમારો શિકાર કરે તો તમને ગમે ? પ્રત્યેક પ્રાણીને પોતાનું જીવન પ્રિય છે. વાઘને પણ એનું જીવન પ્રિય છે. એ તમારું કંઈ બગાડતો નથી. તો પછી એનો શિકાર શા માટે કરવો છે ? તો પણ એ ભાઈ કહે, અમારે કરવો છે. મહારાજે કહ્યું કે ઠીક છે.

એમણે રાત્રે ઓરડીમાં નિવાસ કર્યો અને રોજના નિયમ પ્રમાણે રાત્રે ત્યાં વાઘ આવ્યો. એ રોજ રાત્રે ત્યાં આવતો હતો. વાઘ આવ્યો એટલે એણે ગર્જના કરી. એ સાંભળીને ઓફિસર એમના માણસો સાથે ઓરડીમાં લપાઈ ગયા.

મહારાજે કહ્યું, બહાર આવો, વાઘ આવ્યો છે. શિકાર કરી લો.

પેલો ઓફિસર કહે, બહાર આવવાની હિંમત ચાલતી નથી.

આખી રાત તે લપાઈને રહ્યા. વાઘ તો સવારે ચાલ્યો ગયો.

તડકા ચડ્યા એટલે મહંતે કહ્યું, હવે તો બહાર આવો, તડકા ચડ્યા.

તે કહે, પહેલાં વાઘ છે કે નહીં તે કહો.

‘એ તો જતો રહ્યો.’

‘સાચું કહો છો ?’

‘સંત કદી ખોટું બોલે ? હવે વાઘ નથી બહાર આવો.’

ત્યારે તેઓ માંડ માંડ બહાર આવ્યા.

એક વાર અમારા ગુરુજી થોડા દિવસો માટે બહારગામ ગયા તો રોજ વાઘ આવી આશ્રમની બહાર. ચોકી કરવા બેસતો હોય તેમ બેસી રહેતો. આવું એ સ્થાન.

મેં કહ્યું, તમારા ગુરુ તો મહાન કહેવાય કે વાઘ એમની પાસે આવીને શાંતિથી બેસી રહેતો. કોઈ પણ પ્રકારના વિરોધ કે વેરભાવનો ત્યાગ કરીને બેસતો. તમે પણ તમારા ગુરુ કરતાં ઉતરતાં નથી. કારણ કે તમારા ગુરુ આગળ વાઘ શાંતિથી બેસતો. પણ તમારી આજુબાજુ આ માનવોના રૂપમાં રહેનારા વાઘો છે, બીજાના પર આક્રમણ કરનારા, બીજાની અકારણ, લેવાદેવા વગર આલોચના કરનારા વાઘો વસે છે અને તમે શાંત રહો છો.

અમે નીકળીએ તો ઘણીવાર ફૂતરાઓ અમસ્તા ભસે. કદાચ સ્વાગત અમારું કરતા હોય કે યોગેશ્વરજી મહારાજ આવો. ભલે પધાર્યા. પણ સ્વાગતનોય પ્રકાર હોય ને ? ભસતાં ભસતાં સામે આવે. આપણે જાણીએ કે એ તો એનો જાતિ સ્વભાવ છે. આપણાથી કાંઈ એવી રીતે સામે થોડું ભસાય છે ? ભસવું એ ફૂતરાનો જાતિ સ્વભાવ છે, આપણો નથી.

એવી જ રીતે ઘણાં માનવો ટીકાખોર, નિંદાખોર હોય, સ્વાર્થવૃત્તિવાળા હોય. એમની વાઘવૃત્તિ સામે તમે શાંત રહો છો. તમારા ગુરુ આગળ વાઘ શાંત થઈને બેસતો, જ્યારે તમે આ વાઘવૃત્તિવાળા માનવો સામે શાંતિથી રહો છો. તમારી આ સિદ્ધિ પણ કાંઈ કમ નથી. તમે જિતાત્મા છો. એમ રહેવું બહું અઘરું છે. કોઈ આવીને તમારી વિરુદ્ધ વાત કરી જાય તો તમને રાત્રે ઉંઘ પણ ના આવે. તમને થાય કે ક્યારે સવાર પડે અને એનાથી ત્રણ કે ચાર ગણું સંભળાવી આવીએ. એ એના મનમાં સમજે છે શું ? આમ તમને થાય. તમે જ્યારે જઈને એને સંભળાવો ત્યારે જ તમને શાંતિ વળે. એ સિવાય તમને શાંતિ થાય જ નહીં. આ જાતની વૃત્તિ માણસમાં હોય છે. સહન કરવાની શક્તિ ઓછી હોય છે. સંયમ કરવાની, નગણ્ય માનવાની વૃત્તિ ઓછી છે. કબીરે કહ્યું કે

હાથી ચલત હૈ અપની ગતમે કુકર ભસત વા કો ભસવા દે.

તૂ રામ સુમર વાકો લડવા દે.

કોરા કાગજ કાલી શ્યાહી પઢત લીખત વાકો પઢવા દે.

તૂ રામ સુમિર જગ લડવા દે.

આવું ઘણાં ઓછા માણસોમાં હોય છે. બદલો લેવાની, retaliation ની વૃત્તિ, પ્રતિશોધ લેવાની વૃત્તિ માણસોની અંદર વધારે ભાગે હોય છે. તે સંતના દર્શન કરીને અમને ઘણો આનંદ થયો. મનની કેવી સ્વસ્થતા અને શાંતિ. એમણે ઘણાં પ્રેમથી અમને કહ્યું કે જે યાત્રીઓ અહીં આવે છે એમને આશ્રમ તરફથી છાશનો પ્રસાદ આપવામાં આવે છે અને આશ્રમ તરફથી ભોજનનો પ્રબંધ પણ કરવામાં આવે છે. તમારે જમવું હોય તો તમે પણ જમી લો.

કેવી સારી વાત. આપણા આશ્રમો શું કરે છે. જે જાય તેને પૂછે છે જમશો, પાણી પીશો, છાશ પીશો ? આશ્રયની આવશ્યકતા હોય તો કહેશે કે લો અમારે ત્યાં ઓરડો છે તો તમે અહીં બે ઘડી વિશ્રામ કરી શકો. ઉપરથી સત્સંગની બે વાતો કરે એમની અનુકૂળતા પ્રમાણે. ઓફિસરો હજાર-બે હજારનો પગાર લઈને પણ જે કામ નથી કરતા તે સમાજસેવાનું કાર્ય, સમાજની અંદર ઉત્તમ પ્રકારના સંસ્કારોના સિંચનનું કાર્ય આવા ફકીરો ને ત્યાગવીરો કરે છે. બદલામાં તેઓ કાંઈ પણ ઈચ્છા નથી રાખતા. તમારે ભોજન કરાવવું હોય, કાંઈક આપવું હોય તો આપો નહીં તો કાંઈ નહીં. તે લોકો કાંઈ બળજબરી કરતા નથી કે તમારે બદલામાં

પૈસા મૂકવા જ પડે. કશું જ નહીં. જેવી તમારી ઈચ્છા. પરંતુ તેઓ તમારું સ્વાગત કરે, સત્કાર કરે, તમને જીવનમાં ઉપયોગી થાય બે વાતો સંભળાવે.

પૂછે કે મનુષ્ય શરીર ધારણ કર્યું, કાંઈ કરો છો ?

આપણે કહીએ, બીઝનેસ કરીએ છીએ.

એ કહે અમે એ પૂછતાં નથી. એ તો તમારા કપડાં પરથી જ દેખાય છે કે બીઝનેસ કરતાં હશો. નહીં તો મોટરમાં કેવી રીતે આવત ? ઉજળાં કપડાં કેવી રીતે પહેરત ? અમે એ પૂછતાં નથી. પણ કાંઈ પરમાર્થનો બીઝનેસ કરો છો ? પરમ-અર્થ, પરમાત્મા, એની પ્રસન્નતા ને પ્રીતિને માટે તમે કાંઈ કરો છો ? બીજાને માટે કાંઈ કરો છો ? તમારે માટે તો તમે ઘણું બધું કરતાં હશો. પૈસા કમાતા હશો, મકાનો બાંધતા હશો. એક ને બદલે બીજી કાર લેવાના સ્વપ્નાં સેવતા હશો, એ બધું તમારે માટે કે તમારા નાના-સરખા પરિવારને માટે કરો છો. પણ બીજાને માટે કાંઈ કરો છો ? બીજા-જેને તમે તમારા પરિવારમાં નથી માનતા, સમાજના પછાત, હડધૂત, ઉપેક્ષિત, અભાવગ્રસ્ત માણસો છે એમને માટે કાંઈ કરો છો ? તમારા જ કુટુંબના, તમારા જ ગામના, તમારા જ લત્તાના, અભાવમાં જીવનારા મધ્યમ ને નીચલા વર્ગના માણસો છે, જેમને તમે ઓળખતા પણ હશો, તેમને માટે કાંઈક નિયમિત રીતે કરો છો ? થોડાક પૈસા કાઢો છો ? તેમના છોકરાઓને ડાળે વળગાડવા માટે influence નો ઉપયોગ કરો છો ? તેમના છોકરા ભણેલા હોય ને બેકાર હોય તો તેમને નોકરી મળે એટલા માટે પ્રયત્ન કરો છો ?

આ મહાન યજ્ઞો છે આ યુગની અંદર કરવાના. આ બધું કરતાં હો તો મનુષ્ય તરીકે તમારું જીવન સફળ છે. બાકી પોતાને માટે તો બધાં જ કરે છે. જે પોતાને માટે કરો છો તે અહીં મૂકીને ચાલવાનું છે. સાથે કંઈ જ આવવાનું નથી. જે બીજાને માટે કરો છો તે સાથે આવશે. બીજાને માટે કરવાથી તમને સંતોષ મળશે, શાંતિ સાંપડશે. જ્યારે ચાલવાનો સમય આવશે ત્યારે તમારો અંતરાત્મા કહેશે મેં કોઈનું કાંઈપણ બગાડ્યું નથી. હું જે રીતે જીવનને સમજતો હતો, જાણતો હતો તે રીતે જીવવાની મેં પ્રામાણિક રીતે કોશિશ કરી છે. - શરીર છોડતી વખતે આ satisfaction, આ આત્મસંતોષ લઈ તમે બહુ જ આનંદથી ને શાંતિથી ચાલ્યા જશો. તમને તસલ્લી રહેશે કે મેં મનથી-વચનથી-શરીરથી કોઈનું કોઈ રીતે બગાડ્યું નથી. જે રીતે હું જાણતો હતો તે રીતે જીવન જીવવાની, સારો વ્યવહાર કરવાની કોશિશ મેં કરી. આ જે આત્મતૃપ્તિ છે, આત્મસંતોષ છે તે તમારી સાથે આવશે. આત્મા તો પંચમહાભૂતના શરીરને છોડીને યાત્રા કરવાનો જ છે, બીજા શરીરને ધારણ કરવાનો જ છે. જ્યાં સુધી વાસનાની પરિપૂર્ણ નિવૃત્તિ થઈ નથી, જ્યાં સુધી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર સધાયો નથી, ત્યાં સુધી પુનરપિ જનનમ્, પુનરપિ મરણમ્, પુનરપિ જનની જઠરે શયનમ્ એમ આવાગમનનું ચક્ર ચાલ્યા જ કરવાનું છે. પણ તમે સંતોષ સાથે ચાલ્યા જશો.

મેં માતાજીના અંતઃકાળને જોયો. એમનો અંતઃકાળ એવો હતો કે મોટા મોટા સંતો, મહાત્માઓના અંતઃકાળ પણ એવા ન હોય. હું ઘણીવાર 'મા'ને કહું કે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનો અંતઃકાળ કેવો હોય તે આપણે માતાજીના જીવનમાં જોઈ શકીએ. તેમને કોઈ વાસના જ નહીં, કોઈ લાલસા જ નહીં.

એમના સગા વચ્ચે વચ્ચે એમને જોવા ભાવનગર આવતાં હતા, તે એમને કોઈકવાર પૂછતા હતાં. હું સંબંધીઓને પણ બહુ વાર એમની પાસે જવા દેતો ન હતો કારણ કે તેઓ માતાજી પાસે જઈને સંસારની

વાતો જ કરવાનાં ને માતાજીને એની ઈચ્છા નહોતી. એમનું મન તો ભગવાનની અંદર સ્થિત હતું. તો પણ જ્યારે એમને લઈ જતો તો તેઓ પૂછતા, કાંઈ ઈચ્છા છે ? કાંઈ કહેવું છે ?

માતાજી તરત કહેતા, ભજન કરજો. સંપથી રહેજો. બીજું મારે કાંઈ કહેવાનું નથી. મને કાંઈ ઈચ્છા જ નથી. હું તો મારા ભગવાનની પાસે છું. (માતાજીને એમ લાગતું કે યોગેશ્વરજી ભગવાન છે. એમની પહેલેથી એવી ભાવના હતી.) હું કપિલ ભગવાનની પાસે બેઠેલી છું. મારું મન નિરાંતનો અનુભવ કરે છે. મને કોઈ અપેક્ષા નથી. શાંતિ છે. મને જીવનનો મોહ નથી, અને મરણનો ભય નથી. જે વખતે જે થવાનું હશે તે થશે. જવાનું થાય તો પણ હું તૈયાર છું. મને એટલો સંતોષ છે કે અત્યારે હું ઠેકાણે છું. યોગેશ્વરજીની પાસે છું એટલે ઠેકાણે છું. મારી મુક્તિ થઈ ગયેલી જ છે, મને શાંતિ છે.

બોલો ! કેટલી શાંતિ ! એક બાજુ દોઢ મહિનાથી ખોરાક લેવાયો નહોતો. પાછળના દિવસોમાં દૂધ પણ પીવાતું નહીં. એ પછીના દિવસોમાં મોઢેથી પાણી પણ લેવાતું નહોતું. આવી સ્થિતિ. પથારીમાં દોઢ દોઢ મહિના સૂતાં જ રહેવાનું. બેસાય નહીં, ચલાય નહીં, બધી જ ક્રિયાઓ પથારીમાં કરાવવી પડે એવી સ્થિતિ હતી. અને તે છતાં પણ મન સાત્વિક, શાંત, સ્વસ્થ. કોઈ જાતની ફરિયાદ નહીં. કોઈ જાતનો અસંતોષ નહીં. કોઈ જાતની લાલસા કે કામના નહીં. કશું જ નહીં. એકદમ શાંત. મન પ્રભુની અંદર.

એમના બીજા સંબંધી આવ્યા તો બોલાવીને કહ્યું, જુઓ મારે બીજું કાંઈ કહેવાનું નથી. બે વાત કહેવાની છે. કેવી વાતો ? એમના જીવનના નિચોડરૂપે એમને જે પ્રાપ્ત થયેલું એ બે મહત્વની વાતો એમણે કહી. એમણે(માતાજીએ) કહ્યું, યોગેશ્વરજી જે કહે તે પ્રમાણે કરજો તો સુખી થશો. એ એક વાત. બીજી વાત, યોગેશ્વરજી જે કરે તેમાં કદી શંકા નહીં કરવાની. એ હંમેશા સારું જ કરતા હોય છે એવો મારો વિશ્વાસ છે.

કેટલી મોટી વાત કરી ગયાં. ભાવનગરમાં મળવા આવેલી પોતાની પુત્રીને આ વાત કરી. અને 'મા' સર્વેશ્વરી તરફ આંગળી કરીને 'મા'ને પાસે બોલાવીને એમના શરીર પર હાથ ફેરવીને કહ્યું, આ મારી પેટની દીકરી જ છે. એણે મારી જે સેવા કરી છે તેવી કોઈ બીજું મનુષ્ય ના કરી શકે, તું પણ ના કરી શકે. એની સેવાને તું ભૂલીશ નહીં. જરાપણ કંટાળો મોં પર લાવ્યા વગર મારા મળ-મૂત્ર એણે સાફ કર્યાં છે. જ્યારે જોઈએ ત્યારે હસતું જ મોઢું. જ્યારે જોઈએ ત્યારે પ્રસન્ન, સ્વસ્થ ચિત્ત. ખડેપગે, રાત અને દિવસ ઊભા રહીને એણે મારી સેવા કરી છે, એ ભૂલીશ નહીં.

એમના છેલ્લા શબ્દો હતાં 'હું શાંત છું. મને શાંતિ છે. મને કોઈ ઈચ્છા નથી. મારે કાંઈ જોઈતું નથી.' પછી સાડા ત્રણ દિવસ સુધી કાંઈ બોલ્યા જ નહીં. જાણે મન સમાધિમાં ડૂબી ગયું હોય એમ શાંતિથી સૂઈ રહ્યાં.

એ પહેલાં એમણે કહેલું કે પાંચમે દિવસે આપણે અહીંથી વિદાય થઈશું. અને ખરેખર સાડા ત્રણ દિવસ સુધી એમને શરીરનું ભાન રહ્યું નહીં અને પાંચમે દિવસે સવારે જ એમનું શરીર શાંત પડી ગયું.

હું ઘણીવાર કહું છું કે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ હોય, સાધના કરી સિદ્ધિના ઉંચા શિખર પર પહોંચેલા પુરુષ હોય એ કેવી શાંતિપૂર્વક અંતઃકાળે શરીર છોડે છે એ વિશે આપણે શાસ્ત્રોમાં વાંચીએ છીએ. પણ માતાજીમાં અમે એ પ્રત્યક્ષ જોયું. સંતોના જીવનમાં તો ક્યાં આપણે જોવા જઈએ પણ માતાજીના જીવનની અંદર

આપણે જોયું. કોઈ કામના નહીં, કોઈ વાસના નહીં, કોઈ વસવસો નહીં, કોઈ ફરિયાદ નહીં, કોઈ દ્વેષ નહીં, કોઈ વેર નહીં, કશું જ નહીં. એકદમ શાંત.

બધા જ Account ને clear કરીને જીવ એકદમ સ્વસ્થ અને શાંત રીતે જીવ સંસારમાંથી વિદાય લઈ શકે તો આપણા જીવનની સાધના સફળ થઈ એમ સમજવું. નહીં તો ઘણાં ફરિયાદો સાથે જાય છે, વેરભાવ લઈને ગમન કરે છે. ઘણાં ઈચ્છાઓની આવૃત્તિમાં રમ્યા કરે કે મારા ગયાં પછી આમ કરજો ને તેમ કરજો. આવું થાય છે.

માતાજીને કશું જ નહીં. કંઈ ઈચ્છા છે, તો કહે કશી ઈચ્છા નથી. ઈચ્છા જ દુઃખનું કારણ છે. એ કહેતાં, ભગવાન સિવાય જગતમાં કોઈ કોઈનું નથી. આખું જગત સ્વાર્થમય છે. કોઈ એમને પૂછતાં તો પથારીમાં સૂતા સૂતા આવું કહેતા. ઈચ્છા દુઃખનું કારણ છે. ઈચ્છાને મૂકી દેવી એ જ સુખ. બોલો ! કેટલી મોટી વાત.

જ્યારે છેલ્લો સમય આવે ત્યારે આખા જીવનની સાધનાની કસોટી થાય છે. તે વખતે તમારું મન કેવું રહે છે, તે વખતે તમારું મન ચંચળ થતું હોય, વિષયોમાં દોડાદોડ કરતું હોય તો સમજી જવું કે તમારી સાધના અધૂરી હતી અને તે વખતે તમે સ્વસ્થ રહી શકતા હો, શાંત રહી શકતા હો, પ્રસન્ન રહી શકતા હો તો સમજવું કે જીવનની સાધના પૂરી થઈ. માણસ આંખ મીંચે, છેલ્લો શ્વાસ લે તે વખતે એટલા જ શબ્દો કહી શકે કે અનુભવી શકે : I have done my duty તો ખલાસ, એનું જીવન સફળ થઈ ગયું. હું જે રીતે મારા કર્તવ્યને સમજતો હતો કે સમજતી હતી તે મેં સારી પેઠે પુરું કરવાના પ્રયત્નો કર્યા.

આપણે યાત્રાએ નીકળીએ કે વિદાય થઈએ ત્યારે કહીએ છીએ કે આવજો રામ રામ. કોઈકવાર પાછા મળીશું. કાગળ લખજો. તો જીવનની આ મહાયાત્રાએ આપણે નીકળવાનું થાય ત્યારે જો એવું કહી શકીએ કે આવજો રામ રામ. શાંતિથી રહેજો તો ખરું.

તમે એવી સાધના કરજો કે શાંતિથી રહેવાય અને શાંતિથી જવાય. પ્રસન્નતાથી જીવાય અને પ્રસન્નતાથી ચલાય. સ્વસ્થતાથી રહેવાય અને સ્વસ્થતાથી જવાય. વિકાર વગર રહેવાય, આસક્તિ-મમત્વ વગર રહેવાય, બધા કર્તવ્યો, બધા વ્યવહારો અનાસક્તિપૂર્વક કરાય અને સ્વસ્થતાથી વિદાય થવાય. કોઈની પણ શેહમાં તણાયા સિવાય નીડરતાથી જીવાય અને નીડરતાથી ચલાય. શાસ્ત્રની, સંતની, સદ્ગુરુની, પરંપરાની, લોકોની ટીકા-નિંદાની, કશાયની પરવા કર્યા વિના, પ્રભુને જ વફાદાર રહીને, આત્માને જ વફાદાર રહીને જીવાય અને એ રીતે જવાય તો જીવન સફળ થઈ જાય. સાર્થક થઈ જાય.

ચિત્રકૂટના એ મહાત્માને જોઈને અમને એમ થયું કે અહોહો દર્શનીય સંત. એમનો એક જ ગુણ એમને વંદનીય બતાવવા પૂરતો થઈ પડે. ચારે તરફથી કાદવ ઉછળે, પાંચ કે દસ મિનિટ નહીં પણ કલાકો સુધી આવો પ્રચાર થયા કરે છતાં સ્વસ્થ. વચ્ચે ત્રણ જ મકાન આડા ને આ ચોથું મકાન ત્યાં સંત બેઠેલા. જે જાય એને સત્સંગની વાત કરે, એનું સ્વાગત કરે, એનું સન્માન કરે. કેટલી મોટી સાધના !

જીવનની સાધનામાં સફળ થવા આપણે આત્મનિરિક્ષણ કરીએ. જાગૃત રહીએ. વાસનાઓમાંથી મુક્તિ મેળવવાનું ધ્યાન રાખીએ અને એની સાથે સાથે ધ્યાન કરીએ. ધ્યાન માટે રાહ જોવાની જરૂર નથી. આ combined course છે. એક-પછી-એક કરવાનો નથી. આપણે જેમ S.S.C. માં ભણવા જઈએ તો એમાં

geography પણ હોય, history પણ હોય, ભાષા પણ હોય અને બીજો કોઈ વિષય લીધો હોય તે પણ આવે. એ combined course છે. એવું નથી કે એક વરસ history, બીજે વરસે geography, ત્રીજે વરસે language અંગ્રેજી, ગુજરાતી ઈત્યાદિ. ના, એવું નથી. પરીક્ષા પણ combined courseની જ લેવાય.

એ જ રીતે યોગના આઠ અંગો છે એમાંના સાત combined course છે - યમ સદ્ગુણો; નિયમ શિસ્ત, પોતાની જાતનું અનુશાસન; આસન બેસવાની પદ્ધતિ. શરીરને સ્વસ્થ રાખવા માટેના વ્યાયામની પદ્ધતિ; પ્રાણાયામ પ્રાણની વિશુદ્ધિની સાધના; ધારણા મનને જપમાં, ધ્યાનમાં, ઈષ્ટ કે આરાધ્યમાં જોડવાની પ્રવૃત્તિ; ધ્યાન મન એમાં જોડાઈ જાય, અસ્ખલિત બની પ્રવાહીની પેઠે વહેતું થાય તે - આ જે સાત અંગો છે તે તો સંમિલિત સાધનો છે. વારાફરતી કરવાના નથી, એકસાથે ધીરેધીરે કરવાના છે. સમાધિ પાછળનું સાધન છે. ધ્યાન પરિપક્વ અવસ્થા પર પહોંચશે પછી સમાધિ થશે. આમ સમાધિ છેવટે થશે પણ ધ્યાન તો અત્યારે કરી શકીએ. કોઈ પણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરતા હોઈએ તો પણ ધ્યાન કરી શકીએ.

સવારે ઊઠીને ધ્યાન કરી શકીએ. રાત્રે સૂતા પહેલાં થોડો સમય બેસીને ધ્યાન કરી શકીએ. સાંજના કરી શકીએ. બપોરે અનુકૂળતા હોય તો જપ સાથે કે જપ સિવાય, આપણને અનુકૂળ પડતું હોય તે રીતે આપણે ધ્યાન કરી શકીએ. આ બધું સાથે સાથે થઈ શકે. એમાં રાહ જોવાની જરૂર નથી કે સાઠ વર્ષ પછી કરીશ, સદ્ગુણો બરાબર પ્રતિષ્ઠા પામશે પછી કરીશ. પછી નહીં પણ અત્યારે જ. આ તો combined course છે.

ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ધ્યાનના જે શ્લોકો છે તે અસ્થાને નથી એમ હું કહેવા માંગું છું. કારણ કે આ combined course છે. ભગવાને એક બાજુ અર્જુનને જીવનની વિશુદ્ધિનો ઉપદેશ આપ્યો અને એની સાથે સાથે ધ્યાન કેમ કરવું, ધ્યાન માટે કેવું સ્થાન જોઈએ, ધ્યાન માટે મનની કેવી ભૂમિકા જોઈએ, ધ્યાનનો આરંભ કેવી રીતે કરવો જોઈએ એ બધાની વાત કરી.

અર્જુનના મનની અંદર યોગની સાધના કરવા માટે સંન્યાસી થવાની અભિલાષા હતી. ભગવાને તેમાંથી અર્જુનને મુક્ત કરવાને માટે આદર્શ ત્યાગી કે સંન્યાસી કોણ કહેવાય તે ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયના આરંભમાં કહ્યું. પછી આત્મસંયમયોગનો પરિચય પ્રદાન કરતી વખતે જીવનની વિશુદ્ધિની વાતો કરી ને કર્તવ્યના અનુષ્ઠાનનો મહિમા અર્જુનને સમજાવ્યો. હવે આત્મસંયમયોગનું અનુષ્ઠાન કેવી રીતે કરવું તેની ચર્ચાનો આરંભ થશે. આવતી કાલે આપણે એની ચર્ચા વિચારણા કરીશું.

શાંતિપાઠ :

ॐ શાંતિ: ॐ શાંતિ: ॐ શાંતિ: ॥

* * * * *

પ્રવચન પુષ્પ : ૮

શરીરને કયે વખતે ક્યાં અને કેવી સ્થિતિમાં રાખવું એ ઈશ્વરના હાથની વાત છે પરંતુ મનની સ્થિતિ કેવી રીખવી એ આપણા હાથની વાત છે. આપણે મનને ભગવાનમાં પણ રાખી શકીએ અને શયતાનમાં પણ રાખી શકીએ; આસુરી સંપત્તિથી આવૃત્ત બની શકીએ કે દૈવી સંપત્તિથી સંપન્ન બની શકીએ; સત્કર્મો કરી શકીએ કે દુષ્કર્મો કરી શકીએ; સદ્ભાવનાથી સંપન્ન બની શકીએ કે વાસનાના દાસ બની શકીએ. સાધકે દરેક સ્થિતિમાં મનને પરમાત્મામાં પરોવતાં શીખવું જોઈએ.

- શ્રી યોગેશ્વરજી

પ્રવચન પુષ્પ : ૮

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હવે યોગનું જે મુખ્ય પ્રાપ્તવ્ય, પ્રયોજન કે ધ્યેય છે તેની ચર્ચા કરે છે. ઘણાં માણસો એમ માને છે કે યોગનો અભ્યાસ સિદ્ધિઓને પામવાને માટે છે. શાસ્ત્રોની અંદર જુદી જુદી જાતની આઠ સિદ્ધિઓ વર્ણવવામાં આવી છે - અણિમા, મહિમા, લઘિમા, ગરિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકામ્ય, ઈશિત્વ અને વશિત્વ. અણિમા એટલે અણુ જેવું નાનામાં નાનું સ્વરૂપ બનાવી દેવું. હનુમાનજી લંકાની અંદર પ્રવેશ્યા તે વખતે એમણે પોતાનું સ્વરૂપ ઘણું નાનું બનાવી દીધેલું. તુલસીદાસે રામચરિતમાનસમાં વર્ણવેલું છે કે મસક રૂપ કપિ ધરહી હનુમાનજીએ નાનુંસરખું, મચ્છર જેવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું જેથી કોઈ એમને જોઈ ના શકે અને જોઈ ના શકે તો પછી અટકાવી પણ ના શકે.

એ પહેલાં જ્યારે સમુદ્રને ઓળંગવાનું આવ્યું ત્યારે સુરસા નામની રાક્ષસીએ હનુમાનજીના માર્ગમાં અંતરાય ઊભો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે વખતે પણ હનુમાનજી પોતાના અતુલિત બળને ને પોતાના પ્રખરતમ પરાક્રમને લીધે સુરસા નામની રાક્ષસીથી પ્રભાવીત થયા નહોતા. સુરસાની પાસે શરીરનું બળ હતું એટલે એને એમ લાગ્યું કે હનુમાનજીના માર્ગને હું અવરોધી શકીશ. શક્તિના પ્રભાવથી એ પોતાના શરીરને મોટું કરવા માંડી. રામકૃપાથી પોતાને જે શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હતી તેની મદદથી હનુમાનજીએ પણ પોતાનું સ્વરૂપ મોટું કર્યું. સુરસાએ અતિશય મોટું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. મસ્તક જાણે કે આકાશને અડતું હોય અને ધરતી પરથી પગ જાણે કે પાતાળમાં પ્રવેશતા હોય એ જાતનું અતિશય વિરાટ રૂપ સુરસાએ ધારણ કર્યું. એને એમ હતું કે હનુમાન કરી કરીને વળી કેટલું વિરાટ રૂપ ધારણ કરશે ? એ વિશાળ રૂપ ધારણ કરશે તો હું એનાથી પણ વિશાળ રૂપ ધારણ કરીશ. પણ ઘણીવાર શરીરનું બળ કામ કરતું નથી, બુદ્ધિનું બળ કામ કરી જાય છે. શરીરની સ્થૂલ શક્તિથી નથી થતાં તેવા કેટલાય કામો વિચારશક્તિથી, બુદ્ધિશક્તિથી, સૂઝથી-સમજથી થતા દેખાય છે.

હનુમાનજી કેવળ શરીરશક્તિથી જ સંપન્ન નહોતા. એમને પરમાત્માની પરમકૃપાથી સદ્બુદ્ધિ સાંપડી હતી, મનનું બળ, આત્મબળ પણ પ્રાપ્ત થયું હતું. આત્મબળથી માનવ પોતાના જીવનનું કલ્યાણ કરી શકે, સર્વપ્રકારના અવરોધો અથવા અંતરાયોને દૂર કરી નાંખે છે. હનુમાનજીએ પોતાના મનોબળનો, બુદ્ધિબળનો ઉપયોગ કર્યો. સુરસાએ જ્યારે પોતાના શરીરને વિરાટ કરી નાંખ્યું ત્યારે સુરસાના પ્રચંડ મોમાં પ્રવેશ કરીને તેઓ બહાર નીકળી ગયા. પછી સુરસાને પ્રણામ કરી કહ્યું કે હું તમારી રજા માંગું છું.

સુરસા હનુમાનજીના બુદ્ધિબળથી પ્રભાવિત બની ગઈ. એણે કહ્યું કે, હું તમારી કસોટી કરતી હતી. તમે રામકાર્ય કરવા માટે લંકામાં જાવ છો. ત્યાં આસુરી સંપત્તિથી ભરેલા, આસુરી માયાથી છલેલા અનેક પ્રકારના અસુરો વિદ્યમાન છે. તેમની વચ્ચેથી તમે કેવી રીતે સીતાની પાસે પહોંચી શકશો. પરંતુ મેં આજે જોઈ લીધું કે તમારી પાસે કેવળ શરીરબળ નથી પરંતુ બુદ્ધિનું બળ પણ છે. એ તમને સીતામાતાની પાસે પહોંચવામાં ઉપયોગી થશે, કલ્યાણકારક થઈ પડશે. હું તમને આશીર્વાદ આપું છું કે તમે સીતાની પાસે પહોંચી શકશો અને રામનો સંદેશો સંભળાવી શકશો. સુરસાએ માર્ગ આપ્યો એટલે હનુમાનજી વિદાય થયા.

જેને રામાયણમાં સુરસા કહેવામાં આવી તે સુરતા, મનની વૃત્તિ છે. 'સુરતાઓ લાગી જેની ભ્રમણાઓ ભાંગી' - આ સુરતા સંસારના પદાર્થો તરફ વહા કરે છે, એના મમત્વનો, એના આકર્ષણનો અનુભવ કર્યા કરે છે. એને લીધે મનુષ્યનું મન ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં, ભૌતિક જગતના વિષયોની અંદર આસક્તિ કરે છે. એ મનને, મનની સુરતાને વિષયમાંથી પાછી વાળીને પરમાત્મા તરફ અભિમુખ કરવી જોઈએ. તે સિવાય યોગની સાધના થઈ શકતી નથી. પરમાત્મા તરફ અભિમુખ કરવાને માટે સાધકની પાસે સદ્બુદ્ધિનું પણ બળ હોવું જોઈએ. રામાયણના આ પ્રસંગમાંથી આપણને એવો ફલિતાર્થ મળે છે. હનુમાનજીની પાસે જેવી રીતે બુદ્ધિબળ હતું, બુદ્ધિમતાં વરિષ્ઠમ્ એવી રીતે દરેક સાધકની પાસે બુદ્ધિનું બળ પણ હોવું જોઈએ, વિવેકશક્તિ હોવી જોઈએ. સાધક વિવેકશક્તિનો ઉપયોગ કરી પોતાના માર્ગની અંદર આવનારા વિરોધો, વિશ્લેષો, અંતરાયો અને વિઘ્નોમાંથી સહીસલામત રીતે રસ્તો કરી શકે છે, આગળ વધી શકે છે. જેનામાં બુદ્ધિબળ નથી હોતું તે યેનકેનપ્રકારેણ પ્રયત્ન છતાં પોતાના જીવનની અંદર આગળ નથી વધી શકતા.

સાધકે સદ્બુદ્ધિથી સંપન્ન બનવું પડે છે. કુશળ ડ્રાઈવર મોટરનું ડ્રાઈવીંગ કરતી વખતે બરાબર ધ્યાન રાખતો હોય કે ચઢાઈ ક્યાં આવે, ઉતરાઈ ક્યાં આવે, આગળ કોઈ ખાડો-ટેકરો છે કે કેમ, આગળ ટ્રાફિક કેવી રીતે ચાલે છે, બત્તીઓ કેવી છે, લાલબત્તી છે તો અટકવું જોઈશે, લીલી બત્તી છે તો આગળ ચાલી શકાશે. મોટરનો ડ્રાઈવર બરાબર ધ્યાન રાખે છે અને અકસ્માતોમાંથી પોતાની મોટરને, અને મોટરમાં જે બેઠા હોય તે બધાને ઉગારી લે છે. અથવા તો ઉપનિષદમાં જેમ કહેવામાં આવ્યું છે કે સારથિ રથ ચલાવતી વખતે ઘોડાઓને બરોબર કાબૂમાં રાખે છે. ઘોડાઓને જે માર્ગે ચલાવવાના હોય, જેટલા પ્રમાણમાં ચલાવવાના હોય એ રીતે જ ચલાવે છે. જે સારથિ કુશળ, બુદ્ધિશાળી નથી હોતો તેના કબ્જામાં અશ્વો રહી શકતા નથી અને તેને જુદે જુદે માર્ગે લઈ જાય છે. રથને વિપથગામી બનાવે છે અને કેટલીકવાર રથનો નાશ પણ કરી નાંખે છે.

એ જ રીતે સાધક જ્યારે ભક્તિમાર્ગે આગળ વધતો હોય, યોગમાર્ગે આગળ વધતો હોય, કર્મમાર્ગનું આલંબન લઈને પોતાના જીવનનો વિકાસ સાધતો હોય અથવા તો જ્ઞાનમાર્ગનો પથિક થયો હોય ત્યારે ઈન્દ્રિયોના અશ્વો એના કાબૂમાં રહેતા નથી. સાધક પર પરમાત્માની પરમ કૃપા હોય, પૂર્વજન્મોના સર્વોત્તમ સંસ્કારોથી એ સંપન્ન હોય તો મન અને ઈન્દ્રિયોના અશ્વો એના વશમાં રહી શકે.

સાધક નિરંતર ધ્યાન રાખે છે કે મારે કયા માર્ગે આગળ વધવાનું છે. સાધના દ્વારા મારે શું પ્રાપ્ત કરવાનું છે અને હું તે પ્રાપ્ત કરી રહ્યો છું કે નહીં. મેં જે સાધનાનો માર્ગ પસંદ કર્યો તેમાં હું આગળ ગતિ કરું છું કે નથી કરતો. જો ગતિ નથી કરતો તો શા માટે નથી કરતો. આદર્શ સાધક પોતાનું અનવરત આત્મનિરીક્ષણ કર્યા કરે છે. એને લીધે એના માર્ગમાં કોઈપણ પ્રકારના વિઘ્નો કે અંતરાયો આવે તો તેમાંથી પોતાની જાતને ઉગારી શકે છે. ધ્યેયની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી એ જંપીને બેસતો નથી. પોતાની સમગ્ર સૂરતાને પરમાત્માની અંદર લગાડી દે છે. વિવેક અને વૈરાગ્યને પરિણામે મનની જે વૃત્તિઓ વિષયવતી બનીને દુનિયાના વિષયો તરફ પ્રવાહિત થતી હોય તેની અસારતાને સુચારુરૂપે સમજ્યા પછીથી આદર્શ સાધક પોતાની સમગ્ર વૃત્તિઓને પરમાત્મા તરફ વાળીને આગળ વધે છે. રામાયણની અંદર સુરસા અને હનુમાનના પાત્ર દ્વારા આવો ગર્ભિત સંદેશો રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

જે સિદ્ધિ અથવા શક્તિને પ્રતાપે યોગી નાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે તેને અભિમા કહેવામાં આવે છે. ગરિમા નામની સિદ્ધિ વડે સાધક, જેવી રીતે સુરસાએ પોતાની જાતને બનાવેલી એવી, મોટામાં મોટી બનાવી શકે. સુરતા, વિષયવાસના ક્યારેક એટલી વિશાળ બને કે માણસને સમજ પણ ના પડે, પોતાના પૂરની અંદર એ સાધકને તાણી જાય, પોતાના પ્રભાવથી પ્રભાવિત કરી દે.

લઘિમા દ્વારા સાધક લઘુ બની શકે, હલ્કો ફૂલ જેવો થઈ શકે. તેના શરીરનું વજન કાંઈ જ ન હોય તેવું લાગે. તેથી ઉલટું મહિમા દ્વારા તે ભારેમાં ભારે પણ બની શકે. પ્રાપ્તિ નામની સિદ્ધિ દ્વારા મનની અંદર જે પણ મનોરથ પેદા થાય તેની સિદ્ધિ સહેલાઈથી થઈ જાય. જે વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા થાય તે સહેલાઈથી, સહજ રીતે મળી જાય. પ્રાકામ્ય એટલે કામનાઓની પૂર્તિ થઈ જવી. કામના પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ કરવું એ પ્રાકામ્ય નામની સિદ્ધિ છે. ઈશિત્વ એટલે સર્વ પદાર્થો ઉપર, મનુષ્ય ઉપર અને મનુષ્ય સિવાયના જે પશુઓ, પ્રાણીઓ છે તેની ઉપર સંયમ-કાબૂ પ્રસ્થાપિત કરી દેવો. વશિત્વ નામની સિદ્ધિ વડે એમને વશ કરી દેવાય. ઈશિત્વ એટલે એમની ઉપર શાસન કરવું, પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે તેમને ચલાવવા. પોતાના સંકલ્પ પ્રમાણે તેમની ગતિવિધિને ચલાવવી.

આમ કુલ આઠ પ્રકારની સિદ્ધિઓ છે. કલિકાળમાં આઠ પ્રકારની સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થવાનું બહુ અઘરું છે. એક પ્રકારની સિદ્ધિ મેળવવી પણ બહુ અઘરી છે કારણ કે સિદ્ધિઓ મેળવવા જે સાધનાત્મક પુરુષાર્થ કરવો પડે એ કરવાની ધીરજ કે શક્તિ બધા સાધકોની અંદર હોતી નથી. કલિકાળની અંદર ક્યારેક ભક્ત, યોગી કે તપસ્વીને નાનીસરખી શક્તિઓ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જેમ કે બીજાના મનની વાત જાણવાની શક્તિ, દૂર જે પદાર્થો હોય તેને જોવાની શક્તિ અથવા દૂર જે ઘટનાઓ બનતી હોય એને જાણવાની શક્તિ. આવી સિદ્ધિઓ કેટલીકવાર સાધકને પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાક સાધકો તેને પામવાને માટે જ યોગમાર્ગનો આધાર લેતા હોય છે. શક્તિ કે સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ એ જ એમનું ધ્યેય બની જાય છે.

અમે જ્યારે અમેરિકા અને ઈંગ્લેન્ડનો પ્રવાસ કરતા હતા અને તે દરમિયાન ત્યાંના યોગકેન્દ્રોમાં પ્રવચનો કે વાર્તાલાપો માટે જતા ત્યારે અમે હંમેશા પ્રશ્ન પૂછતાં કે તમે બધા યોગવિદ્યામાં આટલો રસ અથવા રુચિ ધરાવો છો તો શા માટે ? તમારું લક્ષ્ય શું છે ? આ યોગવિદ્યા દ્વારા તમારે શું પ્રાપ્ત કરવું છે ? અમે જોતાં કે યુવક-યુવતીઓ કેન્દ્રમાં આવતા, આસન-પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરતા, કેટલાક ધ્યાન પણ શીખતા હતા. પણ મોટા ભાગના યુવક-યુવતીઓ અમને એમ જ કહેતા કે અમે શરીરસૌખ્યવના માટે યોગાભ્યાસ કરીએ છીએ. શરીરનું સૌંદર્ય ટકી રહે, યૌવન સચવાઈ રહે, વૃદ્ધાવસ્થા સહેલાઈથી આવે નહીં, એટલા માટે અમે યોગાભ્યાસ કરવા પ્રેરાયા છીએ. કેટલાક વળી એમ કહેતા કે વ્યાધિમાંથી મુક્તિ મળે, રોગ થાય જ નહીં, નિરોગી અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થાય, આરોગ્ય મળે, તે માટે અમે યોગાભ્યાસ કરીએ છીએ. કેટલાક એમ પણ કહેતા કે અમે અમારી રોજબરોજની પ્રવૃત્તિઓ, કાર્યો, વ્યવસાયો વધારે સારી રીતે, વધારે અસરકારક રીતે, વધુ ક્ષમતાપૂર્વક કરી શકીએ એને માટે યોગાભ્યાસનો આધાર લઈએ છીએ.

આજે Transcendental Meditation નામની ધ્યાનની જે પદ્ધતિ પશ્ચિમના દેશોમાં ફેલાયેલી છે એમાં આ જ વસ્તુ આવે છે. ત્યાંની પ્રજા ધ્યાન તરફ એટલે જ આકર્ષાઈ છે કે ધ્યાન દ્વારા ચિંતનશક્તિ આવે છે, કાર્ય કરવાની શક્તિ આવે છે. આપણે ઓફિસમાં કે દુકાનમાં કાર્ય કરતા હોઈએ તો તેને વધારે સારી

રીતે, વધુ અસરકારક રીતે કરી શકીએ. અધ્યાપક તરીકે કોઈ સ્કૂલમાં કામ કરતા હોઈએ ત્યાં વધારે સારી રીતે કામ કરી શકીએ. કાર્ય કરવાની ક્ષમતા વધે, મન શાંત બને, મનમાં જે ઉત્તેજનાઓ ને આવેગો આવે તે જરા શાંત બની જાય, સહન કરવાનું થોડું બળ પ્રાપ્ત થાય, થોડીક ધીરજ પ્રાપ્ત થાય, થોડીક હિંમત પ્રાપ્ત થાય ને જલ્દી ભાંગી ન પડાય.

પશ્ચિમમાં માણસો જલ્દી ભાંગી પડે છે, જેને અંગ્રેજીમાં Nervous Breakdown કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાનતંતુઓનું શિથિલીકરણ, ભ્રમ્મહૃદયી થઈ જવું. આવા પ્રસંગો જેમ આપણા દેશમાં બને છે એમ પશ્ચિમના ભોગપ્રધાન દેશોમાં પણ બને છે. ત્યાં કોઈ પ્રસંગ એવો બને તો માણસોને આઘાત લાગી જાય છે. કોઈ નુકસાનીનો પ્રસંગ આવે તો ચિત્તતંત્ર પર અસર થઈ જાય છે, અને તેમના જ્ઞાનતંતુઓ શિથિલ બની જાય છે. પછી એ ધક્કા-આંચકાઓને સહન કરી શકતા નથી. એમના હૃદય બંધ પડી જાય છે, બીજા દર્દો થાય છે. ત્યાં સુધી કે માણસ પાગલ થઈ જાય છે, ગાંડો થઈ બકવાદ કરવા માંડે છે, ચિત્તની સમતુલાને કાયમને માટે ખોઈ બેસે છે. આવું પણ બને છે.

ધ્યાનથી ચિત્તનું સંતુલન ચાલુ રહે છે, જીવનમાં જે ધક્કાઓ આવે તેને સહન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે પશ્ચિમના મોટા ભાગના માનવો આજે ધ્યાનની અંદર રસ લેતા થયા છે. વૈજ્ઞાનિકો કે ડોક્ટરો ધ્યાન વિશે Analysis કરે છે, જે ધ્યાન કરવા બેસે તેના શરીર અને મનને Scientific Apparatus ની મદદથી બરાબર તપાસે છે, ચકાસે છે. પછી રિપોર્ટ બહાર પાડે છે કે સામાન્ય મનુષ્યોને ઉત્તેજના થાય એના કરતાં ધ્યાન કરનારા માનવોને ઉત્તેજના ઘણી મોડી થાય છે. સામાન્ય મનુષ્યોને જ્ઞાનતંતુઓની વિઘાતક અસરો સહેલાઈથી થાય છે અને જે ધ્યાન કરનારા સાધકો છે તેમને એટલી જલદી થતી નથી, એમનામાં સહન કરવાની શક્તિ પેદા થાય છે. ઘણાં સાધકો અમને કહેતાં કે અમે એટલા માટે પણ ધ્યાન કરીએ છીએ તો અમને નવાઈ લાગતી.

આપણે ત્યાં ઘણા સાધકો ધ્યાન, મંત્રજપ કે તંત્રનો આધાર લેતા દેખાય છે. તાંત્રિકો પણ એવા છે જે કહે કે તમે અમારી મદદ લો તો તમારી ખુરશી સલામત રહેશે, આખું રાષ્ટ્ર તમારું થઈ જશે, એ વાતનો તમને વિશ્વાસ આપીએ. કુટુંબની વ્યક્તિનું જ રાજ્ય. એક વ્યક્તિ જાય એટલે એની જગ્યાએ બીજી વ્યક્તિ. પહેલાં રાજા પછી રાજાનો દીકરો અને પછી એનો દીકરો, એમ વંશપરંપરાગત શાસન ચાલતું હતું. વલ્લભભાઈ પટેલે ઘણી મહેનત કરી પકર રજવાડાઓને પોતાની યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી સમજાવીને, દેશપ્રેમથી પ્રેરિત કરીને ભારતને અભિન્ન ને અખંડ કરવાને માટે પ્રયત્નો કર્યા. રાજાશાહીની જડોને ધીરેધીરે દૂર કરી. પરંતુ આ તાંત્રિકોને એમ લાગે છે કે અમારો આધાર લો તો તમને આખા દેશના રાજા બનાવીએ. તમારા ઘરના સભ્યો જ એક પછી એક એમ રાજ કરે. ચાલ્યા જ કરે. એટલે અત્યારે ઘણાં તાંત્રિકોની મોહજાળમાં પડે છે. તાંત્રિકો, માંત્રિકો અને યજ્ઞ કરનારાઓ માણસોને આશ્વાસન આપે કે તમને ઘણો મોટો વ્યાધિ છે તેમાંથી અમે મુક્ત કરીશું. અમે મંત્રના અનુષ્ઠાનો-પુરસ્કરણો કરીશું, યજ્ઞાદિ કરીશું. તમારી દીનતા દૂર થઈ જશે. પ્રમોશન નહીં મળતું હોય તો મળશે. વ્યાધિ નહીં મટતો હોય તો અમે કોશિશ કરીશું એટલે મટશે. એટલે ગરજવાળા માણસો એમનું શરણ લે છે. મોટા પાયા પર આવો Business ચાલે છે.

ઈંગ્લેન્ડમાં અમે જોયું કે ટપાલો દ્વારા આ Business બહુ મોટા પાયા પર ચાલે છે. એવા યોગી છે જેને તમે ટપાલ લખો અથવા ટેલિફોન દ્વારા જણાવો કે અમારે આ મુસીબત છે તો તરત જ તે તમને કહે કે હું તમને તાવીજ મોકલું છું, બદલામાં આટલા પાઉન્ડ મોકલી આપો. પાઉન્ડ આવી જાય એટલે તાવીજ મોકલવામાં આવે, એ રીતે એમનું જીવન ચાલે છે. એમના તો મકાનો બંધાઈ ગયા, એમની પાસે ખૂબ પૈસો થઈ ગયો છે. પચાસ માણસોને તાવીજ મોકલે એમાંથી પાંચને સારું થાય એટલે પત્ર લખે, Advertisement માં એ પત્રો કામ લાગે. એ રીતે બીજા સો માણસો આવે. દુનિયામાં દુઃખ, ગરીબી અને વ્યાધિ તો રહેવાનાં જ અને માણસોને આશ્રય લેવાની, મદદ લેવાની ઈચ્છા પણ થવાની અને એ રીતે બધું ચાલ્યા કરવાનું.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં કહેવા માંગે છે કે જે આત્મસંયમયોગનો ઉપદેશ હું આપી રહ્યો છું તેનું પ્રાપ્તવ્ય, destination, ધ્યેય, શરીરનું સૌંદર્ય નથી, યૌવન નથી, દીર્ઘકાળ પર્યંત આ પૃથ્વી પર રહેવું એ પણ નથી. અધિકાર પ્રાપ્ત કરવો અને અખંડ રાખવો, સત્તાને કાયમને સુચારુરૂપે કરવાની શક્તિથી સંપન્ન બનવું તે પણ આ યોગનું લક્ષ્ય નથી. એ તો બધા વચગાળાના લક્ષ્યાંકો છે.

આપણે ફૂલના બગીચા તરફ જઈએ એટલે પ્રવેશ કરીએ ત્યારે અથવા તે પહેલાં આપણને ફૂલોની ફોરમ પ્રાપ્ત થવાની. ઈચ્છા કરીએ કે ન કરીએ તો પણ આપોઆપ પ્રાપ્ત થવાની જ. પણ ફોરમની પ્રાપ્તિ એ આપણું લક્ષ્ય નથી. ફોરમ જેની અંદર રહે છે એ ફૂલનું દર્શન કરવું, અવલોકન કરવું તે આપણું લક્ષ્ય છે. એ લક્ષ્યથી પ્રેરાઈને આપણે ફૂલના બગીચામાં જઈએ છીએ.

એવી જ રીતે આપણે સરિતા તરફ જવાના એટલે સરિતાની શીતળ લહરીઓનો અનુભવ દૂર હોઈશું ત્યારથી જ થવાનો. પરંતુ સરિતાની શીતળ લહરીઓની અનુભૂતિ એ સરિતા તરફ જવાનું આપણું પ્રયોજન નથી. એ તો સ્વાભાવિક વસ્તુ છે. આપણું પ્રયોજન તો સરિતાનું દર્શન કરવાનું, સરિતાના પવિત્ર સલિલનું આચમન કરવાનું અને એથી આગળ વધી સરિતાના પવિત્ર સલિલમાં સ્નાન કરવાનું છે. અને એથી આગળ વધી જો આપણી ઈચ્છા હોય તો ગંગા-યમુના જેવી પવિત્ર નદીઓમાં સ્નાન કરીને તેમનાં પાણીને કોઈ પાત્રમાં ભરીને ઘેર લાવવાનું. આ લક્ષ્યથી પ્રેરાઈને આપણે નદીઓની પાસે જઈએ છીએ. એ લક્ષ્યનું વિસ્મરણ ન થવું જોઈએ.

ભગવાન કહે છે કે યોગનું, ભક્તિનું, જ્ઞાનનું, ધ્યાનનું અને એના નામે જે પણ સાધનાનો આધાર લેવાય છે તેનું શું લક્ષ્ય ? ભગવાન એક જ શબ્દમાં કહે છે યોગી યુજીત સતતમ્ આત્મનમ્ । માનવનું મન જે અનાત્મ પદાર્થોમાં રમી રહ્યું છે, આત્મા સિવાયની જે વસ્તુઓની એને ચાહના છે તે એના દુઃખનું કારણ છે. આપણા શાસ્ત્રો ને સ્વાનુભવસંપન્ન મહાપુરુષો આ કહે છે. આદ્યશંકરાચાર્ય મહારાજ કહે છે કે મુક્તિમ્ ઇચ્છસિ ચેતાત વિષયાન્ વિષવત્યજ । જો અશાંતિમાંથી, દુઃખમાંથી, અવિદ્યામાંથી, ક્લેશ-પરવશતામાંથી મુક્તિની ઈચ્છા હોય તો વિષયોની મોહિની, શરીરસુખની લાલસા અથવા દુન્યવી વિષયોની તૃષ્ણાનો વિષની પેઠે ત્યાગ કરતાં શીખો, અને પિયુષવત્ તુ સદયા ક્ષમાર્જવમ્ પ્રશાન્તિમ્ દાન્તિમ્ ભજનિત્યમાદરાત । અમૃતની પેઠે શાંતિનું, સહનશક્તિનું, મનના સંયમનું, પ્રશાંતિનું પાલન કરતાં શીખો તો આપોઆપ શાંતિ પ્રાપ્ત થશે. આ જ શાંતિને પ્રાપ્ત કરવાનો રાજમાર્ગ છે.

ભગવાન છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહે છે કે અનાત્મ પદાર્થોનું સેવન માનવને છેવટે અશાંત બનાવે છે. એ પદાર્થો પ્રાપ્ત થાય તો પણ અશાંત બનાવે ને ન થાય તો પણ અશાંત બનાવે. આ પદાર્થોને પામવાની ભૂખ કદી મટતી નથી. સિકંદરે સમસ્ત સંસાર પર આધિપત્ય પ્રસ્થાપવાનું સ્વપ્ન સેવ્યું. તે ભારતવર્ષમાં પણ આવ્યો. દુનિયાના બીજા દેશો જીતવા તેણે વિવિધ પ્રકારની યોજના બનાવી. જ્યારે એનો છેવટનો સમય આવ્યો ત્યારે એની આંખમાં આંસુ આવી ગયા.

એણે કહ્યું કે મેં જે પ્રદેશો જીત્યા એમાંથી થોડો પણ પ્રદેશ મારી સાથે રહેશે કે કેમ ? મેં જે આટલી બધી સંપત્તિ ભેગી કરી તેમાંથી કંઈ સાથે આવશે કે કેમ ? આગળના ખર્ચ માટે ઉપયોગી થાય એવી એકાદ સુવર્ણમુદ્રા, એકાદ મોતી, એકાદ માણેક, એવી કોઈ વસ્તુ મારી સાથે આવશે ? મારી સાથે એકાદ નોકર આવશે ? આટલી બધી સ્ત્રીઓ છે તેમાંથી એકાદ સ્ત્રી પણ મારો સથવારો કરશે ? આખા જીવનનો ઉપયોગ મેં અનાત્મ પદાર્થોને પામવા કર્યો.

એના મંત્રીઓ ડાહ્યા હતા. એમણે કહ્યું કે કશું જ સાથે નહીં આવે. આ યાત્રા એવી છે જેમાં માનવે એકલા જ જવું પડે. એની બદલીમાં કોઈ જઈ ન શકે.

ક્રિકેટની રમત હોય તો બદલીમાં કોઈ જઈ શકે. એમાં Substitute રાખવામાં આવે છે. આમ અગિયાર ખેલાડીઓની ટીમ પણ બારમો, તેરમો, ચૌદમો ખેલાડી substitute કે રીઝર્વ રાખવામાં આવે. એકાદ ખેલાડીને ઈજા થાય તો substitute ફિલ્ડર ફીલ્ડીંગ કરવા મેદાનમાં જઈ ઊભો રહે. આ પ્રમાણે એમાં બની શકે. પણ કાળની કંકોતરી આવે, ઉપર જવાનો સમય આવે ત્યારે કોઈ substitute કામ નથી લાગતા. Reserve પણ કામ નથી લાગતા.

ધારો કે આપણે ભગવાનને ભલામણ કરીએ કે તમે ક્રિકેટની રમતમાં ચાલે છે તેમ મરણની રમતમાં Reserve અને substitute રાખો. માણસ બે-ચાર નામ પસંદ કરી રાખે અને જવાનો વખત આવે ત્યારે ન જવું હોય તો આ બે-ચારમાંથી કોઈ જાય. પણ એ બહુ મુશ્કેલ છે. Substitute તરીકે જવા બીજા કોઈ તૈયાર નહીં થાય. જેને જવાનું હોય તે જ જાય. બીજા કહેતા હોય કે મને ઘણો પ્રેમ છે, હું તમને બહુ ચાહું છું, તમારા વગર મારાથી રહી નહીં શકાય પણ ખરેખર જ્યારે સમય આવે ને કહીએ કે મારી બદલીમાં જઈ શકશો ?, હવે કાયદો બદલાયો છે, બીજાથી જવાય એવું છે. બ્રહ્માએ નવો વટહુકમ બહાર પાડ્યો છે. તો કોઈ જવા તૈયાર નહીં થાય. કહેશે, હું શું કામ જાઉં ? મારે તો હજી ઘણાં કામો કરવાના બાકી. અને કોઈ કામ બાકી ન હોય તોય હું શું કામ જાઉં ? તમારે જ જવાનું.

મરણનું આ આખું તંત્ર એવું છે કે જેમાં માણસે એકલા જ સફર કરવી પડે છે. એના સંસ્કારો સાથે, એની વાસનાઓ સાથે, એના કર્મો સાથે માણસ એકલો જ ચાલે છે. જન્મે છે ત્યારે પણ એકલો જ જન્મે છે. એની સાથે કશું આવી શકતું નથી. આમ કહેવાય કે આપણે એકલાએ સફર કરવી પડે છે પણ કર્મસંસ્કારો ને સૂક્ષ્મ શરીર સાથે ચાલે છે. બહારથી જોતાં એકલો હોય એવું આપણને લાગ્યા કરે પણ તે વખતે તે એકલો હોતો નથી.

મંત્રીઓએ સિકંદરને કહ્યું કે તમારે એકલાએ જ જવું પડશે. એથી એની આંખમાં આંસુ આવવા લાગ્યા. એને થયું તે આ બધો પુરુષાર્થ મેં શેને માટે કર્યો ? મેં આખી જીંદગી એવી વસ્તુઓ માટે પુરુષાર્થ

કર્યો કે જેમાંથી કશું મારી સાથે આવવાનું નથી. જે વસ્તુઓ મારી સાથે આવે તેવી હતી એને માટે મેં પુરુષાર્થ કર્યો હોત, થોડોક સત્સંગ કર્યો હોત, થોડુંક ધ્યાન ધર્યું હોત, થોડાંક જપ કર્યાં હોત, થોડોક સ્વાધ્યાય કર્યો હોત, શાંતિને માટેના પ્રયત્નો સેવ્યા હોત, થોડીક અનાત્મ પદાર્થોની રસવૃત્તિને ઓગાળવાને માટે કટિબદ્ધ બન્યો હોત તો અત્યારે જે દુઃખના આંસુ આવે છે તે ન આવત. હું શાંતિથી, પ્રસન્નતાથી ચાલ્યો જાત. જેવી રીતે કોઈ પોતાના ઘરમાં પાછું જતું હોય, સાંજના વખતે પંખીઓ વિહાર કરીને પોતાના માળા તરફ જતા હોય, સરિતાઓ જે રીતે સાગરની દિશામાં અભિસરણ કરતી હોય, એમને કોઈ પણ પ્રકારનો વિષાદ ન હોય, કોઈ પણ પ્રકારની ફરિયાદ ન હોય. એ જ રીતે અંતકાળનો સમય આવે ત્યારે એને દુઃખ થાત નહીં, વસવસો થાત નહીં, એ શાંતિથી ચાલ્યો જાત.

ભાવનગરમાં માતાજીનું શરીર શાંત થવાનું હતું તેના પાંચ દિવસ પહેલાં એમણે કહ્યું કે હવે મને દવા આપવાનું બંધ કરી દો. ડોક્ટરોને પણ બંધ કરી દો.

મેં કહ્યું કેમ ?

તેઓ કહે, આપણે પાંચમે દિવસે ચાલવાનું છે. યાત્રાએ ઉપડવાનું છે. મોટા પ્રવાસે જવાનું છે. આપણે અહીંયા રહેવાનું નથી. આ ડોક્ટરો આવે એ મને નથી ગમતું. તેઓ સફળ થવાના નથી. હવે તેમને શા માટે બોલાવો છો ?

મેં કહ્યું, બરાબર છે. પાંચમે દિવસે જવાનું છે, હું પણ જાણું છું કે કાયમ માટે રહેવાનું નથી. પણ મનુષ્ય તરીકે આપણું શું કર્તવ્ય ? જવાનું છે એ જાણ્યા છતાં પણ જ્યાં સુધી ગયા નથી ત્યાં સુધી આપણે ઈલાજ તો કરવાનો જ. દરદનો ઉપાય તો કરવાનો જ. માનવતા આપણને એમ કહે છે. જવાનું છે એ જાણ્યા પછી દરદ હોય તેને જોઈને બેસી રહેવું એમાં માનવતા નથી. દરદ વધતું હોય તો એ વધવા દેવું એમાં માનવતા નથી. પણ જો દરદને ઘટાડી શકાતું હોય, એને માટે પ્રયત્ન કરી શકાતા હોય તો આપણે કરવા જોઈએ. ડોક્ટરો ભલેને આવતા. આપણને શું વાંધો છે ? એ એમની રીતે પ્રયત્નો કરશે. આપણે આપણી રીતે પ્રયત્ન કરીશું. જવાનું નિશ્ચિત છે, અવશ્યંભાવિ છે. છતાં છેવટની ઘડી સુધી આપણે પ્રયત્ન કરીશું.

ડોક્ટરો આવતા હતા પણ માતાજીનું મન ડોક્ટરોમાંથી પાછું હટી ગયેલું. એ કહેતા કે બસ, મને હવે શાંતિથી સૂઈ રહેવા દો. હું શાંતિથી મનમાં પ્રભનું નામ જ લીધા કરું. હવે મને કોઈ લાલસા નથી, કોઈ વાસના સતાવતી નથી, મારું ધ્યાન કશે નથી. દવામાંય નથી. આપણે દવા આપીએ તો લઈ લે ખરાં પણ કહેતાં કે દવામાં મારું ધ્યાન નથી, ડોક્ટરોમાં મારું ધ્યાન નથી, કશામાંય નથી. હવે મને નિશ્ચિતતા છે. હું શાંતિથી વિદાય લઈશ. આ પ્રકારની નિશ્ચિતતા, નિર્ભયતા, એક પ્રકારની નિરાંત, તસલ્લી એમને હતી.

નિરાંત આવવાનું એટલું સહેલું નથી. જેણે આખું જીવન સારી રીતે પસાર કર્યું હોય, નીર્મળતાથી વ્યતિત કર્યું હોય એવા જીવનો અંતકાળ આવે ત્યારે એનું મન પરમાત્મપરાયણ બની જાય. એને કોઈ જાતનું દુઃખ કે ક્લેશ સતાવે નહીં.

બહારથી જોતાં એમને ઘણું દુઃખ હતું કારણ કે છેવટના દિવસોમાં તો માતાજીથી પાણી પણ પીવાતું નહોતું. પાંચ-પાંચ મિનિટે પાણી માંગે એટલે રાત્રે અને દિવસે મારે અને 'મા' એ ખડેપગે હાજર રહેવું પડે. પાણી માંગે એટલે આપી દેવું પડે. ચમચીથી પાણી મોઢામાં નાખીએ પણ પીવાય નહીં. તરત ઈશારો કરે

એટલે બીજું પાત્ર રાખ્યું હોય એમાં સૂતાં સૂતાં કોગળો કરી નાંખે. મોઢું સુકાતું હોય એટલે પાણીની ઈચ્છા થાય. પાણી બહાર કાઢે એટલે પાત્રને અમે ઢોળી દઈએ. બે-ચાર મિનિટ થાય એટલે વળી પાછો ઈશારો કરે. એમનાથી બરાબર બોલી શકાતું નહોતું એટલે પાછો ઈશારો કરે એટલે જરાય કંટાળા કે થાક વગર પાણી મોઢામાં નાખીએ અને એ પાણી મોઢામાં ફેરવીને કાઢી નાંખે. ચોવીસ કલાકમાં એક ઘૂંટડો પણ એ પી શકતા ન હતા. રાત્રે પણ આ રીતે કરવું પડતું. એટલે મારે અને 'મા'ને આખી રાત એમ બેસી રહેવું પડતું. આખી રાત ખુરશી પર બેસી રહેતા. લગભગ એક-દોઢ મહિના સુધી નિરંતર ખુરશી પર એમની પાસે બેસીને રાત્રિ પસાર કરી. લાઈટ ચાલુ જ હોય કારણ કે રાત્રે પણ પાંચ-પાંચ મિનિટે આ રીતે પાણીની માંગણી કરતા. એમને ઊંઘ આવતી નહીં. અમારે બેઠા વગર છૂટકો જ ન હતો. એમને શાંતિ આપવાનો પ્રયત્ન કરવો પડતો.

જ્યારે અમે જોયું કે પાણી પીવાતું નથી, દૂધ પીવાતું નથી, અનાજ તો કેટલાય દિવસોથી ખવાતું નહોતું, એટલે ડૉક્ટરોની સલાહને માન્ય કરીને અમે એમના મોઢામાં ટ્યૂબ નાંખી. જીવન તો ચલાવવું જ જોઈએ ને ? જવાનું તો નક્કી છે, પણ જતાં પહેલાં માનવ જેટલું પણ ઓછું શારીરિક કષ્ટ ભોગવે તે માટે આપણે પ્રયત્ન તો કરવો જ જોઈએ. મનુષ્ય તરીકે આપણું એ કર્તવ્ય છે. છેલ્લા ચાર-પાંચ દિવસો દરમિયાન એ ટ્યૂબ દ્વારા જ અમે એમને દૂધ કે પાણી આપતા. 'મા' દવા વાટી નાખે પછી તેને પાણી કે દૂધમાં સંમિશ્રિત કરી દિવસમાં ચાર-પાંચ વાર ટ્યૂબ દ્વારા પ્રવાહી કરી આપવામાં આવતી હતી. એમને અમે કહેતા કે તમારાથી પીવાતી નથી એટલે આપવા માટે ટ્યૂબ મૂકેલી છે જેથી તમને થોડીક રાહત રહે, પોષણ મળે. જવાનું તો નક્કી છે, પણ અશક્ત બનીને જવું એના કરતાં થોડીક viatality સચવાઈ રહે એના માટેના પ્રયત્નો છે. શરીર દુર્બળ ને અશક્ત. પથારીમાં બેસાય નહીં, ઉઠાય નહીં, કશું જ થાય નહીં. શરીર અત્યંત અશક્ત પણ મન, આત્મા એકદમ નિરોગી, એકદમ પવિત્ર. કોઈ જાતની વાસના નહીં. કોઈના પ્રત્યે પ્રેમ કે આકર્ષણ નહીં. અમને બે ને જો ન જુએ તો બૂમ પાડે કે ક્યાં ગયા ? એમની પાસે બેસી જ રહેવું પડે.

મા સર્વેશ્વરી પાસે બેસીને તેલ લગાડે, શરીરે હાથ ફેરવે, બીજું કાંઈ કામ કરવાનું હોય તે કરે. હું પણ મારી રીતે કાર્ય કરું. રાતદિવસ આવી રીતે બેસી રહીએ. એ જ યજ્ઞ, એ જ તપ, એ જ ધ્યાન, એ જ સાધના, બધું એ જ. શરીર આવું હોવા છતાં માતાજીનું મન સ્વસ્થ, 'સ્વ' એવા પરમાત્મામાં સ્થિતિ કરનારું, 'સ્વ' માં 'સ્થ' હતું. શાંત, નિર્વાસનીક ને વિકારરહિત હતું. કોઈ ઈચ્છા નહીં, કોઈ તૃષ્ણા નહીં, કોઈને કાંઈ સુપરત કરવાનું નહીં, કશું જ નહીં.

કહેતાં કે પાંચમે દિવસે આપણે ભગવાનને ઘેર જવાનું છે. શાંતિપૂર્વક વિદાય લઈશું અને ખરેખર એમણે એ રીતે શાંતિપૂર્વક વિદાય લીધી. અનાત્મ પદાર્થોમાંથી જે પોતાના મનને, પોતાની ચિત્તવૃત્તિને પાછી વાળે છે તેની અવસ્થા કેવી થાય છે તે જોવાનું પ્રત્યક્ષ સદ્ભાગ્ય અમને માતાજીના અંતઃકાળ સમયે પ્રાપ્ત થયું. સિકંદરની પેઠે કોઈ પ્રકારનો તલસાટ નહીં, કોઈ જાતની અશાંતિ નહીં.

શરીર કઈ અવસ્થામાં છે તે મહત્વનું નથી, મન કઈ અવસ્થામાં છે તે મહત્વનું છે. શંકરાચાર્યને પાછળથી ભગંદર થયું હતું, રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવને કંઠમાલનો વ્યાધિ થયો હતો. રમણ મહર્ષિને શરીર પર પાંચ વાર ગાંઠ નીકળી હતી, પાંચ વાર ઓપરેશનો કરાવવા પડ્યા હતા પણ એમનું મન કેવું હતું ? મન

હંમેશા પ્રભુમાં હતું. મન આત્મામાં રહેતું હતું, અનાત્મ પદાર્થોમાં જતું ન હતું. આ એમની સાધનાનો વિજય, એમની સાધનાની સફળતા અથવા સાર્થકતા. એમણે જીવનમાં ડગલે ને પગલે આત્મનિરિક્ષણ કરી પરમાત્માની સાથે અનુસંધાન સાધવાની સાધના કરી એના પરિણામસ્વરૂપે તેઓ પોતાના મનને સ્વસ્થ રાખી શક્યા. મરણ પછીની ગતિ શરીરની અવસ્થા પરથી નક્કી થતી નથી પણ મનની અવસ્થા પરથી નક્કી થાય છે. મન જો સાત્વિક હોય તો સાત્વિક ગતિ થાય.

ગીતામાં કહ્યું છે કે ઊર્ધ્વમ્ ગચ્છતિ સત્ત્વસ્થાઃ જે સત્ત્વ ગુણમાં સ્થિતિ કરનારા હોય એ ઉર્ધ્વ લોકમાં, ઉત્તમ લોકમાં જાય છે. અનાત્મ પદાર્થોની અસારતાને સુચારુરૂપે સમજી મનને અનાત્મ પદાર્થોમાંથી પાછું વાળી, આત્મ પદાર્થમાં, પરમાત્મામાં લગાડવાની પ્રવૃત્તિ કરવી, પરમાત્માની અંદર અનુસંધાન સાધવું અને જીવનની પ્રત્યેક પળે મનને પરમાત્મા સિવાય ક્યાંય પણ ન જવા દેવું, એવી અવસ્થાની પ્રાપ્તિ અને અનુભૂતિને માટે આત્મસંયમ યોગ છે.

આત્મામાં સ્થિતિ કરવાની છે. પહેલાં પણ કરવાની, છેવટે પણ કરવાની. શરીરની સ્થિતિ ગમે ત્યાં હોય, નજરબાગમાં હોય, સ્ટેજ પર હોય, નીચે બિછાના કે ધૂળ પર હોય કે પછી બજારમાં હોય. પ્રારબ્ધને અનુસરીને શરીર ચાલતું હોય, ઘરમાં બેઠેલું હોય, લાંબુ થઈને સુઈ ગયું હોય, બાથરૂમમાં હોય, ઓફિસ કે દુકાનમાં કામ કરતું હોય, ગમે ત્યાં હોય પણ મનની સ્થિતિ ક્યાં રાખવી એ આપણા હાથની વાત છે. શરીરને કયે વખતે ક્યાં રાખવું એ ઈશ્વરના હાથમાં છે. એ આપણા હાથમાં નથી. અનુભવ થશે એટલે સમજાશે.

મારે અમેરિકા જવું હતું. એક વરસથી વીઝા તૈયાર છે, ટિકીટો આવી ગઈ છે. છતાં મારા હાથની વાત છે કે શરીરને અમેરિકામાં રાખવું કે ભારતમાં રાખવું ? એ ઈશ્વરના હાથની વાત છે. હમણાં આવી શકાય એમ નથી. બિમારીમાંથી હમણાં જ ઉઠ્યા. શરીર જરા વધુ શક્તિશાળી બને. ત્યાં જઈને પ્રવચનો કરવા પડશે. એથી વીઝાને લંબાવવા પડ્યા, ટિકીટોને લંબાવવી પડી. ત્યાં કોઈ મફત આરામ કરવા એટલે દૂર બોલાવતું નથી. એટલે દૂર પ્રવાસ કરી શકીએ એવી શક્તિ ન આવે ત્યાં સુધી સાહસ કરી જવાની આવશ્યકતા નથી. તો આ બધું કોના હાથમાં છે ? ઈશ્વરની શક્તિના હાથમાં છે. આપણા શરીરને ક્યાં લઈ જાય, કેવી અવસ્થામાં રાખે એ શક્તિના હાથમાં છે. પણ મનને કેમ રાખવું એ આપણા હાથની વાત છે. એમાં ઈશ્વરને દોષ દેવાનું કોઈ કારણ નથી.

આપણે અમેરિકા હોઈએ કે ભારતમાં હોઈએ પણ આપણું મન ભગવાનમાં રાખી શકીએ અને એમ ન રાખવું હોય તો શયતાનમાં પણ રાખી શકીએ. આસુરી સંપત્તિથી આવૃત્ત બની શકીએ કે દૈવી સંપત્તિથી સંપન્ન થઈ શકીએ, સત્કર્મો કરી શકીએ ને દુષ્કર્મો પણ કરી શકીએ. વાસનાના દાસ બની શકીએ અથવા સદ્ભાવનાથી સંપન્ન થઈ શકીએ. આ બધું આપણાં હાથમાં છે. શરીરને ક્યાં રાખવાનું એ આપણાં હાથનું કામ નથી. ભગવાનની સાથે અનુસંધાન સાધવાનું આપણા હાથનું કામ છે. એ કામ મહત્વનું છે, એના પર જીવનની શાંતિનો આધાર છે.

ભગવાન કહે છે કે સાધક જ્યાં પણ રહી સાધના કરતો હોય ત્યાં રહી પોતાના મનની વૃત્તિને પરમાત્મામાં પરોવતાં શીખવું જોઈએ. એણે હંમેશા પ્રભુને પ્રાર્થના કરવી જોઈએ કે હે પ્રભુ ! મારા મનને તમારામાં રાખો. તમારી કૃપાનો વરસાદ કાયમ માટે મારા પર વરસાવો. તમે મારામાં ભક્તિભાવ પેદા કરો

અને સંસારના જે જુદી જુદી જાતના રૂપરંગો છે તેમાં મારે કર્મસંસ્કારોથી કદાચ રહેવું પડે, તે મારા હાથમાં નથી, છતાં તમે એવી કૃપા કરો કે સંસારના રૂપરંગો મને સંમોહિત ન કરે, આકર્ષિત ન કરે, એમાં પડી હું તમને ભૂલી ન જાઉં. કમળની પેઠે નિર્લેપ અને અનાસક્ત બની સંસારમાં શ્વાસ લઉં.

પ્રહલાદજીએ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ભગવાનને આ પ્રકારની પ્રાર્થના કરી. હે પ્રભુ ! અનેક યોનિમાં મારે જવાનું બને તો પણ જે યોનિમાં હું જાઉં, ત્યાં જઈને તમારા ચારુ ચરણારવિંદોમાં મારું મન ચોટેલું રહે. તમારી ભક્તિ કાયમને માટે મારા મનમાં રહે. હું તમને કદી ન ભૂલું. સંસારમાં કદી ડૂબી ન જઉં. મારા જીવનના લક્ષ્યનું કદી વિસ્મરણ ન કરું. મને એટલો આશીર્વાદ આપજો.

एषुतेस्वचलभक्ति रच्युतास्तु सदात्वयि । प्रहलादज्ज કહે છે કે હે પ્રભુ ! હે અચ્યુત ! હું જે જે યોનિમાં જાઉં ત્યાં તમારી ભક્તિ મને પ્રાપ્ત થાય એવું હું તમારી પાસે માંગું છું. આ જાતની પ્રાર્થના યોગી સાધક કે ભક્ત નિત્યનિરંતર કરે છે અને પોતાનું મન ભગવાનમાં સ્થિર રહે એને માટે સાવધાન અને જાગૃત રહે છે.

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः । ભગવાન કહે છે કે આ યોગીનું લક્ષણ છે. પછી એ ભક્તિયોગી હોય, જ્ઞાનયોગી હોય, રાજયોગી હોય કે ધ્યાનયોગી. એ પોતાના આત્મા કે પરમાત્માની સાથે સતત અનુસંધાન સાધે, સંબંધ બાંધે, સંપર્ક સ્થાપે.

આપણે એકાદશી વ્રત એટલા માટે જ કરીએ છીએ. શરીરની જે અગિયાર ઈન્દ્રિયો છે - પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને અગિયારમું મન, આ અગિયાર ઈન્દ્રિયોના અગિયાર દ્વારો દ્વારા મન સંસારનો ને વિષયોનો અનુભવ કરે છે. આ અગિયાર દ્વારોને ભગવાન તરફ લગાડી દેવા એટલે એકાદશી વ્રત. એ દ્વારોને બંધ નથી કરવાના પણ ઉઘાડા રાખવાના છે ને વિષયોને બદલે ભગવાનનું ચિંતનમનન કરવાનું. આંખ દ્વારા ભગવાનનું દર્શન કરવાની ટેવ પાડવી, વાણી દ્વારા ભગવાનના ગુણાનુવાદ ગાવાની ટેવ પાડવી, કાન દ્વારા કથાસંકિર્તન, કથાશ્રવણ માટે તૈયાર રહેવું, હૃદયની અંદર ભગવાનની સ્થાપના કરવી, મન દ્વારા ભગવાનના દિવ્ય અલૌકિક સ્વરૂપનું ચિંતન-નિદિધ્યાસન-ધ્યાન કરવું, હાથ દ્વારા ભગવાનનું ને મહાપુરુષોનું પૂજન-સેવન કરવું, ચરણ દ્વારા તીર્થોમાં, દેવમંદિરોમાં, પવિત્ર સ્થાનોમાં દર્શન કરવાને માટે જવું. આ રીતે સમસ્ત ઈન્દ્રિયોને ભગવાન તરફ વાળી દેવી અને ભગવાનની સંનિધિના સ્વર્ગીય સુખનો અનુભવ કરવો. આવું જે વ્રત છે તે એકાદશી વ્રત.

ઘણાં કહે છે કે ભૂખે તો કાંઈ વ્રત થાય ? 'ભૂખે ભજન ન હોય ગોપાલા.' એટલે ભારતવર્ષમાં એકાદશીના જુદા જુદા પ્રકાર રાખ્યા છે. મુસલમાન ભાઈઓમાં variety ઓછી છે. આપણે ત્યાં variety વધારે. મુસલમાન ભાઈઓને તો બસ રોજા એટલે પતી ગયું. પાણી ઉપર જ. બીજું કશું નહીં. પણ આપણી એકાદશી એટલે એમાં change ને અવકાશ છે. આપણે પણ નિર્જલા એકાદશી રાખી જેમાં પાણી પણ નહીં લેવાનું.

એક ભાઈ મારી પાસે આવ્યા. મને કહે, મેં આજે નિર્જલા કરી છે.

મેં કહ્યું, તમે પાંચ-પાંચ માઈલ જેટલું ચાલી પ્રવચનમાં આવો અને એટલું જ ચાલીને પાછા જાવ. તો ભલું તમારા પગમાં આટલું ચાલવાનું બળ આવ્યું.

એ કહે, એ તો આવે જ ને ! ભગવાનની કૃપા. હવે મારે જેટલી પણ એકાદશીઓ આવે, બધી નિર્જલા જ કરવી છે. પંચાગમાં કોઈ એકાદશી નિર્જલા લખેલી હોય ને કોઈ ન હોય, પણ મારે તો નિર્જલા એકાદશીઓ જ કરવી છે. હવે મને વિશ્વાસ આવી ગયો કે મારાથી નિર્જલા થશે.

મેં કહ્યું, ધન્યવાદ છે તમને. આવું તમારું મનોબળ !

એમના ધર્મપત્ની ત્યાં જ ઊભા હતા તે કહે, યોગેશ્વરજી, એમણે નિર્જળા કરી ખરી, પણ પાણી નથી લીધું એટલું જ. પાણી સિવાયનું બીજું બધું લીધું છે. એ બહુ ભરોલા છે એટલે નિર્જળાનો આવો અર્થ કરે છે.

ભરોલા લોકોનું કામ નવા નવા અર્થો કરવાનું છે. પંડિતો હવે નવા નવા અર્થો કાઢે છે ને નવા નવા અર્થઘટનો કરે કે નિર્જળા એકાદશી એટલે પાણી વગરની પણ એમાં દૂધ પીવાય, દહીંનો ઉપયોગ થાય, ઘી ખવાય, છાશ-કઢી બધું ખવાય.

મેં પૂછ્યું, તમે આવી એકાદશી કરી ?

તે કહે, હું તો શબ્દને વફાદાર રહ્યો છું. ભગવાન પણ જો મારી સામે supreme court માં આવે તો જીતી ન શકે. ભગવાનનેય કહું કે મેં આજે પાણી લીધું નથી. જ્યારે જ્યારે પાણી પીવાનું મન થયું ત્યારે યા અથવા દૂધ જ પીધું છે. મારી એકાદશી નિર્જળા જ છે.

મેં કહ્યું, તમે આ પાંચ-છ માઈલ ચાલીને આવો ને ચાલીને પાછા જશો, છતાં પગનું જોર એવું ને એવું જ છે. જો પાણી પણ ન લીધું હોય, ખોરાક પણ ન લીધો હોય તો થોડાંક ઢીલા થઈ જ જાવ. ખરેખર નિર્જળા એટલે પાણી પણ નહીં. આ જાતની એકાદશી પણ આપણે રાખેલી છે. એ જેને કરવી હોય તે કરે. પણ એકાદશીએ આખો દિવસ ભગવદભજન કરવાનું, ખરાબ કામ નહીં કરવાના, ખોટું નહીં બોલવાનું, બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું, સંયમ પાળવાનો, ક્રોધ નહીં કરવાનો, કોઈનું ખરાબ નહીં તાકવાનું, નિંદા નહીં કરવાની, દ્રષ્ટિ ને વાણીને ચોખ્ખી રાખવાની, વ્યવહારને વિશુદ્ધ રાખવાનો. અને એમ નહીં કે માત્ર એકાદશીએ જ આ બધું કરવાનું અને બારસે વેર વાળતા હોય એમ સામટો ક્રોધ કરવાનો. ના, એવું નહીં. એકાદશી વ્રત કર્યા પછી રોજ જ આવું અનુશાસન, શિસ્ત, જીવનની વિશુદ્ધિનું પાલન. એકાદશી તો પ્રયોગશાળા છે.

જેમનાથી પાણી વગરની એકાદશી ન થાય તો કંઈ વાંધો નહીં, પાણી પીજો, દૂધ પીજો, છાશ પીજો, પ્રવાહી લઈને પણ એકાદશી કરાય. આખા દિવસમાં પ્રવાહી જ લેવું બીજું કાંઈ નહીં. પ્રવાહીમાં રાબડી પણ આવી જાય, પણ એ નહીં લેવાની. ચૂલા પર ન ચઢેલું હોય તેવું પ્રવાહી તમે લઈ શકો. તે બીજી જાતની એકાદશી ગણાય.

જેમનાથી એવું પણ ન થાય એમને માટે ફરાળ. એક વાર ફરાળ લેવું પણ એમાં ધીનો ઉપયોગ ન કરતા. માવો પણ ભારે ગણાય, એથી એનો ઉપયોગ ન કરતા. એક વાર સાધારણ ફરાળ કરો. સૂરણ છે, બટાકાં અને શક્કરીયા વાચડાં પડે છે, તો તેમને શેકીને લો. છાશ પણ વાચડી પડે. આપણા ઋષિઓ કહે છે કે એકભોક્તા છે તે હંમેશાનો ઉપવાસી છે એટલે સાંજના પાછા ન ખાતાં. સિવાય કે તમે બિમાર કે અતિશય વૃદ્ધ હો. સાંજનું ભોજન છોડી દો.

જો એમ ફરાળ પણ ન થાય તો એકવાર ભોજન કરી લો. પણ એમાં શીરો, પાપડ, રાયતું, ચટણી, કઢી, સામાનો ભાત, મસાલેદાર શ્રીખંડ ન લેતાં પણ એક વાર મજાનો રોટલો ને શાક લેજો. ઘણાંને એવું

થાય છે કે આ બધું શું કામ જતું કરીએ ? પણ આપણે વિવેકપૂર્વક એકાદશીનું વ્રત કરવું. ઘણાં બે વાર ખાઈને પણ એકાદશી કરે છે. બસ બે વાર જમવું - બીજું કંઈ લેવું નહીં. નાસ્તો કરવો નહીં, ફળ લેવાં નહીં, ચા પીવી નહીં, દૂધ પીવું નહીં, ત્રીજી વાર કંઈ મોઢામાં જ નહીં નાખવું. બે વાર પણ નિયમ કે દસ ગ્રાસ જ ખાવા. ગ્રાસ પણ કેટલા લાંબા-પહોળાં ને મોટાં છે તેના પર બધો આધાર છે. દસ જ કોળિયાં, એમાં જે આવે તે ખાવું. આવા નિયમો પણ પોતાના સંયમને માટે પાળનારાં પાળે છે.

આપણે જુદીજુદી જાતની વસ્તુઓ જુદાજુદા માણસોની પ્રકૃતિ, રુચિ અને શક્તિને અનુલક્ષીને રાખેલી છે. જલ વગરની એકાદશી, પાણીવાળી એકાદશી, દૂધવાળી એકાદશીથી માંડીને ફરાળવાળી એકાદશી પણ છે. માણસ ધીરે ધીરે વિકાસ કરશે ને આગળ ચાલશે. જે ટેવાયેલો જ નથી એને ધીરે ધીરે ટેવ પાડવી એ આપણું લક્ષ્ય છે. એકાદશી એટલે અગિયાર ઈન્દ્રિયોને બંધ કરી ભગવાનમાં લગાડવી. તે દિવસે વધારે જપ કરવા, વધારે ધ્યાન કરવું, વધારે સત્સંગ કરવો, જીવનની વિશુદ્ધિને માટેની સાધનાનો આધાર લઈને પવિત્ર જીવન જીવવાના સંકલ્પો કરવા, ભગવાનની સાથેનું અનુસંધાન સંધાય, શાંતિ મળે એને માટેની પ્રાર્થનાઓ કરવી. આ બધું એકાદશીને દિવસે કરવું જોઈએ. ઉંઘ ઓછી લેવી, ઉંઘના કલાકોમાં કાપ મૂકવો, ગપ્પાં બંધ કરવા, નકામું આમ-તેમ જવાનું ટાળવું ને માણસોને અમથું મળવાની ટેવ હોય તે છોડી દેવી. સત્સંગમાં રહેવું, મન સાત્વિક રહે તે માટે જાગૃત રહેવું. આ કરવા માટે, જીવનની સાધનાના એક અંગ તરીકે, શરીરને લાભ થાય એથી ઉપવાસ કરવો. ઉત્તમ પ્રકારના સત્સંગ અને પ્રભુસ્મરણથી મનને પણ લાભ થાય. તે દિવસે ઈન્દ્રિયો ભગવાન તરફ વળે, વિષયો તરફ નહીં, એથી ઈન્દ્રિયોની શક્તિ પણ ઘસાતી બચે. જીવનને બળ મળે, શક્તિ સાંપડે, શાંતિ મળે એટલા માટે પંદર દિવસે એક વાર આપણે ત્યાં એકાદશીનું વ્રત રાખવામાં આવ્યું.

ભગવાન કહે છે આત્મસંયમયોગનો યોગી બધી ઈન્દ્રિયોને શાંત કરતા શીખે અને પરમાત્મામાં લગાડે. ભગવાન કહે છે કે યોગની સાધનાનું લક્ષ્ય પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર છે. સૌંદર્યની પ્રાપ્તિ, યૌવનની પ્રાપ્તિ, સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ નથી. યોગનું મુખ્ય-મૂળભૂત લક્ષ્ય 'સ્વ'નું દર્શન, સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર, પરમાત્માની સંનિધિની પ્રાપ્તિ છે. આ લક્ષ્યને નજર સામે રાખી સાધકે આગળ ચાલવું જોઈએ. હવે ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં સાધના કેવી રીતે કરવી, એને માટે કેવી તૈયારી હોવી જોઈએ એની ચર્ચા-વિચારણા ભગવાન શરૂ કરી રહ્યા છે.

યોગી યુજ્જીત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥૬-૧૦॥

આવતી કાલે આ વિષયના અનુસંધાનમાં આગળ વાર્તાલાપ કરીને સમજીશું કે ભગવાન આત્મસંયમયોગને સાધવાની ઈચ્છાવાળા સાધકો પાસેથી કેવી સાધનાત્મક શિસ્તની અપેક્ષા રાખે છે.

શાંતિપાઠ :

ॐ શાંતિ: ॐ શાંતિ: ॐ શાંતિ: ॥

* * * * *

પ્રવચન પુષ્પ : ૯

“માનવ જો એવો સૂક્ષ્મ અહંકાર પણ રાખે કે હું ઈશ્વરના હાથમાં હથિયાર છું, નિમિત્ત છું અને આ કાર્ય કરું છું તો એવો અહંકાર પણ અસ્થાને છે. ઈશ્વર આવા હજારો હથિયાર પેદા કરી શકે. આપણા જેવા હજારો નિમિત્તો ઉભા કરી શકે. ઈશ્વરની શક્તિ અનંત છે.”

- શ્રી યોગેશ્વરજી

પ્રવચન પુષ્પ : ૯

યોગી યુજ્જીત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ। ભગવાને શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના છક્કા અધ્યાયમાં આત્મસંયમયોગનું વર્ણન કરતી વખતે યોગીએ નિરંતર આત્માનું ધ્યાન ધરવું જોઈએ, આત્માનું અનુસંધાન સાધવું જોઈએ, સર્વ પ્રકારના અનાત્મ પદાર્થોમાંથી મનને નિવૃત્ત કરીને, અનાત્મ પદાર્થોની મમતા-આસક્તિને તિલાંજલિ આપીને, કેવલ આત્મામાં અથવા પરમાત્મામાં પોતાના મનને જોડવું જોઈએ, એ પ્રકારે ઉપદેશ આપ્યો તથા એકાંતમાં રહેવાની પણ ભલામણ કરી.

રહસિ સ્થિતઃ રહસિ એટલે એકાંતમાં. સાધકે જ્યાં વધારે પડતો કોલાહલ થતો ન હોય તેવા પ્રદેશવિશેષમાં આસન જમાવવું જોઈએ. આરંભના સાધકો માટે આ વાત ઘણી મહત્વની ને મદદરૂપ થઈ પડે તેવી છે. જેમ જેમ સાધક આગળ વધતો ચાલે, પરમાત્માના પરમપ્રેમથી પરિપ્લાવિત પ્રાણવાળો બની જાય, તેમ સાધકને માટે માનસિક સ્થિરતા અથવા એકાગ્રતા સરળ બની જાય. પછી તે ગમે તેવા સ્થાનમાં રહે, ગમે ત્યાં આસન જમાવે તો પણ મનની એકાગ્રતાને અનુભવી શકે. ભલે એની આજુબાજુ કોલાહલ કે શોરબકોર થતો હોય, માણસો વાતો કરતા હોય, તેવે વખતે પણ તે પોતાના મનને એકાગ્ર કરી શકે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ગીતાનો ઉપદેશ કોઈ એકાંત પ્રદેશમાં પુરો પાડ્યો નથી. ભગવાન અર્જુનને હિમાલયની કોઈ ગિરિકંદરા અથવા ગંગાયમુના તટવર્તી કોઈ એકાંતિક પુષ્પપ્રદેશમાં લઈને નથી ગયા કે ચાલ તને ત્યાં ઉપદેશ આપું. તેમણે એવું નથી કહ્યું કે તારા મનની અંદર જે શંકા-કુશંકાનું વિષયક પેદા થયું છે તેમાંથી મુક્તિ આપવા મારે તને એકાંતસ્થાનમાં જ લઈ જવો પડશે. એમ પણ નથી કહ્યું કે હું તને એકાંત સ્થાનમાં જ સારી રીતે ઉપદેશ આપી શકીશ, કારણ કે ત્યાં મારું મન સહેલાઈથી સ્થિર કે એકાગ્ર બનશે. મારે તને જે જ્ઞાનવિજ્ઞાનના ગુઢાતિગુઢ રહસ્યો સંભળાવવા છે, તે ત્યારે જ યાદ આવશે જ્યારે આજુબાજુ એકાંત હશે. ભગવાને એ પ્રકારની કોઈ દલીલ અર્જુન આગળ કરી નથી.

કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમેદાનમાં મહાભારતના યુદ્ધનો પૂર્વારંભ થઈ ચૂક્યો હતો. ચારે તરફ અશ્વોના હણહણાટ સંભળાતા હતા, યોદ્ધાઓ પોતાના શસ્ત્રોને ધારણ કરીને યુદ્ધ કરવાને માટે તત્પર બની ગયા હતા. ગીતાના પ્રથમ અધ્યાયમાં તો ત્યાં સુધી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે જુદા જુદા યોદ્ધાઓએ પોતાના શંખોને પણ વગાડ્યા. ચારે તરફ શંખનાદ સંભળાતા હતા જેથી યોદ્ધાઓ રંગમાં આવી જાય, ઉત્સાહમાં આવી જાય, યુદ્ધ કરવાને માટે લાલાયિત થઈ જાય. આવી પરિસ્થિતિની વચ્ચે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ગીતાનો સદુપદેશ સંભળાવ્યો, અને અર્જુને તેને ઝીલ્યો પણ ખરો.

જેનું મન એકાગ્ર હોય અને સ્થિર હોય એને માટે સર્વત્ર એકાંત જ થઈ જાય છે. જેને મનનું એકાંત પ્રાપ્ત થઈ જાય છે એને બાહ્ય એકાંત હોય અથવા ન હોય તો પણ એકાંત જેવો જ આનંદ પૂરો પાડે છે. પરંતુ જેમણે પોતાના મનના એકાંતને શોધ્યું નથી એમને માટે આરંભમાં બાહ્ય એકાંતની આવશ્યકતા પડે છે. સામાન્ય કક્ષાના સાધકોને આપણે કાંઈ લખવાનું કહીએ તો તેઓ કહેશે કે શાંતિ જોઈશે, એકાંત જોઈશે. જરાક અવાજ આવતો હશે તો અમારું મન સારી રીતે વિચારોને વ્યક્ત નહીં કરી શકે. જો કોલાહલ હશે તો અમે શાસ્ત્રોને વાંચી-વિચારી કે સમજી-સમજાવી નહીં શકીએ. જપ કરવાના હોય, ધ્યાન કરવાનું હોય તો

એમને બહારના વિક્ષેપો સતાવે છે. એમના પર બહારના વાયુમંડળની અસર થાય છે. એટલે તેઓ તરત કહેશે કે અહીં શાંતિ નથી, મન આમતેમ ફર્યા કરે છે. બહારનો અવાજ અમારા મનને બહિર્મુખ બનાવે છે.

પરંતુ ધારો કે આસપાસ તદ્દન એકાંત હોય, બહારનો કોઈ શબ્દ ન સંભળાતો હોય, તો પણ માનવ પોતાના મનને સ્થિર કરી શકે તેવું હંમેશા નથી થતું. એનું કારણ એ છે કે એને બહારના શબ્દો સંભળાતા નથી પણ અંદરના શબ્દો સંભળાયા કરે છે. માણસની જે શ્રોતેન્દ્રિય છે, શ્રવણેન્દ્રિય છે, તેની અંદર જે શ્રવણના સંસ્કારો છે તે એકાંત સ્થાનમાં બળવાન બને છે અને માનવ કલ્પના કરીને કેટલીક વાતોનું શ્રવણ કર્યા કરે છે. બહારના દ્રશ્યો દેખાતા ન હોય, આંખ બંધ કરીને ધ્યાનમાં બેઠા હોય, નામજપની ક્રિયાને આરંભી હોય પરંતુ તે વખતે પણ કલ્પનાજન્ય દ્રશ્યો આપણી મનની આંખ આગળ હાજર થઈ જાય છે. એ દ્રશ્યોની પ્રતિક્રિયા એટલી પ્રબળ હોય છે કે આપણે હર્ષ-શોકનો અનુભવ કરતા થઈ જઈએ છીએ. ઘડીકમાં આપણું મન પ્રશાંતિનો અનુભવ કરે તો ઘડીકમાં અશાંતિનો. ઘડીકમાં આપણું મન ચંચળ બની જાય તો ઘડીકમાં સ્થિર. વિરોધાભાસી વાતાવરણના પ્રભાવથી આપણું મન વિરોધાભાસી ભાવોનો અનુભવ કરે છે.

આપણને બહારથી એમ લાગે કે એકાંતમાં બેઠા છીએ, આંખ બંધ કરી દીધી છે, બહારના કોઈ શબ્દો સંભળાતા નથી, વાતાવરણ નિઃશબ્દ અને નિઃસ્તબ્ધ છે, પણ મન પોતાની ચિંતન-મનનની ક્રિયા ચાલુ રાખે છે. મન બાહ્ય પદાર્થ તરફ ચાલ્યું જાય છે. જે પદાર્થોમાં, જે પરિસ્થિતિમાં આપણે ન હોઈએ તે દૃશ્યોને જુએ છે, પોતાની રીતે કલ્પનાથી કરી ભૂતકાળમાં બની ગયેલા પ્રસંગોનું પુનરાવર્તન કરે છે અને એના રસાસ્વાદને અનુભવે છે. બહારથી જોતાં એમ લાગે કે આપણું મોં બંધ છે પણ સુક્ષ્મવાણીથી આપણે કેટલાય માણસો સાથે વાતચીત કરતા હોઈએ છીએ, કેટલીય પ્રકારના ભોજનનો રસાસ્વાદ લેતાં હોઈએ છીએ. એકબાજુ જપ ચાલતા હોય, માળા ફરતી હોય, આપણે ધ્યાનની ક્રિયા કરતા હોઈએ અને વચ્ચે વચ્ચે આવા વિક્ષેપ પડતા હોય. વળી આપણે મનને સ્થિર કરી જપમાં અથવા તો આરાધ્ય દેવમાં કેન્દ્રિત કરવાના પ્રયત્ન કરીએ. અને વળી પાછું મન આપણને ખબર ન પડે એ રીતે છટકબારી શોધીને વિષયોમાં ચાલ્યું જાય. મનને સ્થિર કરવાનો, એકાગ્ર કરવાનો આ જાતનો સંઘર્ષ આરંભના સાધકોના જીવનમાં ચાલ્યા કરે છે.

સાધક જ્યારે આગળની અવસ્થાએ પહોંચી જાય ત્યારે આંખ બંધ કરે એટલે બહારના દ્રશ્યો, કલ્પનાના દ્રશ્યો એની આંખ આગળ દેખાતા નથી, વાણી કલ્પનાજન્ય વિષયોનો વાર્તાલાપ કરતી નથી, કાન કલ્પનાથી કોઈપણ પ્રકારના બહારના શબ્દોને શ્રવણ કરતા નથી. મન બાહ્ય વિષયોનું અથવા પદાર્થોનું મનન કરતું નથી. એ કેવળ પરમાત્માનું જ ચિંતન-મનન કરે, પરમાત્માનું જ ધ્યાન ધરે. તે સિવાય બીજે કશું નહીં જાય. બહુ જ દીર્ઘકાલના અભ્યાસ પછી આવી અવસ્થાની પ્રાપ્તિ સાધકને થાય છે. આરંભમાં તો એને સંઘર્ષ કરવો જ પડે.

આરંભમાં તો એકાદ ધ્રુવને, એકાદ પ્રહલાદને, એકાદ નરસિંહ મહેતાને, મીરાંબાઈને, એકાદ રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ કે રમણ મહર્ષિ જેવા, જે પૂર્વજન્મના પ્રબળ સંસ્કારોને લઈને આવ્યા હોય, તેમને સંઘર્ષ ના કરવો પડે. પણ અન્ય સાધકોને પોતાના મનને એકાગ્ર કરવા માટે સંઘર્ષ કરવો પડે છે. એ સંઘર્ષ કેટલીક વાર થોડા સમય સુધી ચાલે, કેટલીકવાર દીર્ઘકાલ પર્યંત ચાલે છે. એ સંઘર્ષ ક્યારે પરિપૂર્ણ બને તે કાંઈ કહી શકાય નહીં. તે સાધકના ઉત્સાહ ઉપર, એની વૈરાગ્યવૃત્તિ પર, મનની વિષયવતી વૃત્તિ કેટલા

પ્રમાણમાં ઓછી થઈ એના ઉપર આધાર રાખે છે. સાધક આત્મનિરીક્ષણ કરી પોતાના જીવનની વિશુદ્ધિ સાધવા કેટલા પ્રમાણમાં કટિબદ્ધ છે એના ઉપર આધાર રાખે છે. સાહેસાથે પરમાત્માની પરમ અનુકંપા ઉપર પણ આધાર રાખે છે. આમ સાધકના મનની એકાગ્રતાનો આધાર જુદી જુદી વસ્તુઓ પર રહેલો છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં અર્જુનને આત્મસંયમયોગના ઉપદેશને આપતી વખતે જે ભલામણ કરી છે તે આરંભના સાધકોને માટે કરેલી છે. જેમનું મન અનાત્મ પદાર્થો, આત્મા સિવાયના દુન્યવી પદાર્થોનું ચિંતનમનન કરવા માટે ટેવાયેલું છે એવા આરંભના સાધકો માટે એકાંતનું સેવન કરવું અનિવાર્યરૂપેણ આવશ્યક છે.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ પોતાની જ્ઞાનેશ્વરી ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આ શ્લોક પર ભાષ્ય લખતી વખતે, પોતાના વિચારોનું પ્રકાશન કરી લખે છે કે એકાંત સ્થાન એટલે દેવમંદિર, સરિતાનો તટપ્રદેશ, સુંદર મજાની પર્વતમાળા, સુંદર મજાનું ઉદ્યાન-ઉપવન કે જ્યાં બહારના પદાર્થો, બહારના શબ્દો કે અવાજો સતાવતા નથી. સાધકે આવા એકાંત સ્થાનનો લાભ લેવો જોઈએ. પરંતુ જે ઘોર કલિકાલમાં શ્વાસ લેતાં હોય, જે વસ્તીની અંદર વસતા હોય, જેમની આજુબાજુ કોલાહલ સિવાય બીજું કશું જ ના હોય, જેઓ નાનકડી શેરીઓમાં, નાનકડા મકાનોમાં, ઓરડીઓમાં, આખી જીંદગી વ્યતિત કરતી હોય, એવા માનવો ક્યાં જાય ? એવા માનવો પર્વતમાળા કે સરિતાના તટપ્રદેશમાં જઈને ક્યાં પલાંઠી મારે ? તેઓ દેવમંદિરમાં જઈને દીર્ઘ સમયપર્યંત કેવી રીતે બેસી શકે ? એમને માટે એ કપરું છે. એથી જ્યારે અવકાશ મળે ત્યારે તેમણે એકાંતનો લાભ લેવો જોઈએ.

મને યાદ આવે છે કે હિમાલય જતાં પહેલાં હું જ્યારે થોડા સમય માટે વડોદરામાં રહ્યો હતો, ત્યારે હું જ્યાં રહેતો હતો ત્યાં એટલું બધું, મનને સંતોષ વળે એવું, એકાંત ન હતું. એટલે હું એકાંતને શોધી કાઢતો. વ્યાયામ કરી, સ્નાન કરી, આકાશમાં હજી તારાઓ હોય તે વખતે, વહેલી સવારે ઘરની બહાર નીકળી પડતો. ગમે તે ઋતુ હોય, શિયાળો હોય, ચોમાસું હોય કે ઉનાળો હોય - નીકળી પડતો અને કમાટીબાગ પહોંચી જતો. હું ૧૯૪૧ના કમાટીબાગની વાત કરું છું. એ વખતે તમારામાંના ઘણાં હજી જન્મ લેવાની તૈયારી કરતા હશે. કેટલાંક જન્મી પણ ચૂક્યા હશે. તો વહેલી સવારે હું કમાટીબાગમાં પ્રવેશ કરતો અને ત્યાં મેં એક જગ્યા પસંદ કરેલી, ત્યાં ઝાડની નીચે પદ્માસન વાળી પૂર્વાભિમુખ બની ધ્યાન કરવા બેસી જતો. જ્યારે સૂર્યોદય થતો ત્યારે મારા મુખમંડળ પર સૂર્યના કિરણો આવતાં. હું ધીરેથી આંખને ઉઘાડતો અને પછી ઉઘાડી આંખે તાજા સૂર્યનું ધ્યાન કરતો. તાજા સૂર્યના કિરણો કે પ્રકાશ આંખને હાનિ પહોંચાડતા નથી. આ રીતે હું લગભગ બે-અઢી કલાક બેસતો અને પછી શાંતિથી ઘરે જતો.

બપોરે ભોજન કર્યા પછી પણ એક એવી એકાંત જગ્યા મેં શોધી કાઢેલી. તમે વડોદરામાં નિવાસ કરો છો છતાં તમને ખબર નહીં હોય. તમારામાંના ઘણાંએ એ જગ્યા નહીં જોઈ હોય. રાજમહેલ રોડથી કમાટીબાગ તરફ જતા જેલ રોડથી પસાર થઈએ તો ડાબા હાથ તરફ જંગલ જેવું દેખાય છે. એની અંદર જતા એક નાનકડું શિવાલય આવે છે. બપોરે હું એ શિવાલયના સ્થાનમાં ચાલ્યો જતો. ત્યાં એકાંત જેવું જ રહેતું. બપોરે જઈને હું કેટલાક ધાર્મિક પુસ્તકો વાંચતો, ડાયરી લખતો, આત્મનિરીક્ષણ કરતો, અને એક-બે કલાક ધ્યાન, પ્રાર્થના વગેરે કરી સાંજના સમયે પાછો ઘેર આવી જતો. બોલો ! એકાંત મળી ગયું કે નહીં ?

આપણા ઘરમાં એકાંત ન મળતું હોય તો આપણાં ગામ કે શહેરમાં આપણી આજુબાજુ ઘણાં એકાંત સ્થાનો હોય છે. આપણે તેનો લાભ લઈ શકીએ. રાત્રે બધા સૂઈ જાય પછી ઘરની અંદર પણ એકાંત જ હોય છે ને ? લાઈટ બંધ થઈ જાય, બધા સૂઈ જાય, એમના નાક બોલવા માંડે (તમે પણ થોડીક વાર કુત્રિમ રીતે નાક બોલાવો એટલે આજુબાજુના લોકોને લાગે કે તમે ભરપુર ઉંઘમાં છો.) પછી ધીરેથી પથારીમાં બેઠા થઈ જાવ અને કલાકેક જપ કરો તો શું વાંધો છે ?

આજે રાત્રે બાર ને પાંચ મિનિટ થઈ ત્યારે હું ઉઠ્યો. પછી મોઢું ઘોઈ નાખ્યું અને બે વાગ્યા સુધી મારા ઓરડામાં મેં આંટા માર્યાં. આંટા મારતા મારતાં પ્રાર્થના કરી. પછી આંટા મારતા થાક લાગ્યો એટલે બેસી ગયો. મા સર્વેશ્વરીને પણ જગાડ્યા કે બાર વાગ્યા છે, ઊઠો. આપણે ત્યાગ કર્યો એટલે આપણે સાધના કરવી જોઈએ. આપણી પ્રત્યેક પળને સાધનામાં પરોવવી જોઈએ. જેટલું બને તેટલું સાધનાના ક્ષેત્રમાં આગળને આગળ વધવું જોઈએ. તો જ આપણે સંસારને કાંઈક આપી શકીશું. આ ઉંમર જ યોગ્ય છે. અત્યારે ઉંમર નાની છે, તરવરાટ છે, તાજગી છે, વાતાવરણ અનુકૂળ છે માટે ઉઠી જાવ. તો થોડા વખત પછી 'મા' પણ ઉઠી ગયા. મોઢું ઘોઈ નાખ્યું. મેં એમને કહ્યું કે કંટાળો આવે તો આંટા મારતા મારતાં જપ કરો. સુસ્તી ન આવતી હોય તો બેસીને ધ્યાન કરો. એટલે એ પણ પોતાનું કાર્ય કરવા માંડ્યા.

જેને સાધન કરવું છે તે ઉંઘમાં કાપ મૂકીને સમય કાઢે. એને પોતાના ઘરમાં જ પ્રભાતે કે રાત્રે એકાંત મળી જાય છે. ઘરનું બહુ કામ હોય તો બેનો સવારે ભલે ઘરકામ કરે, પણ બપોરે બધા બહાર ગયા હોય, છોકરાઓ સ્કૂલમાં ગયા હોય ત્યારે ધ્યાન ધરી લે. એકાદ કલાક જપ કરી લે. બપોરે તેમને ઘણો સમય મળે. જો આજુબાજુ જઈને ગપ્પા મારવાની ટેવ ન હોય અથવા ગપ્પા મારવા કોઈને બોલાવવાની ટેવ ન હોય તો બપોરનો સમય તમારે માટે બ્રાહ્મમૂર્હતનો પવિત્ર શાંત સમય બની શકે. જેને આગળ વધવું છે તે સમયને શોધે છે, સ્થાનને શોધે છે અને એને પોતાને અનુકૂળ બનાવે છે. પછી એને ફરિયાદ નથી રહેતી કે એકાંત નથી મળતું, વખત નથી મળતો. વખત તો ભગવાને ઘણો આપેલો છે પણ આપણે એને જરૂર કરતા વધુ ઉંઘની પાછળ બરબાર કરી દઈએ છીએ, પ્રમાદમાં વેડફી નાખીએ છીએ, આપણાં social contactsની પાછળ ખર્ચી નાખીએ છીએ. જેની બિલકુલ જરૂર જ નથી એવા વ્યવહારિક કામો, જેને આપણે ખોટી રીતે કર્તવ્યો માની બેઠા છીએ, મારા વગર ચાલશે જ નહીં એમ સમજી બેઠા છીએ, એની પાછળ આપણે ઘણો સમય કાઢીએ છીએ.

એક સાધકે મારી પાસે આવીને કહ્યું, યોગેશ્વરજી, મારા સિવાય ઘરમાં કાંઈ પણ ચાલે એવું નથી, તો હું શું કરું ? મારો બધો જ વખત છોકરાંઓની પાછળ, સ્ત્રીની પાછળ, કમાવાની પાછળ, કમાયેલું ઠેકાણે પાડવાની પાછળ જતો રહે છે. પછીથી હું થાકી જાઉં છું, મારાથી ભજન થતું નથી. મને ભજનનો સમય જ મળતો નથી. હું ન હોઉં તો ઘર ચાલી જ ન શકે, કાંઈ થઈ જ ના શકે.

મેં કહ્યું ખોટી વાત છે. તમે ન હો તો કદાચ ઘર વધુ સારી રીતે ચાલે. તમારા લીધે કદાચ કોઈને અંતરાય પણ ઊભો થતો હોય. તમે એવું શા માટે માનો છો કે તમારા વગર નહીં ચાલે ?

એ ભાઈ કહે, ખરેખર મારા વગર ચાલે એમ જ નથી. હું Indispensable, અનિવાર્ય છું.

મેં કહ્યું, સંસારમાં કોઈ વ્યક્તિ Indispensable નથી. બાવા આદમના જમાનાથી માંડીને અત્યાર સુધી પોતાને Indispensable માનનારાઓ કેટલાય આવ્યા અને વિદાય પણ થઈ ગયા. આ બ્રહ્માનો વંશ તોય ચાલ્યા કરે છે. જે જાય છે એની જગ્યાએ નવા candidates, નવા અભિનેતા આવે છે અને બધું ચાલ્યા કરે છે. કશું અટકતું નથી. તો પછી મિથ્યાભિમાન શું કરવા રાખો છો ?

ભાઈ કહે, ના મારા વિના કાંઈ નહીં ચાલે.

મેં કહ્યું, એક કામ કરો. બે મહિનાની રજા લઈ લો. અને મારી સાથે યાત્રાએ નીકળી પડો. ઘરમાં કહી દો કે હું યાત્રાએ જાઉં છું.

પેલા ભાઈએ એ પ્રમાણે કહ્યું.

ઘરવાળાએ કહ્યું, સારું જાવ.

પેલા ભાઈ મારી સાથે આવ્યા. હું તેમને ઋષિકેશ લઈ ગયો. ત્યાં એમણે ધર્મશાળાનો એક રૂમ લીધો.

મેં કહ્યું, હવે બરાબર ભજન કરો.

ભાઈ કહે, ઘર યાદ આવે છે, ભજન બરાબર નહીં થાય.

મેં કહ્યું, શરૂઆતમાં ઘર યાદ આવશે કારણ કે તમે ઘરમાં રહેવા ટેવાયેલા છો. તમે એમ માનો છો કે મારા વિના બધું અનિવાર્ય છે. પણ બેસો ને ભજન કર્યા કરો.

રોજ એ ભાઈ મને કહે કે મારા વિના ઘર નહીં ચાલતું હોય. મારી પત્નીને મારા પર ઘણો પ્રેમ. મારા વગર તેને માથું દુઃખતું હશે.

મેં કહ્યું, એમને કશું દુઃખતું નહીં હોય પણ એમને યાદ કરીને કદાચ તમારું દુઃખતું હશે. શા માટે એવો વિચાર કરો છો ?

એક-બે વાર ઘરેથી ટપાલ આવી. પછી ટપાલ પણ ના આવી એટલે એમને થયું કે કેમ શું છે.

મેં કહ્યું, તમે કાગળ લખી લખો. એમાં ખોટું ખોટું લખી દો કે ચાર મહિના હું અહીં જ રહેવાનો છું. પછી એક ભાઈની સાથે તમે ઘરે જઈ આવો. રાત્રે ઘરે જજો અને તેય ઘરની અંદર નહીં પણ ઘરની બહાર રસ્તા પર બારી છે ત્યાંથી ઘરમાં ચર્ચા થતી હોય તે સાંભળજો. તમારા મિત્રને તમારા સમાચાર આપવા ઘરમાં મોકલજો.

ભાઈ કહે, આવું શા માટે ?

મેં કહ્યું, આમ કરો તો ખરા. આ જ તમારા મિથ્યાભિમાનની દવા છે. કરી જુઓ તો ખરા.

એટલે નહૂટકે એ ભાઈ ગયા. કહે આમેય મારે તો ઘર જવું હતું પણ તમે કહો તેમ કરીશ. સામાન લઈને, પાછું આવવાનું જ ન હોય એમ ગણી, એક બીજા પરિચિત ભાઈની સાથે એ ગયા.

મારા કહ્યા પ્રમાણે રાત્રે એમના પરિચિત મિત્રને એમણે પ્રથમ મોકલ્યા. એમને જોઈને સૌએ ખબર અંતર પૂછ્યા કે કેમ છે ?

તે ભાઈએ કહ્યું, એ તો ઋષિકેશમાં રહે છે, રોજ ગંગામાં ન્હાય છે ને ભજન કરે છે.

એમના પત્નીએ કહ્યું, એમને કહેજો કે મહેરબાની કરીને હમણાં આવે નહીં.

ભાઈ પૂછે, કેમ ?

પત્ની કહે, એ ગયા છે ત્યારથી ઘરમાં નિરાંત છે. એ રોજ કટકટ કર્યા કરતા. અમારે કાંઈ ખરીદવું હોય તો પણ અમારી વચ્ચે આવે. બધા પૈસા એમના હાથમાં એટલે શું કરીએ ? એ એવા કંજૂસ કે સુખેથી ખાવાય ન દે. એ ગયા છે ત્યારથી અમારે આનંદ આનંદ છે. થોડા દહાડા વધારે રહે તો સારું.

બહાર પેલા ભાઈ સાંભળતા હતા. એમનું બ્લડપ્રેશર ઊંચુંનું થવા માંડ્યું. એમને થયું આ શું ? કારણ એ તો પોતાને Indispensable, મારા વગર ચાલે જ નહીં એમ સમજતાં હતા.

મોટો છોકરો કમાતો હતો, તેને પેલા મિત્રે પૂછ્યું, કેમ ભાઈ, પિતાજી યાદ આવે છે ?

એ કહે, યાદ કરીને શું કરવાનું ? એમની તો ઉંમર થઈ. હવે જાય તોય અમને શો વાંધો. અમારે તો એમના વગર બહુ સારી રીતે ચાલે છે.

કોઈએ એમ ન કહ્યું કે ઘરમાં પિતાજી અનિવાર્ય છે. ગયા છે ત્યારથી અમારું પડી ભાંગ્યું છે. અમે દુઃખી થયા છે. કોઈએ પણ એમ ન કહ્યું. પેલા ભાઈ કાન માંડીને બારીમાંથી સાંભળતા હતા કે કોઈ એવું કહે છે કે એમના વગર ઘરમાં નથી ગમતું. પણ કોઈએ એવું કહ્યું નહીં.

ઉઠવાનો વખત થયો એટલે ભાઈના મિત્રએ પૂછ્યું કે કોઈ સંદેશો આપવો છે ?

પત્ની કહે, સંદેશો તો મેં પહેલાં જ કહ્યો. હવે ત્યાં રહી ભજન કરે. પવિત્ર સ્થાનમાં રહી ભજન કરે એ સૌથી સારું. કાંઈ જોઈતું કરતું હોય તો મંગાવે. બાકી અન્નક્ષેત્રો તો ત્યાં ખાવાપીવા માટે ઘણાં છે.

પેલા ભાઈ સામાન લઈને ઘેર રહેવા આવેલા. પણ મિત્રે બહાર આવી વાત કરી કે હવે શું કરવું છે ? ભાઈ કહે મેં બધી જ વાત સાંભળી. હવે પાછા ઋષિકેશ જ ચાલો.

ગાડી તો અત્યારે ઋષિકેશ જવાની ઉપડતી નથી. સવારે જ મળશે.

ભાઈ કહે, વાંધો નહીં પણ અત્યારે ઘરે જવું નથી. ધર્મશાળામાં રહીશ પણ અહીંયા હવે રહેવું નથી.

એના મિત્ર કહે, તમે તો યોગેશ્વરજીને કહેતા હતા કે તમારા વગર કાંઈ ચાલે નહીં. કેમ શું થયું ?

એ કહે, હવે મારું અજ્ઞાનનું આવરણ હટી ગયું. મારા વગર તો બહુ સારી રીતે ચાલે છે. કોઈ મને ઈચ્છતા નથી તો હવે હું મારી કાયાનું કલ્યાણ ના કરું ? હું ખોટી ભ્રાંતિમાં સપડાઈ ગયેલો. 'હું કરું, હું કરું, એ જ અજ્ઞાનતા, શકટનો ભાર જ્યમ શ્વાન તાણે.' આખી જીંદગી મેં તાણ્યા જ કર્યું અને જે કરવાનું હતું તે કર્યું નહીં. ભલું થજો યોગેશ્વરજીનું. મારી બુદ્ધિ સુધારી અને આંખ ઉઘાડી માટે તેમને પ્રણામ કરવા પ્રથમ ઋષિકેશ જ ચાલો.

પાછા આવ્યા. આવીને પગે લાગ્યા અને રડવા માંડ્યા.

મેં પૂછ્યું, શું થયું ? પત્ની મરી ગઈ ?

ભાઈ કહે, મરી ગયા બરાબર જ માનવું.

મેં પૂછ્યું, મરી ગયા બરાબર અને ખરેખર મરી જાય એમાં ડેર ?

એ કહે, એમ જ સમજોને.

મેં કહ્યું, ઘરમાં રહેવું હતું ને ?

એ કહે, બિલકુલ રહેવાય એમ નથી. ભૂલેચૂકે પણ એ ઘરનો રોટલો ખવાય નહીં.

મેં કહ્યું, વાત શી છે ? તમે તો અનિવાર્ય હતા તમારા વગર ઘર ચાલે નહીં.

ભાઈ કહે, ઘર તો રૂપાળું ચાલે છે. મારી પત્નીએ ને છોકરાએ પણ આવું કહ્યું. સારું થયું કે મેં એકાંતમાં રહી સાંભળ્યું. હું તો અત્યાર સુધી અજ્ઞાનથી આવૃત્ત થઈ તાણ્યા કરતો હતો. વેઠ્યો વૈતરું કરે એમ કર્યા કરતો હતો. સત્ય વાતને સમજતો નહતો.

મેં કહ્યું, સારું થયું. તમારે પણ ભર્તૃહરિ જેવું થયું. હવે અહીં શાંતિથી રહો. હું તો પહેલેથી કહેતો હતો કે તમે અનિવાર્ય નથી. પણ તમે એમ માનતા હતા કે હું અનિવાર્ય છું. હવે ભજન કરો.

પછી વરસો સુધી તેઓ ઋષિકેશ રહ્યા. પણ સારી રીતે ભજન થઈ શક્યું નહીં.

મને આવીને કહે, પત્ની ફરી ગઈ.

મેં કહ્યું, ફરી ગઈ તો શું થાય ? હવે તમે તમારું મન ફેરવી દો. મનને જ ફેરવવાનું છે. એ જગત તરફ ફેરે તો દુઃખ ને ભગવાન તરફ ફેરે તો સુખ. આ મનને ફેરવવાની જ સાધના છે. મનને ફેરવી દો તો જીવનમાં આનંદ-આનંદ થઈ જશે. માંડ માંડ બે-ત્રણ વરસના અભ્યાસ પછી મનને ફેરવી શક્યા અને એકાંતનો આનંદ લઈ શક્યા.

તો આપણે અનિવાર્ય છીએ ? આપણે ફાળે જે કર્તવ્ય આવ્યું છે તે પ્રેમપૂર્વક, પ્રામાણિકતાથી, નિષ્પક્ષ રીતે બજાવીએ. પણ આપણે અનિવાર્ય છીએ એમ નહીં માનવાનું. કોઈ પણ વ્યક્તિ અનિવાર્ય નથી. આપણે નિમિત્ત છીએ, ઈશ્વરના હાથમાં હથિયાર છીએ, એવો ધમંડ પણ નહીં રાખવો કારણ ઈશ્વર ધારે તો હજારો હથિયારોને પેદા કરી શકે.

હમણાં અમે દક્ષિણેશ્વર ગયાં જ્યાં રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવે લીલા કરેલી. ત્યાં એમના ખંડને, જેમાં તેઓ બિરાજતા, એવો ને એવો સુરક્ષિત રાખવામાં આવ્યો છે. ત્યાં સૌ કોઈ બેસી શકે, ધ્યાન, જપ, પ્રાર્થના કરી શકે એથી ખંડને ઉઘાડો રાખવામાં આવે છે. અમે પણ ત્યાં બેઠા. અમારી સાથે જે ભાઈબહેનો હતા તેમાં મા સર્વેશ્વરી પણ હતાં. અમે ખંડની એક તરફ બેઠા. સૌ પોતપોતાની રીતે પ્રાર્થના, નામસ્મરણ કરવા માંડ્યા. એ સમયે 'મા'ની આંખમાંથી અશ્રુપાત થવા લાગ્યો. એમને ભાવ થઈ આવ્યો જેથી એમની આંખમાંથી આપોઆપ અશ્રુ ટપકવા લાગ્યા. શરીરનું ભાન ધીરેધીરે લુપ્ત થવા લાગ્યું. એ એકદમ ભાવવિભોર બની ગયા. મા જ્યારે જ્યારે એ ઓરડામાં જઈને બેસતા ત્યારે એમની એવી અવસ્થા થઈ જતી.

હું એમની પાસે જ બેઠો હતો અને ઉઘાડી આંખે રામકૃષ્ણદેવનો પલંગ, પલંગ પરના તેમના વાપરેલા ગાદલા, તેમણે વાપરેલા પાત્રો, તેમના અને શારદામાના ફોટાને જોતો હતો. મા સર્વેશ્વરી તો ખૂબ ભાવવિભોર થઈ બેઠેલા એટલે ઊભા થાય એવું લાગતું નહોતું. મને થયું ચાલો હું પણ આંખ બંધ કરી થોડીવાર બેસું. આંખ બંધ કરી બેઠો ત્યાં મારું શરીર રોમાંચિત થવા માંડ્યું. મારા રોમેરોમ પર રામકૃષ્ણદેવ બેઠેલા દેખાયા. એકેક રોમ પર એકેક રામકૃષ્ણદેવ. સામે ફોટોમાં હતા તેવા જ રામકૃષ્ણદેવ મારા દરેક વાળના છેડા પર બેઠેલા. મારા આખાય શરીરમાં હજારો રામકૃષ્ણદેવ શાંતિથી પલાંઠી વાળીને બેઠેલા દેખાયા. દિવ્ય-તેજસ્વી શરીર, શાંત મુખાકૃતિ, પ્રસન્નતાની મૂર્તિ જેવા. આંખ ઉઘાડી અને એમાંથી એકદમ અમૃત ટપકતું હોય એવાં દેખાયા.

તે વખતે જગદંબાએ મને કહ્યું, જોયું ? આ રામકૃષ્ણદેવ. હું મારી કૃપાદૃષ્ટિથી આવા હજારો રામકૃષ્ણદેવને પ્રકટ કરી શકું છું, અને હજારો રામકૃષ્ણદેવને તિરોધાન કરી શકું છું. તેના રૂપમાં હું જ છું ને તે

મારું જ સ્વરૂપ છે. મારી અંદરથી, મારા રોમરોમમાંથી આ રીતે બ્રહ્માંડ પેદા થાય છે. એમાંથી સંતો પણ પેદા થાય છે, રામકૃષ્ણદેવ પણ પેદા થાય છે. તમારી અંદર મારો જ પ્રકાશ કામ કરે છે. રામકૃષ્ણદેવની અંદર પણ મારો પ્રકાશ કામ કરે છે.

કેટલાય વખત સુધી એ દર્શન થયા કર્યું. મારી આંખમાં પ્રસન્નતાના અશ્રુ આવવા માંડ્યા. ધીરેથી પછી એ દર્શન બંધ થયું. મેં આંખ ઉઘાડી તો મારા રોમેરોમમાં રામકૃષ્ણદેવ જ દેખાયા કરે. મેં મા સર્વેશ્વરી તરફ જોયું તો તેઓ બેઠેલા જ હતા, તેમની આંખ બંધ જ હતી અને તેમાંથી આંસુ ચાલ્યા જ જતા હતાં. થોડીવાર પછી હું ઊભો થઈ ગયો.

એ દર્શન થયા પછી મને એમ લાગ્યું કે માણસ જો એવો સૂક્ષ્મ અહંકાર પણ રાખે કે હું ઈશ્વરના હાથમાં હથિયાર છું, નિમિત્ત છું અને આ કાર્ય કરું છું તો એ અહંકાર પણ અસ્થાને છે. ઈશ્વર આવા હજારો હથિયાર પેદા કરી શકે. આપણા જેવા હજારો નિમિત્તોને ઊભા કરી શકે. ઈશ્વરની શક્તિ અનંત છે. નિમિત્ત બનવાનો અહંકાર રાખનારા કે એ હથિયાર બનવાનું સૂક્ષ્મ ગર્વ ધારણ કરનારા આપણે વળી કોણ ? આપણાં જેવા કરોડો હથિયારો એના દરબારમાં છે. એમાંથી એ મુઠ્ઠી ભરે તો હજારો હથિયારોને બહાર પાડી શકે, હજારો સેવકો, હજારો સંતો, તપસ્વીઓ અને યોગીઓ ઊભા થઈ જાય. એની એવી શક્તિ છે. જો એ એની શક્તિને સંકેલી લે તો બધું ખલાસ થઈ જાય, લીલાસંવરણ થઈ જાય, જે દૃષ્ટિગોચર થતું હોય તે બંધ થઈ જાય. પાછળથી મેં બધાને મારો અનુભવ કહ્યો કે આ જાતની અનુભૂતિ થઈ અને તેનું આ રહસ્ય.

માણસે પરમાત્માની જે વિરાટ શક્તિ છે તેમાં વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ. એ શક્તિ એટલી સર્વશક્તિમાન છે કે એ ધારે તે કરી શકે. સૂર્યમાંથી જેમ કરોડો કિરણો નીકળે છે અને પૃથ્વીનો પ્રવાસ કરે છે એ રીતે આ પરમાત્માની જે પરાત્પરશક્તિ છે એમાંથી કરોડો આત્માઓ બહાર નીકળે, સર્જન થાય અને જેમ સૂર્યના કિરણો સૂર્યાસ્ત સમયે વિસર્જીત થતા દેખાય, સૂર્યમાં મળી જતાં દેખાય એમ આ કરોડો સેવકો એની શક્તિમાં વિલીન થઈ જાય છે. છતાં માણસો ગર્વ કરે છે કે અમે ઉદ્ધાર કરવા આવ્યા છીએ, અમે સમાજનું કલ્યાણ કરવા આવ્યા છે. અમે ધર્મનું સ્થાપન કરવા આવ્યા છે. આ બધા સૂક્ષ્મ અહંકારો માનવોને જન્મમરણના ને સુખદુઃખના ચક્રમાં ફેરવ્યા કરે છે.

માણસનું ધારેલું કાંઈ થતું નથી. ધારેલું ધરણીધરનું થાય છે, છતાં માણસ નમ્રાતિનમ્ર બની એનું શરણ લઈ શકતો નથી. જે એનું શરણ લે છે એ પોતાના જીવનમાં સાચી શાંતિને અનુભવે છે. એને કોઈ પ્રકારનો સૂક્ષ્મ અહંકાર સતાવતો નથી. એને કોઈ ગર્વ રહેતો નથી. પોતાને ફાળે જે કર્તવ્ય સહજ રીતે આવે છે તે dispassionately, કોઈ પણ પ્રકારના રાગદ્વેષ સિવાય, તટસ્થ રીતે, અનાસક્તિપૂર્વક બજાવે છે. એમાં સંતોષ માને છે અને તેનું શ્રેય પરમાત્માને આપે છે. કર્તવ્યને બજાવ્યાનું, નિમિત્ત થવાનું શ્રેય પણ પોતે લેતો નથી પણ પ્રભુને આપે છે. હે પ્રભુ ! તમારી ઈચ્છાથી આ થયું. તો તેનો યશ તમને જ ઘટે છે. હું તો વાંસળી છું, વગાડનાર તમે છો. સુર તમારો છે, ફૂંક તમારી છે, સુરાવલિની સમગ્ર સૃષ્ટિ તમારી જ છે. હું તો જડ છું. મારામાં ચૈતન્ય ક્યાંથી હોય ? હું તો તમને સમર્પિત છું. તમારે જે પ્રકારની ફૂંક મારવી હોય તે તમે મારો. જે પ્રકારના સંગીતના સ્વરોની સૃષ્ટિ તમારે કરવી હોય તે પ્રકારના સૂરોની સુરાવલિ તમે મારી અંદરથી બહાર પાડો. હું તમને સમર્પિત થયો છું.

જે સમર્પિત થાય છે એને અહં રહેતો નથી, એને મમ રહેતો નથી, એને રાગ કે દ્વેષ રહેતો નથી, એને પોતાની ઈચ્છા જેવું કાંઈ રહેતું નથી. એના સંકલ્પો શાંત થઈ જાય છે. જેના હાથમાં એ સમર્પિત બને છે તેની ઈચ્છાને શિરોધાર્ય સમજી, મંગલમય માની એ કેવળ કાર્ય કરે છે. એની દ્વારા એ શક્તિ કાર્ય કરતી હોય એવું એ અનુભવે છે. જ્યારે સાધકની આવી સ્થિતિ થઈ જાય ત્યારે એને કોઈ પ્રકારના રાગદ્વેષો સતાવતા નથી. એ એમ માનતો નથી કે હું અનિવાર્ય છું. સંસારમાં ભગવાન સિવાય કોઈ પણ અનિવાર્ય નથી. ભગવાન અનિવાર્ય છે કારણ ભગવાન વગર જગત ચાલી શકે નહીં. ભગવાન ન હોય તો સૂર્ય કાર્ય કરી શકે નહીં, પૃથ્વી ટકી શકે નહીં, પ્રલયકારી પવનો ફૂંકાય, બધું ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં નેસ્તનાબૂદ થઈ જાય.

ભગવાન ન હોય તો આંખ જોઈ શકે નહીં, કાન સાંભળી શકે નહીં, વાણી બોલી શકે નહીં, હાથપગ હલનચલન કરી શકે નહીં, હૃદય સંવેદનશીલ બની શકે નહીં, મન ચિંતન-મનન કરવાની શક્તિથી સંપન્ન બની શકે નહીં. ભગવાન જ Indispensable. જેના સિવાય જગત જગત રહી શકે નહીં તે અનિવાર્ય કહેવાય. આપણે કાંઈ અનિવાર્ય છીએ ? આપણે અનિવાર્ય છીએ તેવું સમજવું એ અજ્ઞાન છે. સાધક જેમ જેમ સાધના કરે છે તેમ તેમ અનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરી પોતાના જીવનને નમ્ર-સરળ બનાવે છે. ભગવાનનું શરણ લેવાથી જીવન સર્વપ્રકારે સફળ ને સાર્થક બને છે, શાંતિની ને શક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

મને જ્યારે અમદાવાદમાં હાર્ટએટેક આવ્યો ત્યારે આઠ જેટલા ડોક્ટરો ભેગા થયા. તપાસ્યા પછી તેમણે કહ્યું કે હવે ૪૮ કલાકથી વધારે નથી. જેને ખબર આપવી હોય તેને આપી દો. એવો ભયંકર હાર્ટએટેક છે કે જે ૪૮ કલાકથી વધારે નહીં જીવી શકે. મા સર્વેશ્વરી ત્યાં હાજર હતા. બીજા એક-બે ભાઈઓ પણ ત્યાં હાજર હતા. રાત્રિનો સમય. હોસ્પિટલમાં બધાં વિચાર કરતાં હતાં. મને ત્રણ દિવસ બિલકુલ ભાન જ ન હતું, ઓક્સિજન પર રાખવામાં આવ્યો. ત્રણ દિવસ પછી જ્યારે ભાન આવ્યું ત્યારે ડોક્ટર આવ્યા ને કહે તમે જીવ્યા ખરા. ૪૮ કલાક તો ગયા પણ હજી કહેવાય નહીં.

મેં કહ્યું, તમને એવું લાગે છે પણ તમે મારી ચિંતા ન કરો. હું રહેવાનો. કારણ જ્યારે હાર્ટએટેકનો આરંભ થયો ત્યારે મેં જગદંબાને પૂછ્યું કે આપણે જવાનું છે કે રહેવાનું છે તે કહી દો. જવાનું હોય તો કાંઈ વસવસો નથી પણ તૈયારી કરી લઈએ. કોઈને કાંઈ સૂચનાઓ આપવાની હોય તો આપી દઈએ. ના જવાનું હોય તો કહી દો જેથી ઘરવાળા અથવા બીજાઓને ખોટી ગભરામણ ન થાય. આપણે ઉંઘતા થોડા ઝડપાવાનું છે ? યોગી કદી ઉંઘતો ઝડપાતો નથી. એને ખબર પડી જાય છે.

જગદંબાએ કહ્યું, હજી તો આપણે ઘણું રહેવાનું છે, ઘણાં કામ કરવાના છે. આ તો વચગાળાની સ્થિતિ છે. એટલે મેં તરત માતાજીને કહી દીધું, ઘરના માણસોને કહી દીધું કે ગમે તેવી નાજુક સ્થિતિ થાય તો પણ દુઃખી કે નિરાશ ન થતાં. હું હજી રહેવાનો છું.

હોસ્પિટલમાં ગયા પછી બીજો એટેક આવ્યો. નવમી નવેમ્બરે પહેલો એટેક અને પંદરમી નવેમ્બરે બીજો જોરદાર એટેક આવ્યો. ત્યારે ડોક્ટરોએ આશા છોડી દીધી. અમદાવાદના આઠ જેટલા નામાંકિત ડોક્ટરો ભેગા થયા. બધાએ જોયું પણ કોઈની બુદ્ધિ કામ ન કરે. ખલાસ, હવે યોગેશ્વરજી નહીં રહે. જુદે જુદે ઠેકાણે રાજકોટ, ભાવનગર, વડોદરા, સુરત, મુંબઈ-બધે ટેલિફોનો કર્યાં. મોઢું જોવું હોય તો આવો. યોગેશ્વરજી હવે ૪૮ કલાકથી વધારે નથી. ડોક્ટરોએ કહી દીધું છે.

અડતાલીસના બાવન કલાક થયા. ડોક્ટરો આવ્યા. મારી આંખ ઉઘાડી જોઈ કહે, હજુ પણ જે ભયંકર વાસ્તવિકતા છે તે મટી નથી. પરિસ્થિતિ નાજુક છે. અમને હજુ આશા નથી.

મેં કહ્યું, મને વિશ્વાસ છે કે હું રહેવાનો. તમે ચિંતા ના કરો.

સૂતા સૂતા મનમાં હું શિવોહમ્ શિવોહમ્ ચિદાનંદરૂપ શિવોહમ્ શિવોહમ્ અહં બ્રહ્માસ્મિ આ બધી multivitaplexની ગોળીઓ ખાધા કરતો હતો. મને એકદમ શાંતિ હતી. કોઈ જાતનો વસવસો નહીં, કોઈ જાતની ચિંતા નહીં, અસ્થિરતા નહીં. પરમાત્મામાં ચોવીસે કલાક અનુસંધાન. જે શક્તિનું મેં શરણ લીધું છે તે શક્તિની ઈચ્છા છે કે મારે રહેવું. જે શક્તિએ મને જગતમાં મોકલ્યો છે અને જે શક્તિ મને જગતમાંથી પાછી બોલાવવાની, તેની ઈચ્છા શું છે તે મહત્વનું છે. ડોક્ટરોની ઈચ્છા મહત્વનું નથી. તે શક્તિની ઈચ્છા એવી છે કે મારે રહેવું. જો એ શક્તિની ઈચ્છા ન હોય તો રહેવાનું નહીં થાય. એમાં પછી ન હર્ષશોક કે સુખદુઃખ નહીં થાય. એ શક્તિની ઈચ્છાનો વિજય થશે. એ પોતાનું કાર્ય કરે છે. માણસની ઈચ્છા કાંઈ કામ કરતી નથી.

હું પછી બેઠો થવા લાગ્યો. સ્વસ્થ થતાં મને ચાર મહિના લાગ્યા છતાં તે દરમ્યાન જ્યારે જુઓ ત્યારે શાંતિ. ડોક્ટરો રોજ આવીને મને તપાસે.

હું કહું, શું કરો છો ?

તો કહે બ્લડ પ્રેશર માપીએ છીએ.

હું પુછું, કેવું છે ?

તેઓ કહે, નોર્મલ છે. અમને નવાઈ લાગે છે કે તમારું બ્લડ પ્રેશર નોર્મલ છે. અમારો અનુભવ એમ કહે છે કે પ્રેશર કાં તો વધી જાય કે કાં તો ઘટી જાય. પણ તમારું નોર્મલ છે.

હું કહું, નોર્મલ છે તો સારું છે એમ તો તમને લાગે છે ને ?

ડોક્ટર કહે, હા. પણ આ આશ્ચર્ય કહેવાય.

હું કહું, એનું કારણ ખબર છે ? એનું એક જ કારણ કે મને Mind pressure નથી. મન મારું હળવા ફૂલ જેવું છે. મન પ્રભુને સમર્પાયેલું છે. એ જે કરશે તેમાં મને આનંદ છે. એથી મારું મન પથારીમાં પડ્યે પડ્યે પણ કોઈ જાતના ઉચાટનો અનુભવ કરતું નથી. હું એનું સ્મરણ કર્યા કરું છું. જો Mind નું pressure હોય તો બ્લડ પ્રેશર થાય.

આજે જગતમાં ચિંતા-ઉપાધિઓ વધી ગઈ છે. અનેક પ્રકારના તનાવો, માનસિક ઘર્ષણો વધી ગયા છે જે મગજને અસર કરે છે. એને લીધે બ્લડ પ્રેશર ઘડીકમાં ઊંચું અને ઘડીકમાં નીચું. જીવન સંઘર્ષમય થઈ ગયું છે. એ મટાડવાનો એક જ રસ્તો છે શરણાગતિનો સ્વીકાર, પ્રભુના શરણનો સ્વીકાર. જે પ્રભુનું સ્મરણ, મનન, નિદિધ્યાસન કરશે, એની શક્તિમાં જે વિશ્વાસ રાખશે એને બધું જ નોર્મલ.

આથી ભગવાન કહે છે કે પરમાત્માનું અનુસંધાન સાધતા શીખો. જે પરમાત્માનું અનુસંધાન સાધે, ધ્યાન ધરે, સ્મરણ કરે તે યોગી છે. યોગીનું આ મોટામાં મોટું લક્ષણ છે. ભગવાન કહે છે કે એવા સાધક કે યોગી એકાંતમાં રહે છે અને સાધના કરે છે. આરંભમાં એકાંતની આવશ્યકતા રહે છે. ઘરમાં એકાંત શોધવા બ્રાહ્મમૂર્તિમાં ઉઠવાની ટેવ પાડો. ત્રણ વાગ્યે ઉઠો. મોડામાં મોડા ચાર વાગ્યે ઉઠો. ઊઠીને મોં ઘોઈ નાખો, કોગળા કરી લો. પછી એક-બે કલાક શાંતિથી જપ કરો અને રાત્રે જ્યારે સુવા જાવ ત્યારે સુતાં પહેલાં એકાદ

કલાક બેસવાની ટેવ પાડજો. સાંજે ભોજન ઓછું લેજો. રોજના જીવનમાંથી બેથી અઢી કલાક જો તમે એકાંતમાં બેસવા માટે કાઢી શકો, ફાજલ પાડી શકો તો એક વરસમાં કેટલા બધા કલાકો અને શેષ જીવનના કેટલા બધા કલાકો તમે કાઢી શકો ! એટલો તમને જ લાભ થશે. એટલું તમારું આત્મબળ વધશે, તમને શાંતિ સાંપડશે. તમારે એકાંત શોધવા ક્યાંય બહાર જવું નહીં પડે, એકાંત તમારી અંદર જ આવશે.

મનમાં પરમાત્માના પ્રેમનો પ્રાદુર્ભાવ થાય અને મન શરણાગતિને સ્વીકારે પછી બાહ્ય દૃષ્ટિએ ગમે તેવું વિપરિત વાતાવરણ હોય તો પણ તમને એકાંતનો આનંદ આપશે. અશોકવાટિકામાં સીતામાતા માટે શું હતું ? ચારે તરફ રાક્ષસીઓ રહેતી હતી અને એમને રાવણની સૂચના હતી કે સીતાને ડરાવજો, ડગાવજો, ભય-પ્રલોભન દેખાડજો જેથી તે ગમે તેમ કરી મારી થઈ જવા તૈયાર થાય. એ જ વાયુમંડળમાં ત્રિજટા નામની એક બીજી રાક્ષસી પણ હતી, જે સાત્વિક હતી. એક જ સ્થાનમાં બે જુદી જુદી પ્રકારના મન કામ કરતા હતા. આસુરી સંપત્તિવાળી રાક્ષસીઓ ડરાવવા-ડગાવવા-પ્રલોભનો આપવામાં પ્રવૃત્ત હતી અને ત્રિજટા સીતાને આશ્વાસન-સાંત્વના આપતી હતી. એણે સીતાને કહ્યું કે મને સરસ સ્વપ્ન આવ્યું કે રામચંદ્રજી સાગરને ઓળંગીને લંકામાં આવી ગયા છે. તેઓ થોડા સમયમાં જ લંકાની સેનાનો સંહાર કરશે અને તારી(સીતાની) મુક્તિ કરશે. આ રીતે સખીભાવથી ત્રિજટા સીતાને સાંત્વના આપ્યા કરતી.

આપણું જગત પણ અશોકવાટિકા છે. અ-શોકવાટિકા, જેમાં શોક નથી, આનંદથી ભરેલી, પ્રસન્નતાથી પુલકિત વાટિકા છે. પણ આપણે એને આપણાં કુકર્મોને લીધે શોકવાટિકામાં પરિણમીત કરી દીધી છે. આ બધાં આપણાં જ કુકર્મો છે. ભ્રષ્ટાચાર શું કામ થાય છે ? કારણ કે આપણાંના કેટલાક લાંચ લેવા માટે તૈયાર રહે છે. કેટલાક આપવા તૈયાર રહે છે. ન છૂટકે કામ કરાવવા માટે આપવું પડે છે. કેટલાંક લેવા માટે હાથ લાંબો કરી તૈયાર જ રહે છે. 'વર મરો કન્યા મરો, પણ ગોરનું તરભાણું તો ભરો', આ જ તેમનો જીવનમંત્ર હોય છે. એમનું પેટ કદી પુરાતું જ નથી. એમનો ખાડો કદી ખૂટતો જ નથી. તેઓ લીધા જ કરે છે. નાના માણસો નાનું લે છે, મોટાંઓ મોટું લે છે. આમ ભ્રષ્ટાચાર ચાલ્યા જ કરે છે.

આ બધું ભગવાન કરે છે ? ના, માણસ કરે છે. માણસે દુર્બુદ્ધિને લીધે આ દુઃખનું, આ શોકનું સર્જન કર્યું. માણસની અંદર જો સદ્બુદ્ધિ આવી જાય તો સુનીતિ આવી જાય, right character આવી જાય. તો ભ્રષ્ટાચાર દૂર થઈ શકે, જીવન સત્યમય બની શકે, અન્યાય, અનાચાર દૂર થઈ જાય. બધાં જ માણસો સત્કર્મપરાયણ બની જાય, ન્યાય-નેકી-નીતિ ને વફાદાર રહેતા થઈ જાય તો ગાંધીજીના સ્વપ્નના ભારતનું સર્જન થઈ જાય. પણ આ બધું કોણે કરવાનું છે ? ભગવાન ઉપરથી નીચે આવીને કરવાના છે ? કોઈ અવતાર આવીને કરવાનો છે ? આ બધું તો આપણે કરવાનું છે. દરેક માણસે પોતાના જીવનમાં આની શરૂઆત કરવાની છે. પોતાના ધરમાં આનો આરંભ કરવાનો છે. પોતાના કર્તવ્યોને બદલતા શીખવાનું છે. એક માણસ બદલાય, બીજો બદલાય, ત્રીજો બદલાય, એનો ચેપ વિરાટ રીતે લાગે તો આખો સમાજ બદલાય જાય. આખો દેશ બદલાય જાય. પોતાના સત્કર્મ દ્વારા આપણે સમાજની અંદર સુખ અને સમૃદ્ધિનું સર્જન અને વિસ્તરણ કરી શકીએ. એ કરવાની આવશ્યકતા છે.

ભગવાન કહે છે કે પવિત્ર મનબુદ્ધિવાળા જે સાધકો હોય એમની દ્વારા સંસારમાં સુખ અને શાંતિનો પ્રસાર થાય છે. સાધક એકાંતમાં એકલો જ રહે તે સારું. બે-ચાર હોય તો વાતચીત કરવાનું શરૂ કરી દે,

એકમેકને અનુકૂળ ન હોય તો સાધના સારી પેઠે થઈ શકે નહીં. એટલે ભગવાન કહે છે કે એકલા રહેવું. સાધનાના આરંભના સમયમાં એકલા રહેવાની ટેવ પાડવી. ખાસ કરીને ત્યાગીઓને માટે આ શ્લોક કહેવામાં આવ્યો છે.

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥६-१०॥

પોતાના મન અને ઈન્દ્રિયોને સંયમી કરવાનો પ્રયત્ન કરતા રહેવું. કોઈ પણ પ્રકારની બાહ્ય તૃષ્ણાઓ, લૌકિક લાલસામાંથી પોતાના મનને પાછું વાળવું, વધારે પડતો સંગ્રહ કરવો નહીં (અપરિગ્રહ), પોતાના જીવનની આવશ્યકતાઓને બને તેટલી ઓછી રાખવી. જેથી એની પૂર્તિ માટે વધુ પ્રયત્ન ન કરવા પડે. પછી એકાંતમાં બેસીને ધ્યાન-જપ કરવું. જે ત્યાગીની જેમ બાહ્ય એકાંતનો આધાર ના લઈ શકે તેમણે સંસારની વચ્ચે રહીને પણ અપરિગ્રહી બનવું. મન-ઈન્દ્રિયોના સંયમની સાધના કરવાથી તેમને પણ લાભ પહોંચે છે અને સુખશાંતિ સાંપડે છે. એથી સાધકોએ પોતાની કામના, તૃષ્ણાઓને ધીરે ધીરે ઓછી કરવાને માટે પ્રયત્નશીલ બનવું અને પોતાના વ્યવહારિક જીવનમાંથી જેટલું પણ બને એટલું એકાંત શોધવાને માટેની કોશિશ કરવી.

ધ્યાન કરતી વખતે, જપ કરતી વખતે વચ્ચે વચ્ચે ભગવાનની સાથે પ્રેમથી વાતો કરવી. હે પ્રભુ ! મારા મનને એકાગ્ર કરવામાં મદદ કરો. મારા મનને શુદ્ધ કરવામાં મદદ કરો. મારા મનની અંદર ઉત્તમ પ્રકારના વિચારોનું સર્જન કરો. જેથી હું સહેલાઈથી તમારી પાસે પહોંચી શકું, તમારી કૃપાનો અનુભવ કરી શકું. હું તો તમારી પ્રતિક્ષા કરતો બેઠો છું. હવે તમારે જ આવી મારા દિલના બારણાંને ઉઘાડવાના છે. હું કાંઈ મારી મેળે એને ઉઘાડી શકું એમ નથી. ભગવાનની સાથે આવી રીતે માનસિક વાર્તાલાપ કરતા શીખો તો મન સહેલાઈથી એકાગ્ર થઈ જશે. વચ્ચે વચ્ચે ભજનનો આધાર લેવાથી, પ્રાર્થનાનો આધાર લેવાથી, પોતાના અંતરના ભાવોનું આત્મનિવેદન કરવાથી મન સહેલાઈથી ભાવવિભોર બની એકાગ્ર થઈ જશે. તો એકાંત સ્થાનમાં બેસી આવી રીતે સંયમની સાધના કરનારા સાધકો પોતાના મનને પરમાત્મા તરફ પ્રવાહિત બનાવે. જેથી જીવન વધારે ને વધારે સત્વશીલ, પ્રભુપરાયણ બનતું ચાલે.

શાંતિપાઠ :

ॐ શાંતિ: ॐ શાંતિ: ॐ શાંતિ: ॥

* * * * *

પ્રવચન પુષ્પ : ૧૦

“ વ્યક્તિગત સુધારનું કાર્ય સમષ્ટિગત સુધારને માટે અનિવાર્યરૂપેણ આવશ્યક છે. ફૂલ બગીચામાં ખીલે તેનો અર્થ એ નથી કે ફૂલ પોતે ફોરમથી સંપન્ન બને. પરંતુ જે ઉપવનમાં તે ખીલે તેને પણ પોતાની સૌરભથી સંપન્ન બનાવે છે. તે જ રીતે માનવ પોતાનો આત્મસુધાર કરે, માનવતાથી સંપન્ન બનવાનો સાચા અર્થમાં પ્રયત્ન કરે તો સમાજરૂપી ઉદ્ધાનને પણ સૌરભની પ્રાપ્તિ થવાની જ.”

- શ્રી યોગેશ્વરજી

પ્રવચન પુષ્પ : ૧૦

આત્મસંયમ યોગની ચર્ચા વિચારણાને આગળ વધારતાં ભગવાન

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥૬-૧૧॥

એ પ્રકારનો ઉપદેશ અર્જુનને અને તેના દ્વારા સાધકોને પૂરો પાડે છે. એ ઉપદેશમાં બે વાતો કહેવામાં આવી. એક તો પ્રદેશ કેવો હોવો જોઈએ તે વાત અને બીજું, ધ્યાન કરવા માટે, નામજપ કરવા માટે, પરમાત્માની ભક્તિ કે આરાધના કરવા માટે આસન કેવું હોવું જોઈએ તે વાત. આ બે વાતનો ઉલ્લેખ અથવા સમાવેશ ભગવાને કરેલો છે. શુચૌ દેશ એટલે પવિત્ર પ્રદેશ. પવિત્ર પ્રદેશમાં આસન લગાવવું જોઈએ કે બેસવું જોઈએ એમ ભગવાન કહે છે.

હમણાં હું મોટરમાં આવતો હતો ત્યારે મને વિચાર આવ્યો કે પવિત્ર પ્રદેશમાં આસન જમાવવું જોઈએ પણ અત્યારે તો પરિસ્થિતિ જ એવી થઈ ગઈ છે કે પવિત્ર પ્રદેશ જ આપણને દેખાય નહીં એટલે કશું આસન જમાવી જ ન શકાય. થોડુંક પવિત્ર વાતાવરણ હોય ત્યાં બાજુમાં જ અપવિત્ર વાતાવરણ દેખાય.

એકવાર હું લંડનમાં પ્રવચન કરવા ગયેલો ત્યારે લંડન શહેરથી દૂર, કેટલાય માઈલ દૂર હરેકૃષ્ણ મંદિર છે, તે જોવાને માટે એક ભાઈ મને લઈ ગયેલા. મેં કહ્યું ચાલો. આપણે જોઈએ કે લંડનનું મંદિર કેવું છે. ભારતવર્ષના એક મહાપુરુષે ત્યાં જઈ બાર વરસ રહીને બહુ પુરુષાર્થ કર્યો. ઈંગ્લેન્ડ-અમેરિકા જેવા દુનિયાના જુદા જુદા દેશોમાં ભગવાનના મંદિરોની સ્થાપના કરી એટલું જ નહીં પણ જીવતા જાગતા માનવમંદિરોના જીર્ણોદ્ધારો કર્યા. મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર તો આપણે કર્યા જ કરીએ છીએ. નવા નવા મંદિરોને સ્થાપીએ છીએ પણ ખરાં પણ એનાથી આપણને બહુ આનંદ નથી થતો. આપણને લાગ્યા કરે કે આ હાલતા ચાલતાં મંદિરોના જીર્ણોદ્ધારો કોણ કરશે? જે માનવમંદિરો છે તેમાં મૂર્તિઓ ભંગાઈ ગઈ છે, એની અંદર અનુરાગની આરતીઓ હવે ઉતરતી નથી. એની અંદર દિપ્તિના દીપકો હવે રહ્યા નથી, એની અંદર ચમક રહી નથી. એ નિસ્તેજ થઈ ગયા છે. આ જે મંદિરો ખખડખજ થઈ પડેલા છે તેમાં માનવતા પેદા કરવામાં આવે તો ... આ જીવતા જાગતાં મંદિરો જ છે. તો એ કાર્ય પણ એ સંતે ત્યાં જઈ કર્યું. લંડનમાં એમણે જે મંદિરની સ્થાપના કરેલી એ જોવા અમે ગયા.

મંદિરની બિલકુલ સામે, પ્રવેશ કરવાનો જે દરવાજો હતો એની બિલકુલ સામે પાકો રસ્તો હતો અને એ રસ્તાની એક તરફ બહુ વિચિત્ર પ્રકારનું વાતાવરણ હતું. બોર્ડ મારેલું હતું. અમારી સાથેના ભાઈ હતા એમને મેં પૂછ્યું કે આ શું છે? તો કહે આ દાડૂ પીવાનું સ્થાન છે અને તેની સામે જ મંદિર. વચ્ચે આ રસ્તો છે. જેમને દાડૂ પીવો હોય તે આમ જાય, અને જેમને પરમાત્માનો પ્રેમ પીવો હોય તે આ મંદિરમાં જાય. બંને પાસે પાસે જ છે. પહેલેથી દાડૂની દુકાન ત્યાં ચાલે છે. એને કાઢી કેવી રીતે શકાય? અને નાનકડી નદી છે તેને કાંઠે ભગવાનનું મંદિર સ્થાપવામાં આવ્યું છે.

સંસારમાં આવી રીતે બંને વસ્તુ પાસે પાસે ને સાથે સાથે જ રહેતી હોય છે. એક ઠેકાણે કૌરવો રહેતા હોય ને બાજુમાં પાંડવો રહેતા હોય. આવું ચાલ્યા કરે. માનવ કેટલીકવાર શુચિ વિચારે અને કેટલીક વાર

અશુચિ વિચારે. માનવ જો ચોવીસ કલાકનું આત્મનિરીક્ષણ કરે તો સવારે ઉઠ્યો ત્યારથી માંડીને રાત્રે સુતા સુધીમાં બધાં સારા જ વિચારો આવ્યા હોય એવું અનુભવે નહીં. ખરાબ વિચારો પણ આવ્યા કરે. ખરાબ વસ્તુઓ તરફ પણ મન ચાલતું હોય અને સારા વિચારો, સારા વિષયો-વૃત્તિઓ તરફ પણ મનની ગતિ હોય. આ પ્રકારનું સંમિશ્રણ ચાલ્યા કરે છે. સંસારમાં બધી જાતનું વાતાવરણ છે. આપણે કયી જાતનું વાતાવરણ અપનાવવું છે, કયી જાતના વાતાવરણનો લાભ લેવો છે એ આપણા હાથની વાત છે.

દારૂની જગ્યા હતી તો કેટલાક ત્યાં પણ જતા હતા અને કેટલાક મંદિરની જગ્યામાં પણ પ્રવેશ કરતા હતા. અને મંદિરના દર્શનનો લાભ લેતા હતા. મંદિરમાં અંગ્રેજો હતા જેમણે ભારતીય પોષાકો પહેર્યા હતા. અંગ્રેજ યુવતીઓ પણ ત્યાં હતી જેમણે ભારતવર્ષની સફેદ રંગની સાડીઓ પહેરી હતી. હાથમાં માળા લઈને નામસ્મરણ કરતી ફરતી હતી, જપ કરતી હતી. આ વાતાવરણ પણ ત્યાં હતું. એમણે દારૂનો સંદંતર ત્યાગ કર્યો હતો. તેઓ માંસભક્ષણ કરતાં ન હતા. જેઓ પહેલાં ધુમ્રપાનથી ટેવાયેલા તેમણે પણ ધુમ્રપાન છોડી દીધેલું. કારણ કે એમને સમજાવવામાં આવેલું કે જ્યારે આપણે નામજપનો, ધ્યાન કે યોગાભ્યાસનો આધાર લેવો હોય તો સૌપ્રથમ વ્યસનોને તિલાંજલિ આપવી જોઈએ. જ્યાં સુધી વ્યસનરહિત જીવન જીવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી યોગાભ્યાસ સફળ થઈ શકતો નથી, ત્યાં સુધી ભક્તિની સાધના પણ સફળ થતી નથી અને ત્યાં સુધી ચિત્તવૃત્તિ પણ એકાગ્ર બનતી નથી. એમને એવું સમજાવવામાં આવેલું કે જો મનને સ્થિર કરવું હોય, એકાગ્ર કરવું હોય અને અંતઃકરણમાં પરમાત્માના પવિત્ર પ્રેમનો પ્રાદુર્ભાવ કરવો હોય તો જીવન નિર્મળ જીવાવું જોઈએ. પવિત્ર જીવનનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ. છળકપટ, વિશ્વાસઘાત, અસત્ય વ્યવહારનો પરિત્યાગ. જે કામવૃત્તિ ધર્મમય નથી, નૈતિક નથી તેવી અતિશય કામવૃત્તિનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. ક્રોધાદિ ઉપર નિયંત્રણ પ્રસ્થાપિત કરવાને માટેના પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. આવું એમને સૌપ્રથમ સમજાવવામાં આવે છે અને પછી જ મંત્ર આપવામાં આવે છે, પછી જ ધ્યાનની વિધિ બતાવવામાં આવે છે. એટલે આખું જીવન એકબાજુ પવિત્ર બનતું ચાલે, વ્યસનરહિત બનતું ચાલે, સદ્ગુણી બનતું ચાલે અને બીજી તરફ સાધનાની, આરાધનાની અભિરુચિ પણ વધતી ચાલે. બંને રીતે માનવનું કલ્યાણ થાય.

આપણાં શાસ્ત્રો એવો આગ્રહ રાખે છે પણ આપણે એટલો બધો આગ્રહ નથી રાખતાં કે યોગાસન શીખવા હોય તો વ્યસનમુક્ત થઈને આવજો. જે વ્યસનમુક્ત હોય તેણે જ યોગાસન શીખવા આવવું. ધ્યાન શીખવું હોય તો જીવનમાં સદાચારની પ્રતિષ્ઠા કરવાના પ્રયત્નો કરતા હોય એમને માટે જ અવકાશ છે. એટલો બધો આગ્રહ આપણે નથી રાખતા જેટલો આગ્રહ અત્યારે ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરિકામાં રખાય છે. ત્યાંના જે ધ્યાનકેન્દ્રો કે યોગકેન્દ્રોમાં મારે જવાનું થયું ત્યાં આ વસ્તુ હું જોતો હતો. પ્રથમ જ એનો આગ્રહ રાખવામાં આવતો હતો. આપણા શાસ્ત્રોએ તો પ્રથમથી એનો આગ્રહ રાખેલો છે. યમ-નિયમનો આગ્રહ યોગમાં રાખવામાં આવ્યો. ભક્તિમાર્ગની અંદર પણ પવિત્ર જીવનનો આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો, પવિત્ર આચાર-વિચારનો આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો. જ્ઞાનમાર્ગની અંદર પણ વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ-દમ, ઉપરતિ, શ્રદ્ધા, સમાધાન-આ ષટસંપત્તિ કહેવાય. એ ષટસંપત્તિથી સંપન્ન થવું અનિવાર્ય માનવામાં આવ્યું છે. પછી જ મુમુક્ષત્વ એટલે મુક્ત થવાની તીવ્રતમ ઈચ્છાનો ઉદય થાય. અને આ ષટસંપત્તિથી જે સંપન્ન બને તેવા સાધકે સદ્ગુરુની પાસે પહોંચી, સદ્ગુરુના શ્રીચરણોમાં બેસી આત્મા તથા અનાત્માના જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવું.

સદ્ગુરુએ પણ નિર્મળતાની આરાધના કરતો હોય, સદાચારી બનવાને માટે તત્પર બન્યો હોય, સદ્ગુણોની સંપ્રતિષ્ઠા પોતાના જીવનની અંદર કરી ચુક્યો અથવા પ્રામાણિક પ્રયત્નો કરતો હોય તેવા શિષ્યને જ આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવો એવું આપણા શાસ્ત્રોએ કહેલું છે. આટલો અધિકાર, આટલી ભૂમિકા કે યોગ્યતા સાધકની અંદર હોવી જોઈએ. પરંતુ શાસ્ત્રોની અંદર જેટલો ભૂમિકાનો આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો એટલો વ્યવહારિક જીવનની અંદર આપણે નથી રાખતા. એને લીધે સાધકો સાધના કરે છતાં એમને શાંતિ સાંપડતી નથી.

ભગવાન શુચિદેશ એટલે કે પવિત્ર પ્રદેશનો મહિમા ગાય છે. સાધક જે પ્રદેશમાં રહી ધ્યાન-ભક્તિની સાધના કરશે, જ્ઞાન માર્ગનું આલંબન લઈને આત્મશાંતિને માટે અથવા પરમાત્માના સાક્ષાત્કારની સિધ્ધિને માટે આગળ વધશે એ પ્રદેશ પવિત્ર હોવો જોઈએ. એટલે કે ત્યાં કોઈપણ પ્રકારનું વ્યસન ન થવું જોઈએ, કોઈપણ પ્રકારનો અનાચાર કે દુરાચાર ન થવો જોઈએ.

આપણે બહારના આખા જગતને સુધારી શકીએ તેમ નથી કે આપણી ઈચ્છા પ્રમાણે બનાવી શકીએ તેમ નથી. કારણ કે આપણે ગંભીરતાથી પ્રયત્નો કરતા નથી. જો બધા જ ગંભીરતાથી પ્રયત્નો કરવા લાગી જઈએ તો સુધાર ન થાય તેવું પણ નથી. પણ એવા પ્રયત્નો બહુ ઓછા માણસો કરે છે. એને લીધે બાહ્ય જગતનો અને પોતાનો પણ જે રીતનો સુધાર થવો જોઈએ, તે સહેલાઈથી થતો નથી.

આપણે એક કામ તો સહેલાઈથી કરી શકીએ. આપણાથી બીજાનો સુધાર તો થાય કે કેમ, તે કામમાં આપણે સફળ થઈએ કે ન થઈએ તે અલગ વાત છે પરંતુ આપણો સુધાર તો કરી શકીએ. જે આત્મસુધાર કરે છે અથવા કરવાનો આગ્રહ સેવે છે તે તેટલા પ્રમાણમાં પોતાના સમાજની સેવા જ કરે છે.

એક ફૂલ બગીચાની અંદર ખીલે એનો અર્થ એવો નથી કે ફૂલ પોતાની જ સેવા કરે છે. ફૂલ પોતે તો ફોરમથી સંપન્ન બને છે, પરંતુ જે ઉપવન-ઉદ્યાનની અંદર તે ખીલે છે તેને પણ પોતાની સૌરભથી સંપન્ન બનાવે છે. તો ફૂલ એ રીતે પોતાની સેવા કરવાની સાથે સાથે ઉપવનની શોભા બને છે. એની સુવાસનું કારણ બની જાય છે.

દીપક પોતાની અંદર પ્રકાશ પેદા કરે છે એનો અર્થ એવો નથી કે એ સ્વાર્થી બની ગયો. એણે પોતાની અંદર પ્રકાશ પેદા કર્યો કારણ કે પોતાની અંદર પ્રકાશ પેદા કરવો દીપકને માટે અનિવાર્યરૂપે આવશ્યક હતો. પરંતુ સાથે સાથે દીપક જે સ્થાનમાં હતો ત્યાં આજુબાજુ પ્રકાશ પાથરવાનું નિમિત્ત બની ગયો. આજુબાજુના અંધકારને દૂર કરવામાં એણે ઉપયોગી સહયોગ અથવા ફાળો પ્રદાન કર્યો.

સરિતા પોતે સલીલથી સંપન્ન બને છે, પણ જ્યાં વહે છે ત્યાં આજુબાજુના માનવો કે પશુઓ-પ્રાણીઓ-વનસ્પતિ ઈત્યાદિને પણ ઉપયોગી થાય છે. વૃક્ષ પોતે તો ઉગે છે, મજબૂત બને છે પણ બીજાને પોતાની છાયા પ્રદાન કરે છે, કાષ્ટ પ્રદાન કરે છે, ફળ અર્પણ કરે છે. આ જ રીતે માનવ પણ માનવતાથી સંપન્ન બનવાનો સાચા અર્થમાં પ્રયત્ન કરે, પોતાનો સુધાર કરે તો જે સમાજરૂપી ઉપવનમાં તે બેઠેલો છે તે ઉપવનને પણ લાભ થવાનો. સમાજરૂપી ઉદ્યાનને પણ તેની સૌરભ ને સુવાસની પ્રાપ્તિ થવાની. આથી એ સ્વાર્થયુક્ત કાર્ય નથી. વ્યક્તિગત સુધારનું કાર્ય સમષ્ટિગત સુધારને માટે અનિવાર્યરૂપે આવશ્યક છે.

એકેક વ્યક્તિ જો એ રીતે સુધારનો સંકલ્પ કરે તો, સમાજ હજારો લાખો વ્યક્તિઓનો બનેલો હોવાથી, સમાજ પણ છેવટે એ સુધારથી સંપન્ન બની શકે.

આથી આપણે આટલું કરી શકીએ. આપણે માનવોને વ્યસનરહિત જીવન જીવવાની પ્રેરણા કદાચ ન આપી શકીએ પણ આપણે તો વ્યસનરહિત થઈ શકીએ, આપણે તો દુર્ગુણોમાંથી મુક્તિ મેળવી શકીએ. આપણે દુરાચારના દાસ કે શિકાર ના બનીએ. સદાચારી થઈએ અથવા થવાનો આગ્રહ સેવીએ. સદ્ગુણોથી, સદ્વિચારોથી ને સત્કર્મોથી સંપન્ન થઈએ, થવાને માટે પ્રયત્ન કરીએ. જાગૃત રહીએ. આટલું કાર્ય આપણે કરી શકીએ તો આપણો બેડો પાર.

લંકા કાંઈ આખી સાત્વિક નહોતી. વિભીષણ આખી લંકાને સાત્વિક ના કરી શક્યો પણ પોતે સાત્વિક થઈ ગયો. આખી લંકાની વાત જવા દો, પોતાના ભાઈ રાવણને પણ એ સુધારી ના શક્યો. વિભીષણે રાવણને સદ્ગુણો પ્રદાન કર્યો, એક વાર નહીં, અનેકવાર સમજાવવાની કોશિશ કરી પણ રાવણ માન્યો જ નહીં. ઘણાં બધાંએ રાવણને સમજાવવાની કોશિશ કરેલી. સૌથી પ્રથમ તો રાવણને બુરા માર્ગે પગલાં નહીં ભરવાની અને સમજાવવાની કોશિશ મારીએ કરી હતી. મારીય એકાંતમાં રહેતો. રાવણ એની પાસે ગયો અને સુવર્ણમુગ બનવા માટેનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. સીતાના હરણની યોજના મારીયને સમજાવી ત્યારે મારીએ ઈન્કાર કર્યો કે આ વસ્તુ બરાબર નથી. જે માનવો પરસ્ત્રીને માતા સમાન માનતા નથી, પરધનને પત્થર સમજી શકતા નથી, હરામનું ખાવાની લાલસા રાખે છે, જેમની આંખોમાં વિકાર છે, જેમના મનની અંદર મલિનતા છે, જેમના વ્યવહારો દોષોથી ભરેલા છે તે કદી સુખી થઈ શકતા નથી. તેમને કદી શાંતિ સાંપડતી નથી. મારીએ રાવણને આ પ્રકારે સમજાવ્યો હતો. અને કહ્યું હતું કે સીતાના હરણની યોજનામાં હું સહયોગ પ્રદાન નહીં કરી શકું. પરંતુ મારીયની નબળાઈ હતી.

દરેક માણસની નબળાઈ હોય છે. રામાયણ બતાવે છે કે મારીયની નબળાઈ સત્યને સમજવામાં નહોતી, આદર્શોનું કે સિદ્ધાંતોનું પારાયણ કરવામાં નહોતી પણ આદર્શોનો અનુવાદ કરવામાં હતી. તે આદર્શોનો અનુવાદ બરાબર કરી શકતો નહોતો. ત્યાં એ પંગુ હતો, પરાધીન હતો. મારીય નિર્ભય નહોતો. જે માણસ નિર્ભય હોય તે બીજાને નિર્ભયતાપૂર્વક સત્યનો રસ્તો બતાવી શકે અને કદાચ તેમ કરતાં કોઈ પ્રકારના દુઃખોનો અનુભવ કરવો પડે તોપણ હસતાં હસતાં કરે પણ સત્યને મૂકે નહીં. પણ જે એટલો હિંમતવાળો ન હોય, એટલી આત્મશક્તિથી સંપન્ન ન હોય તે દુઃખથી ડરી કે ડગી જાય. પ્રલોભનોથી પરવશ બનીને તેનો શિકાર થઈ જાય અને પોતાના સિદ્ધાંતોને મૂકી દે. પોતાના આદર્શોનો જપ કરવાનું છોડી દે અને જે બુરા માર્ગે ચાલતો હોય તેને સાથ આપે એટલું જ નહીં પણ પોતે પણ બુરા માર્ગે ચાલવાનું પસંદ કરે. આવી રીતે સંસારમાં સિદ્ધાંતનિષ્ઠ રહેનારા માનવો ઘણાં ઓછા છે.

મારીએ રાવણને સમજાવ્યો ખરો. બુરા માર્ગથી પાછા વળવા માટે પણ રાવણને કહી જોયું પણ રાવણ માન્યો નહીં અને જ્યારે રાવણે તલવાર કાઢી ત્યારે મારીય ડગી ગયો, ડરી ગયો, ભયભીત બની ગયો. એને થયું કે મરવાનું તો છે જ, રાવણથી મરું એના કરતાં રામથી મરું એ શું ખોટું છે? અરે ભાઈ, તમે રામથી મરો એમાં ખોટું નથી પણ ખોટા કામને સહયોગ આપતાં મર્યાને – એ બહુ મોટી વાત છે. ખોટું કામ કરે એ પણ દોષિત છે અને જેમાં સહયોગ પુરાવે એ પણ એટલો જ દોષિત છે. તે રાવણને હાથે મર્યો હોત

તો તેનું મંદિર થયું હોત, મૂર્તિ બની હોત કે સત્યને માટે મારીચ મરી ગયો, એણે ભોગ આપ્યો, બલિદાન આપ્યું, કુરબાન થઈ ગયો, સમર્પિત થઈ ગયો. સીતાના હરણની યોજના એને સારી ન લાગી તો તલવારથી પણ ડર્યો નહીં. સત્યને પકડી રાખ્યું, ન્યાયને પકડી રાખ્યો, નીતિને પકડી રાખી. એની આરતી ઉતારવામાં આવત. પણ આજે કોઈ રાવણની આરતી નથી ઉતારતું કે નથી મારીચની ઉતારતું. નથી કોઈની પ્રશસ્તિ થતી. જે સત્યને વફાદાર રહ્યા તેમની પ્રશસ્તિ થઈ. સીતાની પ્રશસ્તિ થાય છે. રાવણે સીતાની આગળ પણ એને ડરાવવા-ધમકાવવા માટે એવી જ રીતે તલવાર તાણી હતી, પણ મારીચની જેમ સીતા તલવારથી ડરી કે ડગી નહોતી. એથી આપણે સીતાની પ્રશસ્તિ કરીએ છીએ, એને આદર્શ માનીએ છીએ.

સૌ પ્રથમ મારીચે રાવણને સમજાવવાની કોશિશ કરી હતી. સીતાહરણ થયું પછી, રામાયણના આધારે જોઈએ તો, મંદોદરીએ રાવણને સમજાવવાની કોશિશ કરી. મંદોદરી અને વિભીષણ એ લંકાના બે નિષ્કલક પાત્રો છે, સદાચારી-ધર્મપરાયણ પાત્રો છે. મંદોદરીએ રાવણને સમજાવવાની બહુ કોશિશ કરી. એણે રાવણને અવારનવાર કહ્યું કે આ કામ ખોટું છે. સીતાને મુક્ત કરી દો. રામની પાસે જાવ. રામ તમને જરૂર ક્ષમા આપશે. રામ તો કૃપાના સિંધુ છે. તમે જે કાર્ય કર્યું છે તે તમારો તો નાશ કરશે પણ સમસ્ત લંકાનો વિનાશ નોતરશે. એથી આ કાર્યમાંથી તમે પાછા વળો તો સારું. મંદોદરીએ બહુ પ્રેમપૂર્વક રાવણને સમજાવવાની કોશિશ કરી હતી. પરંતુ રાવણ માન્યો નહીં.

सुमति कुमति सब कें उर रहहीं । नाथ पुरान निगम अस कहहीं ॥

जहाँ सुमति तहँ संपति नाना । जहाँ कुमति तहँ बिपति निदाना ॥३॥

મંદોદરી પાસે કેટલું સુંદર સંબોધન કરાવ્યું છે. મંદોદરી જાણે છે કે રાવણ કુમાર્ગગામી બન્યો છે તોપણ નાથ સંબોધન કર્યું છે. હે નાથ! સન્મતિ અને દુર્મતિ માનવના મનની અંદર રહે છે. મનમાં એક બાજુ પાંડવ ને એક બાજુ કૌરવ રહે છે. એક બાજુ આસુરી ને બીજી બીજી દૈવી સંપત્તિનું આધિપત્ય માનવના અંતઃકરણમાં રહેતું હોય છે. આવું વેદ અને પુરાણો પણ કહે છે. પરંતુ જે સન્મતિ ધારણ કરે, સદ્બુદ્ધિનો સ્વીકાર કરી, તે માર્ગે ચાલી સદાચારી બને તે સુખ સંપત્તિ પામે છે. અને જે દુર્મતિ પ્રાપ્ત કરી, દુરાચારી થાય, કુકર્મપરાયણ થાય તે અનેક પ્રકારની આફતોને નોતરે છે. જ્યાં કુમતિ છે ત્યાં વિપત્તિનો ભંડાર, આફત અને અશાંતિ જ છે. માનવ કદી કુમાર્ગગામી બનીને શાંતિ મેળવી શકતો નથી. આવું મંદોદરી સમજાવે છે.

પત્નીનું હિત શેમાં છે? પતિને સન્માર્ગગામી બનાવવામાં. પત્ની અર્ધાંગિની કહેવાય એટલે એમાં એનું જ હિત છે. એણે પતિને કહેવું જોઈએ કે આ તમારાથી ન કરાય. આ ખોટું કામ છે. આ વસ્તુ સારી નથી. જાણવું-ન જાણવું, માનવું-ન માનવું પતિનું કામ પણ કહેવાનું કામ પત્નીનું છે. જો પત્ની કુમાર્ગગામી થતી હોય તો પતિનું કામ છે કે તેણે પત્નીને જાગૃત રાખવી જોઈએ, સાવધાન રાખવી જોઈએ. પતિ અને પત્ની ગૃહસ્થાશ્રમના રથના બે પૈંડા. બંને પૈંડા પરસ્પર સરખા હોવા જોઈએ. એક પૈંડુ ઉંચુનીચું હોય તો તેને સરખું કરવું એ રથવાળાનો ધર્મ છે, કર્તવ્ય છે. ગૃહસ્થાશ્રમના રથના પૈંડાઓને સરખા રાખવા, એ કર્તવ્યનું પાલન પતિ અને પત્ની બંનેએ સંયુક્ત રીતે કરવું જોઈએ. બંનેએ મધુર વ્યવહાર કરતાં શીખવું જોઈએ. બંનેએ મધુર ભાષણ કરતાં શીખવું જોઈએ. કદી પણ કઠોર વચન ન કહેવું જોઈએ. જે ઘરમાં પતિ પત્નીની સાથે દુર્વ્યવહાર કરે, અને પત્ની પતિની સાથે દુર્વ્યવહાર કરે એ ઘર કદી સુખી થઈ શકતું નથી. હા, કદાચ

સમૃદ્ધિવાળું બની શકે, પણ શાંતિવાળું થઈ શકતું નથી. એ ઘરમાં અશાંતિના ઓળાઓ ઉતરે છે. મંદોદરી પવિત્ર છે એથી પતિને સન્માર્ગગામી બનવવાને માટે એણે પ્રયત્નો કર્યા. છતાં રાવણે માન્યું નહીં.

રાવણને ત્રીજી વાર કોણે સમજાવ્યો? રામાયણ વાંચશો તો ખબર પડશે કે ત્રીજીવાર હનુમાનજીએ સમજાવ્યો. રાવણને ચોથી વાર કોણે સમજાવ્યો? અંગદે સમજાવ્યો અને રાવણને પાંચમીવાર વિભીષણે સમજાવ્યો છતાં એણે વિભીષણનું કહ્યું માન્યું નહીં. રાવણે વિભીષણને લાત મારી તો વિભીષણે રાવણ અને લંકાનો ત્યાગ કરી રામના શરણનો સ્વીકાર કરી લીધો. રાવણને છઠ્ઠીવાર કોણે સમજાવ્યો? જ્યારે લંકામાં યુદ્ધ પુરજોશથી ચાલી રહ્યું હતું અને મોટાભાગના યોદ્ધાઓનો નાશ થઈ ગયો હતો ત્યારે રાવણને થયું કાંઈ વાંધો નહીં, હજી પણ મારામાં શક્તિ છે, હિંમત છે, પરાક્રમ છે. તે પોતાના ભાઈની પાસે ચાલ્યો ગયો. એણે કુંભકર્ણને ઉંઘમાંથી જગાડ્યો.

કુંભકર્ણે એને પૂછ્યું કે, મને ઉંઘમાંથી કેમ જગાડ્યો?

તો કહે યુદ્ધ કરવાનું છે.

એણે પુછ્યું, યુદ્ધ શા માટે?

ત્યારે રાવણે એને બધી કથની કહી કે આવી રીતે મેં સીતાનું હરણ કર્યું અને આમ થયું અને રામ આવી ગયા છે, સેના પણ આવી અને કેટલાય યોદ્ધાઓ મરી ગયા. હવે તારા પર મારો બધો આધાર છે.

કુંભકર્ણે કહ્યું, 'ધિક્કાર છે તને. પરસ્ત્રીનું હરણ કરીને, પરસ્ત્રીમાં પ્રીતિ કરીને તું સુખી બનવાની ઈચ્છા રાખે છે? તું કદી સુખી નહીં થઈ શકે. હું તને સહયોગ કેવી રીતે પ્રદાન કરું? આ તારું કુકર્મ છે. સત્કર્મ હોત તો સહયોગ પ્રદાન કરત. રામની સાથે તેં દુશ્મનાવટ કરી. ખોટું કર્યું. હજી પણ સમજી જા. સીતાને છોડી દે. યુદ્ધનો અંત આવી જશે. રહી સહી લંકાનગરી બચી જશે.'

પરંતુ રાવણ માન્યો નહીં. એને થયું કે હવે તો પાણી ઘણાં આગળ વધી ગયા છે. જો કે હવે તો પાણી ગમે તેટલા આગળ વધ્યા હોય તો વિજ્ઞાન એને પાછા વાળી નાંખે છે. નહેર બનાવીને પાછા વાળે અને પૂરેપૂરા સુકવી પણ દે.

હમણાં અમે માતાજીના સ્વર્ગવાસ પછી અસ્થિવિસર્જન નિમિત્તે એક માસની ઉત્તર અને પૂર્વભારતની યાત્રા કરવા ગયા. તો અમારો વિચાર અસ્થિના એક તામ્રપાત્રને હરિદ્વારમાં ગંગામાં વિસર્જીત કરવાનો હતો. પણ ત્યાં જઈ જોયું તો ગંગામાં પાણીનું ટીપુચ ના મળે. બધું જ સુકાયેલું. મને થયું આ વળી શું થયું? આજે ગંગામાં પાણી નથી! રોજ સાગરની પેઠે પ્રમત્ત ગતિથી વહેનારી ગંગામાં આજે બિલકુલ પાણી નથી! ત્યાં તપાસ કરી તો ખબર પડી કે મ્યુનિસીપાલિટી વચ્ચે વચ્ચે આવું કરે છે. ગંગાને સૂકવી નાંખે છે. એનો શો ફાયદો? ફાયદો થતો જ હશેને. ફાયદા વગર કોઈ હવે કંઈ કરે એવું છે? સામે જોયું તો ગઘડાના ટોળે ટોળાં સુકાયેલી ગંગાની અંદરથી પથરાં, રેતી, કાંકરીઓ ભરીભરીને લઈ જતાં હતાં. મ્યુનિસીપાલિટીને વકરો થતો હશે. યાત્રીઓ તો ગમે ત્યારે ન્હાય, એની એમને શી ચિંતા. પૈસા આવે છે ને? બોલો, કેવું ફળદ્રુપ ભેજું! છેલ્લા ત્રણ-ચાર વરસથી આ નવી સ્કીમ હરિદ્વારમાં ચાલી છે. પહેલાં અમે આવું જોયું નહોતું.

મેં પૂછ્યું, આનો અંત ક્યારે આવશે? તો જાણવા મળ્યું કે દિવાળીના બે દિવસ પહેલાં ગંગાનું પાણી છોડવામાં આવશે. અમે પછી ઋષિકેશ ચાલ્યા ગયા. ત્યાં તો ગંગાનો પ્રવાહ ચાલુ હતો. ઋષિકેશનો

ત્રિવેણીઘાટ, જ્યાં અમે ઋષિકેશ રહેતા તે સમય દરમ્યાન રોજ સ્નાન કરતા હતા, ત્યાં ગંગામાં એક તામ્રપાત્રનું વિસર્જન કર્યું. હરિદ્વારને બદલે ઋષિકેશમાં કર્યું.

વિજ્ઞાન આ રીતે પાણીને કંટ્રોલમાં રાખે છે. નહેર પાણીને બીજી દિશામાં વાળી શકે છે, પાણીને ઓછું પણ કરી શકે. વિજ્ઞાનની મદદથી બધું control થઈ જાય છે, ખાલી માનવનું મન control થતું નથી. ગંગાના પાણીનો control, વીજળીનો control, આગનો કંટ્રોલ, પવનનો પણ કંટ્રોલ -ગરમ કે ઠંડો પવન. તમારી પાસે જો Air-condition હોય તો તમે ઓરડાઓમાં ઠંડો પવન લાવી શકો. વિજ્ઞાન બધું જ કરતું થઈ ગયું. પણ માનવના મન સુધી પહોંચતું નથી. મનને કેમ સુધારવું, એને કેવી રીતે sublime, સાત્વિક, ઉદાત્ત કરવું. ઉત્તમ વિચારો-ભાવો-સંસ્કારોથી સંપન્ન બનાવવું એ વિષય વિજ્ઞાનનો નથી. જ્યાં સુધી વિજ્ઞાન આ નથી કરતું ત્યાં સુધી અધ્યાત્મની આવશ્યકતા રહેવાની. ધર્મ અને અધ્યાત્મથી જ આ કામ થાય. ધર્મ અને અધ્યાત્મ મનુષ્યના મનને સ્પર્શે છે. અને વિજ્ઞાન ભૌતિક વસ્તુઓને સ્પર્શે છે. તનને-શરીરને સ્પર્શે છે. માનવના મનને જ્યાં સુધી ઉદાત્ત બનાવવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી માનવને શાંતિની પ્રાપ્તિ થવાની નથી.

કુંભકર્ણો ઘણી દલીલો કરી પણ રાવણે માન્યું નહીં. એટલે છેવટે કુંભકર્ણો કહ્યું કે તું મારો ભાઈ છે. ભ્રાતૃધર્મ તરીકે મારું કર્તવ્ય છે એટલે હું યુદ્ધ કરવા માટે આવીશ. આ પણ કુંભકર્ણની નિર્બળતા હતી. ભાઈ ખોટે માર્ગે જતો હોય તો સહયોગ શું કામ આપવો જોઈએ? ના આપવો જોઈએ પણ આપ્યો. એ મનુષ્યના મનની નિર્બળતા. વિભીષણ પણ ભાઈ જ થતો હતો પરંતુ પોતાના ભાઈ રાવણને તેણે સમર્થન આપ્યું નહીં. બૂરા માર્ગે જવામાં સહયોગ ન આપ્યો. કુંભકર્ણ પણ ભાઈ હતો પરંતુ એણે સહયોગ પ્રદાન કર્યો. કુંભકર્ણ અને વિભીષણની વચ્ચે સંસ્કારોનું કેટલું અંતર હતું તેનું દર્શન આપણને રામાયણની કથા પરથી થાય છે.

બીજા કોનું કહેવું રાવણે ન માન્યું? સીતાનું કહેવું ના માન્યું. અશોકવાટિકામાં ધમકી આપવા રાવણ જતો ત્યારે પ્રથમવાર સીતાએ કહેલું કે હું તારી કદી કાળ થઈ શકું એમ નથી. હું રામની છું અને રામની જ રહીશ. રામ મારી મુક્તિ કરશે, એમ મને વિશ્વાસ છે. હજુ પણ ચેતી જા. પરંતુ રાવણ માન્યો નહીં. કેટલાં બધાં માણસોએ રાવણને સમજાવવાની કોશિશ કરી હતી છતાં પણ રાવણ માન્યો નહોતો. તો અંતે તેનો વિનાશ થયો.

પોતાની જાતનો સુધાર કરવાની આવશ્યકતા છે. જે પોતાની જાતને શુચિતાથી સંપન્ન કરે, સદવિચારો, સુસંસ્કારોથી, સત્કર્મોથી સંપન્ન બનાવે તે પોતાના જીવનમાં શાંતિ પામવાની સાથે સાથે વિભીષણ કે મંદોદરીની પેઠે બીજાને પણ શાંતિ પ્રદાન કરી શકે છે. ભલેને ચારેતરફ લંકા નગરી હોય, આસુરી વાતાવરણ હોય પણ આપણને તેની કોઈ અસર નહીં થાય. કાદવની અસર જેમ કમળને થતી નથી. તેમ માનવ સંસારની અંદર રહે, શ્વાસ લે છતાં પણ સંસારની વિઘાતક અસરોથી મુક્ત રહી શકે, પરમાત્માની અંદર જ શ્વાસ લઈ સન્માર્ગગામી બની શકે. પરંતુ માનવની અંદર એવું મનોબળ હોવું જોઈએ.

પોતાના સમગ્ર દેશને પવિત્ર બનાવવું માનવના હાથમાં નથી પરંતુ મનના નાનકડા દેશને પવિત્ર બનાવવાનું માનવના હાથમાં છે. મનથી ઉત્તમ વિચારો કરવા, શરીરથી ઉત્તમ કર્મો કરવાનું માનવના હાથની વાત છે. એમાં એને કોઈ રોકી શકે નહીં. જે પ્રદેશવિશેષ કે સ્થાનવિશેષમાં આપણે ધ્યાન કે જપ કરવા બેઠા હોઈએ તેને આપણે શુચિ બનાવી શકીએ. નાનો મજાનો ઓરડો હોય, ઘરનો ખૂણો હોય ત્યાં

સંતપુરુષોના, તપસ્વીઓના, યોગીઓના, મહાત્માઓના ફોટાઓ રાખો જેમાંથી આપણને પ્રેરણા મળે એવા ભગવાનના શ્રીવિગ્રહના ફોટાઓ રાખીને ત્યાં બેસી આપણે ધ્યાન-ધારણા-જપ કરવા માટેનો નિયમ લઈએ તો એ સ્થાનમાં પ્રવેશતાં વેંત જ તેની શુચિતાની આપણને અસર થાય છે. સુંદર વાક્યો લખી શકાય.

એક ઠેકાણે એક સંત આવેલા. એમણે કોઈના ઘરમાં ઉતારો કર્યો. ભાઈએ બહુ પ્રેમથી સેવા કરી. જવાનું થયું એટલે એમણે સંતને કહ્યું કે મહારાજ, કાંઈ આપતા જાવ.

સંત કહે, શું આપીએ? અમારી પાસે શું છે? અમે બીજું શું આપી શકીએ? શાંતિ આપી શકીએ. ઉત્તમ જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપી શકીએ. જ્ઞાન આપી શકીએ. ભક્તિ આપી શકીએ.

ભાઈ કહે, એવું બીજું કાંઈ સ્થૂલ આપતાં જાવ કે જેને જોઈએ તો રોજ અમને પ્રેરણા મળે.

સંતે કહ્યું, કાગળ લાવો.

ઘરનાં માણસોએ કાગળ આપ્યો એટલે સંતે તેના પર લખી આપ્યું. આપતાં કહ્યું કે આને તમારા પૂજાનો ઓરડો છે તેની દિવાલ પર રાખજો. અને એની બીજી કોપી કરીને તમારું દિવાનખાનું છે ત્યાં રાખજો. અને એને તમે રોજ વાંચજો. તમને બહુ પ્રેરણા મળશે.

ભાઈ કહે, ઘણાંય પુસ્તકો વાંચ્યા, કેટલાંય કાગળીયાઓ વાંચ્યાં. બધું વાંચી વાંચીને વાંચનપુફ બની ગયા છીએ. હવે કાંઈ અસર થતી નથી. સાંભળી સાંભળીને પણ પુફ બની ગયા છીએ. હવે કાંઈ નવું હોય તો અસર થાય.

સંત કહે, રાખો તો ખરા. કાંઈ વાંધો નહીં.

સંત વિદાય થઈ ગયા. ભાઈના જીવનમાં એવો તબક્કો આવ્યો. જહોજલાલીનો કાળ, બહુ સરસ ધંધો ચાલે, લાખો રૂપિયાની કમાણી થાય. પણ કાંઈક એવું બની ગયું કે નુકશાની જ નુકશાની. ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરે તોપણ નુકશાન જ થયા કરે. એને થયું આપઘાત કરું. પત્ની સારી હતી. એણે કહ્યું કે પેલું મહાત્માએ આપેલું તે વાંચો. હું વાંચું છું જેથી મારું મન સારું છે પણ તમે વાંચી જુઓ. કદાચ તમને મદદ મળે. ભાઈ કહે ચાલો વાંચીએ.

મહાત્માએ કાંઈ બીજું લખેલું નહોતું. ચાર જ શબ્દો લખેલા ‘આ દિવસો પણ ચાલ્યા જશે.’ મહાત્માએ જતી વખતે શું આપેલું? આ દિવસો પણ ચાલ્યા જશે એટલે આ દુઃખ, પ્રતિકૂળતાના દિવસો પણ કાયમને માટે રહેવાના નથી. સુખ, સંપત્તિના દિવસો પણ કાયમ રહેવાના નથી. સમૃદ્ધિ અને વૈભવના દિવસો પણ ચાલ્યા જવાના. માટે હે માનવ! સમૃદ્ધિની પળોમાં, સંપત્તિની ક્ષણોમાં અહંકાર ન કરતો અને જ્યારે વિષાદ આવે, નુકશાની થાય, જ્ઞાનની ક્ષણો આવે ત્યારે દુઃખી થઈને જીવન પ્રત્યેનો રસ ખોઈ ન બેસતો, આત્મઘાત કરવાનો વિચાર ન કરતો. કારણ કે આ દિવસો પણ ચાલ્યા જશે.

આકાશના વાદળો જેમ એક ઠેકાણે રહેતા નથી. આપણે ગમે તેટલું કહીએ કે ઊભા રહો, આ બનાવીને મોકલું પણ તે ઊભો રહે નહીં, કે ઊભા રહો Breakfast લાવું પણ તે તો ચાલતા જ થઈ જાય. પવનની લલિત લહરીઓ એક ઠેકાણે ઊભી રહેતી નથી. સમસ્ત પ્રકૃતિનો આ સ્વભાવ છે. એ ચાલ્યા જ કરે. એક ઠેકાણે રહે જ નહીં. કાળ કાળનું કામ કર્યા જ કરે છે. આ દિવસો પણ ચાલ્યા જશે. તમારી જાતને સાચવી રાખો.

એકાદ મહિનો થયો એટલે પરિસ્થિતિએ પલટો ખાધો. વળી નફો ચાલુ થઈ ગયો. પછી આનંદ આનંદ થઈ ગયો. તેની પત્નીએ કહ્યું, મહાત્માનું લખાણ કેટલું અસરકારક થયું. તમે તો આત્મઘાત કરવાનો વિચાર કરતા હતા. હવે સારું કમાવ છે તો આ દિવસો પણ ચાલ્યા જશે. માટે વ્યસની બનતા નહીં. જાગૃત રહેજો. પ્રભુએ પૈસો આપ્યો છે તો સન્માર્ગે લગાડો. દાન કરો. બીજાની સેવા કરો. જગતમાં ઘણા દુઃખીઓ છે. એવાં ઘણાં છે જે પૈસાના અભાવે દવા કરી શકતા નથી, પૈસાના અભાવે ભણી શકતા નથી, પુસ્તકો ખરીદી શકતા નથી, પૈસાના અભાવે પૂરતાં વસ્ત્રો પહેરી શકતા નથી, સારું ભોજન કરી શકતા નથી. પ્રભુએ તમને ધન આપ્યું હોય તો તમે સદુપયોગ કરો. પત્ની સારી હતી એટલે પતિને એ પ્રકારનો ઉપદેશ આપ્યો.

ભાઈ કહે, સંપત્તિને મેળવીને મારું મન બૂરા માર્ગે ન જાય એટલા માટે હવેથી રોજ હું આને વાંચીશ. આ દિવસો પણ ચાલ્યા જશે અને એ સિવાયના સંમિશ્રિત દિવસો છે તે પણ ચાલ્યા જશે. આ વેશમાં, આ સ્વરૂપમાં કાયમ આપણે રહેવાનું નથી. વિદાય લેવાની જ છે. માટે સંસારની આસક્તિને નિર્મૂળ કરવી જોઈએ.

આવી રીતે આપણને પ્રેરણા આપે તેવા પવિત્ર, સુંદર વાક્યો આપણા પૂજાના સ્થળમાં આપણે લખી શકીએ જેના વાંચવાથી આપણને આનંદ આવે, પ્રોત્સાહન પૂરું પડે. મહાત્માઓના ફોટાઓ જોવાથી આપણા મનને આપણે અનુપ્રાણિત બનાવી શકીએ, પ્રકાશ અને પથપ્રદર્શન પામી શકીએ. તો આપણા માટે એ શુચિદેશ બની ગયો, પવિત્ર દેશ બની ગયો. બહારના સમસ્ત વાયુમંડળને આપણે સુધારી શકીએ તેમ નથી. બહુ જ મુશ્કેલ છે.

ઘરમાં પોતાનો છોકરો બૂરા માર્ગે જતો હોય એને સુધારવાનું અઘરું છે તો આખા સમાજને સુધારવાનો ઠેકો લઈને આપણે ક્યાં ફરવું? એ તો ઘણું જ કપરું કામ. એને માટે ઘણી શક્તિ જોઈએ. ઘણી હિંમત જોઈએ, સુંદર મનોવૃત્તિ અને સાધનસામગ્રી જોઈએ. તો એવું કામ થઈ શકે. પરંતુ આપણી જાતને સુધારવાનું કામ એટલું કષ્ટસાધ્ય નથી, સહેલાઈથી થઈ શકે એમ છે અને સાધકે તે કામ કરવા તરફ વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ.

પવિત્ર, પ્રદેશ, શુચિ દેશ. અગરબત્તી કરવી હોય તો કરો. પુષ્પોને રાખવા હોય તો રાખો. ધ્યાન કરવું હોય તો ભગવાનની સુંદર તસ્વીર રાખો, મૂર્તિ રાખો, ન રાખવી હોય તો ન રાખતા. વાયુમંડળને વિશુદ્ધ રાખજો. એ ખંડમાં તમે પ્રવેશો તો તમને સારું લાગે. તમને જપ કરવાનું મન થાય. તમે દુઃખને ભૂલી જાવ. કોઈ આઘાત લાગ્યો હોય અને ખંડમાં પ્રવેશો તો તમને નવી હવા મળે. એવું વિશુદ્ધ વાયુમંડળ બની જાય. એવા સ્થાનમાં બેસી સાધકે સાધન કરવું જોઈએ.

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥६-११॥

સાધકે પદ્માસનમાં બેસવું જોઈએ. પદ્માસનમાં બેસી નામજપ થાય, ધ્યાન થાય. પદ્માસનનો મહિમા પુરાતનકાળથી યોગના ગ્રંથોમાં ગાવામાં આવ્યો છે. પણ બધા માણસો સહેલાઈથી પદ્માસન કરી શકતા નથી. જેમનું શરીર અતિશય સ્થૂળ હોય, મેદપ્રધાન હોય તેમને પદ્માસનમાં વિલંબ થાય. પાતળા શરીરવાળા સહેલાઈથી કરી શકે. પાતળા શરીરવાળાને બધે જ લાભ થાય છે. સ્થૂળ શરીરવાળા હોય તેને

આસનો કરવામાં મુશ્કેલી પડશે. પાતળું શરીર હોય તો સહેલાઈથી વળે. નાની ઉંમર હોય તો શરીર સહેલાઈથી વળે. પદ્માસન કરી શકાય તો સારું. નહીં તો પછી સ્વસ્તિકાસનમાં બેસી ધ્યાન-જપ કરી શકાય. તે ન કરી શકાય તો યોગના ગ્રંથોમાં ત્રીજુ આસન બતાવ્યું-સિક્કાસન. ત્રણેય પ્રકારના આસનો જો ન કરી શકો તો પછી પલાંઠી આસન જેને સુખાસન-સુખપૂર્વક થનારું આસન કહેવામાં આવે છે તે કરી શકાય. જો કે તે પણ અઘરું છે. તમને એમ કે પલાંઠી આસન એટલે આપણા ઘરનું આસન ગણાય. પણ કલાક જરા પલાંઠી વાળીને બેસી જુઓ. ઘડીકમાં પગ ઉંચા, ઘડીકમાં નીચા, ખાલી ચઢી જાય, હાડકાં દુઃખી જાય પલાંઠીઓ પણ હવે ધીરે ધીરે અદ્રશ્ય થતી જાય છે.

પહેલાં તો નીચે બેસીને રસોઈ બનાવતાં. હવે થાય છે કે આ પલાંઠી વાળીને રસોઈ ક્યાં બનાવવી. ઊભા-ઊભા રસોઈ કરીએ. ઊભા-ઊભા પીરસવાનું ને ઊભા-ઊભા લઈ લેવાનું. ખુરશી પર બેસીને જમવાનું. પલાંઠીને સ્થાન જ નહીં. ઓફિસમાં જઈએ તો ખુરશી હાજર જ હોય. તો હવે પલાંઠી રહી જ ક્યાં?

પલાંઠીમાં કોઈ કલાક બેસવાનું કહે તો આપણને બહુ જ મુશ્કેલી પડે. તો આપણે સુખાસનમાં બેસી શકીએ. અને આસન કેવું હોવું જોઈએ? ભગવાન કહે છે બહુ ઉંચું પણ નહીં કે બહુ નીચું પણ નહીં. એનો અર્થ એવો થાય કે તે આસન એટલું બધું ભારે કે મુલાયમ ન હોવું જોઈએ કે એની પર બેસીએ તો આપણને સુસ્તી થાય, આળસ આવે. એમ થાય કે આમ બેઠા છે એના કરતાં પગ લાંબા કરી, પાછળ પીઠ કરી બેસીએ તો વધુ રાહત રહે. દસેક મીનીટ પછી થાય કે પગ તો લાંબા કર્યાં છે હવે જરી લાંબા થઈને સુઈ જઈએ. બહુ મુલાયમ આસન હોય તો આવી Psychological Effect થઈ શકે. એટલે ભગવાન કહે છે આસન બહુ મુલાયમ પણ ન જોઈએ અને બહુ પાતળું પણ ન જોઈએ. આસન બહુ પાતળું હોય તો એકાદ-બે કલાક કે ત્રણ કલાક પછી આપણા શરીરને દુખાવો થઈ આવે. એવું આસન પણ ન હોવું જોઈએ. મધ્યમ આસન હોવું જોઈએ. સરસ મજાની નાનકડી, પાતળી ગાદી અને એના પર સરસ મજાનો ધોયેલો રૂમાલ પાથરવાનો. અને એની પર શાંતિથી બેસવાનું.

ભગવાને ગીતામાં જુદા આસનની વાત કરી છે ચૈલાજિન કુશોત્તરમ્ । ભગવાન કહે છે આસન પર સૌથી પ્રથમ કુશ રાખશો. એની ઉપર અજીન-મૃગચર્મ રાખશો અને એના ઉપર ચૈલ-એટલે રેશમી વસ્ત્ર રાખશો. આવા આસન પર બેસી તમે નામજપ અથવા ધ્યાન કરી શકો. કેટલાંક કહે છે કે મૃગચર્મમાં Magnetism બહુ હોય છે. એટલે માણસ જ્યારે એની પર બેસે તો એકાગ્રતા સહેલાઈથી થઈ શકે છે, ભગવાનમાં મન સહેલાઈથી લાગી જાય. પ્રાચીનકાળમાં મૃગચર્મો, વ્યાઘ્રચર્મોનો ઉપયોગ આસન તરીકે કરવામાં આવતો હતો. અર્વાચીનકાળમાં પણ કેટલાય વ્યક્તિઓ મૃગચર્મ અને વ્યાઘ્રચર્મોનો ઉપયોગ કરે છે.

એક ભાઈ મારી પાસે આવીને કહે, તમે હિમાલયમાં ઘણાં વરસોથી રહો. આટલી બધી સાધના કરી અને મૃગચર્મ નહીં એ કેવું? એકાદ લાવી આપું. અને ખરેખર બીજા દિવસે મારી રજા વગર જ તેઓ ખરીદીને લઈ આવ્યા.

મને કહે, તમને ભેટ આપું છું.

મેં કહ્યું રહેવા દો. કાંઈ જરૂર નથી.

મને કહે, તમે મહાત્મા રહ્યા. કાંઈ મૃગચર્મ વગર શોભો?

મેં કહ્યું, મહાત્મા એટલે કાંઈ મૃગચર્મ હોય તો જ શોભાય? મારે શોભવા માટે મૃગચર્મની આવશ્યકતા છે?

મને કહે, તમે ધ્યાન ધરો, જપ કરો તો મૃગચર્મ સારું લાગે. અને એકાદ શિષ્ય સાથે હોય અને પ્રવચન કરવા જતા હો તો એ શિષ્ય બગલમાં મૃગચર્મ રાખે અને તમે જેવા સ્ટેજ પર જાવ એ પહેલાં મૃગચર્મ પાથરી દે અને પછી તમે બેસો તો કેવું ફાંકડું દેખાય? ફોટો લીધો હોય તો!

મેં કહ્યું, એવું ફાંકડું દેખાવા માટે મારા જેવા અપરિગ્રહ વૃત્તિવાળા માણસે પરિગ્રહ વધારવો? મારે અત્યાર સુધી ચાલ્યું જ છે, હવે એની ક્યાં આવશ્યકતા છે ? અને મારું માનો તો તમે પણ મૃગચર્મ ન રાખો.

મને કહે, જુઓ. હું તો બે-ત્રણ રાખું છું. અને મહાત્માઓને ભેટ આપું છું. સામેથી મહાત્માઓ માંગે છે પણ ખરાં. આપું છું અને સેવા કરું છું.

મેં કહ્યું, ખોટી વાત છે. હવે ન કરતા. હવે સમય બદલાયો છે-વિચારોની રીતે, સામાજિક રીતે. હવે મૃગચર્મ રાખવું એ સારા માણસની નિશાની નથી. પહેલાં બધું ચાલતું હતું. જે જમાનામાં ગીતાનો સંદેશો આપવામાં આવ્યો એ જમાનામાં મૃગચર્મ રાખવાની પરંપરા તપસ્વીઓ-સાધકોમાં હતી. અત્યારે પણ થોડીઘણી છે. પરંતુ જો તમારો આત્મા જરા જાગ્રત હોય તો તમને લાગશે કે આપણે મૃગચર્મને છોડી દેવું જોઈએ.

સાધક તરીકે મૃગચર્મનો ઉપયોગ કરવો એ હિંસાને પ્રોત્સાહન આપવા બરાબર છે. કારણ કે આ મૃગચર્મો કેવી રીતે બને છે તે તમે જાણો છો ? તમે ઓરિસ્સા તરફ ચાલ્યા જાવ. ત્યાં જંગલોમાં મૃગોના ટોળે ટોળાં હોય છે. અને કોન્ટ્રાક્ટરોને એના કોન્ટ્રાક્ટ આપવામાં આવે છે. એના ચામડાંને ઉતારે છે, પકવે છે, પોલીશ કરીને બજારમાં વેચવા મૂકે છે અને આપણા જેવા ખરીદે છે.

જો દુનિયામાં કોઈ ખરીદનારું જ ન હોય તો મૃગોને મારવાનો ધંધો ચાલે ખરો? કુદરતને ખોળે નિર્દોષ રીતે ખેલનારા હરણોનાં ચર્મોને ઉતારવા અને પછી એવા લોહીથી ખરડાયેલાં ચર્મો પર આપણે જપ-તપ કરવા સાધક બની, મહાત્મા બનીને બેસવું એ શું સારું છે ? એની પાછળ જીવદયા નથી, હિંસા છે. એને શા માટે આપણે વાપરવા જોઈએ? એ જમાનો હતો જ્યારે એનો ઉપયોગ ચાલતો હતો. અત્યારે પણ ઘણાં ચામડાંના કોટ પહેરે છે. ઘણાં લોકો ચામડાની વસ્તુઓ શોખને ખાતર વાપરે છે. તેઓ વિચાર નથી કરતા કે આ ચામડું ક્યાંથી આવે છે? કેટલા બધા નિર્દોષ પશુઓનો નાશ કરવો પડે છે. કતલખાનાઓનો વિરોધ ઘણાં કરે છે પણ એમને ખાવા માટે માંસ જોઈએ છે, પહેરવાં ચામડું જોઈએ છે. તો પછી કતલખાનાનો વિરોધ કરવાથી શું થશે? તમે ચામડું વાપરતા હો તો તમારા શરીર પર એ નિર્દોષ પ્રાણીના લોહીના છાંટા ઉડેલા છે. તમારું જીવન એવું બનાવો કે એવી વસ્તુઓનો ઉપયોગ તમારે ન કરવો પડે. તમારો અવાજ તમે બુલંદ બનાવો. નહીંતર આવી રીતે ચર્મના ઉદ્યોગો ચાલ્યા જ કરે છે.

મૃગચર્મ શોખની વસ્તુ છે, સાધના માટે અનિવાર્ય નથી. સાધના માટે નિરોગી શરીર અને સાત્વિક મન જ અનિવાર્ય છે. મૃગચર્મ કે વ્યાઘ્રચર્મ અનિવાર્ય નથી. સાધના માટે કોઈપણ આસન અનિવાર્ય નથી. આવા આસન પર બેસીએ તો નિર્દોષ મૃગ આપણને યાદ આવે, એમનાં ચામડાં ઉતારવાની પ્રક્રિયાઓનું

સ્મરણ થાય-કેટલું બધું ખરાબ કહેવાય. આપણું હૃદય જો સંવેદનશીલ હોય તો તેને બાજુ પર મૂકી દઈએ, તેનો ઉપયોગ ન કરીએ.

તે ભાઈને મેં કહ્યું કે એટલા માટે મને તે નથી ગમતું. મને એમ લાગ્યા કરે કે હું ગુનેગાર છું. પૈસાને માટે હજારો માણસો આ હિંસાના કામમાં પરોવાયેલા છે પણ હું તેમને સહયોગ આપનારો ન થયો. કારણ કે જો વસ્તુઓ વાપરીએ જ નહીં તો આમ થાય જ નહીં.

તે ભાઈ કહે, યોગેશ્વરજી આ તો નવી વાત છે.

મેં કહ્યું, નવી ખરી પણ સારી લાગી કે કેમ? તમને શું લાગે ? તમે કેટલું ભણેલા? તમારા મગજમાં ઉતરે છે ?

ભાઈ કહે, Ph.D. થયો છું. પણ આ વિશે તો મેં વિચાર્યું જ નહોતું.

મેં કહ્યું, સત્સંગ એટલા માટે જ કરવાનો કહ્યો છે. નહીં તો ઘર બેઠે પુસ્તકો ક્યાં નથી વંચાતા? ઘરબેઠા વિચારો ક્યાં નથી કરાતા? સત્સંગમાં શા માટે જવું જોઈએ? સંતોની પાસે શું કામ જવું જોઈએ? સદ્ગુરુના ચરણોમાં શું કામ બેસવું જોઈએ? તેઓ પોતાના અનુભવના આધારે એવી વાત કરે છે જેની આપણને કલ્પના પણ ન હોય, જે પુસ્તકોમાં ન હોય. એવી રીતે તેઓ શાસ્ત્રોના અર્થઘટનો કરી બતાવે, પોતાના અનુભવના આધારે કેટલીક વાતો કહે જે આપણા માટે પ્રેરક હોય.

મને કહે, હવે આ ચામડાને શું કરું?

મેં કહ્યું, એને હવે નાખી દો.

તે પૂછે, ક્યાં?

મેં કહ્યું, નદી વહે છે. પધરાવી દો. ફરીવાર કોઈને આપતાં નહીં.

મને કહે, મેં તો પાંચ રાખ્યા છે.

મેં કહ્યું, પાંચેયને પધરાવી દો. ખાદીભંડારમાં સરસ મજાના આસનો મળે છે. સરસ મજાની ગાદી તૈયાર કરાવો અને પાથરો. એના પર રોજ કે એકાંતરે ધોઈ શકાય તેવા રૂમાલો પાથરો અને બેસો. મન સાત્વિક બનશે. એ અહિંસક છે. અહિંસક વસ્તુઓ મળે છે તો આપણે હિંસક વસ્તુઓનો ઉપયોગ ના કરીએ.

ખરેખર એ ભાઈ સારા હતા. એટલે એમણે બધાં જ મૃગચર્મો નદીમાં પધરાવી દીધાં. અને પછી સંકલ્પ કર્યો કે વાપરવા નહીં.

મૃગચર્મથી Magnetism મળે, પણ મોટામાં મોટું Magnetism તો આત્મામાં છે. બહાર નહીં અંદરથી પેદા થાય. આપણે હૃદયને ખુલ્લું રાખી બેસીએ, આજે મારું મન એકાગ્ર થશે, આજે મારું મન શાંતિનો અનુભવ કરશે. નામજપ કરતા, ધ્યાન કરતાં એકદમ ડૂબી જશે, બાહ્ય વિચારોમાંથી મન નિવૃત્ત થઈ જશે, પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરશે. આજે તો પરમાત્માની પરમકૃપા મારા પર જરૂર વરસશે. આજે અડધો કલાક-એક કલાક આસન પર બેઠો છું. જ્યારે ધ્યાનમાંથી, જપમાંથી ઉભો થઈશ ત્યારે બદલાઈ ગયેલો હોઈશ. મનને એકદમ આનંદ આનંદ થઈ ગયો હશે, હું શાંતિનો અનુભવ કરતો હોઈશ. આ બધું લોહચુંબકત્વ કે Magnetism જ છે કે બીજું કાંઈ?

ઉત્તમ વિચારો કરો. ચામડાંઓમાં Magnetism ક્યાં શોધો છે? તમે પોતે જ શક્તિથી ભરેલા છો, તમે પોતે જ પ્રસન્નતાના Power House છો. એમાંથી શક્તિને પેદા કરો તો તમારે બહારથી એને શોધવાની પછી આવશ્યકતા નહીં રહે. ભગવાને જે જમાનામાં ઉપદેશ આપ્યો તે જમાનામાં આ પ્રકારના આસનો પ્રવર્તમાન હતાં. તે વખતે પરિસ્થિતિ એવી હતી, અત્યારે જુદી છે. એટલે આપણે તે રીતે જ કરવું તેવું નથી. પોતાની રીતે, અનુકૂળતા પ્રમાણે કરી શકાય. પરંતુ મનને સ્થિર કરવાને માટે, એકાગ્ર કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

પવિત્ર પ્રદેશમાં, પવિત્ર આસન પર બેસવું. મનને પવિત્ર કરવાની કોશિશ કરવી. પ્રદેશ ગમે તેવો પવિત્ર હોય, આસન ગમે તેવું નિર્મળ હોય પણ મન જો નિર્મળ ન હોય તો પછી જોઈએ તેવો આનંદ આવશે નહીં. આથી મનને પણ સાત્વિક અને નિર્મળ કરવા માટે કટિબદ્ધ બનવું જોઈએ. મન નિર્મળ થતું જાય તેમ તેમ એકાગ્રતાનો આનંદ અનાયાસે, સહજ રીતે સાંપડતો જાય છે.

આસનને સ્થિર રાખવું. ટદ્ધાર બેસીને ધ્યાન અથવા જપ કરવાનો આગ્રહ સેવવો. ઘણાં સાધકો પૂછે છે કે પહેલેથી આપણે ઢીલાં બેસીએ તો ના ચાલે? હું કહું કે પહેલેથી ઢીલા બેસવાની રજા આપીશ તો એમ કરતાં કરતાં તમે ઉંઘી જ જવાના. એટલે પહેલેથી ટદ્ધાર જ બેસો. આદર્શ ઉંચો જ રાખો. કમર દુઃખવા આવે, બરડો દુઃખે તો થોડા ઢીલા થાવ, વચ્ચે વચ્ચે એમ કરો એનો વાંધો નથી. વળી શરીર સરખું થાય એટલે પાછા ટદ્ધાર બેસી જાવ. પણ હું પહેલાંથી જ ઢીલા બેસવાનું કહું તો તમે ટેકો લઈને બેસવાના અને પછી લાંબા થઈ સૂવાના. એટલે હું એમાં માનતો નથી. હું તો આદર્શને ઉંચો રાખવામાં જ માનું છું. જો આદર્શ ઉંચો હશે તો પામવાને માટે સાધક પ્રયત્ન કરશે પણ જો આદર્શ નીચો આપીશું તો એની ગતિ ક્યાં થશે?

ભગવાનની એ વાત સાથે હું બરાબર સંમત છું કે સ્થિરતાથી આસન પર બેસવું જોઈએ. સમં કાય શીરો ગ્રીવમ્ -કાયા, મસ્તક, ડોકને સમાંતર રાખવા જોઈએ. કરોડરજ્જુને ઘણો લાભ થાય છે. તો ચૈલાજિન કુશોત્તરમ્ આવું આસન કરવું અને

તત્રૈકાગ્રં મનઃ કૃત્વા યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ ।
ઉપવિશ્યાસને યુજ્જ્યાઘોગમાત્મવિશુદ્ધયે ॥૬-૧૨॥

ભગવાન કહે છે એ આસન પર બેસી પરમાત્માની અંદર પોતાની વૃત્તિને પરોવવી જોઈએ.

સૌથી પ્રથમ પરમાત્માની પ્રાર્થના કરો, મદદ માંગો. હે પ્રભુ! મારા મનને સ્થિર કરવાની હું સાધના કરું છું. મારા મનને સાત્વિક બનાવવા માટે, એકાગ્ર કરવા કોશિશ કરું છું. પણ કોશિશ પૂરેપૂરી સફળ થતી નથી. તમે કૃપા કરો, આશીર્વાદ આપો કે જેથી હું મારી કોશિશમાં સફળ થઈ શકું- આમ સૌથી પ્રથમ પરમાત્માની પ્રાર્થના કરો.

પછી જો આપણા કોઈ સદ્ગુરુ હોય તેનું સ્મરણ કરી તેમનામાંથી પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરીએ. સદ્ગુરુ ના હોય તો પરમાત્માને સદ્ગુરુ સમજીએ, એની અંદર શ્રદ્ધા-ભક્તિ રાખીએ અને એમની પાસેથી બળપ્રાપ્તિને માટે પ્રાર્થના કરીએ. પછીથી આત્મભાવના કરીએ કે આજે મારું મન અવશ્ય એકાગ્રતાનો અનુભવ કરશે, આજે મને જરૂર શાંતિ સાંપડશે. અને પછી શાંતિથી ધ્યાન કરવાનો આપણે આરંભ કરીએ.

આસન પર બેસી ધ્યાન કરીએ ત્યારે સમસ્ત પદાર્થોમાંથી મનને પાછું વાળવું. મનથી એક જ જાતનો વ્યાપાર કરવો-પ્રભુના નામનો વ્યાપાર. પ્રભુનું જ ધ્યાન. તે વખતે બીજું બધું જ કોરે રાખવું જોઈએ.

અડધો કલાક, પોણો કલાક, એક કલાક-જેટલો પણ સમય આપણે ધ્યાન કરવા બેસીએ તેટલો વખત બીજું બધું ભૂલી જવું જોઈએ. અને સમય એવો પસંદ કરવો જોઈએ કે જ્યારે આપણે આસન પર શાંતિથી બેસી શકીએ. ઘણાં માણસો એવા વખતે બેસે કે જ્યારે બહારનાં માણસો મળવા આવતાં હોય. ઘણાં માળા લઈ રસોડા પાસે બેસે અને પછી અંદર નજર કર્યા કરે. વઘાર કેવો થયો, તેલ મોંઘુ છે- આમ વાતોય કર્યા કરે. અને પાછા માળાય ફેરવે. તો એ રીતે મન એકાગ્ર કેમ થાય? એટલે શાસ્ત્રીએ બ્રાહ્મમૂર્તિમાં બેસવાનું કહ્યું. સવારે ચાર વાગ્યે, પાંચ વાગ્યે. ત્યારે કોઈ મળવા પણ આવશે નહીં, કોઈ ટેલીફોન પણ આવશે નહીં. આપણે પણ કોઈને મળવા જવાનું નથી હોતું કે બીજું કોઈ બહારનું કામ પણ નથી હોતું. એટલે બ્રાહ્મમૂર્તિમાં આપણું મન સહેલાઈથી એકાગ્ર થઈ જાય છે. અને સાંજે સંધ્યાકાળ થાય, સૂર્યાસ્તનો સમય થાય ત્યારે આસન પર બેસી બીજી વાર પાછું ધ્યાન અથવા જપનું કાર્ય આપણે કરવું જોઈએ.

મનને એક જ વ્યવસાયમાં રોકેલું રાખો. ભગવન્નામની અંદર, ભગવાનના ધ્યાનની અંદર.

ભજન

નામનો વેપાર, કરીએ અમે નામનો વેપારજી

કરીએ અમે.

ભગવાન ધ્યાન કરવાને માટે શ્લોકો કહી રહ્યા છે. તે શ્લોકોમાં ધ્યાનની પ્રક્રિયા બતાવે છે. આસન કેવું જોઈએ, એ જાણી લીધું, મન કેવું હોવું જોઈએ તે પણ જાણી લીધું. જે સ્થાનવિશેષમાં ધ્યાન કરવા બેસીશું તે સ્થાન કેવું પવિત્ર હોય તે પણ જાણી લીધું. હવે ધ્યાન કેવી રીતે કરવું તે વિશે ભગવાન કહી બતાવે છે. નામજપ સાથે પણ ધ્યાન થાય, નામજપ સિવાય પણ ધ્યાન થાય. બંને રીતનું ધ્યાન થઈ શકે. ધ્યાનનો આરંભ કેવી રીતે થાય, આસન પર બેઠાં પછી મનને એકાગ્ર કરવા શું કરવું એની ચર્ચા આવતીકાલે કરીશું.

ધૂન:

શ્રીકૃષ્ણ ગોવિંદ હરે મુરારિ, હે નાથ! નારાયણ વાસુદેવ....

શાંતિપાઠ :

ૐ શાંતિ: ૐ શાંતિ: ૐ શાંતિ: ॥

* * * * *

પ્રવચન પુષ્પ : ૧૧

“ધર્મને નામે ભારતવર્ષમાં કેટલીય ભ્રાંત માન્યતાઓ પાછળથી પેસી ગઈ જેમ કે સ્ત્રીઓથી ઝંકાર ન જપાય, સ્ત્રીઓથી વેદ-ઉપનિષદ ન ભણાય. અરે ! પરમાત્માનું નામ લો એ તો સત્કર્મ છે. અને પુરુષ હોય કે સ્ત્રી, સત્કર્મ તો બધાથી થાય. પણ કુકર્મ કોઈનાથીય ન કરાય. કુકર્મનું કોઈને લાયસન્સ નથી.”

- શ્રી યોગેશ્વરજી

પ્રવચન પુષ્પ : ૧૧

ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાય આત્મસંયમયોગની મીમાંસા કરતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે આસન પર ચિત્તને એકાગ્ર કરીને બેસવું. પરંતુ આપણે કાંઈ એવા સાધકો નથી કે જેમણે ચિત્તની વૃત્તિઓને પહેલેથી જ એકાગ્ર કરી દીધી હોય. આપણે તો આસન પર કલાકો સુધી, દિવસો સુધી બેસીએ તો પણ ચિત્તવૃત્તિ સહેલાઈથી એકાગ્ર નથી થતી. કેટલીક વાર એકાગ્રતાનો અનુભવ થાય અને કેટલીક વાર ન થાય. કેટલીકવાર આપણું મન આપણે જે નામજપ કરતા હોઈએ તેમાં પરોવાયેલું રહે અને કેટલીક વાર નામજપનો પરિત્યાગ કરીને બીજા બાહ્ય પદાર્થો તરફ ચાલ્યું જાય. સામાન્ય સાધકની સાધના આ જાતની સંઘર્ષમય સ્થિતિવાળી હોય છે એટલે એણે પોતાનું મન એકાગ્ર હોય અથવા ન હોય તો પણ આસન પર બેસવું જ જોઈએ અને આસન પર બેઠાં પછી મનને એકાગ્ર કરવાનો અભ્યાસ આદરવો જોઈએ.

આસન પર બેસી મનને એકાગ્ર કરવાનો પ્રયત્ન કઈ રીતે કરવો ? એના જવાબમાં ભગવાન કહે છે કે યત્ ચિત્તેન્દ્રિય ક્રિયઃ । પોતાના ચિત્તની અને ઈન્દ્રિયોની ક્રિયાઓ ઉપર કાબૂ કરવો, તેને સંયમમાં રાખવાની કોશિશ કરવી. ચિત્ત ચિંતનમનન કરે છે, સંકલ્પવિકલ્પોના પરપોટાઓ એની અંદર પેદા થાય છે અને ફૂટી જાય છે. ચિત્તને ચિંતનમનનની પ્રક્રિયામાંથી મુક્ત કરી શકાય નહીં, એ કામ ઘણું કપરું છે. કારણ એને ચિંતનમનનની ટેવ પડેલી છે. પરંતુ ચિંતન-મનનને બદલી નાખવું. જે ચિત્ત અત્યારે સંસારના વિષયોનું ને પદાર્થોનું ચિંતનમનન કરે છે એને બદલે પરમાત્માનું ચિંતનમનન કરે એને માટે આપણે મનને તૈયાર કરવું જોઈએ. આપણે આસન પર બેસીએ ત્યારે ચિંતનમનન છોડે ચાલુ રહે, પરંતુ તે પરમાત્મા વિશેનું, આત્મા વિશેનું હોવું જોઈએ.

શિવોહમ્ શિવોહમ્ ચિદાનંદરૂપ શિવોહમ્ શિવોહમ્ । હું શરીર નથી, મન નથી, પ્રાણ નથી, ઈન્દ્રિય નથી, બુદ્ધિ નથી, સંસારના જેટલા પણ વિષયો છે તે પણ હું નથી. હું તો આત્મસ્વરૂપ છું, સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છું, પરમાત્માનો પ્રતિનિધિ છું, અજન્મા છું, અવિનાશી છું. મને કોઈપણ પ્રકારનું બંધન નથી. આત્મા મુક્તિનું મંગલમય સ્વરૂપ છે એટલા માટે હું નિર્બંધ છું, બંધન મારી અંદર રહી શકતું નથી. મને મૃત્યુ પણ નથી ને જન્મ પણ નથી. આસન પર બેસીને જો આ પ્રકારની આત્મભાવના કરવામાં આવે તો એને પરિણામે ધીરેધીરે એક અવસ્થા એવી આવી જાય કે જ્યાં વિચારો શાંત બની જાય, આત્મવિચાર પણ શાંત બની જાય.

સૌથી પ્રથમ તો બહારના, સાંસારિક વિચારો શાંત બની જાય. સાંસારિક વિચારોને છોડી મન ધીરે ધીરે પરમાત્મા અથવા આત્મા વિશેના વિચારોમાં જોડાઈ જાય, તે વિચારોમાં લીન બની જાય. લીન બનતાં ધીરે ધીરે એક એવી ભૂમિકા આવી જાય કે જ્યારે આત્મવિચાર પણ શાંત બની જાય. જેમને આત્મવિચાર કરવાની ટેવ હોય તે આવી રીતે આત્મવિચારનો આધાર લઈ ધ્યાન કરી શકે. આત્મવિચાર કરતાં કરતાં

નો બુદ્ધયહંકાર ચિત્તાનિ નાહં ન ચ શ્રોત્રજિહ્વે ન ચ ઘ્રાણનેત્રે ।
ન વૈ વ્યોમ ભૂમિર્ન તેજો ન વાયુઃ ચિદાનંદરૂપઃ શિવોહં શિવોહમ્ ॥

હું મન નથી, બુદ્ધિ નથી, અહંકાર નથી. હું ઈન્દ્રિયો નથી, ચિત્ત નથી, જુદી જુદી જાતના જે પાંચ પ્રાણ છે તે પણ નથી. હું તો સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છું. આ પ્રકારના વિચારો કરતાં કરતાં છેવટે ઐકાર બોલવાનું શરૂ થાય. પછી ઐકારની જ આવૃત્તિ ચાલુ રહે. ઐ એ સોહમ્ નું Abbreviated Form છે. સોહમ્ માંથી આગળનો સ કાઢી નાંખીએ એટલે વચ્ચેનો ઓહમ્ (ઐ) રહી જાય છે. એટલે ઐ એ સોહમ્ નું મિતાક્ષરી સ્વરૂપ છે.

ઐ બોલીએ એટલે સોહમ્ સહ+અહમ્ નું સ્મરણ થાય છે. હું પોતે પરમાત્મા સ્વરૂપ છું, પરમાત્માનો અંશ છું, પરમાત્માનું પ્રતિનિધિત્વ કરું છું, પરમાત્માની પેઠે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છું. કોહમ્ - હું કોણ ? તો વેદ કહે છે તે અહમ્ બ્રહ્માસ્મિ - હું પરમાત્મા સ્વરૂપ છું. પરમાત્મા કેવા ? તો કહેશે કે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ. રસોવૈસઃ પરમાત્મા રસસ્વરૂપ છે એવું ઉપનિષદોમાં કહેવામાં આવ્યું. શાસ્ત્રોમાં બીજે ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું કે પરમાત્મા અનિર્વચનીયમ્ પ્રેમસ્વરૂપમ્ અર્થાત્ પરમાત્મા અનિર્વચનીય છે, મન અને વાણી દ્વારા તેમનું સંપૂર્ણ મનન અને વર્ણન કરી શકાતું નથી. હું એવા પરમાત્માનું સ્વરૂપ છું. પરમાત્મા પ્રેમસ્વરૂપ છે, તો હું પણ પ્રેમસ્વરૂપ છું. મારી અંદર કોઈને માટે દ્વેષ ન હોવો જોઈએ. મારી અંદર કોઈને માટે ઈર્ષ્યા પેદા ન થવી જોઈએ, સમસ્ત સંસારને માટે પવિત્રતમ પ્રેમનો પ્રાદુર્ભાવ થવો જોઈએ. આ જાતની ભાવનાઓ પરમાત્મા પ્રેમસ્વરૂપ છે એમ માનીને કરવામાં આવે છે. જે પરમાત્માને ભજે છે તે ધીરે ધીરે તેના જેવો થતો જાય છે. પરમાત્મા પ્રેમસ્વરૂપ હોય તો સાધકે દ્વેષસ્વરૂપ બનવાનું નથી પણ પ્રેમસ્વરૂપ જ બનવાનું છે. તે માટેની પ્રામાણિક પ્રવૃત્તિનો આધાર લેવાનો છે. સાધનાત્મક પ્રવૃત્તિનો આધાર લેતાં સાધક ધીરે ધીરે પછીથી પ્રેમસ્વરૂપ બની જાય છે.

પરમાત્મા કેવા છે ? ઉપનિષદો કહે છે અનિર્વચનીય પ્રેમસ્વરૂપમ્ એકમ્ સત્, સદૈવ સૌમ્ય ઈદમ્ અગ્ર આસિત- આ સંસારના આરંભમાં સત્+એવ, સત્ જ હતું. તેનો કદી નાશ થતો નથી. જે ત્રણે કાળમાં એકસરખી અવસ્થામાં રહે, જેનો જન્મ ન હોય, જેનું મરણ ન હોય, જેની અંદર કોઈ પણ પ્રકારના વિકારોને માટે અવકાશ ન હોય, જે વૃદ્ધાવસ્થાનો શિકાર ન બને, વ્યાધિગ્રસ્ત થાય નહીં, હંમેશા એકસરખી અવસ્થામાં જ રહે, તેને સત્ કહેવામાં આવે છે. તે દેશકાલાબાધિત અર્થાત્ દેશ અને કાળની અસરોથી મુક્ત હોય છે. પ્રકૃતિ દેશકાલાબાધિત નથી પણ પરિવર્તનશીલ છે. પ્રકૃતિના જેટલા પણ પદાર્થો છે તે બધાં જ વૃદ્ધાવસ્થા, વ્યાધિ, વિકારોના શિકાર બને છે. એમની અંદર પરિવર્તન આવ્યા જ કરે છે. તે જન્મ પામતા, ને અદૃશ્ય થતાં દેખાય છે, કદી એકસરખી અવસ્થામાં રહેતા નથી. એટલે પ્રકૃતિને પરિવર્તનશીલ કે અનિત્ય કહેવામાં આવે છે, નિત્ય કે સત્ કહેવામાં આવતી નથી.

પરમાત્મા પ્રકૃતિના અધિષ્ઠાતા છે, સ્વામી છે. તે હંમેશા એકસરખી અવસ્થામાં રહે છે. પરમાત્માની ચૈતન્ય સત્તા જન્મ તથા મરણથી મુક્ત છે એટલા માટે એમને સત્ કહેવામાં આવે છે. સત્ એટલે હંમેશના માટે રહેનારું, The Eternal Existence. પરમાત્માની સત્તા હંમેશાને માટે રહેનારી, સનાતન ને શાશ્વત છે. એ જ રીતે હું પણ સત્ છું, આત્મસ્વરૂપ છું. કાળ મને કોઈ પણ પ્રકારની અસર કરી શકે તેમ નથી. કાળ શરીરને ભલે અસર પહોંચાડે પણ હું શરીર નથી. શરીર તો મારું પહેરણ છે, કપડું છે, વસ્ત્ર છે. હું હંમેશા વાસનાથી રહિત અને મુક્ત છું. આ પ્રકારે ભાવ કરતાં ઐકારની આરાધના કરવામાં આવે છે.

આંખને બંધ કરી ઐકારની ભાવનાઓ કરતાં કરતાં ઐકારને આપણી આંખ આગળ જાણે અંકિત કરવામાં આવ્યો હોય તે રીતે કલ્પના કરી ઐકારમાં જે બિંદુ છે, તે બિંદુ પર મનને કેન્દ્રિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. એથી મન ધીરે ધીરે સર્વ પ્રકારના વિચારો અને ભાવોમાંથી મુક્તિ મેળવી કેન્દ્રિત બને છે. આત્મવિચારનો આધાર લઈ, ઐકારનું સ્મરણ કરતાં કરતાં, ઐકારનું ધ્યાન ધરી એકાગ્રતા અનુભવવી એ ધ્યાનની અંદર આગળ વધવાની એક પદ્ધતિ છે.

ॐ કારં બિંદુસંયુક્તં નિત્યં ધ્યાયંતિ યોગિનઃ ।

કામદં મોક્ષદં ચૈવ ઐકારાય નમો નમઃ ॥

યોગીઓ બિંદુવાળા ઐકારનું નિત્ય ધ્યાન ધરે છે. આ રીતે કોઈપણ ઐકારનું પણ ધ્યાન કરી શકે. વેદો કે ઉપનિષદોએ કોઈ પ્રતિબંધ મૂકેલા નથી કે માત્ર પુરુષો જ ધ્યાન કરી શકે, સ્ત્રીઓથી એ થાય નહીં. ત્યાગીઓ અને સંન્યાસીઓ જ કરી શકે, રાગીઓ કરી શકે નહીં. શાસ્ત્રો તો કહે છે મનુષ્ય માત્ર કરી શકે. પરમાત્માના નામનો આધાર માનવ માત્ર લઈ શકે, પરમાત્માનું સ્મરણ કરવાની ઈચ્છા હોય તેવો ગમે તે માનવ કરી શકે.

ગીતાની અંદર પણ ભગવાને વર્ગીકરણ કર્યું નથી. જ્યાં ભગવાને ઐકારની ચર્ચા કરી ત્યાં એવું નથી કહ્યું કે ખબરદાર, સ્ત્રીઓ આ રીતે ઐકાર બોલી શકશે નહીં, માત્ર પુરુષો બોલી શકશે. ભગવાને તો મનુષ્યમાત્રને માટે પોતાનાં બારણાં ઉઘાડા રાખ્યા.

ઓમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ વ્યાહરન્મામનુસ્મરન્ ।

યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્દેહં સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥૮-૧૩॥

અંતકાળે જે ઐકારનું સ્મરણ કરી, એના અર્થની ભાવના કરીને શરીરને ત્યાગે છે તે પરમગતિને પામે છે. તો આ પરમગતિ કાંઈ પુરુષોએ જ પામવાની છે અને સ્ત્રીઓએ નથી પામવાની ? બધાએ પામવાની છે. તો પછી જેને ઈચ્છા હોય તે ઐકારનો આધાર લઈ શકે. જો ભગવાનને એવું અભિપ્રેત ન હોત તો આ શ્લોકની સાથે ભગવાન તરત જ કહેત કે અર્જુન, આ સ્ત્રીઓને માટે નથી એકલા પુરુષોને માટે જ છે. અંતકાળ આવે ત્યારે સ્ત્રીઓએ ઐકારનો આધાર નહીં લેવો જોઈએ.

આપણે ત્યાં ધર્મને નામે કેટલીય ભ્રાંત માન્યતાઓ પ્રવર્તેલી છે ને કેટલાય લોકોએ પ્રવર્તાવેલી છે. એને લીધે માણસોને શંકા થાય છે કે આપણાંથી કાંઈ ઐકાર જપાય ? આપણાથી ભગવાન્નામ જપાય ? આપણાથી જુગાર રમાય, આપણાથી સિનેમા જોવાય પણ આપણાથી કાંઈ ઐકાર જપાય ? વળી કેટલાક લોકો એવા નીકળેલા છે જે કહે ખબરદાર, ઐકાર ન જપતા. એ તો જપતા નથી અને આપણનેય જપવા દેતા નથી. એ લોકો જપતા હોત તોયે ઘણું. એટલે ઐકારની દુર્દશા થઈ.

સત્કર્મ તો બધાએ કરવાનું. કુકર્મ કોઈએ કરવાનું નથી. પુરુષ હોય કે સ્ત્રી હોય, કુકર્મનું કોઈને લાયસન્સ નથી. પરમાત્માનું નામ લેવું એ સત્કર્મ છે. રુચિ પ્રમાણે, પ્રકૃતિ પ્રમાણે કે સદ્ગુરુએ આપેલું હોય તે ગમે તે નામ લો, એમાં કોઈ પ્રકારની શંકાકુશંકાને અવકાશ જ નથી. ભારતવર્ષમાં પાછળથી ધર્મને નામે એ બધું પેસી ગયું અને આપણે આવા પ્રતિબંધો લગાવવા માંડ્યા કે સ્ત્રીઓથી ઐકાર ન જપાય, મંત્ર ન બોલાય, સ્ત્રીઓથી વેદને ન અડાય, ઉપનિષદ ન ભણાય. ગીતાથી આઘા રહેજો. તમે સંસ્કૃત શું જાણો ?

તમારે વળી ભણવાની શી જરૂર ? તમારે ત્રણ જ ખાતા સંભાળવાના- ધોકો, વેલણ અને ઘોડિયું. હવે કાંઈ એવો જમાનો થોડો છે ? એ જમાનો તો ચાલ્યો ગયો. અત્યારે તો બધે જ જુઓ સ્ત્રીઓ કામ કરે છે.

અમેરિકા-ઇંગલેન્ડ જવા વિમાનમાં બેસો. પણ જેવા વિમાનમાં પેસો કે સીડી ચઢીને ઉપર વિમાનમાં દાખલ થાવ ત્યાં પ્રવેશદ્વાર પર જ એર હોસ્ટેસ ઊભી હોય, તરત જ કહે તમારું સ્વાગત છે. આપણે જોવું હોય કે ન જોવું હોય પણ જોવું જ પડે. સાંભળવું હોય કે ન હોય પણ સાંભળવું જ પડે. અને એને જ ટિકિટ બતાવી જગ્યા પૂછવી પડે. એ આપણને નંબર હોય ત્યાં લઈ જાય, સીટ બતાવે એટલે આપણે બેસી જઈએ. થોડા વખત પછી નાસ્તો કરવાનો સમય થાય એટલે એર હોસ્ટેસ સ્ત્રી જ પૂછવા આવે કે શું ખાશો ? શું પીશો ? શાકાહારી લેશો કે માંસાહારી ? પછી જે જોઈએ તે બધું જ આપે.

ટેલિફોન કરવા જઈએ તો ત્યાં ઓપરેટર તરીકે પણ સ્ત્રીઓ જ હોય. રેલ્વેના રીઝર્વેશન કરાવાના હોય ત્યાં બુકીંગ કલાર્ક તરીકે પણ બહેનોને જ રાખવામાં આવે છે. ખાદીભંડારમાં પણ બહેનો કામ કરે છે. બધે જ એવું છે. સમય બદલાય ગયો છે. અને એમાં વળી ખોટું શું છે ? Progress છે.

હમણાં જ એક પ્રોફેસર સાહેબ મને મળેલા. તે મને કહે યોગેશ્વરજી, માનો કે ન માનો પણ છોકરાઓ કરતાં છોકરીઓના માર્ક વધુ આવે છે. એમનો ક્લાસ સારો આવે. એમના Brain વધારે ચાલે છે. મેં કહ્યું ધણું સાટું. ભારતવર્ષની અંદર ગાર્ગી જેવી વિદ્વંષીઓ પાકી. યાજ્ઞવલ્ક્યની સાથે જનકની સભામાં શાસ્ત્રાર્થ કરનારી ગાર્ગી. જનક રાજાએ ગાયોને રાખી હતી ને દરેક ગાયના શીંગડા પર સોનામહોરો બાંધી હતી. જાહેર કરેલું કે જે સૌથી બ્રહ્મજ્ઞ પુરુષ હોય, જે પોતાને સૌથી વધુ બ્રહ્મજ્ઞાની માનતો હોય તે આ ગાયોને લઈ જાય. સભામાં આવેલા બધાં જ પંડિતો, વિદ્વાનો બેસી રહ્યા. યાજ્ઞવલ્ક્યે પોતાના શિષ્યને કહ્યું, કે આ ગાયોને આપણા આશ્રમ તરફ લઈ લે. બધા પંડિતો જોઈ રહ્યા. એમને ઈચ્છા પણ ગાયોને લઈ જવાની હતી. એમને પણ પેલી સુવર્ણમુદ્રાઓનું આકર્ષણ હતું. પણ જનકે કહેલું કે તમારામાં જે સૌથી શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મજ્ઞાની હોય તે આ ગાયોને લઈ જઈ શકે એટલે બધા બેસી રહ્યા. બધાંની વચ્ચે, બ્રહ્મજ્ઞાનીઓની સભામાં એવું કોણ કહે ? અધરી વાત કહેવાય. એટલે બધાં બેસી રહ્યા.

જનકે કહ્યું, યાજ્ઞવલ્ક્ય તમે એમ માનો છો કે તમે સૌથી વધુ વિદ્વાન, પંડિત અને બ્રહ્મજ્ઞ છો ?

યાજ્ઞવલ્ક્યને અહંકાર ન હતો એટલે એમણે નમ્રાતિનમ્ર બનીને સરળ ભાષામાં કહ્યું, કે મને તો આ ગાયોને જોઈ મોહ થયો છે, આકર્ષણ થયું છે.

'એકલું આકર્ષણ કાંઈ કામ લાગે ? બ્રહ્મજ્ઞાની હો તો ગાયોને લઈ જઈ શકો.' જનક બોલ્યા.

પણ એ સભામાં નાનીસરખી ઉંમરની એક છોકરી બેઠી હતી. છોકરી ત્યાગિની, તપસ્વીની, બ્રહ્મજ્ઞાની ને વિદ્વંષી હતી. એણે સંકલ્પ કરેલો કે પરણવું નથી. ભગવાન જોડે જ લગ્ન કરવું. જ્યાં કોઈની હિંમત ન ચાલી ત્યાં આ છોકરી ઊભી થઈ ગઈ. એણે કહ્યું, યાજ્ઞવલ્ક્ય, તમે પોતાની જાતને સૌથી વધુ બ્રહ્મજ્ઞાની સમજો છો કે ગાયોને લઈ જવા તૈયાર થયા ? એમ હોય તો તમે મારી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરો. જો શાસ્ત્રાર્થમાં તમારો વિજય થાય, તો ગાયોને લઈ જઈ શકો, અન્યથા નહીં.

હું તમને પાંચ સવાલ પૂછીશ. આ પંડિતો, શાસ્ત્રીયો, વિદ્વાનો કે આચાર્યો ભલે તમને ના પૂછે પણ એમના વતી હું પૂછીશ. એ પાંચ પ્રશ્નોના સંતોષકારક જવાબો પૂરા પાડશો તો ગાયોને લઈ જજો. નહીં તો એમ કાંઈ ગાયો અને સુવર્ણમુદ્રાઓને લઈ નહીં જવાય.

બોલો ! કેટલી બધી હિંમત ! એ સભામાં બધા જ બેસી રહેલા પણ આ છોકરી ઊભી થઈ. યાજ્ઞવલ્ક્યને થયું કે આ બહુ હિંમતવાળી લાગે છે, સંસ્કારી પણ લાગે છે. એનું સ્વરૂપ, એનું મુખમંડળ જ એવું હતું. એનું તેજ, પ્રતાપ કે પ્રભાવ જ એવો હતો. બ્રહ્મતેજ કોઈ દિવસ છૂપું રહેતું નથી. માણસને તમે ગમે ત્યાં મૂકી દો પણ એની સાત્વિકતા, એની સંસ્કારિતા, જે એની આંખોમાંથી ટપકે, મુખમંડળમાંથી અભિવ્યક્તિ પામે, જે એની વાણીમાંથી વહેતી થાય, એ કોઈ દિવસ છૂપી રહી શકે નહીં.

યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું, સારું, જે પ્રશ્ન પૂછવા હોય તે પૂછો. યાજ્ઞવલ્ક્ય તૈયાર થયા એટલે ગાર્ગીએ યાજ્ઞવલ્ક્યને પરમાત્મા વિશેના પ્રશ્નો રજૂ કર્યાં. ગાર્ગી એકેક પ્રશ્ન રજૂ કરતી ગઈ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિ તેના સંતોષકારકરૂપે જવાબ આપતાં ગયા.

છેવટે ગાર્ગીએ પૂછ્યું કે તમે બ્રહ્મને સૌમાં પ્રતિષ્ઠિત માનો છો, પણ એ બ્રહ્મ શેમાં પ્રતિષ્ઠિત છે ? બૃહદારણ્યક ઉપનિષદની અંદર આવે છે કે કસ્મિન્ નો ભગવે બ્રહ્મ પ્રતિષ્ઠિતમ્ । બ્રહ્મ શેની અંદર પ્રતિષ્ઠિત છે તે તમે કહી શકશો ?

યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું, અતિ પ્રશ્ન પૂછસિ ગાર્ગી । આ પ્રશ્નનો જવાબ કોણ આપી શકે ? બધું જ બ્રહ્મની અંદર પ્રતિષ્ઠિત છે, પણ બ્રહ્મ, પરમાત્મા શેમાં પ્રતિષ્ઠિત છે, એ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર વળી કોણ આપી શકે ? આ તારો અતિ પ્રશ્ન છે. આવો પ્રશ્ન તું ના પૂછ. નહીં તો તારું મસ્તક ધડથી નીચે પડી જશે.

યાજ્ઞવલ્ક્યે આવું કહેવું પડ્યું. જાણે એમને થોડોક રોષ આવી ગયો.

પછી ગાર્ગીએ સભામાં બેઠેલા પંડિતો અને વિદ્વાનો તરફ ફરીને કહ્યું કે તમારા બધામાં યાજ્ઞવલ્ક્યની વિદ્વતા સૌથી અધિક છે એટલા માટે તેઓ ગાયોને લઈ જવાના અધિકારી છે. હવે ભલે લઈ જતા. શાસ્ત્રાર્થ દ્વારા સિદ્ધ થયું. એ શાસ્ત્રાર્થમાં તો ઐકારના પ્રયોગો પણ થતા અને ગાર્ગી ઐકાર બોલી હતી પણ ખરી. તો ઐકાર બોલવાથી કાંઈ એનું માથું પડી જતું હતું ?

મહેશ્વરી નગરીમાં શંકરાચાર્ય મહારાજ મંડનમિશ્ર પંડિતની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવા ગયેલા અને ન્યાયધીશ (judge) તરીકે એની પત્ની ભારતીને રાખવામાં આવેલી. જ્યારે ભારતીએ શંકરાચાર્ય સામે શાસ્ત્રાર્થ ચાલુ કર્યો ત્યારે શંકરાચાર્ય મહારાજે મુદત માંગવી પડેલી કે છ મહિનાની મુદત આપો. છ મહિના પછી હું પાછો આવીશ ત્યારે આગળ શાસ્ત્રાર્થ કરીશ. એ તો ભારતી એટલી સારી હતી, નહીં તો તરત જ કહેત કે વળી મુદત કેવી ? પહેલેથી મુદતની શરત કરી હતી ? તમે જો જવાબ ના આપી શકો તો આ ભગવા કપડાં કાઢી આવી જાવ ગૃહસ્થાશ્રમમાં. એ શરત હતી કે જો શંકરાચાર્ય હારી જાય તો એમણે ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરવાનો અને મંડનમિશ્ર હારી જાય તો તેણે સંન્યાસનો સ્વીકાર કરવાનો. તમે હાર્યા તો હવે ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવી જાવ.

પરંતુ ભારતી એટલી વિશાળ હૃદયની કે શંકરાચાર્યે છ મહિનાની મુદત માંગી તો આપી. ભલે જાવ, કોઈ વાંધો નહીં. એ વખતે પણ ભારતીએ જે શ્લોકો અને મંત્રોના ઉચ્ચારણો કર્યા હતા એની અંદર ઐક્યતા આવતા જ હતા. સ્ત્રીઓ ઐક્યતા નહોતી બોલતી એવું કોણે કહ્યું ?

પ્રાચીનકાળમાં, વેદોમાં સ્ત્રીઋષિઓના નામો આવે છે અને સ્ત્રીઋષિઓ મંત્રદ્રષ્ટા બની, મંત્રોની ઉદ્દગાતા બની. વેદની અંદર એવો કોઈ મહત્વનો મંત્ર નથી કે જેની સાથે ઐક્યતા ન હોય. તો આ સ્ત્રીઋષિઓએ ઐક્યતાવાળા મંત્રોના ઉચ્ચાર શી રીતે કર્યા હશે ? હવે પાછળથી આપણે સ્ત્રીઓને કહેવા બેઠા કે તમારાથી ઐક્યતાના જપ ન થાય. એવું કાંઈ જ નથી. એ તો બધાયથી થાય.

માનવમાત્રથી સત્કર્મ થાય. પણ દુષ્કર્મ કે કુકર્મ કોઈનાથી ન થાય. પછી એ પુરુષ હોય કે સ્ત્રી. બધાએ જ સન્માર્ગગામી બનવું જોઈએ. આથી જો તમને યોગ્ય લાગે તો ઐક્યતાનો આધાર લઈને ધ્યાન ધરી શકો છો. જો તમને એમ લાગે કે આપણે કોઈ મંત્રનો આધાર લેવો નથી તો પછી શાંતિથી બેસીને ધ્યાન કરો. મનની અંદર જે વિચારો પેદા થાય છે તેને શાંત કરો અને વિચારરહિત દશામાં બેસવાનો પ્રયત્ન કરો. ગીતામાં આગળ ઉપર તે પદ્ધતિ પણ બતાવવામાં આવી છે કે મનને આત્મસ્થ કરીને કોઈ પણ પ્રકારનું ચિંતન ન કરવું. આત્મસંસ્થમ્ મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિન્તયેત્ ।

એ પણ આવશે. પણ જેમને પરાપૂર્વથી ચિંતનમનન કરવાની ટેવ પડેલી છે, તેમને ચિંતન વગર સંતોષ નહીં થાય. એટલે જ મેં કહ્યું કે વિષયોનું ચિંતન કરવાને બદલે આત્મચિંતન કરો. વિષયોનું ચિંતન કરી કરીને જીવ દુઃખી બની ગયો છે, પરવશ બની ગયો છે, અશાંતિનો અનુભવ કરે છે. એ જીવને જો સુખી કરવો હોય, શાંતિના સરવરમાં એને જો સ્નાન કરાવવું હોય તો પરમાત્માના ચિંતનમનન તરફ એને વાળવો જોઈએ. પરમાત્માની પરમકૃપા હોય, પૂર્વના ઉત્તમ સંસ્કારોનો સમુદય થયો હોય તો જ જીવ પરમાત્માના ચિંતન તરફ પણ વળી શકે. નહીં તો એ કાર્ય પણ અતિશય કપરું છે, ધારીએ છીએ એટલું સહેલું નથી.

ઝાંબિયાના હિંદુ એસોશિએશનને માન આપીને મારે મા સર્વેશ્વરી સાથે ઝાંબિયાના લગભગ બાર શહેરોમાં પ્રવચન કરવા જવાનું થયું. રોજ લગભગ ત્રણ-ચાર પ્રવચનો થાય. એક અંગ્રેજીમાં થાય, એક હિન્દીમાં અને એક ગુજરાતીમાં. વાર્તાલાપ થાય એ વળી જુદા. જાણે મહાત્માનો પૂરો કસ કાઢી લેવાનો હોય એ રીતે એસોશિએશને મારો ભરચક પ્રોગ્રામ ગોઠવેલો. Hindu Association of Zambia એ અમને બોલાવેલા એટલે અમારી બધી વ્યવસ્થા એમણે કરેલી. અમારે કોના ઘરે ઉતરવાનું, ક્યાં પ્રવચન કરવાના, કેટલા દિવસ પ્રવચન કરવાના - એ બધો જ કાર્યક્રમ એ ગોઠવતું. અમારે તેને અનુસરવાનું હતું.

મુફલિરા શહેર ઝાંબિયા દેશનું સારું અને મોટું શહેર ગણાય છે. ત્યાં મારો કાર્યક્રમ થવાનો હતો. અમે તે શહેરમાં પહોંચ્યા. પ્રવચનનું સ્થળ જતાં મેં મા સર્વેશ્વરીને કહ્યું કે આજે બહુ માણસો ભેગા થવાના લાગે છે. કારણ કે આપણે જ્યાં પ્રવચન કરવાનું છે એ સ્થાનની બહાર મોટરોની લાઈન લાગેલી છે. એક મોટરમાં વધારે નહીં તોયે ત્રણ-ચાર માણસો હોય તો કેટલા બધા માણસો થશે. મોટર વગરના તો વળી કેટલાય હશે. બહારથી જોતા પ્રવચનની જગ્યા બહુ નાની દેખાય છે. આટલા બધા માણસો અહીં આવશે તો સમાશે કઈ રીતે ? આ લોકોએ કોઈ મોટી જગ્યા રાખી હોત તો સારું થાત.

'મા' એ કહ્યું કે જરા અંદર જઈને જોઈએ તો ખરા કે કેટલી ભીડ છે, કેટલા માણસો આવ્યા છે. અમે મોટરમાંથી ઉતર્યા એટલે મુફલિરા એસોશિયેશનના કાર્યકર્તાઓ, ત્યાનાં પ્રમુખ, મંત્રી, ઉપપ્રમુખ, સેક્રેટરી, ખજાનચી-બધા અમારું સ્વાગત કરવા સામે આવ્યા. અમે ચાલવા માંડ્યા એટલે મેં ઊભા રહીને કહ્યું કે તમે જે જગ્યા રાખી છે તે બરાબર છે ? આ બધા માણસો સમાશે કે કેમ ? તમારે ત્યાં સત્સંગી માણસો ઘણા લાગે છે.

મને કહે, યોગેશ્વરજી, ખોટું ન લગાડતાં.

મેં કહ્યું, કેમ, શી વાત છે ?

તેઓ કહે, આ જે મોટરો ભેગી થઈ છે તે આપણા સત્સંગ માટે નથી થઈ.

મેં કહ્યું, તો પછી શેને માટે ?

કહે, બાજુમાં મોટો હોલ છે. ત્યાં અઠવાડિયામાં એકવાર મફત સિનેમા શો થાય છે. આજે તેનો દિવસ છે. આપણા પ્રવચનનો અને સિનેમા શોનો સમય લગભગ એકસરખો જ છે. આ મોટરોની ભીડ એની છે. સત્સંગમાં તો ગણ્યા ગાંઠ્યા સંસ્કારી આત્માઓ જ ટાઈમસર આવીને બેઠેલા છે.

સિનેમા હોલ તરફ મેં જોયું તો ઘણા માણસો હતા.

મેં પૂછ્યું, સિનેમાનો હોલ છે તેમાં સીટ કેટલી ? કેટલી ખુરશીઓ ?

કહે, લગભગ દોઢ હજાર માણસો બેસી શકે એટલી ખુરશીઓનો પ્રબંધ છે.

મેં પૂછ્યું, ભરાઈ જાય છે ?

તેઓ કહે, કેટલીકવાર ઊભા રહેવું પડે છે.

મેં સત્સંગમાં જઈને જોયું તો થોડાક ગ્રહણશીલ, સારી માણસો આવેલા હતા પણ સિનેમા હોલના પ્રમાણમાં થોડા જ હતા. મને થયું કે બે પ્રવાહો છે. કઠોપનિષદની ભાષામાં કહીએ તો એક શ્રેયનો પ્રવાહ છે ને બીજો પ્રેયનો પ્રવાહ છે. એક દુન્યવી પદાર્થોના આકર્ષણનો પ્રવાહ છે અને એક આત્મજ્ઞાનનો પ્રવાહ છે. આત્મજ્ઞાનના પ્રવાહને પસંદ કરનારો વર્ગ થોડો અને પ્રેયને પસંદ કરનારો વર્ગ વધારે પ્રમાણમાં છે. સંસારમાં સર્વત્ર એવું ચાલ્યા કરે છે. માત્ર આપણે ત્યાં ચાલે છે એવું પણ નથી, પરદેશોમાં પણ ચાલ્યા કરે છે. પુરાતનકાળથી માંડીને અદ્યતનકાળ પર્યંત આ બંને પ્રકારના પ્રવાહો ચાલે છે પ્રેયનો, સંસારિક સુખોપભોગોની પ્રાપ્તિનો અને શ્રેયનો, આત્મકલ્યાણનો પ્રવાહ.

થોડા માણસો હતા પણ સારા હતા, ગ્રહણ કરનારા હતા. મને કહે, યોગેશ્વરજી, તમારે લીધે આટલાય માણસો આવ્યા છે. બીજા કોઈના પ્રવચનો હોય ત્યારે હોલ ખાલી રહે છે. પૂરો ભરાતોય નથી. આજે તો અમારે હોલની બહાર પણ માણસોને બેસવાનો પ્રબંધ કરવો પડ્યો છે. હજી બહાર તો માણસો ઊભા છે. ઉપરની ગેલેરીઓ પણ ભરાઈ ગઈ છે. આવું બીજા પ્રવચનમાં કદી થતું નથી. એ માટે પણ માણસોને ધન્યવાદ આપવો જોઈએ.

તો આ પૂર્વસંસ્કારની વાત છે. જેનાં સત્કર્મો સમુદય પામ્યા હોય તેવા જ માણસો શ્રેયને માર્ગે વળે અને વળ્યા પછી તેને વળગી રહે છે. તેમને ધ્યાન કરવાનું ગમે છે, નામજપનો આધાર લેવાનું પસંદ પડે છે. તેમને સ્વાધ્યાયની પ્રવૃત્તિમાં રસ લાગે છે. તેઓ પોતાના જીવનના પરિશોધનને માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે,

સાત્વિકતાથી જીવવાનું પસંદ કરે છે. તેઓને આચાર-વિચારની શુદ્ધિનો આગ્રહ રાખવાનું ગમે છે. બીજા બધાને તેવું નથી હોતું. ભગવાન જે ધ્યાનયોગ કે આત્મસંયમયોગનો ઉપદેશ આપે છે તે એવા સંસ્કારશીલ માનવોને માટે આપી રહ્યા છે કે જેમના આચાર-વિચાર શુદ્ધ છે, જેમને જીવનને આધ્યાત્મિક ઓપ આપવાનું ગમે છે. તેઓ શાંતિથી ઝંકાર જેવા મહામંત્રનો આધાર લઈને અથવા પોતાના સદ્ગુરુ તરફથી કોઈ ઈષ્ટમંત્ર મળ્યો હોય, અથવા ગાયત્રીમંત્ર કે બીજો કોઈ મંત્ર હોય તેનો આધાર લઈ ધ્યાનમાં બેસે.

મંત્રની અંદર પોતાના મનને પરોવવાનું કાર્ય ઘણું અઘરું છે. શરૂઆતમાં જેનો મંત્ર આપણે જપતા હોઈએ તેની તસ્વીર આપણી સામે રાખવી જોઈએ. એ તસ્વીર કે પ્રતિમાને જોતાં જોતાં ઉઘાડી આંખે મંત્ર જપવા. પાંચ-દસ મિનિટ એવી રીતે મંત્ર જપ્યા પછી જો આપણે આંખ બંધ કરીએ તો પેલું તસ્વીરનું સ્વરૂપ આપણી મનની આંખ આગળ આપોઆપ આવી જાય. વચ્ચે વચ્ચે જો ભળતાં વિચારો આવે અને મનને બહિર્મુખ બનાવે તો આંખને ઉઘાડી પેલી તસ્વીરની આકૃતિને જોવી અને જપ ચાલુ રાખવા. એમ કરતાં કરતાં આપણું મન એકાગ્ર થશે. પછી આપણે આસન પર બેસીને આંખ બંધ કરીએ તો આપણા વિચારો બાહ્ય જગત તરફ નહીં જાય.

મનને એકાગ્ર કરવાનું કામ કપરું છે. પણ ધીરેધીરે આપણે આપણા મનને વાળવું જોઈએ. જેમ જેમ અભ્યાસ વધે તેમ તેમ એકાગ્રતા સરળ બનતી જાય છે. ભગવાન કહે છે કે તત્ત્રૈકાગ્રમનઃ કૃત્વા યત્તચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ । જેટલી પણ ઈન્દ્રિયોની અને મનની ક્રિયાઓ છે, તેને સંયમમાં રાખવી જોઈએ. તેને ભગવાન તરફ વાળવાને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એમ કરતાં આસન પર બેસવું. પછી આત્માની વિશુદ્ધિને માટે યોગ કરવો જોઈએ. ઉપવિશ્યાસને યુજ્જ્યાઘોગમાત્મવિશુદ્ધયે ॥૬-૧૨॥

મહર્ષિ પતંજલિ પોતાના યોગદર્શનના આરંભના સૂત્રમાં લખે છે કે યોગ શેને માટે ? યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ । યોગ એ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ છે. ચિત્તની વૃત્તિઓને શાંત કરી દેવી એ યોગ છે. ભગવાન ગીતામાં કહે છે કે યોગં આત્મવિશુદ્ધયે । યોગ Purification of the self, આત્માની વિશુદ્ધિ, પોતાની જાતની શુદ્ધિને માટે છે. શુદ્ધિ શા માટે જરૂરી છે ? આત્મા તો શુદ્ધ જ છે, પવિત્ર જ છે. સૂર્ય તો પ્રકાશવાન જ છે, એમાં કાંઈ નવો પ્રકાશ લાવવાનો નથી પણ એની ઉપર જે વાદળનું આવરણ આવી ગયું છે જેના લીધે આપણને તેને પરિપૂર્ણ રીતે જોઈ નથી શકતા તે વાદળ હઠાવવાનું છે. તે જ રીતે આત્મા તો શુદ્ધ છે, બુદ્ધ છે, મુક્ત છે. એને કાંઈ નવેસરથી શુદ્ધ કે પવિત્ર કરવાનો નથી, પણ એની પર જે અવિદ્યાનું, વાસનાનું, મોહનું આવરણ છે એને સાધના કરીને હઠાવવાની કોશિશ કરવાની છે, મનની વિશુદ્ધિ સાધવાની છે. અંતઃકરણનું અવિદ્યારૂપી આવરણ હઠી જતાં આત્માને પૂર્ણ-શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આપણે અનુભવી શકીશું, એનું દર્શન કરી શકીશું. આમ આત્માને નવેસરથી શુદ્ધ કરવાનો નથી. આત્મા તો શુદ્ધ જ છે.

વેદો કહે છે શુદ્ધોસિ બુદ્ધોસિ નિરંજનોસિ । સંસારમાયા પરિવર્જિતોસિ ॥

તું શુદ્ધ છે, બુદ્ધ છે, નિર્મળ છે, નિરંજન છે, સંસારની માયા તારી અંદર નથી. એનાથી તું મુક્ત છે. પણ બધા આવું અનુભવી શકતા નથી. બુદ્ધિ દ્વારા કદાચ સમજે, જાણે, વાંચે, વિચારે પણ અનુભવે નહીં. વાંચવું-વિચારવું એક વાત છે અને અનુભવવું એ બીજી વાત છે. જ્યાં સુધી અનુભવ થતો નથી ત્યાં સુધી

સાધનાની આવશ્યકતા છે. જ્યારે અનુભવ થઈ જશે ત્યારે સાધના સંપૂર્ણતા પર પહોંચી જશે. એટલે ભગવાન કહે છે કે આત્માની વિશુદ્ધિને માટે યોગ કરવો. મનની પરિપૂર્ણ વિશુદ્ધિ થઈ જાય પછી શું થાય ? વિકારો હઠી જાય, વાસનાનો ક્ષય થઈ જાય, અવિદ્યાનું આવરણ હઠી જાય. વિશુદ્ધિની પરાકાષ્ટા થઈ જાય ત્યારે આત્મા પોતાના નિજ સ્વરૂપમાં દર્શન આપે, એનો અનુભવ આપણને સહેલાઈથી થઈ જાય. આત્માની વિશુદ્ધિને માટે યોગ કરવો કે આત્માના સાક્ષાત્કાર માટે યોગ કરવો - બધું એક જ છે.

યોગ એ એક પ્રકારનું અન્વેષણ કે સંશોધન છે. જેવી રીતે અત્યારે વૈજ્ઞાનિકો સંશોધનો કરે છે કે Outer Space -અવકાશમાં શું છે ? ત્યાં કેવા તત્વ છે ? જુદાંજુદાં ગ્રહોમાં શું છે ? મંગળ-ચંદ્રમાં શું છે ? ત્યાં રહેવા જેવું, જીવન જીવવા જેવું કોઈ તત્વ છે ખરું ? તેઓ વિચારો કરી પોતાની રીતે અન્વેષણો કરે છે, સંશોધનો કરે છે. મંગળમાંથી પત્થરો ને માટીને લઈ આવ્યા. એના પર વૈજ્ઞાનિકો પ્રયોગો કરે છે. પુરવાર કરવા કે અહીં વસી શકાય એવું છે ? અહીંયા જીવન જીવી શકાય એમ છે ? માણસને એટલો બધો રસ છે એટલે outer spaceના investigation કરે છે, અન્વેષણો કરે છે.

આપણાં ઋષિઓને સંસ્કૃતિના ઉષ્કાળથી Outer Spaceનું એટલું આકર્ષણ ન હતું. આપણે પણ Outer Space ના અન્વેષણો કર્યા પણ Inner space જેટલા નહીં. આપણી અંદર શું છે ? હું કોણ છું ? મારું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે ? હું કેવળ બહારથી દેખાય છે તેવું શરીર જ છું ? હું કેવળ મન જ છું, શ્વાસ-પ્રશ્વાસ જ છું ? હું હાડકાંઓનો માળો જ છું, રક્તાભિષરણની ક્રિયા છું કે પછી થોડાંક ફેફસાં, આંતરડા ને પાંસળીઓ છું ? આ બધું તો જડ છે, હું તો જડ નથી, ચિન્મય છું. તો પછી હું કોણ ? મારી વાસ્તવિક સત્તા છે, ચેતના છે, તે ક્યાં છે ? જેને લીધે હું જડ આંખમાંથી જોઈ રહ્યો છું, જડ વાણી દ્વારા બોલી રહ્યો છું, શરીર જડ હોવા છતાં હલનચલનની ક્રિયા કરી રહ્યો છું, જેને લીધે હું જીવન જીવી રહ્યો છું, એ ચેતન તત્વ કયું અને ક્યાં છે ? એનું અધિષ્ઠાન ક્યાં ?

શાસ્ત્રો કહે છે હૃદયેષુ આત્મા અર્થાત્ હૃદયપ્રદેશમાં આત્મા છે. તો એ હૃદયપ્રદેશ કયો ? એ આત્માનું સ્વરૂપ કેવું ? એ ચૈતન્ય કયા પ્રકારનું છે ? એ જાણવાની જિજ્ઞાસા ઋષિઓને થઈ અને એનાથી પ્રેરાઈ એમણે સંશોધનનો આરંભ કર્યો. પોતાની જાતની અંદર ધ્યાન દ્વારા સંશોધન કર્યું. મન જ્યારે અતિસૂક્ષ્મ બની જાય ત્યારે અંદર શું છે તેની ખબર પડે. તેઓ મનને અંદર ઉતારતા ગયા. એ જોવા કે અંદર શું છે ? આપણે માત્ર હાડકાં છીએ, આપણે કોઈ વિનાશ પામનારી વસ્તુ છીએ ? આપણી પાસે મન છે, મનન કરવાની શક્તિ છે. બુદ્ધિ - નિર્ણય કરવાની શક્તિ છે, હૃદય - સંવેદનની શક્તિ છે, પ્રાણ - સ્પંદનની શક્તિ છે. પરંતુ તે બધા કરતાં પણ વિરાટ ને મહાન આત્માનું નામ આપવામાં આવે છે તે શક્તિ ક્યાં છે ? તેનું સ્વરૂપ શું છે ?

વેદાંત માનવને શીખવે છે કે તું પરમાત્માનું પ્રતીક છે, અંશ છે. પણ યોગ ત્યાંથી આગળ ચાલે છે. તે માણસને કહે છે કે બુદ્ધિ દ્વારા જો સમજાય ગયું હોય કે તું આત્મા છે, પરમાત્માનો પ્રતિનિધિ છે, શુદ્ધ-બુદ્ધ-મુક્ત છે. સંશય-વિપર્યયરહિત એવું બૌદ્ધિક જ્ઞાન થઈ ગયું હોય તો હવે આગળ ચાલો. આત્મા વિશે જે બુદ્ધિ દ્વારા જાણ્યું તેને અનુભવવા માટે આસન પર બેસી જા.

હોમ સાયન્સના ક્લાસમાં જઈને રાંધણકળાની ચોપડીમાં ભણ્યા કે જુદીજુદી જાતના વ્યંજનો આ રીતે બને છે પણ જ્યાં સુધી એ બનાવીને ખાઈશું નહીં ત્યાં સુધી કાંઈ ભૂખ ભાંગવાની છે ? વેદ-ઉપનિષદ-દર્શન શાસ્ત્રોમાં પારંગત થઈ ગયા, એ શાસ્ત્રો દ્વારા પરમાત્મા વિશે જાણી લીધું, પણ પરમાત્માનો જ્યાં સુધી પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર સાધવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી શાંતિ મળવાની છે ? તો સાક્ષાત્કાર કેવી રીતે સધાય ? સાક્ષાત્કાર કાંઈ વિતંડાવાદથી કે ચર્ચાવિચારણા કરવાથી થોડો સધાશે ? એ તો સાધના કરવાથી જ સધાય.

આચાર્ય મધુસુદન સરસ્વતી, જ્યારે પોતાના ઘરમાં રહેતાં હતાં ત્યારે એમને એવી ટેવ હતી કે જેટલા પણ સંતો એમના ગામમાં જાય, એમને ભિક્ષાનું આમંત્રણ આપે અને પછી એમની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરે. આચાર્ય મધુસુદન સરસ્વતીને થતું કે હું કેટલો મોટો છું ! મારું જ્ઞાન કેટલું મોટું ! મારું શાસ્ત્રાધ્યયન કેટલું બધું ! એમને અહંકાર હતો.

ભગવાન જીવ પર જ્યારે કૃપા કરે છે ત્યારે સૌથી પ્રથમ તેના અહંકારને ઓગાળી નાંખે છે. એને નમ્ર બનાવી દે. જે વસ્તુનો એને અહંકાર હાય તેમાંથી એને મુક્ત કરે. ભગવાન જીવ પર કૃપા કરવા માંગે ત્યારે જીવને જે જે પદાર્થની મમતા કે આસક્તિ હોય તે તે પદાર્થને એની પાસેથી લઈ લે છે. કાં તો વિરોધ પેદા કરે, ક્યાં તો એ પદાર્થથી અલગ કરી દે. શરૂઆતમાં જીવ મુંઝાય જાય, ગભરાય જાય, દુઃખનો અનુભવ કરે પણ પછી સમજે છે કે સારું થયું. આ સિવાય મારું મમત્વ છૂટત નહીં, આસક્તિની ગ્રંથિ તૂટત નહીં. મારે સાચી મમતા અને આસક્તિ ભગવાનમાં જ કરવી જોઈએ. ભગવાન જીવને પોતાની તરફ ખેંચવા, પોતાનો બનાવવા, પોતાનો પ્રાણપ્યારો કરવા, એના જીવનનું કલ્યાણ કરવા, એને અહંકાર, રાગદ્વેષ, મમતા ને આસક્તિની સમસ્ત ગ્રંથિમાંથી છૂટો કરે છે.

ભગવાન પોતાની કૃપાનો વરસાદ મધુસુદન સરસ્વતી પર વરસાવવા માંગતા હતાં. એમના ગામમાં એક વૃદ્ધ મહાત્મા જઈ ચડ્યા. પોતાના નિયમ પ્રમાણે મધુસુદન સરસ્વતીએ તે મહાત્માને ભિક્ષાનું આમંત્રણ આપ્યું. મહાત્માએ કહ્યું મારાથી બહુ ચલાતું નથી. તું ભિક્ષા અહીંયા જ પહોંચાડે તો સારું. મધુસુદન સરસ્વતીએ ભિક્ષા પહોંચાડી. મહાત્મા જમ્યા. જમ્યા પછીથી એમણે મહાત્માને કહ્યું કે મને કેટલીક શંકાઓ સતાવે છે તેનું સમાધાન કરવાની ઈચ્છા છે. ખરેખર એમને કોઈ શંકાઓ સતાવતી નહોતી પણ એવી ટેવ પડી ગયેલી.

સુરતના એક ભાઈને એવી ટેવ પડી ગયેલી.

મને કહે, યોગેશ્વરજી મળવાનો ટાઈમ કયો ? મને જરા થોડી શંકાઓ છે તેનું સમાધાન કરવું છે.

મેં પૂછ્યું, તમે તો દર વરસે આ રીતે આવો છો. હજુ સમાધાન નથી થયું ?

તે કહે, ના. થોડી નવી પેદા થઈ છે.

મેં કહ્યું, સારું.

બે-ચાર વાર આમ કહે પછી હું ટાઈમ આપું. આવીને બેસે ને તરત ડાયરી કાઢે.

હું કહું, આ ડાયરી તો જૂની જ છે. દર વરસે એને હું જોઉં છું. હજુ એ જ શંકાઓ છે ? મને તો હજુ યાદ છે, તમને યાદ નથી ?

તો વળી કહે, ગયે વરસે કહેલી પણ જવાબો ભૂલી ગયો છું.

મેં કહ્યું, એના આગલા વરસે પણ આ જ પ્રશ્નો તમે પૂછેલા. હું સુરતના પ્રવચનો કરવા માટે જેટલા વખતથી આવું છું અને તમે જેટલા વખતથી સંતસંગમાં આવો છો ત્યારથી દર વરસે એકવાર મારી મુલાકાત લઈ આ જ પ્રશ્નો પૂછો છો. મારા પહેલાં કોઈ બીજાને પૂછ્યાં હતાં કે મને જ પૂછો છો ?

તે કહે, હંસદેવજી બહુ સિદ્ધપુરુષ થઈ ગયા. તેઓ સુરત આવતા તો તેમને પણ એ પ્રશ્નો પૂછતાં.

મેં કહ્યું, એ સિવાય બીજા કોઈને પૂછેલાં ?

તે કહે, એકવાર દક્ષિણ ભારતમાંથી રામદાસજી આવેલાં, એમને પણ પૂછેલા.

મેં પૂછ્યું, ત્રીજા કોઈને પૂછેલાં ખરાં ?

તે કહે, ચાર-પાંચ બીજાઓને પૂછેલા.

મેં કહ્યું, તમારા પ્રશ્નો સરખાં. એના જવાબોય કોમન. છતાં હજી મને પૂછો છો ?

તે કહે, હું જરા Study કરું છું. સરખાઉં છું કે કોણ કેવા જવાબો આપે છે અને કોણ કેવા.

મેં કહ્યું, એનાથી તમને શું ફાયદો થવાનો ?

પણ ઘણાં આવા comparative Studyમાં રહી જાય છે ને જીવનમાં આગળ વધી શકતા નથી.

મધુસુદન સરસ્વતીને પણ આવી ટેવ પડેલી. પેલા મહાત્મા તો સિદ્ધ સંતપુરુષ હતા. એમણે તરત કહ્યું, મૂર્ખ ! ક્યાં સુધી શાસ્ત્રાર્થ કર્યા કરીશ ? તને એની ટેવ પડી ગઈ છે. બધાં સંતોને ભિક્ષા કરાવીને વિતંડાવાદ કરે છે. કાંઈ ગાંઠે તો બાંધતો નથી. અહંકારી બને છે. ક્યાં સુધી આવું કર્યા કરીશ ? જીવન આના માટે છે ? પરમાત્માનો પ્રેમને પેદા કર. ભગવાન કૃષ્ણને ફકીરી ધારણ કર તો તારા જીવનનું કલ્યાણ થઈ જશે. ચર્ચા કરવાથી કાંઈ વળે નહીં. હું તને કોઈ પણ પ્રકારના જવાબ આપવા બંધાયેલો નથી. હું શું કામ તને જવાબ આપું ? તું બધું જાણે છે અને એટલું પૂરતું છે. માત્ર જીવનમાં ઉતારવાનું બાકી છે. બહુ જાણવાથી બહુ શાંતિ મળતી નથી. થોડું પણ જાણીને જીવનમાં ઉતારવાથી શાંતિ મળે છે. શાંતિ મેળવવા બહુ જાણવાની જરૂર નથી પણ જેટલું જાણે તેને હજમ કરવાની જરૂર છે. માણસે તંદુરસ્ત અને શક્તિશાળી બનવા બહુ ખાવાની જરૂર નથી પણ જેટલું ખાય તેને બરાબર પચાવવાની આવશ્યકતા છે.

જ્ઞાન પણ વધારે થઈ જાય, જીવનમાં ઉતર્યું ન હોય તો કેટલીકવાર માથાનો બોજ બની જાય. મધુસુદન સરસ્વતી પર એ મહાત્મા સંતની વાણીની એટલી બધી અસર થઈ કે એમણે સંકલ્પ કર્યો કે હવે કોઈ દિવસ વાદવિવાદમાં નહીં ઉતરવું, વિતંડાવાદ નહીં કરવો. તેઓ એ સંતને પગે લાગ્યા અને કહ્યું, પ્રભુ ! તમે મારી આંખ ઉઘાડી. ભગવાને તમને એ માટે જ મોકલ્યા. મારું જીવન ન જાણે આ રીતે શાસ્ત્રાર્થમાં જ એમનેમ પસાર થઈ જાત.

પછી ભગવાન કૃષ્ણના પ્રેમથી પ્રેરાઈ, તેમના દર્શન કરવાનું વ્રત લઈ વૃંદાવનની પવિત્ર ભૂમિમાં તેમણે વાસ કર્યો. કાશીમાં પણ રહ્યા. તે વખતે જ કાશીના પંડિતો તરફથી તેમને રામાયણની પ્રત મોકલવામાં આવી હતી કે આને જરા જુઓ તો ખરાં કે આ કેવું છે ? તો મધુસુદન સરસ્વતીએ એમાં શેરો મારી આપ્યો હતો.

આનંદકાનને યસ્મીન જંગમ્ તુલસી તરુઃ ।

કવિતા મંજરી યસ્યે રામ ભ્રમર ભૂષિતાઃ ॥

આ રામાયણ તો આનંદરૂપી વન છે. કવિતાની મંજરીઓ છે. રામ રૂપી ભ્રમર બધે દેખાય છે. રામાયણમાં રામ બધે જ દેખાય છે. એવા રામાયણનો જે આધાર લે એનો રસ પીઓ. એનું જીવન પણ રામમય બની જાય, આનંદમય, પ્રેમમય બની જાય. એના જીવનમાં કામ રહે જ નહીં. એકલા રામ જ રહે. એ જ રામાયણનું ફળ છે. રામાયણની કથા જે વાંચે, સાંભળે, પારાયણ કરે એ રામમય બની જાય છે.

जहाँ राम तहाँ काम नहीं, जहाँ काम नहीं राम ।

तलसी दोनो ना टीके रवि-रजनी एक ठाम ॥

તુલસીદાસે રામાયણના પ્રેમીઓ માટે આ કસોટી મૂકી છે કે જીવનમાં કામ છે ? તો પછી તમે રામાયણને બરાબર સમજ્યા નથી. જો કામના નથી, કામ-કોધમાંથી મુક્ત થયા હો, તૃષ્ણાઓમાંથી મુક્ત થયા હો, તમારું જીવન રામમય બની ગયું હોય એવું દેખાતું હોય તો નિશ્ચયાત્મક રીતે સમજો કે રામાયણની કથાનું શ્રવણ-મનન-વાંચન-કથન સફળ થઈ ગયું. જીવન પણ સુખી-સફળ થઈ ગયું.

આચાર્ય મધુસુદન સરસ્વતી ઘણાં મહાન આચાર્ય થઈ ગયા. પ્રભુની એમના પર કૃપા થઈ. પાછળથી એમણે જ્યારે સંન્યાસ લીધો તે વખતે તેમનું નામ આનંદ બ્રહ્મચારી પાડવામાં આવ્યું. એમણે ગીતાદિ ગ્રંથો પર પોતાની વિશિષ્ટ મૌલિક રીતે ભાષ્યો રચેલા છે.

પ્રભુની કૃપા આ રીતે પ્રાપ્ત કરવા નમ્રાતિનમ્ર બની કોઈ એક મંત્રનો આધાર લો. મંત્રનો આધાર લઈ જપ કરતાં કરતાં ધીરે ધીરે પ્રેમ પ્રગટ થાય અને પ્રેમ બળવાન થતો ચાલે, મન એકાગ્ર થતું ચાલે પછી એના પરિણામે પરમાત્માના અનુગ્રહનો અનુભવ પણ આપણે માટે સહજ બની જાય.

પહેલાં હોઠ હલાવીને જપ કરો. આમ જપ કરતાં વિચારોનો વેગ ઓછો થાય એટલે મનમાં જપ કરો. વચ્ચે વચ્ચે વિચારોના વેગ ઉપડે તો વળી હોઠ હલાવીને જપ કરો. માળા લઈને જપ કરો. જપ કરવાનો નિયમ રાખો. અમુક સંખ્યામાં જપ કરવા જ છે એવો નિયમ રાખો. નિયમનું બંધન જરૂર રાખજો. જો સંખ્યાનું બંધન રાખવાનું ના ગમતું હોય તો સમયનું બંધન રાખો. ક્યાંક તો બંધાવું જ પડશે. નહીં તો મનજીરામ બહુ પ્રમાદી છે. આજે પા કલાક જપ કરશે, કાલે અડધો કલાક કરશે, પરમ દિવસે બિલકુલ જપ નહીં કરે ! ચોથે દિવસે વળી બે-બે કલાક સુધી જપ કર્યા કરશે. મનજીરામનું ઠેકાણું નથી એટલા માટે તેને અનુશાસનથી બાંધો. કાં તો સંખ્યાનું અનુશાસન રાખો કે આટલી માળા, આટલી સંખ્યાના જપ રોજ કરવા અથવા તો ટાઈમનું બંધન રાખો કે કલાક સુધી જપ કરવા જ, કલાક સુધી ધ્યાન ધરવું. દોઢ-બે કલાક બેસવું જ. જો એ નિયમ ન પળાય, નિયમનો ભંગ થાય તો સાથે દંડ પણ રાખજો.

ઘણાં જન્મોથી આપણે ભવાટવીમાં ભટક્યા જ કરીએ છીએ. જો ઠેકાણે પડવું હોય તો આપણું મન સત્કર્મ ન કરે તો દંડ પણ દેવો પડશે. જેથી એ જાગ્રત થઈ જાય. દંડ રાખવો કે જ્યાં સુધી નિયમ પ્રમાણેના જપ ન થાય, પાઠ કે ધ્યાનાદિ ન થાય ત્યાં સુધી ચા નહીં પીવી. જો ચા ન પીતાં હો તો આવો નિયમ ન રાખતાં. ઘણાં કહે છે કે ચા પીધા પછી જ મૂડ આવે છે તો શું કરવું ? તો કાંઈ વાંધો નહીં, ચા પીને બેસો. તમને એવું લાગતું હોય કે ચા પીવાથી ધ્યાન અને જપ કરવામાં સ્ફૂર્તિ આવે છે તો મને કાંઈ વાંધો નથી. તમે દંડમાં એવો નિયમ રાખો કે રોજના નિયમ પ્રમાણે ધ્યાન કે જપ ન થાય તો ત્યાં સુધી ભોજન કરવું નહીં.

કાંઈક તો બંધન રાખવું જ પડશે. મનને જો છૂટો દોર આપ્યા કરશો તો મન સ્થિર નહીં થાય. મન બહુ જ ચંચળ છે. મનને અંદરની દુનિયાના અન્વેષણમાં ઉતારો. જપથી, ધ્યાનથી ધીરે ધીરે મન અંદર ઉતરશે. શોધશે કે ક્યાં છે એ વિરાટ સત્તા જે શરીરની અંદર રહી શરીરનું સંચાલન કરે છે અને બ્રહ્માંડમાં રહી સમગ્ર બ્રહ્માંડનું સંચાલન કરે છે ? એવા હૃદયમાં રહેલાં રામ ક્યાં છે જેમાં તપસ્વીઓ, મુનિઓ રમે છે, આનંદ પામે છે ? રમન્તે યસ્મિન્ યોગીનઃ સઃ રામઃ। એ રામ ક્યાં છે ? સહુનું આકર્ષણ કરનાર, સમસ્ત સંસારને પોતાની આજુબાજુ ફેરવનાર એ કૃષ્ણ ક્યાં છે ? ક્યાં છે પરમ કલ્યાણકારક, પરમાત્માની પરમ ચેતના સ્વરૂપ શિવ ? ક્યાં છે એ જગદંબાસ્વરૂપ જગતની પરમ સત્તા, પરમ ચેતના ? પોતાની જાતનું સંશોધન એ યોગનું લક્ષ્ય છે.

ભગવાન એટલા માટે કહે છે કે તમે આસન પર બેસો. યોગની સાધના, જપની સાધના, ધ્યાનની સાધના આત્માની વિશુદ્ધિ માટે, ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિને માટે, સાત્વિકતામાં પ્રતિષ્ઠિત થવાને માટે અને અંતતોગત્વા આત્માના સાક્ષાત્કાર માટે, પરમાત્માના મિલન માટે છે. મિલનની ઈચ્છા જેટલી તીવ્ર હશે, પ્રેમ જેટલો પ્રબળ હશે તેટલું ઝડપી મિલન થશે. મિલનનો નિયમ છે કે જેટલી તીવ્રતા વધુ, જેટલો પરમાત્માને માટેનો પ્રેમ વધુ એટલું વહેલું પરમાત્માનું સંમિલન થાય.

હૃદયમાં પ્રેમ જાગે તો બધુંય કામ થાય છે,

ન પ્રગટે પ્રેમ તો તે થકી ના દૈન્ય જાય છે.

જપ કરતાં કરતાં પ્રેમ જાગે પછી આગળનું કામ સહેલું બની જાય છે. આવતીકાલે આ વિષયના અનુસંધાનમાં આગળ વાર્તાલાપ કરવામાં આવશે.

શાંતિપાઠ :

ૐ શાંતિઃ ૐ શાંતિઃ ૐ શાંતિઃ ॥

* * * * *

પ્રવચન પુષ્પ : ૧૨

ધ્યાન કરતી વખતે મનને ક્યાં કેન્દ્રિત કરવું તે વ્યક્તિગત રુચિ કે પ્રકૃતિનો સવાલ છે. પણ હું પોતે એવું માનું છું કે યોગમાર્ગમાં આગળ વધવા માગનાર સાધકે પોતાના હૃદયપ્રદેશમાં કેન્દ્રીકરણ ન કરવું જોઈએ. કારણ હૃદયપ્રદેશ લાગણીઓનું કેન્દ્ર છે અને યોગીએ પોતાની લાગણીઓને અસાધારણ બનાવવાની આવશ્યકતા નથી પરંતુ લાગણીઓને નિયંત્રિત કે સંયમિત કરવાની આવશ્યકતા છે.

- શ્રી યોગેશ્વરજી

પ્રવચન પુષ્પ : ૧૨

આત્મસંયમયોગની અંદર ભગવાને યોગ આત્મવિશુદ્ધયે કહી યોગના પ્રયોજનને બતાવ્યું કે યોગ આત્માના વિશોધનને માટે અથવા આત્માના સાક્ષાત્કારને માટે છે. સંસારના પદાર્થોની ભુક્તિને માટે નહીં પરંતુ મુક્તિને માટે છે, પરમાત્મા દર્શનને માટે છે. યોગનું પ્રાપ્તવ્ય, ધ્યેય અથવા પ્રયોજનનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી ભગવાન કહે છે કે જે આસનને પસંદ કર્યું હોય તેના ઉપર

સમં કાયશિરોગ્રીવં ધારયન્નચલં સ્થિરઃ ।
 સમ્પ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રં સ્વં દિશશ્ચાનવલોકયન્ ॥૬-૧૩॥
 પ્રશાન્તાત્મા વિગતભીર્બ્રહ્મચારિવ્રતે સ્થિતઃ ।
 મનઃ સંયમ્ય મચ્ચિત્તો યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥૬-૧૪॥

સમં કાયશિરોગ્રીવમ્ એટલે ટટ્ટર બેસવું. સમાંતર બેસવાની કોશિશ કરવી. અધ્યાત્મ યોગના સાધકે પ્રથમથી જ શરીરને ઢીલું રાખીને નામજપ કે ધ્યાન કરવા બેસવું નહીં. ભગવાને એક નવી વાત પણ ત્યાં કરી. સમ્પ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રં સ્વં દિશશ્ચાનવલોકયન્ - આજુબાજુની દિશાઓનું અવલોકન ન કરવું. દિશાઓનું અવલોકન ન કરવું તેનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે આંખને બંધ કરીને બેસવું અને આંખ બંધ કર્યા પછી મનમાં જે જોવાનું કુતૂહલ જાગે તેનાથી પ્રેરાઈને આંખને ઉઘાડીને જોવાને માટે પ્રયત્ન ન કરવો. પોતાની પાછળ શું છે, પોતાની પૂર્વ કે પશ્ચિમ દિશામાં શું છે તેને જોવાની પ્રવૃત્તિ કરવી નહીં. પરંતુ પોતાની અંદર, હૃદયપ્રદેશમાં શું છે તેને જોવાને માટે કોશિશ કરવી. આમ દિશશ્ચાનવલોકયન્ અર્થાત્ દિશાઓનું અવલોકન કરવું નહીં, બહિર્મુખ દૃષ્ટિને કાયમને માટે ત્યાગવી અને અંતરમુખ બનાવવી.

આંખ બંધ કર્યા પછી પણ સાધકે ચોતરફ જોવું ન જોઈએ. આંખને બંધ કરનાર સાધક પણ કેટલીકવાર દૃશ્યોને જોતો હોય છે. બહારથી આપણને એમ લાગે કે તેણે આંખ બંધ કરી દીધી છે અને તે બહારના દૃશ્યોને જોતો નથી. પરંતુ એમ નથી હોતું. આંખ બંધ હોય તો મનની જે આંખ છે, આંખની જે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ છે, તે પોતે ભોગવેલા, જોયેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા વિષયો અથવા પદાર્થોનું અવલોકન કર્યા કરે છે. એનું મન અવલોકન કરતું હોય છે. જેવી રીતે સિનેમાના પદડા ઉપર અથવા નાટકના રંગમંચ ઉપર જુદી જુદી જાતની દૃશ્યો દેખાય એવી રીતે મનના ફલક ઉપર, મનના રંગમંચ ઉપર જુદીજુદી જાતના દૃશ્યો સ્મૃતિના આધારે પેદા થાય છે અને એનું અવલોકન કે નિરીક્ષણ મન કર્યા કરે છે. તો બહારથી જોતાં એમ લાગે કે બહિર્મુખ વૃત્તિનો ત્યાગ થઈ ગયો પણ અંતર્મુખ વૃત્તિનો ઉદ્ભવ થયો ન હોવાથી બહારની આંખ બંધ છે છતાં મનની આંખ દ્વારા જુદી જુદી જાતના દૃશ્યોનું દર્શન થયા કરે છે. તનની સ્થૂલ આંખ પણ જોવાનું બંધ કરે અને મનની આંખ પણ જોવાનું બંધ કરે, અને મનને કેવળ પરમાત્માના દર્શનને માટે તૈયાર કરવામાં આવે તો સાધક એકાગ્રતા અનુભવે. ભગવાને એ પ્રકારે સાધના કરવા માટે સૂચના પૂરી પાડી છે.

ધ્યાન કરતી વખતે પોતાની દૃષ્ટિને ક્યાં સ્થાપિત કરવી ? ભગવાને કહ્યું કે સંપ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રં એટલે કે પોતાના નાસિકાગ્રનું દર્શન કરવું. યોગના ગ્રંથોની અંદર દૃષ્ટિને બે ઠેકાણે સ્થાપિત કરવાને માટેનો આદેશ

આપવામાં આવ્યો. એક તો દૃષ્ટિને હૃદયપ્રદેશમાં સ્થાપિત કરવાની કહી. સાધક જ્યારે નામજપ અથવા ધ્યાન કરવા બેસે ત્યારે પોતાની આંખને બંધ રાખે પરંતુ પોતાના મનને હૃદયપ્રદેશમાં સ્થાપે, ત્યાં કેન્દ્રિત કરવાની કોશિશ કરે, ત્યાં ભગવાનના કલ્પનાજન્ય સ્વરૂપને જુએ. એ રીતે ધીરે ધીરે પોતાના મનને એકાગ્ર કરતાં શીખે. જ્યારે મનનું કેન્દ્રીકરણ થઈ જાય ત્યારે બાહ્ય વિષયોનું આપોઆપ વિસ્મરણ થઈ જાય છે.

યોગના ગ્રંથોમાં દૃષ્ટિને કેન્દ્રિત કરવાને માટે એક બીજો પ્રદેશ પણ બતાવવામાં આવ્યો છે જેને આજ્ઞાચક્ર કે બંને ભ્રમરની મધ્યનો પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે. આમ તો યોગના ગ્રંથોમાં વર્ણવેલા શક્તિના છ વિશેષ કેન્દ્રો કે જેને યોગની ભાષામાં ચક્રો કહેવામાં આવે છે તે કરોડરજ્જુની અંદર આવેલા છે. એથી આજ્ઞાચક્ર બંને ભ્રમરની મધ્યના પ્રદેશમાં નથી પણ કરોડરજ્જુની અંદર છે. કરોડરજ્જુનો પાછળના ભાગમાં છે. તેને સમાંતર જો વિચારીએ તો બંને ભ્રમરની મધ્યનો ભાગ થઈ શકે એટલા માટે કરોડરજ્જુનો આજ્ઞાચક્રનો જે ભાગ છે તે બંને ભ્રમરની મધ્યમાં છે તેવું માનીને ત્યાં આગળ આપણી દૃષ્ટિને સ્થિર કરવા અથવા મનની વૃત્તિનું કેન્દ્રીકરણ કરવા માટેનો અભ્યાસ કરીએ છીએ.

દૃષ્ટિનું કેન્દ્રીકરણ કરવાથી કેટલાક લાભ થાય છે. નામજપ કરતાં અથવા ધ્યાન ધરતાં જ્યારે દૃષ્ટિને આજ્ઞાચક્રમાં કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે ત્યારે મન એકાગ્રતાનો અનુભવ કરે છે. તેના પરિણામે આજ્ઞાચક્રનો બંને ભ્રમરની મધ્યનો જે પ્રદેશ છે તેનો વિકાસ થાય છે. એમ કરતાં મન શાંત બની જાય છે. મનની અંદર વિકારો, વાસનાઓ, કામક્રોધાદિ આવેગો પેદા નથી થતા. મન હંમેશા સ્વસ્થ ને શાંત રહે છે. મનની સમતુલા અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ કદી ખોરવાતી નથી. આજ્ઞાચક્રમાં મનની વૃત્તિઓને કેન્દ્રિત કરી નામજપ કે ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવાથી એ પ્રકારના આત્મબળની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ જેમ આજ્ઞાચક્રમાં ધ્યાન આગળ વધે છે તેમ ભૂત અને ભવિષ્યના ગર્ભની અંદર રહેલી માહિતી સાધક પ્રાપ્ત કરી લે છે. તેને દિવ્ય દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ થાય છે. સંસારમાં જે ઉત્તમ કોટિના મહાપુરુષો, સિદ્ધ, તપસ્વી, યોગીઓ અથવા સંતોનું દર્શન, એમનો સમાગમ અથવા એમની સાથેનું સંભાષણ આવા સાધકને માટે સહેલું બની જાય છે. આજ્ઞાચક્રની અંદર ધ્યાન કરવાના પરિણામે સાધકને આવા કેટલાક લાભો પ્રાપ્ત થાય છે.

આપણે શંકર ભગવાનના સ્વરૂપની કલ્પના કરતી વખતે શંકર ભગવાનના સ્વરૂપમાં જ્યાં આજ્ઞાચક્ર છે ત્યાં અર્ધ ચંદ્રને મૂકેલો છે. અર્ધચંદ્ર છે તે મનની વૃત્તિ, અંદરની દિવ્યદૃષ્ટિ છે. જેમ જેમ સાધક સાધનાના ક્ષેત્રમાં આગળ વધે છે તેમ તેમ આ દિવ્યદૃષ્ટિ સાધકમાં જાગૃત થઈ જાય છે. પછી સાધક ભૂત અને ભવિષ્યના ભેદોને સહેલાઈથી ઉકેલી શકે છે. તે સંસારના પદાર્થોમાં આસક્ત બનતો નથી. પોતાની અંદર પરમાત્માનો જે પ્રકાશ છે તેનું દર્શન અનાયાસે સહેલાઈથી કરી શકે છે. આપણે જેને શંકર ભગવાનની ત્રીજી આંખ કહીએ છીએ તે ખરેખર તો અંગ્રેજીમાં જેને Inner Eye કહેવામાં આવે અથવા તો ગીતાના અગિયારમાં અધ્યાયમાં દિવ્ય ચક્ષુનું નામ આપવામાં આવે તે છે. બંને ભ્રમરની મધ્યમાં પોતાના મનને કેન્દ્રિત કરવાથી સાધકને તે દિવ્ય દૃષ્ટિ, દિવ્ય ચક્ષુ કે યોગિક દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ યોગના ગ્રંથોમાં બંને પ્રકારના ધ્યાનનું વર્ણન આવે છે.

ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયની અંદર જે નાસિકાગ્ર દૃષ્ટિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું સમ્પ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્ર સ્વં - પોતાની નાસિકાના અગ્રભાગને જુઓ અને ધ્યાનની અંદર બેસો. આ પ્રકારના વર્ણન કરતી વખતે

ભગવાનની મનની અંદર શું હશે તેના ભાષ્યકારોએ જુદા જુદા અર્થો કર્યા છે. કેટલાક ભાષ્યકારો એવો અર્થ પણ કરે છે કે નાસિકાનો અગ્રભાગ એટલે નાસિકાનું આગળનું ટેરવું, ત્યાં પોતાની દૃષ્ટિને સ્થિર કરવી. એમ કરવામાં આવે તો કોઈ પ્રકારનું નુકશાન થતું નથી. ગમે તે સ્થાનમાં, પ્રદેશવિશેષમાં અથવા અંગમાં સાધક પોતાના મનને સ્થિર કરી સાધના કરી શકે છે. જ્યારે દૃષ્ટિને- મનની વૃત્તિને નાકના ટેરવા પર એકાગ્ર કરવામાં આવે તો દીર્ઘકાળના અભ્યાસ પછી કેટલીક વાર સાધકને દિવ્ય સુગંધની પ્રાપ્તિ થાય છે. એને પોતાની આજુબાજુના વાતાવરણમાંથી દિવ્ય પ્રકારની સુગંધ આવવા લાગે છે.

યોગના ગ્રંથોમાં મનને નાકના ટેરવા પર કેન્દ્રિત કરવાનું કહ્યું નથી પરંતુ આજ્ઞાયકમાં કેન્દ્રિત કરવાનું કહ્યું છે. નાસિકાગ્ર એટલે કે નાસિકાનો અગ્રભાગ, જ્યાંથી નાસિકા શરૂ થાય છે, the beginning of the nostril. ટેરવું નાસિકાનો પૃષ્ઠભાગ છે, અગ્રભાગ નથી. એથી ભગવાન જે નાસાગ્ર, અગ્રભાગની વાત કરે છે તે આજ્ઞાયક, બંને ભ્રમરની મધ્યનો પ્રદેશ ગણાય.

ગીતામાં એક બીજા ઠેકાણે સ્પષ્ટતા કરતાં ભગવાને કહ્યું છે:-

ભ્રુવોર્મધ્યે પ્રાણમ્ આવિષ્ય સમ્યક્ ।
સ તં પરંપુરુષમ્ ઉપૈતિ દિવ્યમ્ ॥

જે બંને ભ્રમરની મધ્યમાં પોતાના મનને એકાગ્ર કરે છે તે અલૌકિક, દિવ્ય, પરમપુરુષ પરમાત્માની કૃપાને સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તો ગીતાની અંદર ભ્રુવોર્મધ્યે કહીને આ રીતે બંને ભ્રમરની મધ્યમાં ધ્યાન કરવાનું સુચવવામાં આવ્યું. તે જ નાસિકાગ્ર પણ છે. તે છતાં કેટલાક સાધકોને એમ લાગે કે આપણે નાકના ટેરવાનું ધ્યાન કરીએ, ત્યાં મનને એકાગ્ર કરીએ તો એથી કાંઈ નુકશાન થતું નથી. ત્યાં પણ ધ્યાન કરી શકાય અને ત્યાં સ્થિરતાનો અનુભવ સહેલાઈથી થતો હોય તો તે અનુભવને પામી શકાય છે.

હૃદયપ્રદેશમાં અને આજ્ઞાયક એટલે કે બંને ભ્રમરની મધ્યમાં ચિત્તની વૃત્તિને એકાગ્ર કરવી, એમ બંને પ્રકારનો આદેશ યોગના ગ્રંથોમાં આપવામાં આવ્યો છે. સાધકો અમને ઘણીવાર પૂછે છે કે અમે જપ કે ધ્યાન કરીએ ત્યારે મનને હૃદયમાં સ્થિર કરીએ કે બંને ભ્રમરની મધ્યના પ્રદેશમાં ? અમે જવાબ આપીએ કે જ્યાં તમે તમારા મનને સહેલાઈથી એકાગ્ર કરી શકતા હો, જ્યાં તમારા કેન્દ્રિત કરવાથી તમારું મન બાહ્ય સંકલ્પ-વિકલ્પને પરિત્યાગીને સહેલાઈથી એકાગ્રતા અનુભવી શકતું હોય ત્યાં તમે ધ્યાન કરો. અભ્યાસ કરવાથી થોડા વખતમાં તમને સમજાશે. જો હૃદયપ્રદેશમાં ધ્યાન કરવાથી તમારું મન સહેલાઈથી એકાગ્ર થાય તો ચિત્તને હૃદયપ્રદેશમાં એકાગ્ર કરી નામજપ કે ધ્યાન કરો. જો બંને ભ્રમરની મધ્યના પ્રદેશમાં ચિત્તવૃત્તિનું કેન્દ્રિકરણ કરવાથી તમારી ચિત્તવૃત્તિ એકાગ્ર બને છે તો ત્યાં કેન્દ્રિકરણ કરો. આ વ્યક્તિગત રુચિનો પ્રશ્ન છે. પ્રત્યેક સાધકે પોતાની રુચિ પ્રમાણે ધ્યાનની પદ્ધતિની પસંદગી કરવી જોઈએ. દરેક સાધકને માટે એવો કોઈ નિશ્ચિત નિયમ નથી બાંધી શકાતો.

તે છતાં એક વાત છે. હૃદયપ્રદેશ લાગણીઓનું, Emotions નું કેન્દ્ર છે. જો આપણે હૃદયપ્રદેશમાં વધારે ને વધારે ધ્યાન કરીએ, ત્યાં આપણી મનની વૃત્તિને એકાગ્ર બનાવીએ, તો હૃદયપ્રદેશમાં જે લાગણીઓ, ઉર્મિઓ, સંવેદનશીલતા છે તે વધારે પ્રમાણમાં વિકસિત બને. યૌગિક જીવનમાં યોગી કે તપસ્વીએ પોતાની લાગણીઓને અસાધારણ બનાવવાની આવશ્યકતા નથી પરંતુ સંયમિત કે નિયંત્રિત

કરવાની આવશ્યકતા છે. એટલા માટે હું પોતે એવું માનું છું કે યોગમાર્ગમાં આગળ વધનાર સાધકે પોતાના હૃદયપ્રદેશમાં કેન્દ્રિકરણ ના કરવું જોઈએ. એનાથી સંયમને બદલે અસંયમ થઈ શકે. લાગણીઓ અને ઉર્મિઓનો અતિરેક થઈ શકે. એનાથી ઉલટું, બંને ભ્રમરની મધ્યનો પ્રદેશ એ વિચારોનો પ્રદેશ છે, ચિંતન મનનનો પ્રદેશ છે. મન ત્યાં આવેલું છે. ત્યાં આપણે જો વધુ ને વધુ ધ્યાન કરીએ કે ચિત્તવૃત્તિનું કેન્દ્રિકરણ કે એકાગ્રીકરણ કરીએ તો એના પરિણામે આપણી ચિંતનશક્તિ વધશે, આપણી સ્મરણશક્તિ વધશે અને આપણે વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં શાંતિનો અનુભવ કરી શકીશું, નિર્વિકાર દશાનો અનુભવ કરી શકીશું. અને ધીરે ધીરે, મનનું અતિક્રમણ કરીને, મનની પેલે પારના પ્રદેશમાં એટલે કે આત્માના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરી શકીશું. આપણા માટે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો મંગલ માર્ગ મોકળો બની જશે. છતાં પણ એ રુચિનો કે પ્રકૃતિનો સવાલ છે. જે સાધકને હૃદયપ્રદેશમાં ધ્યાન કરવાનું વધારે પસંદ પડતું હોય તે સાધકે હૃદયપ્રદેશમાં ધ્યાન ધરવું. જે સાધકને ભ્રમરની મધ્યના પ્રદેશમાં ધ્યાન કરવાનું અનુકૂળ પડતું હોય તે ત્યાં ધ્યાન કરે. બંને ભ્રમરની મધ્યના પ્રદેશમાં ધ્યાન ધરવાથી સિદ્ધપુરુષના દર્શનનો લાભ થાય છે અને ભૂતભાવિના પડદા ઉઘડી જાય છે, દિવ્યજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. હૃદયપ્રદેશમાં ધ્યાન ધરવાથી તેવો વિશેષ લાભ સહેલાઈથી થતો નથી.

શ્રીમદ્ ભાગવતના ત્રીજા સ્કંધમાં સિદ્ધ્યુરના પુષ્પક્ષેત્રમાં સરસ્વતી નદીના તટપ્રદેશ પર આવેલા બિંદુ સરોવરમાં સ્વનામધન્ય સ્વાનુભૂતિસંપન્ન પરમાત્માના પરમ કૃપાપાત્ર મહર્ષિ કપિલે પોતાની માતા દેવહૂતિને સદ્ગુણ પ્રદાન કર્યો. માતા દેવહૂતિને સહજ રીતે ધ્યાનની પદ્ધતિ જાણવાની ઈચ્છા થઈ એટલે મહર્ષિ કપિલે એમને નિર્ગુણ જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો.

ભગવાનું નિર્ગુણ ધ્યાન કઈ રીતે થઈ શકે ? શાંતિપૂર્વક આસન પર બેસવું. કોઈ પણ પ્રકારના વિચાર કરવા નહીં. જે પણ વિચાર આવે તેને શાંત કરવાનો અભ્યાસ આચરવો. નિર્વિચાર, વિચારરહિત દશામાં મનને ડૂબાડી દેવું. મહર્ષિ કપિલે માતા દેવહૂતિને આ પ્રકારનો ઉપદેશ પ્રદાન કર્યો. પણ પછી તરત જ સમજાયું કે માતા દેવહૂતિ આ પ્રકારના ધ્યાનની પ્રકૃતિવાળી નથી. એને નિર્વિચાર કે નિર્ગુણ ધ્યાન અનુકૂળ આવે તેમ નથી. એટલે મહર્ષિ કપિલે માતા દેવહૂતિને ભગવાનનું સાકાર ધ્યાન કરવાનો સંદેશો પૂરો પાડ્યો. ભગવાન કપિલે કહ્યું કે ભગવાનનું સ્વરૂપ ચતુર્ભૂજ છે, ચાર હાથવાળું છે, શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મથી સંપન્ન છે. આ પ્રકારની કલ્પના કે ભાવના કરીને એ સ્વરૂપને હૃદયમાં ધારણ કરવું અને પોતાના મનને ત્યાં એકાગ્ર કે કેન્દ્રિત કરવું. માતા દેવહૂતિએ સંસારના સમસ્ત પ્રકારના ભોગોપભોગનો અનુભવ કર્યો હતો અને તે છતાં તેને શાંતિની પ્રાપ્તિ થઈ નહોતી.

અત્યારે આપણા દેશમાં અને પશ્ચિમના દેશોમાં મનુષ્યોનો એક એવો વિશાળ વર્ગ છે જેમણે ભૌતિક અથવા સાંસારિક સુખસમૃદ્ધિનો અનુભવ કર્યો છતાં પણ જેના અંતરાત્માઓ અશાંત હોય, જેમને અંદરની શાંતિ ના સાંપડી હોય. તેઓ શોધે છે કે શાંતિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય.

બાહ્ય રીતે જોતાં આપણે સર્વપ્રકારની સાધનસામગ્રીથી સંપન્ન છીએ. સર્વપ્રકારના સુખોપભોગના સાધનો આપણી પાસે છે, લક્ષ્મીની રેલમછેલ છે, વૈભવ અને ઐશ્વર્યનો અંત નથી, સૌંદર્ય અને યૌવન પણ પૂરજોશમાં છે. એને લીધે આપણે એકપ્રકારે છાકટા બનીને સંસારના વિષયોનો ઉપભોગ કર્યા કરીએ છીએ.

તે છતાં જીવનમાં જે પ્રકારની સ્થિરતા, સંવાદિતા અને શાંતિ હોવી જોઈએ એનો અભાવ છે. તો તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે શું કરવું જોઈએ ? આજે મોટા ભાગના વિચારશીલ માણસોના મનમાં આ પ્રશ્ન પેદા થયેલો છે. આપણા દેશમાં જ નહીં પરંતુ બીજા દેશોમાં પણ પેદા થયેલો છે.

એવા માણસોને કહેવામાં આવે છે કે Back to Nature કે Back to Godhead - પરમાત્મા તરફ પાછાં વળો, નિસર્ગ તરફ પાછા વળો. જીવનને જેટલું બને તેટલું સાદુ, સરળ અને શુદ્ધ, માનવતાથી મહેકતું અને પરમાત્માની પ્રેમભક્તિથી પુલકિત અથવા પ્રસન્ન બનાવવાને માટેના પ્રયત્નો કરો. જેમ જેમ પરમાત્મા તરફ આગળ વધતાં ચાલશો, જેમ જેમ પરમાત્માનું ધ્યાન, સ્મરણ-મનન, રટણ કરતાં ચાલશો અને જેમ જેમ મન ઉપર, ઈન્દ્રિયો પર વિચારો, ભાવો, સંકલ્પ-વિકલ્પો, તર્ક-વિતર્કો પર કાબૂ કરવા પ્રયત્ન કરશો તેમ તેમ તમારી ખોવાયેલી શાંતિને તમે પાછી અનુભવી શકશો. જીવનની અંદર સ્થિરતા કે સંવાદિતા તમારે માટે સહજ બની જશે. આ વાત તેમના મનમાં ઉતરી જાય છે. એટલા માટે ઉતરી જાય છે કારણ કે શાંતિ અને સુખસમૃદ્ધિ માટેના બાહ્ય જગતના પ્રયત્નો કરવામાં તેમણે કાંઈ બાકી રાખ્યું નથી. અને છતાં પણ તેમને શાંતિ સાંપડી નથી, સુખ સાંપડ્યું નથી.

સમૃદ્ધિ એક વસ્તુ છે, શાંતિ બીજી જ વસ્તુ છે. બધી જ સમૃદ્ધિ માનવને શાંત કરી શકતી નથી. કેટલીકવાર સમૃદ્ધિથી માનવ અવિવેકી પણ બની જાય, વિપથગામી કે કુમાર્ગગામી પણ બની જાય, દુર્વ્યસનોનો દાસ કે શિકાર બની જાય અને પછી પોતાના જીવન પરનું નિયંત્રણ ખોઈ બેસે. તે મન અને ઈન્દ્રિયોનો દાસ થઈ જાય અને પરિણામે એનું જીવન વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં અશાંત બનતું ચાલે. જો જીવનમાં સમૃદ્ધિ અને વૈભવની સાથે વિવેક કે સદાચાર ન હોય તો માનવ શાંતિની સંપ્રાપ્તિ કરી શકતો નથી. તે દુઃખી બને છે, અશાંતિમાં અટવાય છે અને પ્રસન્નતાથી પુલકિત સફળ જીવન જીવવું જોઈએ એ જીવી શકતો નથી. આમ માનવ સમૃદ્ધિ પામે છતાં શાંતિ પામી શકતો નથી.

કેટલાક માણસો એવા હોય છે જેની પાસે સમૃદ્ધિ ન હોય પણ શાંતિ હોય, સુખ હોય. કારણ કે એમણે પોતાના મનને જીતવાના, મનને સમજાવવાના પ્રયત્નો કરેલાં હોય છે. તેઓ જીવન જીવવાની કળાથી સંપન્ન બનેલા હોય છે. અભાવ હોય છતાં તેમના મનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અસંતોષ હોતો નથી. આવા માનવોને પણ આપણે જોઈએ છીએ.

પશ્ચિમમાં આજે પદાર્થોની ભરમાળ છે. ત્યાં પદાર્થો પ્રચૂર પ્રમાણમાં, in plenty અર્થાત્ વિપુલ પ્રમાણમાં છે. એકે એક માણસ પાસે મોટર છે, રંગીન ટેલિવિઝનો છે, મકાનો છે. આ બધું જ છે છતાં તેમની પાસે શાંતિ નથી. સમૃદ્ધિ છે છતાં શાંતિ નથી. એટલે તેમને કહેવામાં આવે છે કે શાંતિ જ્યાંથી પ્રસાર પામે છે તે પરમાત્મા તરફ તમે ગતિ કરો. જો તમે પરમાત્મા પ્રત્યે અભિમુખ બનો, પરમાત્માની કૃપાને વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં પામવાને માટે કોશિશ કરો, તો તમારા જીવનમાં જે અશાંતિના ઓળા ઉતરેલા છે તે દૂર થઈ શકે. એ વાત એમના મનમાં એટલી બધી ઠસી જાય છે કે એ લોકો ધ્યાન કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે, નામસંકીર્તનમાં રુચિ રાખે છે, આપણાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવા તૈયાર થાય છે. કેમેય કરી જીવનમાં શાંતિ પ્રાપ્ત થાય એને માટે નામજપનો અભ્યાસ કરે છે, જીવનને પવિત્ર અને સંયમી બનાવવાને માટેના

આગ્રહનું સેવન કરે છે. એમને એમ લાગે છે કે આમ કરવાથી થોડી માનસિક અને આત્મિક શાંતિ જીવનમાં પ્રાપ્ત થઈ શકે.

મહાભારતમાં યયાતિ રાજાનું ઉદાહરણ છે. યયાતિએ પોતાના મુખેથી કહ્યું અથવા મહર્ષિ વ્યાસે મહારાજા યયાતિના મુખમાં શબ્દો મુક્યા;

ન કામઃ કામભોગાનામ્ ઉપભોગેન શામ્યતિ ।
હવિષા કૃષ્ણવર્તમેવ ભૂયાત્ एवाभिवर्धते ॥

કામવાસનાનો પ્રચંડ અગ્નિ કામનાઓના ઉપરાઉપરી ઉપભોગથી શમી શકતો નથી. જેવી રીતે અગ્નિની અંદર ઘી હોમવામાં આવે તો અગ્નિ વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં પ્રજ્વલિત બને છે, શાંત થતો નથી એવી જ રીતે માનવની કામનાઓ પણ એના ઉપભોગથી કદી શાંત થતી નથી. એ તો સંયમથી જ શાંત થઈ શકે, અપરિગ્રહથી જ શાંત થઈ શકે, વિવેકપૂર્વકના વૈરાગ્યથી જ શાંત થઈ શકે. યયાતિ રાજાના મુખમાં મહર્ષિ વ્યાસે આ શબ્દો મૂક્યા છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતના ત્રીજા સ્કંધમાં પણ માતા દેવહૂતિ મહર્ષિ કપિલને આ જ વાત કરે છે. દેવહૂતિ કહે છે કે મેં ભોગોને ભોગવવામાં બાકી રાખ્યું નથી. રાજભવનમાં રહીને મેં સર્વ પ્રકારના ભોગો ભોગવ્યા છે. યૌવનાવસ્થા દરમિયાન મારી પાસે સર્વ પ્રકારની સંપત્તિ હતી, સૌંદર્ય હતું, તે વખતે મેં સર્વ પ્રકારના ભોગોને ભોગવ્યા છતાં મારી શાંતિની ભૂખ શમી શકી નહીં. તો જીવનની અંદર શાંતિ પામવાને માટે મારે શું કરવું જોઈએ ? એ જ રીતે મહારાજા ભર્તૃહરિએ પોતાના વૈરાગ્યશતક ગ્રંથમાં લખ્યું કે ભોગાઃ ન ભુક્તા વ્યમેવ ભુક્તા । અર્થાત્ અમે ભોગોને ભોગવી શક્યા નહીં, ભોગો અમને ભોગવી ગયા. અમે તો અતૃપ્ત જ રહ્યા, અશાંત જ રહ્યા. તૃષ્ણા તરુણાયતે, તૃષ્ણા યુવાન બનતી ચાલી પણ અમે નિર્બળ બની ગયા, જીર્ણતા પર પહોંચી ગયા.

આ વાત હજારો વરસ પહેલાંની છે પણ આજે પણ માનવ તે સમસ્યાનો સામનો કરી રહ્યો છે. અને અત્યારે જે ઈલાજ બતાવવામાં આવે છે તે જ ઈલાજ, ઔષધ કે ઉપચાર હજારો વરસો પહેલાં મહાભારત કાળમાં મહર્ષિ વ્યાસે અને શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પણ મહર્ષિ વ્યાસે બતાવ્યો. મહર્ષિ કપિલે પોતાની માતા દેવહૂતિને પણ એ જ સંદેશો પૂરો પાડ્યો કે હે માતા ! ભોગોને ભોગવવાથી કદી શાંતિ સાંપડતી નથી. પરંતુ પરમાત્માની પાસે પહોંચવાથી જ શાંતિ સાંપડે છે. પરમાત્માને ઓળખવા માટેની પ્રવૃત્તિ કરવાથી જ માનવ પોતાના જીવનમાં સંપૂર્ણપણે સુખી અને નિર્ભય બની શકે છે, નિશ્ચિંત થઈ શકે છે. માટે તમે પરમાત્માની સાથે સંબંધ બાંધવાનો પ્રયત્ન કરો. તે માટે પ્રાર્થના, નામજપ, સંકીર્તન, ધ્યાન વગેરેનો આધાર લો. મહર્ષિ કપિલે જાણ્યું કે માતા દેવહૂતિનું મન નિર્ગુણ ધ્યાનમાં નહીં લાગી શકે એટલે એમણે માતા દેવહૂતિને શાંતિ પામવા માટે ભગવાનના સગુણ ધ્યાનનો સંદેશો પૂરો પાડ્યો, ભગવાનના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવાનું કહ્યું.

ભગવાનનું સ્વરૂપ યાદ કરો. એ હૃદયમાં છે એમ કલ્પના કરો. ભગવાનના સ્વરૂપના દર્શન કરતાં કરતાં મન એવું મશગુલ બની જશે, એવું તલ્લીન થઈ જશે કે ધીરે ધીરે દેહભાન પણ ચાલ્યું જશે. તમે ક્યાં બેઠાં છો, કેટલા સમયપર્યંત બેઠા છો તેનું પણ સ્મરણ નહીં રહે. તો આ રીતે મનને ભગવાનના સ્વરૂપને જોવામાં પ્રવૃત્ત કરો. ઘડીમાં ભગવાનના મુખારવિંદનું દર્શન કરો, ઘડીમાં ભગવાનના હૃદયપ્રદેશને જુઓ,

વળી ભગવાનના ચારુ ચરણારવિંદમાં ચિત્તને લગાડો. ભગવાનના સુંદર પોશાકને જુઓ. વળી ભગવાનના મુખારવિંદનું દર્શન કરો. આ રીતે મનને ભગવાનના શ્રીવિગ્રહમાં કેન્દ્રિત કરવાનો પ્રયાસ કરો.

મહર્ષિ કપિલે કહ્યું કે હે માતા ! એમ કરતાં કરતાં તમારું મન એકાગ્ર બની જશે. અને જે રીતે મહર્ષિ કપિલે ઉપદેશ પ્રદાન કર્યો એ રીતે માતા દેવહૂતિએ તૃપ્તિનો અનુભવ કર્યો. એમણે પોતાના સુપુત્ર મહર્ષિ કપિલને કહ્યું કે તમે મને જે ઉપદેશ પ્રદાન કર્યો તેનાથી મારું મન સંતોષ પામ્યું છે, મારી સઘળી શંકાઓ દૂર થઈ ગઈ છે, હું જે શાંતિને શોધું છું તેનો રાજમાર્ગ મને પ્રાપ્ત થઈ ગયો હોય એવું લાગે છે.

પછી માતા દેવહૂતિએ મહર્ષિ કપિલના દેખતાં જ પદ્માસન વાળ્યું અને સરસ્વતી નદીના તટપ્રદેશ પર ભગવાન વિષ્ણુના સ્વરૂપમાં ધ્યાન કરવાનો આરંભ કર્યો. એમનું શરીર અતિશય કૃશ થઈ ગયું હતું. એમણે પોતાના હૃદયપ્રદેશમાં ભગવાન વિષ્ણુની ભાવના કરી, એ સ્વરૂપમાં પોતાના મનને સ્થિર કરવા માંડ્યું અને એમ કરતાં કરતાં, શ્રીમદ્ ભાગવતના ત્રીજા સ્કંધમાં કહેવામાં આવ્યું કે, માતા દેવહૂતિને ખ્યાલ પણ રહ્યો નહીં કે કેટલો કાળ વીતી ગયો. ધ્યાનમાં મન એટલું બધું ડૂબી ગયું કે દિવસ કે રાતનો પણ ખ્યાલ રહ્યો નહીં. ભગવાનની અંદર જાણે મન વિહાર કરવા લાગ્યું. માતા દેવહૂતિને જીવનની ધન્યતાનો અનુભવ થયો. એ અવસ્થામાં કાળાંતરે માતા દેવહૂતિનું શરીર શાંત થઈ ગયું.

દરેકનું શરીર શાંત તો થવાનું જ છે. કાળનો એ નિયમ છે. પણ કેટલાકનાં શરીર શાંતિથી શાંત થાય છે તો કેટલાકના અશાંતિથી. જે સાધના કરે તેનું શરીર શાંતિથી છૂટે છે. તે પહેલેથી કહી પણ શકે કે આ રીતે મારું શરીર શાંત થવાનું છે અને એ રીતે જ એનું શરીર શાંત થાય.

મને પ્રસંગ યાદ આવે છે. હિમાલયમાં અમે જ્યાં નિવાસ કરીએ તે મસૂરી નગરીમાં એક ઘણાં સારા સેવકભાઈ રહેતાં હતા. તેઓ મકાનોના એજન્ટ હતા. તે કોઈ દિવસ મારા પ્રવચનોમાં આવી શકતા નહોતા. કોઈવાર સાંજના સમયે હું બહાર નીકળ્યો હોઉં તો મને રસ્તા પર જોઈને પોતાની ઓફિસમાંથી બહાર આવે, પગે લાગે અને કહે થોડીવાર ઓફિસમાં આવો. કોઈકવાર હું જતો પણ ખરો.

મને કહે મારાથી તમારા પ્રવચનમાં અવાનું નથી. એ જ સમયે મારે ઓફિસમાં ઘણું કામ હોય છે. એ પણ સેવાનું જ કામ છે એથી હું છોડી શકતો નથી.

હું કહું, આવવાની આવશ્યકતા નથી. તમને જ્યારે અનુકૂળતા લાગે ત્યારે આવજો. કારણ કે આવવાનું મારે માટે નથી પણ તમારે માટે છે. તમે આવશો તો તમારે માટે જ આવશો. તમને એનાથી કાંઈ જ્ઞાન મળશે, કાંઈક માર્ગ મળશે, તમારી શંકાનું સમાધાન થશે, તમને શાંતિ સાંપડશે. તમને જ લાભ થશે. તમારે કાંઈ મારે માટે આવવાનું નથી.

કોઈકવાર રવિવારની રજા હોય ત્યારે તે ભાઈ આવતા અને પ્રવચનમાં બેસતાં. તેઓ પવિત્ર જીવન જીવતાં, કોઈનું કાંઈ બગાડતા નહોતા. કોઈનું બૂરું બોલવું નહીં ને બૂરું કરવું નહીં - આ બે મંત્ર એમણે જીવનમાં ધારણ કરેલા. બને તો સારું કરવું પણ કોઈનું બૂરું કરવું નહીં. તેઓ કાંઈ રોજ ઘરે ધ્યાન ધરતાં નહીં પણ સંધ્યાવંદન કરતાં. બીજાની સેવા કરવાનું એમનું વ્રત હતું. એમનું મસૂરીમાં ઘણું માન હતું.,

એકવાર એવું બન્યું કે એમને જોરદાર હાર્ટએટેક આવ્યો. ડોક્ટરોએ કહ્યું કે ત્રણ મહિના સુધી ઘરની બહાર નહીં નીકળવાનું, પથારીમાં જ સૂઈ રહેવાનું. ઘરમાં ચાલવાનું પણ નહીં. એથી આખો વખત ઘરમાં પથારીમાં આ ભાઈ સૂઈ રહેતા. એમ કરતાં કરતાં થોડા દિવસ વીતી ગયા.

એક દિવસ તેમણે પોતાની ધર્મપત્નીને કહ્યું કે આપણા છોકરાંઓ દહેરાદૂન શહેરમાં રહે છે તેમને બોલાવો અને આપણી છોકરીઓ જેમના પંજાબમાં લગ્ન થયા છે તેમને પણ વહેલી તકે બોલાવો.

ધર્મપત્નીએ કહ્યું, શું કામ છે ? તેમને નકામું બોલાવીને શું કરવું છે ? તમે તો હાર્ટ એટેકના દર્દી છો. ઘરમાં આરામ કરો. થોડા વખત પછી બેઠા થશો, ફરતાં થશો. કોઈને બોલાવાથી શું ફાયદો ?

એ ભાઈએ કહ્યું, હું હવે સાત જ દિવસ છું, વધારે નથી. સાત દિવસ પછી મારું શરીર શાંત થઈ જવાનું.

તેમના ધર્મપત્નીના માનવામાં એ ન આવ્યું. પરંતુ ભાઈના ઘણાં આગ્રહને લીધે એમના પુત્ર અને પુત્રીઓને બહારગામથી બોલાવ્યા. પછી એ ભાઈએ કહ્યું કે મારી એક ઈચ્છા એવી છે કે હું મરી જાઉં એ પહેલાં યોગેશ્વરજીના દર્શન કરું તો સારું. તો તમે યોગેશ્વરજી જ્યાં રહે છે તે ગાંધીનિવાસ સોસાયટીમાં જઈ એમને કહો કે આપણે ત્યાં આવે. મારાથી તો ચાલી શકાતું નથી. એ અહીં આવી દર્શન આપી જાય તો સારું. હું હવે અહીં બહુ રહેવાનો નથી.

એમના ધર્મપત્નીએ કહ્યું, એટલા જલદી કાંઈ થોડા જવાના છો. તમને કાંઈ સપનું આવ્યું હોય તો પણ બધા સપના કાંઈ સાચા થોડાં પડે છે ! યોગેશ્વરજીને કષ્ટ આપવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી. એમને કહેવડાવવાની પણ જરૂર નથી.

પેલા ભાઈએ કહ્યું, મને સ્વપ્ન નથી આવ્યું. મને આવું અંતરથી સૂઝે છે કે હું હવે રહેવાનો નથી. માટે મારી ઈચ્છા પૂરી કરો.

એમના કુટુંબીજનોએ એમની બીજી ઈચ્છા પૂરી કરી પણ મને સમાચાર ન આપ્યા.

જ્યારે એમના મરણને આડે બે-ત્રણ દિવસ રહ્યાં ત્યારે એમણે પોતાના છોકરાને કોને કેટલા રૂપિયા આપવાના છે, કોની પાસેથી કેટલા લેવાના છે, કેટલા રૂપિયા ક્યાં અને કેવી રીતે મૂકેલા છે, એ બધું કહી દીધું. એમના ધર્મપત્નીને માટે જે કાંઈ વ્યવસ્થા કરવાની હતી તે પણ કરી દીધી. પાછું કહ્યું, યોગેશ્વરજીને બોલાવો. મને એમના દર્શન કરવાની ખાસ ઈચ્છા છે. પણ કોઈએ મારી પાસે આવીને એમનો સંદેશો પહોંચાડ્યો નહીં.

એમ કરતાં એમના કહ્યા પ્રમાણે સાતમો દિવસ આવ્યો. સાંજનો સમય થયો એટલે એમણે પોતાની પત્ની અને પુત્રોને કહ્યું કે મને જરાક ટેકો આપીને બેઠો કરો. મારે બેઠા થવું છે. પાછળ ઓશીકા વગેરે રાખો જેથી હું પડી ન જાઉં. હું અશક્ત છું એટલે મારી મેળે નહીં બેસી શકું. એથી તેમના ધર્મપત્ની અને પુત્રોએ ઓશીકાના ટેકાથી અને પોતાના ટેકાથી એમને બેઠા કર્યાં. બેસાડેલા રાખ્યા.

પછી ભાઈએ કહ્યું કે ગીતામાં કહ્યું છે કે અંતકાળે શરીર છૂટવાનું હોય ત્યારે ઓમકારનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવે તો પરમગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે એટલે હવે હું ઓમકારનો ઉચ્ચાર કરું છું. મને ભગવાન કૃષ્ણની વાણીમાં વિશ્વાસ છે. મારે હવે બીજા કોઈને કાંઈ કહેવાનું નથી. જે કાંઈ કહેવાનું હતું તે મેં કહી દીધું.

એક યોગેશ્વરજીના દર્શન ન થયા એટલી મારી ઈચ્છા અધૂરી રહી ગઈ. વાંધો નહીં. હવે હું વધારે જીવવાનો નથી. હું હવે ઓમકારનો ઉચ્ચાર કરું છું.

ત્યાં સુધી તો બધાને એમ જ લાગ્યું કે આમ તે કાંઈ મરાતું હશે. હમણાં થાકશે એટલે વળી લાંબા થઈને સૂઈ જશે.

પેલા ભાઈએ લગભગ પાંચ વાર ઓમકારનો ઉચ્ચાર કર્યો અને તે જ વખતે તેમનો આત્મા શરીરને છોડીને બહાર નીકળી ગયો. શરીર જડ થઈ ગયું, નિષ્ક્રિય, નિષ્પ્રાણ થઈ ગયું. બધાએ જોયું તો ખરેખર મૃત્યુ થયેલું.

પછી બધી વિધિ કરવામાં આવી. મને સમાચાર મોકલવામાં આવ્યા કે આમનું મરણ થયું. એમને તમારા દર્શનની બહુ ઈચ્છા હતી. અમે બીજે દિવસે એમને ઘેર ગયા ત્યારે એમને સ્મશાનમાં લઈ ગયેલા અને અગ્નિદાહની ક્રિયા પૂરી પણ થઈ ગયેલી. પણ ઘરવાળાઓને અફસોસ રહી ગયો કે એમની બધી ઈચ્છા પૂરી કરી પણ યોગેશ્વરજીના દર્શનની એક ઈચ્છા આપણે પૂરી કરી શક્યા નહીં. એમના મનમાં કાયમનો એક વસવસો રહી ગયો.

જેમનું મરણ થયું એ ભાઈ કાંઈ નિયમિત રીતે ધ્યાન કરતાં નહોતા, નિયમિત રીતે જપ કે સંકીર્તનના કાર્યક્રમમાં પણ રસ લેતાં નહોતા, એટલા અધ્યાત્મના અનુરાગી પણ નહોતા, પ્રવચનોમાં પણ આવતાં નહોતા. છતાં પણ એમનું મરણ આટલી બધી સરસ રીતે થયું. આ હમણાંની જ વાત છે. લગભગ આઠેક વરસ થયાં. એમને અગાઉથી સુઝી ગયેલું અને સુઝ્યા પછી શાંતિપૂર્વક બધી વ્યવસ્થા કરીને એમણે આ સંસારની વિદાય લીધી. શાંતિથી ઓમકારનો ઉચ્ચાર કરતાં કરતાં એમણે પોતાના શરીરનો પરિત્યાગ કર્યો.

તો આ માણસના હાથની વાત છે. એ જેવી તૈયારી કરે તે રીતે અંતકાળે જાય. જવાનું તો ચોક્કસ જ છે. માતા દેવહૂતિએ મહર્ષિ કપિલના સદુપદેશને અનુસરીને ભગવાનના દિવ્ય સ્વરૂપની અંદર મનને કેન્દ્રિત કર્યું. અને ભગવાનના દિવ્ય મંત્રના જપ કરતાં કરતાં શરીર છોડ્યું. એમની સદ્ગતિ થઈ. મહર્ષિ કપિલને ઘણી શાંતિ સાંપડી.

તો આ રીતે મોટાભાગના સાધકો સગુણ ધ્યાન કરીને આગળ વધી શકે છે, નામજપનો આધાર લઈ શકે. ધ્યાન પણ બે રીતે થાય, એક તો જપ વગર અને બીજું જપ સાથે. જપ સાથેનું ધ્યાન વધારે ભાગના સાધકોને અનુકૂળ પડે છે કારણ કે પોતાના મનને એકાગ્ર કરવાને માટે મોટા ભાગના માનવોને કોઈ આલંબન જોઈએ. આધાર વગર મનને એકાગ્ર કઈ રીતે કરે ? કાં તો આત્મવિચારનો આધાર લે, કાં તો ભગવાન કોઈ દિવ્ય અલૌકિક સ્વરૂપનો આધાર લે, કાં તો પોતાના સદ્ગુણના દિવ્ય સ્વરૂપમાં મનને જોડે અથવા તો નામજપ કે મંત્રનો આધાર લે અને પોતાના મનને એકાગ્ર કરે.

ધ્યાન તન્મયતાની અવસ્થા છે. એકાગ્રતાની પરિસીમા કે પરાકાષ્ટાની અવસ્થા છે. મહર્ષિ પતંજલિ પોતાના યોગદર્શનમાં ધ્યાનની વ્યાખ્યા આ રીતે આપે છે તન્ન પ્રત્યયૈકતાનતા ધ્યાનમ્ । આપણે જેનું ધ્યાન કરતા હોઈએ તે ધ્યેય પદાર્થમાં એકાગ્રતા, તન્મયતા, તલ્લીનતા કે એકતાનતા - તેનું નામ ધ્યાન.

જેવી રીતે વાડકીમાં ઘી કે તેલ ગરમ કરીને મુક્યું હોય અને એની ધારા કરીએ તો જે રીતે અસ્ખલિત ધારા નીચે પડે તે રીતે, તૈલધારાવત્, પરમાત્માના સ્મરણ મનન અને ધ્યાનમાં આપણું મન જોડાઈ જાય અને એકદમ એકાગ્રતાનો અનુભવ કરે ત્યારે ધ્યાન થયું એમ ગણાય. ધ્યાન એટલે મનની વિક્ષેપરહિતની અવસ્થા. મન બહારના અને અંદરના વિક્ષેપો કે અંતરાયોમાંથી મુક્તિ મેળવીને ધ્યેય પદાર્થની અંદર લાગેલું જ રહે. અડધો કે એક કલાક ધ્યાન કરીએ તો તેટલા સમયપર્યંત આપણું મન ધ્યેય પદાર્થમાં તલ્લીન બની જાય. બીજું બહારનું કંઈ યાદ જ ન આવે, બીજા કોઈ પદાર્થનું સ્મરણ જ ન થાય, કોઈ પણ પ્રકારનો વિક્ષેપ ઉભો ન થાય, શરીરનું ભાન જાણે ચાલ્યું ગયું હોય એમ લાગે, ત્યારે ધ્યાન પરિપક્વાવસ્થા પર પહોંચ્યું તેમ ગણાય છે. મહર્ષિ પતંજલિ તેને એકતાનતા કહે છે.

ઘણાં માણસો કહે છે કે કુંડલિની શક્તિ જગાડવા શું કરવું જોઈએ ? એ પણ કેટલાક સાધકોએ ઉભી કરેલી એક ખોટી ચિંતા છે. કુંડલિની શબ્દપ્રયોગ રાજયોગના કોઈ પુસ્તકમાં નથી આવતો, પાતંજલ યોગદર્શનમાં પણ કોઈ ઠેકાણે આવતો નથી. એ શબ્દપ્રયોગ કેવળ હઠયોગના મુખ્ય જુના પુસ્તકો - હઠયોગપ્રદિપીકા, ઘરેડસંહિતામાં આવે છે. હઠયોગનું થોડુંક વર્ણન યોગવાશિષ્ઠમાં અને શિવપુરાણમાં કરવામાં આવ્યું. એમાં કુંડલિની શબ્દપ્રયોગ આવે છે, બીજે ક્યાંય આવતો નથી.

અમે સાધકોને કહીએ છીએ કે તમે પરમાત્માને પામવા માગો છો, પરમાત્માને ઓળખવા ધ્યાન ધરો છો તો કુંડલિનીની ચિંતા ન કરો, પરમાત્માની જ ચિંતા કરો. જેમ જેમ તમે પરમાત્માનું ચિંતન કરતાં જશો, એમાં ચિત્તવૃત્તિને વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં પરોવતાં જશો, તેમ તેમ કુંડલિની શક્તિ એની મેળે જ પેદા થઈ જશે, પ્રબળ બની જશે, જાગી જશે. તમારે એની સ્વતંત્ર ચિંતા કરવાની આવશ્યકતા નથી. તમે કેવળ ભગવાનની જ ચિંતા કરો. ભગવાનને જ મેળવો. એ પછી આખું શરીર ઝંકૃત બની જશે, પ્રાણ ઝંકૃત થઈ જશે, મન નવું થઈ જશે, શક્તિથી સંપન્ન થઈ જશે. ચિંતા કેવળ પ્રભુમાં મનને એકાગ્ર કરવાની ને જીવનને બને તેટલું પવિત્ર કરવાની કરો.

જીવન સદાચારથી સંપન્ન બને, દૈવી સંપત્તિથી સંપન્ન બને, માનવીય ગુણોથી સંપન્ન બને એને માટે આપણે પ્રયત્નો કરવાના છે. આપણે યોગ કે ભક્તિનો અભ્યાસ કરીશું, જ્ઞાનના ગ્રંથો વાંચીશું પણ આદર્શ મનુષ્ય બનવાની કોશિશ નહીં કરીએ તો આપણને શાંતિ નહીં સાંપડે. અને આપણે જ્યાં રહેતા હોઈશું તે ઘર ને સમાજને પણ આપણી દ્વારા શાંતિ નહીં સાંપડી શકે. એથી જેમ જ્ઞાન-ભક્તિ-યોગનો અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા છે તેમ મનુષ્ય થવાના પ્રયત્નો કરવાની પણ મોટી આવશ્યકતા છે.

આઝાદી પછી આપણે ત્યાં મોટા મોટાં કારખાનાં થતા જાય છે. એની આવશ્યકતા હતી એટલે આપણે એવી યોજનાઓ બનાવી પરંતુ ગામડાંઓને સમૃદ્ધ કરવાની કોઈ યોજના બનાવી નહીં. એટલે ગામડાંઓ તૂટતાં ગયાં અને શહેરો વિકાસ પામતાં ગયા. મોટા ઉદ્યોગો વિકસતા ગયા પણ નાના ઉદ્યોગો, Cottage Industries, જેનાંથી ગામડાંઓ ભાંગે નહીં પણ પગભર બને અને ગામડાંમાં રહેનારી પ્રજાને રોજીરોટી મળી શકે, તે તરફ આપણે ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું નહીં. મોટા ઉદ્યોગો છે તે સારી વાત છે. મોટી નહેરોના નિર્માણ થાય છે. એમાં વરસો લાગી જાય છે. આપણે એની યોજનાઓ કરીએ છીએ પણ મનુષ્ય બનવાની કોઈ યોજના ઘડતા નથી.

મનુષ્યના ચારિત્ર્યના ઘડતરની યોજના, મનુષ્યની અંદર માનવતા વિકસે તેવી કોઈ યોજના ચાલતી જ નથી. પહેલાં દેશના નેતાઓની પ્રજા પર એવી અસર પડતી કે પ્રજા માનવતાની પ્રેરણા પામતી, સેવા, પ્રેમ, ત્યાગ, અપરિગ્રહ, સાદગી, સંયમ તરફ આગળ વધતી. ગાંધીજી જેવા, રાજેન્દ્રબાબુ જેવા, રાજગોપાલાચાર્ય જેવા, ડૉ. રાધાકૃષ્ણન જેવા, લાલબહાદુર શાસ્ત્રી જેવા, વલ્લભભાઈ પટેલ જેવા રાષ્ટ્રને માટે સમર્પિત નેતાઓને પ્રજા જોતી તો તેમને પ્રેરણા પ્રાપ્ત થતી. પ્રજાને લાગતું કે તેઓ સેવાને મહત્વ આપનારા, પોતાના વ્યક્તિગત સુખને નહીં ચાહનારા નેતાઓ છે, સત્તાના શોખીન નેતાઓ નથી. એટલે પ્રજાને પ્રેરણા મળતી કે આપણે પણ આવી રીતે ચાલવું જોઈએ.

પ્રજાને પ્રેરણા ક્યાંથી મળે છે ? એક તો રાજકીય નેતાઓ પાસેથી. બીજી, વિશ્વવિદ્યાલયોમાં અધ્યાપકો કે શિક્ષકો પાસેથી. મોટાભાગના વિદ્યાર્થીઓ તેમનું જીવન જોઈને તેની નકલ કરવાની કોશિશ કરે છે. ત્રીજી પ્રેરણા ધર્માચાર્યો પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે. એમના જીવનને આપણે આદર્શ માનીએ, એમના જીવનમાંથી ઉપયોગી સંદેશાઓને ગ્રહણ કરવાને માટે આપણે તત્પર બનીએ છીએ. ચોથી પ્રેરણા Literature કે સાહિત્યમાંથી મળે છે. પાંચમી પ્રેરણા વર્તમાનપત્રો, રેડિયો જેવા સાધનોમાંથી મળે છે. પ્રજાને આ રીતે જુદી જુદી જગ્યાએથી પ્રેરણાની પ્રાપ્તિ થાય છે. જો આ બધા જ સ્ત્રોતો આદર્શ હોય, માનવતાથી મહેકતા હોય તો પ્રજા પણ ઉત્તમ પ્રકારની પ્રેરણાને પામી આગળ વધે છે. આજે એ પ્રેરણાના ઝરણાંઓ સૂકાઈ ગયેલા દેખાય છે. એટલે આમ પ્રજાને આદર્શ જીવનની જે પ્રેરણા મળવી જોઈએ તે તેટલા પ્રમાણમાં મળતી નથી.

એનો ઉપાય શું ? ઉપાય એક જ છે. રાષ્ટ્રપ્રેમ ને માનવતાથી મહેકતા હોય, જે પોતાને માટે કાંઈ ચાહતા ન હોય પણ બીજાને માટે જીવવા, બીજાને માટે સમર્પિત થવા, બીજાના સુખ અને શાંતિને પ્રાધાન્ય પ્રદાન કરતા હોય એવા સચ્ચરિત્ર મનુષ્યોને પ્રજાજીવનના, સમાજજીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં અગ્રસ્થાન આપવું જોઈએ. એમને પુરસ્કૃત કરવા જોઈએ. તો પ્રજાને પ્રેરણા મળે અને પ્રજા બેઠી થઈ શકે. દેશ પણ બેઠો થઈ શકે, શક્તિશાળી થઈ શકે. એ દિશામાં કાર્ય કરવાની આવશ્યકતા છે.

એક બાજુ જપ-ધ્યાન-સ્વાધ્યાય-સાધના કરવી કે જેથી અંદરની શાંતિ પ્રાપ્ત થાય અને બીજી બાજુ જીવનને માનવતાથી મંડિત કરવું, જીવનમાં સેવાનો મંત્ર ધારણ કરવો, બીજાને ઉપયોગી થવાને માટે તત્પર બનવું. જો આવી રીતે આપણે આગળ ચાલીએ તો આપણું જીવન સુખશાંતિથી સંપન્ન બની જાય. જીવનમાં કોઈ પ્રકારનો વિસંવાદ નહીં રહે, સંવાદની વીણાનું વાદન થઈ જાય.

નામજપ કરતાં, સંકીર્તન કરતાં, પ્રાર્થના કરતાં ધ્યાન ધરો. આત્મવિચારનો આધાર લઈ ધ્યાન કરો. એમ કરતાં મન ને ઈન્દ્રિયો પર કાબૂ કરી શકશો, હૃદય નિર્મળ બનાવી શકશો. એમ થતાં જીવનમાં શાંતિની સ્થાપના થશે, જીવન સંવાદિતાથી સંપન્ન અને સુખમય બનતું જશે. પછી બહારના પ્રલોભનો પ્રભાવિત નહીં કરી શકે. કોઈ પણ પ્રકારનો નાનો કે મોટો ભય સાધકને ભયભીત નહીં બનાવી શકે. એ નિર્ભય બની પોતાના ધ્યેયની દિશામાં આગળ ચાલશે અને સંસારમાં રહી, જુદી જુદી જાતની પ્રવૃત્તિઓ કરવા છતાં કમળની પેઠે નિર્લિપ્ત-અસંગ અને અનાસક્ત બનશે.

ભગવાન એવા યોગની વાત કરી રહ્યા છે. જે આવી રીતે ધ્યાનયોગનો અભ્યાસ કરે છે, પોતાના મનને નિર્મળ બનાવીને અંદર ઉતારે છે, વ્યવહારને વિશુદ્ધ કરવાનો આગ્રહ રાખે છે તે પોતાની ખોવાયેલી શાંતિને સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

સમં કાયશિરોગ્રીવં ધારયન્નચલં સ્થિરઃ ।
 સમ્પ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રં સ્વં દિશશ્વાનવલોકયન્ ॥૬-૧૩॥
 પ્રશાન્તાત્મા વિગતભીર્બ્રહ્મચારિવ્રતે સ્થિતઃ ।
 મનઃ સંયમ્ય મચ્ચિત્તો યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥૬-૧૪॥

ભગવાનની વાતો, અર્જુનને ઘણી સુંદર લાગે છે તેથી અર્જુન વચમાં બોલતો જ નથી. અર્જુનની બધીય શંકાઓનું ધીરે ધીરે સમાધાન થતું ચાલે છે. આત્મસંયમયોગનો સંદેશો સાંભળવામાં અર્જુન તલ્લીન બની ગયો છે. એને થાય છે કે ભગવાન બોલ્યા જ કરે તો સારું. આવા સદ્ગુરુ પ્રભુની કૃપાથી જ પ્રાપ્ત થાય. ભગવાન અર્જુનના ઘરનાં બારણાં ખખડાવતા સામે ચાલીને કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમેદાનમાં આવ્યા..

માનવનું જ્યારે સદ્ભાગ્ય હોય ત્યારે ગુરુ સામે ચાલીને આવે અને એવા સામે ચાલીને આવેલા ગુરુને ઓળખી શકાય, તેમનો લાભ મેળવી શકાય, તેમની પાસેથી આદેશ પ્રાપ્ત કરી શકાય અને તેમના બતાવેલા માર્ગ પ્રમાણે ચાલી શકાય. તેમ ચાલવાથી આત્માનું કલ્યાણ થાય છે. અર્જુન એટલા માટે સાંભળી રહ્યો છે કારણ કે એને એમ લાગે છે કે ભગવાનની વાણીને જીવનમાં ઉતારીએ તો જીવનની કાયાપલટ થઈ શકે. કલ્યાણ થઈ શકે.

આવતીકાલે વધુ ચર્ચા કરીશું.

શાંતિપાઠ :

ૐ શાંતિઃ ૐ શાંતિઃ ૐ શાંતિઃ ॥

* * * * *

પ્રવચન પુષ્પ : ૧૩

સ્વલ્પ સંતોષ સાધકને માટે દુશ્મનની ગરજ સારે છે. તેથી સાધકે હંમેશા વિચારતા રહેવું જોઈએ કે હજું કાંઈ વિકાસ બાકી છે ? હજું કાંઈ પ્રાપ્તિ કરવાની બાકી છે ? વિકાસની દૃષ્ટિએ આગળ વધી શકાતું હોય તો સાધના કરતાં જ રહેવું જોઈએ. એમાં પ્રમાદ ન હોવો જોઈએ.

- શ્રી યોગેશ્વરજી

પ્રવચન પુષ્પ : ૧૩

આત્મસંયમ યોગનું વર્ણન કરતી વખતે ભગવાને

યુઝન્નેવં સદાત્માનં યોગી નિયતમાનસઃ ।
શાન્તિં નિર્વાણપરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥૬-૧૫॥

એ શ્લોકમાં સદા આત્માનં શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો. સદા શબ્દનો પ્રયોગ કરી ભગવાન સૂચવે છે કે સાધકે આત્માનું અનુસંધાન સાધવા માટે જપ કરીને અથવા જપ સિવાય ધ્યાનની સાધનાનો આધાર લેવો. પોતાના મનને સ્થિર-એકાગ્ર કરવાને માટે કોશિશ કરવી. પરંતુ એ કોશિશ કોઈ એક દિવસ કરવાને બદલે હંમેશા ચાલુ રહેવી જોઈએ. સાધનાત્મક અભ્યાસ એક દિવસ પૂરતો મર્યાદિત રહેવાને બદલે હંમેશાને માટે થવો જોઈએ.

શરૂઆતમાં સાધક પોતાની વ્યક્તિગત આત્મશાંતિને માટે, આત્મસિદ્ધિની પ્રાપ્તિ માટે, આત્માના અનુસંધાન કે સાક્ષાત્કાર માટે સાધનાનો આધાર લે છે. પણ પછી જ્યારે આત્મશાંતિ સુલભ થઈ જાય, આત્મસાક્ષાત્કાર સહજ થઈ જાય, સિદ્ધ થઈ જાય. સાધકને માનસિક અને આત્મિક શાંતિની સ્વાનુભૂતિ થઈ જાય એ પછી પણ સાધના ચાલુ રહેવી જોઈએ. એ પછી પણ ધ્યાનમાં બેસવાનું, નામજપ કરવાનું કાર્ય ચાલુ જ રહેવું જોઈએ. આપણે સંસારમાં જોઈએ કે બિઝનેસમાં સારી પેઠે કમાયા પછી પણ વ્યક્તિ પોતાનું કાર્ય ચાલુ રાખે છે. આપણે પૂછીએ કે હજી પણ કામ કેમ ચાલુ રાખો છો ? તો જવાબ મળે કે બીજું શું કરીએ ? ઘેર બેસીએ તો સમય જતો નથી, મન લાગતું નથી. નાનપણથી જ દુકાને બેસવાની અને ધંધો કરવાની ટેવ પડી છે, સ્વભાવ બની ગયો છે. એવી જ રીતે સાધના સ્વભાવ બની જવી જોઈએ.

આરંભમાં સાધક જ્યારે સાધકાવસ્થા હોય ત્યારે પરમાત્માની કૃપાની પ્રાપ્તિને માટે સાધના કરે પરંતુ જ્યારે સાધકાવસ્થાને અતિક્રમીને, પરમાત્માની પરમકૃપાને પામીને તે સિદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશે એ પછી પણ સાધના તો ચાલુ જ રહે છે. હા, સાધનાનું ધ્યેય બદલાઈ જાય છે. આરંભમાં સાધનાનું ધ્યેય પરમાત્માના સાક્ષાત્કારનું હોય તો તે પામ્યા પછી સાધના સ્વભાવ થઈ જવાથી, સ્વાભાવિક પ્રક્રિયા બની જવાથી વિશ્વકલ્યાણ, વિશ્વશાંતિ કે બીજાની શાંતિને માટે કરવામાં આવે છે. આ રીતે સાધનાનો હેતુ બદલાઈ જાય છે, પણ સાધના તો એવી ને એવી જ રહે છે. જો સાધક સાધનાનો આધાર ન લે તો પછી બીજું કરે શું ? જીવનની જે ક્ષણો શેષ છે તેનો સાધકે સદુપયોગ કરવાનો છે. સાધક પોતાના મનને પરમાત્માના ચિંતનમનનની પ્રક્રિયા સિવાય બીજે ક્યાંય લઈ જઈ શકતો નથી. એવો એનો સ્વભાવ બની જાય છે. એથી એના મન-વચન-શરીર-ઈન્દ્રિયોથી આપોઆપ સાધના ચાલ્યા કરે છે.

આપણે સરિતાને જોઈએ છીએ. સરિતા અભિસરણ કરતી કરતી સમુદ્રની દિશા તરફ જાય છે ત્યારે સાગરમાં સમાઈ જવું એ એનું લક્ષ્યબિંદુ હોય છે. પણ એ સાગરમાં જઈ સમાય, સાગર અને સરિતા મળે તે પછી પણ સરિતા પોતાના વહનકાર્યને ચાલુ જ રાખે છે. એનું અભિસરણ અટકતું નથી. ઉપનિષદમાં સરિતાને યાદ કરીને કહેવામાં આવ્યું કે યથા નદ્યઃ સ્પંદમાનાઃ સમુદ્રે અસ્તં ગચ્છન્તિ નામરૂપવિહાય તથા વિદ્વાન્ નામરૂપાય વિમુક્તઃ પરાત્પર પરંપુરુષં ઉપયતિ દિવ્યમ્ । ઉપનિષદના ઋષિઓ કહે છે કે નદી સમુદ્રની

દિશા તરફ વહેતી વહેતી અસ્ત પામે છે, મટી જાય છે, પોતાના નામ અને રૂપને ત્યાગી દે છે. સરિતા જ્યારે સમુદ્રમાં મળી જાય ત્યારે તેનું સરિતા તરીકેનું રૂપ રહેતું નથી, તેનું નામ પણ મટી જાય છે. પછી તે સાગર જ થઈ જાય છે. એવું જ સાધકના સંબંધમાં સમજવાનું છે. શરૂઆતમાં સાધક પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર માટે, પરમાત્માના પરમસિંધુ સાથે એકરૂપ થવા માટે, એમાં સમાઈ જવા માટે સાધના કરતો હોય છે. પરંતુ જ્યારે તે એકરૂપ થઈ જાય, સમાઈ જાય, પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર સાધી લે ત્યારે પરમાત્મામય બની જાય છે.

ઉપનિષદ બીજે ઠેકાણે લખે છે કે બ્રહ્મવિદ્ બ્રહ્મ એવ ભવતિ । જે બ્રહ્મવિદ હોય, પરમાત્માને જાણનારો હોય તે પરમાત્મા તુલ્ય બની જાય છે, પરમાત્મામય બની જાય છે. સરિતા જેમ સાગરમય બની જાય, એના અંગપ્રત્યંગની અંદર સાગરની અસર આવી જાય એવી રીતે સાધક પરમાત્મામય બની જાય છે. અને સરિતા સમુદ્રમાં વિલીન થાય તો પણ વહેતી હોય છે, એનું વહન બંધ થતું નથી. સમુદ્રમાં જેટલી ભળી જાય તેટલી સરિતાનું વહેવાનું બંધ થઈ જાય છે પણ સરિતાનો બીજો ભાગ છે તે તો વહેતો જ હોય છે. એ જ રીતે પરમાત્માની કૃપાને પામ્યા પછી પણ સાધકનું જે જીવન શેષ રહે છે તે દરમ્યાન સાધક પરમાત્મા તરફ ગતિ કરે છે, સાધના કરી જીવનની અંદર પરમાત્માના અવનવા અનુભવો કરે છે.

બીજી પણ એક વાત છે. ભગવાન જે 'સદા' શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે એના પરથી એવું લાગે છે કે જે સાધકો સદાને માટે સાધના કરતા નથી, કોઈકવાર પ્રસંગોપાત સાધના કરે, અંગ્રેજીમાં જેને occasionally કહે છે. એક દિવસ જપ કર્યા અને પછી પાંચ દિવસ રજા. આજે માથું દુઃખે છે એથી નથી કરવા, આજે શરીર કામ કરતું નથી તો નથી કરવા, આજે મોડું થઈ ગયું, આજે કોઈ મરી ગયું તો નથી કરવા - એમ આવા પ્રસંગોએ કાચા મનના સાધકો સાધનામાં હડતાલ પાડે, સાધનાપરાયણ નથી બનતા તેમને ભગવાન 'સદા' શબ્દનો પ્રયોગ કરીને સૂચવે છે કે ગમે તેવા અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પ્રસંગો દરમ્યાન પણ સાધકે પોતાની સાધનાત્મક અભ્યાસક્રમની પ્રવૃત્તિને વફાદાર રહેવું જોઈએ, એને કોઈપણ દિવસ છોડવી ન જોઈએ.

સામાન્ય મનુષ્યો ભોજનને છોડતા નથી. કોઈ મરી ગયું અને સ્મશાને જવું પડે તો વહેલા જમીને સ્મશાને જવા તૈયાર થઈ જાય કે પછી સ્મશાનેથી ઘરે આવીને મોડા જમે પણ જમવાનું છોડતા નથી. ઘરમાં કોઈનું લજ્જ હોય તો પણ નાસ્તા આદિનો ક્રમ હોય તેનું પાલન કરે. કોઈકવાર બહાર જવાથી મોડું થઈ જાય તોય ઘરે આવીને એમ ન કહે કે આજે મોડું થઈ ગયું છે એટલે એમનેમ (જમ્યા વગર) સુઈ જાઉં. મોડું થયું તો શું ? ખાવાનું ન બનાવ્યું હોય તો બનાવો. હું તો ખાવાનો. મને ખાધા વગર ઉંઘ નહીં આવે, ખાધા વગર ચેન નહીં પડે, આખી રાત નકામી જશે. એટલે મોડો હોય તો પણ માણસ જમે. જમવું શરીરને માટે આવશ્યક છે એમ સમજીને મોડું થાય તો પણ માણસ ભોજનનો આધાર લે છે.

એ જ રીતે જે સાધક એમ સમજે કે માનસિક શાંતિને માટે, આત્મિક ઉન્નતિને માટે પરમાત્માનું સ્મરણ કરવું અનિવાર્યરૂપેણ આવશ્યક છે તે કદાચ કોઈ કારણે મોડું થઈ જાય, કદાચ સમયને સાચવી ન શકે તો પણ પોતાના જપ કે ધ્યાન કરવાનો નિયમને વફાદાર રહે છે. પોતે જે પાઠ કે પારાયણ કરવાનું હોય તે કરે જ છે. તેને એ સિવાય ચેન પડતું નથી, તેને એ કર્યા વિના શાંતિ સાંપડતી નથી. એ કરવામાં જ એનું ધ્યાન રહે છે.

મેં મુંબઈમાં એક એવા સાધકને જોયા કે જે મધ્યમવર્ગના હતા. એમનો ઘણો સમય નોકરી પાછળ જાય. સવારે વહેલા જમીને પોતાના ઘરેથી નોકરી માટે નીકળે. સાંજના મોડેથી છૂટે, અને બસો બદલતાં બદલતાં પોતાના ઘર આવે. ઘણીવાર એવા પ્રસંગો બને કે કોઈ સંબંધી માંદા પડ્યા હોય એમને જોવા જવું પડે, કોઈને હોસ્પિટલમાં દાખલ કર્યા હોય, (જેમનું કુટુંબ બહોળું હોય તેને આવા પ્રસંગો ઘણીવાર આવતા હોય છે.) તો નોકરીનો સમય પૂરો થયા પછી ત્યાં ખબર કાઢવા જાય અથવા કોઈ બીજું સાંસારિક કામ હોય, બીજા દિવસને માટે શાકભાજી ખરીદવાની હોય, કોઈ વસ્તુઓ ખૂટી ગઈ હોય તો એ લેવા બજારમાં જવાનું હોય અને વળી અમારા જેવા કોઈ મહત્ત્વા આપ્યા હોય તો દર્શનનો લાભ ટાળી ના શકે એટલે ઘરે આવતા વચ્ચે ઉતરી પડે અને 'એક ઘડી આઘી ઘડી આઘીમેં પૂની આઘ' - જેટલો પણ સમય સાંપડે એટલા સમય દરમ્યાન દર્શન કરી પછી ઘેર જાય. જ્યારે એ ભાઈ ઘરે પહોંચે તો રાતના સાડા નવ-દસ થઈ જાય.

હું એમને ઘણીવાર પૂછું કે રાત્રે દસેક વાગ્યે ઘરે પહોંચો તો પછી ઘરે જઈ જમો ખરા ?

ભાઈ કહે, જમ્યા વગર તો ચાલે જ નહીં.

હું પૂછું, ક્યારે જમો ?

ભાઈ કહે, કેટલીકવાર બાર તો કેટલીકવાર સાડાબાર પણ થાય.

હું પૂછું, એમ કેમ ? જઈને તરત જમતા હો તો ?

ભાઈ કહે, તરત જઈને જમાય નહીં. મેં નિયમ લીધો છે કે દિવસ દરમ્યાન અમુક સંખ્યાના જપ જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં રાત્રે ભોજન નહીં કરવાનું. અને ધર્મપત્નીને પણ કહેલું કે આ મારો નિયમ છે. એટલે એ પણ યાદ કરાવે કે તમારા જપ વહેલા કરી લો તો ભોજન આપું. મેં ય ખાધું નથી. તમે ઝડપથી જપ કરી લો એટલે હું ય ખાઈ લઉં તમારી સાથે. તમારો નિયમ છે એટલે મારાથી તમને જમવાનું અપાય નહીં. મારે નિયમ પ્રમાણે રાત્રે સંધ્યા કરવાની હોય, પાઠ કરવાના હોય, આ બધું કરતાં કરતાં સવા કલાક સહેજે થઈ જાય. તે પહેલાં મારા જપ અને પાઠમાંથી નિવૃત્ત થઈ શકું જ નહીં. એટલે જ્યારે નોકરી પછી બહાર જવાનું થાય ત્યારે આ બધું કરતાં સાડા અગિયાર-બાર કે સાડાબાર થઈ જાય. પછી હું જમીને સૂઈ જાઉં. સવારે પાછું ચાર-સાડાચારે તો ઉઠવાનું જ હોય કારણ સવારનું નિત્યકર્મ પણ કરવાનું હોય. તે ન થાય ત્યાં સુધી સવારની ચા ન પીવી તેવો નિયમ લીધેલો છે. અનુશાસન, શિસ્ત રાખવી જ પડે, એ સિવાય જીવનમાં આગળ ચાલી શકાય નહીં, નિયમોનું પાલન પરિપૂર્ણપણે થઈ શકે.

તે ભાઈ કહે, મહિનામાં ઘણાં દિવસો આવા જાય. જો કોઈને મળવા જવાનું ન હોય કે કોઈ વસ્તુ ખરીદવાની ન હોય તો રાબેતા મુજબ હું સર્વિસ કરીને લગભગ સાડા સાત-આઠે ઘરે પહોંચી જાઉં. પછી સાધનાનું બધું કામ પૂર્ણ કરી લગભગ દસેક વાગ્યે ભોજન કરી લઉં. એટલું મોડું તો થાય જ. આમ કરતાં વરસો વહી ગયા છતાં મને કંટાળો નથી આવતો કારણ કે હું સમજું છું કે આ જરૂરી છે. જેમ નોકરી કરવી જરૂરી છે, પૈસા કમાવા જરૂરી, ઘર બનાવવું જરૂરી તેમ આ પણ - ભગવાનને મળવું, મનની શાંતિ માટે ધ્યાન ધરવું, નામજપ કરવા જરૂરી છે. એ વગર છૂટકો નથી. એની અનિવાર્યતા હું સમજું છું. એટલા માટે મોડું થઈ જાય તો પણ કરું છું અને વહેલો આવું તો પણ કરું છું.

જેને કરવાની ઈચ્છા છે તે તો ગમે તે રીતે સમય કાઢીને સાધન કરે છે. એની પાસે ઘણો સમય હોય છે. એ રાત્રે કરે, દિવસે કરે, બપોરે કરે, ચાલતી વખતે કરે, બસ કે ટ્રેઈનમાં બેઠો હોય ત્યારે કરે, ઓફિસમાં કાંઈ કામ ન કરવાનું હોય અને ફાલતૂ સમય હોય તે વખતે કરે, દુકાન પર ગ્રાહકો ન હોય અને વચ્ચે જરા સમય હોય તે વખતે પોતાનું આ કામ કરી લે છે. બાથરૂમમાં સ્નાન કરતાં કરતાં પણ માનસિક રીતે જપ કે પાઠ ઈત્યાદિ કામ કરી લે છે, જમતી વખતે કરી લે - ઈશ્વરે કેટલો બધો સમય આપ્યો છે. સમયને શોધી કાઢીને તેનો લાભ લેવાનો છે.

ભગવાન 'સદા' શબ્દ દ્વારા કાંઈક એવું પણ સૂચવવા માંગે છે કે આ માર્ગ ખૂબ કઠિન કે જટિલ છે. આ કેવળ તનને પલટાવવાનો માર્ગ નથી પણ મનને પલટાવવાનો માર્ગ છે. શરીરને બદલી નાખ્યું, ધોળાં પહેરતાં હતા એને બદલે પીળાં કે ભગવાં, કાષાય વસ્ત્રો ધારણ કર્યા, એથી શાંતિ કે મુક્તિ મળી જશે એમ નથી. પહેલાં વસ્ત્રો પહેરતાં એને બદલે હવે કૌપીન કે લંગોટી જ ધારણ કરો તો કાંઈ વળે એમ નથી. યોગિક સાધનાનો માર્ગને શરીરના પરિવર્તન સાથે સંબંધ નથી. તે શરીરના પરિવર્તન નહીં પણ સ્વભાવના પરિવર્તનનો માર્ગ છે. વિચારો, ભાવો, સંસ્કારો, ટેવો, આદતો - તેને પરિવર્તિત કરવાની છે. એના પરિવર્તનમાં કેટલીકવાર દિવસો, મહિનાઓ કે વર્ષો લાગી જાય. એટલે ભગવાન કહે છે 'સદા' આ કાર્ય ચાલુ રાખવું જોઈએ. એમ નહીં સમજવાનું કે પાંચ દિવસ જપ કર્યા એટલે ભગવાન મારી રાહ જોઈને બેઠાં હશે અને 'અંદર આવું?'- એમ રજા માગીને અંદર આવશે. એવું નથી. કેટલીકવાર પાંચ જન્મ પણ ઓછા પડે. કારણ કે આપણા જપ-ધ્યાનનો, આપણા સ્વાધ્યાયનો, સાધનાત્મક અભ્યાસક્રમનો પ્રભાવ આપણા ચિત્તતંત્ર પર, આપણા વ્યવહાર પર ને આપણા સ્વભાવ પર કેવો પડે છે તેના પર બધો આધાર છે.

પરમાત્માની કૃપા વહેલી સાંપડશે કે મોડી, શાંતિ વહેલી મળશે કે મોડી એનો કોઈ અબાધિત, નિશ્ચયાત્મક નિયમ નથી. જ્યાં સુધી કૃપા ન થાય, જ્યાં સુધી આપણે સાધના દ્વારા જે સિદ્ધિનું લક્ષ્યાંક નક્કી કર્યું હોય તેની પરિપૂર્ણરૂપેણ પૂર્તિ ન થાય, ત્યાં સુધી અભ્યાસને નિયમપૂર્વક ચાલુ રાખવો. ધ્યાનમાં બેસવું જ જોઈએ, જપ કરવા જ જોઈએ, પાઠ કરવો જ જોઈએ, પૂજા કરવી જ જોઈએ, આરાધના કરવી જ જોઈએ - આ બધું એક વ્યસન બની જવું જોઈએ. એને જાગૃતિપૂર્વક, સમજપૂર્વક, ઉત્સાહપૂર્વક, લગનપૂર્વક, ખંત અને ધીરજથી કરવું જોઈએ. એમાં નિરાશાને માટે અવકાશ નથી. માર્ગ લાંબો છે આ એમ પહેલેથી જ સમજી લેવાનું છે.

ગીતામાં બંને પ્રકારના વર્ણનો આવે છે

પ્રયત્નાદ્યતમાનસ્તુ યોગી સંશુદ્ધકિલ્બિષઃ ।

અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥૬-૪૫॥

પ્રયત્ન કરતાં કરતાં યોગીઓ પોતાના જીવનને કિલ્મીષરહિત, નિર્મળ બનાવે છે અને અનેક જન્મોના અભ્યાસને પરિણામે સિદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી લે છે, પરમગતિને પામે છે. ભગવાને ગીતામાં કહ્યું કે પ્રભુને તેઓ અનેક જન્મ પછી પામે છે. અને ગીતામાં બીજે ઠેકાણે એવું પણ આવે છે કે

ક્ષીપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા સશ્વત શાંતિ નિગચ્છતિ । તરત, શીઘ્રાતિશીઘ્ર, માનવ ધર્માત્મા બની જાય છે અને સનાતન શાંતિને પામી લે છે, શાશ્વત શાંતિના સોરવરમાં સ્નાન કરે છે. એમ પણ આવે છે. તો માણસ

જેવો પુરુષાર્થ કરે, જેવી સાધકની ધગશ, હિંમત ને સમર્પણ ભાવના હોય તે પ્રમાણે તેને લક્ષ્યાંકની પ્રાપ્તિ થાય.

કેટલીકવાર તેને વાર લાગે. જો સાધક ધીરે ધીરે આગળ વધતો હોય, એનામાં સમુચિત વૈરાગ્ય ન હોય, વિવેક ન હોય, શમ-દમ-આદિ સાધનો જો એના જીવનમાં મંદ હોય, પરમાત્માની ભક્તિ અથવા પ્રીતિ પ્રબળ ન હોય તો એને વિલંબ લાગે. જો પરમાત્માની પ્રીતિ અથવા ભક્તિ પ્રબળ હોય, તલસાટ અને તમન્ના પરાકાષ્ટા પર પહોંચેલા હોય તો ક્ષીપ્રમ્ -ભગવાન કહે છે કે થોડા વખતમાં જ એને સનાતન શાંતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્યાં સુધી શાંતિની પ્રાપ્તિ ન થાય, જ્યાં સુધી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાં સુધી નિયમિત રીતે અને 'સદા' કાજ સાધકે સાધના કરતાં રહેવું જોઈએ.

'સદા' શબ્દની પાછળ એક બીજી પણ વાત છે. એક ગર્ભિત સૂચન છે.

રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ પોતાના ભક્તોને નાનકડી વાત કરતાં. એક કઠિયારો (wood cutter) હતો. તે ખૂબ ગરીબ હતો. પોતાના ગુરુની પાસે જઈને એક વાર એણે કહ્યું કે હે પ્રભુ ! હું બહુ ગરીબ છું. આ ગરીબીમાંથી મારો છૂટકારો ક્યારે થશે ? રોજ જંગલમાંથી લાકડા કાપીને લઈ આવું છું ને વેચું છું. મને મહેનત જેટલા પૂરતા પૈસા પણ નથી મળતા તો મારે શું કરવું ? મારું જીવન આમને આમ પૂરું થઈ જવાનું.

ગુરુએ તેની વાતને સાંભળીને શાંતિપૂર્વક કહ્યું કે તું જંગલમાંથી લાકડાં વીણી લાવે છે, કે કાપી લાવે છે તે બરાબર પણ તું જંગલમાં હજુ વધુ આગળ જા. આગળ જઈશ એટલે તને લાભ થશે. તું એક જ વાત યાદ રાખજે કે જંગલમાં આગળ ને આગળ જવું. મર્યાદા નહીં બાંધવી કે બસ આટલું જ. આગળ ને આગળ ચાલતો રહેજે. પછી તું જોજે કે તારી દીનતા દૂર થાય છે કે નહીં.

કઠિયારો ગુરુની આ વાતને યાદ રાખી જંગલમાં ગયો. એને યાદ આવ્યું કે ગુરુએ મને અંદર ને અંદર જવાનું કહેલું છે એટલે તે થોડો વધુ અંદર ગયો. એના આશ્ચર્યની વચ્ચે એણે જોયું તો ત્યાં એને સુખડના ઝાડ દેખાયા. એને થયું અહોહો...આ તો મેં કદી જોયું જ નહોતું. હું તો બહારથી જ સામાન્ય વૃક્ષોના જે પણ લાકડા મને દેખાતા તે લઈને વેચવા માટે જતો હતો. આ સુખડના લાકડાઓને તો મેં મારા સમસ્ત જીવનમાં પ્રથમવાર જ જોયા. એણે એ લાકડાઓને ચીર્યા-ફાડ્યા અને એનો ભારો બાંધી બજારમાં લઈ ગયો. તે દિવસે સુખડના લાકડા વેચવાને પરિણામે તેને ઘણું વધારે ધન પ્રાપ્ત થયું.

થોડા દિવસ સુધી તેણે સુખડના લાકડાઓ આ રીતે વેચ્યા કર્યા. એ ધીરે ધીરે ધનવાન બનતો ગયો. પણ વળી એને યાદ આવ્યું કે ગુરુએ તો એમ કહેલું કે અટકીશ નહીં. જંગલમાં અંદર ને અંદર જતો રહેજે. તો મારે સુખડના લાકડાઓ સુધી અટકવું નથી. મારે હજુ અંદર ને અંદર ચાલવું જોઈએ.

એ વધુ અંદર ગયો તો એના આશ્ચર્ય વચ્ચે એણે જોયું કે જમીનમાં કાંઈક ચમકે છે. એણે ત્યાં ખોદી જોયું તો એના આશ્ચર્ય વચ્ચે એને ત્યાં સુવર્ણ દેખાયું. અહોહો...આ તો સોનું છે. સોનાની ખાણ મારા હાથમાં આવી ગઈ. એણે એની પત્નીને વાત કરી. પોતાના ભાઈઓ-મિત્રોને વાત કરી. એમની મદદથી સુવર્ણની ખાણને ખોદવાનો ઉદ્યોગ કર્યો અને સુવર્ણને વેચી એ વધુ ધનવાન થયો.

આમ કરતાં વરસ-બે-વરસ વીતી ગયા. એનું મકાન નવું થઈ ગયું. એ ભૌતિક રીતે ને સાંસારિક રીતે સર્વપ્રકારે સુખી થઈ ગયો. પણ થોડા દિવસો પછી એને વળી યાદ આવ્યું કે સદ્ગુરુએ તો એમ કહેલું કે

જંગલમાં આગળ ને આગળ ચાલ્યો જજે. અટકીશ નહીં. એમણે કાંઈ સોનાની ખાણ આવે તો અટકવાનું કહ્યું નહોતું.

કઠિયારો વળી અંદર ચાલ્યો. જંગલ ઘણું વિશાળ હતું. એ અંદર ગયો તો એના આશ્ચર્ય વચ્ચે એણે જોયું કે ત્યાં કોઈએ જાણે વેરેલા હોય એમ હીરા અને માણેક પડેલા હતા. એ આશ્ચર્યચકિત, આનંદથી પુલકિત, ભાવવિભોર બની ગયો. એણે ગુરુનો એક જ મંત્ર પકડી રાખેલો કે જંગલમાં આગળ ને આગળ, અંદર ને અંદર જવું. એણે હીરા અને માણેક લીધા. એ એટલો બધો ધનવાન બની ગયો જેની કલ્પના પણ ન થઈ શકે. જે એને જુએ તે ઓળખી પણ ન શકે કે આ કઠિયારો !

શરૂઆતમાં એ જ્યાં લાકડા કાપતો એ જ સ્થાનમાં કાપ્યા કર્યા હોત તો એની દરિદ્રતા કાયમને માટે દૂર ન થઈ હોત. પણ એણે ગુરુના કહ્યા પ્રમાણે જંગલમાં આગળને આગળ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ત્યાં સુધી ગયો જ્યાં જંગલ પૂરું થઈ જતું હતું, આગળ જઈ શકાય એમ હતું જ નહીં. જ્યાં સુધી આગળ જઈ શકાય એમ હતું ત્યાં સુધી આગળ જવાનો ઉદ્દેશ કરી એ રંકમાંથી રાય બની ગયો.

આ જ રીતે સાધકોએ પણ આ મહામંત્રને અપનાવવા જેવો છે. સંસ્કૃતમાં છે.

આસ્તે ભગ આસીનસ્ય ઋધ્વસ્તિષ્ઠતિ તિષ્ઠતઃ ।
 શેતે નિપદમાનસ્ય ચરાતિ ચરતો ભગઃ । ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ ॥
 ચરન્ વૈ મધુ વિન્દતિ ચરન્ સ્વાદુમુદુમ્બરમ્ ।
 સૂયસ્ય પશ્ય શ્રેમાણં યો ન તન્દ્રયતે ચરન્ । ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ ॥
 ચરાતિ ચરતો ભગઃ ।

ચાલતા રહે. સંસારમાં મધુની પ્રાપ્તિ કોને થાય ? સંસારમાં સુખશાંતિ કોણ પામે ? સમુન્નતિ કોણ સાધે ? વિકાસની દિશામાં મક્કમ રીતે કોણ આગળ જઈ શકે ? તો ઋષિઓ કહે છે કે જે ચાલતો હોય તે જઈ શકે. બેઠો હોય, પ્રમાદી હોય, આળસુ હોય તે વિકાસ કરી શકતો નથી. જે આગળ જાય છે તે જ પોતાના પુરુષાર્થ અને પરમાત્માની કૃપાને પરિણામે આત્મવિકાસ સાધી અમૃતનો આસ્વાદ પામી ધન્ય બની શકે. ઋષિ કહે છે કે જે ચાલવા માંડ્યો એનું ભગઃ ભાગ્ય પણ ચાલવા માંડે છે. જે બેસી જાય છે તેનું ભાગ્ય પણ બેસી જાય છે. જે સૂઈ જાય છે તેનું ભાગ્ય પણ સૂઈ જાય છે. જે પુરુષાર્થના માર્ગે આગળ વધવા માંડે તેનું ભાગ્ય પણ એની સાથે ચાલવા માંડે છે. એટલે ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ ચાલતા જ રહે, વિકાસના માર્ગે પર આગળ ને આગળ ફૂલ કરતા જ ચાલો. પ્રમાદને પરિત્યાગીને સર્વપ્રકારની આળસને ખંખેરી કાઢી આગળને આગળ ચાલવાનો આગ્રહ રાખો.

સાધકોએ આ મહામંત્રને અપનાવવાની આવશ્યકતા છે. સાધકોએ ખોટો આત્મસંતોષ પામીને બેસી રહેવાનું નથી. કેટલાક સાધકો બેસી જાય છે. જરાક શક્તિ આવી જાય એટલે થાય કે અહોહો....હવે આપણે સિદ્ધ થઈ ગયા. હવે બાકી શું રહ્યું ? એકાદ સ્વપ્ન આવે અને સ્વપ્નામાં દર્શન થઈ જાય એટલે અહોહો...પણ આ તો સ્વપ્નદર્શન. હજુ તો ઉઘાડી આંખે દર્શન કરવાના, જાગૃતિમાં કરવાના. અને આ તો દર્શન જ થયા, હજુ વાતો કરવાની. ધ્યાનમાં મન જરાક એકાગ્ર થાય એટલે થાય કે અહોહો...સમાધિ થઈ ગઈ. એય ખબર ના હોય કે સમાધિ શું ?

આપણે આંખ મીચીને બેસી ગયા હોય, પણ ઘરમાંની વાતો બરાબર સાંભળતા હોય. ખાલી જવાબ ન આપતા હોય એટલું જ. આપણને મળવા કોઈ મિત્ર આવ્યા હોય અને આવીને કહે કે મારે એમને મળવું છે તો ઘરવાળા કહે, ભાઈ તો સમાધિમાં બેઠા છે. એમને ખબરેય ન હોય કે સમાધિ શું છે. પણ ભાઈ તો બધું સાંભળતા હોય. એમાંય જો એમને બહુ અગત્યનું કામ હોય તો અંદરથી જવાબ પણ આપે કે હું સમાધિમાં બેઠો છું પણ બધું સાંભળું છું અને એમ કહીને બહાર પણ આવી જાય.

જે સમાધિમાં હોય તેની ઈન્દ્રિયો કામ જ ન કરે તો તે સાંભળે ક્યાંથી ? સમાધિ એવી અવસ્થાનું નામ છે જે અવસ્થા દરમ્યાન સાધકને શરીરનું ભાન રહેતું નથી. ધ્યાન કરતાં કરતાં કોઈક જ સાધકને એ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય. કાળનું ભાન ન રહે, દેશનું ભાન ન રહે, જે પ્રદેશમાં, જે સ્થાનમાં સાધક બેઠો હોય તેનું પણ એને સ્મરણ રહે નહીં. ઈન્દ્રિયોનો પણ ખ્યાલ રહે નહીં. આ સમાધિની અવસ્થા છે.

જેવી રીતે ઉંઘમાં માણસને બાહ્ય જગતનો ખ્યાલ રહેતો નથી એવી રીતે સમાધિની અસાધારણ અવસ્થામાં પણ સાધકને બાહ્ય જગતનું સ્મરણ રહેતું નથી. ધ્યાન કરતાં કરતાં, કેટલાય વરસોની સાધના પછી કોઈ વિરલ સાધકવિશેષને સમાધિ અવસ્થાનો અનુભવ થતો હોય છે. એમાંય દર્શન થાય, કોકના મનની વાત જાણી લેવાની શક્તિ આવી જાય એટલે સાધકને એમ થાય કે આપણે ઘણાં આગળ વધી ગયા. સ્વલ્પ સંતોષ સાધકને માટે ઘણું પ્રતિફૂળ કામ કરે છે. એ દુશ્મનની ગરજ સારે છે. તેથી સાધકે આ કઠિયારાની પેઠે વિચારતા રહેવું જોઈએ કે હજુ કાંઈ પ્રાપ્ત કરવાનું બાકી છે ? આપણા મનની શુદ્ધિ થઈ જાય, જીવનમાં સત્વગુણની પ્રતિષ્ઠા થઈ જાય, પરમાત્માનો પ્રેમ પ્રાપ્ત થઈ જાય એટલે આપણને શાંતિ સાંપડે. પણ હજુ વિકાસની દૃષ્ટિએ આગળ વધી શકાતું હોય તો વધતા જ રહેવું જોઈએ. આગળ ને આગળ સાધના કરતા જ રહેવું જોઈએ. એમાં પ્રમાદ ન હોવો જોઈએ. આ બધાં સંદર્ભોને લક્ષમાં લઈને ભગવાને 'સદા' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો.

યુઝન્નેવં સદાત્માનં - સદા આત્માનું અનુસંધાન સાધવાની પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. જે સદા આ રીતે આળસને ખંખેરી કાઢી, પ્રમાદને પરિત્યાગી નામજપ આદિની સાધના કરે છે એનું મન ભગવાન કહે છે કે નિયતમાનસઃ બની જાય છે, એનું મન પર નિયંત્રણ થઈ જાય છે.

યુઝન્નેવં સદાત્માનં યોગી નિયતમાનસઃ ।

શાન્તિં નિર્વાણપરમં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥૬-૧૫॥

સાધક મન ઉપર એવો સંયમ પ્રસ્થાપી શકે છે. એ મનને ધારે ત્યારે શાંત કરી શકે, ધારે ત્યારે શરીરથી ઉપર લઈ જઈ શકે, બાહ્ય પદાર્થોમાંથી પાછું વાળી શકે. અભ્યાસના પરિણામે સાધકને આવી સ્થિતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. ભગવાન કહે છે કે નિર્વાણ પરમં શાંતિમ્ મનનું નિર્વાણ થઈ જાય અને એને પરિણામે સાધકને સનાતન શાંતિની અનુભૂતિ થાય છે.

મનને શાંત કરવાને માટે સાધના કરવામાં આવે છે. ધ્યાન કરતાં કરતાં, જપ કરતાં કરતાં મન ચંચળ હોવાથી બાહ્ય પદાર્થોની અંદર વિહાર કરે તેને શાંત કરવાને માટે આપણે ભગવાન સાથે માનસિક રીતે વાતચીત કરતાં શીખવું જોઈએ. જપ કરતાં કરતાં વચ્ચે પ્રાર્થના કરીએ, કોઈ ગીત કે ભજન ગાઈએ, ને ભગવાનની સાથે વાર્તાલાપ કરીને કહીએ કે હે પ્રભુ ! મારા મનને સ્થિર કરો ! મારા મનની અંદર જે

સંકલ્પ-વિકલ્પોના પરપોટાઓ પ્રતિપળે પેદા થયા કરે છે ને ફૂટે છે તેને તમે ટાઢા પાડી દો ! હું તો ઘણો પ્રયાસ કરું છું પણ મારો પ્રયાસ સફળ થતો નથી. તમે જો મારા પર અનુગ્રહનો વરસાદ વરસાવશો તો જ હું મારા પ્રયત્નની અંદર સફળ થઈ શકીશ. હે પ્રભુ ! તમે કૃપા કરો ! તમારી કૃપાનો ચાતક બની હું બેઠો છું. આ રીતે સાધકે પરમાત્માની સાથે થોડી માનસિક વાતચીત કરવી જોઈએ અને સાથે સાથે ધ્યાન કરવું જોઈએ, નામજપ કરવા જોઈએ.

નામજપ કરતાં મન સ્થિર ન રહે અને બાહ્ય પદાર્થો તરફ ચાલતું થાય એટલે વળી પરમાત્માની સાથે આ રીતે માનસિક વાર્તાલાપ કરવો જોઈએ. ભગવાનને કહેવું જોઈએ કે પ્રભુ ! મારું મન માનતું નથી. બાહ્ય વિષયો તરફ દોડાદોડ કર્યા કરે છે. જો આમ જ દીર્ઘકાલપર્યંત કે જીવનપર્યંત ચાલ્યા કરશે તો તમારી કૃપાની પ્રાપ્તિ હું ક્યારે કરી શકીશ ? મારા મનને હું ક્યારે શાંત કરી શકીશ ? ક્યારે મનનું નિર્વાણ કરી શકીશ ? હું પ્રામાણિક પ્રયત્ન કરું છું પરંતુ મારા એકલાનો પ્રયત્ન સફળ થાય એમ મને લાગતું નથી. જ્યાં સુધી તમારી કૃપા નહીં થાય, જ્યાં સુધી તમારો અનુગ્રહ વરસશે નહીં, જ્યાં સુધી તમારી દિવ્ય દૃષ્ટિ નહીં થાય, તમારો સહયોગ નહીં સાંપડે ત્યાં સુધી એકલે હાથે હું તમારી પાસે પહોંચી શકું એમ નથી. એકલે હાથે મારી ઈન્દ્રિયો પર હું સંયમ સ્થાપી શકું એમ નથી. એટલા માટે તમે કૃપા કરો. તમારા દિવ્ય સ્વરૂપનું દર્શન મને આપો. તમારી કૃપાનો વરસાદ મારા પર એ રીતે વરસાવો કે જેથી હું તમારા દિવ્ય અનુગ્રહનો અનુભવ કરી મારા જીવનની કૃતાર્થતાને પામી શકું.

એક વાર તમે મારી પાસે આવી તો જુઓ ! મારામાં એટલો બધો પ્રેમ નથી કે જેથી તમે મારી પાસે આવી શકો; મારામાં એટલે બધો વૈરાગ્ય નથી કે જેથી તમે મને દર્શન આપી શકો; મારામાં મન અને ઈન્દ્રિયોનો એટલો નિગ્રહ પણ નથી, મારામાં ધ્યાનની એટલી પરિપક્વતા પણ નથી કે જેને લીધે તમે મારી પાસે આવી શકો. મારું મન એટલું બધું સ્થિર પણ નથી. પરંતુ તમને મેળવવાની મને લગન લાગી છે. તો તમે કૃપા કરો. મારી યોગ્યતા-અયોગ્યતાને વધારે વિચારવાને બદલે મારા પર એવી કૃપા કરોને પ્રભુ ! કે મારાથી તમારી પાસે આવ્યા વિના રહેવાય નહીં. એવી કૃપા તમે ઘણાં ભક્તો પર, ઘણાં સાધકો, તપસ્વીઓ ને યોગીઓ પર કરી છે. હું તો એવો કોઈ મોટો સાધક, તપસ્વી કે યોગી નથી. હું તો સામાન્ય સાધક છું પણ તમારી કૃપાનો ચાતક છું. તો તમે મારા પર તમારી કૃપાનો વરસાદ વરસાવોને પ્રભુ ! શા માટે વિલંબ કરો છો ? તમે જપ કરતા હો, ધ્યાન ધરતા હો ત્યારે ભગવાનની સાથે જરા આ રીતે વાતચીત કરવાની શરૂઆત તો કરો. પછી જુઓ કેટલો આનંદ આવે છે.

આપણે આ રીતે વાતો કરતાં શીખતાં નથી એટલે બધું યાંત્રિક થઈ જાય છે. આપણું બધું જ ધ્યાન જપની સંખ્યામાં રહે છે, એ ક્યારે પૂરી થાય અને મારો અને માળાનો છૂટકારો થાય એમાં રહે છે. એટલે નામજપ કે ધ્યાનને પરિણામે જે ભાવ પેદા થવો જોઈએ તે પરમાત્મભાવ આપણામાં પેદા થઈ શકતો નથી. એને પેદા કરવાની આવશ્યકતા છે. જો એમ થઈ જાય તો આપણને જપ મધુરા લાગે, ભાવાત્મક લાગે. આપણે જપ કરીએ તો અસાધારણ આનંદનો અનુભવ થાય અને ધ્યાન કરતી વખતે પણ આપણે આનંદની અનુભૂતિ સહેલાઈથી કરી શકીએ.

ભગવાનને કહેવું જોઈએ કે પ્રભુ ! હવે મારા પર કૃપા કરો. મારા મનને એકાગ્ર કરો. સ્થિર કરો. સંયમની સાધનામાં અમારી પરિપક્વતા નથી પણ એવી કૃપા કરો કે અમારે માટે મન અને આત્માનો સંયમ સહજ બની જાય. તમારું અનુસંધાન સાધી અમે તમારી તરફ સહેલાઈથી આવી શકીએ.

તમે દિવ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરો. માતા જેમ બાળકને માટે પ્રેમ ધારણ કરે અથવા તો ગાય જેમ વાછરડાને માટે પ્રેમ ધારણ કરે. ગાય સાંજે જંગલમાંથી આવતી હોય અને દૂરથી પોતાના વાછરડાને જુએ એટલે વાછરડા ગાયને વળગી પડવા માટે ઉંચાનીચા થાય, અને છૂટા કરતાં જ ગાયને વળગીને ધાવવા માંડે. ગાય પણ દોડતી દોડતી, ભાંભરતી પોતાના વાછરડાની પાસે આવીને ચાટવા ને ધાવવા માંડે, એવી રીતે હે પ્રભુ ! તમે પણ અમારી પાસે આવો. તમે જગન્માતા છો. અમારી પાસે આવી અમારો અંગિકાર કરો. અમે તો તમારી પાસે આવી શકીએ એમ નથી પણ તમે તો અમારી પાસે આવી શકો એવી શક્તિવાળા છો.

હૈયે હૈત ભરી, અંગે તેજ ધરી

આજે આંગણે મારે આવો, મને પ્રેમપિયાલો પીલાવો...

પ્રેમરસ પીવો હશે તો આવી પ્રાર્થના થશે, પીવો જ ન હોય તો આવી પ્રાર્થના ક્યાંથી થશે ? નામજપ કરીએ ત્યારે ભગવાનની સાથે આ રીતે માનસિક વાર્તાલાપ કરો. પ્રભુને કહીએ કે પ્રભુ તમે આવો. અમને પ્રેમપિયાલો પીવડાવો. આ વિષયોના ધ્યાલા પી-પીને મન ઉપરામ થઈ ગયું છે. હવે તો તમારી કૃપાનું પ્રેમામૃત જ પીવું છે.

તમે બાલાશંકર કંથારિયાનું નામ તો સાંભળ્યું હશે. ગુજરાતમાં રહેનારા તો જાણતા જ હોય ને !

પ્રભુના નામનાં પુષ્પો, પરોવી કાવ્યમાળા તું;

પ્રભુની ધ્યારી ગ્રીવામાં, પહેરાવી પ્રિતે દેજે.

ગુજારે જે શિરે તારે, જગતનો નાથ તે સહેજે

ગણ્યું જે ધ્યારું ધ્યારાએ અતિધ્યારું ગણી લેજે.

પ્રભુનામનાં પુષ્પો પરોવી, પ્રભુની ગ્રીવામાં પહેરાવી દો. જેટલા પણ ભક્તો, સંતો, તપસ્વીઓ, યોગીઓ પરમાત્માની પરમકૃપાને પામી ગયા તે બધા જ ભાવથી સંપન્ન હતા. એમણે ભગવાન તરફ ભાવની એવી નદી વહેતી કરી દીધી કે ભગવાન અચલ રહી શક્યા જ નહીં. ભગવાનને હાલવું પડ્યું. ભાવમાં આ તાકાત છે. ભાવની એટલી બધી શક્તિ છે.

એકવાર હું જ્યાં રહું છું તે મસૂરીના રાજમાર્ગ પર ચાલતાં ચાલતાં માતાજીની સાથે જતો હતો. મારી સાથે મસૂરીના સુપ્રસિદ્ધ કલાકાર રૂપકિશોર કપૂર હતા. તેઓ ઘણાં મોટા કલાકાર. એમનો હમણાં જ સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો. ઘણાં પ્રેમી માણસ હતા. રોજ ચાલીને બે-ત્રણ માઈલ બહાર ફરવા જાઉં ત્યારે તેઓ મારી સાથે જ હોય.

એકવાર ચાલતાં હતાં એટલામાં સામેથી એક મોટો ફૂતરો આવ્યો. વાઘ, વરુ કે દીપડા જેવો દેખાય. માતાજી ફૂતરાને જોઈ એક બાજુએ હઠી ગયા. આવીને એ ફૂતરો રૂપકિશોરજી પાસે જઈ ઉંચો-નીચો થવા લાગ્યો, પુંછડી પટપટાવવા લાગ્યો. રૂપકિશોર કપૂરે ફૂતરાના માથા પર હાથ મૂક્યો એટલે તે રૂપકિશોર કપૂરના શરીરને ચાટવા લાગ્યો.

એટલી વારમાં જ જેમનો ફૂતરો હતો તે ડોક્ટર સાહેબ ત્યાં આવ્યા.

મને કહે, યોગેશ્વરજી, નમસ્તે.

ફૂતરાએ જાણી લીધું કે માલિક આવી ગયા એટલે રૂપકિશોર કપૂરની પાસેથી માલિકની તરફ ફર્યો અને ઉંચોનીચો થવા લાગ્યો. જાણે કોઈ પરભવનો કે આ ભવનો સ્વજન નીકળી આવ્યો હોય ! હૈયાનું બધું જ હેત બહાર ના ઠાલવતો હોય એમ ઉંચોનીચો થતો, પૂંછડી પટપટાવતો, ડોક્ટર સાહેબના શરીરને ચાટવા લાગ્યો. ડોક્ટર સાહેબ એના શરીર પર હાથ ફેરવવા લાગ્યા. પછી જે મેં અભિનય જોયો એ હું જીંદગીમાં ભૂલી શકું એમ નથી. અભૂતપૂર્વ અભિનય.

ફૂતરો ઉંચોનીચો થતા, ચાટતાં ચાટતાં પોતાની જીભ ઠેઠ માલિકના મોઢાં સુધી લઈ ગયો અને ... માલિકે પણ પોતાની જીભ કાઢી ફૂતરાની જીભને ચાટવા માંડી ! મારું મગજ તો આ જોઈને કામ કરતું બંધ થઈ ગયું. આ તો નવી વાત. આવું કોઈ દિવસ આવું જોયેલું નહીં. હિમાલયમાં વળી આવું ક્યાંથી દેખાય ? અહીંયા જ જોયું. પછી નોકરને બોલાવીને ડોક્ટર સાહેબે કહ્યું કે આને તું ઘેર લઈ જા. ફૂતરાને કહ્યું, બેટા ઘર જા. મેં કહ્યું, ફૂતરા તરફ આટલો બધો ભાવ !

ફૂતરો પાસે આવે એ તો સમજી શકાય. કોઈને છોકરો ન હોય તો વળી ખોળામાં તેડે અને લાડકોડ કરે એય સમજી શકાય. ફૂતરાને શરીરે હાથ ફેરવે એય સમજી શકાય. ફૂતરાને એકાદ બિસ્કીટ આપો એય સમજાય, ફૂતરાને કોઈ ચોરી ન જાય એટલે ગળે પટ્ટો બાંધે એય સમજાય, ફૂતરાને બહુ ટાઢ વાચ અને બહુ પવન હોય તો નાનો કોટ પહેરાવે એય સમજાય. આ બધું મગજમાં ઉતરે તેવી વાત છે. પૂર્વજન્મના સંસ્કારો લઈ આવ્યા હોય તો કુતરાંઓ ગર્વનર જેવું સુખ ભોગવે. એમને માટે અલગ પલંગ હોય, રાતે ઓઢવાની નાની રજાઈ હોય, ખાવા-પીવાનું હોય. મોટરમાં ડ્રાઈવર પાસે રૂઆબથી ઉંચા થઈ બેઠા હોય. સાહેબ પાછળ બેઠા હોય ! એવું હોય છે. આ બધું જ સમજી શકાય. ફૂતરો ઉંચાનીચો થઈ જીભ બહાર કાઢે ને ચાટે એય હજી સમજી શકાય. એને બહુ ભાવ અને ઉમળકો થાય તો ચાટે. જગતમાંય એવું દેખાય છે. તો એ ચાટે એય સમજ્યા. ઘેર જઈને નાહી લઈએ, ગમે તેમ કરીએ પણ ફૂતરો વલવલ કરતો જીભ બહાર કાઢે, ઘડિયાળના લોલકની પેઠે હલાવીને ચાટે અને આપણે એને ચાટીએ.....એ કાંઈ સમજાયું નહીં. એમાં કયું વિટામીન રહેલું છે તે ખબર નથી. Vitamin A, કે B કે C કે D.

મેં ડોક્ટર સાહેબને કહ્યું કે આટલું બધું ?

તેઓ કહે પ્રેમ કી बात एसी निराली है । जब भाव होता है तो कुछ बंधन नहीं रहता !!!

બોલો !!? ભાવથી ફૂતરા વશ થઈ જાય તો ભગવાન કેમ નહીં ? ભગવાન તો ભાવના ભૂખ્યા. એ શા માટે વશ ન થાય ?

ભગવાન વિદૂરને ઘેર ગયા. વિદૂરજી ઘરમાં ન હતા. એમના ધર્મપત્ની હતા. એમણે ભગવાનનું સન્માન કર્યું, સ્વાગત કર્યું. આસન આપ્યું. પ્રેમમાં ભાવવિભોર થઈ ગયા. એમણે ભગવાન આગળ નાસ્તો મૂક્યો અને ભગવાન ખાવા માંડ્યા. કેટલો સરસ ! કેટલો મીઠો ! એટલામાં વિદૂરજી આવ્યા. એમણે જોયું. ધર્મપત્નીને કહ્યું કે તું શું કરે છે ? ભગવાનને કેળાનો ગર્ભ એક બાજુ મૂકી કેળાની છાલ આપ્યા કરે છે ?

અને ભગવાનેય ખાધા કરે છે અને કહે છે બહુ સારું ! ભગવાન પણ એટલા બધા ભાવમાં ડૂબી ગયા છે અને તું પણ ભાવમાં એટલી ડૂબેલી છે કે કાંઈ ખબર જ નથી. કેળાનો ગર્ભ તો આ એક તરફ કચરામાં મૂક્યો છે !

તો આ ભાવની વાત છે. ભાવના ભૂખ્યા ભૂધર. ભાવ હોય તો પશુઓ વશ થઈ જાય. ફૂતરાઓ વશ થાય, સાપ વશ થાય. તે જ રીતે ભગવાન પણ ભાવની અસર નીચે આવી જાય ત્યારે જીવ અને શિવનો પડદો રહેતો નથી. પણ ભાવ જાગે તો આવું થાય ને ? આપણે તો જે કરીએ છીએ તે કરવા ખાતર, યાંત્રિક રીતે કરીએ છીએ. જો કે યાંત્રિક રીતે કરતાં કરતાં પણ કાલાંતરે ભાવ પેદા થશે. નહીં થાય એવું નથી. ભાવ જગાવવો હશે તો જાગશે. જો ભાવને જાગ્રત કરવાનું આપણું લક્ષ્ય હશે તો તે જાગશે. એટલે કહું છું કે ભાવથી ભક્તિ કરો, ભાવથી જપ કરો, ભાવથી ધ્યાન, ભાવથી બધું કરો.

એક ભાઈ બનીઠનીને મારી પાસે પગે લાગવા આવ્યા.

મેં કહ્યું, ક્યાં જાવ છો ? તમારું લગન હોય એમ બનીઠનીને નીકળ્યા છો. કોનું લગન છે ?

કહે, મારા લગનમાં તો પંદર વરસ પહેલાં થયેલા. ચારપાંચ છોકરાય છે. આ તો મારા મિત્રના છોકરાના છોકરાનું છે.'

'તમારા મિત્રના છોકરાનો છોકરો પરણે છે. તેમાં આટલો ઉમળકો ? તમારું હોય તો હજી સમજ્યા.'

આટલો ઉમળકો આપણને ભગવાનને માટે થાય છે ? સરસ મજાના કપડાં પહેરી ધ્યાનમાં બેસીએ કે આજે તો ભગવાન આવવાનાં જ. ભાવથી ભરપૂર બની જપ કરતાં વચ્ચે-વચ્ચે આંખ ઉઘાડીએ કે ભગવાન દેખાય છે ? ના દેખાય તો વળી પ્રભુને કહીએ કેમ દેખાતા નથી ! કેમ વિલંબ કરો છો. જલ્દીથી આવોને ! જીવન વહી જાય છે. ભાવથી ભરપૂર હૃદયે ભગવાન સાથે વાતો કરીએ. આંખમાંથી આંસુ ચાલ્યા જાય. રોમાંચ થઈ જાય. તો શું ભગવાન ન મળે ? જરૂરથી મળે. પણ એવો ભાવ ક્યાં છે ? એથી મેં કહ્યું કે સાધકે ભગવાન સાથે ભાવાત્મક વાર્તાલાપ કરવો જોઈએ. તો એક દિવસ પ્રભુની પરિપૂર્ણ કૃપાનો વરસાદ એની પર વરસશે અને એ ધન્ય બનશે.

ભગવાન છઠ્ઠા અધ્યાયના આગળના શ્લોકોમાં આહાર અને વિહારના નિયમો બતાવે છે.

નાત્યશ્નતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાન્તમનશ્નતઃ ।
 ન ચાતિ સ્વપ્નશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥૬-૧૬॥
 યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।
 યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃખહા ॥૬-૧૭॥
 યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવતિષ્ઠતે ।
 નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો યુક્ત ઇત્યુચ્યતે તદા ॥૬-૧૮॥
 યથા દીપો નિવાતસ્થો નેઙ્ગતે સોપમા સ્મૃતા ।
 યોગિનો યતચિત્તસ્ય યુઙ્જતો યોગમાત્મનઃ ॥૬-૧૯॥

આ ચાર શ્લોકોની વ્યાખ્યા આવતીકાલે કરીશું.

શાંતિપાઠ :

ॐ શાંતિઃ ॐ શાંતિઃ ॐ શાંતિઃ ॥

* * * * *

પ્રવચન પુષ્પ : ૧૪

સાધના કરતાં કરતાં એક અવસ્થા એવી આવે છે જ્યારે ભક્તે ઉપવાસ કરવા ન પડે, ઉપવાસ આપોઆપ થઈ જાય. એણે ભોજન છોડવું ન પડે, ભોજન એની મેળે જ છૂટી જાય. પણ બધાંને માટે ઉપવાસ આવશ્યક કે અનિવાર્ય નથી. ખરેખર અનિવાર્ય તો છે ચારિત્ર્યશીલ અને પવિત્ર જીવન, ઉત્તમ વિચારો અને સત્કર્મો. બાહ્ય ત્યાગ બધાને માટે અનિવાર્ય નથી પરંતુ અંદરનો ત્યાગ, વિકારો, વાસના, બુરા વિચારો અને કુકર્મોનો ત્યાગ અતિ આવશ્યક છે.

- શ્રી યોગેશ્વરજી

પ્રવચન પુષ્પ : ૧૪

આત્મસંયમયોગની અંદર યોગની સાધના વિશે પોતાના વિચારોનો અધિક પ્રકાશ પાડતા ભગવાને કહ્યું કે જેમણે યોગની સાધના કરવી છે તેમણે ઉપવાસો ન કરવા જોઈએ અને વધારે પડતું ખાવું પણ ન જોઈએ. ભોજનનો અતિરેક ન કરવો, પરંતુ મીતાહારી રહેવું જોઈએ.

નાત્યશ્નતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાન્તમનશ્નતઃ ।

ન ચાતિ સ્વપ્નશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥૬-૧૬॥

ભગવાન કહે છે કે યોગનો અભ્યાસ કરનાર સાધકે વધારે પડતું ઉંઘવું પણ નહીં અને એકદમ ઉજાગરા પણ નહીં કરવા. જેટલું જરૂરી હોય તેટલું જાગ્રત રહેવું અને જેટલું જરૂરી હોય તેટલું સુવું. આ રીતે વિવેકપૂર્વક, પોતાની સાધનામાં કોઈપણ પ્રકારનો અંતરાય કે વિક્ષેપ પેદા ન થાય, સાધનાનો ક્રમ બગડે નહીં તેનું ધ્યાન રાખી સાધકે આહાર અને વિહાર કરવો. આગળના શ્લોકમાં ભગવાન કહે છે કે

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃખહા ॥૬-૧૭॥

મનનો સંયમ સાધીને, મનનો વિચાર કરી, જે પ્રમાણે કરવું જરૂરી લાગે તે રીતે યોગ્ય આહાર અને વિહાર કરે. તે જ રીતે કર્મો પણ યોગ્ય રીતે, વિવેકી બનીને કરે. આંખ બંધ કરીને કર્મોનો આધાર ન લે પરંતુ જે કર્મો કરવા યોગ્ય હોય તેનું અનુષ્ઠાન જ્યારે જેટલા પ્રમાણમાં કરવાનું હોય તેટલા પ્રમાણમાં કરે. નિંદ્રા પણ યોગ્ય પ્રમાણમાં લે. વધારે પડતા ઉજાગરા કરે નહીં અને જ્યારે જાગવાનું હોય ત્યારે જાગી પણ જાય, એમાં પ્રમાદ ન સેવે. પુરતી નિંદ્રા લઈ લીધી, પ્રભકૃપાથી આરામ મળી ગયો તો જાગીને પરમાત્માનું થોડું સ્મરણ કરી લે. આત્મશાંતિને માટે કે પરમાત્માની પરમકૃપાની પ્રાપ્તિને માટે ધ્યાન-જપ જેવી અંતરંગ સાધના નક્કી કરી હોય તેનો આધાર લે. એ રીતે જાગ્યા પછી પાછો સમયનો સદુપયોગ કરે. ભગવાને આ પ્રમાણે ચાલનારા સાધકોને યુક્ત આહાર વિહારવાળા, જેમના આહાર અને વિહારો ઉચિત કે યોગ્ય છે, વિવેકપૂર્વકના છે એવા કહ્યા. આવા સાધકો પરમકૃપાની પ્રાપ્તિ સહેલાઈથી કરી શકે છે, સાધનાની સિદ્ધિને પામી શકે છે. તેથી ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે જો તું પણ આવી રીતે યોગને સાધે, યોગના અભ્યાસનો આધાર લે તો યોગો ભવતિ દુઃખહા સર્વપ્રકારના દુઃખોમાંથી મુક્તિ મેળવી શકે, સુખની સંપ્રાપ્તિ કરી શકે. તેવો યોગ દુઃખને દૂર કરનારો થઈ જાય.

ઘણા માણસો એમ પૂછે છે કે ભગવાને ગીતામાં સુસ્પષ્ટ શબ્દોમાં સંદેશો આપ્યો છે કે યોગનો અભ્યાસ કરનારાએ ઉપવાસ ન કરવા જોઈએ, યુક્ત આહાર-વિહાર કરવો જોઈએ અને બીજી તરફ શાસ્ત્રો એમ કહે છે કે એકાદશીનો નિર્જળા ઉપવાસ કરવો જોઈએ, શાસ્ત્રોમાં ચાંદ્રાયણાદિ બીજા વ્રતોનો મહિમા પણ ગાવામાં આવ્યો છે, તે કરવા જોઈએ. તો પછી આ બંનેનો મેળ કેવી રીતે બેસે ? એક બાજુ ભગવાન કહે છે કે યુક્ત આહાર-વિહાર કરો, બીજી બાજુ શાસ્ત્રો એમ કહે છે કે ઉપવાસ કરો. ઉપવાસ આરોગ્યને માટે ઉપયોગી છે, તે દ્વારા મનની શુદ્ધિમાં સહાયતા સાંપડે છે, મનની એકાગ્રતા સરળ બને છે. તો આ બંનેની વચ્ચે મેળ કેવી રીતે બેસે ? એનો સમન્વય કેવી રીતે સાધી શકાય ?

આનો પ્રત્યુત્તર એક જ છે કે ભગવાને જે શ્લોકો કહ્યા, આત્મસંયમયોગના ઉપદેશ વખતે અર્જુનને જે સંદેશો સંભળાવ્યો છે તે યોગ માટેનો છે

નાત્યશ્નતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાન્તમનશ્નતઃ ।
ન ચાતિ સ્વપ્નશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥૬-૧૬॥

ગુજરાતીમાં કહીએ તો

ઉપવાસી રે'વું નહીં, ખાવું ના પણ ખૂબ.
ઉજાગરા કરવા નહીં, ઊંઘવું નહીં ખૂબ.
યોગ્ય કરે આહાર ને વિહાર તેમજ કર્મ,
જાગે ઊંઘે યોગ્ય તે લભે યોગનો મર્મ.

ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ભગવાને જે વિશેષ યોગનું વર્ણન કહ્યું તે રાજયોગ કે ધ્યાનયોગને માટે આ બધા શ્લોકો કહ્યા છે, ભક્તિયોગને માટે કહ્યા નથી. ધ્યાન કરવા માટે બહુ ઉપવાસો કરવા યોગ્ય નથી એમ ભગવાન કહેવા માગે છે. કારણ કે ધ્યાન કરનારો સાધક જો દિવસો સુધી ઉપવાસ કરતો જાય તો શરીર દુર્બળ કે નિર્બળ બનતું જાય. 'ભૂખે ભજન ન હોય ગોપાલા' એમ કહેવામાં આવ્યું છતાં કદાચ ભૂખે ભજન થાય પણ ભૂખે ધ્યાન ન થાય, આસનો ન થાય. બહુ ઉપવાસો કરવાથી કે ભૂખે રહેવાથી પ્રાણાયામ નહીં થાય અને ધ્યાનની અંદર પણ નિશ્ચાયાત્મક રીતે નહીં બેસી શકાય. શરીર જેમ જેમ નબળુ થતું જશે તેમ તેમ પદ્માસન આદિ આસનોની અંદર દીર્ઘસમય પર્યંત બેસવાનું મુશ્કેલ બનતું જશે. એટલે આવા રાજયોગ કે હઠયોગના સાધકે પોતાના જીવનમાં થોડોક આહાર નિયમિત રીતે કરતાં રહેવું જોઈએ. એકાદશીનો એકાદ ઉપવાસ કરે, અઠવાડિયામાં એકાદ દિવસ ઉપવાસ રાખે તેનો વાંધો નથી, પરંતુ વધુ સમય પર્યંત ઉપવાસો કર્યા કરે તો લાભ થશે નહીં.

ભગવાન બુદ્ધને જેવી રીતે લાભ થયો નહોતો. ભગવાન બુદ્ધ ગયામાં બોધિ વૃક્ષની નીચે બેઠા હતાં. અમે હમણાં જ યાત્રા કરી આવ્યા તેમાં ગયાજી પણ ગયા હતા અને તેની પાસે બોધિગયા છે તેની પણ અમે મુલાકાત લીધી હતી. ત્યાં એ પ્રાચીન વૃક્ષ છે જેની નીચે ભગવાન બુદ્ધને ધ્યાનમાં 'બોધિ' અથવા તો આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. ભગવાન બુદ્ધે શાંતિને પામવા માટે આત્મવિચાર અથવા ધ્યાનનો આધાર લીધો હતો. ભગવાન બુદ્ધ બોધિવૃક્ષની નીચે બેઠા એ પહેલાં પોતાની જાતને કઠોર ઉપવાસોમાંથી પસાર કરી હતી. તેમણે કેટલાય દિવસો સુધી અનાજ લીધું નહોતું. કેટલાય દિવસો સુધી કેવળ દૂધ પર રહ્યા હતા. કેટલાય દિવસો કેવળ પાણી પર રહીને ધ્યાન કર્યું હતું. પરંતુ જેમ જેમ વખત વીતતો ગયો તેમ શરીર એનું કાર્ય કરતું ગયું. છેવટે ભગવાન બુદ્ધને લાગ્યું કે ઉપવાસોને પરિણામે શરીર નિર્બળ બની ગયું છે. હવે ધ્યાનમાં બેસી શકાય તેટલી પણ શક્તિ રહી નથી. ધ્યાનની વાત જવા દઈએ, ઉઠીને ચાલી શકાય, સ્નાન કરવા જઈ શકાય, કુદરતી હાજત સારી પેઠે કરી શકાય, શરીર સાથે સંકળાયેલા સ્નાનાદિ કર્તવ્યો સમુચિત રીતે કરી શકાય એટલી શક્તિ પણ શરીરમાં રહી નથી. ઉપવાસો કરવાથી શરીર કૃશ અને દુર્બળ થઈ ગયું. હવે ધ્યાનમાં કેવી રીતે બેસી શકાશે ? શરીર નિર્બળ હોય ને ધ્યાનમાં બેસીએ કે તરત ઝોકાં આવે, પ્રમાદ

થાય, સુસ્તી લાગે. ધ્યાનમાં બેસવાનું ગમે નહીં, બધું ધ્યાન શરીર તરફ ચાલ્યું જાય. આ પ્રકારે થયું એટલે ભગવાન બુદ્ધ નિર્ણય કરી શક્યા નહીં કે મારે હવે ધ્યાનયોગની સાધના કેવી રીતે આગળ ચલાવવી.

ભગવાન બુદ્ધના જીવનમાં આવે છે કે તે વખતે એક ગાયિકાઓનું ટોળું ત્યાંથી પસાર થયું. ટોળામાંની ગાયિકાઓ જાણે એમ ગાતી હતી કે હે વીણાને વગાડનારાઓ ! વીણાને વગાડતી વખતે તમારા હાથની આંગળીને વીણાના તાર પર એટલી જોરથી નહીં પછાડો કે તાર તૂટી જાય અને સ્વરો નીકળી જ ના શકે, કાંઈ સાંભળી જ ના શકાય. હે વીણાના વગાડનારાઓ ! વીણાને વગાડતી વખતે તમારા હાથની અંગુલિને વીણાના તાર પર એટલી બધી ધીરે પણ ન મૂકતાં કે જેથી વીણાની અંદર કોઈ ઝંકૃતિ પેદા ન થાય, વીણાના કોઈ સ્વર બહાર નીકળે જ નહીં. વીણાના તાર પર તમારી અંગુલિને વિવેકપૂર્વક, જેવી રીતે મૂકવી જોઈએ તેવી રીતે, કલાત્મક રીતે મૂકજો જેથી વીણાનું વાદન સારી રીતે થઈ શકે અને વીણામાંથી સુંદર સુમધુર સ્વરો બહાર નીકળી શકે, જે શ્રવણ કરનારાઓને આનંદ આપે.

આવું ગીત ગાતી ગાયિકાઓ ભગવાન બુદ્ધ આગળથી પસાર થઈ. જ્યારે ભગવાન બુદ્ધે આ ગીતને સાંભળ્યું ત્યારે એમને પ્રકાશની પ્રાપ્તિ થઈ. એમને લાગ્યું કે આ ગીત મારે માટે જ ગવાયું છે. મને આ સંદેશો સંભળાવવાને માટે જ જાણે કે આ દૃશ્ય ઉપસ્થિત થયું. બુદ્ધને થયું કે હું અત્યારે મારા જીવનની વીણાને બરાબર વગાડી રહ્યો નથી એટલે એમાંથી જે શાંતિનો સ્વર સંભળાવો જોઈએ તેનું શ્રવણ હું કરી શકતો નથી. હું મારા શરીર સાથે જરા વધારે પડતી બળજબરી કરી રહ્યો છું, વધારે પડતું કષ્ટ, ખોટું કષ્ટ આપી રહ્યો છું. મેં અતિશય ઉપવાસો કરી શરીરની સાથે બરાબર ન્યાય કર્યો નથી. એને લીધે હું ધ્યાનમાં બરાબર બેસી શકતો નથી. એને લીધે મને જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. તો મારે હવે ભોજન કરવું જોઈએ. થોડુંક ભોજન કરવું જોઈએ કે જેથી શક્તિ સચવાઈ રહે અને હું ધ્યાન કરી શકું. જ્યાં સુધી આસન પર બેસી ધ્યાન નહીં કરી શકું ત્યાં સુધી મને ધ્યાન દ્વારા આત્મજ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે ? ધ્યાનની નિયમિત સાધનાથી જ આત્મજ્ઞાન સાંપડશે.

બુદ્ધને જ્યારે આ પ્રકારના વિચારો આવ્યા ત્યારે વૈશાખી પૂનમની રાત્રિ હતી. એક સ્ત્રીએ વ્રત લીધેલું તેની તે દિવસે પરિસમાપ્તિ હોવાથી તેણે ગાયના દૂધમાંથી ખીર બનાવેલી. વૃક્ષદેવતાને અર્પણ કરવા માટે આ સ્ત્રી આવી. દૂરથી તેણે જોયું કે જે વૃક્ષદેવતાને આ ખીર અર્પણ કરવાની છે તેની નીચે એક સંત બેઠેલા છે. જાણે વૃક્ષદેવતા પોતે જ પ્રગટ થયા હોય તેવો ભાસ આ ભાવિક સ્ત્રીને થયો. એટલે એણે ખીરની થાળી ભગવાન બુદ્ધને સમર્પિત કરી. ભગવાન બુદ્ધે તે ખીરનું ભોજન કર્યું એટલે એમણે થોડું ચેતન અનુભવ્યું. પછીથી તેઓ ધ્યાનમાં બેઠા અને તે રાત્રે તેમને સમાધિ અવસ્થાનો અનુભવ થયો અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ.

આમ સમાધિ અવસ્થા અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ઉપવાસ કરવાથી ન થઈ, પરંતુ ભોજન કરવાથી થઈ. ઉપવાસો કરવાથી એમનું શરીર બહુ દુર્બળ થઈ ગયું હતું એટલે પોતાના અનુભવમાંથી પદાર્થપાઠ ગ્રહણ કરીને ભગવાન બુદ્ધે મધ્યમમાર્ગનો ઉપદેશ આપ્યો. અતિશય ઉપવાસ ન કરવા કે છૂટો દોર મૂકી અતિશય ભોજનપ્રિય પણ ન બનવું. અતિશય ઉજાગરા ન કરવા કે અતિશય ઉંઘવું નહીં. ગીતાનો યુક્ત આહાર વિહારનો ઉપદેશ છે ભગવાન બુદ્ધે પોતાની રીતે પાલી ભાષામાં આપ્યો. તે સંદેશો કાંઈ નવો નહોતો, પ્રાચીન જ હતો પણ ભગવાન બુદ્ધે પોતાની રીતે તે સંદેશો સંભળાવ્યો કે જે સાધક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા

માંગતો હોય, ધ્યાનની સાધનામાં અભિરુચિ રાખતો હોય તેણે વિવેકપૂર્વક ભોજન કરવું, વિવેકપૂર્વક નિંદ્રા લેવી, મધ્યમમાર્ગનું અનુસરણ કરવું.

વાણી છે તો બોલવું પણ બોલવા જેટલું બોલવું, બોલવાનું હોય ત્યારે બોલવું. બોલવાનું હોય ત્યારે ન બોલીએ તેનો પણ કોઈ અર્થ નથી. વાણી એ પરમાત્માએ મનુષ્યને બક્ષેલી એક વિરાટ શક્તિ છે. એનો સમુચિત સદુપયોગ કરવો જોઈએ. વિચાર પણ પરમાત્માએ મનુષ્યને આપેલી એક વિરાટ શક્તિ છે છે. તેના સદુપયોગથી ઘણા સુંદર કાર્યો થઈ શકે. શરીરની બધી જ શક્તિઓ, મનની, ઈન્દ્રિયોની જે જે શક્તિઓ પરમાત્માએ માનવને આપેલી છે તેની અંદર એક અથવા બીજી જાતની વિશાળ શક્તિઓ સમાયેલી છે. જો તેનો વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે માનવને શાંતિ આપવાની સાથે સાથે બીજાને પણ શાંતિ આપે. જો એ શક્તિનો વિવેકયુક્ત ઉપયોગ કરવામાં ન આવે તો તે માનવને બરબાદ કરી નાખે અને સાથે સાથે બીજાને પણ બરબાદ કરે.

ધનની શક્તિ, બળની શક્તિ, સત્તાની શક્તિ, પદ અને અધિકારની શક્તિ, વૈભવની, યૌવનની, સૌંદર્યની શક્તિ, બધાનું તેવું જ છે. આ બધી શક્તિઓને જો સન્માર્ગે વાળવામાં આવે તો હેરત પમાડે તેવા આશીર્વાદરૂપ કાર્યો કરી શકે પરંતુ તેને જો વિપથગામી કે કુમાર્ગગામી કરવામાં આવે તો તે પોતાનો નાશ નોતરવાની સાથે સાથે બીજાનો પણ નાશ નોતરે છે. એટલે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં એવું કહેવા માંગે છે કે શક્તિઓના ઉપયોગમાં હંમેશા વિવેક હોવો જોઈએ. ભગવાન બુદ્ધે પોતાના ધર્મોપદેશના સમયે પોતાના શિષ્ય કે અનુયાયીઓને આ જ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરેલું હતું.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં જે ઉપદેશ આપી રહ્યા છે તે એવા યોગીઓને માટે આપી રહ્યા છે જે જ્ઞાન દ્વારા, ધ્યાન દ્વારા, આસન-પ્રાણાયામ આદિ સાધનવિશેષનો ઉપયોગ કરી આગળ વધવા માંગે છે. ભગવાન અત્યારે ભક્તિયોગીઓ માટે ઉપદેશ આપી રહ્યા નથી. ભક્તોનું જીવન જુદી જાતનું છે. જો કે આરંભમાં ભક્તોએ પણ બહુ ઉપવાસ કરવા આવશ્યક નથી. આરંભમાં જો બહુ ઉપવાસ કરવામાં આવે તો તેમનું શરીર પણ નિર્બળ થઈ જાય અને નિયમિત રીતે જે જપ કરવાના હોય, ધ્યાન કરવાનું હોય તે પણ થઈ શકે નહીં. ઉપવાસ જો વધારે થઈ જાય, એક કરતાં વધારે દિવસ સુધી ચાલે, અને ભક્તનું મનોબળ જો કાચું હોય તો તેનાથી પોતાની સાધનાને સમુચિત રીતે વળગી નહીં રહેવાય. જ્યારે સાધના કરતાં કરતાં, ભક્તનો પ્રેમ પરાકાષ્ઠા જ્યારે પર પહોંચી જાય ત્યારે એક અવસ્થા એવી આવે જેમાં ભક્તે ઉપવાસ કરવા ન પડે, ઉપવાસ થઈ જાય. ભોજન છોડવું ન પડે, ભોજન છૂટી જાય. એની એવી અવસ્થા થઈ જાય.

આપણે વર્તમાનપત્રોમાં વાંચીએ જ છીએ. કોઈનો છોકરો ખોવાઈ ગયો હોય તો જાહેરાત આવે છે : ચિ. ભાઈ, તું ઘરમાંથી કોઈને પણ કહ્યા વગર ચાલ્યો ગયો છે ત્યારથી તારા માતાપિતા કલ્પાંત કરે છે. એમણે ખાવાનું છોડી દીધું છે. એમનું મન કશે લાગતું નથી. માટે તું જ્યાં હોય ત્યાંથી પાછો આવી જા તો તારા માતાપિતાને શાંતિ થાય. તું ઘરમાંથી કહ્યા વગર ગયો છે તેનો કોઈ ઠપકો આપશે નહીં. પાછો આવી જા. આવી જાહેરાતો છાપામાં આવે છે.

જેમ છોકરો ચાલ્યો ગયો તે કેટલું બધું લાગી આવ્યું કે ખાવાનું પણ ન ભાવે, વાતો કરવાનું ન ગમે, દુકાન પર જવાનું ન ગમે. હજુ તો છોકરો ચાલ્યો ગયો છે, જીવતો છે, મરી ગયો નથી તો પણ કેટલું બધું ! ઘણીવાર કોઈ સ્વજન મરી જાય તો કેટલાક વખત સુધી ભોજન ભાવતું નથી, કોઈ પ્રવૃત્તિ કરવાનું ગમતું નથી. કેટલાક સ્મશાનવૈરાગ્ય પેદા થવાથી સંન્યાસ લેવાના સ્વપ્ના સેવે છે. પણ વખતના વીતવાની સાથે એ વૃત્તિઓ મોળી પડતી જાય છે અને કાળચક્રમાં મનુષ્ય વળી નવા સ્વાંગે, નવા વેશે, નવા વિચારો ને ભાવોથી તણાતો ચાલે છે, પ્રવાહિત થઈ જાય છે. ફરી જીવન જીવતો થઈ જાય છે.

જેમ છોકરો હજી જીવે છે, પણ ચાલ્યો ગયો છે તો માતાપિતાને ભોજન ભાવતું નથી એમ ભગવાન આપણા જીવનમાંથી ચાલ્યા ગયા છે એવું કોઈને લાગે ? જેમને એમ લાગે કે ભગવાન જીવનમાંથી ચાલ્યા ગયા છે તેમને પણ ભોજન ભાવતું નથી. તે ભગવાનને કહે છે કે મને કેસરીયા દૂધ પીવાના ગમતાં નથી, મેવા-મીસરીમાં મારું મન લાગતું નથી, કોઈપણ પ્રકારની બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓ કરવાની ઈચ્છા થતી નથી. હે પ્રભુ ! તમે જ્યાં હો ત્યાંથી વહેલામાં વહેલી તકે આવો. મારી આ જાહેરાત કોઈ વર્તમાનપત્ર છાપવાનું નથી પણ મારા અંતરના અંતરતમમાંથી અનુરાગથી પ્રેરાઈને હું તમને લખી રહ્યો છું, તે વાંચી તમે પ્રકટ થાવ. તમે તો સર્વાંતરયામી છો, સર્વવ્યાપક છો. હું તમને જોઈ શકતો નથી. તમે પ્રગટ થશો તો હું તમને જોઈ શકીશ. એમ થાય તો શું નુકશાન થવાનું છે ? તમારું શું બગડવાનું છે ? કેટલાય ભક્તોએ તમને જોયા અને હજી કેટલાય જોશે તો હું એક વધારાનો. હું તમને જોઈ લઈશ તો તમને કાંઈ નુકશાન થવાનું નથી. પણ મને કેટલો બધો લાભ પહોંચશે ! જ્યાં સુધી તમારો દર્શનાનુભવ નહીં થાય, ત્યાં સુધી મને ભોજન ભાવતું નથી. આવી અવસ્થા ભક્તની થઈ જાય છે.

રામકૃષ્ણદેવના જીવનમાં આવી અવસ્થા થઈ હતી. રામકૃષ્ણદેવને જગદંબાના દર્શનની લગન લાગી ત્યારે દિવસો સુધી તેઓ સંતોષકારક રીતે ભોજન પણ કરી શકતા નહોતા. એમના ભાણેજ, જેનું નામ હૃદય હતું, એ ભોજનની થાળીને લઈ રામકૃષ્ણદેવને ભોજન કરવા માટે આગ્રહ કરતા, કલાકો સુધી પ્રતિક્ષા કરતાં પણ રામકૃષ્ણદેવને પોતાના દેહનું પણ ભાન ન હોવાથી કલાકો સુધી ભોજન કરી શકતા નહોતા. કેટલીક વાર તેઓ ઉંઘી શકતા નહોતા, આખી રાત આમતેમ ફર્યા કરતા, જલ્પના કર્યા કરતા, બડબડાટ કર્યા કરતા, પ્રાર્થના કર્યા કરતા. હે મા ! તું મને દર્શન આપ. તે કેટલાય ભક્તોને દર્શન આપ્યાં. મને શા માટે દર્શન નથી આપતી ? જગદંબાના પ્રેમથી પરિપ્લાવિત પ્રાણને લઈ તેઓ ફર્યા કરતા હતા. એમને કોઈ પણ પ્રકારનું કાર્ય કરવું ગમતું ન હતું. જ્યાં સુધી જગદંબા દર્શન ન આપે ત્યાં સુધી એમની આવી ભાવવિભોર અવસ્થા રહેતી. આનું નામ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ કે રાગાત્મિકા ભક્તિ. રાગ જ એનો આત્મા છે તેવી ભક્તિ. સાધકની આવી અવસ્થા થઈ જાય છે.

પછી તે ધ્રુવની પેઠે મધુવનમાં બેસી જાય છે. નારદજી ધ્રુવજી ને મળ્યા એટલે એમણે ધ્રુવજીની કસોટી કરી જોઈ કે ખરેખર તેને આટલી નાની ઉંમરે ભગવાનના દર્શન કરવાની ભાવના છે ? પણ નારદજીએ જોયું કે ધ્રુવજીનો વૈરાગ્ય પરિપક્વાવસ્થા પર પહોંચેલો છે, એમની મનોભાવના સમજપૂર્વકની અને વિવેકયુક્ત છે. એટલે નારદજીએ ધ્રુવજીને 'ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય'નો મહામંત્ર પૂરો પાડ્યો. એમને ભગવાનના ધ્યાનની વિધિ બતાવી અને મધુવનમાં જવાનો, જે આજકાલનું મથુરા કે વ્રજમંડળ છે

ત્યાં જવાનો, સંદેશો આપ્યો. યમુના નદીના તટપ્રદેશ પર સ્થિત તે ધોર વનપ્રદેશમાં ધ્રુવજીએ તપશ્ચર્યા કરવાનો આરંભ કર્યો. એમના દિલમાં ભગવાનને મેળવવા માટેની લગન હતી, ઉત્કટતા હતી, અનુરાગ હતો. જ્યાં સુધી દર્શન ન થાય ત્યાં સુધી ભોજન કરવું નથી એવો નિર્ધાર કર્યો. પહેલે મહિને ધ્રુવજીએ ભોજન છોડી વનની અંદરના બોર ખાઈને નારદજીએ આપેલ મંત્રને જપતાં એક મહિનો પસાર કર્યો. જ્યારે ભગવદ્ દર્શન ન થયું ત્યારે બીજા મહિને બોર પણ છોડી દીધા અને વૃક્ષોના નીચે પડેલા પાંદડાઓને ખાઈ ભગવાનના દર્શનને માટે લગન લગાવી, ધ્યાન અને સ્મરણ કરવા લાગ્યા. ત્રીજે મહિને એ વૃક્ષોના પર્ણોનો પણ પરિત્યાગ કર્યો અને યમુનાનું બ્રહ્મરસ જેવું પવિત્ર પાણી હતું, તેનું પાન કરતા શ્વાસેશ્વાસે 'ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય' ના મંત્ર કરવાનું ચાલુ કર્યું. છતાં પણ ભગવાનનું દર્શન ન થયું તો શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહ્યા પ્રમાણે ચોથે મહિને ધ્રુવજીએ પાણીનો પણ પરિત્યાગ કરી દીધો અને પવન પર રહેવા લાગ્યા. તે છતાં પણ જ્યારે ભગવાનનું દર્શન ન થયું ત્યારે ધ્રુવજીએ પવનપ્રાશન કરવાનું પણ બંધ કરી કુંભક પ્રાણાયામ કરી પોતાના પ્રાણને રોકી દીધો. દેવર્ષિ નારદે બતાવ્યા પ્રમાણે ભગવાનની ધારણા કરી, ભગવાનના દિવ્ય શ્રીવિગ્રહનું સ્મરણ કરી તેમાં પોતાના મનને કેન્દ્રિત કર્યું. રોમેરોમમાં રાગ જગાવી ભગવાનના દર્શન માટે પ્રાર્થવા લાગ્યા. પાંચ મહિનાની આવી ધોર તપશ્ચર્યાના પરિણામ સ્વરૂપે, એની પાછળ જે પ્રેમ હતો તેને પરિણામે, ભગવાને તેમને દર્શન આપ્યું. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં આ પ્રમાણે વાત આવે છે.

પ્રેમ સિવાય આવો ત્યાગ કરી શકાતો નથી. પ્રેમ સિવાય આવો ભોગ આપી શકાતો નથી. પ્રેમ સિવાય કશું જ થતું નથી. ભગવાનને માટેનો દિવ્ય પ્રેમ ભક્તના હૃદયમાં અસાધારણ રીતે પ્રગટ થઈ પ્રબળતા ધારણ કરે ત્યારે ભક્ત મોટામાં મોટો ભોગ આપવા પણ તૈયાર થઈ જાય છે. પોતાની કાયાની કુરબાની કરવા પણ તૈયાર થઈ જાય છે. એ વિચારે કે મારે હવે શરીરને રાખવું નથી. ભગવાનને માટે શરીરને પણ સમર્પવાની તૈયારી કરું. કદાચ મારું આવું સમર્પણ જોઈને ભગવાન દયા કરે. ભગવાનની કરુણા અને દયામાં ભક્તને વિશ્વાસ હોવાથી ભક્ત આ પ્રકારે પોતાનું સર્વસમર્પણ કરવા તૈયાર થાય છે. તે ભગવાનને કાકલૂદીભરી વિનંતિ કે અરજી કરે છે, વિજ્ઞાપ્તિ કરે છે : હે પ્રભુ ! તમે મને તમારું દર્શન આપો. હું તમારું દર્શન કરી શકું એમ નથી. તમારી કૃપાથી જ હું તમને મેળવી શકીશ. મારી પાસે જે પુરુષાર્થ શક્ય છે તેના દ્વારા હું તમને પામવાના પ્રયત્ન કરું છું.

ભાગવત પ્રાચીન યુગનો ગ્રંથ. ધ્રુવજી પ્રાચીન કાળનું પાત્ર. પણ રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ તો હમણાંનું, સો વરસ પહેલાનું પાત્ર છે. અત્યારે પણ આપણી દુનિયામાં આવા પાત્રો છે. નથી એવું નથી. કોઈકને આપણે ઓળખીએ છીએ, કોઈને આપણે નથી ઓળખતા. પરંતુ આવા પાત્રો છે જે પરમાત્માના પ્રેમના સંસ્કારોને લઈને આ પૃથ્વી ઉપર પ્રગટ થાય છે અને પોતાના હૃદયની અંદર પરમાત્મા સિવાય બીજા કોઈની સ્થાપના કરતા નથી. પોતાનું મન પરમાત્મા સિવાય બીજા કોઈનાય ચરણોમાં સમર્પિત કરતા નથી. એમના જીવનનું એકમાત્ર લક્ષ્ય એ જ રહે છે કે પ્રભુની પૂર્ણ કૃપાને બને તેટલી વહેલામાં વહેલી તકે, શક્ય તે ઉપાયથી પ્રાપ્ત કરવી ને મનુષ્યજીવનનું કલ્યાણ કરવું.

મનુષ્યજીવનનું કલ્યાણ કેવલ ધન પ્રાપ્ત કરવામાં નથી. કેવળ સંપત્તિ, વૈભવ કે ઐશ્વર્ય એકદું કરવામાં પણ નથી. મનુષ્યજીવનનું કલ્યાણ અધિકાર કે સત્તાને પામવામાં નથી, જીવનને દીર્ઘ બનાવવામાં

નથી, ચૌવનને સાચવવામાં કે વૃદ્ધાવસ્થા-વ્યાધિથી મુક્તિ મેળવવામાં પણ નથી. જીવનનું સાર્થક્ય પરમાત્માની પાસે પહોંચવામાં છે. આ જીવન જેમાંથી પ્રેરણા પ્રાપ્ત થાય, શક્તિ સાંપડે એ પરમાત્માની પરાત્પર ચેતનાનો સાક્ષાત્કાર કરવાને માટે છે. કેટલાક સાધકો એને માટે જન્મે છે. જેમ જેમ આગળ ચાલે છે તેમ તેમ એમની અંદર સંસ્કારોનો સમુદય થાય છે, સંસ્કારો સુદ્રઢ બને છે, ભગવાનની પ્રેમભક્તિ વધતી જાય છે, દુનિયાના કોઈ વ્યવહારોમાં તેમનું મન લાગતું નથી. તેઓ કશે બંધાઈ શકતા નથી. આપણી આગળ જ એવા વિરલ પાત્રો છે. તેઓ બહુ મોટી સંખ્યામાં નથી હોતા. જેમ શુદ્ધ ધી અત્યારે વિપુલતામાં નથી દેખાતું તેમ આવા પાત્રો બહુ ઓછી સંખ્યામાં આપણને દેખાય. પરંતુ સાવ અભાવ નથી થયો. ધોર કલિકાળમાં પણ એવા પાત્રો આપણને દેખાય છે.

મા સર્વેશ્વરી. તમારી સામે બેઠેલું જ પાત્ર છે એને જુઓ. મેં એમના જીવનને જોયું. જ્યારે સુરતમાં તેઓ વરાછા રોડ, સાધના વિદ્યાલયમાં પ્રિન્સીપાલ તરીકે કામ કરતા. ત્યારે એ સ્કૂલમાં મારા પ્રવચનો ગોઠવવામાં આવેલા. સ્કૂલના સંચાલકો તરફથી મારો ઉતારો એમને ત્યાં રાખવામાં આવેલો. એમનું ઘર ઘણું મોટું અને તેઓ ઘરમાં એકલા જ રહેતા. હજી હમણાંની જ વાત છે લગભગ દોઢેક વરસ થયું.

મારા પ્રવચનો એકવીસ-બાવીસ દિવસ સુધી સુરતમાં ચાલતા હતા અને સાથે સાથે એમના ઉપવાસો પણ ચાલતા. ચોવીસ કલાકમાં કેવળ પાશર જેટલું દૂધ લે. કેટલીકવાર દૂધ પણ ન લે, કેવલ પાણી જ લે. ઘેરથી પાણી પીને સ્કૂલમાં જાય. સ્કૂલમાં પ્રિન્સીપાલ તરીકે કામ કરવાનું. પણ ત્યાં પાણી નહીં પીવાનું, બહારનું પાણી નહીં પીવાનું. સાંજે ગમે તેટલું મોડું થાય પણ ઘેર આવે પછી પાણી પીએ. મારા પ્રવચનો ચાલતા હોય ત્યાં જેમ બીજા ભાઈ-બેનો આવે તેમ તેઓ પણ આવે અને બેસે. ભોજન કે ફળ વગર દિવસે-દિવસે શરીર તો દુર્બળ થતું જાય પરંતુ મનની અંદર મક્કમતા એટલે પોતાની સર્વિસ પણ ચાલુ રાખે અને સાથે સાથે ભગવાનનું સ્મરણ અને ધ્યાન પણ.

રાત્રે હું જોતો કે ઘરની અંદર જે દેવસ્થાન હતું તેની સામે તેઓ બેસી રહે. ચાર કલાક, પાંચ કલાક આસન પર બેસી રહે. આંખમાંથી પ્રેમાશ્રુ ચાલ્યા કરતા હોય. વચ્ચે વચ્ચે ભગવાનની ભક્તિના ભાવથી ભરેલા ભજનો લખે - હે પ્રભુ ! મને દર્શન આપો. તમારા દર્શન સિવાય મને ચેન પડતું નથી. પ્રભુ ! મને આ સંસારમાંથી તમે બહાર કાઢો. મને આ નોકરી હવે ગમતી નથી. મને સંસારના વ્યવસાયો પણ ગમતા નથી. ચોવીસે કલાક તમને સમર્પિત થાઉં અને તમારું સ્મરણ-મનન કર્યાં કરું એ જ મારી એકમાત્ર ઈચ્છા છે. આવું વરસોથી કરતા. તે વખતે તેઓ પોણા ત્રણ મહિના એકલા દૂધ પર રહ્યા. મારા પ્રવચનો નિમિત્તે મારે એક મહિનો સુરતમાં રહેવાનું થયું એટલે એક મહિનો તેમને નજદીકથી જોયા. રોજ સ્કૂલમાં જવાનું અને રોજ પ્રવચનમાં આવવાનું. તે વખતે તેઓ મને કહેતા કે મને સંસારમાં કાંઈ રસ લાગતો નથી.

હું કહેતો કે આવી સારી નોકરી ક્યાં મળે ? અત્યારે તો માગે તો પણ માણસોને નોકરી મળતી નથી. તમે ભણેલા છો, ગ્રેજ્યુએટ છો. ભણેલાઓને પણ નોકરી મળતી નથી, તેઓ ફર્યા કરે છે, નોકરીને માટે અરજીઓ કર્યા કરે છે છતાં નોકરી મળતી નથી. તમને પ્રિન્સીપાલ તરીકેની આટલી સારી સુખની નોકરી મળી છે તો થોડો વખત હજુ સર્વિસ કરો. શું વાંધો છે ? તેમની આંખમાં આંસુ આવી જતા અને મને કહેતા કે

એવું ન કહેશો. હું હવે ભગવાનની જ નોકરી કરું એમ મને લાગ્યા કરે છે. જેમતેમ કરીને આ કામ હું ચાલુ રાખું છું. પણ મારું મન માનતું નથી.

પ્રિન્સીપાલ તરીકે તેમનો અલગ રૂમ, તેમાં અલગ ટેબલ. ત્યાં ટેબલ પર મારી તસ્વીર મુકેલી. તે જોયા કરે અને જપ કર્યા કરે, પ્રાર્થના કર્યા કરે. એક તસ્વીર પર્સમાં પણ રાખેલી. ચોવીસે કલાક આ જ રટણ. એકવાર એમના મંત્રીએ મારો ફોટો જોયો અને પૂછ્યું કે તમે યોગેશ્વરજીનો ફોટો રાખ્યો છે ? તો તે કહે, મારા જીવનમાં ભગવાન સિવાય બીજું કંઈ નથી. તેઓ જ છે.

તેઓ સ્ફૂલનું કામ સારામાં સારી રીતે કરતા. પ્રિન્સીપાલ તરીકેની જવાબદારીઓ અદા કરતા. સાથે સાથે પોતાની ભક્તિના પ્રવાહને પણ ચાલુ રાખતાં અને ભગવાનને પ્રાર્થતાં કે હે પ્રભુ ! મને તમે આમાંથી મુક્ત કરી દો. મને હવે આ જીવન ગમતું નથી. હું પગારને માટે, પૈસાને માટે જીવન જીવું એ મને પસંદ નથી. મારે કેવળ તમારે માટે જીવન જીવવું છે.

એકવાર એવું બન્યું કે એમના ઘરમાં રહીને મારે કેવળ પાણી પર નવરાત્રિના નવ દિવસના ઉપવાસ કરવાનું થયું. એ વાતને લગભગ દોઢેક વરસ થયું હશે.

મેં કહ્યું કે મારે ઉપવાસ કરવાના છે.

તેઓ કહે, હું પણ ઉપવાસ કરું. મેં પાણી પર ઉપવાસ નથી કર્યા એવું નથી. વચ્ચે વચ્ચે કોઈ દિવસ કર્યા છે પણ તમારી હાજરીમાં, ઉપસ્થિતિમાં હું ઉપવાસ કરું તો મને શક્તિ મળે.

મેં કહ્યું, ઉપવાસ કરશો તો નબળાઈ આવશે. તો પ્રિન્સીપાલ તરીકે કામ કેવી રીતે કરશો ? રોજ જવું પડશે.

તેઓ કહે, નવ દિવસ રજા લઈ લઉં. સ્ફૂલે નહીં જાઉં. નવ દિવસ આ મકાનમાંથી બહાર નથી નીકળવું, રૂમમાં જ રહેવું. પાણી પર જ રહેવું છે.

મેં કહ્યું, જગદંબાને પૂછી જોઈએ. જો એમની ઈચ્છા હોય તો તમે પાણી પર રહેજો. નહીં તો મારી એવી ઈચ્છા છે કે તમે એક ટાઈમ જમીને અથવા દૂધ-ફળ લઈને જપ કરો. મારી પોતાની એવી ઈચ્છા છે.

જગદંબાને પૂછ્યું તો એમણે જણાવ્યું કે ભલે તેઓ પાણી પર ઉપવાસો કરે. અત્યારે ઉંમર નાની છે. થોડોક ત્યાગ કરશે તો નુકશાન થવાનું નથી. ભલે તેઓ કરે. અત્યારે યુવાનીમાં તપશ્ચર્યા થશે. અને થોડીક તપશ્ચર્યા આવશ્યક છે.

હું લાચાર બની ગયો. મેં કહ્યું જગદંબા તમારા પક્ષમાં છે. તેમણે કહ્યું કે તમે પાણી પર ઉપવાસ કરો.

આમ એક બાજુ મારા ઉપવાસ ચાલે અને એક બાજુ તેમના પાણી પર ઉપવાસ ચાલે. એમને એમ કે પાણી પરના ઉપવાસ એટલે પાણી પણ જુદી જુદી જાતના હોય ને ? નાળિયેરનું પાણી પણ પાણી કહેવાય, શેરડીનો રસ પણ પાણી કહેવાય ! અને દૂધમાં પાણી નાખે તો દૂધવાળું પાણી અથવા પાણીવાળું દૂધ - જે કંઈ કહો તે બધા પાણી જ કહેવાય ને ? તમે આવું પાણી લો ?

મેં કહ્યું, પાણી એટલે નળનું જ પાણી અને એકલું પાણી કેટલું લેવાય ? આખા દિવસમાં માંડ બે-ત્રણ ઘૂંટડા લેવાય. પછી વધારે પાણી લેવાનું મન થાય નહીં.

આવી રીતે નવ દિવસના ઉપવાસો પૂરા થયા. એમના પણ નવ દિવસના ઉપવાસો પૂરા થયા. પણ મેં જોયું કે એમને થાક કે કંટાળો નહોતો. રાત્રે પદ્માસન વાળીને એમના નિયમ પ્રમાણે બે થી ત્રણ કલાક ધ્યાન-જપ વગેરે કર્યા કરે.

મેં તેમને કહ્યું, તમને નબળાઈ નથી આવતી તે સારું છે. કારણ તમારી ઉંમર નાની છે. નાની ઉંમરવાળાને આ લાભ છે. નાના છોડવાઓ જેમ વાળીએ તેમ વળે. તમે મોટામાં મોટા બલિદાનો પણ આપી શકો. નાની ઉંમરમાં બધું જ થાય. તમે ભોગ પણ કરી શકો ને ઉપવાસ પણ કરી શકો. મોટી ઉંમરમાં તકલીફ થાય. મોટી ઉંમરના રસોડામાં બે-ચાર વાર તપાસ કરવા જઈ આવે કે નવ વાગ્યાનું ભોજન હજુ દસ થયા તો પણ કેમ ન થયું ? ઉંચા-નીચા થઈ જાય. જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ ગયો, હજુ આટલું મોડું કેમ થયું ? ટુંકમાં બહુ જ અઘરું. પાણી પર ઉપવાસો કરવાના હોય તો ડોક્ટરને હાજર રાખવા પડે કે હોસ્પિટલની તૈયારી કરવી પડે. ઘણી અઘરી વાત છે.

પરંતુ પરમાત્માનો પ્રેમ જેના દિલમાં ઉછાળા મારે છે એને માટે કાંઈ જ મુશ્કેલ નથી. પોણા ત્રણ મહિના એમણે દૂધ ઉપર ઉપવાસ કર્યા. એવા ઉપવાસો તેઓ વચ્ચે વચ્ચે કેટલીય વાર કરતાં. આમ પણ તેમનું ખાવાનું ઠેકાણું નહીં. ખાવામાં મન જ ન લાગે. એકાદવાર ભોજન બનાવે. સવારે સ્ફૂલે જાય ને સાંજે ઘેર આવે. સાંજે જમે કે ન જમે. પાણી કે દૂધ પીએ ને ભગવાનનું સ્મરણ કરવા બેસી જાય. વળી સવારે વહેલાં ઉઠે. આ રીતે દસ-દસ વર્ષથી એમણે પુરુષાર્થ કર્યો છે. અત્યારે તમે એમનું જે ચિત્ર જોઈ રહ્યા છો તે આજકાલનું નથી. પૂર્વજન્મની વાત બાજુ પર જવા દો પણ આ જન્મમાં તેમણે દસ-દસ વર્ષથી મૂંગે મોઢે, કોઈને ખબર ન પડે એ રીતે, પોતાના ઘરમાં રહી, નોકરી કરતાં પ્રામાણિક પુરુષાર્થ કર્યો. તો સમય આવ્યો એટલે ભગવાને પ્રમોશન આપ્યું. ભગવાનને થયું કે આ જીવ હવે યોગ્ય છે માટે છૂટો કરું. કેટલા બધા ઉપવાસો કર્યા, જપ કર્યા, પુરસ્કારણો કર્યા.

ગુજરાતના મહાન સંત પૂજ્ય મોટા. એમના મૌનમંદિરો ચાલે છે. વરસોથી મા સર્વેશ્વરી સ્કૂલમાંથી અઠવાડીયા કે પંદર દિવસની રજા લઈ કે વેકેશનમાં સુરતના મૌનમંદિરમાં બેસતા. એ એમને બહુ જ ગમતું. તેઓ ડાયરીઓ લખે. પોતાના જીવનને જોવું, આત્મનિરીક્ષણ કરવું, પવિત્રતા સાચવવાની. આવી તૈયારીઓ એમણે પોતાના જીવનમાં ચાલુ રાખી તો ભગવાને એમને પ્રમોશન આપ્યું. એમનાં બંધન તૂટી ગયા. એમણે સ્કૂલમાંથી રાજીનામું આપ્યું. એ વાતને પણ એકાદ મહિના પછીથી લગભગ સવા વરસ થશે. હજુ સ્કૂલવાળા કહે છે કે આવો, તમારે માટે જગ્યા ખાલી છે. પણ તેઓ કહે છે કે હવે આવવું નથી. હવે તો ભગવાનનું જ કાર્ય કરવું છે.

આ ભક્તિ છે, પ્રેમ છે. અત્યારના જમાનામાં પણ આવા પવિત્ર પાત્રો આપણને દેખાય છે. આપણે માતા આનંદમયીની વાતો સાંભળીએ પરંતુ કેટલા એમને જોઈ શકે, એમની પાસે પહોંચી શકે ?

મેં માતા આનંદમયીને સૌથી પ્રથમ ૧૯૪૪માં જોયેલા. ઘણાં વરસો થઈ ગયા. તે વખતે એમની ઉંમર નાની હતી અને એમના પતિ પણ એમની સાથે રહેતા હતા. પછી એમના પતિએ સંન્યાસ લીધો અને પછી તો એમનો સ્વર્ગવાસ પણ થઈ ગયો. એ પછી મેં આનંદમયી માતાને કેટલીય વાર જોયા. સાકોરીમાં ઉપાસની મહારાજના શિષ્યા ગોદાવરીમાતાને પણ જોયા. તેઓ આજે પણ જીવે છે. ઘણાં વૃદ્ધ થઈ ગયા છે.

કેટલીકવાર મુંબઈ પણ આવે છે. આવા આવા પવિત્ર સ્ત્રી પાત્રો આપણા ભારતની અંદર પેદા થાય છે. આ ભૂમિ જ એવી છે જ્યાં ભક્તો પેદા થાય, જ્યાં વીરો પેદા થાય, યોગીઓ-તપસ્વીઓ પેદા થાય. મા સર્વેશ્વરી એવું જ પાત્ર જે ગુજરાતની ભૂમિ પર પેદા થયું. ભગવાને એમને અનુકૂળતા કરી આપી.

પાણી પર ઉપવાસો કરવા, જપ કરવા, ધ્યાન કરવું અને પોતાનું કામ પણ કરવું. એ માટે કેટલું મનોબળ જોઈએ ? દૂધ પર ઉપવાસો કર્યા, ત્રણ-ત્રણ મહિના સુધી ફળ પણ ન લીધું. દૂધ પણ થોડું જ, એમ નહીં કે સવારે, બપોરે અને સાંજના મોટો ડબ્બો ભરીને પીવાનું. રાતે પણ પીવાનું અને મધરાતે પાછો ડબ્બો ભરી રાખવાનો કે ઉઠીએ ત્યારે જેટલું પીવાય તેટલું પોસ્ટ ઓફિસમાં જેમ લેટર્સ જાય એમ નાખ્યાં જ કરવાનું. આમ નહીં પરંતુ માત્ર પાશેર દૂધ અને તે પણ આપણું નાનું પવાલાવાળું ગુજરાતી પાશેર, મોટા પવાલાવાળું યુ.પી.નું પાશેરીયું નહીં. એકવાર જ દિવસમાં લેવાનું અને ભગવાનનું સ્મરણ કરવું.

હું પૂછું કે આવું શું કામ કરો છો ? તો કહે ભગવાનને હું પ્રાર્થના કરું છું, આ રીતે વિનવણી કરું છું કે મને દર્શન થઈ જાય. મારી પર કૃપાનો વરસાદ વરસે. મારું મન શાંત થઈ જાય. એની કૃપાને માટે આ બધું કરું છું. પ્રેમ વગર કોણ આવું કરી શકે ? બહુ જ મુશ્કેલ છે. પ્રેમ વગર આ જમાનાની અંદર પોતાની નોકરી છોડે એવું કોણ છે ? પ્રિન્સીપાલ તરીકેની સારામાં સારી, સુખની નોકરી. પણ ભગવાનની ભક્તિ, એને મળવાની લગન ને વ્યાકુળતા, અધ્યાત્મ માર્ગે આગળ વધવાની અભિપ્સા જેના દિલની અંદર પેદા થઈ જાય તે ધનને જુએ નહીં, પદને જુએ નહીં, અધિકારને જુએ નહીં. એ પછી યુવાન હોય કે ઘરડાં, ભગવાન એની ઉપર કૃપા કરે છે.

જે કોઈ પ્રેમઅંશ અવતરે

પ્રેમરસ એના ઉરમાં ઠરે.

પૂર્વજન્મના સંસ્કારોને લઈને આવનારા જીવો છે. એમનાથી થાય, બીજાથી આવું થાય નહીં.

એક ભાઈએ જોયું કે 'મા' એ પોણા ત્રણ મહિના સુધી દૂધ પર અને નવ દિવસ પાણી પર ઉપવાસ કર્યા તો એમણે મને કહ્યું કે યોગેશ્વરજી, કાલથી મારા ઉપવાસ ચાલુ.

મેં કહ્યું, તમે આટલો જલદી નિર્ણય ન કરો.

તેમણે કહ્યું, હું ઘણા દિવસ વિચારું છું. એમને જ્યારથી જોયા છે ત્યારથી થયું કે મારે એમની જેમ ઉપવાસ કરવા છે. હું પણ કોલેજ જાઉં છું, પ્રોફેસર છું. ત્યાં જતો રહીશ અને ઉપવાસ પણ કરીશ.

મેં કહ્યું, તમારો વિચાર સારો છે પણ રજા લઈને કરો. અને કરતાં પહેલાં એકાદ દિવસ પ્રેક્ટીસ કરો. પંદર દિવસે એક વાર ફરાળ વગરની એકાદશી કરો. આવી પ્રેક્ટીસ એકાદ વરસ કરો પછી ઉપવાસ કરજો.

તે કહે, હું તો મક્કમ છું. મારે તો ઉપવાસ કરવા જ છે. 'મા' કરે તો હું ના કરું ?

મેં કહ્યું, ભલે કરો પણ આ વાદ લેવાની વાત નથી. તમારી શક્તિનો વિચાર કરજો.

ઘેર જઈને એમણે પોતાની પત્નીને કહ્યું, કાલથી મારે જમવાનું નથી.

'કેટલા દિવસ ?'

'નક્કી નહીં, પણ અઠવાડિયું તો ચાલવાના જ.'

પત્નીએ કહ્યું, 'તમને ઉપવાસ કરતાં બહુ મુશ્કેલી પડશે. હું તમારો સ્વભાવ બરાબર જાણું છું. તમારાથી ખાધા વગર રહેવાનું નથી અને પાછું નોકરી કરવા કોલેજમાં જવાનું.'

'એ બધુંય થશે. મને ધ્રુવની જેમ ભગવાનની લગની લાગેલી છે. એટલે હું ઉપવાસ કરીશ જ.'

બીજા દિવસથી તેમણે સ્વૈચ્છિક નિર્ણય લઈને ઉપવાસ ચાલુ કર્યાં. સવારે તો ગાડું ચાલ્યું કારણ આગલી રાત્રે ડબલ ખાઈ લીધેલું. પણ ભાઈ કોલેજમાં ગયા અને ત્યાં ભણાવવાનો ટાઈમ થયો, બાર વાગ્યા એટલે મનની અંદર ધરતીકંપ થવા લાગ્યો કે ઉપવાસ કરું કે ન કરું. લગભગ ત્રણ વાગ્યે કોલેજમાંથી છૂટ્યા ત્યાં સુધી એ મંથન પરાકાષ્ટા પર પહોંચી ગયું. ઘેર આવીને જોયું તો ધર્મપત્ની ન હતા, કોઈ કામે બહાર ગયેલા. પણ ઘરમાં કઈ વસ્તુ ક્યાં હોય તેની બધી ખબર. રોજ ધર્મપત્ની ભોજન વધે તો રાખતાં કે સાંજે છોકરાઓને કામ લાગે પણ તે દિવસે કાંઈ રાખેલું જ નહીં ! રસોડામાં બધે શોધી વળ્યા પણ કાંઈ ન મળ્યું.

છેવટે ધી-ગોળ-લોટ તૈયાર હતા એટલે ગેસ પર શીરો શેકીને ખાધો. ચાર-પાંચ વાગ્યે પેટમાં પડ્યું ત્યારે એમને નિરાંત થઈ. ધર્મપત્ની આવ્યા. આવીને જોયું તો વાસણ. એમને થયું શું વાત છે ?

'મેં જરા શીરો કર્યો.' ભાઈએ કહ્યું.

'તમારે તો ઉપવાસ હતા ને ! આજથી જ ચાલુ કરેલા...'

'તે વળી કાલ કે પરમ દહાડે કરશું.'

મારી પાસે તે ભાઈ આવ્યા. મેં પૂછ્યું 'કેમ ? ઉપવાસ કેવા ?'

તે કહે 'બહુ મુશ્કેલ છે. મેં 'મા'નો વાદ લેવાનું કર્યું પણ આ આપણું કામ નહીં.'

શરીર એમનું હ્રષ્ટપુષ્ટ, પેટ આમ બહાર, આગળ આવેલું, અને ઉપવાસ કરત તો ચરબી ઓછી થાત. પણ ક્રમશઃ કરવા જોઈતા'તા. એકદમ ઝંપલાવી દઈએ તો મુશ્કેલી થાય. અને જરૂર હોય તો ઉપવાસ કરીએ. અમસ્તા ઉપવાસ શા માટે ?

હજુ તે ભાઈ ઘણીવાર મળે છે. હું પૂછું કે હવે ક્યારથી કરવા છે ?

તે કહે, હવે ઉતાવળ નથી. નિરાંતે થશે.

ભજનની ઉતાવળ કરો. જીવન તો ચાલ્યું જાય છે. ધ્યાનની ઉતાવળ કરો, સ્વાધ્યાયની ઉતાવળ કરો, સદ્ગ્રંથના અભ્યાસની ઉતાવળ કરો. ઉપવાસ બધાને માટે અનિવાર્ય નથી. કોઈકને માટે આવશ્યક હોય, કોઈકને માટે ન હોય. જો તમારે માટે આવશ્યક હોય તો ઉપવાસનો આધાર લો. પણ ચારિત્ર્યશીલ જીવન, પવિત્ર જીવન, ઉત્તમ વિચારો, સત્કર્મો - આ બધા અનિવાર્ય, Indispensable છે. એ સિવાય તમને શાંતિ નહીં મળે. પરમાત્માની કૃપા તમારા પર નહીં થાય.

બાહ્ય ત્યાગ બધાયને માટે અનિવાર્ય નથી પણ અંદરનો ત્યાગ બધાયને માટે અનિવાર્ય છે. બાહ્ય ત્યાગ કોઈને માટે અનિવાર્ય હોય, કોઈને માટે ન પણ હોય. કોઈકના સંસ્કારો પાકી ગયા હોય, ઋણાનુબંધો પુરા ન થયા હોય તો ત્યાગ કરેલા વળી પાછા સંસારમાં આવી જાય. આમ બની શકે. પરંતુ તેવા માણસોએ પણ અંદરનો ત્યાગ, વિકારો-વાસનાઓ-બુરા વિચારો-કુકર્મોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તે સિવાય જીવનમાં આગળ નહીં વધાય. પરમાત્માનો પ્રેમ, પરમાત્માની ભક્તિ જ્યારે પરાકાષ્ટા પર પહોંચવા માંડે છે ત્યારે અપવાદ, exception થઈ જાય. 'મા' અપવાદ છે. જગતમાં એવાં કાંઈ હજારો માણસ ન દેખાય. આટલી

નાની ઉંમરમાં એકલા રહેવું, મન અને ઈન્દ્રિયો પર અધિકાર જમાવવો. અરે, અત્યારે તો સંતતિનિયમનના સાધનોનો જમાનો છે, તેમાં આ રીતનું બ્રહ્મચર્ય પાળવું અને સંયમ રાખવો; નિંદ્રા ઓછી લેવી અને આખો વખત રાત્રે બેસી ધ્યાન અને જપમાં સમય ગાળવો; પવિત્ર જીવન જીવવું અને હજાર-પંદરસોનો પગાર મળતો હોય તેને ત્યાગી દેવો એવું ઢગલાબંધ માણસો કરી શકે ? ના. આ તો અપવાદ છે. એકાદ વિવેકાનંદ આમ કરી શકે, એકાદ રામતીર્થ કરી શકે, એકાદ મહર્ષિ દયાનંદ કે યોગાનંદ કરી શકે. આ તો એવા વિરલ માણસોની વાત છે. હજારોની વાત નથી.

ઉપવાસો પણ એવા એકાદ ધ્રુવ, એકાદ પ્રહલાદની વાત છે. બધાયની વાત નથી. બધાયને માટે શું ? તો ભગવાને ગીતામાં કહ્યું, બધાંયને માટે મધ્યમ માર્ગ. જરૂરી જમો. જરૂરી જમશો તોય ઘણું છે. ઘણાંથી જરૂરી પણ નથી જમાતું. આપણને કાંઈ ભાવતું બન્યું હોય તો પેટને overburden કરી દઈએ છીએ. વિવેકપૂર્વકનું, જરૂર પૂરતું જમવું બહુ મુશ્કેલ છે. તો તમે જરૂરી હોય ત્યારે, જરૂરી હોય એટલું અને જરૂરી હોય તે જ જમો. જરૂરી હોય તેટલું જ અને જરૂરી હોય ત્યારે જ સુઈ જાવ અને ઊઠ્યા પછી સમયનો સદુપયોગ કરો. આ રીતે તમે ચાલો તો સાધના કરી શકો. તો કોઈ વિક્ષેપ નહીં આવે.

કેટલાકને અપવાદરૂપ ઉપવાસો કરવા પડે તે જુદું. આપણી આત્મકથાનું પુસ્તક જુઓ. બાર-બાર વરસ સુધી નવરાત્રિ આવે એટલે પાણી પર ઉપવાસ. અને પછીથી ઉપવાસ પચાસ દિવસ ચાલે, ત્રીસ દિવસ ચાલે, એક વાર એકસો એક દિવસ ચાલ્યા. કેટલા બધા કઠોર ઉપવાસ ! માતાજી એ ઉપવાસોના સાક્ષી હતા કારણ મારી સાથે રહેતા. એમને ડાયાબીટીસ હોવાથી બે વાર ભોજન બનાવવું જ પડે. તેઓ પ્રેમથી ભોજન બનાવે અને બીજી બાજુ મારા ઉપવાસ ચાલ્યા જ કરે. એવી લગન હતી, એક પ્રકારની આતુરતા હતી, આગળ વધવા માટે ઉપવાસની સાધના આવશ્યક હતી એટલે અમે કરતા અને પ્રભુ પણ શક્તિ આપતા હતા. આપણાથી કાંઈ થતું નથી. ભગવાન શક્તિ આપે તો જ આપણે સત્કર્મ પણ કરી શકીએ છીએ. ત્યાં સુધી આપણે સત્કર્મ પણ કરી શકતા નથી. પ્રભુ જ આપણને શક્તિ આપે છે. તેમાં વિશ્વાસ રાખી આપણે આગળ વધવું પડે.

સર્વસામાન્ય સાધકો માટે ભગવાને કહ્યું કે જમજો પણ વિચારીને જમજો. ઉંઘજો પણ વિચારીને ઉંઘજો. સવારે વહેલા ઉઠી જાવ.

રાત રહે જાહેરે પાછલી ખટઘડી, સાધુ પુરુષે સુઈ ન રહેવું,

નિંદ્રાને પરહરી સમરવા શ્રીહરિ, એક તું એક તું એમ કહેવું.

સવારે વહેલા ઉઠી પ્રભુનું સ્મરણ કરો પછી સંસારના વ્યવહારો કરો. નોકરી-ધંધા કરો કારણ તે તમારે માટે અને તમારી સાથે જે સંકળાયેલા છે તેમને માટે આવશ્યક છે. જ્યાં સુધી તમને આવશ્યક લાગે ત્યાં સુધી એ બધું કરો. જ્યારે તમારું મન ખરેખર ઉપરામ થઈ જશે, પરમાત્મપરાયણ થઈ જશે ત્યારે પરમાત્મા તમને આપોઆપ relive કરી દેશે, તમારે જાતે relive થવું નહીં પડે. ત્યાગ સહજ રીતે થશે, કરવો નહીં પડે. ત્યાગ કરાતો નથી. કરાયેલો ત્યાગ ટકતો નથી. જે સહજ રીતે થઈ જાય છે તે ત્યાગ ટકે છે. તે માણસને જીવનમાં આનંદ આપે છે અને આશીર્વાદરૂપ ઠરે છે.

ભગવાન કહે છે કે સાધકે યુક્ત આહાર-વિહાર કરવા, મિતાહારી ભોજન કરવું, નિદ્રા અને ભોજનમાં ધ્યાન રાખવું. એ રીતે આગળ ચાલી જીવનમાં પરમાત્માની આરાધના કરવી. ત્યાગનું જીવન કઠોર જીવન છે, સાધારણ નથી. તમે લોઢાના ચણાઓને ચાવી શકો પણ ત્યાગનું જીવન જીવવું ઘણું અઘરું. એ જીવનની જવાબદારી ઘણી મોટી હોય છે. હું રાત્રે બાર વાગ્યે 'મા'ને કહું છું, ઉઠો. આપણે ત્યાગ કર્યો છે તો આસન પર બેસીશું ? ધ્યાન ધરીશું ? અને પછી ધ્યાન ધરવાનું ત્રણ કલાક સુધી ચાલે. એક-એક કલાકે ટકોરા પડ્યા કરે. આઠસ કે કંટાળો આવતો હોય તો રૂમમાં આંટા મારો જેથી પ્રમાદ ચાલ્યો જાય. પણ બેસવાનું. આપણે ત્યાગ કરેલો છે. આપણી પ્રત્યેક મિનિટનો સદુપયોગ કરવાનો છે જેથી આત્માનું ધન, પરમાત્માની કૃપાનું ધન આપણે વધારે પ્રમાણમાં પામી શકીએ. એવું નથી કે ત્યાગ કર્યો એટલે લીલાલહેર થઈ ગઈ. ના, ઉલટું વધારે જવાબદારી આવી ગઈ. પરમાત્માની કૃપાને પામવાને માટે, આગળ વધવાને માટે વધારે સાધના કરવાની, વધારે અભ્યાસ આદરવાનો.

સાધક ધ્યાન ધરતો ચાલે એમ એનું મન એકાગ્ર થઈ જાય, સ્થિર થઈ જાય. ભગવાન દીપકને યાદ કરી બહુ સુંદર કલ્પના કરે છે. ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે પવન ન આવતો હોય એવા ધરના ખૂણે દીપકને મૂક્યો હોય તો તેની જ્યોતિ વિક્ષેપ રહિત થઈ પ્રકાશે છે. પતંગિયા ત્યાં પહોંચી દીપકની જ્યોતિ પર આક્રમણ નથી કરતા કે એની જ્યોતિને નથી બુઝવતા. ધ્યાન કરનારા, જપ કરનારા, ભગવાનમાં પોતાની ચિત્તની વૃત્તિને પરોવી દેનારા સાધકનું મન આ દીપકની જ્યોતિ પેઠે જ એકાગ્ર થઈ જાય છે. એનું મન અખંડ રીતે ભગવાનની ધારણા કરતા, ભગવાનના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરતા કરતાં સ્થિર બને છે.

યથા દીપો નિવાતસ્થો નેઙ્ગતે સોપમા સ્મૃતા ।

યોગિનો યતચિત્તસ્ય યુઙ્જતો યોગમાત્મનઃ ॥૬-૧૯॥

જેવી રીતે પવન વગરના સ્થાનમાં દીપક હાલતો નથી તે રીતે જે યોગી પોતાના ચિત્તને ભગવાનના ધ્યાનમાં પરોવે છે અને એકાગ્રતાને અનુભવે છે તેનું મન ચળતું નથી.

આનું ગુજરાતી, આપણી સરળ ગીતામાં કેટલું સુંદર છે !

હવા વિનાના સ્થાનમાં દીવો ના હાલે

તેવું મન યોગીતણું ચળે ન કો' કાળે.

ભગવાને કહ્યું કે જેવી રીતે પવન દીપક પાસે જાય નહીં અને દીપકની જ્યોતિ હલે નહીં તેવી રીતે યોગીનું મન ચળતું નથી. હું એમાં થોડો સુધારો કરું છું. ભગવાન એનાથી રાજી થશે. એ તો બહુ દયાળુ છે. ભગવાન કહે છે કે હવા વિનાના સ્થાનમાં, દીવો ના હાલે.' એને બદલે હું કહું છું કે 'હવા સહિતના સ્થાનમાં દીવો ના હાલે.'

હવા ના હોય ત્યારે દીવો ના હાલે તેમાં વળી શું પરાક્રમ ? એમાં શું ઘાડ મારવાની ? ન મિલી નારી, બાબા ભયે બ્રહ્મચારી । એમાં કાંઈ ઘાડ મારી ? કોઈ મળી જ નહીં તો શું કરે ? પણ જો મળતી હોય અને બ્રહ્મચારી હોય, લગ્નજીવન જીવતા હોય અને સમજપૂર્વકનો સંયમ હોય, પવિત્રતાપૂર્વક જીવતા હોય તો એ પરાક્રમ ગણાય. હવા ના આવતી હોય ત્યાં તો દીવાની જ્યોત એકસરખી રહે જ પરંતુ એક બાજુ વાવાઝોડા આવતા હોય, પવનની લહરો ચાલતી હોય અને છતાં દીવો એવો ને એવો જ હોય તો ખરું.

સાધક ધ્યાન કરતો હોય, જપ કરતો હોય, અધ્યાત્મમય જીવન જીવતો હોય અને બીજી બાજુથી એવા દૃશ્યો દેખાતાં હોય છતાં મન સ્થિર રહેવું જોઈએ.

આપણે અહીંથી બહાર નીકળીએ એટલે સુરસાગર, ખંડેરાવ માર્કેટ કે ન્યાયમંદિર તરફ જઈએ તો ન જોવા હોય તોપણ મોટા મોટા ફિલ્મના પોસ્ટર લાગેલા હોય. આ બધી પવનની લહરો જ છે ને ? વિષયવતી વૃત્તિ પેદા કરનાર સાધનો જ છે. તો ન સાંભળવું હોય તોય સાંભળવું પડે, ન જોવું હોય તોય જોવું પડે. ઘણીવાર ન અડવું હોય તોય અડવું પડે છે. શું થાય ? રંગ અવધૂત મહારાજની પેઠે નિયમ રાખીએ કે કોઈ અડી જાય તો નાહી લેવું તો દિવસમાં કેટલી વાર નહાવું પડે. ઘણીવાર બજારમાં નીકળ્યા હોઈએ અને બરાબર સાચવીને ચાલતા હોય પણ કોઈ આવીને અડીને જતું રહે. માર્કેટની જગ્યામાં રસ્તા પર ભીડ ઘણી અને ચાલનારા જુએ જ નહીં કે આગળ કોણ અને પાછળ કોણ. ચાલ્યે જ જાય. એમાં આપણે ન અડવું હોય તોય અડાઈ જાય. શું કરીએ ? આ સંસારના વિષયો પણ એવા જ છે. એ આપણને આધિન નથી. અત્યારે સમય જ એવો છે. શું કરશો ? પણ એ બધાયનો પ્રતિભાવ કેવો પેદા કરવો એ આપણા હાથની વાત છે. તમે જુઓ તો બધું દેખાવાનું જ પણ તેમાં પ્રભુના રૂપને જુઓને !

જે દેવી બધા જીવોમાં માતા રૂપે રમી રહી

નમુ તેને, નમું તેને, નમું તેને નમું નમું.

ભોજન કરો તો પ્રસાદ માનીને જમો. સાંભળો તો વેદના વચન માની શ્રવણ કરો. દરેકમાંથી શિક્ષા ગ્રહણ કરો. યોગી સંસારમાં રહી ધ્યાન કરતો હોય તો અનેક પ્રકારના પ્રલોભનો હોય, વિરોધાભાસી વાયુમંડળમાં વસવાનું હોય છતાં એની મનોવૃત્તિ દીવાની જ્યોત પેઠે સ્થિર જ રહે, ડગમગે નહીં. એ ધ્યાનમાં બેઠો હોય ત્યારે અંદરની વૃત્તિઓ જોર કરે, આંખ બંધ હોય પણ અંદર દૃશ્યો દેખાય, વાણી બંધ હોય પણ વાતો કરે. પુરાણા વિષયો તે વખતે જોરપૂર્વક જાગ્રત થાય. આ બધા વિષયોના ને પ્રલોભનોના પવનો છે. પણ જે યોગી હોય કે ભગવાનનો ભક્ત હોય તેને ભગવાન સન્મતિ આપે તો બધા વિષયોની વચ્ચે પણ તે શાંત રહે, સ્વસ્થ રહે, અડગ રહે.

એટલે જ મેં તમને કહ્યું કે ભગવાને કહ્યું તેમાં થોડોક સુધારો કરીએ તો શું વાંધો ?

यथा प्रदीपो वातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।

योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥

હવા વિનાના સ્થાનમાં દીવો ના હાલે એમાં શું પરાક્રમ છે ? પરંતુ હવા સહિતના સ્થાનમાં જો યોગીના મનનો દીપક ના હાલતો હોય તો કમાલ કહેવાય, ઘણી સારી વાત ગણાય. એક બાજુ પ્રલોભનો છે, છતાં કાંઈ નહીં.

સ્વામી વિવેકાનંદને માટે ઘણાં પ્રલોભનો આવ્યા. પાદરીઓએ એમના character ને બગાડવા માટે પ્રલોભનો ઉભા કરેલા. પાદરીઓએ એક સ્ત્રીને ઊભી કરેલી. તે વિવેકાનંદ પાસે આવીને કહે મારું બધું જ ધન તમને સમર્પિત. મને શિષ્યા બનાવી દો.

વિવેકાનંદે કહ્યું, માતા, મને મારા ગુરુદેવે પ્રત્યેક સ્ત્રીને જગદંબા સ્વરૂપે જોવાનું કહ્યું છે ત્યારથી હું પ્રત્યેક સ્ત્રીને જગદંબા સ્વરૂપ જ માનું છું. વિકારોને વશ થતો નથી.

એ સ્ત્રી કહે, મારી સાથે લગ્ન કરો.

વિવેકાનંદે કહ્યું, હું લગ્ન કેવી રીતે કરી શકું ? માટું લગ્ન તો ભગવાનની સાથે થયેલું છે. મારા ગુરુએ મને એવું શીખવેલું છે.

સ્ત્રીએ કહ્યું, મારી અઢળક સંપત્તિ તમારા ચરણોમાં આપી દઉં.

વિવેકાનંદે કહ્યું, તમારી સંપત્તિ ગરીબોના ચરણોમાં નાખી દો, ગરીબો માટે એનો ઉપયોગ કરો. હું એને લઈને શું કરીશ ?

કેવા કેવા પ્રલોભનો ! અને છતાંય દીવાઓ હાલ્યા નહીં કારણ કે દીવાઓ પાકા હતા. કાચા દીવાઓ હાલી જાય છે. તે તો જોતાં નથી કે સાંભળતા નથી કે અડતા નથી તોય હાલી જાય છે. આપણા દીવાઓ એવા રાખો કે હાલે નહીં. સંગમાં પણ હાલે નહીં, અસંગમાં પણ હાલે નહીં. ભગવાન કહે છે કે યોગીનું મન એવું હોય છે. એ સાધના કરે અને સાધનાથી એવી શક્તિ મળે.

જીવન ચાલ્યું જાય છે માટે ચેતો. નાનકડું જીવન અને કરવાનું કાર્ય ઘણું મોટું. ક્યારે ચેતશો ? મનના દીવાઓને સ્થિર કરો. તેમાં વિલંબ ના કરો. આ કાર્ય જીવનમાં કરવાનું છે. આપણી સાથે બીજું કશું આવવાનું નથી. આપણો ધર્મ, આપણું ચારિત્ર્ય, આપણે પામેલી શાંતિ અને નિર્વિકારિતા જ આપણી સાથે આવનાર છે. માટે ચેતવાનું છે.

ભજન

તારે ચેતવું હોય તો ચેતજે.....

આવતીકાલે આ વિષયની આગળ ચર્ચા કરીશું.

શાંતિપાઠ :

ॐ શાંતિ: ॐ શાંતિ: ॐ શાંતિ: ॥

* * * * *

પ્રવચન પુષ્પ : ૧૫

આત્માના આનંદને પરિણામે જ સ્મિત આવે છે. સ્મિત એ આપણી મોટામાં મોટી થાપણ છે. આપણે સારી રીતે જીવવું હોય તો આપણા સ્મિતને સાચવતાં શીખવું જોઈએ, આપણા મનોબળને સાચવતા શીખવું જોઈએ. આપણે ભંગાઈ ન જવું જોઈએ, ભગ્ન હૃદય ન થવું જોઈએ. તો જ જીવનની સાધના આપણે સારી રીતે કરી શકીશું.

- શ્રી યોગેશ્વરજી

પ્રવચન પુષ્પ : ૧૫

ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ભગવાને આત્મસંયમયોગની ભૂમિકા બાંધી. આત્મસંયમ કોને કહેવાય; શરીરના સંયમમાં, મનના સંયમમાં અને આત્માના સંયમમાં - ત્રણેમાં મૂળભૂત કેવો તફાવત છે તેની વિચારણા કરી. અર્જુનના મનમાં એક પ્રકારની કપોળકલ્પિત ભ્રમણા કે માન્યતા હતી કે જ્યાં સુધી બાહ્ય ત્યાગ ના થાય ત્યાં સુધી જીવનનું શ્રેય સાધી ના શકાય. તે બાહ્ય ત્યાગી થવા માટે સ્વપ્ના સેવતો હતો. એણે ભગવાનને કહ્યું પણ ખરું કે આવું યુદ્ધ લડી પાપકર્મ કરવું એના કરતાં તો ભિક્ષાન્ન પર જીવનનો નિર્વાહ કરવો, એકાંતમાં ચાલ્યા જવું, ત્યાગી કે પરિવ્રાજક થઈ જવું સારું. આ પ્રકારનો સ્મશાનવૈરાગ્યજનક વિચાર અર્જુનના મનમાં પેદા થયો એટલે આદર્શ ત્યાગ કોને કહેવાય તે બતાવવા ભગવાને આત્મસંયમ યોગમાં શ્લોકો કહ્યા. એ પછી ભગવાને સંસારમાં રહી યોગની સાધના કરવી હોય તો ચારિત્ર્યની શુદ્ધિ કેવા પ્રકારની જોઈએ, મન કેવી રીતે સ્થિર કરવું એ રીતે પોતાના વિચારો રજૂ કર્યાં. યોગાભ્યાસ કરનાર માટે એકાંતનું મહત્વ, આસનનું મહત્વ, આસન કેવું હોવું જોઈએ, સ્થાન કેવું હોવું જોઈએ, આસપાસનું વાતાવરણ કેવું હોવું જોઈએ, આસન પર બેસીને શું કરવું જોઈએ, યોગનો આરંભ કેવી રીતે કરવો જોઈએ, ધ્યાન યોગની સાધનામાં સાધકે કેવી રીતે પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ તે પ્રત્યે આંશિક અંગૂલિનિર્દેશ કર્યો. એ પછી સાધકે આહારવિહારના નિયમોનું પરિપાલન કેવી રીતે કરવું જોઈએ તે પણ બતાવ્યું. કારણ આહારવિહારના નિયમોના પરિપાલન વગર કોઈ પણ સાધના, પછી તે જ્ઞાનની હોય, ભક્તિની હોય કે યોગની હોય, સફળ થઈ શકે નહીં. ભગવાને તેની ચર્ચા પણ કરી અને યુક્ત આહારવિહાર કરવાનો સંદેશો સાધકોને પૂરો પાડ્યો. ઓગણીસમાં શ્લોક સુધી ભગવાને આ રીતે વાત કરી. યોગમાર્ગમાં પોતાના મનને જોડનાર યોગીનું મન કેવી રીતે સ્થિર કે એકાગ્ર થાય તે બતાવવા માટે પવન વગરના સ્થાનમાં રાખેલા દીપકની જ્યોતિનું સ્મરણ કર્યું. દીપકની જ્યોતિ જે રીતે સ્થિર કે અડગ રહે છે તેવી રીતે યોગીનું મન પણ સ્થિર રહે છે. ભગવાને આ પ્રકારે જુદાજુદાં વિચારોની અભિવ્યક્તિ કરી.

ઉપવાસનો વિષય આવ્યો ત્યારે આપણે જોયું કે ભક્તિમાર્ગના સાધકો પરમાત્માની પરાભક્તિથી સંપન્ન બને છે ત્યારે એમના માટે ઉપવાસ સહજ બની જાય છે. સંસારમાં આપણે જોઈએ છીએ કે સાધારણ વસ્તુઓ માટે પણ કેટલાંક માનવો અનશન કરે છે. કોઈ ભાષાવાર પ્રાંતની રચના કરવી હોય તો અનશન; પોતાની માંગણીઓને સામેના પક્ષમાં ઠસાવવી હોય અને સ્વીકૃત કરાવવી હોય તો અનશન, સામાજિક, રાજકીય વગેરે જુદાજુદા દુન્વયી હેતુઓ માટે અનશન કરવાની પરંપરા દેખાય છે. તે જ વૃત્તિ કે પરંપરા પરમાત્મા માટે વાળવી જોઈએ. વૃત્તિ તો એક જ છે, પછી તે રાજ્યની રચના માટે વાળવામાં આવે, પગાર વધારા માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે કે પરમાત્માના પરમપ્રેમથી પરિપ્લાવિત થયેલ પ્રાણથી પ્રેરાઈને પરમાત્માની પરમકૃપાને પામવાને માટે. એ માટે કોઈ ભક્ત કે સાધક અનશન કરે તો એમાં કાંઈ અનુચિત નથી.

પ્રેમ હોય તો આ બધું સાહસ થાય છે. પ્રેમ ન હોય તો કોઈને ભોજન છોડવાનું મન થાય નહીં. પ્રેમ હોય તો જ કોઈપણ પ્રકારના ત્યાગની ઈચ્છા થાય, પછી ભલે પ્રેમ સાધારણ હોય કે અસાધારણ હોય, અલ્પ

હોય કે પ્રબળતા પર પહોંચેલો હોય તે જુદી વાત છે. ભગવાનને માટે પ્રેમ હોય તો તેના દર્શન માટે સાધક કે ભક્ત નાનાથી માંડી મોટામાં મોટો ભોગ આપવા તત્પર બની જાય છે. એને એમ થાય છે કે ભગવાન માટે હું કયો વધુમાં વધુ ભોગ આપું કે જેથી ભગવાન મને દર્શન આપવાને માટે તત્પર બની જાય અને હું ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર સાધી શકું.

આત્મસંયમયોગમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એક મહત્વની વાત કહેવા માંગે છે કે જે પરમાત્માને સાધક પોતાના જીવનમાં જોવાની કે અનુભવવાની ઝંખના કરે છે, તે બહાર નથી પરંતુ હૃદયપ્રદેશની અંદર બિરાજમાન છે. તેમનો પ્રકાશ આસપાસ સમસ્ત સૃષ્ટિમાં પથરાયેલો છે. પરમાત્માનું દર્શન કરવા માટે વૃત્તિને અંતર્મુખ કરવી જોઈએ. બહારની કોઈ વસ્તુ હોય તો તેનું દર્શન ચર્મચક્ષુથી થઈ શકે, પરંતુ જે હૃદયપ્રદેશમાં બિરાજે છે તેનું દર્શન કરવું હોય તો બહારના ચર્મચક્ષુઓ કામ લાગતાં નથી.

આપણા શરીરમાં રક્તવાહિનીઓ છે જેનાથી રક્તાભિષરણ બરાબર થયા કરે છે. આપણા શરીરમાં ફેફસાં છે, પાંસળીઓ છે, હૃદય છે, મગજ છે, નાના ને મોટા આંતરડા, અન્નનળી, જઠર વગેરે ઘણું બધું છે. શરીરમાં વિવિધ અંગો છે, પણ એને આપણે સ્થૂળ આંખથી જોતાં નથી. જેમણે શરીરને ચીરીને, ફાડીને પૃથ્થકરણ કરી આ બધું જોયું તેના વચનમાં આપણે વિશ્વાસ રાખીએ છીએ. સ્કૂલમાં આરોગ્યશાસ્ત્ર અથવા ફિઝિયોલોજી અને હાઈજીનના વિષય અંગેનું પુસ્તક વાંચીએ તો આવું વર્ણન આવે છે. આપણે વાંચીએ કે મોંઢાની નીચેથી અન્નનળી ચાલુ થઈ જાય છે. એની બાજુમાં શ્વાસનળી છે. કેટલીકવાર અન્નનળીને બદલે શ્વાસનળીમાં પાણી કે અનાજ પ્રવેશે તો આપણને ઉધરસ આવે છે, છીંક કે ઊલટી જેવું થાય છે. અન્નનળીમાંથી અનાજ પાણી કે દૂધ નીચે જાય ત્યારે જઠરમાં પ્રવેશે છે ત્યાં જઠરરસ વગેરેની પ્રતિક્રિયાઓ થાય છે. પછી તે આંતરડામાં જાય. ત્યાં મળ પેદા થાય અને પછી તેનો નિકાલ થાય છે. આ બધું આપણે વાંચીએ છીએ ખરા, પણ આપણે તેને જોયું છે ? ના જોયું નથી. છતાં આપણે શિક્ષકને એમ કદી કહીએ છીએ કે અમે આ બધું જોયું નથી એટલે અમે માનતા નથી તો ભણાવવાનું બંધ કરો ? અમે નહીં સાંભળીએ ? ત્યાં તો આપણે ડોકા હલાવતા જઈએ છીએ કે બરાબર છે. શિક્ષક કહે કે લખો અન્નનળી દસ ઈંચ લાંબી છે. તો તરત લખી દઈએ છીએ. આપણે એમ કહેતા નથી કે સાહેબ તમે ફૂટપટ્ટી લઈ તેને માપી હતી કોઈ દિવસ ? જેણે માપેલી હશે તેના વચનમાં આપણે વિશ્વાસ રાખીએ છીએ. એને શાસ્ત્રોમાં આગમપ્રમાણ કહે છે.

કેટલીક વસ્તુઓ એવી છે જે આગમથી માન્ય કરવામાં આવી છે, શાસ્ત્રોની અંદર વર્ણવેલી છે. સ્વાનુભવસંપન્ન સત્પુરુષોએ પોતાના સ્વાનુભવના આધાર પર રચેલા શાસ્ત્રોમાં જે વર્ણનો કર્યા છે એ આપણે નથી કર્યા, પણ એમણે કર્યા એટલે એમાં વિશ્વાસ રાખી આપણે આગળ ચાલીએ છીએ. એ આગમપ્રમાણ કહેવાય છે. આવા આગમપ્રમાણનો આધાર લઈ આગળ વધતાં વધતાં છેવટે આપણે એવો અનુભવ કરી લઈએ ત્યારે એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ થઈ જાય છે. જેવી રીતે શરીરમાંના જુદાજુદા અવયવોની ઝાંખી સ્થૂળ નજરે થઈ શકતી નથી એવી જ રીતે શરીરમાં આત્મા કે પરમાત્મા છે તેનું દર્શન પણ સ્થૂળ નજરે થઈ શકતું નથી.

ગીતાના અગિયારમાં અધ્યાયમાં પોતાના વિશ્વરૂપનું દર્શન કરાવવાનો અવસર આવ્યો ત્યારે ભગવાને અર્જુનને કહ્યું કે આ તારાં જે નેત્રો છે તેનાથી તું દિવ્યસ્વરૂપનું દર્શન નહીં કરી શકે. એટલા માટે હું તને દિવ્યદૃષ્ટિ આપું છું. તે દ્વારા તું મારું ચૈશ્વર્યશાળી, સુંદર અને અસાધારણ સ્વરૂપના દર્શન કરી શકીશ.

પછી ભગવાને અર્જુનને દિવ્ય ચક્ષુ પ્રદાન કર્યાં. એની દૃષ્ટિ અને મનોવૃત્તિને અલૌકિક બનાવી. એને લીધે અર્જુન ભગવાનના દિવ્ય સ્વરૂપનું દર્શન સહેલાઈથી કરી શક્યો.

આ જ રીતે જ્યારે સાધકમાં દિવ્યદૃષ્ટિ આવી જાય છે ત્યારે એ પોતાનામાં રહેલી પરમાત્માની પરાત્પર સત્તાનું દર્શન કરી શકે છે. ભગવાન ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહે છે કે જે પરમાત્માને શોધવાના છે, જેમને મળવાનું છે, જે પરમાત્મા સાથે વાત કરવા સાધક આતુર છે, તે પરમાત્મા એની પોતાની અંદર જ છે. જેવી રીતે પુષ્પની અંદર પરાગ, જેવી રીતે મધની અંદર મધુતા, જેવી રીતે દીપકની અંદર જ્યોતિ, જેવી રીતે સરિતાની અંદર સલિલ-એવી જ રીતે પરમાત્મા આપણી અંદર જ છે. તેમને જોવા તે જ યોગ છે. એકવાર દિવ્યદૃષ્ટિથી પરમાત્મા પોતાની અંદર અનુભવાય પછી તેનો અનુભવ બહાર, ચરાચર જગતમાં સહેલાઈથી થઈ જાય છે. એ અનુભવ કરવા માટે, આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે ભગવાન સાધના બતાવે છે.

સાધના વિના પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કેવી રીતે થઈ શકે ? કેવળ વાંચવાથી, કેવળ પ્રવચનો કરવાથી, કેવળ ગ્રંથો લખવાથી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર નહીં સધાય. પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર સાધવા વૃત્તિને અંતર્મુખ કરી સ્થિર કે કેન્દ્રિત કરવી જોઈએ. હવેના શ્લોકોમાં ભગવાન કહી બતાવે છે કે આ યોગ ત્યારે જ પરિપૂર્ણ બને છે જ્યારે ચિત્તની વૃત્તિ ઉપરામ બની જાય. મન જ્યારે ઉપર ચાલ્યું જાય ત્યારે યોગ થઈ જાય છે. ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં જેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે યોગાભ્યાસ, અતિક્રમણ કરવાની સાધના છે.

આપણે સૌપ્રથમ આસન પર બેસી ભગવાનના નામના જપનો કે આત્મવિચારનો આધાર લઈએ. અથવા આપણી અનુકૂળતા પ્રમાણે ભગવાનના, દેવીદેવતાના કે સદ્ગુરુના સ્વરૂપમાં કે પ્રકાશમાં આપણી ચિત્તની વૃત્તિઓને કેન્દ્રિત કરીએ. ધીરેધીરે એમાં મન સ્થિર થતાં બાહ્ય પદાર્થોનું વિસ્મરણ થઈ જાય છે. શરૂઆતમાં આપણે જપ કરીએ કે ધ્યાન કરીએ તો આપણા મનની વૃત્તિ બહાર ચાલી જાય. બહારના વિષયોનું સ્મરણ થાય. આપણા મનની આંખ તે બધું જોતી હોય. એથી થોડા વખત સુધી એકાગ્રતાનો અનુભવ થાય અને વળી વૃત્તિઓ બહિર્મુખ બની જાય, વિક્ષેપ અનુભવે એવું બને. જેમ જેમ ધ્યાનનો અભ્યાસ વધતો ચાલે તેમ તેમ જેનું આપણે સ્મરણ-મનન-માનસિક દર્શન કરતા હોઈએ તે બાહ્ય જગતના વિષયો અને પદાર્થોમાંથી આપણું મન ઉપરામ થઈ જાય. એ સમયે આપણે અડધો કલાક, પોણો કલાક કે એક કલાક સુધી જપ કે ધ્યાનમાં બેસીએ તો બાહ્ય પદાર્થોનું સ્મરણ ન થાય, બહારના પદાર્થો યાદ જ ન આવે. જેમ પાણીનો પ્રવાહ અસ્ખલિત અખંડ રીતે ચાલ્યા કરે છે તે રીતે મનનો પ્રવાહ ચાલતો રહે. મન જપની અંદર જ રહે અને આનંદની પ્રાપ્તિ થાય.

ધ્યાનમાં જેમ આપણે આગળ વધીએ તેમ શું થવું જોઈએ ? સૌથી પ્રથમ તો બાહ્ય જગતમાંથી મનની વૃત્તિ ઉપરામ થવી જોઈએ. બાહ્ય જગતમાંથી હટીને આપણી ચિત્તવૃત્તિ નામસ્મરણ કરતાં હોઈએ એમાં લાગી જવી જોઈએ, ચોંટી રહેવી જોઈએ. સૌથી પ્રથમ આ કાર્ય થવું જોઈએ. પછી જેમ જેમ આપણે ધ્યાન કે જપની સાધનામાં આગળ વધીશું તેમ આપણા શરીરનું ભાન ભુલાતું જશે. આપણે જપ કરીએ તે વખતે જપનો ખ્યાલ રહે છે કે આટલા જ જપ થયા કે આટલા બાકી રહ્યા. સમયનો પણ ખ્યાલ રહે છે કે આટલો સમય થયો અને આટલો સમય હજુ કરવાનો બાકી રહ્યો. સ્થાનનો ખ્યાલ રહે કે હું અમુક પ્રદેશમાં

બેઠો છું, આવા આસન પર બેઠો છું, ઘરમાં બેઠો છું. આમ તે વખતે બાહ્ય વિષયોનો ખ્યાલ નથી રહેતો પણ આવા વિચારોનો ખ્યાલ રહે છે કે હું આસન પર બેઠો છું, મારા મકાનમાં બેઠો છું, આટલા સમયથી બેઠો છે, આટલી સંખ્યામાં જપ કર્યા અને આટલા બાકી રહ્યા વિગેરે. જેમ જેમ આપણું ધ્યાન કે આપણા નામજપ પ્રબળ બનતા ચાલે, જેમ જેમ આપણું મન કેન્દ્રિત થતું ચાલે તેમ એક એવી અવસ્થા આવે છે જ્યારે જપની સંખ્યાનો ખ્યાલ રહેતો નથી, જ્યારે ધ્યાનના સમયનું ભાન રહેતું નથી. એવે વખતે એકાગ્રવૃત્તિ થવાથી માળા હાથમાં હોય તો કદાચ પડી જાય. પાછી એકાગ્રવૃત્તિનો ત્યાગ થાય ત્યારે ખ્યાલ આવે છે કે ઓહ ! માળા તો પડી ગઈ. એટલે આપણે માળા લઈ પાછા જ્યાંથી અધૂરા હોય ત્યાંથી જપ કરવાનો આરંભ કરીએ. એકાગ્રતાની એવી અવસ્થા થઈ જાય છે. તે વખતે જ્યાં બેઠા છે તે સ્થાનનો, જે સમયે બેઠાં હોય તે સમયનો કે બીજા કશાનો ખ્યાલ રહેતો નથી. તેનાથી પણ મન ઉપરામ થઈ જાય છે.

ખાલી દેહાધ્યાસ રહે છે. દેહાધ્યાસ એટલે મારું શરીર છે, હું જીવતો છું એવો ખ્યાલ. બહારના બધા વિષયોમાંથી મન ઉપરામ થઈ ગયું પણ શરીર છે તેવી ભાવનાનો અનુભવ સાધક કરે છે. જેમજેમ આગળ વધવામાં આવે તેમ સાધક દેહાધ્યાસથી પણ ઉપર ઊઠે છે, તેનો ખ્યાલ પણ તેને રહેતો નથી. તે વખતે ફક્ત મન કામ કરતું દેખાય છે. મનથી આપણે ચિંતનમનન કરીએ છીએ. ધ્યાન કરીએ તો ભગવાનના સ્વરૂપને યાદ કરીએ માનસિક રીતે તેને જોવાના કાર્યમાં મન મશગુલ બની જાય છે. ભગવાન મંત્રનો જપ કરીએ અથવા જો આત્મવિચારનો આધાર લેતાં હોઈએ તો માનસિક રીતે આત્મવિચાર કરીએ. એવે સમયે આપણને બહારના પદાર્થોનું ભાન ન હોય પણ ભગવાનનું સ્વરૂપ, ઈષ્ટ મંત્ર વગેરેનો ખ્યાલ હોય છે. આમ મન પોતાનું કાર્ય કરતું જાય છે.

તે પછી આગળ વધીએ તો મન પણ પોતાનું કાર્ય કરતું બંધ થઈ જાય છે, બુદ્ધિ પણ શાંત થઈ જાય છે અને કેવળ આત્મા જ પ્રકાશે છે. આત્મા સિવાય કંઈ રહેતું નથી. આમ ધ્યાનમાં આગળ ચાલતાં છેવટે અહંભાવનો લોપ થઈ જાય છે. જેમ દીવાની જ્યોતિ બુઝાતી બુઝાતી સંપૂર્ણપણે બુઝાય જાય, વિલીન થઈ જાય તે જ રીતે આપણો અહંભાવ વિલીન થઈ જાય છે. આ ધ્યાનની આખી પ્રક્રિયા છે. તેમાંથી જ્યારે આપણે જાગીએ ત્યારે સૌથી પ્રથમ મનમાં અહંભાવ પેદા થાય છે અને તે પછી 'મમ' ભાવ જાગૃત થાય છે. 'હું' જાગ્યો એમ લાગે, પછી એમ લાગે કે મારું શરીર છે, હું જીવતો છું, હું મારા ઘરમાં છું - એ મમભાવ જાગે અને પછી વૃત્તિઓનો વિસ્તાર થાય. તેથી આપણે જે ગામમાં, ઘરમાં, નગરમાં બેઠા હોય તેનું આપણને સ્મરણ થાય છે. આમ વૃત્તિઓનો વિસ્તાર થતો ચાલે છે.

ધ્યાનમાં જ્યારે આપણે બેસીએ છીએ ત્યારે વૃત્તિઓનો વિસ્તાર નથી થતો પણ તેનું કેન્દ્રિકરણ થાય છે. ક્રમશઃ નગરનો ખ્યાલ ચાલ્યો જાય, ગામનો ખ્યાલ ચાલ્યો જાય, મકાનનો ખ્યાલ ચાલ્યો જાય અને પછી ધીરેધીરે આપણા શરીરનો ખ્યાલ પણ ચાલ્યો જાય. પછી અહંકાર પણ શાંત બની જાય પછી બધું શાંત, શાંત અને શાંત થઈ જાય. તેને સમાધિની અવસ્થા કહેવામાં આવે છે.

ધ્યાનની આખી પ્રક્રિયા જો ભગવાન કૃષ્ણના શબ્દપ્રયોગને મહત્વનો માનીએ તો 'ઉપરામ' થવાની પ્રક્રિયા છે. ભગવાને ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં 'ઉપરામ' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો.

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુધ્ધમ્ યોગસેવયા: યોગનું સેવન કરતાં જે ભૂમિકા કે અવસ્થામાં ચિત્ત ઉપરામ થઈ જાય, શાંત બની જાય તે યોગની અવસ્થા છે. તે અવસ્થા દરમિયાન શું થાય છે તે ભગવાન આગળ કહે છે. તમ્ વિદ્યા દુઃખ સંયોગ વિયોગમ્ યોગ સંજ્ઞીતમ્ । હે અર્જુન ! જે દુઃખોનો જીવને સંયોગ થયો છે તેનો તેને વિયોગ થઈ જાય એટલે કે સંપૂર્ણ સુખનો અનુભવ થઈ જાય તેને તું યોગ જાણજે.

જીવને દુઃખનો સંયોગ શા માટે થયો છે ? મહર્ષિ પતંજલિ પોતાના યોગદર્શનમાં લખે છે કે અવિદ્યાને લીધે જીવને દુઃખનો સંયોગ થયો. મહર્ષિ પતંજલિ પોતાના યોગદર્શનમાં લખે છે કે તસ્ય હેતુરઽવિદ્યા । અવિદ્યા એટલે શું ? અવિદ્યા વિશે આપણા મોટા મોટા વિદ્વાનો જુદાજુદા અભિપ્રાયો આપે છે. કેટલીકવાર વિદ્વાનો પણ અવિદ્યા એટલે શું તે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી શકતા નથી. પણ અવિદ્યાનો સાધારણ અર્થ લઈએ તો સમજાય છે કે વિદ્યા એટલે અધ્યાત્મવિદ્યા.

ગીતાના દસમાં અધ્યાયમાં ભગવાને કહ્યું કે અધ્યાત્મ વિદ્યા વિદ્યાનામ્ । હે અર્જુન ! જેટલી પણ વિદ્યાઓ છે તેમાં અધ્યાત્મ વિદ્યા મારું સ્વરૂપ છે. તો વિદ્યા એટલે અધ્યાત્મ વિદ્યા અને અવિદ્યા એટલે અધ્યાત્મ વિદ્યા સિવાયની બીજી વસ્તુઓ જે માનવને પોતાની જાતને જાણવામાં મદદ કરતી નથી. જેમ કે તમે geology ભણો તો જમીનની અંદર જે ખનીજ દ્રવ્યો છે તે વિશે જાણી શકો, તમે ખગોળશાસ્ત્ર ભણો તો આકાશની અંદર શું છે, તારાઓની ગતિ કેવી છે, ગ્રહોની સ્થિતિ કેવી છે તે વિશે જાણી શકો, તમે સમુદ્રમાં શું છે તે જાણવા માગતા હો તો તેનો અભ્યાસ કરવાથી તે વિશે જાણી શકો. પરંતુ આ બધી વિદ્યાઓ દ્વારા તમારી પોતાની અંદર શું છે તે તમે જાણી શકશો નહિ. તમે આકાશમાં શું છે, પાતાળમાં શું છે, પાણીની અંદર શું છે, પૃથ્વીની પેટાળમાં શું છે તે જાણી શકો પરંતુ તમારી પોતાની અંદર શું છે તે જ્યાં સુધી નહિ જાણી શકો ત્યાં સુધી શાંતિને કેવી રીતે પામી શકીશો ? માણસ બહારનું જાણવા માંગે છે તેની સાથે સાથે પોતાની અંદર જાણવાની ઈચ્છા પણ રાખે છે કે હું કોણ છું, મારું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે. એટલા માટે જ યોગીઓ યોગની સાધના કરે છે.

અધ્યાત્મવિદ્યા દ્વારા જ માનવ પોતાની જાતને જાણી શકે છે, પોતાની જાતનો અનુભવ કરી શકે છે. પોતાની જાતને ન જાણવી તે અવિદ્યા છે, અને પોતાની જાતને જાણવી તે વિદ્યા છે. આટલો જ અર્થ છે. અવિદ્યા એટલે Not knowing the self અને વિદ્યા એટલે knowing the self. મહર્ષિ પતંજલિ એમ કહે છે કે તસ્ય હેતુઃ અવિદ્યા । પોતાની જાતને ન જાણવી તે જ દુઃખનું કારણ છે. આમ અવિદ્યા એટલે પોતાની જાતને ન જાણવી તે.

તો પછી સુખનું કારણ શું ? જો આ જ વાક્યને ઉલટાવીએ તો પોતાની જાતને જાણવી તે સુખનું કારણ છે. પોતાની જાતને જાણવી એટલે પરમાત્માને જાણવા. પોતાની જાત પરમાત્માથી જુદી નથી તે અનુભવવું. જેવી રીતે તરંગ સિંધુથી જુદો નથી એવી જ રીતે પોતાની જાત પરમાત્માથી પૃથક નથી, એના સિવાય એનું અસ્તિત્વ સંભવી શકતું નથી તે અનુભવવું. એથી પોતાની જાતને જાણવી કે પરમાત્માને જાણવા - જે કહીએ તે બધું એક જ છે. એટલે કહી શકાય કે પરમાત્માને જાણવાથી સુખ સાંપડે અને પરમાત્માને ન જાણવાથી માનવ દુઃખના દાવાનળમાં દગ્ધ બને છે. એના જીવનમાં અશાંતિના ઓળાઓ

ઉતરે છે. પોતાને ન જાણવાથી જ મોહ પેદા થાય, ભેદભાવ પેદા થાય. જો પોતાને જાણી લે તો મોહ પેદા થાય જ નહિ.

ભાગવતના આરંભમાં મહર્ષિ વ્યાસે વર્ણન કરેલું છે. શુકદેવજી જ્યારે ચાલતા હતા ત્યારે મહર્ષિ વ્યાસ તે જમાનાના મહાન વિદ્વાન, મહાન પંડિત હતા છતાં પોતાના પુત્ર શુકદેવજીને વંદન કરે છે. કોણ આવું કરી શકે ? પોતે પિતા છે, પોતે વિદ્વાન છે છતાં સમજે છે કે ભલે ભૌતિક કે સાંસારિક રીતે એ મારો પુત્ર છે પણ યોગ્યતાની દૃષ્ટિએ, આત્મિક રીતે મારાથી ઘણો આગળ છે એટલે મારે એને વંદન કરવા જોઈએ. બીજાને સંકોચ થાય કે મારા છોકરા કે મારી છોકરીને નમસ્કાર કરવાના હોય ?

મને માતાજીનું સ્મરણ થાય છે. જ્યારે હિમાલય જવાનું થયું તે વખતે અને કોઈ કોઈ વાર હું ગુજરાત આવતો ત્યારે પણ, જ્યારે મારે નીકળવાનું હોય તો મારા કપાળે ચંદન લગાવે, ફૂલની માળા પહેરાવે. તે વખતે માતાજી મારી સાથે રહેતા ન હતા, ઘરે રહેતા. પાછળથી તેઓ ત્રીસ વરસ સુધી સતત મારી સાથે રહ્યા. એમને ઘરની કોઈપણ જવાબદારી નહોતી. એથી મેં એમને કહ્યું કે તમે મારી પાસે આવી શાંતિથી રહો. તો તેઓ પછી ત્રીસ વરસ સાથે જ રહ્યા. હું એમને પરદેશ પણ લઈ ગયો. જ્યારે અમેરિકા, ઈંગ્લેન્ડ, કેનેડા ચાર-ચાર મહિનાના લાંબા સમય માટે ગયો ત્યારે પણ તેમને મારી સાથે જ લઈ ગયો. પરંતુ આ વાત એ પહેલાંની છે. જ્યારે તેઓ ઘેર રહેતા અને હું થોડા દિવસ માટે ઘેર જતો તો મને યાદ આવે છે કે મારે નીકળવાનું હોય ત્યારે મારે કપાળે ચંદન લગાવે ને ફૂલની માળા પહેરાવે. અમારું ગામ બહુ નાનું. ત્યાં ફૂલ મળે જ નહીં. પણ અમારા ગામથી લગભગ બે-ત્રણ ગાઉ દૂર એક બીજું ગામ હતું ત્યાં એક માળી રહેતો હતો. તે ફૂલનો બગીચો કરતો. એને કહીએ તો પૂજા કે લગ્ન જેવા પ્રસંગે ફૂલની માળાઓ લઈ આવતો. પણ એને પહેલેથી કહી રાખવું પડતું. તો માતાજી એને કહે એટલે એ લઈ આવતો તે ફૂલની માળા મને પહેરાવતા. એ મને હજુ યાદ આવે છે. એ પરંપરા એમણે જીવનના અંત સુધી ચાલુ રાખી. મારી સાથે રહે તો પણ જ્યારે જ્યારે બેસતું વર્ષ આવે અથવા મારો જન્મદિવસ આવે ત્યારે પહેલેથી ફૂલોને મંગાવી રાખે. વહેલી સવારે સ્નાનાદિથી પરવારી મને પુષ્પો અર્પણ કરે અને કપાળે ચાંલ્લો કરે.. હું કહું કે આની જરૂર નથી. પણ તે કહે, એની જરૂર હોય કે ન હોય, પણ આ કરવું જોઈએ. સારું કામ હોય તે તો કરવું જ જોઈએ, છોડવું ના જોઈએ.

મહર્ષિ વ્યાસ, શુકદેવજી પોતાનો પુત્ર છે છતાં પ્રશંસા કરે છે કારણ કે એ જાણતા હતા કે એ પોતાનાથી વધુ આગળ છે. મહર્ષિ વ્યાસ લખે છે કે શુકદેવજીને હું માથું નમાવીને પ્રણામ કરું છું. શુકદેવજી સર્વ ભૂત હૃદય, સર્વ જીવોના હૃદયમાં ભગવાન વસે છે એવું અનુભવનાર શુકદેવજીને હું પ્રણામાંજલિ અર્પું છું. એમને તો હજી ઉપનયન સંસ્કાર આપવામાં આવ્યા ન હતા, એમની ઉંમર ઘણી નાની હતી. સંસાર અસાર છે, સંસારના વિષયો માનવને સુખી કરી શકતા નથી, આવું જ્ઞાન થવાથી ગૃહત્યાગ કરી પરમાત્માનો અનુભવ કરવા માટે નીકળી ગયા છે એવા શુકદેવ મુનિને હું પ્રણામ કરું છું. મુનિ એટલે મનન કરનારા, આત્મા અને અનાત્માનું ચિંતન કરનારા પુરુષ. એવા શુકદેવજીને હું પ્રણામ કરું છું. તેઓ પરમાત્માના ધ્યાનમાં નાનપણથી અખંડ મગ્ન હતા. તેઓ અધ્યાત્મવિદ્યામાં પ્રતિષ્ઠિત હતા, પરમાત્માની અખંડ અનુભૂતિ કરતા હતા, જન્મજાત યોગી હતા.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પ્રસંગ આવે છે કે ચાલતાં ચાલતાં શુકદેવજી એક જલાશય પાસે પહોચ્યાં. જલાશયમાં કેટલીક સુકુમારિકાઓ સ્નાન કરતી હતી. શુકદેવજી ત્યાંથી પસાર થઈ ગયા તેમને કાંઈ ખબર જ ન પડી. મહર્ષિ વ્યાસ એમની પાછળ એમને વાળવા માટે હે પુત્ર ! હે શુકદેવ ! એમ કરતાં પાછળ ચાલતાં હતાં તો વ્યાસને જોઈને જલાશયમાં સ્નાન કરતી હતી તે કુમારિકાઓને સંકોચ થયો. કોઈ પાણીમાં બેસી ગઈ, કોઈકે પોતાના વસ્ત્રો પહેરવા માંડ્યા. વ્યાસે એ બધું જોયું એટલે ઊભા રહી ગયા અને પૂછ્યું કે આમ કેમ ? મારો યુવાન પુત્ર શુકદેવ હમણાં જ પસાર થયો. તેને જોઈ તમને કોઈને કોઈ પ્રકારનો સંકોચ ન થયો અને મને જોઈને તમને સંકોચ થાય છે ?

કુમારિકાઓમાં એક વિચક્ષણા હતી. એણે તરત મહર્ષિ વ્યાસને કહ્યું કે ખોટું ના લગાડતા. તમે વિદ્વાન ખરા, પંડિત ખરાં, શાસ્ત્રવિદ્ ખરાં પણ હજુ તમે સ્ત્રી-પુરુષના ભેદભાવનું દર્શન કરો છો. જ્યાં સુધી તમે ભેદભાવનું દર્શન કરો છો ત્યાં સુધી તેની સારી-નરસી પ્રતિક્રિયા તમારા પર થવાની. એટલે તમને જોઈને અમને સંકોચ થાય છે. પરંતુ તમારા સુપુત્ર શુકદેવ બધે અભેદભાવનું દર્શન કરે છે, તેઓ અભેદભાવમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. તેમને સ્ત્રી કે પુરુષ એવું કાંઈ દેખાતું નથી. એમને તો બધા સ્વરૂપમાં ભગવાન સિવાય કાંઈ દેખાતું જ નથી.

થોડા વખત પહેલાં અમારા પ્રવચનો રાજપીપળમાં ચાલતા હતા. બહુ સારું સ્થળ છે. લોકો પણ બહુ ભાવિક છે. રાજપીપળમાં જેમને ત્યાં અમે ઉતર્યા હતા એ બેને એક દિવસ મને વાત કરી.

યોગેશ્વરજી, આ મા, એક સ્ત્રી, આપની સાથે રહે તો આપને કોઈ સંકોચ ના થાય ? આપના કાર્યક્રમમાં કોઈ વિક્ષેપ નથી થતો ?

મેં કહ્યું ના, નથી થતો. માતાજી ત્રીસ વરસ સાથે રહેલા એટલે પ્રેક્ટીસ પડેલી છે. અને તમે જેને સ્ત્રી માનો છો એને હું સ્ત્રી માનતો નથી. તમારા અને મારામાં આટલો ભેદ છે. તમે એમને સ્ત્રી માનો છો કારણ કે તમે એમના બહારનાં ક્લેવર, બહારનાં શરીર, બહારનાં કપડાંને જુઓ છો. જ્યારે હું બહારનાં ક્લેવર કે શરીરને જોવાને બદલે એમની અંદર પરમપિતાનો પ્રકાશ છે તેને અનુભવું છું. એમને જ્યારે જોઉં છું ત્યારે તેઓ જગદંબા છે, મા ભગવતી છે, ત્રિપુરાસુંદરી છે એમ જ માનું છું. નાનપણથી જ મને આવી ટેવ પડેલી છે. એટલે મને આ સમસ્યા સતાવતી નથી. મા ભગવતીનું દર્શન કોને ન ગમે ? એની સંનિધિ કોને ન ગમે ? મારી આખી વૃત્તિ, આખી દૃષ્ટિ, આખી ભાવના જ બદલાયેલી છે અને એને લીધે મારી પ્રવૃત્તિ પણ પરિવર્તિત થયેલી છે.

એ બેન મારી વાત સમજી ગયા. એ કોલેજમાં ભણતા હતા.

એ કહે 'અમારી સ્થિતિ આવી ક્યારે થશે ?'

મેં કહ્યું, પહેલાં તમે આ વાતને સમજી જાવ. તમે બુદ્ધિપૂર્વક સમજી જશો અને પ્રયત્ન કરશો તો ધીરે ધીરે તમારી પણ એવી સ્થિતિ થઈ જશે. અત્યારથી જીવનને પવિત્ર કરવાની પ્રેક્ટીસ પાડો. જેને પણ જુઓ તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે એવું મનોમન યાદ કરવાની પ્રેક્ટીસ, અને મનોમન તેને પ્રણામ કરવાની પ્રેક્ટીસ.

મનોમન પ્રણામ કરવાના ? તે બેને પૂછ્યું.

મેં કહ્યું, હા. બહારથી કરશો તો ઝગડા થશે. તમે ઘરની બહાર બધાને પ્રણામ કરતા ચાલો કે આ ભગવાનનું રૂપ અને ન કરે નારાયણ ઘરના કોઈ માણસો વિચિત્ર હોય તો ગાંડાની હોસ્પિટલમાં લઈ જવાના વિચાર કરે કે આનું ભેજું ચસ્કી ગયું કે શું ? એટલે તમે મનોમન પ્રણામ કરતા આગળ ચાલો. પછી તમને કોઈ વિકારો કે વાસના નહીં થાય. તમે પ્રભુના રૂપને જોવાની ટેવ પાડશો તો જીવનમાં પવિત્રતા-આનંદ થઈ જશે.

અઠવાડિયામાં જ એ બેન મારી પાસે આવ્યા. મને કહે બે છોકરાના માંગા આવ્યા છે, કોને સ્વીકારું ?

મેં કહ્યું, ત્રણ-ચાર દિવસ પહેલાં કંઈ જુદી વાત કરી હતી અને આ માગાઓનું ક્યાંથી નીકળ્યું ? જો તમે આવું જીવવાના હો તો એ દિશામાં જાવ. પછી તમને એ પ્રશ્ન નહીં સતાવે. આ તો તપશ્ચર્યાની દિશા છે, ભક્તિની દિશા છે, વિતરાગ કે સ્થિતપ્રજ્ઞ થવાની દિશા છે. એમાં વાર લાગશે. એકલું સાંભળવાથી એમ થઈ જવાય છે ? વાર લાગશે. પણ તમારા વિચારો સારા છે. તમે એ માર્ગે આગળ ચાલો.

તો શુકદેવજીની એવી ભાવના હતી. મહર્ષિ વ્યાસ સમજતા હતા કે કુમારિકાઓની વાત બરાબર છે. મારામાં ભેદભાવો પેદા થાય છે. હું હજી ચરાચર જગતના બધા પદાર્થોમાં પરમાત્મા રમી રહ્યા છે એવું મનથી સમજું છું પણ અનુભવમાં એ સ્થિતિ અખંડ રહેતી નથી. પરંતુ શુકદેવજીની સ્થિતિ અખંડ રહે છે. એટલે પેલી કન્યાએ કહ્યું કે શુકદેવજી ચાલ્યા ગયા તે જોઈ અમને કોઈ સંકોચ થયો નહીં.

શુકદેવજી ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. એમને એમ પણ ન થયું કે કોણ સ્નાન કરે છે. એમને કાંઈ ખબર જ ન હતી. એ તો પ્રભુના પ્રેમમાં એટલા મગ્ન હતા, પ્રભુના સ્મરણમાં એટલા ડૂબેલા હતા કે પોતે ચાલે છે કે નથી ચાલતા એનો પણ ખ્યાલ ન હતો. શરીર ચાલે પણ મન ભગવાનની પ્રદક્ષિણા જ કર્યા કરે છે. મન ભગવદ્ દર્શનના આનંદમાં ઓતપ્રોત રહે.

ઉપનિષદના ઋષિ કહે છે કે જે પોતાની અંદર અને બહાર રહેલા પરમાત્માનું દર્શન કરવાની ટેવ પાડે, જેની આવી સ્થિતિ થઈ જાય, તેને મોહ થાય જ નહીં. જે શરીરને જુએ અને મહત્વ પ્રદાન કરે અને આત્માને ભૂલી જાય તેને શરીરનો મોહ થઈ શકે. પણ જે આત્માને જ યાદ રાખે અને શરીરને પ્રાધાન્ય પ્રદાન ન કરે એને શરીરનો મોહ થઈ શકે નહીં. એને પછી ભય પણ લાગે નહીં. ભય કોનો લાગે ? જેનો ભય લાગે તે સ્વરૂપમાં પણ ભગવાન જ વિદ્યમાન છે તો પછી ભય શા માટે ? કોનો ભય ? પરમાત્મા જ ચરાચર જગતમાં રમી રહ્યા છે ત્યારે કોણ મિત્ર, કોણ શત્રુ, કોનો ધિક્કાર, કોનો તિરસ્કાર, કોને માટે શોક - બધું પરમાત્મામય જ છે એવી સમતાની અવસ્થા સાધકને આપોઆપ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જો સાધક ભગવાન સૌમાં છે એવું પ્રથમ માનસિક રીતે સમજે અને પછી વ્યવહારિક રીતે એને જીવનમાં ઉતારવાની કોશિશ કરે, અખંડ રીતે ભગવદ્ દર્શન કરવાની ટેવ પાડે, તો એ મોહમાંથી મુક્તિ મેળવે છે.

તેથી ઉપનિષદ કહે છે તત્ર કહ મોહઃ કહઃ શોકઃ એકત્વમ્ અનુપશ્યતઃ । જે સર્વત્ર એનું જ દર્શન કે એનો જ અનુભવ કરે છે તેને વળી મોહ કે શોક કેવી રીતે હોઈ શકે ? એને ભય પણ ન લાગે, એ કોઈને ધિક્કારી શકે નહીં. એના પ્રાણમાંથી પવિત્રતમ પ્રેમનો પ્રવાહ નીકળી સમસ્ત સંસાર તરફ વહેતો ચાલે. એનું જીવન પવિત્ર અને નિર્મળ બને. જ્યાં વાસના છે ત્યાં માલિકીની ભાવના છે, એને ભોગવવાની ઈચ્છા છે. ભોગવવાની ઈચ્છા સંતોષાય પછી તે વધતી ચાલવાની એ નક્કી જ છે. એટલે દુઃખ અને અસંતોષ જ

રહેવાના. ભોગ પદાર્થ જો ન મળે તો પણ દુઃખ છે, વેદના છે, ઉપાધિ છે. એટલે પોતાની જાતને ન જાણવી અને વિષયોમાં અટવાઈ જવું એ દુઃખનું કારણ છે. મહર્ષિ પતંજલિ પોતાના યોગદર્શનમાં જે કહે છે તે આપણને સંપૂર્ણ સાચું લાગે છે. પરમાત્માને જોવા આત્મદર્શન કરતાં શીખવું એ મોહ અને કામક્રોધાદિમાંથી નિવૃત્ત થવાનો, નિર્ભય બનવાનો અકસીર, અમોઘ ઉપાય છે.

ભગવાન કહે છે કે પોતાની જાતને અથવા પરમાત્માને ન જાણવાથી પેદા થતાં સર્વપ્રકારના દુઃખો યોગનો અભ્યાસ કરતા કરતા પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી દુર થાય છે. મોહની નિવૃત્તિ થતાં પોતાની અંદર અને બહાર પરમાત્માનો અનુભવ સહજ બની જાય છે અને સાધક શાંતિના સરોવરમાં સ્નાન કરે છે. પછી મન, બુદ્ધિ અને ચિત્તની વૃત્તિ બાહ્ય વિષયોમાંથી, શરીરમાંથી, સમયમાંથી, દેશમાંથી, કાળમાંથી, અહંકારમાંથી ઉપરામ થઈ છેવટે પરમાત્મામાં ડૂબી જાય છે. એટલે ભગવાન કહે છે કે યત્તોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।

મહર્ષિ પતંજલિ યોગદર્શનમાં લખે છે કે યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ । યોગ એ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ છે. ભગવાન છઠ્ઠા અધ્યાયમાં જાણે એનું ભાષ્ય કરતાં હોય એમ લખે છે કે યત્તોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા । મહર્ષિ પતંજલિ 'ચિત્ત' શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે અને ભગવાન પણ ચિત્ત શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે, તેવી જ રીતે મહર્ષિ પતંજલિ પણ 'નિરોધ' શબ્દ વાપરે છે. બંને 'યોગ' શબ્દનો પણ પ્રયોગ કરે છે.

જ્યારે જપ કે ધ્યાન કરતાં કરતાં મનની વૃત્તિ ઉપરામ થાય, તો શરીરનું ભાન ચાલ્યું જાય. એ શરીરને તમે હલાવો, ઉપાડીને ચાલ્યા જાવ તોય કાંઈ ખબર પડે નહીં. જ્યાં સુધી સાધકને ભાન ન આવે ત્યાં સુધી કાંઈ ખબર પડે નહીં.

એક ભાઈએ મને કહ્યું, યોગેશ્વરજી, આવું હોય તો મારે ધ્યાન કરવું નથી. જગાય જ નહીં તો ઉપાધિ થઈ જાય.

મેં કહ્યું, એવું નથી. તમારે નહીં જાગવું હોય તો પણ જાગશો. જપ કરતાં કરતાં કે ધ્યાન કરતાં કરતાં તમારી અંદર ડૂબવાનું કામ જ અઘરું છે. એ કરતાં જ વરસો લાગશે. અત્યારે તમારી શી સ્થિતિ છે ? ધ્યાનમાં બેસો છો ? એ વખતે તમારું મન લાગે ખરું ?

તે કહે, કોઈકવાર દિવાળી જેવું હોય તો બેસીએ નહીંતર નહીં. બે મિનિટ લાગે અને પાંચ મિનિટ આધુંપાછું થઈ જાય.

મેં પૂછ્યું, આ સમાધિના લક્ષણ લાગે છે ? તમને તો ઘણો વખત લાગશે. કદાચ જન્મો લાગી જાય. જો આવી ગોકળગાયની ગતિથી ચાલશો તો ઘણો સમય થશે. ઝડપ કરશો તો જલ્દીથી આગળ ચાલ્યા જશો. તમારે શંકા રાખવાની કે ભય રાખવાની જરૂર નથી કે દેહભાન ભૂલી જઈશું તો જાગશું કે નહીં. જે ભાન ભૂલી જાય છે તેમને તો ચિંતા જ નથી, એમને તો ભગવાન જગાડે છે. જેમણે તમને જગતમાં મોકલ્યા એને જો એમ લાગતું હોય કે તમને જગાડવા જરૂરી છે તો એ જગાડશે. અને જો એને એમ લાગે કે તમારા કર્મબંધનો, કર્મસંસ્કારો, ઋણાનુબંધો પૂરા થઈ ગયા, હવે તમે જાગો એ જરૂરી નથી તો તમને પાછા બોલાવી લેશે. અને એમ થાય તોય શું શોક છે ? શું ચિંતા છે ?

સાધક સમાધિમાં ચાલ્યો જાય પછી આપણે તપાસવા જઈએ તો જીવનની કોઈ નિશાની દેખાય જ નહીં. નાડી પણ ચાલતી ન દેખાય, શ્વાસ પણ ચાલતો ન દેખાય, છાતીના ધબકારા બંધ પડી જાય.

આવું જો સામાન્ય માણસને થાય તો ડોક્ટરને બોલાવી આપણે તપાસ કરાવીએ કે એ જીવે છે કે મરે છે ? ડોક્ટર પછી તપાસ કરીને કહે કે ખલાસ. જો બધાયનું આવું થતું હોય તો કહેનાર કોણ રહે ? બધા લંડન જાય અને પછી ત્યાં જ વસી જાય. ભારત પાછા આવે જ નહીં. ત્યાંથી કાગળ લખે નહીં, ટેલિફોન કરે નહીં, ટેલિગ્રામ પણ કરે નહીં તો લંડનમાં શું છે તેની માહિતી કોણ પૂરી પાડે ? તે જ રીતે બધા સમાધિમાં ચાલ્યા જાય અને પાછા આવે જ નહીં તો સમાધિનો આનંદ કેવો અને તે દરમ્યાન શું અનુભવો થાય તેનું વર્ણન કોણ કરે ? અને વર્ણન ન કરે તો સાધકોને પ્રેરણા કેવી રીતે મળે ? સાધકોને પથપ્રદર્શન કોણ પૂરું પાડે ? જે શરૂઆતના સાધકો હોય, કાચા હોય, શકા-કુશંકાથી ભરેલા હોય એમને અનુભવના આધારે જ્ઞાન પૂરું પાડી શંકારહિત કોણ કરશે ? એથી ભગવાન પોતાના ભલા માટે પણ આ લોકોને જગાડે. ભગવાનનોય ધંધો ચાલવો જોઈએ ને ? આ અનુભવીઓ એ એમના એજન્ટો છે.

એકવાર એક ભાઈ મારી પાસે આવ્યા અને કહે યોગેશ્વરજી આ લેવા જેવું છે.

મેં પૂછ્યું કે છે શું ?

તે કહે, ઈંડા.

મેં કહ્યું, મારે ઈંડાનું શું કામ ?

તે ભાઈ કહે, તમારે તાકાતની બહુ જરૂર. તમે હમણાં માંદગીથી ઉઠ્યા છો. જો રોજના ચાર-ચાર ખાવા માંડો તો પ્રવચન બહુ સારા થાય.

મેં કહ્યું, મારામાં પ્રભુની દયાથી શક્તિ છે જ. આ બધું ખાવાની મારે કોઈ જરૂર નથી. મારી અંદર જે શક્તિ છે તે સદ્વિચારોની, સદ્ભાવનાની, સત્કર્મોની, દૈવી સંપત્તિની છે, ભગવાનની થોડી ઘણી જે કૃપા છે તેની છે. મારી અંદર જે શક્તિ છે તે કાંઈ ઈંડાની છે ? કે પછી દૂધની છે ? અન્નની છે ? એ શક્તિ લાંબો વખત ચાલી શકે ? આત્માની શક્તિ જ લાંબો વખત ચાલે અને તે પરમાત્માની કૃપાથી જ પ્રાપ્ત થાય. એટલે મારે તમે કહ્યું તે કરવાની જરૂર નથી.

તે ભાઈ કહે, તમે જો થોડો સ્વીકાર કરી માલ લીધો હોય તો તમારા બધા જ ભક્તો પણ મારો માલ લેત. મને કેટલો ફાયદો થાત !

એમની દૂરદૃષ્ટિ હતી. એમને હતું કે યોગેશ્વરજીનો પ્રભાવ ઘણાં પર અને એ જો લે તો છાપામાં છપાવે પણ ખરાં કે યોગેશ્વરજીએ લીધા એટલે ભક્તોએ લેવા. યોગેશ્વરજીની ખાસ ભલામણ. (હાસ્ય) બધા વિચારમાં પડી જાય. લોકો વિચારે કે યોગેશ્વરજીએ લીધા તો આપણે પણ જરા ચાખીએ તો ખરાં ! એટલે પેલા ભાઈને તડાકો પડે. પણ અમે કોઈ ખોટી વસ્તુને સહયોગ આપતા નથી, support કરતાં નથી. સારી વસ્તુ હોય તેને support કરીએ છીએ.

સારી વસ્તુને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. આપણા દેશમાં સૌથી ખોટી જો કોઈ વાત ખૂટતી હોય તો તે આ છે. સારી વસ્તુઓને આપણે support કરતા નથી, પ્રોત્સાહન આપતા નથી. એટલે ઘણાં સારા છોડવાઓ અકાળે કરમાઈ જાય છે, એનાં પર ફૂલો આવતા જ નથી. આવે ત્યાં જ કરમાઈને ખરી પડે.

પશ્ચિમમાં એવી દૃષ્ટિ છે. પ્રાચીનકાળમાં ભારતના ઋષિઓની એવી દૃષ્ટિ હતી. તેવી જ અમારી દૃષ્ટિ છે. થોડુંક પણ શુભ હોય તેને અમે પ્રોત્સાહન પ્રદાન કરીએ છીએ. જરાક સારા ગુણો હોય તો અમે એને થાબડીએ છીએ. બહુ સરસ એમ કહીએ તો એમને આનંદ આનંદ થઈ જાય. પછી એ ફૂલડાઓ મધમઘાટ કરવા માંડે, એમના ક્ષેત્રોમાં આગળ ચાલવા માંડે.

જો એનાથી વિરુદ્ધની પધ્ધતિ અપનાવીએ તો કેટલું ખોટું થાય ? કેટલાક સાધકો અમારી પાસે આવી કહે કે યોગેશ્વરજી, આટલા જપ કરીએ છીએ. રોજની ૩૦-૪૦ માળાઓ કરીએ છીએ. અમારામાં કાંઈ ફેરફાર દેખાય છે ? મોઢા પર તેજ દેખાય છે ?

હું કહું કે તેજ દેખાય છે. થોડો ફેર દેખાય છે. સાત્વિકતા દેખાય છે. હજુ વધારે કરો તો વધારે દેખાશે. તો એમને ઉત્સાહ આવે. બીજે દિવસે પૂછું કે કેટલી માળા કરી ? તો કહે કે પાંચ વધારે કરી. તમે કહ્યું કે તેજ વધારે દેખાય એટલે.

જો એને બદલે એમ કહું કે કશું નથી દેખાતું. મોઢું કાળું મેંશ જેવું છે અને વધુ કાળું થતું જાય છે. તો બિચારાના પગ ઢીલા થઈ જાય. સારી ક્રિયા નહીં થાય પણ પ્રતિક્રિયા - counter effect થશે. એટલે હું સારું જોઈ તો ઉત્સાહ પ્રદાન કરું. એથી માણસની આત્મશક્તિ વધે અને એ આગળ ચાલે.

રામાયણમાં પ્રસંગ આવે છે. સમુદ્રને ઓળંગવાની વાત આવે છે. તે વખતે સંપાતિ હાજર હતો. એણે કહ્યું કે સીતાને અશોકવાટિકામાં બેઠેલી હું જોઈ રહ્યો છું. મારી પાસે એવી દૃષ્ટિ છે કે હું હજારો માઈલો દૂર જોઈ શકું છું. સીતા લંકામાં અશોકવાટિકામાં વિરાજમાન છે અને રામનું ધ્યાન ધરી રહ્યા છે. જો તમારામાંથી કોઈ સમુદ્રને ઓળંગી શકે કે તરીને જઈ શકે તો સીતા માતા પાસે પહોંચી શકાય. લંકાની વચ્ચે સમુદ્ર છે. હું તરી જઈ શકું પણ હવે હું ઘરડો થઈ ગયો, એટલી શક્તિ રહી નથી.

જાંબુવંત ત્યાં હતા. એમણે કહ્યું કે હું ધારું તો સાગરને ઓળંગીને જઈ શકું. જ્યારે વામન ભગવાને વિશાળ રૂપ ધારણ કરેલું ત્યારે ઝડપથી ત્રણવાર એમની પરિમકમ્મા મેં કરેલી અને છતાં થાક્યો નહોતો. પણ હવે હું પણ વૃદ્ધ થયો.

માણસ જો આટલું સમજી જાય તો કેટલું સારું. મારી ઉંમર પાકી ગઈ, હવે મારે રીટાયર્ડ થઈ જવાનું. ઘણાં તો ઘરડાં થઈ મરે ત્યાં સુધી દુકાને જાય. ઘરે છોકરાં હોય તોય જાય. ઘરે કોઈ કમાનાર ન હોય તો જવું પડે એ સમજ્યા પણ હોય તોય જાય અને જઈને ઘડિયાળના કાંટાની પેઠે કટ કટ કે પટ પટ કર્યા કરે. છોકરાંઓને સરખી રીતે કામેય ન કરવા દે. નોકરીની જરૂર હોય તો જઈએ. મોંઘવારી છે એટલે ઘણાંયને ઘડપણમાં નોકરી કરવી પડે છે. પરંતુ જરૂર ન હોય તો ? તો શાંતિથી બેસો. સમજી જાવ કે હવે હું out of age થઈ ગયો. હવે ભગવાન તરફ વળું, આત્માના કલ્યાણનું કાંઈક કામ કરું, લોકસેવાના કાર્યોમાં રસ લઉં, કોઈને મદદરૂપ બનું.

ઘણાં નથી સમજતા. સિત્તેર-પંચોત્તર-એંસી-ચોર્યાંસી થઈ ગયા, Out of age થઈ ગયા, હવે ચૂંટણીમાં ન ઊભા રહો તો કાંઈ બગડવાનું છે ? દેશમાં યુવાનો નથી ? તમારા વગર કાંઈ ચાલવાનું નથી ? તમે મરશો પછી શું થશે ? તો પછી અત્યારથી તક આપો પાંત્રીસ, ચાલીસ કે પચાસ વરસવાળાને તક આપો. તમે સલાહ આપ્યા કરજો તો શું બગડવાનું છે ? પણ મરે ત્યાં સુધી લોકો સ્વપ્ના સેવ્યાં જ કરે કે હજુ

હું કોઈક પદ શોભાવી શકું. આ સંપાતિની પેઠે માણસ સમજી જાય કે હું out of age થઈ ગયો. હવે મારું કામ પૂરું થયું. હવે બીજાને તક આપું.

અમેરિકામાં તમે જોશો તો દરેક ચૂંટણીમાં એવા president આવે છે જેનું તમે નામ પણ સાંભળ્યું ન હોય. મેં તો હમણાં જ સાંભળ્યું આ Regan નું નામ, બે વાર છાપું જોયું કે શું નામ છે - Regan કે Ribbon? નવું જ નામ છે. દરેક વખતે નવો જ આવે. પણ આપણે તો ઘરડા થઈ જાય તો પણ રાષ્ટ્રપતિઓ કહે છે કે I am available for another Term ! અરે ભાઈ, તમે તો તૈયાર છો બીજી ટર્મ માટે પણ કાળ પણ તૈયાર છે. તો નવાઓને chance આપો. તો સત્તાની મારામારી ન થાય. માણસ સમજી જાય કે ઘણું કર્યું. એક ટર્મ કરી તો હવે બીજાને ચાન્સ આપું. બીજા ઘણાં કામો મારી રાહ જુએ છે. તો કેટલું સારું ! પરંતુ માણસ લાકડી લે અને અંગમ્ ગલિતમ્ પલિતમ્ મુંડમ્ । દશનવિહિનમ્ ખાતમ્ તુંકમ્ ॥ કમરમાંથી વળી જાય, બે-ત્રણ વાર ચોકઠા કરાવે, લાકડીના ટેકે ચાલે, બે માણસો ઉંચા કરે તોય સ્વપ્ના સેવે છે કે હું હજી prime Minister બની શકું. આ મોહ છે, લાલસા છે. માણસની લાલસાઓ જતી નથી.

સંપાતિએ કહ્યું કે મારાથી થાય એમ નથી. મારી શક્તિને હું જાણું.

જાંબુવંતે કહ્યું કે મારાથી થાય એમ નથી. બધા જ વાનરયોદ્ધાઓ એકબીજા સામે જોવા માંડ્યા. સમુદ્રને ઓળંગવા કોણ તૈયાર થાય. જ્યાં સુધી સમુદ્રને ઓળંગવામાં ન આવે ત્યાં સુધી અશોકવાટિકામાં સીતા રહે છે તેને કેવી રીતે મળી શકાય ? જે વાટિકામાં શોક છે જ નહીં તે અશોકવાટિકા છે, ત્યાં આનંદ આનંદ જ છે. એ આત્મામાં આપણી શાંતિરૂપી સીતા બેઠેલી છે. એને મળવા આ અવિદ્યારૂપી, મોહરૂપી સાગરને તરવો જોઈએ, ફૂદી જવું જોઈએ, એનું અતિક્રમણ કરવું જોઈએ. જ્યાં સુધી એમ ન કરીએ ત્યાં સુધી આપણી પોતાની પવિત્રતાની નગરી, નિષ્કલંકા, ત્યાં બિરાજમાન શાંતિરૂપી સીતાને મળી ન શકાય.

બધા ચૂપ થઈ ગયા ત્યારે જાંબુવંતે ઉત્સાહ આપીને કહ્યું, હનુમાનજી, તમે કેમ મૂંગા છો ? તમારું જીવન તો રામના કામ માટે છે. તમારી અંદર અનંત શક્તિ છે. તમે તો શક્તિનો ભંડાર છો. તમે કેમ બેસી રહ્યા છો ? 'રામ કાજ લગ તવ અવતારા'. તમારો અવતાર તો રામકાર્ય માટે છે. તમે કેમ મૂંગા બેઠા છો ?

સદ્ગુરુ શિષ્યને આમ જ કહે છે કે તું આત્મસ્વરૂપ છે. તું શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત છે પછી કેમ દીન-હીન બનીને બેઠો છે ? આ અવિદ્યારૂપી સાગરને તું સહેલાઈથી તરી શકીશ, મોહમાંથી તું મુક્ત થઈ શકીશ, વાસનાઓમાંથી તું મુક્તિ મેળવી શકીશ. તું બધું કરી શકે એમ છે. જેના ઉપર પરમાત્માની કૃપા છે એને માટે કાંઈ મુશ્કેલ નથી. જેની ઉપર પરમાત્માનો અભય અને વરદ હસ્ત છે એને કોઈ ચિંતા નથી. પરમાત્મા બધું જ કરી શકે છે. પરમાત્માની શક્તિના આધારે ભક્ત નાચે છે કે હું ભલે ને અલ્પસમર્થ છું, મારામાં ભલે શક્તિ ન હોય પણ મેં જેનું શરણ લીધું છે તે સર્વસમર્થ છે. માટે મારે કોઈ ચિંતા નથી, કોઈ ઉપાધિ નથી, કોઈ જાતનો ભય નથી. ભગવાન મારી રક્ષા કરી મને સુસુરક્ષિત રીતે આગળ ને આગળ વધારે છે.

હનુમાનજીની સુષુપ્ત શક્તિઓ જાગ્રત થઈ ગઈ. જાંબુવંતે એમને ધન્યવાદ આપ્યા. કહ્યું કે તમે આ કામ કરી શકશો. પછી હનુમાનજી કહેવા લાગ્યા કે અત્યારે ને અત્યારે હું સમુદ્ર ઓળંગી જાઉં, અત્યારે જ લંકામાં પહોંચી જાઉં. અત્યારે ને અત્યારે હું રાવણનો નાશ કરી શકું. હું બધું જ કરી શકું.

આત્મા જ્યારે જાગી જાય છે ત્યારે એને એમ થઈ જાય છે કે હું બધું જ કરી શકું. સમાધિ પામી શકું, ભગવાનની કૃપા પામી શકું, પરમશાંતિના સરોવરમાં સ્નાન કરી શકું. મારે માટે કશું જ મુશ્કેલ કે અસંભવ નથી. પરમાત્માની પરમકૃપા આગળ કશું અસંભવ છે જ નહીં.

ઘટમાં ઘોડા થનગને, આતમ વીઝે પાંખ
અણદીઠેલી ભોમ પર, યૌવન માંડે આંખ.

તરવરાટ ને તમન્નાથી પ્રેરાઈને જપ કરો, ધ્યાન કરો, પ્રાર્થના કરો. ભગવાન હમણાં જ મળી જવાના, રાહ જોઈને જ બેઠા છે, હમણાં આંખ બંધ કરું એટલે મારું મન એકાગ્ર થઈ જવાનું, શાંત થઈ જવાનું, સ્થિર થવાનું. આજે આનંદ-આનંદ થવાનો. પરંતુ આવો આનંદ અને તરવરાટ પેદા થવાનું કામ અધરું છે. કેટલાકનાં મોઢા જુલાબની દવા પીધી હોય તેવા હોય, આપણને જોઈને તાવ આવી જાય. આપણને થાય કે એમને શું થયું હશે ? આખા દેશની ચિંતા છે કે શું ? કાંઈ દેશનું રાજ ચલાવવાનું આવ્યું કે શું ? જ્યારે કેટલાકના મોં હંમેશા હસતા હોય. દુઃખના ડુંગર પડતા હોય, વિપત્તિના વરસાદ ચોતરફથી પડતા હોય તોય એમના સ્મિત સુકાય નહીં, કરમાય જ નહીં.

ભગવાન કૃષ્ણ સદા સ્મિત કરે છે. અર્જુને ધનુષબાણ મૂકી દીધા છે છતાં પ્રસન્ન ચિત્ત છે. શાંત છે. આપણા જીવનમાં બધું રહ્યું પણ સ્મિત જતું રહ્યું તો બધું જતું રહ્યું સમજજો. સ્મિત એ તો આપણી મોટામાં મોટી થાપણ છે. આત્માના આનંદને પરિણામે જ સ્મિત આવે. હસતાં નર બધાંયને ગમે. સવારના ઉઠો અને ઘરમાં નીકળો તો જરાક હસો. ઘરવાળાને થાય કે આજનો દિવસ સારો જશે. જો ગંભીર મોં રાખ્યું તો ઘરવાળાને થાય કે આજે કાંઈ ગરબડ થવાની. જે ઘરોમાં આવું વાતાવરણ હોય તે ઘરો નંદનવન બનતા નથી, નરક જેવા થઈ જાય છે. જે ઘરમાં આપણને સવારે જોવાનું મન થાય એવા હસતા રહેરાઓ હોય તો આપણને પ્રસન્નતા થાય.

આજકાલ આપણા રહેરાઓ હસતાં રહ્યાં નથી. આપણે જાણીએ છીએ કે આજની મોંઘવારીમાં રહેરાઓ હસતાં કેવી રીતે રહે ? ભલભલા હાસ્ય પણ જતાં રહે. મોંઘવારી પણ કાંઈ ઓછી છે ? ઉપાધિઓ, કાયદાની નાગચૂડો, ભ્રષ્ટાચારો, લાંચરુશવત અને વિટંબણાઓ કંઈ ઓછી છે ? પણ આ બધામાંથી થોડોક સમય કાઢી સત્સંગમાં જઈએ, થોડાક સ્મિત અને આનંદને જીવતા રાખીએ, મનોબળને સાચવીએ, ભંગાઈ ન જઈએ, ભઝ્નહૃદય ન થઈએ. તો જ જીવનની સાધના આપણે સારી રીતે કરી શકીએ.

ભગવાન કહે છે કે અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય, જ્યારે માણસ પોતાની જાતને જાણી લે ત્યારે યોગ પરિપૂર્ણ બને. પછી મન ઉપરામ થઈ જાય. સમાધિ અવસ્થામાં આત્માને સાધક જાણી લે છે. અને સમાધિ અવસ્થામાંથી જાગીને એ અનુભવ કહેવા આવે.

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।
યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પશ્યન્નાત્મનિ તુષ્યતિ ॥૬-૨૦॥
સુખમાત્યન્તિકં યત્તદ્ બુદ્ધિગ્રાહ્યમતીન્દ્રિયમ્ ।
વેતિ યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥૬-૨૧॥

યં લબ્ધ્વા ચાપરં લાભં મન્યતે નાધિકં તતઃ ।
 યસ્મિન્સ્થિતો ન દુઃખેન ગુરુણાપિ વિચાલ્યતે ॥૬-૨૨॥
 તં વિદ્યાદદુઃખસંયોગવિયોગં યોગસંજિતમ્ ।
 સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો યોગોઽનિર્વિણ્ણચેતસા ॥૬-૨૩॥

જેનાથી મોટો કોઈ લાભ નથી, જે સુખને પામ્યા પછી સંસારમાં બીજા સુખને પામવાની ઈચ્છા થતી નથી, જેનાથી વિશેષ આનંદ જગતમાં બીજો કોઈ નથી, જેને પામ્યા પછી જીવન સંપૂર્ણપણે ધન્ય અને કૃતાર્થ થઈ જાય છે તે અવસ્થાની પ્રાપ્તિ જ્યારે પોતાની જાતને જાણવામાં આવે છે, પરમાત્માનો પરિચય થાય છે ત્યારે થાય છે. ત્યારે સર્વપ્રકારના મોહ અને વાસનાની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. દુઃખોનો વિયોગ થઈ જાય છે. સુખનો શાશ્વત સંયોગ થઈ જાય છે. ભગવાન કહે છે કે અર્જુન, આ જ યોગ છે. એને માટે સાધકે પ્રખર પુરુષાર્થનો આધાર લઈ નિત્યનિરંતર પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ભજન મારા જીવન આંગણે આવો હરિ.....

આસન પર બેસી જપ કરતા પહેલાં, ધ્યાન ધરતી વખતે મનને કેવું રાખવું તેની ચર્ચા ભગવાન હવે આગળના શ્લોકોમાં કરે છે. આવતી કાલે તેનો વિચાર કરીશું.

શાંતિપાઠ :

ॐ શાંતિઃ ॐ શાંતિઃ ॐ શાંતિઃ ॥

* * * * *

પ્રવચન પુષ્પ : ૧૬

સંસારમાં જે શાંતિ અને આનંદનો અનુભવ સામાન્ય માનવ કરે તેમાં અને પરમાત્માની સાથેના અનુસંધાનને સાધવાથી જે શાંતિ અને આનંદ સાધકને સાંપડે તેમાં આકાશ અને પાતાળનો તફાવત છે. સંસારના મનુષ્યોનો આનંદ બાહ્ય વાતાવરણ, બાહ્ય પદાર્થો કે બહારના સંજોગો પર આધાર રાખે છે. જ્યારે મનને સાત્વિક બનાવવાથી, સદ્ગુણી કરવાથી, સુસંસ્કરોથી સંપન્ન કરવાથી અને આત્માના અનુભવને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલ શાંતિ અને આનંદ બાહ્ય પદાર્થો કે સાધનો પર નિર્ભર નથી. અને તેથી એકવાર પ્રાપ્ત થયા પછી તેનો અનુભવ અખંડ રહે છે.

- શ્રી યોગેશ્વરજી

પ્રવચન પુષ્પ : ૧૬

ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ભગવાને યોગની વ્યાખ્યા આપી. પહેલાં કહ્યું કે યોગમાત્મવિશુદ્ધયે અને પછી કહ્યું કે તં વિચાદ્દુઃખસંયોગવિયોગં યોગસંજ્ઞિતમ્ । જીવને અવિદ્યાને લીધે સર્વપ્રકારના દુઃખનો સંયોગ થયો છે. તેનો વિયોગ થાય એટલે કે સુખનો સંયોગ થાય તે યોગ. યોગ એટલે મળવું, મિલન, પુનઃ મિલન. સામાન્ય રીતે સાધકને પોતાનું જે 'સ્વ'રૂપ છે તેનો અનુભવ થતો નથી. એના અનુભવ કે સાક્ષાત્કારને માટે સાધક પ્રયત્નો આદરે છે, સાધનાત્મક અભ્યાસક્રમનો આધાર લે છે. અને આગળ વધીને છેવટે પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ કરી લે છે. પોતાના 'સ્વ' રૂપની સાથે યોગ સધાય છે, વિયોગ મટી જાય છે. આ પરમાત્માના પુનઃમિલનની જે અવસ્થા છે, અથવા તો પોતાના 'સ્વ' રૂપના સાક્ષાત્કારની જે ભૂમિકા છે તે યોગ છે. આમ યોગ એક સાધના પણ છે અને યોગ એક સિદ્ધિ પણ છે.

યોગ એક સાધન પણ છે અને સાધ્ય પણ છે. જ્યારે આપણે સાધ્યની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ ત્યારે પણ યોગ શબ્દનો અર્થ કરાય છે જે સાધવાનું છે, જે સાધ્ય છે, તે સ્વ કે પરમાત્માની સાથેનું મિલન કે યોગ. અને વળી સાધ્યને પ્રાપ્ત કરવાનું સવિશેષ સાધન કે અભ્યાસક્રમ હતો તે પણ યોગ છે. ભગવાન કહે છે પરમાત્માના સાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિને માટે ચિત્તને ઉપરામ કરી, અંતર્મુખ કરી પોતાની અંદર જે આત્માની ચેતના છે તેનું અનુસંધાન સાધવું જોઈએ. એને માટે ભગવાને સાધન બતાવ્યું. જેમ જેમ ધ્યાન કરતાં અભ્યાસ વધતો ચાલે છે તેમ તેમ મન ઉપરામતા ધારણ કરે છે. પછી સમસ્ત સંસારને ભૂલી, આજુબાજુના વાયુમંડળનું વિસ્મરણ કરી, દેહનું પણ વિસ્મરણ કરી, ઈન્દ્રિયોના અને મનના વ્યાપારોને પરિત્યાગીને મન પરમાત્મા તરફ અભિમુખ બની અનવરત રીતે વહેતું થઈ જાય છે. એ મન છેવટે એકાગ્રતાનો અતિરેક થતાં સમાધિ અવસ્થામાં ડૂબી જાય છે. ભગવાન કહે છે કે તે વખતે માનવને પરિપૂર્ણ શાંતિ અને આનંદની અનુભૂતિ થાય છે.

જે સુખ અને શાંતિને શોધવા માનવ સંસારના બાહ્ય પદાર્થો તરફ ગતિ કર્યા કરે છે, તેને મેળવવા પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે છે, તેને મેળવવા જુદી જુદી જાતના સાધનોને અજમાવે છે છતાં જે માનવને પ્રાપ્ત થતી નથી અને કોઈકવાર પ્રાપ્ત થાય તો થોડા વખત સુધી, સંજોગો સાનુકૂળ હોય ત્યાં સુધી જ ટકે છે. ભગવાન જે શાંતિની વાત કરે છે, તે શાંતિ પરમાત્માની સાથે અનુસંધાન સાધવાથી સાંપડે છે, પરમાત્માના અનુભવને લીધે અનુભવાય છે. તે બાહ્ય પદાર્થો, બાહ્ય વાતાવરણ કે બહારના સંજોગો પર આધાર રાખતી નથી. જ્યારે સાધારણ શાંતિની વાત અલગ છે.

જો પરિસ્થિતિ અનુકૂળ હોય તો આનંદનો અનુભવ થાય, પરંતુ પરિસ્થિતિ પ્રતિકૂળ થઈ જાય તો એ આનંદનો અનુભવ થતો નથી. શરીર સ્વસ્થ હોય, નિરોગી હોય તો આનંદનો અનુભવ થાય પરંતુ શરીર રોગયુક્ત બની જાય, અસ્વસ્થતા ધારણ કરે તો આનંદ ચાલ્યો જાય છે. ધન ભરાબર હોય, આર્થિક સ્થિતિ સારી હોય તો આનંદને અનુભવે પણ તેના અભાવમાં સહજ રીતે અશાંતિનો અનુભવ થાય. પોતાના પ્રિયજનનો વિયોગ થાય ત્યારે એનો પ્રત્યાઘાત એવો પ્રબળ પડે છે કે મન અશાંત થઈ જાય, શાંતિનો નાશ થઈ જાય. જે શાંતિ, આનંદ અને પ્રસન્નતાનું દર્શન સંસારના સામાન્ય કે અસામાન્ય મનુષ્યોમાં દેખાય છે તે

અસ્થાયી છે, પદાર્થો અને બાહ્ય પરિસ્થિતિ પર આધાર રાખનારું છે. ભગવાન તેવી શાંતિની કે તેવા આનંદની વાત કરતા નથી. તેવા આનંદ અને શાંતિને 'પરનિર્ભર' કહી શકાય. જે બીજાના ઉપર, 'પર' ના ઉપર નિર્ભર છે, પોતાના ઉપર નિર્ભર નથી.

ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ભગવાન જે શાંતિ અને પ્રસન્નતાનું વર્ણન કરે છે તે આત્મનિર્ભર છે, સ્વ પર નિર્ભર છે. માનવ એકલો જ હોય અને બહારની પરિસ્થિતિ અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ હોય તો પણ તે એ શાંતિ અને આનંદને અનુભવી શકે. તેણે એ શાંતિ મેળવવા બાહ્ય પદાર્થો પર આધાર રાખવો પડતો નથી, બહારના સંજોગોને આધીન રહેવું પડતું નથી. સંજોગો અનુકૂળ હોય કે પ્રતિકૂળ હોય, સમ હોય કે વિષમ હોય, ભૌતિક સાધનો સંપૂર્ણપણે પ્રાપ્ત થતાં હોય કે ન થતાં હોય, શરીર સ્વસ્થ હોય કે અસ્વસ્થ હોય, પ્રિયજનોનો યોગ થતો હોય કે વિયોગ થતો હોય, જન્મ, લગ્ન કે મરણ-ગમે તેવા પ્રસંગો હોય તો પણ તેની શાંતિની સમતુલા એકસરખી રહે છે, તે આનંદ અખંડ રહે છે. કારણ કે યોગીએ તે આનંદ અને શાંતિ પોતાની અંદરથી પ્રાપ્ત કરેલા હોય છે. યોગીએ આત્મદર્શન કરવા આત્મામાં ડૂબકી મારી, પોતાના સ્વરૂપની યોગસાધના દ્વારા શોધ આરંભી. મારું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે, શરીરમાં જે ચેતના, પરમ સત્તા છે, પરમ ચૈતન્ય છે તે ક્યાં છે અને કેવું છે, અને ખોજ કરતાં તેણે આત્માનું અનુસંધાન સાધ્યું. એને પરિણામે એને જે શાંતિ સાંપડી તે માટે તેણે પોતાના પર જ આધાર રાખ્યો, કોઈ બહારના પદાર્થો પર આધાર રાખ્યો નહીં. મનને સાત્વિક બનાવવાથી, સદ્ગુણી કરવાથી, સુસંસ્કારોથી સંપન્ન કરવાથી તેને શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ, એના પોતાની અંદરથી પ્રાપ્ત થઈ, આત્માના અનુભવને પરિણામે પ્રાપ્ત થઈ. એથી એ શાંતિ આત્મનિર્ભર શાંતિ છે, બાહ્ય સાધનો કે પદાર્થો પર નિર્ભર નથી. એટલે એક વાર મળ્યા પછી એવી શાંતિ અખંડ રહે છે, સનાતન રહે છે, શાશ્વત રહે છે. માનવ કે સાધક જ્યાં સુધી સંસારમાં શ્વાસ લેતો રહે ત્યાં સુધી એનો અનુભવ કરે છે.

સામાન્ય માનવોની શાંતિ નાની-નાની વાતોમાં ચાલી જાય છે. કાશીની અંદર ત્રૈલંગ સ્વામી નિવાસ કરતા હતા. એકવાર રાજા એમના દર્શન કરવા ગયા. તે રાજા વારંવાર એમના દર્શન કરવા આવતા. ત્રૈલંગ સ્વામી રાજાને જોઈ પ્રસન્ન થયા. એ રાજાના આગ્રહથી ત્રૈલંગ સ્વામી હોડીમાં બેસી ગંગા નદીમાં વિહાર કરવા ગયા. રસ્તામાં રાજાએ પોતાને અંગ્રેજો પાસેથી વીરતાના પારિતોષિક રૂપે જે તલવાર ભેટ મળી હતી તેની પ્રશંસા કરી.

ત્રૈલંગ સ્વામીએ કહ્યું, તમને એ તલવારની વાત કરવાથી આટલો બધો આનંદ થાય છે ?

રાજાએ કહ્યું, આ તો પારિતોષિક છે એટલે એને જોવાથી, બીજાને બતાવવાથી, એની સ્મૃતિથી પણ મને પ્રસન્નતા થાય છે.

ત્રૈલંગ સ્વામીએ કહ્યું, કેવી તલવાર છે તે મને જરા જોવા દો.

એમણે તલવાર લીધી અને ગંગાજીમાં નાખી દીધી. એથી થોડા વખત પહેલાં રાજાને જે પ્રસન્નતાનો અનુભવ થતો હતો એને બદલે ખેદ, ઉદ્વિગ્નતા કે અપ્રસન્નતા થવા માંડી. રાજાનું મોં પડી ગયું. રાજાને જોઈને ત્રૈલંગ સ્વામી ચૂપ રહ્યા.

રાજાએ કહ્યું, તમે મારી તલવારને ગંગામાં નાખી દીધી !

ત્રૈલંગ સ્વામીએ પોતાનો હાથ ગંગાના અગાધ પાણીમાં નાંખ્યો અને હોડીમાં બેઠાંબેઠાં એક ને બદલે બે તલવારો કાઢી, એક જ જાતના રૂપ, રંગ અને આકારવાળી.

એમણે રાજાને કહ્યું, આમાં જે તલવાર તમારી હોય તે તમે લઈ લો.

રાજા ઓળખી શક્યો નહીં કે બે તલવારમાં એની પોતાની તલવાર કયી ?

ત્રૈલંગ સ્વામીએ કહ્યું, જેને તું ઓળખી શકતો નથી એમાં આટલું મમત્વ કરે છે ? એને માટું-માટું કર્યા કરે છે ? અને જે ખરેખર તારું છે તેને ઓળખી શકતો નથી ! તું જેને માટું કહે છે તેને તો મૂકીને ચાલવું પડશે. છતાંય તું એને મમતાની કેટલી ગાંઠ મારે છે ? જો પાસે હોય તો સુખાનુભવ થાય છે અને વિદાય થઈ જાય, ચાલ્યું જાય તો આનંદ શોકની અંદર પરિણત થાય છે એને તું 'માટું' કહે છે ? આ જ માનવનું અજ્ઞાન છે. તેથી જ સંસારમાં એ સુખ અને દુઃખનો અનુભવ કર્યા કરે છે.

ત્રૈલંગ સ્વામીએ એમાંથી એક તલવાર રાજાને આપી અને કહ્યું, આ તમારી તલવાર છે. આ બીજી તલવાર હું પાછી ગંગાના પ્રવાહમાં પ્રવાહિત કરી દઉં છું. આવી તો અનેક તલવારો યોગીઓ યોગવિદ્યાથી બહાર કાઢી શકે છે અને પાછી પાણીમાં પ્રવાહિત કરી અદૃશ્ય પણ કરી શકે છે. આવી વસ્તુઓમાં મમતા રાખી, તેનું સ્મરણ કરી અહંકારી બનવાની આવશ્યકતા નથી. પરમાત્માની અંદર જ મનુષ્યે પોતાના પ્રેમને કેન્દ્રિત કરવો જોઈએ અને જેમ બને એમ પરમાત્માની વિશેષ કૃપા મળે તે માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

અનિત્ય પદાર્થોનું મમત્વ માનવને દુઃખી કરે છે. પરમાત્મા નિત્ય છે, એના સિવાય કાંઈ નિત્ય નથી. તો જે નિત્ય પદાર્થનું મમત્વ કરે, નિત્ય પદાર્થની પ્રીતિ કે આસક્તિ કે અખંડ અનુસંધાન સાધે તે સાચા અર્થમાં સુખી થાય છે. નિત્ય પદાર્થોની પ્રીતિ માનવને સાચો આનંદ પૂરો પાડે છે. સંસારમાં જો કોઈ સૌથી મોટામાં મોટો લાભ હોય તો તે આત્મલાભ છે. આત્મલાભ માનવની જન્મોજનમની દરિદ્રતાને દૂર કરે છે અને શાંતિ આપે છે. પોતે આત્મદર્શનની પ્રવૃત્તિ આદરવી અને પોતાની આસપાસ જે જગતના અસંખ્ય જીવો છે તેમની અંદર પણ પરમાત્માનો પ્રકાશ પથરાયેલો છે એવું માની તેમને સુખી કરવા, તેમને શાંતિ પ્રદાન કરવા, પ્રગતિનો પંથ બતાવવા બને તેટલું કર્તવ્ય કરી છૂટવું, તે જ શાંતિનો સાચો માર્ગ છે. ભગવાને ગીતામાં એ માર્ગ પ્રદર્શાવેલો છે.

ભગવાન જે શાંતિની વાત કરી રહ્યા છે, જે સુખ-આનંદની વાત કરી રહ્યા છે તે પોતાની અંદરથી ઉત્પન્ન થનાર, આવિર્ભાવ પામનાર છે. તેનો કદિકાળ નાશ થતો નથી.

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥૬-૨૨॥

જે સ્થિતિ પામ્યા પછી, જે અવસ્થાવિશેષમાં પ્રવેશ કર્યા પછી યોગી મોટામાં મોટું દુઃખ આવે તો પણ ચલાયમાન થતો નથી. એનું કોઈ અપમાન કરે તો એને દુઃખ થતું નથી, કોઈ માન આપે તો અહંભાવ થતો નથી. એને લાભ થાય તો અતિશય પ્રસન્ન બનતો નથી અને નુકશાન થાય તો શોકિત કે ઉદ્વિગ્ન બનતો નથી. એનું મન હંમેશા એકસરખું શાંત રહે છે કારણ કે શાંતિ અને આનંદના પ્રવાહની અંદર એ નિત્ય નિરંતર સ્નાન કર્યા કરે છે.

હિમાલયમાં સિધ્ધબાબા સુંદરનાથજી નામે એક મહાત્મા પુરુષ થઈ ગયા. તેઓ બદરીકાશ્રમમાં નિવાસ કરતા. ઉનાળાના દિવસમાં જ્યારે બદરીકાશ્રમમાં મંદિર ઉઘડતું ત્યારે જે દર્શનાર્થીઓ જતા તેઓ સિધ્ધબાબા સુંદરનાથજીના દર્શન કરી શકતા. બદરીનાથના પવિત્ર મંદિરની સામે અલકનંદા નદી છે. તેને સામે કાંઠે વિશાળ જગ્યા છે. અત્યારે તો ત્યાં ઘણાં મકાનો થઈ ગયા અને નવા નવા થતા જ જાય છે. પરંતુ અલકનંદાને સામે કાંઠે એક પથ્થરની શીલા છે અને એની પાસે એક નાનું સરખું વૃક્ષ છે. સિધ્ધબાબા સુંદરનાથજી આ શીલા પર બેસતા હતા. તેઓ કોઈ મકાનમાં વાસ કરતા ન હતા. તેઓ કોઈ કપડું પણ પહેરતા નહીં. બદરીકાશ્રમમાં ખૂબ જ ઠંડી પડે, સમુદ્રસપાટીથી લગભગ અગિયાર હજાર ફીટની સપાટીએ બદરીકાશ્રમ આવેલું છે. એક બાજુ નર અને બીજી બાજુ નારાયણ, એમ બંને બાજુ પર્વતોની વચ્ચે બદરીકાશ્રમ વસેલું છે. ઉનાળામાં પણ આ નરનારાયણ પર્વતના શિખરો બરફથી આચ્છાદિત થયેલા આપણે જોઈ શકીએ. ત્યાં નદીને કિનારે સિધ્ધબાબા સુંદરનાથજી બેસતા અને કોઈ કપડું પણ પહેરતા નહીં. જ્યારે જોઈએ ત્યારે એમનું મન ઉપરામ દેખાય, શરીરનું જાણે ભાન જ ન હોય. એમનું મન અખંડ સમાધિ અવસ્થામાં ડૂબેલું, શરીરની બાહ્ય અવસ્થાનો, શરીરના ભાનનો પરિત્યાગ કરી આત્માના અતલ ઊંડાણોમાં ડૂબેલું રહેતું. વરસાદ વરસતો તો પણ સુંદરનાથજી બેઠેલા જ રહેતા. ભયંકર ઠંડી હોય, બરફ પડતો હોય તો પણ સુંદરનાથજી બેઠેલા જ રહેતા. જે માણસો દર્શન કરવા જતા તે બેસીને વિદાય થતા. જો સુંદરનાથજીની સમાધિ છૂટી હોય તો તેઓ પોતાના નેત્રો ખોલતા પણ બોલતા નહીં. નેત્રો ખોલી થોડો વખત બેસી રહેતા અને વળી પોતાના નેત્રો બંધ કરતા. સિધ્ધબાબા સુંદરનાથજીની અવસ્થા આત્મલીન કે આત્મરત હતી.

ઘણાં માણસોને થાય કે આવા મહાત્માઓથી સમાજનું શું કલ્યાણ થાય. આવા મહાત્માઓ હિમાલયમાં, આબુમાં, ગિરનારમાં બેસી રહ્યા હોય કે નર્મદા કાંઠે રહેતા હોય, એનાથી સમાજને, રાષ્ટ્રને કે માનવજાતિને કોઈ લાભ થાય ખરો ? તેઓ પોતે મુક્ત બની ગયા, પૂર્ણ કે સિદ્ધ થઈ ગયા પણ આપણને કાંઈ કામ લાગે ખરાં ? આપણે એવું માનીએ છીએ કે જે બહારથી કામ લાગે તે જ ખરાં કારણ કે આપણું જ્ઞાન સિમીત છે, આપણી અનુભૂતિ અલ્પ છે, આપણે સ્થૂળ નજરે જોવા ટેલાયેલા છે. જે સ્થૂળ નજરે જોતાં પ્રવચનો કરતા દેખાય, લેખનકાર્ય કરતા દેખાય, તેઓ સમાજનું કાર્ય કરતા હોય એમ આપણને લાગે છે. મોટા ઉદ્યોગો ચલાવતા હોય, સત્તાના સૂત્રો સંભાળતા હોય તેવા લોકો બાહ્ય નજરથી આપણને કાર્ય કરતા હોય એમ લાગે છે. આપણી શિક્ષણ સંસ્થાઓ કે આપણા વિશ્વવિદ્યાલયોમાં જે કાર્ય કરતા હોય તે કાર્ય કરતા હોય એવું આપણને લાગે છે. જે એક ઠેકાણે આમ બેસી રહ્યા હોય, ફરતા ન હોય અને બાહ્ય રીતે કાર્ય કરતા દેખાતા ન હોય તે કાર્ય નથી કરતા એમ આપણને લાગે છે. પણ આપણી તે માન્યતા ખોટી છે.

શ્રીમદ્ ભાગવદ્ ગીતા કહે છે કે આપણે કાર્યને અમુક રીતે જ જોવા ટેલાયેલા છીએ. જો અમુક રીતે કાર્ય થાય તો જ કાર્ય થાય છે તેવું માનીએ છીએ. શ્રીમદ્ ભાગવદ્ ગીતા સમજાવે છે કે કાર્ય તો ઘણી બધી રીતે થાય. કાચેન શરીરથી અને મનસા મનથી પણ કાર્ય થાય. યોગી જ્યાં બેઠો હોય ત્યાંથી સંકલ્પથી પણ કાર્ય કરે.

તમે જુઓ છો કે કોઈએ હિખોટીઝમ સારી રીતે સિધ્ધ કર્યું હોય તો તે બેસી રહે, તેણે દોડાદોડ ન કરવી પડે, પણ તેનો સંકલ્પ એટલો બળવાન હોય, એ એવા આંદોલનો પ્રવાહિત કરે કે રસ્તે ચાલનાર

માનવો એનાથી પ્રભાવિત થઈ પણ વળી જાય અને હિપ્નોટીસ્ટની પાસે જાય. પછી હિપ્નોટીસ્ટ પોતાના સંકલ્પો પ્રમાણે તેમની પાસેથી ધારેલું કામ કરાવે છે. હિપ્નોટીસ્ટ માત્ર સંકલ્પ જ કરે છે, કલાક-બે કલાક કે ચાર કલાક પ્રવચન ન કરતો હોય, કાંઈ બોલતો ન હોય પણ ખાલી હાથનો ઈશારો જ કરે કે એ પણ ન કરે ને માણસને એમ થાય કે ઉંઘી જવું જોઈએ. એને એકદમ તંદ્રા આવવા માંડે, ઘેન જેવું લાગવા માંડે. આંખ બંધ કરી એ લાંબો થઈને સુઈ જાય. પછી હિપ્નોટીસ્ટ તેના અજ્ઞાત મન કે સુક્ષ્મ મન સાથે વાર્તાલાપ કરી છાની માહિતી બહાર કાઢે. જ્યારે હિપ્નોટીસ્ટ પોતાનો પ્રભાવ સંકેલી લે ત્યારે માણસ પાછો આપોઆપ જાગૃત થઈ જાય. હિપ્નોટીસ્ટ કાંઈ બોલે જ નહીં, સંકલ્પ માત્રથી, અભિનયથી જ, પોતાના મનના બળવાન આંદોલનોના પ્રયોગથી આમ કરે. એ પ્રયોગ સારો કે નરસો, બંને પ્રકારનો થઈ શકે. જેવો હિપ્નોટીસ્ટ હોય તેવો પ્રયોગ કરે. એ સ્વાર્થ માટે પણ કરે, પરમાર્થ માટે પણ કરે. અને તે પ્રમાણેના પ્રત્યાઘાતોનું દર્શન આપણને થાય.

પ્રાર્થનાનું તેવું જ છે. જ્યારે માણસ પ્રાર્થના કરતો હોય ત્યારે ભલે બોલીને કરતો ન હોય, ગાઈને કરતો ન હોય, કોઈ અવાજ બહાર નીકળતો ન હોય, મનમાં કરતો હોય પરંતુ એ પ્રાર્થના એટલી બધી બળવાન હોય કે એના આંદોલનો બહાર અસર કરે છે.

વિજ્ઞાન કહે છે કે જે બોલાયેલા શબ્દો છે તે નકામા જતા નથી. બોલાયેલા શબ્દો એક સાથે, એક જ સમયે આખા બ્રહ્માંડમાં ફરી વળે છે. અત્યારે આપણે બોલીએ તો આપણા શબ્દો નજરબાગને(પ્રવચનનું સ્થળ) છોડી, વડોદરાને છોડી, ગુજરાત મૂકી, ભારત મૂકી, એશિયાખંડ મૂકી, આખા વિશ્વની અંદર અત્યારે જ simultaneously પ્રવાહિત થાય છે, વિજ્ઞાન આપણને આમ શીખવે છે. રેડિયોની શોધ કરી વિજ્ઞાને આપણને એ સિધ્ધ કરી બતાવ્યું. કોઈપણ માણસ અત્યારે ધારો કે રશિયા કે ચીનથી બોલતો હોય અને યોગ્ય સાધન હોય તો તેની દ્વારા બીજો માણસ હજારો માઈલ દૂર બેઠો હોય અને જેની પાસે પણ એવું યોગ્ય સાધન હોય તો હજારો માઈલ દૂર રશિયા કે પેર્સિયા-ચીનમાં બોલાયેલા શબ્દોને સાંભળી શકે. એટલું જ નહીં, તે જ ક્ષણે સાંભળી શકે. રેડિયો પર સંભળાય કે 'હમ રેડિયો પેકીંગ સે બોલ રહે છે.' આપણને થાય કે આપણે તો વડોદરામાં બેઠા છીએ છતાં આ કેવી રીતે સંભળાય ? રેડિયો પર આવે 'હમ ઓસ્ટ્રેલિયા સે બોલ રહે છે.' અમી આપ ભારત સૌર ઓસ્ટ્રેલિયા કે વીચ જો ક્રિકેટ મૈચ ચલ રહા છે ઝસકી રનીંગ કોમેન્ટ્રી સુનૈંગે.' આપણને થાય કે ત્યાં બોલ બેટને અડ્યો, હજુ તો ફટકો માર્યો ત્યાં આપણે વડોદરામાં બેઠે બેઠે એ કેવી રીતે સાંભળ્યું ? પણ એ વાણીના આંદોલનો ઝડપથી ગતિ કરી આખાય બ્રહ્માંડમાં ફેલાઈ જાય છે. જો આપણી પાસે રેડિયો ન હોય તો આપણને એમ જ લાગે કે આજુબાજુ કશું ચાલી રહ્યું નથી, કાંઈ સંભળાય નહીં. પરંતુ જો આપણી પાસે રેડિયો હોય તો આંદોલનો તે સ્ટેશન પર પકડાય છે અને આપણે તેને સાંભળી શકીએ.

શબ્દો અને વિચારો આ રીતે વાયુમંડળમાં સફર કર્યા જ કરે છે અને વિશ્વને સારું કે નરસું બનાવ્યા જ કરે છે. વિજ્ઞાન હવે એનાથી આગળ ચાલે છે અને કહે છે કે ન બોલાયેલા શબ્દોમાં પણ ઘણી તાકાત છે. જેમ બોલાયેલા શબ્દો વિશ્વમાં ફરી વળે અને પોતાની સારી-નરસી પ્રતિક્રિયાઓ પેદા કરે છે તે જ રીતે ન બોલાયેલા શબ્દો, મનના સંકલ્પો પણ ઘણાં બળવાન છે. hypnotism અને mesmerism એ મનની

સંકલ્પશક્તિના પરિણામો છે. એક હિપ્નોટીસ્ટ દૂર બેઠેલા માણસ પાસેથી ધારેલા કામો કરાવી શકે છે. મોડર્ન સાયન્સ આપણને એનું દર્શન વરસોથી કરાવી રહ્યું છે.

આપણા ઋષિઓ કહેતા કે આપણે બોલ્યા વગર પ્રાર્થના કરીએ તો પણ તે સંકલ્પોના આંદોલનો, તેની પ્રતિક્રિયાઓ એટલી પ્રબળ હોય છે કે પરમાત્મા સુધી પહોંચી જાય. એટલું જ નહીં તેના પ્રત્યુત્તરો પણ આપણને પ્રાપ્ત થઈ જાય. પ્રાર્થનાના આંદોલનોને જ્યાં પણ વહેતા કરવા માંગો ત્યાં ચાલ્યા જાય અને પોતાનું કાર્ય કરીને જ અટકે છે. કશું નકામું જતું જ નથી. બોલેલું નકામું જતું નથી, વિચારેલું નકામું જતું નથી, સુક્ષ્માતિક્ષ્મ સંકલ્પો પણ પોતાનું કાર્ય કર્યા જ કરે છે. એથી માણસે સત્ય અને શુભ સંકલ્પો જ કરવા, સારા અને શુભ વિચારો જ સેવવા, સારા કર્મો કરવા અને સારી વાણી બોલવી, તો એ રીતે વિશ્વની સેવા કરી શકે.

જે સારી વાણી બોલે છે તે વિશ્વની સેવા કરે છે. તે વાયુમંડળને વિશુદ્ધ કરે છે. જે સારા સંકલ્પો કરે છે એ પણ વાયુમંડળને વિશદ બનાવે છે. એ પણ એક પ્રકારની સેવા જ છે. આપણને એમ લાગતું હોય કે જે યોગીઓ એકાંતમાં રહી ભગવાનની ભક્તિ કરતા હોય કે ધ્યાન-ધારણા-સમાધિ કરતા હોય એ બીજાને કેવી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે ? પરંતુ તેઓ પણ બીજાને ઉપયોગી થઈ શકે છે. વિજ્ઞાને જે કહ્યું તે ભગવાને ગીતામાં પ્રતિપાદિત કરી બતાવ્યું કે અર્જુન ! યોગી તો મનથી પણ કાર્ય કરે છે.

કાયેન મનસા બુદ્ધ્યા કેવલૈરિન્દ્રિયૈરપિ ।

યોગિનઃ કર્મ કુર્વન્તિ સદ્ગં ત્યક્ત્વાત્મશુદ્ધયે ॥૧-૧૧॥

યોગી શરીરથી કાર્ય કરે અને મનથી સંકલ્પ દ્વારા પણ કાર્ય કરે. વાણીથી પણ પ્રભાવ પાડે. કેવળ ઈન્દ્રિયોથી પણ યોગી કાર્ય કરતો દેખાય. આંખથી કામ કરતો હોય, કાનથી કામ કરતો હોય સૂક્ષ્મ રીતે. યોગીઓ સંગમાંથી મુક્તિ મેળવી આત્માની શુદ્ધિને માટે કર્મ કરતા દેખાય છે. આધુનિક વિજ્ઞાનની થિયરી કે મનથી કામ થાય છે તે આજથી હજારો વરસ પહેલાં મહાભારત કાળની અંદર ગીતામાં સિદ્ધ કરી બતાવેલી છે.

દેશપ્રેમથી પ્રેરાયેલો હોય, માનવજાતિ પ્રત્યેની અનુકંપાથી પ્રેરાયેલો હોય તેવો યોગી જો ધારે તો ભલે દૂર બેઠો હોય, બહારથી કશું કરતો ન હોય, પણ તેણે આત્મશક્તિ કેળવી હોય, સંકલ્પશક્તિ પ્રબળ કરી હોય, તેનાથી આંદોલનો વહેતા કરી દેશની, સમાજની કે વિશ્વની ઘટનાઓ પર પોતાનો પ્રભાવ પાડી શકે. એટલું જ નહીં પણ તેને પોતાનો મનધારેલો વળાંક પણ આપી શકે. આવું આપણા શાસ્ત્રો પૂરવાર કરે છે. સંકલ્પમાં ખૂબ શક્તિ છે. માણસ બોલે નહીં તો પણ સ્થાયી, નક્કર અને પરિવર્તન આણવાનું કાર્ય પોતાની પ્રાર્થના અને સંકલ્પો-વિકલ્પો દ્વારા કરી શકે છે.

સુંદરનાથજી એવા એક સિદ્ધપુરુષ હતા જે બદરીનારાયણમાં વરસો સુધી રહ્યા. એક દિવસ કોઈને ખબર પણ ન પડી તેમ અદૃશ્ય થઈ ગયા. કોઈને ખબર ન પડી કે તેઓ ક્યાં ગયા. મંદિર જ્યારે ઉઘડ્યું, પૂજારીઓ ત્યાં ગયા, દર્શનાર્થીઓ ત્યાં ગયા, તો તેમણે જોયું કે દર વરસે જે શીલા પર તે બેસતા તેની પર તેમના દર્શન થઈ શક્યા નહીં. એ ક્યાં ગયા તે કોઈને ખબર પડી નહીં. એમનું સ્થૂળ શરીર પણ કોઈના હાથમાં ન આવ્યું. કોઈ એમને જોઈ શક્યું નહીં જાણે વાયુમંડળમાં અદૃશ્ય થઈ ગયા. વરસો સુધી દર વરસે

છ મહિના બદરીનાથના મંદિરના દરવાજા ઉઘાડા રહેતા ત્યારે દિવસે અને રાત્રે સુંદરનાથજી તે શીલા પર બેઠેલા દેખાતા. એમને કોઈએ ઊભા થતા જોયા નહોતા, ચાલતા જોયા નહોતા, સૂતા પણ જોયા નહોતા, કેવળ બેઠેલા જ જોયેલા. એ સુંદરનાથજી અદૃશ્ય થઈ ગયા.

મુંબઈમાં મારા પ્રવચનોનો કાર્યક્રમ ચાલતો હતો. પ્રવચનો યોજનાર ભાઈઓમાંના એક ભાઈ નિવૃત્ત અધિકારી હતા. એમણે મને કહ્યું કે બાબુલનાથનું મંદિર જોવા જઈશું ?

મેં કહ્યું, હું મુંબઈ રહ્યો તે દરમ્યાન મેં બાબુલનાથનું મંદિર અનેકવાર જોયું છે. છતાં તમે કહો છો તો ચાલો જઈએ.

તેઓ મંદિરના ટ્રસ્ટી હતા. મને કહે તમને સારી રીતે મંદિર બતાવીએ અને મંદિરના પૂજારીઓ તથા કર્મચારીઓ આગળ તમારો વાર્તાલાપ પણ રાખીએ. મારી એવી ઈચ્છા છે.

મેં કહ્યું, સારું. ચાલો એ નિમિત્તે જવાશે.

બાબુલનાથનું મંદિર ચોપાટી પર બેન્ડ સ્ટેન્ડનું સ્ટેશન છે ત્યાંથી આગળ જતાં આવે છે. મંદિર ઉંચાઈ પર છે, આપણે પગથિયાં ચઢી જવું પડે. ત્યાંથી મુંબઈનો ઘણો ભાગ, ચોપાટી વગેરે દેખાય છે.

અમે ત્યાં ગયા. મારો કાર્યક્રમ પૂરો થયો પછી ત્યાંના ટ્રસ્ટી મહોદય મને આજુબાજુની જગ્યા બતાવવા લઈ ગયા. ત્યાં એક ઓરડો હતો જેમાં સિધ્ધબાબા સુંદરનાથજીનો ફોટો હતો. મને બહુ નવાઈ લાગી કે સિધ્ધબાબા સુંદરનાથજીનો ફોટો બાબુલનાથ મંદિરમાં કેવી રીતે ?

મેં પૂછ્યું, સિધ્ધબાબા સુંદરનાથજીનો આ મોટો ફોટો અહીં કેમ રાખ્યો છે ? શું ટ્રસ્ટીમંડળમાં કોઈ એમના ભક્ત છે ?

તેમણે કહ્યું, ના એવી વાત નથી. બીજી વાત છે. સિધ્ધબાબા સુંદરનાથજી મુંબઈ આવેલા અને તે સમયે દિવસો સુધી મંદિરના એ ઓરડામાં રહેલા.

મેં પૂછ્યું, તમે એમને જોયેલા ?

એમણે કહ્યું, તે વખતે અમે બહુ નાના હતા. પણ અમે અહીં આવી અવારનવાર એમના દર્શન કરતા. તે અહીં રહેલા. તે કાંઈ બોલતા ન હતા, જમતા પણ ન હતા, બેસી જ રહેતા. નગ્ન રહેતા. વધારે ભાગે ધ્યાનમગ્ન અવસ્થામાં અને આત્માનંદમાં જ લીન રહેતા. પણ એવું કહેવાતું કે જો એ કોઈને આશીર્વાદસૂચક હાથ બતાવે તો એનો બેડો પાર થઈ જાય. પણ મુશ્કેલી એ હતી કે તેઓ આંખ બંધ કરી ધ્યાનમાં ડૂબેલા રહેતા. માણસો રાહ જોતાં કે તેઓ જરાક પણ આંખ ઉઘાડે છે ? લોકો કાગળીયા લખીને લઈ આવતા કે જો બાબા આંખ ઉઘાડે તો વાંચી જઉં કે બાબા આ આપજો, આ આપજો. એ આંખ બંધ કરે એ પહેલાં વાંચું ને બાબા તથાસ્તુ કહી દે તો આપણું કામ પૂરું થઈ જાય. પરંતુ સુંદરનાથજી આંખ ઉઘાડતાં જ નહોતા. અમે એમના દર્શન કરેલા. એમનું દર્શન પ્રેરણાદાયી હતું.

એક દિવસ ટ્રસ્ટીમંડળના માણસોએ વિચાર કર્યો કે સિધ્ધબાબા સુંદરનાથજી અહીં જ રહે તો સારું. પણ સુંદરનાથજીને થયું કે મારે ફરી હિમાલયના પ્રદેશમાં જવું. ટ્રસ્ટીઓને લાગ્યું કે બાબા વધુ વખત નિવાસ નહીં કરે, જતા રહેશે, એટલે એમના ઓરડાને રાત્રે બહારથી તાળું માર્યું અને બાબુલનાથ મંદિરના

ચોકીદારને ચાવી આપીને કહ્યું કે તારે કોઈ પણ સંજોગોમાં ઓરડો ઉઘાડવો નહીં. અમે સવારે આવીશું ત્યારે ખોલીશું.

બીજે દિવસે સવારે ટ્રસ્ટીમંડળના માણસો ગયા તો એમણે જોયું કે સિધ્ધબાબા સુંદરનાથજી ઓરડાની બહાર બેઠેલા હતા. ઓરડો તો બંધ હતો. તાળું પણ એમ જ હતું.

ટ્રસ્ટીઓએ ચોકીદારને બોલાવીને પુછ્યું, તે આ ઓરડો કેમ ઉઘાડ્યો ?

તેણે કહ્યું, મેં ઉઘાડ્યો નથી. આ રહી ચાવી !

તેં ઉઘાડ્યો નથી તો પછી આ મહારાજ બહાર કેવી રીતે આવ્યા ?

તે મને ખબર નથી.

ટ્રસ્ટીઓ વિચારમાં પડ્યા. સુંદરનાથજી બહાર કેવી રીતે આવ્યા તેની તેમને કશી ગમ ન પડી. તે બહાર હતા તે હકીકત હતી. તેમણે ચોકીદારને બારણું ઉઘાડવા કહ્યું. ચોકીદારે ચાવીથી તે ખંડનું બારણું ઉઘાડ્યું. ટ્રસ્ટીઓએ અંદર જોયું તો સિધ્ધબાબા સુંદરનાથજી અંદર એવા જ બેઠેલા. બહાર પણ અને અંદર પણ. એ લોકો બહુ મુશ્કેલીમાં મુકાઈ ગયા. અંદરના સાચા કે બહારના સાચા, કોને સાચા માનવા ? થોડા વખત પછી બહાર બિરાજેલ બાબા સુંદરનાથ અદૃશ્ય થઈ ગયા. તેમનું શરીર અદૃશ્ય થઈ ગયું. અંદર બિરાજેલ બાબા સુંદરનાથ ઊભા થયા. પાંચ-દસ ડગલાં ચાલી આગળ વધ્યા પછી ક્યાં ગયા તે કોઈને ખબર પડી નહીં.

ટ્રસ્ટી ભાઈએ મને કહ્યું, તે વખતે મુંબઈમાં જ તૈયાર કરેલો બાબા સુંદરનાથજીનો મોટો ફોટો, તેમના ચાલ્યા ગયા પછી અમે આ ખંડમાં રાખ્યો છે.

અત્યારે પણ કોઈને દર્શન કરવા હોય તો બાબુલનાથ મંદિરના તે ખંડમાં સિધ્ધબાબા સુંદરનાથનો ઘણો મોટો ફોટો છે. માથે મોટી જટા, છેક નીચે સુધી જાય. નઝ્ન, હૃષ્ટપુષ્ટ કાળું શરીર અને અર્ધ પદ્માસન વાળેલું છે. માથું નીચે છે, આંખ બંધ છે. એકદમ ધ્યાનમાં લીન અવસ્થા સિધ્ધબાબા સુંદરનાથજીની દેખાય. આજે પણ તે ફોટો જોઈ શકાય. તે દિવસે જ મને ખબર પડી કે મુંબઈની મુલાકાત પણ સુંદરનાથજીએ લીધી હશે. ટ્રસ્ટીઓએ તેમનાં દર્શન કરેલા અને તેમની શક્તિને અનુભવેલી, જોયેલી.

માણસ સાધના કરી, આત્મવિકાસ કરી યોગાભ્યાસ દ્વારા ઉત્તમોત્તમ અવસ્થાએ પહોંચી શકે છે. આવી અવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી પોતાના મનને શાંત અને સ્વસ્થ રાખે છે. એમને પોતાની અંદરથી જ એવો આનંદ પ્રાપ્ત થાય, શાંતિ સાંપડે કે તેમણે પછી આનંદ અને શાંતિ માટે ક્યાંયે બહાર તાકવું ન પડે. કોઈપણ પ્રકારના વિષયની ઈચ્છા કે આશા નહીં રાખવી પડે. દરેક માણસમાં શક્તિ છે જ પણ દરેક માનવ તેનો સદુપયોગ કરતો નથી. શક્તિ તો બધાયમાં છે, મારામાં છે, તમારામાં છે, રસ્તા ચાલનાર બીજા માણસોમાં પણ છે. Every soul is potentially Devine. પ્રત્યેક આત્મા મૂળભૂત રીતે દિવ્ય છે. અલૌકિક છે, શુદ્ધ છે, બુદ્ધ છે, મુક્ત છે. પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિ આ વાતને સમજતો નથી. સ્વતંત્રતાનો, મુક્તિનો, પૂર્ણતાનો, પરમાત્માની સાથેના ચીર સંબંધનો પોતાનો જન્મજાત વારસો છે, અધિકાર છે, તેને માણસ ભૂલી જાય છે. અને પોતાની શક્તિઓનો સદુપયોગ કરવાને બદલે તેનો દુરુપયોગ કરતો દેખાય છે. પરમાત્માની આસક્તિ કરવાને બદલે પરમાત્માનો પડછાયો છે તેવી પ્રકૃતિની અંદર, પ્રકૃતિના વિષયોની અંદર પ્રીતિ, મમતા ને આસક્તિ

કરે છે. તેથી પોતાના સ્વરૂપના જ્ઞાનથી વંચિત રહી જાય છે. એને લીધે એની શક્તિઓનો જે સમુચિત વિકાસ થવો જોઈએ તે થતો નથી.

માનવનો મોટા ભાગનો સમય જીવન જીવવાના સંઘર્ષમાં પસાર થઈ જાય છે. વડોદરા જેવા શહેરોમાં તો હજુ સારું છે, પરંતુ મુંબઈ, દિલ્હી, કાનપુર, લખનૌ, કલકત્તા જેવા મોટાં શહેરોમાં માણસનો મોટાભાગનો સમય, ચોવીસમાંથી બાર કે ચૌદ કલાક જેટલો સમય જીવન જીવવા માટેના સંઘર્ષ કે કમાવાની પાછળ પસાર થાય છે. કેટલાકનો સમય કમાઈને ભેગું કરવામાં (Accumulation of wealth) પસાર થાય છે. ખાવા માટે કમાવામાં બધાંનો સમય જતો નથી. જેમની પાસે ખાવાનાં પૂરતાં સાધનો છે તે પણ એનાથી સંતુષ્ટ નથી, એમને પણ એમ લાગે છે કે આટલું ઓછું છે, હજુ વધારે હોય તો સારું. વામનના ત્રણ પગલાં વિરાટ બની જાય એમ માણસનું પેટ વિશાળ બનતું જાય છે. એને સંતોષ સાંપડતો જ નથી. એ વધારે કમાવા કલાકો આપે અને એની પાછળની આંટીઘૂટીઓ, આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિઓમાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. એ સમસ્યાના નિરાકરણ માટે વળી વધારે કલાકો ખરચવા પડે છે. એના subconscious Mind પર પણ એની અસરો થાય છે.

એક ભાઈ મારી પાસે આવ્યા અને કહે, મેં સંકલ્પ કરી દીધો. બસ હવે તો હિમાલયમાં જ આવવું છે.

મેં કહ્યું, ત્યાં લાડવા નથી. ત્યાં એકાંત છે, ભોજન તમારે હાથે તૈયાર કરવું પડશે. એમનેમ કશું મળતું નથી. સ્વાશ્રયી જીવન હશે તો જ જીવી શકશો કે પછી પૂરતા પૈસા હશે તો જ ખાઈ શકશો. નહીં તો બીજાના પર આધાર રાખવો પડશે. પરમાત્મામાં શ્રદ્ધા બરાબર નહીં હોય તો તકલીફ પડશે.

તે કહે, મને ભગવાનમાં બહુ વિશ્વાસ થઈ ગયો છે એટલે મેં સંકલ્પ કર્યો છે. કમાઈ પણ સારું લીધું છે એટલે વધારે નહીં તો છ મહિના તમારી પાસે રહેવું છે.

મેં કહ્યું, મારી પાસે તો હું કોઈને રાખતો નથી. પણ હું જ્યાં રહું છું ત્યાં પાસે બીજો રૂમ છે. તમારી પાસે પૈસા છે તો ભાડે રહેજો. પણ ત્યાં આવીને તમારે શું કરવું છે તે તો કહો ?

તે કહે, બસ. બાબા સુંદરનાથજીની જેમ સિદ્ધ બની જવું છે.

મેં કહ્યું, સારી વાત છે. સુંદરનાથજીની જેમ સિદ્ધ બનો તો તો ઘણું સારું.

એમના પત્ની કહેવા લાગ્યા કે, યોગેશ્વરજી એમને લઈ જજો. મારે ઘરમાં નિરાંત થાય.

ભાઈ કહે, મેં સંકલ્પ કરેલો છે એટલે તું નહીં કહે તો પણ હું તો જવાનો જ છું. હું તારાથી કંટાળ્યો છું જેમ તું મારાથી કંટાળી છે તેમ.

ગૃહિણીથી ઘર બને. જો ગૃહિણી સારી હોય અને ગૃહસ્થ મહાશય પોતે સારા હોય તો ઘર નંદનવન થઈ જાય. નહીંતર પછી નરક જેવું થઈ જાય.

મેં વળી પુછ્યું, આવીને શું કરવાના ?

ભાઈ કહે, બસ ભજનમાં મન લગાડી દેવાનું. નિરંતર નામજપ કરવાના, ધ્યાન કરવાનું, ગીતા-ભાગવત બધા પુસ્તકોનું એક બંડલ બાંધીને લઈ લઈશ એટલે નામજપમાંથી જે સમય બચે તેમાં એ વાંચવાનું, વિચારવાનું અને ડાયરીઓ લખીશ એટલે સમય તો આનંદથી ચાલ્યો જશે. પણ ભોજનનું શું ?

મેં કહ્યું, ગામમાં ભોજનાલય છે.

તે કહે, તો તો ભલું થયું ભાંગી જંગાળ, ત્યાં જઈને બે વખત જમી લઈશ. આનંદ આનંદ થઈ જશે. અને તમે પાસે હશે એટલે કાંઈ શંકા હશે તો તેનું સમાધાન પણ થઈ જશે.

મેં કહ્યું, તમારો વિચાર સારો છે. જો તમારી આવી તૈયારી હોય તો. તમારી ઉંમર હવે પાકી ગણાય, સંસારના રંગરાગો તમે જોઈ લીધા. છોકરાને ઘેર છોકરા થઈ ગયા. લાખો રૂપિયાની મૂડી થઈ ગઈ તો વાંધો નથી. ચાલો પણ બધાને કહેતા નહીં કે છ મહિના માટે જઈ છું. એમ કહેજો કે યાત્રા કરવા જઈ છું. કદાચ અઠવાડિયામાં પણ પાછો આવું. અનુકૂળ પડે કે ન પણ પડે. પહેલેથી જો આપણે જાહેરાત કરી નાંખી હોય અને પાછા આવવાનું થાય તો ખરાબ દેખાય.

ભાઈ કહે, હું તો પાછો આવવાનો જ નથી. હું તો કહેતો ફરું છું કે મને છ મહિનાય થાય, છ વરસેય થાય કે આખી જીંદગી પણ થાય.

મેં કહ્યું, સાડું. હું જઈ છું હિમાલય તરફ. તમે પાછળથી ત્યાં આવી જજો.

હું મસૂરી ગયો અને ત્યાં જઈ હોટેલમાં રહેવા માંડ્યો. આઠ વરસ સુધી હું અને માતાજી હોટેલમાં ભાડે જ રહેતા. એ ભાઈ ત્યાં એકાદ મહિના પછી આવ્યા એટલે અમારી હોટેલમાં જ બાથરૂમ-સંડાસ સહિતનો એક મોટો રૂમ હતો, ત્યાં રહ્યા. રોજ તે તેમના ભજનમાં મગ્ન રહે. બારણાં બંધ જ હોય. માતાજી પણ કહે કે જ્યારે જોઈએ ત્યારે બારણાં બંધ કરીને ભજનમાં જ હોય છે. મને પણ થયું સારી વાત છે.

સવારે સ્નાન કરીને મને પગે લાગી જાય કે હવે હું જપ કરવા બેસું છું.

હું કહું કે સાડું. આ સ્થાનમાં તમે જપ કરવા જ આવ્યા છો તો બેસો. જીવનનું કલ્યાણ થશે.

તે ભાઈ જપ કરે, વાંચન કરે અને અગિયાર વાગ્યે જમવાનો સમય થાય એટલે બહાર નીકળે, પગે લાગે અને પછી સાથે ભોજન કરવા આવે. સત્સંગમાં એકાદ કલાક ગાળે અને કહે કે હવે રામાયણ, ભાગવત આદિ વાંચીશ અને સાંજ પડશે એટલે જપ કરીશ અને પછી આપણે એકાદ કલાક ફરવા જઈશું.

હું કહું, બહુ સારી વાત છે. તમે આનંદથી સમય વ્યતીત કરો. તમને અહીં ગમે છે ને ?

તે કહે, હા બહુ ગમે છે. ઘર કરતાં પણ વધુ ગમે છે. ઘર કરતાં સાડું ભોજન પણ છે. બહુ સાડું.

આમ કરતા લગભગ પચીસ દિવસ થઈ ગયા. મને થયું કે આ ભાઈ આખો દિવસ ભજનમાં ડૂબેલા રહે છે. પૂર્વના સંસ્કારો કેટલા સારાં કહેવાય ! બહુ સારી વાત ગણાય. એમને કોઈ શંકા હોય એવું પણ લાગતું નથી.

એક દિવસની વાત. અમે અગિયાર વાગ્યે જમવા નીકળતા એને બદલે જરા મોડું થઈ ગયું. સવા અગિયાર થઈ ગયા છતાં એ ભાઈ રોજની જેમ આવ્યા નહીં. મને થયું કે એમને શું થયું ? કાંઈ સમાધિમાં ડૂબી ગયા કે શું ? એમ વિચારી હું એમના રૂમ તરફ ગયો.

માતાજી કહે કે એમની લગન બહુ હતી એટલે જરૂર સાતમી ભૂમિકા, સમાધિમાં ગયા હોવા જોઈએ.

મેં કહ્યું ચાલો જોઈએ તો ખરા. બારણું બંધ હોય તો ખબર નહીં પડે પણ એ દિવસે એમણે અંદરથી સ્ટોપર મારેલી નહીં. એટલે મેં બારણાને ઉઘાડવા જરી પ્રયત્ન કર્યો તો તરત ઉઘડી ગયું. હું અંદર ગયો. એ ભાઈને ખબર નહીં કે યોગેશ્વરજી રૂમમાં આવ્યા. હું ધીરી ચાલે ગયો કે એમના ધ્યાનમાં ભંગ ન પડે. કોઈ

ભગવાનનું સ્મરણ કરતું હોય અને આપણે જોરથી ચાલીએ તો એમાં વિક્ષેપ થાય એ સારું ન ગણાય એથી હું ધીરી ચાલે ગયો. એમની પીઠ બારણા તરફ હતી. તેમની પાસે જઈ હું ઊભો રહ્યો.

ઘણાં માણસો માળાથી જપ કરે અને ચોપડીમાં નોંધે અથવા થાક લાગે તો લખીનેય જપ કરે. એ ભાઈ કાંઈ લખતા હતા એટલે મને થયું કે એવું કંઈક કરતા હશે. પાંચ-સાત મિનીટ હું ત્યાં ઊભો રહ્યો પણ તેમને ખબર પડી નહીં. એટલે મેં જરા ખોખારો ખાધો. એમણે પાછળ જોયું. મને જોયો એટલે ઊભા થયા અને પગમાં પડ્યા.

મેં કહ્યું, ઘડિયાળ જોયું ?

તે કહે, હા, બહુ વખત થઈ ગયો. આજે કાંઈ ખબર જ ન પડી.

મેં કહ્યું, નામજપમાં લીન થાવ તો ખબર ન પડે. લખીને નામજપ કરતા હશે. કેટલા લખ્યા જરા જોઉં તો ? તમે તો સત્કર્મ કરો છો. સંતપુરુષોને એ બતાવવામાં વાંધો નહીં.

તે કહે, ના. એમાં કાંઈ જોવા જેવું નથી. પાછલા ત્રણેક વરસના income-tax ના બીલ ચૂકવ્યા નહોતા. એકાઉન્ટ લખેલા નહીં અને ચોપડાઓ બાકી હતા. ડુપ્લીકેટ ચોપડાઓ બનાવવાનો મુંબઈમાં ટાઈમ મળતો નહોતો. મને થયું કે હિમાલયમાં ચોવીસ કલાક કાંઈ ભજન થોડો કરવાનો ? એટલા છેલ્લા પચીસ દિવસથી આ ચોપડા તૈયાર કરું છું. ડુપ્લીકેટ ચોપડા.

મેં કહ્યું, તમે તો અહીંયા ભજન કરવા અને ભગવાનને મેળવવા આવ્યા હતા. આ બધું શું ?

એ કહે, આવ્યા પછી એમ થયું કે એકાંત છે તો એનોય જરી લાભ લઈ લઉં.

મેં કહ્યું, તમે તો છ મહિનાનું કહેતા હતા તે હવે રહેવાના કે જવાના ?

એ કહે, હવે તો કંટાળ્યો છું. મહિનો પૂરો થાય એટલે તમે રજા આપો તો જઉં.

મેં કહ્યું, તમે તો ઉપરામ થઈ વૈરાગ્યવૃત્તિથી અહીં આવ્યા હતા અને અહીં ચોપડાનું કામ કરો છો ?

તે કહે, હમણાં તો દિવસ અને રાતના થઈ પાંચ-છ કલાક આ જ કામ કરું છું. હવે લગભગ બધું complete થઈ ગયું છે. બે-ચાર દિવસનું કામ બાકી છે.

મેં કહ્યું, બહું સારું. પણ ભગવાનના ચોપડા ક્યારે લખશો ? નામજપના ચોપડા ક્યારે લખશો ? તમારા જીવનના ચોપડા ક્યારે લખશો ? એ લખવા તો તમે અહીં આવ્યા હતા.

ભાઈ કહે, એ તો તમે લખો તે પૂરતું છે. અમારે તો મુંબઈ જ સારું !

બે-ચાર દિવસ પછી એ ભાઈ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. બીજા વરસે હું મુંબઈ ગયો.

એમના ધર્મપત્નીએ કહ્યું, જોયું ! કેટલું બધું કહેતા હતા કે હું એકાંતમાં જવાનો પણ એ કાંઈ રહી શકે એવા છે ? એમનાથી રહેવાય જ નહીં. હજી હું જાઉં તો કદાચ રહું.

વૈરાગ્ય જોઈએ, વિવેક જોઈએ, પરમાત્માનો પ્રબળતમ પ્રેમ જોઈએ. શમ-દમ-આદિ સાધનોની થોડીક સિધ્ધિ જોઈએ, એકાંતમાં રહેવાની થોડી ટેવ જોઈએ, તો મારાસ રહી શકે. બાકી કાંઈ એમ રહેવાય એવું છે ? ભાઈ જતાં જતાં કહેતા ગયા કે યોગેશ્વરજી તમારાથી આમ રહેવાય. અમારાથી કાંઈ રહી શકાય નહીં. અમારે તો બધું જોઈએ. અમારે મુંબઈ સારું.

એકાંતમાં રહીને પણ પોતાની શક્તિઓનો સદુપયોગ ઘણાં નથી કરી શકતા. એ કામ ઘણું અઘરું છે. તેઓ પોતાના વખતને વ્યર્થ વેડફી નાંખે છે. એમની શક્તિઓનો જે સમ્યક વિનિયોગ થવો જોઈએ તે થઈ શકતો નથી. પરંતુ જે એકાંતમાં ન રહેતા હોય, ઘરમાં રહેતા હોય, કામ કરતાં હોય અને કામમાંથી થોડો ટાઈમ કાઢી જપ-ધ્યાન-પ્રાર્થના કરતા હોય, જીવનનું નિરીક્ષણ કરતા હોય, પોતાનું દોષદર્શન કરી તેને દૂર કરવા કટિબદ્ધ બનતા હોય, પરમાત્માની કૃપાને પામવાના નિત્યનિરંતર મનોરથો સેવતા હોય, એવા માનવો પણ આપણી વચ્ચે જોવા મળે છે. તેવા માનવો પોતાની શક્તિનો સદુપયોગ કરે છે. એમણે પણ જીવન જીવવા સંઘર્ષ કરવો પડે છે, પરંતુ એમાંથી સમય કાઢીને તેઓ સાધના કરે છે કારણ તેમનામાં એવી ઉત્કટ ઈચ્છા હોય છે.

આપણે સમય કાઢવો પડશે, પ્રતિક્ષા કરીને બેસી રહીએ એમ નહીં ચાલે. જીવન તો ઝડપથી પસાર થતું જાય છે. એથી એક તરફ આજીવિકાને માટે પુરુષાર્થ કરીએ બીજી બાજુ સમયબદ્ધ રીતે આપણા આધ્યાત્મિક કાર્યક્રમને વફાદાર રહીએ. થોડોક વહેલા ઊઠીશું ને રોજ સવારે સમય કાઢી કલાક-દોઢ કલાક ધ્યાન-જપમાં બેસીશું. રોજ રાત્રે સૂતાં પહેલાં આખા દિવસનું નિરીક્ષણ કરીશું, આપણી ત્રુટિઓને તપાસી દૂર કરવાના સંકલ્પો કરીશું, તેમાં ભગવાનની મદદ માંગીશું અને વળી રાત્રે જપ-ધ્યાન અને પ્રાર્થના કરી શાંતિથી સૂઈ જઈશું. દિવસ દરમ્યાન હરતાંફરતાં, વ્યવહાર કરતાં, આત્મનિરીક્ષણ કરતાં રહીશું જેથી આપણાથી કોઈ કુકર્મ ન થાય. સત્કર્મને માર્ગે, સાત્વિકતાને માર્ગે આગળ વધાય તે માટે સાવધાન અને જાગૃત રહીશું. આ રીતે જીવી શકીએ. એ સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ પણ નથી. થોડા દિવસ માટે ક્યાંક નાસી જવાય એમ નથી. થોડા દિવસ માટે કદાચ જવાય પણ આખી જીંદગી માટે જવાનું ઘણું અઘરું છે. જઈને પણ પાછા આવવાનું જ છે, રહેવાનું જ છે. પણ આપણે જે કામો કરીએ એની પદ્ધતિમાં અને પ્રકારોમાં પરિવર્તન જરૂરથી આણી શકીએ. આપણા સ્વભાવમાં, આપણી વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિમાં થોડી સાત્વિકતાને ઊભી કરી શકીએ, થોડુંક પ્રભુપરાયણ જીવન જીવી શકીએ, થોડાક સ્વાર્થમાંથી મુક્ત થવાની કોશિશ કરી શકીએ, રાગદ્વેષને હળવા બનાવી શકીએ, શાસ્ત્રોમાં કહેલા કામ-ક્રોધાદિ ષડરિપુઓમાંથી મુક્ત થવા માટે થોડા જાગૃત થઈ શકીએ, તો અહીં રહીને પણ આપણને શાંતિ અને આત્માનંદનો અનુભવ થઈ શકે.

ગીતામાં ભગવાને ક્યાંય પણ પોતાના કર્તવ્યોનો પરિત્યાગ કરવાની વાત કરી નથી. જ્યાં રહીએ છીએ ત્યાં સરખી રીતે રહેવાનું છે. જે કર્તવ્યો કરીએ છીએ તે સમજપૂર્વક કરવાના છે. જીવવાનું છે પણ આદર્શ મનુષ્યને છાજે એ રીતે જીવતાં શીખવાનું છે. આ રીતે જીવીએ અને જીવનના ધ્યેયને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીએ તો જીવનમાં આનંદ આનંદ થઈ જાય.

ભગવાન કહે છે કે સંકલ્પોનો પરિત્યાગ કરી સાધક કે યોગી આસન પર બેસે અને જે વિચારો કે ભાવો મનમાં પેદા થાય તેમાંથી પોતાના મનને મુક્ત કરવાને માટે પ્રયત્નો કરે. ભગવાનના જપ કરે, ભગવાનના જ વિચાર કરે, ભગવાનના રૂપનું ધ્યાન ધરે અથવા પોતાના આત્માના સ્વરૂપનું ચિંતન-મનન કરે, વિચારને શાંત કરે. પછી સાધકનું મન શાંતિનો અનુભવ કરશે. મનને જ્યારે ધ્યાનમાં જોડવામાં આવે છે, નામ-જપમાં લગાડવામાં આવે ત્યારે વરસોથી, જન્મોથી સંસારના વિનશ્ચર પદાર્થોનું ચિંતનમનન કરવાની ટેવ પડેલી હોવાથી, તે છટકી જાય છે, સંસારના વિષયોનું ચિંતન કરે છે. પણ ભગવાન કહે છે કે

એથી સાધકે નિરાશ ન થવું. આમ થવાનું છે એમ સમજી લેવું. એકાદ ધ્રુવ, એકાદ પ્રહલાદ, એકાદ દેવર્ષિ નારદ, એકાદ રામકૃષ્ણ પરમહંસ, એકાદ રમણ મહર્ષિ પોતાના મનને સહેલાઈથી 'સ્વ'માં સ્થિતિ કરનારું કરી શકે, પરમાત્માનું અનુસંધાન સહેલાઈથી સાધી શકે. બીજાઓને તો સંઘર્ષ કરવો જ પડવાનો પણ સાધકે તેનાથી ડરવાનું નથી. તેણે નીડરતાથી, હિંમતપૂર્વક આગળ ને આગળ ચાલ્યા કરવાનું છે. પરમાત્મામાં વિશ્વાસ રાખી, મક્કમ નિર્ધારથી આગળ વધવાનું છે કે એક દિવસ હું મારા મનને વશ કરી શકીશ. એક દિવસ હું મારા મન પર નિયંત્રણ કરી શકીશ, મનને શાંત કરી શકીશ, મનને શુદ્ધ-સાત્વિક કરી શકીશ, 'સ્વ'સ્થ કરી શકીશ. પરમાત્માની કૃપાથી હું આમ કરી શકીશ. એવા દૃઢ નિર્ધારથી સાધકે આગળ વધવાનું છે. જપ કે ધ્યાન કરતી વખતે મન બહાર જાય તો ત્યાંથી મનને પાછું વાળી ભગવાનમાં જોડવાનું છે.

સંકલ્પપ્રભવાન્કામાસ્ત્યક્ત્વા સર્વાનશેષતઃ ।
 મનસૈવેન્દ્રિયગ્રામં વિનિયમ્ય સમન્તતઃ ॥૬-૨૪॥
 શનૈઃ શનૈરુપરમેદ્બુદ્ધ્યા ધૃતિગૃહીતયા ।
 આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિન્તયેત્ ॥૬-૨૫॥
 યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચન્ચલમસ્થિરમ્ ।
 તતસ્તતો નિયમ્યૈતદાત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥૬-૨૬॥

ભગવાન કહે છે કે ચંચળ મન જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાંથી, તે બાહ્ય વિષયોમાંથી તેને પાછું વાળવું અને વાળીને આત્મામાં કેન્દ્રિત કરવું. નિરાશ થયા વગર, હિંમત રાખી, સાવધાન થઈ પ્રયત્ન કરવો. એમ વરસોના પ્રયત્નો પછી સાધક પોતાના મનનું નિયંત્રણ કરી શકે અને સમાધિ અવસ્થામાં ડૂબી શકે. અતિન્દ્રિય પ્રદેશના દરવાજા એને માટે ઉઘડી જાય છે અને સાધક પરમાત્માની અનુકંપાનો અનુભવ કરે છે.

પ્રયત્નાઘતમાનસ્તુ યોગી સંશુદ્ધકિલ્બિષઃ ।
 અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥૬-૪૫॥

મન શાંત બને એટલે જે સુખ-શાંતિ શોધી રહ્યો છે તે આપોઆપ અંદરથી પ્રાપ્ત થાય.

પ્રશાન્તમનસં હ્યેનં યોગિનં સુખમુત્તમમ્ ।
 ઉપૈતિ શાન્તરજસં બ્રહ્મભૂતમકલ્મષમ્ ॥૬-૨૭॥

યોગીને જે સુખ સાંપડે છે એને માટે ભગવાને ત્રણ શબ્દોના પ્રયોગ કર્યાં. ત્રણ વિશેષણોથી એને વર્ણવ્યું. એક તો શાન્તરજસં. રજસનો અર્થ રજોગુણ અથવા મલિનતા થાય. ભોગીનું સુખ મલિનતાવાળું, વિષયવતી વૃત્તિવાળું કે પ્રકૃતિનું સુખ છે, જ્યારે યોગીનું સુખ શાન્તરજસં એટલે કે મલિનતા વગરનું, રજોગુણ વગરનું, શુદ્ધ સત્વગુણને પરિણામે પ્રાપ્ત થનારું સુખ છે.

એ જ સુખને વર્ણવવા ભગવાન બીજો શબ્દપ્રયોગ કરે છે બ્રહ્મભૂતમ્ એટલે કે પરમાત્માના અનુસંધાનના પરિણામે પ્રાપ્ત થનારું, પરમાત્માના સંબંધથી સાંપડનારું સુખ. યોગી પરમાત્માની સાથે એકરૂપ થઈ ગયો, પરમાત્મા પાસે પહોંચી ગયો, એનાથી એને જે સુખ મળ્યું તે બ્રહ્મભૂતમ્ સુખ છે.

પછી ભગવાને કહ્યું અકલ્મષન્ એટલે કે એનામાં કોઈ કિલ્મીષ રહ્યું નહીં, કોઈ દોષ રહ્યો નહીં. વિકારો હઠી ગયા, વાસનાઓનું શમન થઈ ગયું. મમતા, આસક્તિ, રાગદ્વેષની બધી ગંથિઓનું ભેદન થઈ

ગયું, નિર્મળતા થઈ ગઈ. અવિદ્યા અસ્તાચલ પર પહોંચી, અધ્યાત્મવિદ્યા પરિપૂર્ણપણે પ્રકાશી ઊઠી. એને લીધે યોગીને માટે પરમાત્માનો અનુભવ સહજ બન્યો. દેહાધ્યાસ રહ્યો નહીં. આવી નિર્મળતાની પરાકાષ્ટા પર યોગી પહોંચી ગયો. એને લીધે તેને જે પરમાત્માના સુખ અને આનંદનો અનુભવ થયો તેને ભગવાન કિલ્મીષરહિત કહે છે.

ભગવાન કહે છે કે આવો આનંદ અને આવું સુખ ઉત્તમ પ્રકારના યોગીને પ્રાપ્ત થાય છે. આપણો પણ આ જન્મજાત અધિકાર છે જેને આપણે ભૂલી ગયા. લોકમાન્ય તિલકે કહ્યું કે સ્વતંત્રતા આપણો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે. Freedom is our birthright. પરંતુ આ Freedom કાંઈ એકલી political Freedom થોડી છે ? આર્થિક Freedom થોડી છે ? Freedom એટલે બધી જ જાતની સ્વતંત્રતા. આપણે મનની ગુલામી, ઈન્દ્રિયોની પરવશતા અને પરાધીનતા, આપણા પોતાના સંકલ્પો, વિચારો, તર્ક-વિતર્કોની નાગચૂડમાં ફસાયેલા છીએ, એને નાથી શકતા નથી. એ પણ ધોર ગુલામી જ છે. આપણી આદતોની ગુલામી, આપણા સ્વભાવની ગુલામી. પ્રકૃતિના પાશમાં આપણે જકડાયેલા છીએ, તેમાંથી નથી છૂટી શકતા પણ આ ગુલામીનો આપણને ખ્યાલ આવતો નથી. એ પણ ગુલામી જ છે. ગુલામીના સમસ્ત પ્રકારોમાંથી આત્માને મુક્ત કરવો એ આપણો જન્મજાત અધિકાર. એને માટે જ આપણે આ ધરતી પર આવ્યા. મનુષ્ય શરીર એને માટે કામ લાગશે.

આપણે બંધનોને વધારી પણ શકીએ અને ઘટાડી પણ શકીએ. જો ગુલામીના બંધનો ઘટાડવા હોય તો જાગૃત થઈ જવાની આવશ્યકતા છે. એક-એક પળ સોનાની પસાર થઈ રહી છે. જે સમય પસાર થઈ રહ્યો છે તે પાછો આવવાનો નથી. એથી પ્રમાદ નથી કરવાનો, આગસ નથી કરવાની, postponement કે ટાળવાનું નથી, અત્યારથી જ કામે લાગી જવાનું છે. આપણી અંદર જે પણ ક્ષતિઓ હોય એના નિર્મૂલન માટે પ્રયત્નશીલ બની જવાનું છે. તો પરમાત્માની કૃપાથી એ કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે. જ્યાં સુધી જીવન છે ત્યાં સુધી બધું કરી શકાય. સુંદરતાના સ્વામી, સુંદરનાથ પણ બની શકાય અને સુંદરતાના શિકાર, સુંદરદાસ પણ થઈ શકાય. તમારે આ બધાના દાસ થવું હોય તો તમે દાસ પણ થઈ શકો અને એ બધાના સ્વામી થવું હોય, નાથ બનવું હોય તો તે પણ થઈ શકો. આ જીવનમાં બધી જ શક્યતાઓ છે. તમે દેવ પણ થઈ શકો ને દાનવ પણ થઈ શકો. સત્કર્મ કરી શકો અને દુષ્કર્મ પણ કરી શકો. બીજાને સુખશાંતિ આપી શકો કે બીજાની સુખશાંતિ હણી પણ શકો. બીજાનું પોષણ કરી શકો કે બીજાનું શોષણ કરી શકો. આપણે શું કરવું તેનો નિર્ણય આપણે કરી લેવો જોઈએ. આવતીકાલે આ વિષયના અનુસંધાનમાં આગળ વાર્તાલાપ થશે.

ભજન:-

જ્યાં લગી આત્મા અંગમાં છે.....

શાંતિપાઠ :

ॐ શાંતિ: ॐ શાંતિ: ॐ શાંતિ: ॥

* * * * *

પ્રવચન પુષ્પ : ૧૭

“ યોગ અને ભક્તિ કાંઈ પરસ્પર વિરોધી નથી. ભક્તિ પણ યોગ જ છે. જેમ જેમ માનવ ભક્તિ કરે તેમ ધ્યાન આપોઆપ થઈ જાય. પરમાત્માનું સ્મરણ કરતાં કરતાં મન બાહ્ય પદાર્થોમાંથી ઉપરામ થઈ આપોઆપ ભગવાનમાં કેન્દ્રિત બને છે. ભક્તિભાવ પ્રબળતા ધારણ કરે તેમ અંતઃકરણના આવરણો હઠતા ચાલે અને અંતરાત્મામાંથી શુદ્ધતમ આત્મજ્ઞાનનો આપોઆપ આવિર્ભાવ થાય છે. આમ ભક્તિથી જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.”

- યોગેશ્વરજી

પ્રવચન પુષ્પ : ૧૭

અધ્યાત્મયોગ પર પોતાના વિચારોનું પ્રદર્શન કરતી વખતે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એક વાત ઉપર ભાર મૂકે છે. યોગની સાધના એ કેવળ કોઈ વસ્તુની પ્રાપ્તિની સાધના નથી, પરંતુ સમસ્ત જીવનને પલટાવવાની સાધના છે. જે વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરી હોય તે વસ્તુ પોતાના જીવનમાં ભળી જાય, ઓતપ્રોત થઈ જાય, એકરૂપ થઈ જાય. પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કર્યા પછી જીવન પરમાત્મામય થઈ જાય, પરમાત્માની સાથે અભિન્ન એકતાનો અનુભવ કરે એ યોગનું પરમ પ્રાપ્તવ્ય મનાય છે. ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આત્મસંયમયોગનું વર્ણન કરતી વખતે ભગવાને બતાવ્યું કે પરમાત્માના સાક્ષાત્કારને માટે, શાંતિની પ્રાપ્તિને માટે ધ્યાન સિવાય બીજો કોઈ રાજમાર્ગ નથી.

ધ્યાનની સાધના જેમ જેમ આગળ વધે તેમ તેમ મન સ્થિરતાનો અને એકાગ્રતાનો અનુભવ કરે અને છેવટે આત્માના ઉંડાણમાં અવગાહન કરે. એમ કરવાથી ધીરે ધીરે દેહાધ્યાસ કે દેહભાન ભૂલાઈ જાય, સમાધિ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થાય. પણ સમાધિ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ પણ યોગનું લક્ષ્ય નથી. મહર્ષિ પતંજલિએ જે રીતે પોતાના યોગદર્શનમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે સમાધિ તો યોગની સાધનાનું આઠમું અંગ કહેવાય છે. જેમ એક નિસરણી કે સીડીના આઠ પગથિયાં હોય તો એ પગથિયાંનો આધાર લઈ ઉપર ચઢવાનું હોય, આઠમે પગથિયે બેસી રહેવાનું નથી. એવી રીતે યોગની સાધનાના જે આઠ અંગો કે પગથિયાંઓ છે - યમ, નિયમ, આસન, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ, તેમાં સમાધિનું જે આઠમું પગથિયું છે, તેનું અતિક્રમણ કરી પરમાત્માનો અનુભવ કરવો એ યોગનું પરમ લક્ષ્ય અથવા તો ધ્યેય મનાય છે.

સમાધિ ગમે તેટલી શાંતિ આપનારી કે આનંદ પ્રદાન કરનારી હોય તો પણ સમાધિ જીવનનું પરમ લક્ષ્ય નથી. જીવનનું પરમ લક્ષ્ય તો પરમાત્મા છે. પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યા પછી માનવને કાંઈ પણ પ્રાપ્ત કરવાનું શેષ રહેતું નથી. એને શાંતિ સાંપડી જાય છે, એ સુખના અખંડ પારાવારમાં સ્નાન કરતો થઈ જાય છે, સર્વપ્રકારની વાસનાઓ-કામનાઓમાંથી એનું મન વિમુક્ત બની જાય છે. એને પોતાની વ્યક્તિગત શાંતિ, સુખાકારી કે પૂર્ણતાને માટે કોઈપણ પ્રકારની સાધના કરવાનું બાકી રહેતું નથી. પણ બીજાને માટે, બીજાને શાંતિ આપવા, સુખ પહોંચાડવા, માર્ગદર્શન કે પથપ્રદર્શન ધરવા તેઓ સાધના કરતા દેખાય છે.

સાધનાના બે પ્રકારના લક્ષ્યો શાસ્ત્રોએ બતાવ્યા. એક તો સ્વાન્તસુખાય, પોતાના સુખને માટે, પોતાની શાંતિને માટે સાધના કરવી. અને બીજું, પરજનહિતાય. બીજા માનવો કે જીવોના હિત અને કલ્યાણને માટે, એમના અભ્યુત્થાનને માટે સાધનાનો આધાર લેવો. બંને પ્રકારના લક્ષ્યાંકોને પૂર્ણ કરવા માટે યોગીએ જાગૃત રહેવું જોઈએ. સૌથી પ્રથમ તો પોતાની સુખાકારી, વાસના, અવિદ્યા, બંધન વગેરેમાંથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની છે. ભગવાને ધ્યાન પર ભાર મૂક્યો કારણ કે ધ્યાન સિવાય સમાધિ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ ન થાય અને સમાધિ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ સિવાય આત્મદર્શન, આત્માનો સાક્ષાત્કાર ન સધાય. અને જ્યાં સુધી એમ ન થાય ત્યાં સુધી અંદરની શાંતિની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી.

ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં, જ્યાં પરમાત્માના સાક્ષાત્કારની વાત આવે છે ત્યાં ધ્યાનની પ્રક્રિયાને સમજાવવાને માટે ભગવાને કેટલાય શ્લોકો વર્ણવેલા છે.

સંકલ્પપ્રભવાન્કામાંસ્ત્યક્ત્વા સર્વાનશેષતઃ ।
 મનસૈવેન્દ્રિયગ્રામં વિનિયમ્ય સમન્તતઃ ॥૬-૨૪॥
 શનૈઃ શનૈરુપરમેદ્બુદ્ધ્યા ધૃતિગૃહીતયા ।
 આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિન્તયેત્ ॥૬-૨૫॥

મનને ધ્યાનની અંદર શાંત કરી દેવું, કાંઈ પણ ચિંતનમનન ન કરવું. મન જ્યારે એકદમ શાંત અવસ્થાએ પહોંચે છે ત્યારે પ્ર-શાંત થઈ જાય છે. અત્યારે માનવનું મન પ્ર-શાંત નથી પણ અ-શાંત છે. આ અશાંત અવસ્થામાંથી બહાર નીકળવા માટે માનવ સાધનાનો આધાર લે છે અને પરિણામે શાંત અવસ્થામાં પ્રવેશે છે. મન ચંચળતારહિત, વાસનારહિત, વિકારોમાંથી મુક્ત બને છે. મનના સંકલ્પો-વિકલ્પો શાંત થાય છે. ભય, અહંકાર, આસક્તિના અંકુરો, બધું જ શાંત થાય છે. જેમ જેમ મન શાંત થતું જાય છે તેમ અંદરના સુખનો અનુભવ સહજ અને સ્વાભાવિક બની જાય છે. જેમ જેમ ધ્યાન આગળ વધે, સમાધિ અવસ્થાનો અનુભવ સહજ બનતો ચાલે, આત્મદર્શન થાય, ત્યારે મન શાંત અવસ્થામાંથી આગળ વધી પ્ર-શાંત અવસ્થામાં પ્રવેશે છે.

સાધનાત્મક અભ્યાસક્રમના ત્રણ તબક્કાઓ છે - અ-શાંત, શાંત અને પ્ર-શાંત. પ્રશાંત એટલે પ્રબળ શાંતિ, પ્રખર શાંતિ, એક વાર અનુભવ્યા પછી જેનો કદી નાશ થતો નથી તેવી શાંતિ. સાધકને જ્યારે આવી શાંતિ સાંપડે ત્યારે સાધક પ્રશાંતિ પામ્યો તેમ ગણાય. એને માટે ભગવાન કહે છે કે

પ્રશાન્તમનસં હ્યેનં યોગિનં સુખમુત્તમમ્ ।
 ડૌપૈતિ શાન્તરજસં બ્રહ્મભૂતમકલ્મષમ્ ॥૬-૨૭॥

મન જ્યારે પ્રશાંત બની જાય, એની બધી જ અશાંતિનું શમન થઈ જાય, સર્વપ્રકારના રજસનો નાશ થઈ જાય, સર્વ દોષો શાંત બની જાય, સર્વ પ્રકારની મલિનતામાંથી મન મુક્તિ મેળવે છે. તે પછી સાધક પોતાની અંદર પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. તેની શક્તિઓનો પછી આપોઆપ વિકાસ થાય છે. જેમ જેમ સાધક પરમાત્માનું અનુસંધાન સાધતો ચાલે છે તેમ તેમ પરમાત્માના અસાધારણ અનુગ્રહને પરિણામે એની અંદર કેટલીક શક્તિઓ પ્રાદુર્ભાવ પામે છે, બળવાન બનતી ચાલે છે.

વાલ્મિકી રામાયણમાં વાત આવે છે. હું તુલસીકૃત રામાયણની વાત નથી કરતો. કારણ કે તેમાં જે રીતે તપસ્વીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેના કરતાં વાલ્મિકી રામાયણમાં જરા જુદી રીતે કરવામાં આવ્યું છે. આપણે મૂળને વફાદાર રહીએ તો સારું. તુલસીદાસજી મહારાજ પણ રામચરિતમાનસની રચના પહેલાં વાલ્મિકી રામાયણના અનુરાગી હતા અને વાલ્મિકી રામાયણની કથા ઠેર ઠેર કરી સંભળાવતા હતા. એમના જીવનની ઉત્તરાવસ્થામાં તેમણે રામચરિતમાનસની રચના કરી. એમાં ક્યાંક ક્યાંક વાલ્મિકી રામાયણ કરતાં થોડું પરિવર્તન આવ્યું જેથી કૃતિમાં થોડી નવીનતા અને મૌલિકતા આવે.

મહર્ષિ વાલ્મિકીનું રામાયણ છે તે ઇતિહાસ છે. તુલસીદાસજીનું રામાયણ ઇતિહાસ વત્તા કથા છે. કથામાં થોડું મનોરંજન કરવા કોઈ પ્રસંગોને જુદી રીતે રજૂ કરી શકાય. ઇતિહાસમાં તેવું થાય નહીં. ઇતિહાસમાં જેવું બન્યું હોય તેવી જ રજૂઆત કરવી પડે. મહર્ષિ વાલ્મિકીનું રામાયણ ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ છે. એની અંદર એક તપસ્વીનીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, જેની પાસે સીતાના હરણ પછીથી શ્રીરામ અને

લક્ષ્મણ વનવાસના સમય દરમ્યાન ગયા હતા. હરણ પછી સીતાને અશોકવાટિકામાં રાખવામાં આવી હતી. શ્રીરામ, લક્ષ્મણની સાથે સીતાને માટે વ્યથાનો અનુભવ કરતા હતા ત્યાં આ તપસ્વિનીનો મેળાપ થયો હતો.

આપણને એમ લાગે કે પ્રાચીનકાળમાં ભારતવર્ષમાં સ્ત્રીઓ અધ્યાત્મમાર્ગે ઘણી આગળ હશે. રામાયણ કાળ એ મહાભારત કાળ કરતાં જૂનો કાળ ગણાય છે કારણ ભગવાન કૃષ્ણ પહેલાં ભગવાન રામ થયાં. રામાયણકાળમાં સ્ત્રીઓ અધ્યાત્મમાર્ગે કેટલી બધી આગળ વધેલી હશે, ઉત્તરોત્તર વિકાસ કરતાં વિકાસના સર્વોત્તમ ક્રમની પ્રાપ્તિ કરી ચૂકી હશે, જીવનમુક્ત બની હશે, એ આપણને વાલ્મીકી રામાયણ વાંચ્યા પછી લાગે છે. વાલ્મીકી રામાયણમાં એક એવી તપસ્વીનીનું વર્ણન છે જેણે વરસો સુધી ધ્યાનની સાધના કરીને સમાધિની પ્રાપ્તિ કરી. તેના જીવનમાં પરમાત્માનો પ્રેમ પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો હતો. યોગ અને ભક્તિ બંનેનો સમન્વય એના જીવનમાં થયો હતો. પરમાત્માની અસીમ અનુકંપાને પરિણામે એને દિવ્ય દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. કેટલીક અસાધારણ શક્તિઓ એની અંદર આપોઆપ આવિર્ભાવ પામી હતી.

એના ગુરુએ એને કહેલું કે ત્યાં સુધી તું આ સ્થાનમાં રહેજે જ્યાં સુધી શ્રીરામ ન આવે. જ્યારે શ્રીરામ આ સ્થાનમાં આવે પછી તારું જીવનકાર્ય પરિસમાપ્તિ પર પહોંચી જશે. પછી તું તારા જીવનકાર્યને સંકેલી લેજે. વાલ્મીકી મુનિ પોતાના રામાયણમાં આ વાત લખે છે. એ તપસ્વીનીના ગુરુ સર્વસમર્થ, પરમ જ્ઞાની, પરમ યોગી અને પરમ ભક્ત હતા. આ તપસ્વીનીને પોતાના ગુરુ માટે ઘણું ગૌરવ હતું. જ્યારે યુવાવસ્થા હતી ત્યારે આ તપસ્વીનીએ એમની મન મૂકીને સેવા કરેલી. એના પરિણામે એના પર સદ્ગુરુનો અનુગ્રહ વરસ્યો હતો, એની સાધનાનો પંથ સરળ બની ગયો હતો. એના ગુરુએ એને શુભાર્શીવાદ પ્રદાન કર્યા હતા જેને પરિણામે તે અખંડ યૌવનવાળી દેખાતી હતી. એની ઉંમર ઘણી મોટી હતી છતાં શ્રીરામ જ્યારે લક્ષ્મણ સાથે એના આશ્રમમાં ગયા તે વખતે એ તપસ્વીની યુવાવસ્થામાં હોય એવું લાગતું હતું. એને કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યાધિ સતાવતો ન હતો. એને પહેલેથી ખબર હતી કે ગુરુના કહ્યા પ્રમાણે શ્રીરામ એના આશ્રમમાં આવશે એથી તે રામ અને લક્ષ્મણનો સત્કાર કરવા તૈયાર બની ગઈ હતી. રામ અને લક્ષ્મણ જ્યારે એના આશ્રમમાં પ્રવેશ્યા ત્યારે આ તપસ્વીનીએ એમનો ઉત્તમ પ્રકારનો સત્કાર કર્યો, તેમને આસન પ્રદાન કર્યા અને એમની પૂજા કરી.

સીતાનું હરણ થયેલું એથી શ્રીરામ વિષાદમગ્ન હતા, દુઃખનો અનુભવ કરતા હતા. ભગવાન શ્રીરામને ખરેખર દુઃખ નહોતું. સંતોને કાંઈ દુઃખ હોતું નથી પણ કેટલીકવાર દુઃખનો અનુભવ તેમને કરવો પડે છે, દુઃખ બતાવવું પડે છે.

આપણે રામલીલા જોવા જઈએ તો એમાં સ્ટેજ પર જે સીતા બની હોય (કોઈક પુરુષ પણ સ્ત્રીના કપડાં પહેરીને સીતા બન્યો હોય એવું બને !) એનું જ્યારે હરણ થાય ત્યારે જે રામ બન્યા હોય એને રડવું પડે છે, વિલાપ કરવો પડે છે. હા સીતા ! હા સીતા ! તું ક્યાં જતી રહી ? તારા વિના મને કાંઈ ગમતું નથી. મારું જીવન અકારું લાગે છે. મારું જીવન હું શાંત કરી દઉં એવું મને લાગે છે. તારા સિવાય આ ગોદાવરી નદી, આ પંચવટી, બધું જ મને નીરસ લાગે છે. આવું બધું બોલવું પડે છે. તો જ રામલીલા બરાબર થાય અને જોનારાને પણ આનંદ આવે.

એક ભાઈ બહુ બુદ્ધિમાન હતા. એમણે મને કહ્યું, યોગેશ્વરજી, રામ એ કાંઈ બહુ ઉત્તમ કોટિના પુરુષ ના ગણાય.

મેં પૂછ્યું, કેમ ?

તે કહે, સીતાનું હરણ થયું એમાં તેઓએ વિરહની વેદનાથી વ્યથિત થઈ આવું શા માટે કહેવું જોઈએ કે હે સીતા ! તારા વગર મને ગમતું નથી. સાધારણ માણસની સ્ત્રીનું અપહરણ થાય તો એની દશા એવી થઈ જાય અને એ રડવા માંડે કે મને ખાવાનું ભાવતું નથી, વાત કરવાનું ગમતું નથી, દુકાને જવાનું કે નોકરીએ જવાનું ગમતું નથી. સાધારણ માણસ એ બધું કરે પણ રામ જેવા રામ એવું કરે ? ભગવાનના અવતાર એવા રામ આવું કરે ? અમારા મનમાં શંકા થઈ જાય છે કે રામ ભગવાન હોય તો આવું કરે ?

મેં કહ્યું, તો પછી તેઓ શું કરે તે કહો. રામને માટે બે વાતો શક્ય હતી. સીતાના હરણ પછી પંચવટીમાં આવ્યા અને પંચવટીને સીતા વગરની જોઈ તો તે સમયે રામે એક સારા વ્યક્તિ તરીકે વ્યથાનો અનુભવ કરી એને વાચા આપવાની હતી કે હે સીતા ! તારા વગર બધું સુનું લાગે છે. નૈસર્ગિક રીતે આંસુ પણ પાડવાના હતા.

આ સિવાય બીજો course of action એવો હોઈ શકે કે અરેરે સીતા ! તું ગઈ તો મને બહુ જ આનંદ થઈ ગયો. પંચવટી મને વધારે સુંદર લાગે છે. હવે એકલો રહીને હું વધારે ખાઈ-પી શકીશ. હવે મારે તને જોવાની ને તારી સાથે વાતો કરવાની માથાફૂટ ઓછી. હવે મારો ઘણો સમય બચશે. સીતા, તારા વગર મને બહુ જ આનંદ છે. શું રામ આમ કહે ? કદાચ જો રામ આમ કહે તો પણ લોકો રામની વાતો જ કરવાના કે જોયું ! પોતાની સ્ત્રીનું હરણ થયું તોય રામનું જરાય રૂવાડું હાલતું નથી, એમને જરાય દુઃખ નથી.

જેને વાતો કરવી છે તે તો બધી રીતે વાતો કરવાના. રામ રડશે તો પણ અને રામ હસશે તો પણ. જો રામ હસે નહીં અને રડે પણ નહીં અને સાવ ઠાવકા બની મૂઢની જેમ બેસી જોયા જ કરે તોય માણસો વાતો કરવાનાં કે જોયું ! સાવ પથરો છે પથરો ! આ તે કાંઈ માણસ કહેવાય ? પોતાની સ્ત્રી જતી રહી છે અને આ સાવ ઠાવકો થઈને બેઠો છે. હવે લોકોને ક્યાં પહોંચી વળાય ?

રામે કે કૃષ્ણે અવતાર લઈને આદર્શ મનુષ્યને છાજે તેવા વ્યવહારો કર્યા. આદર્શ મનુષ્યને પોતાની પત્નીનું હરણ થાય તો કેવો વ્યવહાર છાજે ? આદર્શ મનુષ્ય કાંઈ ઠાવકો થઈને બેસી ન રહે, આદર્શ મનુષ્ય કાંઈ હસે પણ નહીં. આદર્શ મનુષ્ય પણ વ્યથાનો અનુભવ કરે પણ એની બુદ્ધિ ચલાયમાન ન થાય, એ કુમાર્ગામી ન બને. એ જ રામની વિશેષતા છે.

સીતાનું હરણ થયું એ રીતે કોઈ વ્યક્તિની પત્નીનું હરણ થઈ જાય તો બહુ બહુ તો એક-બે વરસ રાહ જુએ, છાપાંઓમાં આપે કે ખોવાઈ ગઈ છે, પત્તો આપનારને ઈનામ આપીશું. પોલીસમાં રીપોર્ટ કરે. પણ તે છતાંય ન મળે અને બે-ચાર વરસ પછી મિત્રો કહે કે મૂકોને લપ, હવે તે ગઈ તે ગઈ. તમે બીજી કરી લો. શું વાંધો છે ? તો તે શ્રીરામની પેઠે આટલા વરસ વનમાં એકલા રહે નહીં. તરત જ બુદ્ધિ ચંચળ બની જાય.

વરસો પહેલાં મેં 'મા'ને લખી આપેલું કે તમારા સંસ્કાર જ એવા છે કે તમે ઘરમાં કે સંસારમાં કાયમ માટે નહીં રહી શકો. તમારા પૂર્વજન્મના સંસ્કારો જ એવા છે કે તમે નોકરી કરી નહીં શકો, તમે પ્રભુ માટે

સમર્પિત થશો. તમારા દ્વારા કેટલાયને લાભ થશે. તમને કેટલાય માણસો ફૂલના હાર પહેરાવશે, પૂજન કરશે. અત્યારે આ બધું સાચું પડ્યું પણ આ બધું મેં તેમની ડાયરીમાં અઢી-ત્રણ વરસ પહેલાં લખી આપ્યું હતું. હું એમના ગામમાં ગયો એ પહેલાં મેં એમને લખી આપ્યું હતું. અત્યારે એમની પાસે એ ડાયરી છે. તેઓ વાંચે છે તો ખુદ તેમને નવાઈ લાગે છે. એ કહે છે કે મને તો કલ્પના પણ નહોતી કે હું પ્રિન્સીપાલ તરીકે રાજીનામું આપી દઈશ અને ભગવાનના માર્ગે જઈશ પણ તે વસ્તુ સાચી પડી.

જીવ જે સંસ્કારોને લઈને આવે છે તે પ્રમાણે જ બધું થાય છે. જો સંસ્કારો ન હોય તો જીવ ગમે તેટલો પુરુષાર્થ કરે તો પણ ઈશ્વરની ઈચ્છાનો જ વિજય થાય છે, માનવની ઈચ્છાનો વિજય થતો નથી. ભગવાન તે જીવને તેની રીતે જ આગળ વધારે છે જે રીતે તેના સંસ્કાર હોય. જેની પાસે દિવ્ય દૃષ્ટિ હોય તે પહેલેથી જાણી લે કે આ જીવ આ માર્ગે ચાલવાનો, એને અનુકૂળતાઓ મળવાની. એ કોશિશ કરે તો પણ સંસારમાં નહીં રહેવાનો, નીકળવાનો અને એમ કરવાથી એનું ને બીજાનું પણ કલ્યાણ થવાનું.

તપસ્વીનીએ કહ્યું કે મારા ગુરુ મતંગ મુનિએ પહેલેથી કહેલું કે આમ થવાનું. તમારા દર્શન થવાથી મને અત્યારે ખૂબ આનંદ થાય છે. વાલ્મીકી રામાયણમાં તપસ્વીશ્રેષ્ઠ, મતંગ મુનિની શિષ્યા એવી શબરીના પાત્રને આ રીતે વર્ણવવામાં આવ્યું. તુલસીકૃત રામાયણમાં શબરીનું આટલું સુંદર પાત્ર નિરુપણ નથી. વાલ્મીકી રામાયણની શબરી તપસ્વીની છે, યોગિની છે, દિવ્યદર્શના છે. તે રામને પણ આશ્વાસન આપે એટલી મહાન છે. આપણને થાય કે પ્રાચીનકાળમાં આપણી બહેનો કેટલી મહાન હતી ! ગાર્ગી હતી, મૈત્રેયી હતી, મદાલસા હતી, સુલોચના હતી, તે જ રીતે આ શબરી. પ્રાચીનકાળનું મહાન પાત્ર. સ્ત્રીઓએ કેટલી બધી ઉન્નતિ કરી હશે, યોગના માર્ગમાં પણ કેટલી બધી આગળ વધી હશે ! યોગવશિષ્ઠમાં ચૂડાલાની વાત પણ આવે છે જે મહાન સ્ત્રી હતી, સિદ્ધ અને યોગિની હતી. તો પરમાત્માના દ્વાર પુરુષો અને સ્ત્રીઓ, બધાયને માટે ખુલ્લાં છે. આપણાં શાસ્ત્રો કહે છે તે સાચું છે.

રામની વ્યથાને જોયા પછી શબરીએ કહ્યું કે રામ ! ચિંતા ન કરો. વેદનાનો અનુભવ કરો એ બરાબર છે પણ વેદનાથી વધુ વ્યથિત ન થશો. હું અહીં બેઠી બધું જોઈ શકું છું. મારા ગુરુનો મારી પર અનુગ્રહ થવાને લીધે મને દિવ્ય દૃષ્ટિ સાંપડી છે. એથી હું પંપા સરોવરને કિનારે મતંગ મુનિના આશ્રમમાં બેસી છું પણ દૂર જોઈ શકું છું. ભૂત, ભાવિ મારી આગળ સ્પષ્ટ છે. સીતા અત્યારે લંકામાં અશોકવાટિકામાં વૃક્ષની નીચે બિરાજમાન છે. તે તમારું જ ધ્યાન ધરી રહી છે. સીતા તમને મળશે જ. તમે ચિંતા ન કરતાં. હું મારી દિવ્ય શક્તિથી તમને કહું છું. તમે હવે સીધા દક્ષિણ દિશામાં આગળ વધો. ત્યાં એક દિવ્ય આત્મા તમારી પ્રતિક્ષા કરી રહ્યો છે. એ પર્વત પર વસે છે. એનું નામ સુગ્રીવ છે. એની સાથે તમારી મિત્રતા થશે. એને એ મિત્રતા કરાવનાર તમારો દિવ્ય સેવક હશે. એ દરેક જન્મે તમારો સેવક થાય છે. તે તમને તેની પાસે લઈ જશે. અને પછી સુગ્રીવ સીતાની ખોજમાં સહાયતા પહોંચાડશે. આ બધું ભવિતવ્ય છે. જેને આપણે અંગ્રેજીમાં destined, વિધિના લેખ કહીએ તે છે. આ બધું નિશ્ચયાત્મક રીતે થવાનું. હવે તમે શાંતિપૂર્વક આગળ વધો. શ્રીરામ, તમે તો બધું જાણો છો છતાં મારા ગુરુની કૃપાથી મને જે જણાયું તે હું તમને કહું છું. સુગ્રીવ સાથે જરૂર મેળાપ કરજો, મિત્રતા કરજો. તે તમને સહાયતા પહોંચાડશે.

કેવી અદભુત સ્ત્રી છે શબરી ! તુલસીકૃત રામાયણમાં આપણને શબરીનું એવું દર્શન થતું નથી. એમાં આપણને દિવ્યદર્શી શબરી દેખાતી નથી. તેમાં બહુ સાધારણ, બોરને ભેગા કરનારી, ચાખીને એંઠા બોરને એક તરફ રાખનારી ને રામને પ્રેમથી પ્રેરાઈને ખવડાવનારી એક સાધારણ સ્ત્રીનું દર્શન થાય છે. શબરી હકીકતમાં તો દિવ્ય અને અલૌકિક શક્તિઓવાળી છે. જેના મનરૂપી ચક્ષુ આગળથી ભૂત અને ભવિષ્યના પડદાઓ હઠી ગયા છે, જેના પર પરમાત્માની અખંડ કૃપાનો વરસાદ વરસી રહ્યો છે, જેને પોતાના સદગુરુમાં અચલ શ્રદ્ધા છે, અને જે પોતે પણ એટલી ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી ગઈ છે, એવી ભારતીય સંસ્કૃતિનું ગૌરવ વધારનારી શબરી એમાં વર્ણવેલી છે. એ માટે પણ આપણે વાલ્મિકી રામાયણ વાંચવું જોઈએ.

આપણું 'સમર્પણ' પુસ્તક વાંચજો. વાલ્મિકી રામાયણની આખીયે કથા બે ભાગમાં લખેલી છે. એની અંદર તમે આ શબરીનું વર્ણન જોશો. મહર્ષિ વાલ્મિકીના રામાયણના આધાર પર, ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂળીયાને વફાદાર રહી, આખીય કથાનું આલેખન એમાં કરેલું છે. એ વાંચીને આપણને થાય કે સ્ત્રીઓ પણ કેટલી ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચતી હતી.

પછી શ્રીરામ ત્યાંથી શાંતિપૂર્વક વિદાય થાય છે. શબરી એમને શાંતિપૂર્વક વિદાય આપે છે. શબરી જાણે છે કે શ્રીરામના દર્શનથી મારા જીવનનું પરમ પ્રાપ્તવ્ય પ્રાપ્ત થઈ ગયું. મારા સદગુરુના કથન મુજબ ભગવાન શ્રીરામ મારા આશ્રમમાં પધાર્યા, મેં એમનું દર્શન કર્યું. આનંદ-આનંદ થઈ ગયો. હવે જીવવાનું કોઈ પ્રયોજન રહ્યું નહીં એથી હું હવે શાંતિથી મારા શરીરનો ત્યાગ કરું. એ પદ્માસન વાળી સમાધિ અવસ્થામાં પ્રવેશે છે. પોતાની ચિત્તવૃત્તિઓને એકાગ્ર કરી, પ્રાણાયામના અભ્યાસ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ પ્રાણના નિરોધ દ્વારા પોતાના આત્માને શરીરમાંથી બહાર કાઢી નાંખે છે. શરીર પડી રહે છે, આત્મા ચાલ્યો જાય છે અને પરમાત્મામાં ઓતપ્રોત તઈ જાય છે.

કેટલું તેજસ્વી પાત્ર છે ! કેટલું ઓજસ્વી પાત્ર છે શબરીનું ! અને છતાંય કેટલું ભક્તિશાળી પાત્ર છે ! એને પોતાના જીવનમાં દિવ્ય શક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ છે છતાં ભગવાનની ભક્તિ ચાલુ છે, નમ્રતા ચાલુ છે. યોગ અને ભક્તિ કાંઈ પરસ્પર વિરોધી નથી. ભક્તિ પણ યોગ જ છે. જેમ જેમ માનવ ભક્તિ કરે તેમ ધ્યાન આપોઆપ થઈ જાય. પરમાત્માનું સ્મરણ કરતાં બાહ્ય પદાર્થોમાંથી મન આપોઆપ ઉપરામ થઈ જાય અને ભગવાનમાં કેન્દ્રિત બને છે. જેમ જેમ સ્મરણ થતું જાય, ધ્યાન વધતું જાય, ભક્તિભાવ પ્રબળતા ધારણ કરતો જાય તેમ તેમ અંતઃકરણના આવરણો હઠતા ચાલે અને દિવ્ય શક્તિ તથા દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ આપોઆપ થઈ જાય, અંતરાત્મામાંથી શુદ્ધતર આત્મજ્ઞાનનો આવિર્ભાવ આપોઆપ થઈ જાય. ભક્તિથી જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય, ધ્યાન પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય, યોગનું ઉંચામાં ઉંચું લક્ષ્યસ્થાન, સમાધિનો પણ અનુભવ થઈ જાય. ભક્તિથી શાંતિ પણ મળી જાય. જો ભગવાનની કૃપા થાય તો ભૌતિક વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ પણ સહેલી બની જાય અને પારલૌકિક-આધ્યાત્મિક વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ પણ થઈ જાય. ભક્તિથી પૂર્ણતા પણ મળે, મુક્તિ પણ મળે અને વધારામાં ભગવાન પણ મળી જાય, ભગવાનના દર્શન થઈ જાય. એટલે કેટલાય મહાપુરુષો યોગાભ્યાસ કરતાં, આત્મવિચાર દ્વારા જ્ઞાનના માર્ગે આગળ વધતા હોય તો પણ ભક્તિનો પરિત્યાગ કરતા નથી. એને લીધે મહાપુરુષોમાં અનંત શક્તિ આવી જાય છે. ભગવાનની કૃપાદૃષ્ટિ એમના પર થઈ જાય છે. પછી ભગવાન જ એમની રક્ષા કરે છે, ભગવાન જ એમનું ધ્યાન રાખે છે.

આપણે વળી સત્પુરુષોની શું ચિંતા કરવાના ? શું રક્ષા કરવાના ? ભગવાનને આપણાં કરતાં વધુ ચિંતા હોય કે મારો ભક્ત આગળ વધે, મારા ભક્તનું પતન ન થાય. ભગવાને ગીતામાં કહ્યું કૌન્તેય પ્રતિજાનીત ન મે ભક્ત પ્રણયતિ -અર્જુન ! તું નિશ્ચયાત્મક રીતે જાણી લે કે જે મારો ભક્ત છે તેનો કદી વિનાશ થતો નથી. હું તેનો વિનાશ થવા દેતો જ નથી. બાળક પડે નહીં તે જવાબદારી માતાપિતાની છે, બાળકની નથી. માતા બાળકનું બરાબર ધ્યાન રાખે છે કે એ ક્યાં જઈ રહ્યું છે. ચૂલા તરફ જઈ રહ્યું છે, સાપ તરફ જઈ રહ્યું છે, ભયસ્થાન તરફ આગળ વધી રહ્યું છે ? એમ હોય તો બધું છોડી તરત જ માતા બાળકને પકડી લે છે. આપણે વળી ચિંતા કરનાર કોણ, ભગવાન જ ભક્તની ચિંતા કરે છે. ભક્ત ભગવાનને પોતાની મમતાળુ માતા અને પોતાના પવિત્ર પિતા માને છે. તે ભગવાન જ તેની રક્ષા કરે છે. તેને ચોવીસે કલાક જોયા કરે છે, તે કેવો વિચાર કરે છે, ક્યાં જાય છે, કેવું જીવન જીવે છે, એ પ્રગતિના માર્ગે આગળ વધે છે કે નહીં અને અધઃપતનના માર્ગે તો નથી જતો એ ભગવાન જુએ છે. ભગવાન એવા આયોજનો કરે કે જેની આવશ્યકતા ભક્તના જીવનમાં પળેપળ અને ક્ષણેક્ષણ હોય છે. એટલે આપણે ભક્તની ચિંતા કરવાની આવશ્યકતા નથી, ભગવાન પોતે ભક્તની ચિંતા કરે છે. ભક્ત ભગવાનનું ચિંતન કરે અને ભગવાન ભક્તની ચિંતા કરે છે.

હમણાં ઈથી ઓકટોબરે ભાવનગરમાં દોઢ મહિનો બિમાર રહ્યા પછી માતાજીનો સ્વર્ગવાસ થયો. પાંચમી ઓકટોબરે અગ્નિદાહ દેવાયો. એ પછી મેં વિચાર્યું કે ચાલો માતાજીના અસ્થિવિસર્જન કરીએ અને એ નિમિત્તે તીર્થયાત્રા કરીએ. તો અમે એક મહિના સુધી યાત્રા કરી. વડોદરાથી જ મોટરોમાં નીકળ્યા. વડોદરાના સેવાભાવી, શ્રદ્ધાળુ પુરુષ જશભાઈની એક મોટર અને બીજી મોટર રાજકોટની હતી. અમે કેટલાય તીર્થોમાં ગયા - ઉત્તરમાં હરિદ્વાર, ઋષિકેશ, દેવપ્રયાગ, મસૂરી, દહેરાદૂનથી માંડી પૂર્વમાં કલકત્તા, દક્ષિણેશ્વર, બેલૂર મઠ, કામારપૂર, જયરામવાટી બધે જ ગયા. રસ્તામાં કાશી, અલ્હાબાદ, ચિત્રકૂટ, ગયા, બોધિગયા પણ ગયા.

કાશીમાં કાશી વિશ્વનાથનું મંદિર ઘણું પ્રખ્યાત છે. જે કાશી જાય તે કાશી વિશ્વનાથના મંદિરના દર્શન અવશ્ય કરે. કાશી વિશ્વનાથનું મંદિર ભીનું રહે છે. માણસો અંદર જતા ગંદકી પણ સાથે લેતા જાય એટલે ચીકણું પણ છે. જો આપણે જરાક ગફલતમાં હોઈએ તો નીચે પડીએ ને ફેકચર થતાં વાર લાગે નહીં એટલે સંભાળીને ચાલવું પડે. માણસો પડાપડી કરે. કોઈ આપણને કોણીઓ મારે, ક્યાં અડી જાય, કાંઈ ખબર જ ન પડે. મંદિરોમાં એવું તો ચાલ્યા કરે. બહુ ભીડ હોય તો કેટલાક ગઠીયાઓ ખીસ્સા પણ કાપી જાય. મંદિરમાં જુદી જુદી જાતના માણસો આવવાના. મંદિરમાં જવા નાનકડી ગલીઓ છે. કેટલીક વાર તેમાં સામેથી આખલા પણ આવતા હોય. ભગવાન સુધી પહોંચવાની પ્રેમની ગલી એવી જ વાંકીચૂકી અને સાંકડી છે. એમાં પણ કોઈકવાર અહંકારના આખલાઓ વચ્ચે આવતા હોય છે. જો જાગ્રત ન હોઈએ તો આપણને એ ગોથાં ખવડાવે.

જઈએ એટલે દર્શન તો કરવા જ જોઈએ ને ! થોડી જગ્યા થઈ એટલે અમે પણ દર્શન કર્યાં. મંદિરમાં થોડા સંભાળીને ચાલ્યા એટલે કોઈને ઈજા થઈ નહીં. ભગવાને રક્ષા કરી. દર્શન કરી મંદિરની

બહાર નીકળ્યા એટલે અમે જોયું તો બોર્ડ મારેલું હતું. મારું ધ્યાન તે તરફ ચાલ્યું ગયું. એક વિચિત્ર વાત જોઈ. સૂચનાપત્ર પર લખેલું હતું કે અંગ્રેજો દર્શન કરી શકે નહીં. કેવી વાત !

અરે ભાઈ ! હવે અંગ્રેજોને ત્યાં, લંડન અને અમેરિકામાં હરેકૃષ્ણના મોટા મોટા મંદિરો થઈ ગયા. જઈને જોઈ આવજો. અંગ્રેજો તો આગળ પાટલી અને પાછળ કાછડીવાળાં એવાં સરસ ધોતીયાં પહેરતાં થઈ ગયાં છે. તમે તો શું કરવાના ! તેઓ હાથમાં ગોમુખી લઈ જય શ્રીકૃષ્ણ, જય શ્રીકૃષ્ણની માળાઓ કરે છે. એવાં કેટલાંય અંગ્રેજ હરિભક્તો છે જેમણે માંસ છોડી દીધાં છે, દારૂ-શરાબ મૂકી દીધાં, વ્યભિચાર મૂકી દીધા. પરણેલા હોય તો પત્નીને વફાદાર રહે અને પત્ની હોય તે પતિને વફાદાર રહે. નાનાં નાનાં છોકરાઓને પણ આવા પોશાકો પહેરાવે. માથે મૂંડન, ચોટલી, કંઠી અને જનોઈ હોય. અને એ નાનાં નાનાં બાળકો પણ મંદિરમાં જઈ જય શ્રીકૃષ્ણ, જય શ્રીકૃષ્ણ કરે. બહુ જ પ્રેમથી કિર્તન કરે તેઓ, આરતી પણ ઉતારે. આપણને થાય કે ભક્તોના હવે આ તરફ ટ્રાન્સફર થયાં કે શું ? અમેરિકા અને ઈંગ્લેન્ડ તરફ આવવા માંડ્યા કે શું ?

અહીં મુંબઈમાં પણ તેમનું જુહૂ પર મોટું મંદિર છે. તે જ રીતે વૃંદાવનમાં રમણરેતીમાં પણ મંદિર બંધાયેલું છે. અંગ્રેજો બધા કાંઈ ખરાબ છે એવું થોડું છે ! સારા પણ છે. જઈને જોજો. પણ છતાં કાશીમાં અંગ્રેજોના પ્રવેશ પર બંધી ફરમાવવામાં આવેલી છે. ૧૯૮૧માં પણ તેમના પર પ્રતિબંધ છે. મને વિચાર આવ્યો કે આવું કેમ ? એક નાની સરખી બારી બનાવેલી છે ત્યાંથી તેઓ દર્શન કરી શકે પણ મંદિરમાં ન આવી શકે. અમે કેટલાંક અંગ્રેજોને જોયા પણ ખરાં. પ્રતિબંધ છે તો કાંઈ વાંધો નહીં. દૂરથી દર્શન કરીને સંતોષ માની તેઓ ચાલી નીકળતાં હતા.

રસખાન મુસલમાન હતા પણ કૃષ્ણ ભગવાનના ચારુ ચરણારવિંદમાં એમને ભક્તિભાવ અને પ્રેમભાવ હતો. રસખાન ભગવાન કૃષ્ણના જ જપ કરતા. રસખાને હિન્દીમાં ભગવાન કૃષ્ણના પદો પણ રચ્યાં. તેઓ ભગવાન કૃષ્ણની જ આરાધના કે ઉપાસના કરતા.

એકવાર તીર્થયાત્રા કરતાં કરતાં રસખાનજી જગન્નાથપુરી પહોંચી ગયા. જગન્નાથપુરીના પૂજારીઓને ખબર પડી કે રસખાન હિંદુ નથી પણ મુસલમાન છે. બોલો ! ભગવાનને ત્યાં કોઈ હિંદુ કે મુસલમાન છે ? ભગવાનને ત્યાં એવું નથી, આ તો બધું માણસોએ ઊભું કરેલું છે. ભગવાન તો સૌના છે. ભગવાનના દર્શન પર સૌનો અધિકાર. રસખાન મુસલમાન હતા પણ શ્રીકૃષ્ણના ભક્ત. પૂજારીઓએ એમને જોયા એટલે તરત કહ્યું, તમે દર્શન નહીં કરી શકો, મંદિરમાં આવી નહીં શકો. બહારથી જોવા હોય તો જોઈ શકો. અમારા ભગવાન અભડાઈ જાય !!!

ભગવાન કદી અભડાય ? ભગવાન તો પરમ પવિત્ર છે. જે મલિન છે એને પણ પવિત્ર કરવાની શક્તિવાળા છે. એને વળી અભડાવાનું કેવું ? પણ પૂજારીઓએ એવું કહ્યું કે ભગવાન અભડાઈ જાય. તો રસખાને કહ્યું કાંઈ વાંધો નહીં. જેવી તમારી આજ્ઞા. હું કાંઈ બળજબરી કરવાનો નથી. હું બહાર બેસી રહીશ.

જગન્નાથપુરીના મંદિરની બહાર રસખાન બેસી રહ્યા. જગન્નાથપુરીનું વિશાળ મંદિર અને થોડેક દૂર સમુદ્ર. એ મંદિરની બહાર રસખાનજી પ્રભુનું સ્મરણ કરતાં કરતાં બેઠા. હે પ્રભુ ! તમારી એવી ઈચ્છા છે તો તેમાં મને સંતોષ છે. તમારે મને બહાર બેસાડવો હોય તો કાંઈ નહીં. મને બહાર તો બેસાડ્યો ને. ઘણાં

માણસોને બહાર બેસવાનું પણ સૌભાગ્ય મળતું નથી. મને તમે આટલે દૂર સુધી પવિત્ર તીર્થમાં લાવ્યા અને મંદિરમાં બહાર બેસાડ્યો તો તમારી મારા પર એટલી કૃપા. એમ વિચારી રસખાનજી સ્મરણ કરવા લાગ્યા.

પૂજારીઓને ગર્વ થયો કે જોયું ! અંદર આવતો હતો પણ કેવો રોક્યો ? પૂજારીઓ એમ અંદર-અંદર વાતો કરવા લાગ્યા. પણ તે દિવસે રાત્રે મંદિરના સૌથી વરિષ્ઠ, મુખ્ય પૂજારીને સ્વપ્નું આવ્યું. સ્વપ્નામાં કોઈએ કહ્યું, અરે ! મારા ભક્તને તે અંદર આવતો રોક્યો ? તારા એકલાનો કાંઈ ઠેકો છે ? મારો ઠેકેદાર બનીને તું અહીં બેઠો છે ? મારો ભક્ત સવારથી બહાર બેઠો છે, આખી રાત બહાર બેઠો છે. એને તું અંદર બોલાવ. એને દર્શન કરવાનો અવસર આપ. એ કેટલે દૂર-વૃંદાવનથી ઠેઠ જગન્નાથપુરી મારા પ્રેમથી પ્રેરાઈને આવ્યો. તું વળી એના ભાવને શું સમજવાનો ? જા જઈને એને અંદર બોલાવી લાવ. પૂજારીએ જાગીને આંખો ચોળી અને વળી પાછો સૂઈ ગયો કે આવા સ્વપ્ના તો આવ્યા જ કરે. બધા સ્વપ્ના સાચા હોય તો થઈ રહ્યું.

કોઈના સ્વપ્નામાં એમ આવે કે યોગેશ્વરજી અલકાપુરીમાં આવ્યા છે. એમને જઈને હજાર કે દસ હજાર રૂપિયા આપી આવ. તો કોઈ એ સ્વપ્નું સાચું માને ? આપણે રૂપિયા લઈને જઈએ ? વિચાર કરીએ. પરંતુ જો એવું સ્વપ્નું આવે કે યોગેશ્વરજી અલકાપુરીમાં આવ્યા છે, મળવાનો આ સમય છે. તો કાલે જઈને દસ હજાર રૂપિયા માગી લાવજે. તો સવારે રાહ જોઈએ કે ક્યારે મળવાનો સમય થાય ? જો રૂપિયા આપવાના છે એવું સ્વપ્નું આવે તો દસ વખત વિચાર કરીએ પણ રૂપિયા લેવાના છે એવું આવે તો જઈને કહીએ કે યોગેશ્વરજી, ગમે તેમ કરો પણ રૂપિયા લાવો. મને એવું સ્વપ્નું આવ્યું છે. (હાસ્ય)

પેલો પૂજારી ફરી સૂઈ ગયો ત્યારે ભગવાને પાછું સ્વપ્નું આપ્યું. અને કહ્યું, 'સૂઈ ગયો ? ઉઠ. આજસ ન કર. તે આખી જીંદગી ઉંઘવામાં વેડફી નાખી. થોડું ભજન કર. સવાર થાય એટલે મારા ભક્તને અંદર લઈ આવજે. એ મારો સાચો ભક્ત છે.' પછી સવાર પડ્યું ત્યાં સુધી પૂજારીને ઉંઘ આવી નહીં.

સવાર પડ્યું ત્યારે પૂજારીએ એની સાથેના બીજા પૂજારીઓને વાત કરી કે મને આવું સ્વપ્નું આવ્યું તો સાથેના બીજા બે પૂજારીઓએ પણ કહ્યું કે એમને પણ આવું સ્વપ્નું આવ્યું.

એકને આવે તો કદાચ ન માને પણ બીજા બે પૂજારીને પણ એવું જ સ્વપ્નું આવ્યું. અંદરોઅંદર વાત થઈ કે એવી વાત હોય તો હવે શું કરશું ? ચાલો એને અંદર બોલાવીએ. પણ વિચાર્યું કે ના, આજનો દિવસ રાહ જોઈએ.

બીજે દિવસે રાત્રે પણ પૂજારીઓને એવું જ સ્વપ્નું આવ્યું. હજુ માનતા નથી ? ફરી તેઓ સવારે ચર્ચાએ ચઢ્યા કે શું કરીએ ? ફરી તેમણે વિચાર્યું કે હજુ એક દિવસ રાહ જોઈએ. તો ત્રીજે દિવસે ત્રણેયને એવું જ સ્વપ્નું આવ્યું. એમને પછી થયું કે ભગવાનનો આદેશ નહીં પાળીએ તો અમંગલ થઈ જશે. માટે ચાલો.

રસખાનજી મંદિરની બહાર ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાતથી ખાધાપીધા વગર શ્રીકૃષ્ણ શરણં મમ, શ્રીકૃષ્ણ શરણં મમ, મહામંત્રનું અખંડ સ્મરણ કરતા બેઠેલા. રસખાન મુસલમાન હતા પણ શ્રીકૃષ્ણના ભક્ત. તેટલામાં પૂજારીઓ આવ્યા અને કહ્યું કે ચાલો.

રસખાને કહ્યું, મારાથી ના અવાય. તમારા ભગવાનને દોષ લાગે. તમારું મંદિર અભડાઈ જાય. તમે જ એવું કહેલું. હું તમારા માર્ગમાં અંતરાય ઊભો કરવા નથી માગતો. જે નિયમ હોય તેનું પાલન કરીશ. હું કોઈપણ નિયમની વિરુદ્ધ જવા નથી માગતો.

પૂજારીઓએ કહ્યું, તમે તો પરમભક્ત છો. અમને આવું સ્વપ્ન આવ્યું. અમારો મોટો અપરાધ થઈ ગયો. હવે તમે અંદર આવો.

રસખાન ઊભા થયા. મંદિરમાં જઈ દૂરથી પ્રભુના દર્શન કર્યાં. આંખમાંથી પ્રેમાશ્રુ વહ્યા. અહોહો ! પ્રભુ આટલી બધી તમારી કડુણા ! મારે માટે આટલી બધી ચિંતા ! તમારે માટે હું આટલે દૂરથી આવ્યો. હું દર્શન વગર પાછો જાત. મને કાંઈ વસવસો નહોતો. પણ તમને મારે માટે કેટલી ચિંતા ! તમે પૂજારીઓના હૃદય પરિવર્તન કર્યાં અને એ જ પૂજારીઓ કે જેમણે મને અંદર પ્રવેશ કરવાની ના પાડી હતી તેમની દ્વારા મને અંદર લઈ જવાનું આયોજન કર્યું. ધન્ય છે પ્રભુ તમને !

દર્શન કરી રસખાનજી જગન્નાથપુરીથી ચાલી નીકળ્યા. પરમાત્માની ભક્તિ, પરમાત્માનો પ્રેમ જેના હૃદયમાં જાગે છે તેનું બધું ધ્યાન ભગવાન રાખે છે.

મને ઘણીવાર શીખ ભાઈઓ તેમના ગુરુદ્વારામાં પ્રવચન માટે લઈ જાય છે. શીખભાઈઓના મંદિરને ગુરુદ્વારા કહે છે. હું કેટલીયવાર ગયો હોઈશ.

મને પૂછે, યોગેશ્વરજી તમે શેના પર બોલશો ?

હું કહું, હું શેના પર બોલું તો તમને ગમે ?

તેઓ કહે, ગુરુગ્રંથ સાહેબ કે નાનકદેવ પર બોલો.

હું કહું, ચાલો ત્યારે નાનકદેવ પર બોલીશું.

હું પ્રવચન માટે ગુરુદ્વારા સુધી જાઉં એટલે જે ભાઈઓ મને લેવા આવ્યા હોય તે કહે યોગેશ્વરજી ખબર છે ?

હું તરત કહું, ખબર છે. હું મોટો રૂમાલ લાવ્યો છું. અને પછી હું એને માથે લપેટી દઉં.

એમની એવી પરંપરા છે. તમે શીખોના ગુરુદ્વારામાં ઉઘાડે માથે ન જઈ શકો. માથે રૂમાલ નાંખવો પડે કે છેવટે ટોપી પણ પહેરવી પડે.

એકવાર મારે એક કલાક પ્રવચન કરવાનું હતું એટલે મેં વિચાર્યું કે રૂમાલ આઘોપાછો થઈ જાય એટલે એક ભાઈ પાસે વધારાની બીજી ટોપી હતી તે માગીને, ટોપી પહેરી મેં પ્રવચન કર્યું. મસૂરીના ગુરુદ્વારામાં તે વખતે ચાર-પાંચ હજાર શીખો પ્રવચન સાંભળવા આવેલા. તેઓ પોતાની એ પરંપરાને આદરથી જુએ છે, માન આપે છે તો આપણે તેનો વિરોધ ન કરવો જોઈએ. એટલે મેં ત્યાં ટોપી પહેરેલી. હું આ બધું જાણું એટલું જ નહીં માનું પણ ખરો એટલે ટોપી પહેરી. તમારી લાગણીને હું દુભાવું નહીં. અને કાર્યક્રમ પૂરો થયો અને બહાર આવ્યો એટલે ટોપી પાછી આપી દીધી. બહાર જે ભગવાનનો ગુરુદ્વારો છે તેમાં ઉઘાડે માથે ફરી શકાય, પણ અંદર તેમનો એવો નિયમ છે તો આપણે એમ કરવું જોઈએ.

આપણે મંદિરમાં જઈએ તો ચંપલ-બૂટ એક બાજુ બહાર મૂકી દઈએ છીએ. પણ ખ્રિસ્તીઓના ચર્ચમાં પહેરીને છેક અંદર સુધી પહોંચી જાવ તો પણ કાંઈ વાંધો નહીં.

જેના હૃદયમાં પરમાત્માની ભક્તિ, પરમાત્માનો પ્રેમ જાગે છે તેનું બધું ધ્યાન ભગવાન રાખે છે. અમારો જ દાખલો પ્રત્યક્ષ જોઈ લો. બીજે ક્યાં શોધવા જવાનું ? હમણાં અહીંથી ઉઠશું એટલે મોટરમાં બેસવાના. તે મોટર અમારી છે ? ઘેર જઈશું એટલે ભાણું તૈયાર હશે. પછી પાટલેથી ખાટલે ને ખાટલેથી પાટલે. પણ એ માટે સર્વિસ પૂરી કરવી પડે. સરકારી નોકરી આઠ કલાકની, અને રવિવારે રજા. કાલે ૨૬ જાન્યુઆરી છે તેની રજા, ૩૦ જાન્યુઆરીની વળી રજા, કોઈ હડતાલ પડે, મરી જાય તો વળી રજા પડે તે જુદું. પણ અમારે આવું કશું નહીં. અમારે તો ભગવાનની ચોવીસ કલાક ડ્યૂટી. રાત્રે કે દિવસે અખંડ.

અત્યારે વાત કરું ત્યારે આંખ આગળ જગદંબાનું દિવ્ય સ્વરૂપ અખંડ રીતે જોયા કરું. બંને કામ એકસાથે થયા કરે. રસ્તે ચાલતો હોઉં, પલંગ સૂતો હોઉં, ગમે તે કરતો હોઉં પણ જગદંબાનું સ્વરૂપ અખંડ રીતે સામે જ હોય. અમારે ચોવીસ કલાકની ડ્યૂટી. ચોવીસે કલાક તેનું જ કામ. તો પછી પાટલેથી ખાટલે થવાય છે. એમનેમ કાંઈ થોડું થવાય છે ? રવિવારે પણ અમારે રજા નહીં. કાલે ૨૬ મી જાન્યુઆરી છે, પણ અમારે તો ડ્યૂટી ચાલુ. ભગવાનને ત્યાં ચોવીસ કલાકની નોકરી. જ્યાં સુધી જીવીએ ત્યાં સુધી અખંડ. તમારે તો પંચાવન, અઘ્વાવન કે સાઠ થાય એટલે ઘેર આરામ પણ અમારે એવું કશું નહીં. અમારે તો જેટલા વખત જીવીએ તેટલો વખત, છેલ્લા શ્વાસ સુધી ભગવાનનું નામ અને ભગવાનનું કામ. આવી છે અમારી નોકરી અને ત્યારે આ પેન્શન છે.

તમે ભગવાનને એવા પકડો કે એ છૂટી શકે જ નહીં. એને જવાની ઈચ્છા જ ન થાય. જેમ તમે એમને છોડવાની ઈચ્છા ન કરો એમ એમને તમને છોડવાની ઈચ્છા ન થાય. એવો પ્રેમ, એવી લગન જોઈએ. એમ હોય તો તમે પણ બેઠે બેઠે ખાઈ શકો, અહીં બેઠે બેઠે પૈસા પણ આવે. અમારે આ ટેબલ પર રોજ આવે છે. આજેય તમારામાંથી કેટલાંક મૂકવાનાં. અમારે શું નોકરી કે ધંધો છે ? અમારી કોઈ દુકાન કે કારખાનું છે ? કશું જ નહીં. છતાં આમ કરતાં કરતાં પણ ચાલીસ વરસ થઈ ગયાં.

તમે શું કામ ચિંતા કરો છો ? શું કામ ભયભીત બનો છો ? પ્રભુનું શરણ લઈ લો. એનું સ્મરણ કરો. કલિકાળમાં જલ્દી વળતર મળે છે. આપણે થોડું કરીએ તો ભગવાન વધુ માની લે. ભગવાનની કૃપારૂપી કલ્પવૃક્ષની છાંયા નીચે જે બેસે એને પછી અશાંતિ રહેતી નથી, દુઃખ રહેતું નથી, કલેશ કે ભય રહેતો નથી. કારણ એને 'એની' કોઈ જવાબદારી રહેતી નથી, બધી જવાબદારી ભગવાનની થઈ જાય છે. ભગવાનને Power of attorney લખી આપો પછી તમારી કાંઈ જવાબદારી છે ખરી ? પછી તો જેને નામે લખી આપો એને જોવાનું. એના નામનું મતું મારી આપ્યું એટલે થયું. પરંતુ એ મતું મારવું એય કેટલી અઘરી વાત છે. ભગવાનને તમારા જીવનના કુલમુખત્યાર બનાવો, એનું શરણું લઈ લો એટલે તમારા બધા કામ એ જ કરશે. એ કરવાની આવશ્યકતા છે. પછી ભગવાન જ શક્તિ આપે, ભક્તિ આપે, જ્ઞાન આપે, શાંતિ આપે. રિધ્ધિ-સિધ્ધિ કે મુક્તિ પણ આપે છે. ભગવાન બધું જ આપે છે. શું નથી આપતા એ જ સવાલ છે.

ભક્તનું મન ભગવાન સિવાય કશે જતું જ નથી. એ કોઈ સિધ્ધિને મહત્વ આપતો નથી. ગીતામાં ભગવાને કહ્યું કે અધ્યાત્મયોગનો સાધક ધ્યાન કરતાં કરતાં પોતાની અંદર અને બહાર પણ પરમાત્માનું દર્શન, પરમાત્માની ઝાંખી કરતો થઈ જાય છે.

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।
 ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥૬-૨૯॥
 યો માં પશ્યતિ સર્વત્ર સર્વં ચ મયિ પશ્યતિ ।
 તસ્યાહં ન પ્રણશ્યામિ સ ચ મે ન પ્રણશ્યતિ ॥૬-૩૦॥

આદર્શ યોગી બધે મને જુએ છે, સર્વદા અને સર્વરૂપમાં મારું જ દર્શન કરે છે. સુતી વખતે, ચાલતી વખતે, ખાતી વખતે કે બોલતી વખતે, સર્વ અવસ્થામાં, સર્વ સ્થળોમાં અને સર્વ ક્ષણોમાં એની ચિત્તવૃત્તિનું અનુસંધાન મારી સાથે ચાલુ રહે છે. આ આદર્શ યોગીનું વર્ણન છે. આદર્શ ભક્તની જે સ્થિતિ છે તે જ આદર્શ યોગીની થઈ જાય છે. યોગથી કરો, જ્ઞાનથી કરો, ધ્યાનથી કરો કે ભક્તિથી કરો પણ કરવાનું તો છેવટે પરમાત્માનું અખંડ અનુસંધાન જ છે. પછી બધા કામ આપોઆપ થાય. પરમાત્માની પરમકૃપાનું જીવનમાં આપોઆપ અવતરણ થાય અને જીવન આનંદમય બની જાય.

ભગવાન કહે છે કે આ યોગ છે. અને એને માટે જ માનવજીવન છે. પરમાત્માની સાથે જોડાણ, અખંડ અનુસંધાન, જીવનું શિવની સાથેનું સંમિલન, એને માટે માનવજીવન છે. એ મૂળભૂત હેતુને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખી માનવે આગળ વધવું જોઈએ. મનમાં વિચાર કરવો જોઈએ કે મનુષ્યજીવન મળ્યું છે તો મારે શું કરવાનું ? કોઈને સુખ ન આપી શકું તો બગાડવાનું તો નથી જ; કોઈને લાભ ન પહોંચાડી તો હાનિ પહોંચાડવાની નથી; મિત્રોની સંખ્યા વધારી ન શકું તો શત્રુઓની સંખ્યા તો વધારવાની નથી જ; જો હું કોઈને છાયા ન આપી શકું તો કોઈની છાયાને ઝૂંટવી લેવાની દુષ્ટવૃત્તિ કરવાની નથી. મારે તો ભગવાનને યાદ કરવાના, ભગવાન સાથેના સંબંધ બાંધવાનો અને બને તો કોઈનું સારું કરવાનું.

યોગી ભગવાનને શોધવાનો, ભગવાનની પાસે પહોંચવાનો સંકલ્પ કરે છે અને એનાથી પ્રેરાઈને ધ્યાન, ધારણા, ભક્તિ કે નામસ્મરણ જેવી અંતરંગ સાધનાનો આધાર લઈ પોતાના જીવનનું શ્રેય સાધે છે. ભક્ત પરમાત્માની પાસે પહોંચી, તેની પરમ અનુકંપાને પામી પોતાના જીવનને કૃતાર્થ બનાવે છે. એ સઘળે ભગવાનના દર્શન કરવા અધીર બને. બધે પોતાની શાંતિરૂપી સીતાને ખોજે છે. સંતોને મળી પૂછે કે ભગવદ્ દર્શન કેવી રીતે થાય, એ માટે કેવી સાધનાનો આધાર લેવો જોઈએ. એ માટે સંતોનું મંગલ માર્ગદર્શન માંગે છે. સંતોના માર્ગદર્શનથી આગળ વધાશે. આપણને ખબર નથી પણ સંતોને આપણાં કરતાં થોડી વધારે ખબર છે. સંતો રસ્તો બતાવે કે આ માર્ગે જાવ, આ મંત્રનો જપ કરો, મન એકાગ્ર નથી થતું તો આમ કરો. તેઓ આપણા માર્ગને સરળ બનાવે છે. સંતોના ચરણોમાં શ્રદ્ધાભક્તિ રાખી, તેમનું માર્ગદર્શન માગી જે પરમાત્માના માર્ગે આગળ વધે તે જીવનમાં સુખી થાય છે. જે જીવનમાં પરમાત્માની ખોજ કરે, સૌની અંદર રમનારા રામની શોધ કરે, સૌનું આકર્ષણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણને જીવનમાં શોધે, તેના પર પરમાત્માની કૃપા થાય છે.

ભજન

હું તો શોધું છું સઘળે રામ રે ... શ્યામલ ગિરીધારી.

ભગવાનને માટે આ પ્રકારની આતુરતાનો ઉદ્ભવ જ્યારે ભક્તના અંતઃકરણમાં થાય ત્યારે સાધક ધ્યાનની સાધનામાં સહેલાઈથી આગળ વધે છે. પછી એને પોતાની અંદર અને સર્વત્ર ભગવદ્ દર્શન થવા

લાગે છે. શરૂઆતમાં પોતાની અંદર થાય અને પછી ચરાચર જગતમાં દર્શન થાય. ચરાચર જગત ભગવાનમય દેખાય, ભગવાનનું જ સ્વરૂપ એમાં અનુભવે.

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પશ્યતિ યોઽર્જુન ।

સુખં વા યદિ વા દુઃખં સ યોગી પરમો મતઃ ॥૬-૩૨॥

પોતાને જે રીતે સુખદુઃખ થાય તે રીતે બીજાને પણ થાય છે. પોતાની અંદર જેમ આત્મા છે તેવો જ સૌની અંદર છે એવું માની, આત્મભાવથી એકમેક સાથે સંકળાયેલા છે એવો અનુભવ યોગી પોતાના જીવનની અંદર કરે છે.

આવતી કાલે એ વિષયના અનુસંધાનમાં આગળ વાર્તાલાપ કરીશું.

શાંતિપાઠ :

ૐ શાંતિઃ ૐ શાંતિઃ ૐ શાંતિઃ ॥

* * * * *

પ્રવચન પુષ્પ : ૧૮

યોગી બને એટલે માનવ જંગલમાં ચાલ્યો જાય એવું નથી પરંતુ મન અને ઈન્દ્રિયોનો સંયમ કરતો થઈ જાય. જ્યાં રહે ત્યાં જાગૃતિપૂર્વકનું જીવન જીવે, પ્રલોભનોથી પ્રભાવિત થયા વગર તટસ્થ રીતે જીવન જીવે અને પોતાને માટે જીવતો હોય એને બદલે બીજાને માટે જીવવાનું વ્રત લે. આત્મસંયમ યોગનો સાધક આવો આદર્શ માનવ થઈ જાય છે.

- શ્રી યોગેશ્વરજી

પ્રવચન પુષ્પ : ૧૮

ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં જે યોગનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેનું નામ આત્મસંયમ યોગ આપવામાં આવ્યું. આત્મસંયમ યોગ એટલે આત્માના સંયમનો યોગ અથવા પોતાની જાતના સંયમનો યોગ. એને બીજા શબ્દોમાં આત્મશોધન યોગ એટલે કે પોતાની જાતના શોધનનો યોગ કહી શકાય. શોધનમાં સંશુદ્ધિ પણ આવી જાય અને પોતાની જાતનું વિશોધન કે સંશોધન પણ આવી જાય. યોગ એક પ્રકારનું વિશોધન પણ છે અને એક પ્રકારનું સંશોધન પણ છે. પોતાની જાતની વિશુદ્ધિની સાધના તે યોગ. ઉત્તરોત્તર દૈવી સંપત્તિમાં પ્રતિષ્ઠા પામવી, અને દૈવી સંપત્તિમાં સ્થિતિ કર્યા પછી સર્વ પ્રકારના સદ્ગુણો, સર્વપ્રકારના સુસંસ્કારો, સદ્વિચારો તથી સત્કર્મોથી જીવનને સુવાસિત બનાવવું તે આત્માના વિશોધનનો યોગ. તેની સાથે સાથે આત્માનું જે અન્વેષણ કે શોધ કરવામાં આવે તે પણ યોગ. આમ આત્માના સંયમનો, આત્માના વિશોધનનો અને આત્માના સાક્ષાત્કારનો યોગ-આ ત્રણે પ્રકારની સાધના પરત્વે ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પર્યાપ્ત પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો.

યોગની મિમાંસાની રજૂઆત કરતી વખતે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને, અને અર્જુનને નિમિત્ત બનાવીને સંસારભરના યોગમાર્ગના સાધકોને એક વાત કરી કે પોતાની અંદર પરમાત્માના પવિત્રતમ પ્રકાશનું જે દર્શન સમાધિમાં થાય, તેનું દર્શન સાધકે બહાર પણ કરવું જોઈએ. જે શાંતિનો અનુભવ ધ્યાન અને સમાધિની પળોમાં થાય તે જ શાંતિનો અનુભવ જાગૃતિની ક્ષણોમાં પણ થવો જોઈએ. સાધક રોજબરોજના વ્યવહારો કરતો હોય ત્યારે તે અખંડ રીતે ચાલુ રહેવો જોઈએ. એવું નહીં કે સાધક ધ્યાનાવસ્થા કે સમાધિમાં હોય ત્યારે શાંતિનો અનુભવ કરે, તે વખતે તેનું ચિત્ત સમતાનો અનુભવ કરે, રાગદ્વેષ રહિત બને, નિર્મળતા ધારણ કરે પરંતુ જાગૃતિની અવસ્થામાં આવે, વ્યવહારિક જીવન જીવે ત્યારે વ્યવહારની વિઘાતક અસરથી એની સાત્વિકતા પાછી ચાલી જાય, એની અંદર સદ્વિચારોને બદલે દુર્વિચારો પેદા થાય અને એની બુદ્ધિ સન્માર્ગગામી બનવાને બદલે કુમાર્ગગામી બને. આ પ્રકારની સ્થિતિ યોગ નથી.

યોગમાં તો વ્યવહારિક જગત પણ વિશુદ્ધ બની જવું જોઈએ. જે શાંતિ ધ્યાનાવસ્થા કે સમાધિમાં સાધક પોતાની અંદર પરમાત્માના પવિત્ર અનુગ્રહને પરિણામે અનુભવે તે જ શાંતિનો અનુભવ જાગૃતિ દશામાં પણ અક્ષય રીતે કરે. તે જ શાંતિ હાલતાં-ચાલતાં, ખાતા-પીતાં, ઉઠતાં-બેસતાં, જીવનના અન્ય પ્રકારના વ્યવહારો દરમ્યાન પણ સાધક અનુભવે અને એ વ્યવહારોથી અલિપ્ત અને અનાસક્ત રહી પરમાત્મામાં પોતાના મનને કેન્દ્રિત કરે, પરમાત્માનો અનુભવ જાગૃતિ દશા દરમ્યાન પણ કરે. ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આ પ્રકારે સૂચવવામાં આવ્યું.

ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં યોગની મિમાંસા કરતી વખતે એવું કહેવામાં આવ્યું કે

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।
 ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥૬-૨૯॥
 યો માં પશ્યતિ સર્વત્ર સર્વ ચ મયિ પશ્યતિ ।
 તસ્યાહં ન પ્રણશ્યામિ સ ચ મે ન પ્રણશ્યતિ ॥૬-૩૦॥

સર્વત્ર સમદર્શનઃ એવું કહેવામાં આવ્યું. યોગથી જોડાયેલો જે તપસ્વી કે સાધક છે તે સર્વત્ર, સર્વાવસ્થામાં, સર્વસ્થળોમાં પરમાત્માને જુએ છે, પરમાત્માનો અનુભવ કરે છે. એ આંખ બંધ કરી ધ્યાનાવસ્થા કે સમાધિ અવસ્થામાં પરમાત્માને અનુભવે પણ આંખ ઉઘાડી હોય ત્યારે પણ પરમાત્મા દર્શન કરતો હોય. જાગૃતિમાં, વિવિધ પ્રકારના વ્યવહારો કરતાં પણ પોતાના મનની શાંતિ કે સ્વસ્થતાને સાધક ગુમાવતો નથી. આદર્શ સાધકની ચિત્તની સમતુલા, Equilibrium of mind સચવાઈ રહે છે જ્યારે સામાન્ય સાધકોની ચિત્તની સમતુલા સચવાતી નથી. સામાન્ય સાધક જ્યારે જપ કે ધ્યાન જેવા અંતરંગ અભ્યાસક્રમનો આધાર લે ત્યારે પ્રસન્નતાને, શાંતિને, ભગવદ્ભાવનાને અનુભવે પરંતુ જ્યારે જાગૃતિ દશામાં આવે, આંખ ઉઘાડી આસન પરથી ઊભો થાય ત્યારે વ્યવહારિક જગતમાં એના ઉપર રાગદ્વેષોની અસર થાય, અહંતાની અસર થાય, કામક્રોધાદિ કષાયો કે આવેગો એના જીવનમાં કામ કરતા દેખાય. એ એના ચિત્તને અશાંત કે અસ્વસ્થ બનાવે, અનાત્મ પદાર્થોના આકર્ષણો એને ઘેરી વળે અને એને પરિણામે એની આત્માનુભૂતિમાંથી એ ચંચલ કે ચલાયમાન બની જાય છે. સામાન્ય સાધકોની આવી દશા થાય છે.

જેમ જેમ આવો સામાન્ય સાધક યોગની સાધનાનો આધાર લઈ આગળ વધે, યોગના રહસ્યોને સારી રીતે પોતાના જીવનમાં ઉતારે તેમ એની પર વ્યવહારની ખાસ અસર થતી નથી. એ વ્યવહારમાં રહે તો પણ એનું મન આસક્તિ કરતું નથી.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં જનકનું ઉદાહરણ આપ્યું. જનકને અંજલિ આપતાં ભગવાને કહ્યું કે...

કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ।
લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપશ્યન્કર્તુર્મર્હસિ ॥૩-૨૦॥

જનક વગેરે રાજાઓ કર્મ કરતાં પણ સિધ્ધાવસ્થાને પામી ગયા, કર્મ કરતાં કરતાં પણ પરમાત્માની પરમકૃપાથી પોતાના જીવનને પ્રસન્ન બનાવી ગયા. અહીં એવા પુરુષનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું જે હિમાલયના જંગલોમાં રહેતો નથી, જે કોઈ સરિતાના તટવર્તી પ્રદેશમાં સમાજના વ્યવહારોનો સંબંધવિચ્છેદ કરી, પોતાની વાણીને બંધ કરી કે મૌનવ્રત ધારણ કરી, પલાંઠી વાળીને બેઠો નથી. એણે એવો સંકલ્પ નથી કર્યો કે મારે વસ્તીમાં જવું નથી કે હવે મારે ઘર, ગામ, કુટુંબ, નગર, સમાજ કે રાષ્ટ્રની સાથે કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ રાખવો નથી, કોઈ આવે તો જોવું નથી, બોલવું નથી, આંખને બંધ જ રાખવી છે, કોઈ પણ પ્રકારના વ્યવહારો કરવા જ નથી. એવા પ્રકારના સંકલ્પ એ પુરુષે કરેલા નથી. તેણે વ્યવહારની વચ્ચે વસવાનું છે એટલું જ નહીં રાજા તરીકે સમસ્ત રાજ્યની ધૂરાને વહન કરવાની છે. મહારાજા જનક આવો પુરુષ છે જેને ભગવાન કૃષ્ણે આદર્શ પુરુષ તરીકે યાદ કર્યો છે.

રાજા જનક, મિથિલાના અધીશ્વર, જેની પાસે મોટા મોટા જ્ઞાનીઓ અને યોગીઓ પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરતાં હતા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે મહારાજા જનકને આમ અંજલિ આપી સૂચવ્યું કે જેમ જેમ યોગાભ્યાસ આગળ વધતો ચાલે તેમ તેમ તેનામાં એવી શક્તિ આવતી જાય છે કે તે સંસારમાં હોય, રાજ્યશાસન કરતો હોય તો તે તેના માર્ગમાં બાધક કે અવરોધક બનતું નથી. ઉલટું તે રાજ્યશાસન વધુ સારી રીતે કરે છે. જે માનવે પોતાના મન પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો, જેણે પોતાની ઈન્દ્રિયો જીતવાના માર્ગે પ્રગતિ કરી પરમાત્માની સાથે પોતાના મનનું અનુસંધાન સાધવાના પ્રયત્નો કર્યા, જેણે પોતાના સ્વભાવને સાત્વિક બનાવ્યો, જે પોતાના

જીવનને માનવતાથી મંડિત કરવાની કોશિશ કરતો હોય, તેવા માનવને ગમે ત્યાં મૂકો - એને કદાચ વ્યાપારી કે શિક્ષક થવાનું હોય, મિલીટરીના સૈનિક કે કમાન્ડર તરીકે કામ કરવાનું હોય, કદાચ અમલદાર થવાનું હોય, કદાચ ગૃહિણી કે અન્ય રીતે વર્તવાનું હોય પરંતુ તે એવી રીતે વર્તે છે કે સમસ્ત પ્રકારના વ્યવહારો કરવા છતાં એનું મન કશાયથી ખરડાતું નથી કે લેપાતું નથી. સંસારના પ્રાકૃતિક રૂપરંગો કે આકર્ષણો તેને આકર્ષી શકતા નથી. સર્વપ્રકારના વિરોધી વાયુમંડળ વચ્ચે વસવા છતાં પોતાની આત્મ અવસ્થામાં તે સ્થિત રહે છે, શાંત રહે છે અને પોતાના કર્તવ્યોને સારી પેઠે બજાવતો હોય છે.

મહારાજા જનક કહેતા કે હું સંસારમાં વાસ કરું છું પણ મારો એક હાથ સ્ત્રીના શરીર પર હોય છે અને બીજો હાથ અગ્નિ પર હોય છે. ખરેખર આનો શબ્દાર્થ લેવાનો નથી.

કોઈએ કથામાં વળી આવું સાંભળ્યું એટલે ઘેર જઈને કહ્યું કે આજે શયનખંડમાં એક સગડી રાખજો. કેમ ? સ્ત્રીએ પુછ્યું.

કથામાં સાંભળ્યું કે મહારાજા જનક આવી રીતે રહેતા હતા તો હું જરા પ્રયોગ કરી જોઉં. હું પણ જનકથી ઉતરતો નથી. હું ય સાધના કરું છું.

એમ સગડી રાખવાનો શું ફાયદો ? સ્ત્રીએ કહ્યું.

તું રાખ તો ખરી. તને શી ખબર કે હું કેટલો સ્થિતપ્રજ્ઞ અવસ્થાએ પહોંચેલ છું. હું પણ જનકના જેવું કરી બતાવું. એક હાથ તારા ઉપર તો રાખીશ જ પણ બીજો સગડી પર રાખીશ.

સ્ત્રીએ તો સગડી તૈયાર ન કરી. પેલા ભાઈએ એક હાથ સ્ત્રીના શરીર પર રાખ્યો અને બીજો સગડી પર રાખ્યો. થોડીવારમાં તો તેમણે બૂમાબૂમ કરી મૂકી. સગડી સળગતી હતી તેની અસર હાથને થઈ.

બીજે દિવસે સત્સંગમાં ગયા નહીં એટલે ગુરુએ તપાસ કરાવી કે ભાઈ કેમ આવ્યા નહીં. રોજ આવીને પ્રથમ પંક્તિમાં બેસતા હતા. આજે કેમ દેખાતા નથી. ત્યારે ગુરુને ખબર પડી કે તેઓ દાઝી ગયા છે અને હાથે મલમપદ્મ કરવા પડ્યા છે. થોડા દિવસ બહાર નીકળાય તેમ નથી.

કરુણાથી પ્રેરાઈ પછી એક દિવસ ગુરુ આ શિષ્યને મળવા ગયા. પૂછ્યું કે બેટા, આ શું થયું ?

'તમારા ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલ્યો તેનું આ પરિણામ' - તે ભાઈએ કહ્યું.

મારા ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલો તો તો કલ્યાણ થઈ જાય. આ તો મારા ઉપદેશ પ્રમાણે નહીં ચાલવાનું પરિણામ છે. ગુરુએ કહ્યું.

તમે કહ્યું હતું કે જનક એક હાથ સ્ત્રીની શરીર પર રાખતા અને બીજો હાથ અગ્નિ પર રાખતા.

મેં તો જનક માટે કહેલું. તું કાંઈ જનક થોડો છે ? જનક એક હાથ અગ્નિની જ્વાળા પર રાખતા એનો અર્થ એમ કે એ સંસારની અસારતાનો, સંસારની નશ્વરતાનો વિચાર પોતાના મનમાં હંમેશા કર્યા કરતા. તે હંમેશા વિચારતા કે જે સંસારમાં હું રહું છું તે ભસ્મીભૂત થનારો છે, પરિવર્તનશીલ છે, નશ્વર છે. આ સંસારના સઘળા પદાર્થો એકસરખી અવસ્થામાં રહેતા નથી. તે જન્મે છે ને અંતતોગત્વા એક દિવસે નષ્ટ થઈ જાય છે ને વળી પાછા જન્મે છે. આ રીતે સંસારમાં આવાગમનનું ચક્ર ચાલ્યા કરે છે. આવું જનક મનમાં વિચારતા હતાં એટલે વિવેકનો અગ્નિ, જ્ઞાનનો અગ્નિ હંમેશા પ્રજ્જ્વલિત રાખતા હતા. એને લીધે

રાજ્યશાસન કરવા છતાં તેના રંગોથી જનક રંગાતા ન હતા, ખરડાતા નહોતા. એમાં કોઈ આસક્તિ કે મમતા રાખતા નહોતા.

મારો કહેવાનો ભાવ એવો હતો. એક હાથ સ્ત્રીની શરીર પર રાખતા એનો અર્થ તેઓ એક તરફ સંસારના વ્યવહારો કરતા, ગૃહસ્થી તરીકે સંસારના રૂપ-રસ-ગંધ વગેરેનો અનુભવ કરતા છતાં પોતાના હૃદયમાં ભગવાનને રાખતા, એ બધાથી અલિપ્ત રહેતા હતા. એ રીતે તારે અલિપ્ત રહેવું જોઈએ. એને બદલે તું મારા શબ્દાર્થ પર ગયો અને સગડી પર હાથ રાખવા ગયો તો દાઝી ગયો. ખરેખર તો હાથ નહીં પણ આખું હૃદય જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ પર રાખવાનું છે. સંસારમાં કર્મ કરતાં, વ્યવહાર કરતાં માણસે અખંડ રીતે યાદ રાખવાનું છે કે હું કોનો છું ? હું તો કોઈનોય નથી. હું જેનો છું, જ્યાંથી આવ્યો છું તેને તો ભૂલી ગયો, મારા અસલ વતનનું તો વિસ્મરણ થઈ ગયું છે અને આ વચગાળાના જે સહપ્રવાસીઓ છે તેને મારા માની બેઠો છું અને મારો જે સનાતન સાથી, The Eternal companion છે, જે કદી મારો પરિત્યાગ કરતો નથી; જે દરેક અવસ્થામાં મારો સાથીદાર છે, તેને ભૂલી ગયો.

મીરાંબાઈએ કહ્યું કે...

મોરે જનમ જનમ કે સાથી

તોહે નહીં બિસરું દિન-રાતી.....મોરે જનમ-જનમ

આ મારો જનમ-જનમનો સાથી છે તેને હું ભૂલી ગયો છું અને જે ખરેખરા સાથી નથી તેને સાથી માની તેમનામાં મમત્વ કરી બેઠો છું. આ મમત્વની ગંથિને મારે તોડી નાખવી જોઈએ. ભગવાન સિવાય હું કોઈનો નથી અને ભગવાન સિવાય મારું કોઈ નથી. પરમાત્માને ઓળખવા માટે, પરમાત્માની પ્રીતિ વધારવા માટે મારે જીવનમાં પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. મારે મનુષ્ય તરીકે જીવનમાં જે કર્તવ્યોના અનુષ્ઠાન કરવાના છે તેને બને તેટલી અલિપ્ત રીતે, બને તેટલી અસંગ રીતે કરવાને માટે તૈયાર રહેવું પણ જીવનના ધ્યેયનું કદિ વિસ્મરણ કરવું નહીં, એને હંમેશા નજર સમક્ષ રાખવું જોઈએ. મહારાજા જનકના જીવનમાંથી આટલી શિક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે. સદ્ગુરુએ જ્યારે આમ સમજાવ્યું ત્યારે પેલા શિષ્યની અવિદ્યાજન્ય નિંદ્રા ટળી, પછી એને વિવેક થયો. કથાઓના ભાવાર્થ લેવાના હોય, શબ્દાર્થ નહીં.

આ રીતે માનવ સંસારમાં રહે તો વાંધો નહીં. બધા જ ક્ષેત્રોમાં આવા First class First માણસો જોઈએ છે. Third class કે Second class નહીં પરંતુ First class અને એમાંય પાછા First હોય એવા ઉંચી કક્ષાના, આદર્શ, સાત્વિકતાથી ભરેલા પરમાત્માના પ્રેમથી રંગાયેલા માણસો જોઈએ છે. અલિપ્ત થઈ અસંગતાથી જીવન યાપન કરનારા જોઈએ છે. જેમને પ્રાકૃતિક રૂપરંગની અસર થાય જ નહીં, જેમને નાના કે મોટાં કોઈ જાતના પ્રલોભનો પ્રભાવિત કરે નહીં, જેમના જીવનનું એક જ ધ્યેય આત્માની ઉન્નતિના ક્ષેત્રમાં આગળને આગળ વધવાનું જ હોય અને બને તેટલી રીતે બીજાને ઉપયોગી થવાનું, બીજાને સહાયતા પહોંચાડવાનું હોય. આમ હોય તો માનવને શાંતિ સાંપડતા, સુખનો અનુભવ થતાં વાર લાગતી નથી. એના પર પરમાત્માની પરમકૃપા થઈ જાય.

આપણાં દેશમાં આવા માણસો જોઈએ છે. આવા માણસોનો વિસ્તાર જેમ જેમ થતો ચાલશે તેમ દેશ વધારે ને વધારે સુખી થશે. જે દેશમાં માનવતાથી મંડિત સારા મનુષ્યો ન થતા હોય, બીજાને માટે

જીવનારા, સ્વાર્થરહિત, નિઃસ્વાર્થ સેવાનું વ્રત લેનાર મનુષ્યો ન થતા હોય તે દેશ પાસે ગમે તેવી મોટી સંસ્કૃતિ હોય, એના શાસ્ત્રો ગમે તેટલા પ્રાણવાન હોય છતાં એ દેશ કાયમને માટે આગળ વધી શકતો નથી. હિંદુસ્તાનનો અત્યારે આ રોગ છે. આપણી પાસે મેઘાવી માનવો છે પણ માનવતાથી મંડિત માનવો ઓછા છે. રાષ્ટ્રપ્રેમી માનવો ઓછા છે, બીજાને માટે જીવનારા માનવો ઓછા છે. પોતાને માટે જીવનારા માનવો, પોતાનો જ વિચાર કરનારા માણસો વધારે છે. પોતાની શાંતિને માટે, પોતાની સુખ-સમૃદ્ધિને માટે બીજાની સુખ-સમૃદ્ધિનો કદાચ નાશ થતો હોય તો કરવામાં કોઈપણ પ્રકારનો સંકોચ નહીં કરનારા માણસોનો વિસ્તાર આઝાદી પછી ભારતમાં થતો જાય છે. એને બદલે જનક જેવા તટસ્થ, નિર્લેપ અને અનાસક્ત, કર્તવ્યનિષ્ઠ, રાષ્ટ્રપ્રેમી, રાષ્ટ્રને માટે સર્વસમર્પણ કરવાની લગનીવાળા, પોતાને માટે ઓછામાં ઓછું ચાહનારા અને બીજાને માટે વધુ ને વધુ આપવા તૈયાર રહેનારા મનુષ્યો થાય તો આપણા દેશ પર ઘણી આશા થાય. આ અર્થમાં જોઈએ તો ગાંધીજીએ કહેલું કે દરેક લોકસેવકે અને સામાન્ય માનવે સેવા કરતાં આધ્યાત્મિક વિકાસને ભૂલવો ન જોઈએ. સેવા કરતાં કરતાં પોતાના ચારિત્ર્યનો વિકાસ, માનવતાનો વિકાસ સતત નજર સામે રાખી તે વિકાસને કાર્યમાં ગૂંથી લેવા તૈયાર રહેવું જોઈએ. તો એવા માનવો દ્વારા સેવા વધારે સારી રીતે થાય અને સેવા કરતાં એ પોતાના જીવનધ્યેયને ભૂલે નહીં. એ મહાન યોગી બની જાય.

યોગી બની જાય એટલે માનવ જંગલમાં ચાલ્યો જાય એવું નથી પરંતુ મન અને ઈન્દ્રિયોનો સંયમ કરતો થઈ જાય. જ્યાં હોય ત્યાં જાગૃતિપૂર્વકનું જીવન જીવે, પ્રલોભનોથી પ્રભાવિત થયા વગર તટસ્થ રીતે જીવે, પોતાને માટે જીવતો હોય તેને બદલે બીજાને માટે જીવવાનું વ્રત લે. આ પ્રકારનો આદર્શ માનવ થઈ જાય. ભગવાને આ રીતે આત્મસંયમયોગ, આત્મવિશોધન યોગ કે આત્મસાક્ષાત્કારના યોગનું વર્ણન અર્જુનની આગળ કર્યું.

ભગવાનની વાત અર્જુનને એટલી બધી સારી લાગે છે કે એ શાંતિપૂર્વક સાંભળ્યા જ કરે છે. ભગવાનને જે કહેવું છે તે તેઓ પોતાના અનુભવના આધાર પર કહી રહ્યા છે એટલે અર્જુનને સાંભળવામાં અત્યાધિક આનંદનો અનુભવ થાય છે. અત્યાર સુધી ભગવાને વાત કરી કે આત્મસંયમ યોગ શાને માટે, આત્મસંયમ કે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કેવી રીતે સધાય, એને માટે કેવી રીતે ધ્યાન ધરવું જોઈએ, આસન કેવી રીતે વાળવું જોઈએ, ધ્યાનમાં મન ન લાગે તો મનને સ્થિર કે એકાગ્ર કરવા માટે કયા પ્રકારની યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓનો આધાર લેવો જોઈએ, કયા પ્રકારના સાધનાત્મક અભ્યાસક્રમોને અપનાવવા જોઈએ. છેવટે સમાધિ અવસ્થામાં પ્રવેશ થાય ત્યારે કેવા ઉત્તમોત્તમ સુખ અને શાંતિના સર્વોત્તમ લાભની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કહી બતાવ્યું.

ભગવાને એ પણ કહ્યું કે સમાધિમાં પરમાત્માનું દર્શન થયું તે રીતે જાગૃતિ અવસ્થામાં અખંડ થયા જ કરે. જાગૃતિ અવસ્થામાં પણ શાંતિનો અનુભવ કરે અને સંસારમાં રહ્યા છતાં કમળની જેમ અલિપ્ત રહેતો થઈ જાય એ સર્વોત્તમ યોગી છે. હવે અર્જુનની જીજ્ઞાસાવૃત્તિ જાગી. ભગવાનની અત્યાર સુધીની વાતો અર્જુન શાંતિપૂર્વક સાંભળતો રહ્યો. અર્જુને ભગવાનને કહ્યું કે પ્રભુ ! તમારી આ વાતો સાંભળવામાં ઘણી સારી લાગે છે. કાનને એમ જ લાગે કે જાણે અમૃતનો રસ કોઈ પડીયામાં નાખતું ન હોય ! અને હજુ પણ કોઈ એ નાંખ્યા જ કરે. જાણે સાંભળ્યા જ કરીએ.

ઘણાં માણસોના જીવનમાં સાંભળવું એ રોગ થઈ જાય છે, એક પ્રકારનો શોખ કે વ્યસન થઈ જાય છે. ખરેખર સાંભળવું એ જીવનના વિકાસનું સાધન, જીવનના સુધારનું સાધન થઈ જાય તેનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ. શ્રવણ જીવનસુધારનું સાધન અને સાધના બની જવી જોઈએ. જો શ્રવણ શોખ બની જાય તો

કથા સુણી સુણી ફૂટ્યા કાન

અખા તોય ન આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન

એના જેવી આપણી દશા થઈ જાય. આપણે સાંભળીએ પણ લગ્ને લગ્ને કુંવારા તો શું કામનું ? ઘણું બધું સાંભળીએ, ઘણું બધું વાંચીએ, વિચારીએ પણ આચારમાં મીંડું. આચારમાં શૂન્ય હોઈએ એ શું કામનું ? આચારમાં ઉતારવાને માટે જ શ્રવણ છે, આચારમાં ઉતારવાનું બળ મેળવવા માટે જ મનન છે અને આચારમાં સુગ્રથિત કરવાની શક્તિ મેળવવા માટે જ ચિંતન છે. એને માટે જ કથન પણ છે. કથાકારો કથન કરે તે રીતે પોતે આગળ ચાલવું જોઈએ.

ઠેર-ઠેર રામાયણની કથાઓ થાય, ફોટાઓ પડે, હજારો માણસો આવે, સારી વાત છે પણ એનાથી પાછો નવો અહંકાર ઊભો થાય કે મારી કથામાં આટલા માણસો આવે. મારી કથા બધાને પ્રિય. આ બધા સુક્ષ્મ અહંકારો છે. પરંતુ વિચારવું જોઈએ કે રામાયણની કથા કરવાથી મને પોતાને કોઈ લાભ પહોંચ્યો ? આર્થિક લાભ તો થયો. ઘર નાનું હતું તેને બદલે બંગલો થઈ ગયો, ફર્નીચર થઈ ગયું. પેટ અને શરીર હૃષ્ટપુષ્ટ થવા લાગ્યું. કથાથી કેટલાક શ્રોતાઓ, જેઓ ગાંઠે બાંધવા ટેવાયેલા છે તેમને લાભ થાય પણ મને શું લાભ થયો ? કથાકારે આવું આત્મનિરીક્ષણ કરવું જોઈએ કે મને શું ફાયદો થયો. હું લોકોને કહું છું કે શબરીનો કેવો પ્રેમ, હું કથામાં સંભળાવું કે લક્ષ્મણની કેવી જાગૃતિ, સીતાની કેવી નિષ્ઠા, રામની સીતા પ્રત્યે કેવી પ્રીતિ - પરંતુ મારી પત્નીને હું બોલાવતો નથી. પછી ઘેર ઘેર ફર્યા કરું ને રામાયણ સંભળાવું તેનો શું ફાયદો ? કથાનો જે આદર્શ બીજા સમક્ષ રજૂ કરું છું તેમાંનું કશું મારા જીવનમાં દેખાય છે ? મારું જીવન રામમય બન્યું ? શું મને રામને મેળવવાની લગની કે ઝંખના જાગી ? શું શબરીની જેમ હું ક્ષણે ક્ષણ પ્રતિક્ષા કર્યા કરું છું ? જેમ રામ ક્યારે આશ્રમમાં પધારે તેની પ્રતિક્ષા શબરી કરતી તેમ પ્રભુ મારે ઘેર ક્યારે આવશે, મારું આંગણું ભગવાન વગર સુનું છે એને સુશોભિત કરવા હે પ્રભુ ! તમે ક્યારે પધારશો ? પ્રભુ માટેની એવી ઝંખના, એવી લગની મારા જીવનમાં જાગી છે ? એને માટે તો મને સમય જ નથી. આજે અહીં કથા તો કાલે બીજે. કથાઓની વ્યવસ્થા કરવામાંથી મને અવકાશ જ મળતો નથી. કથા નહોતી કરતો ત્યારે હૃદય કોઈવાર રડતું પણ કથા કરવા માંડ્યો ત્યારથી પ્રવાહમાં એવો તણાતો જાઉં છું કે સમય મળતો નથી. ઘણાંખરાં કથાકારોની આવી દુર્દશા થઈ જાય છે એથી તેઓ આગળ વધી શકતા નથી.

કથન પોતાની જાતના સુધાર માટે છે, પોતાની જાતના વિકાસ માટે છે. શ્રવણ-મનન પણ પોતાની જાતના સુધાર અને વિકાસને માટે તથા પરમાત્મા તરફ આગળ વધવા માટે છે. શ્રીમદ્ ભાગવતની સપ્તાહ કરનારે વિચારવું જોઈએ કે હું સપ્તાહો કર્યો જાઉં છું પણ હજી હું ભાગવત થયો કે નહીં ? ભગવાનમય થયો કે નહીં ? ભાગવતમાં પ્રહલાદજીની વાત મેં અનેકવાર કરી. નારદજીની કથા, શમિક મુનિની કથા, મહર્ષિ વ્યાસની કથા, શુકદેવજીની કથા મેં કરી. ગ્રંથનું નામ જ ભાગવત એટલે કે જે ભગવાનના થઈ ગયા. તેવા પરમ ભક્તોની કથા ભાગવતમાં આરંભથી અંત સુધી, પ્રથમ સ્કંધથી માંડી બારમા સ્કંધ સુધી પથરાયેલી છે.

એમાં પરમભક્તિમયી ગોપીકાઓની કથા છે, રુકમણીની કથા છે, ધ્રુવજી અને મહર્ષિ કપિલની કથા છે. ભાગવતમાં કથાઓ જ કથાઓ છે. બારમાં સ્કંધમાં માર્કંડેય મુનિની કથા છે, જડભરતની કથા છે. રઘુરાજ રાજા સાથેના એમના શાસ્ત્રાર્થો છે, એકાદશ સ્કંધમાં નવ યોગીશ્વરોની કથાઓ છે. મહારાજા નેમિના દરબારમાં જે યોગીશ્વરો હતા અને તેમણે મહારાજાના પ્રશ્નોના જે જવાબ આપ્યા તેની વાતો છે. એકાદશ સ્કંધમાં યોગીઓના યોગી એવા ભગવાન દત્તાત્રેયના ચોવીસ ગુરુઓની કથા છે. આ બધી જ કથાઓ શાને માટે છે ? તે ભાગવત એટલે કે ભગવાનના થવા માટે છે. આપણે પણ તેમાંના એક જેવા થઈ જઈએ તો ? ભાગવતના બાર સ્કંધ છે તેમાં મારો તેરમો સ્કંધ ઉમેરાય જાય તો ! કે કલિકાળમાં આવા ભગવાનના ભક્ત, ભાગવત થઈ ગયા. એમનામાં પણ ધ્રુવ અને પ્રહલાદ જેવી ભક્તિ જાગી અને તેમણે પણ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનો મનોરથ સેવ્યો અને પુરુષાર્થ કર્યો. આવી મારી પણ એક નાનકડી કથા ભાગવતમાં થઈ જાય તો ? હૈ પ્રભુ ! મને પણ તમારા દર્શન થઈ જાય તો મારું જીવન પણ ધન્યતાની વીણાના વાદનથી વાગી ઊઠે. મારું જીવન એમ ઝંકૃત થઈ જાય તો કેવું સારું !

જ્યાં સુધી આવો ભાવ કથાકારના મનમાં પેદા ન થાય અને કથાના શ્રવણ કરનારના મનમાં પેદા ન થાય, કથામાંથી એવી પ્રેરણાઓ ન પમાય ત્યાં સુધી ભલેને અનેક કથાઓ થાય પણ આપણે તો જ્યાંના ત્યાં રહેવાના. જીવન આમને આમ કથામાં ચાલ્યું જવાનું, કોઈનું કહેવામાં અને કોઈનું સાંભળવામાં. જે કાંઈ કહેવામાં આવે છે, જે કાંઈ સાંભળવામાં આવે છે તે બધાંયનું એકમાત્ર લક્ષ્ય જીવનને બદલવાનું છે, જીવનને પવિત્ર કરવાનું, પ્રભુમય બનાવવાનું છે. તે જ એકમાત્ર કાર્ય છે.

એક રાજા હતો. તેની પાસે જઈ એક કથાકાર રોજ કથા કરે. રાજાએ સમય આપેલો કે અમુક સમયે આવીને કથા કરવી.

'ક્યાં સુધી ?' કથાકારે પુછ્યું.

રાજાએ કહ્યું, જ્યાં સુધી તમે જીવો ત્યાં સુધી તમારે કથા કરવા આવવાનું અને હું જીવું ત્યાં સુધી સાંભળીશ.

હજુ તો રાજાને ત્યાં કથા માટે જવાનો પંડિતપ્રવરનો પ્રથમ દિવસ હતો. પણ રાજાને ત્યાં કથા કરવા જવાનું એટલે કાંઈ સાધારણ રીતે જવાય ? પંડિતે અરીસામાં પચીસવાર તો મોઢું જોયું કે બધું બરોબર છે કે કેમ, વાળ બરાબર છે કે કેમ, આંખમાં અંજન લગાવ્યું. ચાર-પાંચ વાર પોતાની પત્નીનેય પુછ્યું કે હું કેવો દેખાઉં છું ? બરાબર આ રીતે તૈયારી કરી પંડિત ગયા. રાજાને ત્યાં જઈને પોથી મૂકી. એને લોભ લાગ્યો કે જો હું કથાથી રાજાને પ્રભાવિત કરી દઉં તો મારું જીવન સફળ થઈ જાય. રાજા એક વાર પ્રસન્ન થઈ જાય તો દક્ષિણમાં અઢળક ધન મળે. પછી જીવનભર કથા કરવી જ ન પડે. પ્રથમ દિવસે કથા શરૂ થઈ અને દિવસની કથા પૂરી થવા આવી ત્યારે પંડિતે રાજાને સંસ્કૃત ભાષામાં એક શ્લોક કહ્યો.

चेतो हरा युवतय स्वजनोनुकुलः सद् बांधवा प्रणतिगर्भनिद्र च वृत्याः ।

गर्जन्ती दन्ती निवहा तरलातुरंगा संमिलने नयनयो नहीं किंचिदस्ति ॥

હૈ રાજા ! ચિત્તનું હરણ કરનાર સૌંદર્યથી સભર યુવતીઓ તારી પાસે ઘણી છે, તારા સ્વજનો પણ તને અનુકૂળ છે. તું જેમ ઈચ્છે એમ કરે. તારા માટે લડવા તૈયાર થઈ જાય ને જરૂર પડે તો માથું આપે તેવા

ભાઈઓ છે. હાથી-ઘોડાનો પાર નથી. પરિચારકો-સેવકો પણ આજ્ઞાકિત છે. બે હાથ જોડી આજ્ઞાનું પાલન કરવા સદા તત્પર ઊભા રહે છે. હે રાજા ! પરંતુ આ બધું ક્યાં સુધી છે ? જ્યાં સુધી તારી આંખ ઉઘાડી છે ત્યાં સુધી આ બધું છે. આંખ બંધ થઈ ગઈ, અને પ્રાણ શરીરની બહાર નીકળી ગયો, આત્માએ શરીરનો ત્યાગ કરી દીધો એટલે ખલાસ.

હંસલો નાનો ને દેવળ જુનું રે થયું
આ રે કાયા તે હંસા ડોલવાને લાગી
ઉડી ગયો હંસ પિંજર પડી રે રહ્યું ... મારો હંસલો
તારે ને મારે હંસા પ્રીત્યું બંધાણી રે
ઉડી ગયો હંસ પિંજર પડી રે રહ્યું.....મારો હંસલો
બાઈ મીરાં કહે પ્રભુ ! ગિરધર નાગર
પ્રેમનો પ્યાલો તમને પાઉં ને પીઉં ... મારો હંસલો

મીરાંબાઈ કહે છે કે આ અસાર સંસારમાં આવીને એક જ કામ કરવાનું છે. તમારા પ્રેમનો પ્યાલો હું પણ પીઉં અને જો તમે પીઓ તો તમને પણ પાઉં. પરસ્પર પ્રેમામૃતનું પાન કરીએ. જીવનની સાચી ધન્યતા એમાં છે.

પંડિતે રાજાને કહ્યું કે આંખ મીંચાય પછી આમાંનું કાંઈપણ નહીં રહેવાનું.
રાજાએ પુછ્યું, કાંઈ પણ નહીં રહે ?
પંડિતે કહ્યું, કાંઈપણ નહીં રહે.

એમ કહી પંડિત ચાલી નીકળ્યા. બીજે દિવસે પાછી કથા કરવાની હતી. પણ બીજે દિવસે વહેલી સવારે રાજાએ કહેવડાવ્યું કે આજે કથા કરવા ના આવતા.

પંડિતે મનમાં કહ્યું કે રાજા ડફ્ટોળ છે, બુધ્ધિનો બારદાન લાગે છે. હજી ગઈકાલે જ કથા કરવાનું આમંત્રણ આપ્યું. અને એક જ દિવસની કથા થઈ ત્યાં ના પાડે છે ! હજી તો મારી દક્ષિણા બાકી છે. દક્ષિણા આપ્યા પછી ના કહી હોત તો વાંધો નહોતો.

પત્નીએ પંડિતને કહ્યું, દક્ષિણા નહીં મળે તોય શું વાંધો ? તમારે તો કથા સાથે કામ છે. રાજા એમનેમ કાંઈ કથાની ના ન પાડે. જરૂર કાંઈ રહસ્ય હશે. તમે કદાચ બરાબર કથા નહીં કરી હોય.

પંડિત કહે, કથા તો એવી કરી કે વાત નહીં.

પત્ની કહે, શેની કથા કરી ? કથાની કોઈ અસર તમારા પર થઈ ?

પંડિત કહે, અરે, મેં તો પાછળથી રાજાને એક શ્લોક પણ કહ્યો હતો કે આંખ બંધ થાય પછી કાંઈ નહીં.

પત્ની કહે, તમે એ સમજ્યા ? તમે તો કેટલા બધા રચ્યાપચ્યા રહો છો. સમજતાં હોત તો આટલી બધી આસક્તિ થાત તમને ?

પંડિત કહે, તને મારી કદર જ નથી. બહાર જાઉં તો બધા હાથ જોડે છે પણ ઘરમાં કાંઈ કદર નહીં.

પંડિતજી તપાસ કરવા રાજભવનમાં ગયા. મંત્રીને મળ્યા કે શું વાત છે ?

મંત્રીએ કહ્યું કે રાજાએ નિર્ણય કરી નાખ્યો કે આજથી કથા સાંભળવી નથી. કથાની એવી અસર પહોંચી કે એમને હવે વધારે કથા સાંભળવાની આવશ્યકતા નથી.

એક જ દિવસની કથા, થોડા કલાકોની જ કથા અને એમાંય એક વાક્ય જ કે આંખ બંધ થાય પછી કાંઈ રહેવાનું નથી તે રાજાને સમજાય ગયું. હવે રાજા બધી લીલા સંકેલવા માંગે છે. મોટી ઉંમર થઈ ગઈ છે એટલે પોતાના પુત્રને રાજગાદી સોંપવાનો નિર્ણય એમણે કરી લીધો છે. આંખ બંધ થાય એ પહેલાં સત્કર્મ કરવાનો, ભગવાનના દર્શન કરવાનો સંકલ્પ કરી લીધો છે. હવે રાજા બીજું કાંઈ કરવા માંગતા નથી. પુત્રને બધી સલાહ આપી આત્મસાક્ષાત્કાર માટે સાધના કરવા માંગે છે. કારણ હવે જીવનનો કંઈ ભરોસો નહીં. તમારી કથા ખરેખર ફળી.

પંડિતને થયું કે મારી કથાનું એક વાક્ય રાજાને લાગુ પડી ગયું ! એમને અસર થઈ પણ મને થઈ નહીં. હું હજી એવોને એવો જ રહ્યો. મારી પત્ની ખોટું નથી કહેતી.

કેટલીક વાર કથાશ્રવણ આ રીતે માનવને માટે કલ્યાણકારક થાય. એક દિવસની નહીં, એક ઘડીની પણ નહીં પણ એક વાક્યની, એક શબ્દની અસર એવી થાય કે માનવનું કલ્યાણ કરી નાંખે.

અર્જુનને પણ ભગવાનની વાત સાંભળી થયું કે યોગી થવું જોઈએ, આત્મસાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ, બીજાને માટે જીવવાનો સંકલ્પ કરવો જોઈએ. બુદ્ધિથી બરાબર સમજાઈ ગયું કે આત્મા અંદર છે, બહાર કશું શોધવાનો નથી.

તેરો સાહિબ હૈ ઘટ માંહી, બાહર નૈના કયૂં ખોલે

તારો સાહિબ તારી અંદર, હૃદયપ્રદેશમાં છે. એને શોધવા બહાર ક્યાં ફાંફા મારે છે. મક્કા-મદીનામાં એને શોધવા ક્યાં જાય છે, બદરીનાથ શોધવા ક્યાં જાય છે. બધું તારી અંદર જ છે. બદરીનાથ તારું બદન છે, મથુરા તારું મન છે. વારાણસી તારું શરીર, વાન છે. એની અંદર દેવોનો દેવ શંકર, રામ, અલ્લાહ કે GOD - જે કહો તે બેઠેલો છે. બહાર ક્યાં ફાંફા મારો છો ?

ભગવાને આત્મસંયમયોગમાં કહ્યું તે અર્જુનને સમજાઈ ગયું. પણ સમજાયું એટલે થઈ ગયું ? માળા કરવી જોઈએ સમજાયું પણ માળા લઈને બેસીએ ને બે મણકા ફેરવીએ ત્યાં જ બીજું યાદ આવે. મનને સ્થિર કરવાનું કામ અતિશય કપરું. પલાંઠી વાળીને આસન પર બેસવાનું કામ જ કેટલું અઘરું. મન ઘડીકમાં ઉપર જાય ને નીચે થાય.

જપ કે ધ્યાન કરતાં એકાદ કીડી કે માખી ભૂલેચૂકે આવી જાય તો એનું આવી બન્યું. માખી જો શરીર પર બેઠી તો ધીરેથી આંખ ખોલી કરડી નજરે જોઈએ. હાથ ફેરવીને ઉડાડી દઈએ. વળી માખી સત્યાગ્રહીની જેમ આવીને આપણા શરીર પર બેસે તો એને પકડવાની કોશિશ કરીએ. પણ માખી ઓછી ચાલાક ન હોય, સિફતપૂર્વક ઉડી જાય. વળી આપણે માળા ફેરવતાં એને પકડવાની કોશિશ કરીએ. ઘણાં સાધકોને આવા અનુભવો થાય છે. મનમાં શ્રીકૃષ્ણ શરણં મમઃ કે ઐં નમઃ શિવાય જપતાં હોય ને વિચારે કે હવે જો માખી આવે તો પકડીને ઠેકાણે પાડી દઉં. હુંય કાંઈ ઓછો નથી એને સમજ પાડી દઉં. ન કરે નારાયણ અને અચાનક માખી પર હુમલો કરે, વલ્લભભાઈ પટેલે હૈદ્રાબાદ પર કરાવેલો તેમ, તો પકડીને માખીને મસળી નાખે ત્યારે હાશ થાય.

આવા હોય છે આપણા જપ. આંખ બંધ કરી હોય પણ મન પોતાનું કામ કરતું હોય. દૃશ્યો જોયા જ કરતું હોય, છટકબારીઓ શોધીને ફર્યા જ કરતું હોય. આવા પ્રશ્નો કાંઈ આપણને એકલાને નડે છે ? અને તે પણ ૧૯૮૧માં, અત્યારના સમયમાં જ કાંઈ નડે છે ? અર્જુનને પણ આ સમસ્યા હતી. માનવ જ્યારથી થયો ત્યારથી આ સમસ્યા છે. મનુષ્યની બે સમસ્યાઓ છે, એક તો શાંતિ કેમ મેળવવી અને બીજું, મનનો સંયમ કેમ સાધવો. જ્યારથી સૃષ્ટિ થઈ અને મનુષ્ય વિચાર કરતો થયો ત્યારથી આ બે પ્રશ્ન ભારતમાં અને ભારત બહાર રહેનાર બધા જ માનવોને અધ્યાત્મ માર્ગે સતાવે છે. સાધકો તરફથી વધારે ભાગે આ બે પ્રશ્નો જ પૂછાય છે કે મનને શાંત કેમ કરવું, મનનો સંયમ કેવી રીતે પ્રસ્થાપવો, મનને એકાગ્ર કરી ધ્યાનમાં શાંતિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી - આ જ પ્રશ્નો બધાને સતાવતા હોય છે.

અર્જુને તરત જ ભગવાનને કહ્યું,

યોઽયં યોગસ્ત્વયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન મધુસૂદન ।
 એતસ્યાહં ન પશ્યામિ ચન્ચલત્વાત્સ્થિતિં સ્થિરામ્ ॥૬-૩૩॥
 ચન્ચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ પ્રમાથિ બલવદ્દૃઢમ્ ।
 તસ્યાહં નિગ્રહં મન્યે વાયોરિવ સુદુષ્કરમ્ ॥૬-૩૪॥

અર્જુને કહ્યું કે હે મધુસુદન ! તમે જે યોગની વાત કરી તે મને બહુ કઠિન લાગે છે. સમતાના યોગનો અભ્યાસ કરવાનું મને મુશ્કેલ લાગે છે. સાંભળવાનું તો સરળ લાગે છે પણ મનને સમાન કેવી રીતે બનાવવું ? મન તો પ્રમાદી છે, તોફાની છે, બળવાન છે, જક્કી છે, કહેલું જલ્દી માનતું નથી, ન કહીએ તે કરે અને કહીએ તે ન કરે એવા સ્વભાવવાળું છે. આ મનને કેવી રીતે વશ કરવું ? કેવી રીતે શાંત અને સ્થિર કરવું ? હાથીને વશ કરી શકાય, ઘોડાઓને વશ કરી શકાય, જંગલી જનાવરોને વશ કરી શકાય. અરે ! સાપને વશ કરી શેરીઓમાં ફેરવવા લઈ જઈ શકાય, ટોપલામાંથી બહાર કાઢી ગળે વીંટાળી શકાય, હાથમાં લઈ ખેલ કરી શકાય. મોં માં અંગારા નાખી શકાય, લોકોને એકઠા કરી પાણી પરથી ચાલી શકાય. હેરત પમાડે તેવા કાર્યો કરી શકાય. ભૂખે રહી શકાય, પાંદડા ખાઈને જીવી શકાય - આ બધું થાય પરંતુ મન પર સંયમ કરવો, ઈન્દ્રિયોના ઘોડાને નાથવા તે બહુ અઘરું કામ છે. ધારો તેટલું સરળ નથી પ્રભુ. સંસારની વચ્ચે રહીને, કુરુક્ષેત્રના યુધ્ધ મેદાનમાં મનને સમતામાં રાખવું બહુ અઘરું છે.

આજકાલ તેલના ભાવો આસમાને ચઢતા હોય, એકતરફ ખાંડ મળતી ન હોય, લાઈન લાગતી હોય, એક તરફ પેટ્રોલ-ડીઝલની તંગી હોય, એકબાજુ છોકરા માથું ખાઈ જતા હોય, ગાંઠતા ન હોય, અનેક વ્યાધિઓ પાછળ પડેલા હોય, આવા વાતાવરણમાં તમારે વસવાનું આવ્યું હોત તો પ્રભુ ! ખબર પડત કે યોગ કેમ થાય. બહુ જ અઘરું કામ. કોઈકને જ અનુકૂળ વાતાવરણ મળે. કોઈકનું જ મન અનુકૂળ હોય. સાંભળવામાં તો આ યોગ બહુ સારો છે પણ એમ સાંભળવાથી થઈ જવાય ? આ ચોતરફ સંસારનું મહાભારતનું મેદાન દેખાય છે. એમાં એક તરફ દુષ્ટ યોધ્યાઓ, કષાયો, રાગદ્વેષાદિ વિકારો - કૌરવો અને બીજી તરફ સારી વૃત્તિઓ, સારા ભાવો, સારા સંસ્કારો - પાંડવો. એ બંનેનો ગજગ્રાહ, એ બંનેનું ચીરકાળનું યુધ્ધ ચાલ્યા જ કરે છે. આપણા શરીરરૂપી રથમાં આપણે બેઠેલા છીએ. આમાં સાધના કેવી રીતે કરવી ? આ તો ઘણું જ અઘરું.

ઘરમાં માળાને લઈને બેસીએ એટલે તરત જ પૂછે કે શું લઈને બેઠા છો ? આ વળગાડ ક્યાંથી વળગ્યો ? હજુ તો માળા લઈને બેસવાની શરૂઆત જ કરી હોય ત્યાં જ પંચર.

મને એક બેને કહ્યું કે તમે પ્રવચનમાં કહ્યું તો મને એટલી અસર થઈ કે કાલથી માળા જપવાની શરૂ કરી.

મેં કહ્યું, એ તો સારું ગણાય.

બેન કહે, પણ આજથી બંધ થઈ ગયું.

મેં પુછ્યું, એટલી વારમાં બંધ ? જપનું આયુષ્ય ચોવીસ જ કલાક ? શું થયું ?

બેન કહે, હું માળા લઈને બેઠી અને મારા પતિદેવ બહાર નીકળ્યા કે આપણા ઘરમાં આ વળી શું વળગાડ ? આ ક્યાંથી લાવ્યા ? મેં કહ્યું, નજરબાગમાં યોગેશ્વરજીના પ્રવચનો ચાલે. એમણે જપનો મહિમા સમજાવ્યો. એટલે મને થયું કે હું કરું તો શાંતિ મળે. પતિદેવ કહે કે ખબરદાર કાલે નજરબાગ ગયા છો તો !

મેં પુછ્યું, તો પછી આજે પાછા કેવી રીતે આવ્યા ?

બેન કહે, આ તો રોજ સાંજે શાકભાજી લેવા જાઉં એટલે એ બહાને નીકળી આવી.

મેં કહ્યું, હવે જપનું શું કરશો ?

બેન કહે, હવે થાય એવું જ નથી. મારા પતિ બહુ કોપાયમાન થઈ ગયા છે. પોતે તો કરતા નથી, મનેય કરવા દેતા નથી.

મેં કહ્યું, જુઓ બેન, તમને એક યુક્તિ બતાવું. ગુરુનું કામ એટલા માટે જ છે. સારું કામ કદી છોડવું નહીં. પતિદેવ ઉંઘે છે ?

બેન કહે, એટલું બધું ઉંઘે છે કે વાત નહીં.

મેં કહ્યું, ક્યારે ઉંઘે છે તે કહેશો ?

બેન કહે, એમને વહેલા ઉંઘવાની ટેવ છે. નવ વાગ્યે એટલે સૂવા જોઈએ જ. સાડા નવ સુધીમાં તો નાક બોલતાં હોય.

મેં પૂછ્યું, નાક બોલતાં બંધ ક્યારે થાય ?

બેન કહે, કો'ક વાર સવારે છ વાગ્યે અને કો'ક વાર સાત વાગ્યે. એમને ઉંઘનું લેણું બહું સારું.

મેં પૂછ્યું, તમારી શી દશા ?

બેન કહે, મારે તો ચાર કલાકમાં જ આંખ ઉઘડી જાય.

મેં કહ્યું, તે વખતે પતિદેવ જાગતા હોય કે ઉંઘતા ?

બેન કહે, પતિદેવ તો ઉંઘતા હોય.

મેં કહ્યું, તમે ત્યારે માળા કરો. પતિદેવને ખબર પડે નહીં. જ્યાં એમના નાક બોલવાના બંધ થાય એટલે તમે માળા મૂકી દો. પતિને શું ખબર પડે કે શું થઈ રહ્યું છે. પતિને ન ગમે એટલે આપણે માળા છોડી દેવી એવું થોડું ? ધીરે ધીરે એ સમજશે એટલે કરવા માંડશે. હમણાં એમનું ભાગ્ય સુતેલું છે એટલે સમજાતું નથી પણ લાંબે ગાળે પછી સમજાશે. પણ તમારે તો માળા કરવી જ.

બેન કહે, તમારી બહુ કૃપા. બહુ સારો રસ્તો બતાવ્યો.

બે દિવસ પછી બેન પાછા મળ્યા એટલે મેં પુછ્યું કે કેમ ચાલે છે ? પતિદેવની શી દશા છે ?

બેન કહે, એમને કશી ખબર નથી. પણ મારા જપ નિયમિત રીતે ચાલ્યા કરે છે. રાત્રે ચાલીસેક માળા કરી નાખું છું. ઉંઘ આવતી નથી એટલે સમયનો સદુપયોગ થાય. પતિ ઊઠીને સવારે જુએ કે હાથમાં તો કશું નથી ને ? પણ કશું હોતું નથી એટલે એમને થાય કે બહુ સારું.

એમના પતિ કહે કે મારે બાવા બનવું નથી. બેન એમના પતિને ઘણું કહે કે યોગેશ્વરજી તો બાવાઓ બનેલા હોય એને પાછા લાવે છે. તેઓ નાસવાની પ્રેરણા નથી આપતા. સંબંધ તોડવાની પ્રેરણા નથી આપતા, જોડવાની આપે છે. સરખી રીતે રહેવાની પ્રેરણા આપે છે. પણ પતિના મનમાં ઉતરતું નહીં.

પતિ કહે કે એ તો બધા એવા જ હોય. પહેલાં સારું કહે પણ પછી ક્યાંક લઈ જાય. વિશ્વાસ આવતો નથી.

હું ઘણું કહું છું કે તમે એક વાર નજરબાગ ચાલો.

મને કહે, તું જા. હું શું કામ આવું ? મારે શું દુઃખ ?

પણ ઓફિસમાં કંઈ થયું હશે તેથી પતિદેવની નોકરી હાલમડોલમ થવા લાગી.

પત્નીએ કહ્યું, જાવ ને યોગેશ્વરજીના આશીર્વાદ લો. તમે તો માનતાય નથી અને જતાય નથી. એમના દર્શનથી શાંતિ મળે છે. જરા જાવ તો ખરાં.

શું કરે ? દુઃખ હોય ત્યારે કોણ યાદ આવે ? પહેલાં ભગવાન, બીજા સંત, ત્રીજા ભૂવાઓ અને ચોથા જોશીઓ.

એક દિવસ તેઓ આવ્યા. બેન પણ સાથે હતા.

આવીને મને કહે આ મારા પતિદેવ.

પછી પતિને કહે પગે લાગોને, શું બેઠા છો ? એટલે પછી એ પગે લાગ્યા.

મેં પૂછ્યું, સારું છે ? તો કહે હા. પણ બોલવાની હિંમત ન ચાલી કે નોકરી હાલમડોલમ થઈ છે. કશું જ નહીં. બેસી રહ્યા. બેઠા પછી એમને સારું લાગ્યું તેથી અડધો કલાક બેઠા. ચર્ચાવિચારણા ચાલતી હતી તે સાંભળી અને જતી વખતે લાંબા થઈને કોઈના કહ્યા વગર સાષ્ટાંગ દંડવત કર્યા.

ઘેર ગયા એટલે ઓફિસના જે ઉપરી અધિકારી હતા, જેની સાથે ગરબડ થયેલી એમનું સામેથી કહેણ આવ્યું કે મળવા આવી જજો. મળવા ગયા તો કહ્યું કે કાલથી નોકરી પર ચઢી જજો. પચીસ રૂપિયા પગારમાં વધારો આપીશું. એમને ઠસી ગયું કે યોગેશ્વરજીના દર્શન કરવા ગયો એને લીધે થયું.

એમના પત્નીને કહે કે જ્યાં સુધી યોગેશ્વરજી વડોદરા હોય ત્યાં સુધી રોજ એકવાર દર્શન કરવાના.

એમણે પત્નીને પુછ્યું, તું જપ કરે છે ?

બેન કહે, ખરું કહું ? તમે ઉંઘો છો ત્યારે કરું છું.

પતિદેવ કહે, હવેથી હુંય કરીશ.

બેન કહે, યોગેશ્વરજી પાસે મંત્ર લઈ લો.

એ મંત્ર લેવા આવ્યા.

મેં કહ્યું બરાબર મંત્ર કરજો.

એ કરવા માંડ્યા. હવે બંને સાથે કરે છે. હવે નોકરીય સારી, બધુંય સારું થઈ ગયું. હું દરેક વખતે મળે ત્યારે પુછું કે કેવું ચાલે છે ?

તે કહે, બહુ મજાનું.

ઘણાંના આવા પંચરો પડે છે. જપ શરૂ કરે એટલે ઉપાધિ. ધ્યાન કરે એટલે ઉપાધિ. ગીતા લઈને બેસીએ એટલે પૂછે, શું છે આ ? અનુકૂળ ન હોય તો પ્રશ્નો પૂછે. પણ અનુકૂળ હોય તોય ધ્યાનમાં બેસીએ એટલે મનજીરામ ફરવાનું ચાલુ કરી દે, રખડેલ લાલચંદની પેઠે.

અર્જુને એટલે પૂછ્યું કે ભગવાન ! તમે બધું કહો છો તે સાંભળવામાં સારું લાગે છે પણ કરવાનું બહુ અઘરું. તો એને કેવી રીતે કરવું ?

ભગવાન કૃષ્ણ તો ઉંચામાં ઉંચી કોટિના psychologist છે, માનસશાસ્ત્રી છે. માનસશાસ્ત્રીનું એક લક્ષણ છે કે તમે કોઈના ઉત્સાહને તોડો નહીં. કોઈ આવીને પૂછે કે તમે જે મંત્ર બતાવો છો તેનાથી મારું મન સ્થિર થાય એવું લાગતું નથી તો તમે તરત કહો કે જરૂર થઈ જશે. તમને મનુષ્યજન્મ મળ્યો, જપ કરવાની ભાવના જાગી તો જરૂરથી મન સ્થિર થઈ જવાનું. હું તમને યુક્તિ બતાવું. ના શું કામ થાય? આમ કહીએ તો એને ઉત્સાહ આવે. પણ એને બદલે તમે એમ કહો કે ડફ્ટરશંકર, તારાથી શું થશે ? તારું મોઢુ જ બતાવે છે કે તું યોગ નહીં કરી શકું. જોજે કરતો. તો એના પગ ઢીલા થઈ જાય. એનો બધો ઉત્સાહ ઓગળી જાય. માનવને હંમેશા પ્રોત્સાહન પ્રાપ્ત થાય તે જાતનો અભિગમ રાખવો જોઈએ. એના ઉત્સાહને આપણે તોડવો ન જોઈએ.

ઘણાં માણસો મારી પાસે આવીને કહે કે યોગેશ્વરજી, તમે કહો છો કો ધ્યાન કરવાનું સહેલું, ભગવાનના જપ કરવાના સહેલાં, ભગવાનની કૃપા કલિકાળમાં સહેલી. પરંતુ પેલું પદ કંઈ જુદું કહે છે:

હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહીં કાયરનું કામ જોને

પરથમ પહેલું મસ્તક મૂકી, વરતી લેવું નામ જોને.

સુત વિત દારા શીશ સમર્પે, તે પામે રસ પીવા જોને

માથા સાટે મોંઘી વસ્તુ, સાંપડવી નહીં સ્હેલ જોને.

આમાં માથું મુકવું પડે. છોકરા, પૈસા અને સ્ત્રી બધું મૂકી દેવું પડે. એટલે કે સર્વસમર્પણ કરવું પડે. પણ બધું મૂકવાનું એનો અર્થ મનથી સર્વસમર્પણ કરવું પડે એ છે. ભગવાનની ભક્તિ કરનારે સર્વપ્રકારના ત્યાગને માટે તૈયાર રહેવું પડે છે. ત્યારે ભગવાનની કૃપા થાય છે. પણ તમારે ડરવાની જરૂર નથી. આ પદ કાંઈ ગભરાવતું નથી. પણ એની ગંભીરતા સમજાવે છે કે તૈયાર રહેજો. સમજો છો એટલું સહેલું નથી.

ભગવાનનો આવો જ affirmative approach, હકારાત્મક અભિગમ છે. ભગવાન તેથી જ અર્જુનને કહે છે કે તારી વાત બરાબર છે. તું કહે છે કે યોગ કરવાનું કામ બહુ કઠિન છે. સામાન્ય કે અસામાન્ય મનુષ્યોને માટે મનને કાબૂ કરવાનું ધારીએ તેટલું સરળ નથી. મન તોફાની છે, જક્કી છે, હઠીલું છે, એ વાત બરાબર. પણ તું વિચાર કર કે તું કોણ છે ?

અસંશયં મહાબાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ।

અભ્યાસેન તુ કૌન્તેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥૬-૩૫॥

અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પ્રાપ્ત ઇતિ મે મતિઃ ।

વશ્યાત્મના તુ યતતા શક્યોઽવાસુમુપાયતઃ ॥૬-૩૬॥

અર્જુન તારી વાત સંશય વગરની છે. પણ તું કોણ છે ? તું મહાબાહો છે. અત્યાર સુધી રણક્ષેત્રમાં તે કેટલાય યોધ્યાને તારા બાહુબળથી પરાસ્ત કરી નાખ્યા છે. તારે માટે શું અઘરું છે ? કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, અહંકારને હરાવવાનું તારે માટે શું અઘરું છે ? તું જરા મક્કમ નિર્ધાર તો કર. તું તો પરમાત્માનો પ્યારો છે, પરમાત્માનો પ્રતિનિધિ છે. શુદ્ધ છે, બુદ્ધ છે, મુક્ત છે, સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ આત્મા છે. અને આવી વીર્યતા વગરની વાણી ક્યાં બોલવા માંડ્યો ? ઉત્સાહ વગરનો કેમ થઈ ગયો ? આત્મસંયમ યોગનો ઉપદેશ સાંભળી લમણે હાથ દઈ કેમ બેસી ગયો ? નિરાશાના ઉદ્ગારો કેમ કાઢવા માંડ્યો ? તું ભૂલી ગયો કે તું તો મહાબાહો છે, આવા દીનહીન વિચારો કેમ કરવા માંડ્યો ?

મન ચંચળ છે પણ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી વશ થાય. સાપને વશ કરવાનું કામ ઘણું કઠિન છે. છતાં ગારુડીઓ હિંમત રાખી જંગલોમાં જાય અને પોતાનું વાંજિત્ર વગાડે. એમના બીનના સુમધુર સ્વરોને સાંભળીને પોતાના દરમાં છૂપાયેલા સાપ બહાર નીકળી આવે છે. સૂરોના શ્રવણમાં તલ્લીન બની સાપ ગારુડીઓ તરફ દોડે છતાં ગારુડીઓ ડર્યા વગર, હિંમત રાખી ઊભા રહે. અને સાપ પાસે આવે ત્યારે બીન બજાવતાં પોતાના સૂરોથી સાપને એવા તન્મય બનાવી દે, ભાન ભૂલાવી દે અને લાગ જોઈને સાપ પર પોતાના ટોપલાને ફેંકે અને સાપને કેદ કરી નાંખે છે. દિવસો સુધી એને ખાવાનું ન આપે. છેવટે ટોપલાને ઉઘાડી પોતાના સાણસાની મદદથી સાપના મોઢાને પહોળું કરી તેની ઝેરની કોથળીઓને કાઢી નાખે. સાપ ઝેરરહિત બની જાય પછી તેને પાછો ટોપલીઓમાં પૂરી થોડા દિવસ ભૂખ્યો રાખે જેથી એનું બધું જ બળ ઓછું થઈ જાય. પછી એને જીવવા જેટલો થોડો-થોડો ખોરાક આપે. કેટલાક દિવસો બાદ અમદાવાદ-વડોદરા-સુરત-રાજકોટ જેવા શહેરોની શેરીઓમાં લઈ જાય. ત્યાં બીન વગાડી નાના-મોટાં છોકરા ભેગા કરે અને પૈસા કમાવા સાપને ટોપલીમાંથી બહાર કાઢે. સાપ ડોલે ખરો પણ કરડી શકે નહીં. સાપને હાથમાં લે, ખભે લગાવે બધું જ કરે. બીજાને બીક લાગે પણ તેને બીક ન લાગે કારણ એના દાંત તોડી નાખ્યા, ઝેરની કોથળીઓને કાઢી નાંખી.

આ રીતે જ અવિદ્યાનો સાપ બહુ ભયંકર છે, તેને ભગવન્નામના બીનથી વશ કરો. ભગવાનનો મંત્ર બીનનું કામ કરશે. પ્રભુના નામસ્મરણમાં ડૂબી જઈએ, મંત્રોચ્ચાર કરીએ, તો અવિદ્યાનો સાપ મંત્રમુગ્ધ થઈ ડોલવા માંડશે. મનરૂપી સાપ શાંત બની જાય, એની અહંતા અને મમતાથી ભરેલી બે કોથળીઓ, જે બધે જ ઝેરની સૃષ્ટિ કરે તેને ધીરેથી કાઢી નાંખો. પછી મન કોઈ જાતની હાનિ નહીં કરે. પછી તે તમારા કહ્યા પ્રમાણે ચાલશે.

સાપને વશ કરાય, વાઘને વશ કરાય, રીંછને વશ કરાય તો શું મનને વશ નહીં કરાય ? જરૂર કરાશે. જરા હિંમત કરો. મનથી માનો તો ખરાં કે હું જરૂરથી વશ કરી શકીશ. મન મારું સેવક છે, ગુલામ છે અને હું મનનો મહારાજા છું એવો વિચાર કરો. વિષાદગ્રસ્ત શું કામ થાવ છે ? મનુષ્યજીવન પ્રાપ્ત થયું તે જ બતાવે છે કે તમારાથી યોગ કરી શકાશે. એને માટેનું લાયસન્સ તમને મળી ગયું. મનુષ્યશરીર એ પૂર્ણતા તરફ જવાનું લાયસન્સ છે. તમારી જીવનરૂપી મોટરને તમે પૂર્ણતા તરફ લઈ જઈ શકશો. મનુષ્યજીવન

દ્વારા તમે ભોગ તરફ કે યોગ તરફ, જ્યાં આગળ વધવું હોય ત્યાં ઈચ્છા પ્રમાણે આગળ વધી શકો. યોગ તરફ આગળ વધી પરમાત્માની કૃપાને તમે જરૂરથી પામી શકશો.

જે પોતાના મનને વશ કરતા નથી, ઈન્દ્રિયો પર સંયમ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી, જે પ્રમાદી થઈ સંગદોષમાં પડી સારો સંગ કરતા નથી, કાગળ પર માત્ર કાર્યક્રમ બનાવી જાણે પણ એ મુજબ ચાલવાનો જરા પણ પ્રયત્ન કરતા નથી, એવા માણસો માટે યોગ કઠિન છે. પરંતુ જે નિર્ણય કરે છે કે હું આમ કરીશ જ, મારે આવું કરવું જ છે અને એવા નિયમ-વ્રતોને ધારણ કરી તેને પાળવા બનતા બધા પ્રયત્નો કરી છૂટે એવા માણસો માટે યોગ સરળ બની જાય છે.

ભગવાન કહે છે કે જે અસંયમી છે, તેને માટે યોગ કઠિન છે, પરંતુ જે સંયમી છે તેને માટે નથી.

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवासुमुपायतः ॥६-३६॥

આત્માને વશ કરનારા માટે આ યોગ સહેલાઈથી સિદ્ધ થાય એવો છે. અર્જુન ! તું કાંઈ સાધારણ માણસ નથી, મહાબાહો છે. પ્રત્યેક માનવ મહાબાહો છે, ઈશ્વરનું પ્રતીક છે, પ્રતિનિધિ છે. મારે દીનદીન બની શા માટે બેસી જવું જોઈએ ? મારે પોતાનો અભિગમ ઉંચો જ રાખવો જોઈએ. વિચારવું જોઈએ કે હું પરમાત્માનો શરણાગત છીએ પછી ચિંતા કરવાનું ક્યાં રહ્યું ? પરમાત્માની કૃપાથી યોગ સહેલો થઈ જશે, ભક્તિ સરળ થઈ જશે. પરમાત્માના અસાધારણ અનુગ્રહને લીધે હું આત્મજ્ઞાનના માર્ગે સહેલાઈથી આગળ વધી મારા જીવનનું સાર્થક્ય સાધી શકીશ. હું પરમાત્માની છત્રછાયામાં છું પછી મારે ભય કેવો ? હું સુરક્ષિત છું. પરમાત્માની કૃપાથી અશક્ય પણ મારે માટે શક્ય બની જશે. મારે માથે પરમાત્માની છત્રછાયા છે, એનો અભય વરદ હસ્ત છે. હવે મારે ગભરાવા જેવું છે જ નહીં. આ રીતે ભક્ત પરમાત્માની શરણાગતિની ભાવના કરી પોતાના મનના નિર્માલ્ય વિચારોને કાયમ માટે દેશવટો આપી દે છે. પછીથી એના જીવનમાં આનંદ-આનંદ થઈ જાય છે. જે લોકો નિર્બળ વિચારો કરે છે કે મારાથી ધ્યાન થાય ? મારાથી જપ થાય ? મારું મન એકાગ્ર થાય ? આ જનમમાં આપણું ઠેકાણું પડે એવું લાગતું નથી, કદાચ બીજા જન્મમાં પડે, તો આવા ક્ષુલ્લક વિચારો હાથે કરીને સેવે અને દુઃખી બને. પરમાત્માનો પ્યારો પ્રતિનિધિ હોવા છતાં માણસ પરમાત્માની સાથેના સંબંધને સમજતો નથી એથી હાથે કરીને બંધનોમાં જકડાય છે.

ભગવાન અર્જુનની સુષુપ્ત આત્મશક્તિને જાગ્રત કરવા કહે છે કે અર્જુન ! તારે માટે આ શક્ય છે. માનવમાત્રને માટે શક્ય છે. જે કરવા માગે એ બધાંને માટે શક્ય છે. ગમે તેટલો કઠિન લાગતો હોય તો પણ યોગ કરી શકાય. કઠિનમાં કઠિન કામો લોકોએ કર્યા છે. સમુદ્રને ઓળંગ્યા છે, પર્વતો સર કર્યા છે.

આલ્પસ પર્વત ઓળંગવા યોગ્ય મનાતો ન હતો. પણ નેપોલિયને કહ્યું. There is no word 'Impossible' in my dictionary. મારા શબ્દકોશમાં 'અસંભવ' જેવો કોઈ શબ્દ નથી. પોતાની સેનાને આદેશ આપ્યો કે ઓળંગી જાવ. મરવું પડે તો મરી જજો પણ ઓળંગી જાવ અને નેપોલિયનની સેનાએ સૌપ્રથમ વાર આલ્પસ પર્વતને ઓળંગ્યો. તેનસીંગે હિમાલયના એવરેસ્ટ શિખર પર જઈને વિજયધ્વજ ફરકાવ્યો. એવરેસ્ટ શિખર અજેય મનાતો હતો ત્યાં પણ માણસ ગયો. અરે ! ચંદ્ર અને મંગળ પર માણસ પહોંચી ગયો, પૃથ્વીની પરિક્રમા કરી આવ્યો. જમીન ખોદીને ધાતુઓની શોધ કરવા માંડી. માનવે હેરત

પમાડે તેવા, અશક્ય દેખાતા કામો કરી બતાવ્યા તો પછી એ યોગ નહીં કરી શકે ? પોતાની પાસે રહેલી વસ્તુની શોધ નહીં કરી શકે ? ફક્ત એણે આત્મભાવનાને જાગૃત કરવાની છે. આ સાંભળીને અર્જુનના મનનું સમાધાન થઈ ગયું. ભગવાનની પધ્ધતિ એવી હતી કે અર્જુનનું સમાધાન થઈ જ જાય.

પરંતુ અર્જુનને પાછો બીજો પ્રશ્ન થયો. એક વસ્તુ પૂછીને અર્જુનને સંતોષ થયો ત્યાં જ એણે ફરી આંગળી ઉંચી કરી. ભગવાને વિચાર્યું કે જ્યાં સુધી આના મનમાં શંકા ઊભી થશે ત્યાં સુધી મારું કાર્ય પૂરું થશે નહીં. એને શંકારહિત કરી દેવો પડશે. ભગવાને પુછ્યું કે હવે શી શંકા છે ?

અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્ચલિતમાનસઃ ।
 અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિં કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ ॥૬-૩૭॥
 કચ્ચિન્નોભયવિભ્રષ્ટશિહ્ન્નાભ્રમિવ નશ્યતિ ।
 અપ્રતિષ્ઠો મહાબાહો વિમૂઢો બ્રહ્મણઃ પથિ ॥૬-૩૮॥
 એતન્મે સંશયં કૃષ્ણ છેતુમર્હસ્યશેષતઃ ।
 ત્વદન્યઃ સંશયસ્યાસ્ય છેતા ન હ્યુપપદ્યતે ॥૬-૩૯॥

છ પંક્તિમાં અર્જુને પોતાની બીજી શંકાઓને રજૂ કરી. આવતીકાલે એની ચર્ચા કરીશું. જે સાંભળ્યું તેનું આજે મનન થાય તે પણ જરૂરી છે. ગીતાના આત્મસંયમયોગની અર્જુનની છેલ્લી શંકાનું પણ ભગવાન બહુ સરસ રીતે સાંભળીને સમાધાન કરે છે. અર્જુને બે શંકા કરી. એકની ચર્ચા આપણે હમણાં જ કરી. અર્જુનની બીજી શંકાનું સમાધાન પણ ભગવાને બહુ સરસ રીતે કર્યું.

અર્જુનને એમ થઈ જાય છે કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જાણે સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ સદ્ગુરુ બનીને મારું કલ્યાણ કરવા પધાર્યા છે.

ભજન

આજ અહીં આવ્યો રે.....મોહન ગિરધારી

ધૂન

શ્રીકૃષ્ણ શરણમ્ મમ.....

શાંતિપાઠ :

ૐ શાંતિઃ ૐ શાંતિઃ ૐ શાંતિઃ ॥

* * * * *

પ્રવચન પુષ્પ : ૧૯

દાઢી બનાવવી, વાળ વધારવા, કપડાં બદલવા, ઘર છોડવું કે નામમાં પરિવર્તન આણવું એ વૈરાગ્ય નથી. વૈરાગ્ય શરીરની અવસ્થા નથી પરંતુ મનની ભૂમિકા છે. જંગલમાં રહી એકાંતિક સાધના કરનાર માનવ કરતાં વ્યવહારમાં રહેનાર માનવને વૈરાગ્યની વધારે આવશ્યકતા છે જેથી તે અસંગ કહી પવિત્રતાથી, નિર્મમતાથી અને અનાસક્તિપૂર્વક પોતાના જીવનને યાપન કરી શકે. અસંગ રહેવા વસ્તીથી દૂર જવાની જરૂર નથી પરંતુ સંગને મનમાંથી કાઢવાની જરૂર છે.

- શ્રી યોગેશ્વરજી

પ્રવચન પુષ્પ : ૧૯

ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ભગવાને અર્જુનના પ્રશ્નોનો સંતોષકારક પ્રત્યુત્તર પૂરો પાડ્યો. મનને કેવી રીતે વશ કરવું, મન વશ ન થાય, એકાગ્ર કે શુદ્ધ ન થાય, પરમાત્મામય ન થાય ત્યાં સુધી મનને એકાગ્ર કરવા કેવા પ્રયત્ન કરવા તે વિષય પર પ્રકાશ પાડ્યો. મનને એકાગ્ર કરવાનું કામ મોટા મોટા મુનિઓ અને યોગીઓ માટે પણ કઠિન છે. પણ ભગવાને કહ્યું કે કઠિન હોય તેનો અર્થ એવો નથી કે અશક્ય છે. કઠિન હોવા છતાં અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી મનને વશ કરી શકાય.

પંખીની જે રીતે બે પાંખ, માનવની જે રીતે બે આંખ, તે જ રીતે સાધનાત્મક અભ્યાસક્રમને માર્ગે આગળ વધતા માનવો માટે બે અનિવાર્ય આવશ્યકતા, અભ્યાસ અને વૈરાગ્યની છે. જે નિયમિત રીતે, નિત્યનિરંતર સમજપૂર્વક અભ્યાસનો આધાર લે તે ક્રમે ક્રમે પોતાના મનને વશ કરી શકે. એક-બે દિવસના ધ્યાન કે નામજપથી મનને વશ ન કરાય. એક-બે દિવસ પ્રાર્થના કે સ્વાધ્યાયનો આધાર લઈએ તેનાથી મન સહેલાઈથી એકાગ્ર અને સ્થિર ન બની શકે. પરંતુ નિયમિત રીતે જો એનો આધાર લેવામાં આવે તો કાલાંતરે મન વશ થઈ શકે.

ભગવાન કહે છે કે અભ્યાસની સાથે વૈરાગ્ય પણ હોવો જોઈએ. વૈરાગ્ય એટલે પરમાત્મામાં રાગ હોવો અને સંસારના પદાર્થોમાં રાગ ન હોવો તે. વિશેષ રાગ થવો પરમાત્મામાં અને વિગત રાગ થવો સંસારમાં. આવો ભાવ સાધકના અંતરમાં ઉદય પામે અને મક્કમ મનોબળનો આધાર લઈ સાધક ધીરજ અને ખંતપૂર્વક, ઉત્સાહ અને સમજપૂર્વક સાધનાનો આધાર લે તો એના સુપરિણામ સ્વરૂપે પોતાના મનને સહેલાઈથી એકાગ્ર અથવા વશ કરી શકે. કેટલાય સાધકોના જીવનમાં વૈરાગ્ય જેટલા પ્રમાણમાં હોવો જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં દેખાતો નથી. એને લીધે સાધનાત્મક અભ્યાસક્રમના માર્ગે આગળ વધવાનું કામ એમને કઠિન જણાય છે.

આપણે મોટરમાં યાત્રા કરવાની હોય અને તે મોટરને પહેલેથી જોઈ-તપાસી ન હોય તો યાત્રા દરમ્યાન જુદી જુદી જાતના વિઘ્નો કે અંતરાયો આપણને જોવા મળે. ડ્રાઈવર કુશળ ન હોય તો જુદી જુદી જાતની ઉપાધિઓ થાય. પણ જો મોટર સારી હોય, ડ્રાઈવર સારો હોય, અર્થાત્ સર્વ સાધનો સાનુકૂળ હોય તો આપણે ઘણી સારી રીતે, આનંદપૂર્વક આપણી યાત્રા કરી શકીએ. ઘણીવાર મોટર સારી હોય, ડ્રાઈવર સારો હોય, પરંતુ મોટરમાં બેસનાર યાત્રીઓનું આરોગ્ય જ જો સારું ન હોય તો આપણે યાત્રાને અધવચ્ચે અટકાવવી પડે અને કદાચ પાછા પણ ફરવું પડે. કોઈ બિમાર થયું હોય તો યાત્રામાં કોઈ પ્રકારનો આનંદ આવતો નથી.

ઉપનિષદમાં ઘણી સરસ રીતે કહેવામાં આવ્યું કે રથમાં બેઠેલ પ્રવાસી સુખપૂર્વક સફર ક્યારે કરી શકે ? પ્રથમ તો રથ સારો હોવો જોઈએ. એ પછી સારથિ પણ કુશળતાપૂર્વક અને સમજપૂર્વક રથને ચલાવનાર હોવો જોઈએ. રથને ક્યાં અને ક્યારે ચલાવવો એનું જ્ઞાન એને હોવું જોઈએ. ગાંતવ્યસ્થાનને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખી ત્યાં પહોંચવાને માટે પ્રામાણિક પ્રયત્નો એણે કરવા જોઈએ. જો સારથિ વિવેકયુક્ત ન હોય, કુશળ ન હોય, પ્રમાદી હોય, ગફલતમાં પડેલ હોય કે વ્યસની હોય તો એ રથ સારી રીતે હંકારી શકતો નથી.

આપણા જીવનરૂપી રથમાં મન સારથિનું કામ કરે છે. આત્મા રથી છે અને મન સારથિ છે. આપણે બુદ્ધિની મદદથી આગળ ચાલીએ છીએ. પરંતુ જો બુદ્ધિ જ બગડેલી હોય તો આપણા જીવનરૂપી રથને સુખ અને શાંતિથી આગળ લઈ જઈ શકતા નથી, જે માર્ગે જવાનું હોય એને બદલે વિપથગામી બની જઈએ. કેટલાક સાધકોમાં પ્રચ્છન્નરૂપે લોકેષણા ભરેલી હોય છે. તેવા સાધકો ગમે ત્યાં, એકાંતમાં કે વ્યવહારની વચ્ચે રહી સાધનાનો આધાર લે તો તેમનામાં પ્રચ્છન્ન રીતે રહેલા લોકેષણાના સંસ્કારો તેમને લોકેષણાની પરિપૂર્તિ તરફ પ્રેરિત કરે અને તેઓ સાધનાના પથ પરથી કેટલાક વાર ચલાયમાન પણ થઈ જાય છે. કેટલાક સાધકોમાં શરીરસુખની મોહિની ભરપૂર પ્રમાણમાં પડેલી હોય. એ બહારથી દેખાય નહીં પરંતુ સાધના કરતા એવો સંગ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો નિષ્કુળાનંદજીએ કહ્યું એ પ્રમાણે

સંગ પ્રસંગે પાંગરે અને જોગ ભોગનો થાયજી;

ત્યાગ ન ટકે વૈરાગ્ય વિના કોટિ કરીએ ઉપાયજી.

અંતર ઉંડી ઈચ્છા રહે, કેમ કરીને તજાયજી

વેશ લીધો વૈરાગ્યનો, દેશ રહી ગયો દૂરજી

ઉપર વેશ અચ્છો બન્યો માંહે મોહ ભરપુરજી

ત્યાગ ન ટકે વૈરાગ્ય વિના કોટિ કરીએ ઉપાયજી. '

ત્યાગ, વૈરાગ્ય વિના ટકતો નથી અને લોકસેવા કરવી હોય તો તે પણ વૈરાગ્ય વિના થતી નથી. હું ઘણીવાર વિચાર કરું કે જેવી રીતે તપસ્વીઓને, યોગીઓને, અધ્યાત્મમાર્ગના એકાંતિક સાધકોને વૈરાગ્યની આવશ્યકતા છે તેનાં કરતાં વૈરાગ્યની વધુ આવશ્યકતા Prime Minister ને, chief Ministerને, Parliament અને Assemblyના members ને, લોકસેવાની સંસ્થાઓમાં સક્રિય રીતે રસ લેનારા માનવોને છે. જો એમનામાં ગાંધીજી જેવો, સરદાર પટેલ જેવો વૈરાગ્ય નહીં હોય તો તેઓ સેવા કરતાં કરતાં ધન, ધરા, રમામાં પડી જશે, સત્તાના શોખીન થઈ જશે. આજે આપણે દેશમાં જોઈએ છીએ કે સત્તાની સાઠમારી ચાલે છે. યેનકેનપ્રકારેણ પોતાની સત્તાને સુરક્ષિત રાખવાની હરિફાઈ થતી હોય એવું દેશમાં દેખાય છે. ધન એકઠું કરવાની ભાવના, સત્તાને જાળવી રાખવાની ભાવના, અહંકાર વગેરે એમાંથી ઉદ્ભવે છે. આ બધું થવાનું કારણ માનવમાં વૈરાગ્ય નથી. એણે બહારથી સેવાનો ભેખ લીધો પણ એનું મન હજી એ માટે તૈયાર નથી. જે પ્રકારની માનસિક ભૂમિકા હોવી જોઈએ તે નથી.

ગાંધીજીના કહ્યા પ્રમાણે લોકસેવકોએ વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં નિર્મળતા ધારણ કરવી જોઈએ, ચારિત્ર્યશીલતાના ઉપાસક બનવું જોઈએ, જીવનમાં દૈવી સંપત્તિની પ્રતિષ્ઠા વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં કરવા તત્પર બનવું જોઈએ અને પોતાના અંગત સ્વાર્થ, અંગત મહત્વકાંક્ષાઓ, અંગત સુખાકારી કે શાંતિની સાધનાને ગૌણ ગણીને બહુજન સમાજની સુખાકારી, શાંતિ, સમૃદ્ધિ, સમુન્નતિને મહત્વનું સ્થાન પ્રદાન કરી તેને માટે પોતાના જીવનને સમર્પિત કરવું જોઈએ. પોતાના હાથમાં અધિકાર હોય, સત્તા હોય તેનો બને તેટલો ઉત્તમ ઉપયોગ કરવાને માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ. તો એમની દ્વારા સમાજને લાભ થાય અને ધીરે ધીરે એમનો પોતાનો આત્મવિકાસ પણ થઈ શકે. એથી ગાંધીજી કહેતા કે લોકસેવા પણ એક સાધના જ છે, યોગ જ છે, તપશ્ચર્યા જ છે. જો માણસ જાગૃતિપૂર્વક પોતાનું આત્મનિરીક્ષણ કરીને ઉત્તરોત્તર આત્મશુદ્ધિ

સાધતાં લોકસેવાના ક્ષેત્રમાં પડતો હોય, ભગવાનને ન ભૂલતો હોય, અહંકાર-મમતા-આસક્તિ તથા નાના મોટા રાગદ્વેષોની નાગચૂડમાંથી બહાર નીકળવા માટે તૈયાર હોય તો લોકસેવા કરતાં કરતાં પણ માણસ ભગવાનનું દર્શન કરી શકે, શાંતિ મેળવી શકે. ગાંધીજી કહેતાં કે હું લોકસેવા કરું છું પણ રામનો સાક્ષાત્કાર, ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર જ મારા જીવનનું ધ્યેય છે અને તે ધ્યેયને નજર સમક્ષ રાખી તે ધ્યેયની સિધ્ધિને માટે હું પ્રયત્ન કરું છું.

વૈરાગ્ય કાંઈ એકાંતમાં ગયેલ યોગીઓ, ત્યાગીઓ કે સંન્યાસીઓ માટે જ આવશ્યક છે એવું નથી, પણ જીવનના જટિલ સંગ્રામમાં, જીવનના મહાભારતમાં જે રાતદિવસ કાર્ય કરે છે, જેમને રાતદિવસ પ્રલોભનોનો સામનો કરવાનો છે, અનેક પ્રકારના ભયસ્થાનોમાંથી પસાર થવાનું છે, જેની આસપાસ ભ્રાંતિની ભૂતાવળો રાતદિવસ રમ્યા કરે છે, જેમની અંદર અહંકારના આવરણો પેદા થવાની શક્યતાઓ અનેકગણી છે તેમને માટે પણ આવશ્યક છે. જેમને વ્યવહારિક જીવનમાં ડગલે ને પગલે કામક્રોધ ઈત્યાદિ ષડરિપુઓના શિકાર થવાની પરિસ્થિતિઓ હોય, જેમને સત્તાના શોષીન બની શકીએ, ધનને મહત્વ પ્રદાન કરી શકીએ, એકમાત્ર લક્ષ્મીના ઉપાસક થઈ જઈએ અને નારાયણ ને ભૂલી જઈએ એ પ્રકારની શક્યતાઓ વચ્ચે રહેવાનું હોય તેને વૈરાગ્યની આવશ્યકતા. જંગલમાં રહેનાર અને એકાંતિક સાધના કરતાં માનવ કરતાં વ્યવહારમાં રહેનાર માનવને વૈરાગ્યની વધારે આવશ્યકતા છે. જેથી તે અસંગ રહી પવિત્રતાથી, નિર્મળતાથી, અનાસક્તિપૂર્વક, જળમાં રહેનાર કમળની પેઠે પોતાના જીવનને યાપન કરી શકે. ત્યાગીઓને અને રાગીઓને, ભોગીઓને અને યોગીઓને, તપસ્વીઓને અને તપસ્વી ન હોય તેઓને, જે વિવિકતવાસી હોય તેમને પણ અને જે વસ્તીની વચ્ચે વસતા હોય તેમને પણ, માનવમાત્રને વૈરાગ્યની આવશ્યકતા છે.

વૈરાગ્ય એટલે દાઢી બનાવવી, વાળ વધારવા, કપડાં બદલવા, ઘર છોડવું, નામમાં પરિવર્તન આણવું નથી. આપણા શાસ્ત્રોમાં કહ્યા પ્રમાણે વૈરાગ્ય શરીરની અવસ્થા નથી પરંતુ મનની ભૂમિકા છે. મન જ્યારે દુન્યવી પદાર્થોની અસારતાને સમજી લે અને એને પરિણામે દુન્યવી પદાર્થો કે વિષયોનો રાગ ઓસરવા લાગે તો વૈરાગ્યની ભૂમિકા તૈયાર થઈ જાય છે. જેમ જેમ વિષયોનો રાગ ઓછો થતો ચાલે તેમ તેમ નિત્ય પદાર્થો, આત્મ પદાર્થો, પરમાત્મા પ્રત્યેનો પ્રેમ પરાકાષ્ટા પર પહોંચવા માંડે. ત્યાં વૈરાગ્યરૂપી તીર્થ સર્જાય છે. આવા વૈરાગીઓ આજે આપણા દેશને જોઈએ છે. આવા રાજનીતિજ્ઞો, લોકસેવકો, અધ્યાપકો, ડોક્ટરો, વકીલો અને જજો આપણને જોઈએ જેઓ આદર્શ ખાતર સત્તાને છોડી દઈ શકે. જેમને પૈસાના પ્રલોભનો આદર્શમાંથી ચલાયમાન ન કરી શકે. એવા અડગ રહી શકે તેવા આત્મબળવાળા, સત્યના ઉપાસકો, સિધ્ધાંતના પૂજારીઓ દેશની અંદર જોઈએ છે.

સત્યની અને સિધ્ધાંતની ઉપાસના કોણ કરી શકે ? વૈરાગ્યવાન મનુષ્યો અને વિવેકી જનો જ કરી શકે. તેઓ આદર્શો અને સિધ્ધાંતોનું પાલન કરે છે, બીજાને સિધ્ધાંતો પાળવાના હોતા નથી. તેઓ તો 'जिसके तड़में लड्डु उसके तड़में हम' એવા સિધ્ધાંતવાળા હોય છે. એટલે દેશમાં અસ્થિરતા ચાલ્યા કરે છે. આધ્યાત્મિક જીવનમાં પણ તપસ્વીના મનમાં જો પરિપૂર્ણ પ્રમાણમાં વૈરાગ્ય ન હોય, પ્રતિષ્ઠાની ભાવના હોય, પદને પ્રાપ્ત કરવાની તમન્ના હોય, અધિકાર જમાવવાની ઈચ્છા હોય, નાના-મોટા લૌકિક અને પારલૌકિક ભોગો ભોગવવાની ભાવનાઓ હોય તો તે ધ્યાન કરે, જપ કરે, યમ-નિયમ-આસન-પ્રાણાયામ

આદિ કરતો દેખાય, નેતિ-ધોતિ-નૌલિ-બસ્તી-કપાલભાતિ-વજ્રોલિ એ ષટ્ક્રિયાઓ કરે પણ તેની ભોગભાવના એને પથભ્રાંત બનાવી શકે. એનું અધઃપતન થતું દેખાય. એણે જે આત્મસાક્ષાત્કારને માર્ગે જવાનું હોય, પરમાત્મ-દર્શનને માર્ગે જવાનું હોય, તેને બદલે તેનો રથ સંસારના સુખોપભોગને માર્ગે, શ્રેયને માર્ગે નહીં પરંતુ પ્રેયને માર્ગે ચાલ્યો જાય. એ જ એનું લક્ષ્ય બની જાય. પછી એની સાધના અટકી જાય. સાધનાનું જે ગંતવ્યસ્થાન અથવા પ્રાપ્તવ્ય હોય એનાથી એની સાધના કોસો દૂર ચાલી જાય. સાધનનો રથ સંપૂર્ણતા તરફ સફળતાથી પહોંચે નહીં અને અધવચ્ચે જ અટકી પડે. ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું કે જે રથના અશ્વો દુષ્ટ હોય તે રથને ભૂરે માર્ગે લઈ જાય. એ જ રીતે જેના મન અને ઈન્દ્રિયરૂપી અશ્વો બરાબર કાબૂમાં ન હોય તેનો જીવનરથ કે સાધનારૂપી રથ કદી પણ સફળતા સુધી જઈ શકે નહીં.

અર્જુન એ વિશે હવે વાત કરે છે. આ સનાતન તથ્ય છે જે અત્યારે ૧૯૮૦માં પણ દેખાય છે અને મહાભારત કાળમાં પણ દેખાતું હતું. જ્યારથી માનવ થયો ત્યારથી આ સમસ્યાનું દર્શન થાય છે. ઘડીકમાં મન ભૂરી વાતો તરફ પણ ચાલે છે અને ઘડીકમાં સારી વાતો તરફ ચાલે છે, ઘડીકમાં એનું મન દેવતા જેવું થઈ જાય તો ઘડીકમાં દાનવ જેવું થઈ જાય છે, ઘડીકમાં દૈવીતત્વોથી સંપન્ન થઈ જાય તો ઘડીકમાં આસુરી સંપત્તિથી સંપન્ન થઈ જાય છે. આ રીતે શુભ અને અશુભમાં મન ફર્યા જ કરે છે. આ મનને સ્થિર ને શાંત કરવાનું, એકાગ્ર કરવાનું, પરિશુદ્ધ કરવાનું, પ્રભુમય કરવાનું, પરમાત્માને માટે સમર્પિત કરવાનું, એ માટે જરૂરી યોગની સાધના ભગવાને ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહી બતાવી. એ સાધના મનુષ્યમાત્ર કરી શકે, વ્યવહારથી દૂર કે વ્યવહારમાં રહીને કરી શકે. એમાં કોઈનો પણ બાધ નથી. જેને પણ કરવાની ભાવના હોય, પ્રામાણિક અભિપ્સા હોય તે તેની પૂર્તિના પ્રયત્નો કરી શકે. એમાં કશો વાંધો નથી આવતો. પરંતુ કેટલીકવાર સાધક વિપથગામી બની જાય છે, પ્રલોભનોનો શિકાર બની જાય છે, જુદા જુદા અંતરાયોમાં અટવાઈ જાય છે અને જ્યાં જવાનું હોય ત્યાં જતો અટકી જાય છે.

આપણે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં રાજર્ષિ ભરતનો પ્રસંગ આવે છે. તેમણે બધું છોડી દીધું અને એકાંત વનમાં ચાલ્યા ગયા. પછી મૃગનો પ્રસંગ બન્યો. શરૂઆતમાં ભરતને મૃગમાં થોડીક મમતા થઈ પછી વધુ આસક્તિ થવા માંડી, એની ચિંતા ભરતને સતાવવા લાગી. જ્યારે અંતકાળ સમીપ આવ્યો ત્યારે ઝંકારનું રટણ પણ ભૂલાઈ ગયું, ભગવાન ભૂલાયા, ધ્યાન ભૂલાયું, સમાધિમાં પ્રવેશ કરવાની આદત પણ ચાલી ગઈ અને કેવળ મૃગની ચિંતા જ થવા લાગી. એમને થયું કે મારા ગયા પછી આ મૃગનું શું થશે. તેઓ પોતાને અનિવાર્ય માનતા હતા.

ઘણાં માણસો પોતાને અનિવાર્ય માને છે કે મારા વગર આ સંસ્થા ન ચાલે, આ સોસાયટી ન ચાલે, આ નગર કે રાષ્ટ્ર ન ચાલી શકે. હું એને માટે Indispensable છું. પરંતુ કાળ એને પકડીને ક્યારે પોતાના ગજવામાં મૂકી દે છે એની કાંઈ ખબર પડતી નથી. વ્યક્તિ પોતાને Indispensable માનતો હોય છે પણ કાળની આગળ કોઈ અનિવાર્ય નથી. એક જાય તો બીજો આવે છે. માણસને જે સ્થાન કે જે અવસર પ્રાપ્ત થાય તેનો બને તેટલો નમ્રાતિનમ્ર બની ઉપયોગ કરવો જોઈએ. એને બદલે જો તે અહંકારથી ઉન્મત બની એમ સમજવા માંડે કે હું અનિવાર્ય છું તો તે તેની ભૂલ છે. સંસારમાં કોઈયે અનિવાર્ય નથી. સંસારનું સ્વરૂપ જ પરિવર્તનશીલ છે. જે પોતાને અનિવાર્ય માને છે તેણે પણ ચાલવું પડે છે અને જે પોતાને અનિવાર્ય નથી

માનતા તેણે પણ એક દિવસ વિદાય થવું પડે છે. નવા નવા પાત્રો નવા નવા અભિનય લઈ આ વિશ્વના રંગમંચ પર આવ્યા જ કરે છે. કાળદેવતાનું આ નાટક કદી પુરું થતું જ નથી. અનેક આવ્યા અને ગયા. બીજા અનેક વળી રાહ જોઈ રંગમંચ પર આવવાની પ્રતિક્ષા કરતા બેઠા છે. આ વિશ્વનું ચક્ર એમ ચાલ્યા જ કરે છે. એમાં કોઈપણ અનિવાર્ય નથી. અનિવાર્ય કેવળ એક જ વ્યક્તિ છે અને તે પરમાત્મા. પરમાત્મા સિવાય જગત ચાલે નહીં. પરમાત્મા સિવાય જગતનો અભિનય ચાલે નહીં, આ શરીર ચાલે નહીં અને વિશ્વ-શરીર પણ ચાલે નહીં. એટલે પરમાત્મા જ અનિવાર્ય, બીજું કોઈ અનિવાર્ય નથી. પરમાત્મા આવા હજારો માનવોનો અસ્ત કરી શકે, હજારો માનવોને પેદા કરી શકે. એ હજારો રાજાઓને પેદા કરી શકે અને હજારો રાજાઓને સિંહાસન પરથી નીચે ઉતરતાં કરી શકે. નવાઓને વળી એના પર બેસાડી શકે. એ બધું જ કરી શકે. માત્ર પરમાત્મા જ અનિવાર્ય છે. જે એનું જ શરણ લે છે તે તરે છે અને જે એને ભૂલી જાય છે તે મરે છે. તેઓ પોતાના જીવનમાં સુખશાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

તો જે સાધકો વિપથગામી બને છે, જેમના રથ જુદી દિશામાં ચાલ્યા ગયા, જેમણે ઈન્દ્રિયોનો સંયમ પૂર્ણપણે સાધ્યા નહીં તેવા ભરત જેવાનું શું થાય ? ભરતનો જ્યારે અંતસમય આવ્યો ત્યારે તેઓ મૃગનું સ્મરણ કરતાં કરતાં વિદાય થયા, ભગવાનનું સ્મરણ કરી શક્યા નહીં. એને લીધે એમને પાછો જન્મ પ્રાપ્ત થયો. વળી ત્રીજો જન્મ થયો. ત્રીજો જન્મ જ્યારે પ્રાપ્ત થયો ત્યારે શૈશવકાળથી જ તેમને પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ રહી અને એમણે નિશ્ચય કર્યો કે આ જન્મમાં સંગ કરવો જ નથી. સંગ કરું તો સંગદોષ લાગે ને ? સંગ કરવો જ નથી જેથી સંગદોષને માટે અવકાશ જ ન રહે. સંગથી પોતાની જાતને હંમેશા સુરક્ષિત રાખી ભગવાનનું ધ્યાન ધર્યું.

ઘણાંને નવાઈ લાગે કે આવા જડભરતની સમાધિ ક્યાં હશે ? તમે હિમાલયમાં ગંગોત્રી, જમનોત્રી, બદરીનાથ અને કેદારનાથ એ ચાર પ્રસિધ્ધ ધામોની યાત્રા કરો ત્યારે ઋષિકેશથી ગંગોત્રી તરફ જતાં માર્ગમાં ઉત્તરકાશી નામે સ્થાન આવે છે. ત્યાં ઉત્તરકાશીમાં ગંગાના તટ પર નાની સરખી સમાધિ છે જે જડભરતની જગ્યા તરીકે પ્રખ્યાત છે. જડભરતજીએ અસંગ રહેવા માટે હિમાલયના એકાંત સ્થાનોમાં પર્યટન કર્યું અને ત્યાં પોતાનું શરીર છોડ્યું.

આપણે એમની જેમ બહાર નીકળી શકીએ એમ નથી. આપણે તો વસ્તીની વચ્ચે વસવાનું છે. અસંગ રહેવા માટે દૂર જવાની જરૂર નથી પણ સંગને મનમાંથી કાઢવાની જરૂર છે. સંગ શરીરમાં નથી, વસ્તીમાં નથી પણ મનમાં છે. ગાંધીજી સંગમાં જ રહેતા, દીલ્હીમાં વસતા અને બધે જ ફરતા છતાં સંગદોષોથી મુક્ત હતા. આ તો મનની વાત છે. સુધારણા મનની જ કરવાની છે. સંશુદ્ધિ મનની જ સાધવાની છે. મનને પવિત્ર પુષ્પ તરીકે પરમાત્માના ચાતુ ચરણોમાં સમર્પિત કરવાનું છે. મન દ્વારા જ પરમાત્માની પૂજા કરવાની છે. જે મનને જીતી લે છે, મનને પવિત્ર અને સાત્વિક બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પછી તે કોલાહલમાં રહે કે વસ્તીમાં વસે પણ તેનાથી અલિપ્ત રહી શકે છે, અસંગ બની શકે છે.

જેઓ અલિપ્ત નથી રહી શકતા, અસંગ નથી થઈ શકતા, પોતાના જીવનકાળ દરમ્યાન અભ્યાસ કરતાં કરતાં બીજે માર્ગે ચઢી જાય છે, જેમની સાધના અધૂરી રહી જાય છે અને રાજર્ષિ ભરતની જેમ જેમનું શરીર છૂટી જાય છે, તેમનું શું થાય છે ? શું તેમનું બધું કરેલું નકામું જાય છે કે જે કરેલું હોય તેનું પરિણામ

પછીથી પ્રાપ્ત થાય છે ? આ સવાલ છદ્ધ અધ્યાયની પરિસમાપ્તિ સમયે અર્જુને ભગવાનને પૂછ્યો. આ સવાલ જન્માંતરનો છે. જેને આપણે જીવન કહીએ છીએ તે જીવનનો પ્રવાહ, મરણ નામની અવસ્થા આવે ત્યારે મરણ સાથે બંધ થઈ જાય છે કે આગળ ચાલે છે ? અર્જુનના પ્રશ્નમાં મૂળભૂત રીતે આ મુદ્દો સમાયેલો છે. જીવન આટલું જ કે હજી ચાલવાનું ?

અંગ્રેજી કવિ Longfellow ભારતીય સંસ્કૃતિના અભ્યાસી હતા કે કેમ તે અલગ વાત છે. પણ તેમણે ખૂબ જ સરસ લખ્યું :

Life is real, Life is earnest,
and the grave is not its goal;
Dust thou art to dust returness,
was not spoken of the soul.

શરીર માટે કહેવામાં આવ્યું કે માટીમાંથી પેદા થયા અને માટીમાં મળવાનું છે. પણ જીવન તો નિત્ય છે, જીવન તો ચાલ્યા કરે છે. સ્મશાનમાં જવાથી કે કબરમાં જવાથી તેનો અંત આવતો નથી. શરીરનો અંત આવે છે પરંતુ માણસ કંઈ આ વર્તમાન સ્થૂળ શરીર જ નથી. માણસની અંદર એક બીજું પણ શરીર છે. અત્યારના વૈજ્ઞાનિકોએ એવું સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે આપણી પાસે આવું જ સુંદર, તેજસ્વી, આવા જ રૂપરંગ અને આકૃતિવાળું જેને સૂક્ષ્મ કે કારણ શરીર કહેવામાં આવે છે, તે છે. તેમાંથી આત્મા જ્યારે બહાર નીકળી જાય ત્યારે મૃત્યુ થયું ગણાય. આત્માને તો સ્મશાન પણ દગ્ધ કરી શકતું નથી. એ ક્યારે અને ક્યાં ચાલ્યો જાય છે, એની કોઈને કશી ખબર જ પડતી નથી. આ માણસના જીવનનું the essence, અગત્યનો અનિવાર્ય ભાગ છે. એ આ શરીર છોડી પાછો નવા શરીરમાં પ્રવેશે છે. આવું Longfellow નામના અંગ્રેજી કવિએ કહ્યું. ગીતાએ કહ્યું, ઉપનિષદોએ કહ્યું પરંતુ તેને ટાંકવાને બદલે એક અંગ્રેજી કવિને હું એટલા માટે ટાંકુ છું કે આવા વિચારો પશ્ચિમમાં પણ થયેલા છે. આપણે જેમને નાસ્તિકો કહીએ છીએ એવા વિચારકો અને લેખકોએ પણ જીવનની અમરતાને જાણીને તેના સંદેશાઓ પોતાના સાહિત્ય દ્વારા કે પોતાના લેખ દ્વારા અભિવ્યક્ત કરેલા છે.

અર્જુન ભગવાનને એ જ પૂછવા માંગે છે કે જીવન આટલું જ છે કે હજી આગળ ચાલે છે ? જેણે પોતાના મન પર અને ઈન્દ્રિયો પર પરિપૂર્ણપણે સંયમ સાધ્યો નથી, જેનામાં આ માર્ગે જવાની, જીવનને શુદ્ધ અને પ્રભુમય બનાવવાની શ્રદ્ધા છે, જેને ધ્યાનમાં, સમાધિમાં, પરમાત્મામાં શ્રદ્ધા છે, જેઓ શ્રદ્ધાથી સંપન્ન છે પણ જેમનો પુરુષાર્થ મંદ છે, વિવેક અને વૈરાગ્યનું પરિબળ ઓછું હોવાને લીધે કે પછી સંગદોષને લીધે, એક અથવા બીજા કારણથી જેમના જીવનની ગાડી આત્મસાક્ષાત્કાર, પૂર્ણતા, પ્રશાંતિ અને મુક્તિનો માર્ગ છોડી બીજા રસ્તે વળી ગઈ છે તેમનું શું થશે ? ઈન્દ્રિયના ઘોડાઓ જેમના જીવનરથને બૂરા માર્ગે લઈ ગયા છે એનું શું થશે ? શું એને ફરી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે ? શું એને શાંતિની પ્રાપ્તિ થશે ? શું એની ઉપર પરમાત્માની કૃપાનું ફરી અવતરણ થશે કે પછી એનું બધું કર્યું-કરાવ્યું નકામું જશે ?

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥६-३७॥

કચ્ચિન્નોભયવિભ્રષ્ટશિચ્છન્નાભ્રમિવ નશ્યતિ ।
 અપ્રતિષ્ઠો મહાબાહો વિમૂઢો બ્રહ્મણઃ પથિ ॥૬-૩૮॥
 एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
 त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥६-३९॥

કવિત્વમય સુંદર વાત અહીં કરવામાં આવી. ચોમાસામાં આકાશમાં વાદળો એકઠા મળે, પવન ફૂંકાવા લાગે. આપણને આશા બંધાય કે વરસાદ વરસશે અને ધરતી તૃપ્ત થશે. પરંતુ ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં એકઠા થયેલ વાદળો વેરવિખેર થઈને વરસ્યા વગર જ ચાલ્યા જાય, ધરતીનો તાપ શમે નહીં. ખૂબ સુંદર કલ્પના કરવામાં આવી. આમ તો ગીતા કાવ્યગ્રંથ ગણાય પણ વિવેચક તરીકે તટસ્થતાથી જોઈએ તો વિચાર થાય કે ગીતાને કાવ્યગ્રંથ ગણવો કે કેમ ? પરંતુ કેટલાક આવા સુંદર વિચારો ને વાક્યો ગીતામાં દેખાય જે આપણને એમ માનવા પ્રેરે કે ગીતા માત્ર કાવ્યગ્રંથ જ નહીં પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યગ્રંથ છે. થોડા દિવસ પહેલાં મેં ટીપકની વાત કરી હતી. એકાંત સ્થાનમાં રાખેલો ટીપક હલે નહીં તેવી જ રીતે યોગીનું મન ડગતું નથી. એ પણ કાવ્યોચિત કલ્પના હતી. આ વાદળાઓની કલ્પના પણ એવી જ કાવ્યોચિત છે.

સાધકે સાધના કરી પણ એનો જીવનમાર્ગ ક્યાંક બીજો તરફ ફંટાઈ ગયો. તે મોહનો શિકાર થઈ ગયો, કે વાસનાનો શિકાર થઈ ગયો, કદાચ કોઈ વ્યાધિ પેદા થઈ ગયો, મનમાં કોઈ એવી ભ્રાંતિ થઈ ગઈ, જે હોય તે પણ પરમાત્મા સુધી પહોંચી ન શક્યો. તો એવા સાધકનું શું થાય ?

અર્જુન કહે છે કે મારી આ શંકાનું સમાધાન તમારા સિવાય બીજું કોઈ કરી શકે તેમ લાગતું નથી. તમે જ મારી શંકાનું સમાધાન કરી શકશો. શંકાનું સમાધાન કોણ કરી શકે ? જે વિષયની શંકા હોય, તે વિષય જેનો હોય તે સમાધાન કરી શકે.

મારી પાસે ઘણીવાર લોકો આવી Medical science વિશે પૂછે તો હું તરત કહું કે એ મારો વિષય નથી. કોઈ ડૉક્ટર પાસે જાવ. તે તમને સારી રીતે કહેશે.

આપમા દેશમાં હમણાં એક પરિપાટી ચાલી છે કે બધાં લોકો અધ્યાત્મ વિશે બોલવા માંડ્યા છે. કોઈને પણ કહો તો તે ભગવાન વિશે પચીસ લીટી બોલી જશે. પણ ખરેખર એમણે ભગવાનને જાણવાનો કોઈ પ્રયત્ન કર્યો ખરો ? ઉપનિષદ-ગીતા કે દર્શનશાસ્ત્રનું કોઈ અધ્યયન કર્યું ખરું ? એવું તો કશું હોય જ નહીં પણ બોલવાની ટેવ પડી ગઈ હોય. માણસનો જે વિષય નથી, તેના પર તે બોલવા અને લખવા માંડે તો તેને તે ન્યાય કરી શકતો નથી. એને લીધે બીજા માણસોના મનમાં નવી નવી ભ્રાંતિઓ પેદા થાય છે. જેની કોઈ અનુભૂતિ જ નથી, જેનો એ વિષય નથી તેણે મૌન રાખવું જોઈએ. કહેવું જોઈએ કે મને આનો અનુભવ નથી. મને જેનો અનુભવ છે તે વિષય વિશે વાત કરું કે લખું તો અનુભૂતિના આધાર પર હું કાંઈક બોલી શકીશ કે લખી શકીશ.

અર્જુન જાણતો હતો કે ભગવાનનું સમસ્ત જીવન જ આધ્યાત્મિક છે. ભગવાન કુરુક્ષેત્રના યુધ્ધમેદાનમાં છે પરંતુ તેમનું મન કુરુક્ષેત્રના યુધ્ધમેદાનમાં નથી. ભગવાનની દશા આત્મસ્થ છે, એમનું મન આત્મામાં જ સ્થિત છે. બાહ્ય વાતાવરણની પ્રતિક્રિયા એમના ચિત્તતંત્ર પર પડતી નથી, તેઓ શાંત અને

સ્વસ્થ જ છે. આથી તેઓ એ જીવન જીવવા માટેનો સંદેશ પૂરો પાડી શકે. જેને એવી અનુભૂતિ હોય તે જ એ વિશે પ્રકાશ પૂરો પાડી શકે.

ભગવાને પછી અર્જુનને પ્રત્યુત્તર પ્રદાન કરતાં શાંતિપૂર્વક કહ્યું :

પાર્થ નૈવેહ નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય વિદ્યતે ।
 ન હિ કલ્યાણકૃત્કશ્ચિદ્દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥૬-૪૦॥
 પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાં લોકાનુષિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ ।
 શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગભ્રષ્ટોઽભિજાયતે ॥૬-૪૧॥
 અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ।
 એતદ્ધિ દુર્લભતરં લોકે જન્મ યદીદૃશમ્ ॥૬-૪૨॥
 તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ।
 યતતે ચ તતો ભૂયઃ સંસિદ્ધૌ કુરુનન્દન ॥૬-૪૩॥
 પૂર્વાભ્યાસેન તેનૈવ દ્વિયતે હ્યવશોઽપિ સઃ ।
 જિજ્ઞાસુરપિ યોગસ્ય શબ્દબ્રહ્માતિવર્તતે ॥૬-૪૪॥
 પ્રયત્નાઘતમાનસ્તુ યોગી સંશુદ્ધકિલ્બિષઃ ।
 અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥૬-૪૫॥
 તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપિ મતોઽધિકઃ ।
 કર્મિભ્યશ્ચાધિકો યોગી તસ્માદ્યોગી ભવાર્જુન ॥૬-૪૬॥
 યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્રતેનાન્તરાત્મના ।
 શ્રદ્ધાવાન્ ભજતે યો માં સ મે યુક્તમો મતઃ ॥૬-૪૭॥

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે
 શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે આત્મસંયમયોગો નામ ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ ॥૬॥

ભગવાને કંઈ કુરુક્ષેત્રના યુધ્ધમેદાનમાં એવું થોડું કહ્યું કે ૐ તત્સદિતિ ... આ તો મહર્ષિ વ્યાસે પાછળથી લખ્યું. જેમ મહાદેવભાઈ ગાંધીજીની ડાયરી લખે તો વિચારો ગાંધીજીના જ હોય પણ મહાદેવભાઈ વર્ણન કરે. Gospel of Ramakrishna વાંચો તો વાર્તાલાપો રામકૃષ્ણદેવના હોય પણ મહેન્દ્રનાથ ગુપ્ત પોતાના અભિપ્રાયો લખે. એવું જ ગીતાનું છે. એમાં વિચારો, અભિપ્રાયો બધું જ ભગવાનનું છે પણ અર્જુન ડવાચ એવું કાંઈ ભગવાન થોડા બોલ્યા ? એ બધું મહર્ષિ વ્યાસનું છે.

ભગવાને આ શ્લોકો દ્વારા અર્જુનને કહ્યું કે જીવન આટલું જ નથી. જીવન તો સતત ચાલ્યા જ કરે છે. ત્યાં સુધી ચાલ્યા કરે છે જ્યાં સુધી જીવન જેને માટે મળ્યું છે તે હેતુ કે પ્રયોજનની પૂર્તિ થતી નથી. પ્રવાસી પોતાના ઘરને છોડીને પ્રવાસે નીકળ્યો તો જ્યાં સુધી તેનો પ્રવાસ પરિપૂર્ણતા પર ન પહોંચે ત્યાં સુધી એ ઘેર પાછો નહીં આવે એ નિશ્ચયાત્મક વાત છે. જીવ શિવમાંથી નીકળ્યો અને જ્યાં સુધી પોતાના અસલ ઘર, સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્મામાં નહીં પાછો નહીં મળે ત્યાં સુધી એનો જીવન-મરણનો પ્રવાસ ચાલ્યા કરવાનો. પુનર્પિ જનમં પુનરપિ મરણં પુનરપિ જનની જઠરે શયનં । એવું ચાલ્યા જ કરવાનું. એની ઈચ્છા હશે તો પણ ચાલશે અને એની ઈચ્છા ન હોય તો પણ ચાલ્યા કરવાનું.

હવે પશ્ચિમમાં પણ એવા બાળકો થયા જે પોતાના પૂર્વજન્મને કહી બતાવે કે પહેલાં પોતે અમુક ઠેકાણે હતાં. એટલું જ નહીં પોતાની સાથે સંકળાયેલી વ્યક્તિઓને પણ નામથી ઓળખી બતાવે છે. આવા પ્રસંગોએ ત્યાંના વિચારકોને વિચારતા કરી મૂક્યા છે. જેઓ પુનર્જન્મ(re-birth) કે પૂર્વજન્મ(pre-birth) માં નહોતા માનતા એમને આ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણોએ વિચારતા કરી મૂક્યા છે. પહેલાં તો આખી christianity પૂર્વજન્મ કે પૂનર્જન્મમાં નહોતી માનતી, day of Judgement માં માનતી હતી. ઈસ્લામ પણ કયામતના દિનમાં જ માનતો હતો. એકમાત્ર હિંદુધર્મ જ પુનર્જન્મ અને પૂર્વજન્મમાં પ્રાગચૈતિહાસિક કાળથી માનતો હતો. બીજો કોઈ ધર્મ માનતો ન હતો. પરંતુ જેમ જેમ આપણા વિચારકો ત્યાં જવા લાગ્યા અને તેમના વિચારકો અહીં આવવા માંડ્યા તેમ તેમ થોડા પરિવર્તનો આવવા માંડ્યા. હવે એ લોકો પણ માનતા થયા કે બીજો જન્મ છે. એ લોકો તો હવે ત્યાં સુધી કહે છે કે Christ પાછા આવશે. જો Christ આવશે તો એમની સાથે બીજા પણ આવશેને ? કાંઈ એકલા Christ થોડા આવશે ? બીજા એમને સાંભળનારા, એમનું કાર્ય કરનારા પણ સાથે આવશે ને ? જ્યાં સુધી પૂર્ણતા પ્રાપ્તિ થતી નથી ત્યાં સુધી બધાંએ આવવાનું છે. જીવ રીટર્ન ટિકીટ લઈને જ આવે છે. આવે એ જાય અને વળી પાછો આવે, એમ ચાલ્યા જ કરે છે. જ્યાં સુધી વાસના રહે, તૃષ્ણા રહે, લાલસા રહે, અહંતા રહે, પૂર્ણતામાં પ્રતિષ્ઠિત ન થાય ત્યાં સુધી કર્મના સંસ્કારોને ભોગવવા માટે આવવું જ પડે.

ભગવાન કહે છે કે અર્જુન ! નિરાશ ન થતો. જેમની મોટરો બગડી ગઈ હોય તેને ગેરેજમાં મોકલી સાજી કરવામાં આવે છે. તેમ કદાચ કોઈ માયામાં પડી જાય, કદાચ કોઈ આસક્તિ, રાગદ્વેષ, મમતાનો શિકાર બનીને પથભ્રાંત બની જાય, તેવો સાધક પણ જો તેની પ્રામાણિક ઈચ્છા હશે, earnest desire હશે તો પરમાત્માની કૃપાને પામી વળી પાછો ભવિષ્યમાં સાચે માર્ગે આવી જશે. કરેલું કદી નકામું જતું નથી. ભગવાનના ઉત્તરનો બીજો મહત્વનો અર્થ આ છે.

રવિન્દ્રનાથ ટાગોરે એક કાવ્યમાં લખ્યું.

હે પ્રભુ ! ડાળી પર ખીલેલાં પુષ્પો

જ્યારે નીચે પડી જાય છે

ત્યારે ચીમળાઈ જાય છે, કરમાઈ જાય છે.

આ પુષ્પો નકામા જાય છે,

એમ હું અત્યાર સુધી સમજતો હતો

પરંતુ જ્યારે મેં જોયું કે

નીચે પડેલાં પુષ્પો

ઘરતીને વળી પાછી પરિમલથી પરિપ્લાવિત બનાવે છે

એની રજો ઘરતીમાં ભળે છે.

અને નવિન પ્રકારની પુષ્પસૃષ્ટિનું

વળી પાછું સર્જન થવાની શક્યતા પેદા કરે છે.

ત્યારે મને સમજાયું કે

નીચે પડેલું પુષ્પ પણ નકામું જતું નથી.

હે પ્રભુ ! તમારી સૃષ્ટિમાં કાંઈ પણ નકામું જતું નથી.

ભગવાન કહે છે કે જેણે સંકલ્પ કર્યો હોય, આટલી બધી સાધના કરી હોય, રોજ રોજ જપ, ધ્યાન અને સ્વાધ્યાયનું સેવન કર્યું હોય, જે સાધક વિવેક-વૈરાગ્યનું ભાથું લઈ સાધનામાર્ગે આગળ વધ્યો હોય, તે કદાચ કોઈ કારણથી ક્યાંક ફસાઈ જાય કે અટકી જાય એવું પણ બને. કેટલીકવાર અટકવું જરૂરી હોય છે કારણ કે પ્રચ્છન્ન વાસનાઓ એકવાર ભોગવાઈ જવી જરૂરી છે. પછી સાધક વળી પાછો વિવેક-વૈરાગ્યથી સંપન્ન થઈ બળવત્તર વેગથી આગળ ચાલે છે. એનું કદી અમંગલ થતું નથી. એનું જીવનકાર્ય ત્યાં સુધી પરિસમાપ્ત થતું નથી જ્યાં સુધી એ મને પામતો નથી. ત્યાં સુધી હું એને આગળ ને આગળ વધાર્યા જ કરું છું. હે અર્જુન ! જે મારું શરણ લે છે તેનું કદી અમંગલ થતું નથી.

ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે ન હિ કલ્યાણકૃત્કશ્ચિદ્દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ । ભગવાન અર્જુનને જ નહીં પણ તેના દ્વારા સમસ્ત માનવજાતિને કહે છે કે જે કલ્યાણકર્મમાં પ્રવૃત્ત છે એની કદી દુર્ગતિ થતી નથી. જેણે તરસ્યાને એક પવાલું જ પાતું હોય, તેની એ એક કિયાની પ્રતિક્રિયારૂપે એ જ્યારે તરસ્યો થાય ત્યારે એને પાણી પાનાર કેટલાય પ્રગટ થઈ જાય છે. કોકને માટે છાંયડો આપનાર એક જ ઝાડ જેણે રોપ્યું હોય જેની છાયામાં વટેમાર્ગુઓ બેસતા હોય, આ એક જ કામ જેણે જીવનમાં કર્યું હોય, એને કોઈવાર છાયાની જરૂર પડે તો અનેકગણી છાયા આપોઆપ પ્રાપ્ત થશે. બીજાને માટે જે સત્કર્મ કરે છે તે કદી નકામું જતું નથી પણ અનંતરૂપે પાછું મળે છે.

એકવાર હું ખેતરમાં ગયો ત્યાં મેં ઘઉંના ડૂંડાઓને જોયા. મને વિચાર આવ્યો કે અહો ! કેટલા સરસ ડૂંડા. અને દરેક ડૂંડા પર કેટલા બધા ઘઉં. ખેડૂતે તો જમીનમાં એક જ દાણો નાખ્યો પણ કુદરતે એને કેટલું બધું આપ્યું. દુનિયાની કોઈ બેન્ક આટલું આપતી નથી. એક જ દાણામાંથી આ અનંત દાણાઓ ડૂંડાની આસપાસ આલિંગન કરી બેઠા હતા. આવા તો હજારો ડૂંડાઓ ખેતરમાં હતા.

આવો દાનના રૂપમાં, તપના રૂપમાં, તિતિક્ષાના રૂપમાં, પરમાત્માની શરણાગતિના રૂપમાં મૂકેલો એક જ દાણો હજાર ગણો થઈ બહાર આવે છે અને આપણને જીવનમાં શાંતિ આપે, માનસિક સુખ આપે, છાયા ધરે, આત્માને સાંત્વન પૂરું પાડે, અને આપણને બંધનોમાંથી મુક્ત કરે. જેણે એક માનવને પણ બંધનમુક્ત કર્યો હોય એ કદાપિ બધ્ધ બનતો જ નથી. કદાચ એ બધ્ધ થાય એવી શક્યતા ઊભી થાય તો એને છોડાવનારા હજારો હાથ ઊભા થઈ જાય છે. જે માણસે કોઈને બાંધ્યો નથી અને જીવનભર જે બંધાયેલા છે તેને છોડાવવા જેણે પ્રયત્નો કર્યા એ કદિ બધ્ધ થતો જ નથી. કલ્યાણમાર્ગે આગળ વધનારની કદી દુર્ગતિ થતી નથી. હે અર્જુન ! જેણે પણ સાધના કરી, તપશ્ચર્યા કરી તેનું હું રક્ષણ કરું છું.

ભક્તને પણ એમ થાય છે કે ભગવાનની છત્રછાયામાં હું સુરક્ષિત છું. ભગવાનનો હાથ મારા પર મંડાયેલો છે. મેં જેનું શરણ લીધું તે સર્વસમર્થ છે. કદાચ હું બુરે માર્ગે જતો હોઉં તો પણ ભગવાન મને જોયા કરે છે. એ મને પાછો વાળશે, સન્માર્ગગામી બનાવશે. એની શક્તિ અનંત છે. એનું મેં શરણ લીધું છે. મારો સાધારણ પ્રેમ મેં એના ચરણોમાં નિવેદિત કરેલો છે તો બદલામાં એ કેટલુંય પ્રદાન કરે છે અને કરશે. હું

નિર્ભય છું, નિશ્ચિત છું. મારે કેવળ એને વળગી જ રહેવાનું છે. જો હું એને સારી રીતે વળગી રહીશ તો એની કૃપાથી હું મારા જીવનમાં સુખ અને શાંતિનો સ્વાદ પ્રાપ્ત કરી શકીશ. મને કોઈ ભય નથી.

હું પરદેશમાં હતો ત્યારે લોસ એન્જલસ શહેરમાં પહાડ પર પરમહંસ યોગાનંદજીનો આશ્રમ છે એ જોવાને માટે ગયો. ત્યારે મને સાથેના કોઈ ભાઈએ કહ્યું કે આપણે હોલીવુડ જઈશું ?

મેં પૂછ્યું, ક્યું હોલીવુડ ? દુનિયામાં સુપ્રસિધ્ધ છે, સિનેમા એક્ટર-એક્ટ્રેસો વસે છે તે હોલીવુડ કે બીજું ?

ભાઈ કહે, હા તે જ. અહીંથી પાસે જ છે. જો તમને હરકત ન હોય તો ત્યાંથી મોટર લઈ લઈએ.

મેં કહ્યું, વાંધો નહીં. લઈ લો. જોઈએ તો ખરા એ લોકો અહીં કેવી રીતે રહે છે.

એમણે અમારી મોટર એમણે ત્યાં લીધી. અમારી મોટર હોલીવુડમાંથી પસાર થઈ તો ત્યાંના બંગ્લામાંથી એક એક્ટ્રેસ બહાર નીકળી. ક્યાંક જવા માટે નીકળી હશે.

પેલા ભાઈ કહે, યોગેશ્વરજી, એ પાસે આવે તો આવવા દેજો.

મેં કહ્યું, મને કાંઈ વાંધો નથી, છો ને આવતી.

એણે મારા પોશાક પરથી અનુમાન કર્યું કે આ ભારતના કોઈ યોગી લાગે છે. એટલે પાસી આવીને એણે કહ્યું, હું તમને મળી શકું ?

મેં કહ્યું, જરૂર મળી શકો.

તેણે પૂછ્યું, મળવાનો સમય અને સ્થાન ?

મેં કહ્યું, આ સમય અને આ સ્થળ.

અમારી સાથેના જે ભાઈ હતા તે રાજીના રેડ થઈ ગયા.

મને કહે યોગેશ્વરજી, તે આવવાની હોય તે દિવસે અમને હાજર રહેવા દેજો.

મેં કહ્યું, પણ એણે વ્યક્તિગત મુલાકાત માંગી છે. કદાચ કાંઈક ધ્યાન વિશે પુછવું હશે.

જતાં જતાં તેણે હસ્તધૂનન કરવા હાથ લંબાવ્યો. મેં બે હાથ જોડ્યા કારણ કે આપણી ભારતીય પરંપરા એવી છે. પણ એ ભાઈ કહે Shake hand કરવાની પણ એક મજા હોય છે.

મેં પુછ્યું, તમને અત્યારે ભગવાનનું નામ યાદ આવતું હતું ?

ભાઈ કહે, ભગવાનનું નામ ? એ પણ ભગવાન જ કહેવાય ને !

મેં કહ્યું, જુઓ ત્યારે. તમારામાં અને મારામાં આટલો ફેર. હું અત્યારે Hollywood માં છું, મારું શરીર અત્યારે Hollywood માં છે પણ મન ભગવાનમાં છે. શરીર મોટરમાં છે, પણ મન મોટરમાં નથી. મન તો ભગવાનમાં છે. આ એક્ટ્રેસમાં હું જગદંબાનું દર્શન કરું છું. સમસ્ત સંસારમાં હું આ રીતે જ ફરું છું. તમે ખરડાવ છો જ્યારે હું ખરડાતો નથી. કારણ શું ? મારામાં કોઈ એવી શક્તિ કે ભક્તિ નથી પરંતુ જેનું મેં શરણ લીધું છે તે સર્વશક્તિમાન છે, એ મારી રક્ષા કરે છે. એની એ ફરજ છે, કર્તવ્ય છે હવે મારું ધ્યાન રાખવાનું. મારે માથે એના હજાર હાથ છે પછી મને શો ભય ? મને નથી અમેરિકામાં ભય, નથી ભારતમાં ભય, નથી ઇંગ્લેન્ડમાં ભય. હવે મારે શેની ચિંતા ? મારી બધી ચિંતા એને હોય. હું તો એનું ચિંતન કરું એટલું પુરતું છે. હું એનું ચિંતન કરું અને એ મારી ચિંતા કરે છે. આનંદ આનંદ છે જીવનમાં.

ભક્ત, યોગી, તપસ્વીને જીવનમાં આનંદ હોય છે. કોઈ વ્યક્તિ ભક્ત, યોગી કે તપસ્વી થાય એટલે માનવ તરીકે મટી જતો નથી. ઉલટો તે આદર્શ માનવ, સારો માનવ થઈ જાય છે. તેને કોઈ ભય નથી, કોઈ ચિંતા નથી. પ્રભુ જે કરે છે તે સારું જ કરે છે એટલે તેને કોઈ જાતનો વસવસો પણ નથી હોતો, કોઈ જાતનો અફસોસ પણ નથી હોતો. ભગવાન ભક્તની શ્રદ્ધાભક્તિને લક્ષમાં લઈ પોતાનું શરણ લેનારા સાધકનું કલ્યાણ જ કરે છે. ભગવાન જાણે દસ્તાવેજ કરી આપે છે કે આ માર્ગે જનાર સાધકનું અમંગલ કદી થતું નથી. અમંગલ એટલે શું ? બુરા વિચાર આવે, બૂરા ભાવો જાગે, બૂરે માર્ગે જવાની ઈચ્છા થઈ એટલે અમંગલ થયું સમજવું. ભગવાન ભૂલાયા તો એ અમંગલ, આસક્તિના અંકુરો ઉગી નીકળ્યા તો અમંગલ, રાગદ્વેષના શિકાર બન્યા, અહંકારમાં અટવાયા, શરીરને પ્રાધાન્ય પ્રદાન કરી આત્માને ભૂલી ગયા તો અમંગલ થયું સમજવું. આ બધા અમંગલના સ્વરૂપો છે. ભગવાન કહે છે કે મારા શરણાગતનું હું કદિ અમંગલ થવા દેતો નથી. ભક્તને પણ તેવો વિશ્વાસ હોય છે.

ભજન:- મારે માથે હજાર હાથવાળો અખંડ મારી રક્ષા કરે...

ન हि कल्याणकृत्कश्चिददुर्गतिं तात गच्छति । ભક્ત પણ એમ સમજે છે કે મેં ભગવાનનું શરણ લીધું છે. એ મારું કદી અમંગલ નહીં કરે. કોઈકવાર મને એમ લાગે કે આ અમંગલ થઈ રહ્યું છે, કોઈક બીજા ને એમ લાગે કે અમંગલ થઈ રહ્યું છે, પરંતુ એવું હોતું નથી. ભગવાન મંગલમય છે, એ સદાય મંગલ જ કરે છે. આ વિશ્વાસથી ભક્ત આગળ વધે.

જો સાધના કરતાં એનું શરીર પરિસમાપ્તિ પર પહોંચી જાય, શરીર છૂટી જાય, જે સાધનાનું ધ્યેય હોય તે પૂર્ણપણે પ્રાપ્ત ન થાય તો ભગવાન કહે છે કે તે ઉત્તમ લોકોમાં જાય છે. કેટલાંક ભોગોને ભોગવવાના બાકી હોય તે ભોગવે છે અને વળી મૃત્યુલોકમાં આવે છે. પવિત્ર અને સાત્વિક કુટુંબમાં જન્મે છે. શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગભ્રષ્ટોઽભિજાયતે । અહીં શ્રીમંત એટલે પૈસાદાર એવો અર્થ નહીં કરવાનો. શ્રી એટલે સંપત્તિ, દૈવી અને આસુરી એ બે જાતની સંપત્તિ. એમાંથી જે દૈવી સંપત્તિવાળા માનવો હોય તેમના ઘેર તે જન્મ ધારણ કરે.

મોટાભાગનાં મહાપુરુષો, ભક્તો, યોગીઓ ગરીબોની ઝૂંપડીઓમાં જ જન્મ્યાં. એકાદ બુધ્ધ, એકાદ મહાવીર અને એકાદ મીરાંને બાદ કરો તો મોટાભાગનાં ગરીબોની ઝૂંપડીમાં જન્મ્યાં. પણ તેઓ શુચિવાન હતાં, પવિત્રતા અને સાત્વિકતાથી સંપન્ન હતાં. કોઈનું હરામનું ખાનાર, કોઈનું શોષણ કરનાર કે કોઈની તરફ બૂરી દૃષ્ટિથી જોનારા નહોતા. ભગવાન તેથી કહે છે કે શુચીનાં શ્રીમતાં પવિત્ર અને દૈવી સંપત્તિથી ભરેલા ઘરોમાં યોગભ્રષ્ટ પાછા જન્મ ધારણ કરે છે, પોતાની અધૂરી રહેલી સાધના આગળ વધારે છે. એમ કરતાં કેટલાય જન્મો વહી જાય, વિવેક અને વૈરાગ્ય ફરી પ્રબળતા ધારણ કરે, શમ-દમની અંદર ફરી પ્રતિષ્ઠા પામે, ભગવાનના પ્રેમથી પરિપ્લાવિત પ્રાણવાળા બની પોતાના જીવનરૂપી રથને ફરી આગળ વધારે. એમ કરતાં કેટલાય જન્મો વહી જાય ત્યારે કોઈ એક જન્મમાં ધ્રુવ બને, પ્રહલાદ બને, જડભરત બને, ચૈતન્ય મહાપ્રભુ કે રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ બને, મીરાં, તુકારામ, નરસિંહ મહેતા બને. જીવનનો પ્રવાહ પરમાત્માના પરમ સાગર તરફ ચાલ્યો જાય, પરમાત્માનું દર્શન થઈ જાય. એને કોઈ વાસના ન રહે, કોઈ કામના ન રહે. એનું જીવન પરમાત્માના ચારુ ચરણોમાં સમર્પિત થઈ જાય.

હે અર્જુન ! એની પર મારી કૃપાનો પરિપૂર્ણ વરસાદ વરસે છે. આ કાંઈ એક-બે દિવસનો ખેલ નથી, એક-બે દિવસની સાધના નથી, એક-બે દિવસનો અભિનય નથી. આ તો નિરંતર કરતાં જ રહેવાનું કામ છે. આ તો શ્વાસોશ્વાસે કરવાની સાધના છે. એમ નથી કે આપણે આસન પર બેઠાં, આંખ બંધ કરી દસ માળા જપ કરી લીધા, અડધો કલાક ધ્યાન ધરી લીધું એટલે હવે આખો દિવસ નિરાંત. એવું નથી. આ તો પળે પળે કરવાની સાધના છે. ડગલે ને પગલે કરવાની જીવનની પરિશુદ્ધિની સાધના છે. પ્રત્યેક સ્થળે અને પ્રત્યેક પળે કરવાની સાધના છે. જ્યાં સુધી શ્વાસ હોય ત્યાં સુધી અને તે પછી પણ કરવાની સાધના છે. એ ચાલુ જ રહે છે. એકાંત સ્થાનમાં પણ ચાલુ રહે ને વસ્તીની વચ્ચે પણ ચાલુ રહે. હાલતાં-ચાલતાં, ખાતા-પીતાં, ઉઠતાં-બેસતાં, સર્વાવસ્થામાં જીવનવિકાસની આ સાધના ચાલુ રહે છે. એ સાધના જ્યારે પરાકાષ્ટા પર પહોંચે ત્યારે તે ભક્ત, યોગી, તપસ્વી કે સાધકને મારો સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે. એના જીવનની અભિપ્સા પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે. એનું જીવન સફળતાની સિતારીથી વાગી અને ગાજી ઊઠે છે. એનું ગંતવ્યસ્થાન એને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

ભગવાન કહે છે કે કોરા કર્મકાંડી કરતાં, કેવળ શુષ્ક તપસ્વી કરતાં, શુષ્ક શાસ્ત્રવિદ્ તે શાસ્ત્રાભ્યાસી કરતાં યોગી થવું ઉત્તમ છે. યોગી પોતાના મન અને ઈન્દ્રિયો પર વિજય પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન કરે અને પોતાની અંદર રહેલા પરમાત્માના પવિત્રતમ પ્રકાશને અને ચરાચરમાં રહેલા પરમાત્માના પ્રકાશને પેખવાને માટે તત્પર બને. બીજાને માટે જીવવાનું વ્રત લે. બીજાને સુખી કરવા, બીજાને શાંતિ આપવા, બીજાની સમુન્નતિ સાધવા, બીજાની અંદર પરમાત્માનો પ્રકાશ છે એમ સમજી બીજા સૌ તરફ પ્રેમ રાખવા તૈયાર બને એવો પરમ યોગી, એવો નખશીખ સાધક જીવનને ધન્ય બનાવે છે. હે અર્જુન ! કોરા તપસ્વી, ધ્યાની કે જપ કરનારા કરતાં આવો યોગી શ્રેષ્ઠ છે. તું તેવો યોગી બન. સર્વ પ્રકારના યોગીઓમાં એવો યોગી સર્વશ્રેષ્ઠ છે જે જગતના સર્વપદાર્થોમાં હું જ રહેલો છું એમ માની સૌના સુખદુઃખ અનુભવે અને બીજાના દુઃખને દૂર કરવાને માટે કટિબદ્ધ બને.

મહાભારતની અંદર રાજા રંતિદેવના મુખમાં બહુ સરસ વાક્ય મૂકવામાં આવ્યું :

ન ત્વહં કામયે રાજ્યં, ન સ્વર્ગમ્ ન પુનર્ભવમ્ ।

કામયે દુઃખતપ્તાનાં પ્રાણીનામ્ આર્તનાશનમ્ ॥

મને કોઈ રાજ્ય જોઈતું નથી. આત્માનું રાજ્ય તો મારી પાસે છે જ, બહારનું કોઈ રાજ્ય નહીં મળે તો વાંધો નહીં. મારે કોઈ બહારનું સ્વર્ગ પણ જોઈતું નથી. મારા ઉત્તમ વિચારો, ભાવો, સત્કર્મોમાંથી મેં મારા જીવનમાં સ્વર્ગનું સર્જન કરી દીધું છે અને જ્યાં જાઉં છું ત્યાં પણ સ્વર્ગનું સર્જન કર્યા કરું છું. પૃથ્વી ઉપર લટકતા હોય તેવા કોઈ સ્વર્ગની મને કામના નથી. મને મુક્તિની પણ ઈચ્છા નથી. ઈચ્છા તે પદાર્થની થાય જે આપણી પાસે ન હોય. જેના ખિસ્સામાં લાભ રૂપિયાનો ચેક હોય તેને પૈસાની શી ઈચ્છા થાય ?

આત્મા મુક્ત જ છે, શુદ્ધ જ છે, બુદ્ધ જ છે. આ વાતનું વિસ્મરણ થઈ ગયું છે. તે માત્ર યાદ કરવાનું છે. શુદ્ધોડસિ, બુદ્ધોડસિ, નિરંજનોડસિ, સંસારમાયા પરિવર્જનોડસિ આપણા શાસ્ત્રો આપણને આ સંદેશો સંભળાવે છે. હું તો મુક્ત જ છું પછી કઈ મુક્તિની ઈચ્છા મારે કરવાની ? હવે તો જે મુક્ત નથી, બદ્ધ છે તેમને હું મુક્તિનો માર્ગ બતાવું. દુઃખથી સંતપ્ત પ્રાણીઓના દુઃખોનો નાશ થાય અને એમાં હું તન-મન-ધન-

પદ-પ્રતિષ્ઠા, મારી વાણી કે મારી આંખના ઈશારાથી, ગમે તે રીતે હું ફાળો આપું. કોઈકના જીવનમાં છાયા પાથરી શકું, કોઈકનો તાપ થોડોક પણ દૂર કરી શકું, રણવિસ્તારમાં એકાદ નાની સરખી વનસ્થલી પેદા કરી શકું. કોઈક પ્યાસીના મુખમાં પિયૂષનો પ્યાલો મૂકી શકું તો મારું કામ પૂરું થઈ ગયું. દુઃખથી સંતપ્ત પ્રાણીઓની પીડા દૂર કરવામાં મારું શરીર કામ લાગે એવી હે પ્રભુ ! કૃપા કરો.

* * * * *

સમાપન

ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયનું પારાયણ આપણે કર્યું. તેની મહત્વની વાતોનું સ્મરણ તમને હશે જ. હવે કાલથી આપણે શું કરવાનું ? કાંઈ ઊભા થઈને ખંખેરવાનું જ રહ્યું કે પછી કાંઈ નિયમો લેવાના ? નિયમ લેજો અને લીધા હોય તો વધારે બળવાન બનાવજો. જો પ્રત્યેક ભારતવાસી બે નિયમ પણ લે તો ભારત સુધરી જાય. એક નિયમ, હરામનું ખાવું નહીં. તો ભ્રષ્ટાચાર આપોઆપ દૂર થઈ જાય. પરધન પથ્થરનું માનીએ, હરામનું ન ખાઈએ. કોઈ ખિસ્સામાંથી નોટ કાઢે એટલે તરત મત્તુ મારવા તૈયાર ન થઈ જઈએ. અને બીજો નિયમ પરસ્ત્રી માત સમાન. આંખને પવિત્ર રાખીએ, મનને પવિત્ર રાખીએ. પોતાનું ન્યાયનું જ ખાઈએ. જીવનમાં કોઈને અન્યાય ન કરીએ. આવું વ્રત લઈએ. રાત્રે સૂવા જઈએ ત્યારે વિચારીએ કે આજે મેં બીજાને માટે શું સારું કર્યું ? મારે માટે અને મારા પરિવારને માટે આઠ કલાક નોકરી કરી પણ બીજાને માટે શું સારું કર્યું ? આ યાદ કરીએ.

હું ઘણીવાર 'મા' ને કહું છું કે હું બે-ત્રણ પાનાં લેખન કરી લઉં પછી ખાઉં તો સમાજનું કામ કર્યાનો મને સંતોષ થાય. હું જે ત્રણ-ચાર પાનાં લખીશ તે ભવિષ્યમાં પુસ્તક બની છપાશે અને હજારો માણસો તે વાંચશે. તે સાહિત્ય વરસો સુધી પ્રેરણા પાતું રહેશે. મેં મારી રીતે સમાજની સેવા કરી એનો મને સંતોષ. પછી હું સમાજનો મફતનો રોટલો ખાઈ શકું. આમ ન કરું ત્યાં સુધી હું ગુનેગાર છું. સમાજનું લીધા કરું છું પણ કાંઈ આપતો નથી. હું મારી રીતે જે આપી શકું તે આપવા તૈયાર રહું. બીજાને માટે કંઈક કરવું જોઈએ. બીજાને માટે શું કર્યું તે હંમેશા યાદ રાખવું.

મને આવીને એક ભાઈ કહે કે યોગેશ્વરજી, હું બહુ મોટો ઓફીસર થઈ ગયો. મને પ્રમોશન મળ્યું.

હું કહું છું કે, સારી વાત છે. પણ એ તમારે માટે છે. બીજાને માટે તમે શું કર્યું ? તમે કોઈ બેકારોના હાથ પકડ્યા ? એમને નોકરીએ લગાડી શક્યા ? એમને માટે જીભ ચલાવી શક્યા ? કોઈને એ માટે કહી શક્યા, recommendation લખી શક્યા ? કોઈને કહ્યું કે આ ભણેલો છે, ગરીબ છે, એને influence વગર નોકરી મળે તેમ નથી તો તમે લગાડજો. બીજાને આવી ભલામણ કરી ? ઓફિસરો તો હિંદુસ્તાનમાં હજારો છે. પોતાને માટે તો બધા કરે છે. તમને પ્રમોશન મળ્યું તે સારું પણ બીજાને માટે તમે કંઈ કર્યું ? બીજા કોઈને તમે promote કર્યા ?

બીજાને માટે શું કરો છો તેના પર તમારા જીવનની સફળતાનો આધાર છે. હું તો એ સિવાય તાળીઓ પાડતો જ નથી. લોકો આવીને કહે કે કમાયા. રોજના લાખ રૂપિયાનો પ્રોફીટ. પણ એ લાખ રાખ બરાબર છે. કારણ તે રૂપિયા તમારે માટે જ છે. એમાંથી થોડું કંઈક ગરીબો માટે, અપંગો માટે, અનાથો માટે કાઢ્યું ? હિંદુસ્તાનમાં એની બહુ જરૂર છે. તમે એ લોકો માટે કાઢ્યું તો તમારો દિવસ સફળ થયો. રોજ થોડું થોડું કાઢો. થોડું કમાનાર થોડું કાઢે અને વધારે કમાનાર વધારે કાઢે પણ કાઢો. મન-વચન-કર્મથી કંઈક કર્યાનો આપણને સંતોષ થાય.

જો એમ ન કરી શકો તો ભૂલેચૂકે કોઈનું બૂરું તો કરતાં જ નહીં. યાદ રાખો કે હરામનું ખાવું નહીં, કોઈની પર કુદૃષ્ટિ કરવી નહીં. ખોટે માર્ગે જવું નહીં. વ્યસનના શિકાર થવું નહીં અને બીજાને માટે નાના કે

મોટા પાયા પર કાંઈ કરી છૂટીએ એવી ભાવના રાખો. જો બધા જ આમ કરતા થઈ જાય તો આખો દેશ બદલાઈ જાય, ઘણું પરિવર્તન આવી જાય. પરંતુ એવું લોકો કરતાં નથી. સમજનારાય નથી કરતાં અને નહીં સમજનારા પણ નથી કરતાં. બીજાને ઉપદેશો આપે છે કે ગાંધીજીના સ્વપ્નાનું ભારત બનાવીએ. પણ એ કાંઈ એમનેમ બનશે ? તમે તમારા જીવનમાં ગાંધીજીનું કાંઈક ઉતારવાનો આરંભ તો કરો.

મારી પાસે એક કાર્યકર્તા આવેલા. મને કહે યોગેશ્વરજી, જો ગાંધીજીના સ્વપ્નાનું ભારત થઈ જાય તો બહુ જ મજા.

મેં પુછ્યું, તમે એને માટે શું કરો છો ?

તે કહે, ગાંધીનું ભારત એ મારું એક સ્વપ્ન છે.

મેં પુછ્યું, તમે વ્યક્તિગત રીતે એની શરૂઆત કરોને. આ તમારા કપડાં શેનાં છે ?

તે કહે, અસલ ટેરેલીનના છે.

મેં કહ્યું, તમે ગાંધીજીના સ્વપ્નાનું ભારત નહીં બનાવી શકો. ગાંધીનું કંઈક તો સારું ગ્રહણ કરો.

એમના પત્ની એમની સાથે હતા. એ બહુ નિખાલસ હતા. એમણે કહ્યું યોગેશ્વરજી, ટેરીલીન તો ભલેને પહેરતાં પણ આ દારૂના બાટલા તો છોડાવો ?

મેં કહ્યું, શું વાત કરો છો ? એમને દારૂ પીવા જોઈએ છે ?

બેન કહે, જોઈએ છે તેટલું જ નહીં પરદેશના મોંઘા દારૂ પીવા જોઈએ છે. અહીંનું નથી ચાલતું. એમાં બધી કમાણી ધૂળધાણી ને ઘક્કાપાણી કરી નાંખે છે. તમને રોજ લાંબા થઈને પગે લાગે છે તો જરા એમને કહેજો.

મેં તે ભાઈને પૂછ્યું, આ ખરી વાત છે ? ગાંધીનું ભારત તમે કરવાના ? ગાંધીજી કેવું ચાહતા હતા, કેવું જીવતા હતા એનો એક ટકો તો જીવનમાં ઉતારો. હવે મારી પાસે આવશો નહીં. જ્યારે બાટલા છોડો ત્યારે જ આવજો.

ભાઈએ ગજવામાંથી ભેટના પૈસા કાઢવા માંડ્યા.

મેં કહ્યું કે આ પૈસા મારે ન ખપે.

છેવટે એમને વ્રત લેવડાવ્યું અને બાટલા છોડાવ્યા. કંઈક સારું જીવનમાં કરો. આ રીતે ચાલશો તો જીવનમાં શાંતિ પ્રાપ્ત થશે.

તો આપણે જીવન જીવવાની કોશિશ કરીએ. તમે અને હું બધા જ. એમાં કોઈનો બાધ નથી. તમારે તમારી રીતે કરવાનું અને મારે મારી રીતે કરવાનું. તો આપણો સમાજ, આપણો દેશ બેઠો થઈ જાય. દેવોને પ્રિય લાગે તેવો સરસ થઈ જાય. એનાથી આપણને પણ લાભ થશે અને બીજાને પણ લાભ થશે.

નિયમ લો કે રોજ આટલા જપ કરવા છે, આટલું ધ્યાન ધરવું છે. ગીતાનું આટલું અધ્યયન કરવું છે, બીજા ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવું છે. સમય કાઢીને ગમે તે રીતે આટલું કરવું જ છે. અને તે ન થાય ત્યાં સુધી જમવું નથી એવો નિયમ લો. ખોટો ગુસ્સો નથી કરવો, વાસનાઓના શિકાર નથી થવું. બ્રહ્મચર્ય પાળવું છે, થોડોક સંયમ પાળવો છે. કાંઈક નિયમ લો. ખાલી વાતો કરવાથી કે પારાયણોમાં જવાથી થોડું આગળ

વધાશે ? કંઈક કરવું જોઈશે. માટે નિયમ લો. સત્કર્મપરાયણ જીવન જીવો. ધીરે ધીરે એમ કરતાં વિકાસ થશે.

કાર્યકર્તાઓ, વ્યવસ્થાપકો અને પ્રવચન યોજનારા સૌ અભિનંદનના અધિકારી છે. બહુ સારી રીતે પ્રવચનો યોજાયા. તમે બધા શ્રોતાઓ પણ અભિનંદનના અધિકારી છો. બહુ પ્રેમથી સાંભળવા આવ્યા. વચ્ચે ખૂબ ઠંડી હતી છતાં તમે બધા પ્રેમથી આવતા હતા. ઘણી સારી વાત છે.

આજે છેલ્લો દિવસ હોવાથી કાર્યકર્તાઓમાંથી કોઈ બોલશે પછી શાંતિપાઠ કરી છૂટા પડીશું.

* * * * *

શાંતિપાઠ

ॐ ભદ્રં કર્ણેભિઃ શૃણુયામ દેવાઃ ભદ્રં પશ્યેમાક્ષભિર્યજત્રાઃ ।
 સ્થિરૈરઙ્ગૈસ્તુષ્ટવાંસસ્તનૂભિર્વ્યશેમ દેવહિતં યદાયુઃ ।
 સ્વસ્તિ ન ઇન્દ્રો વૃદ્ધશ્રવાઃ સ્વસ્તિ નઃ પૂષા વિશ્વવેદાઃ ।
 સ્વસ્તિ નસ્તાક્ષર્યોઽરિષ્ટનેમિઃ સ્વસ્તિ નો બૃહસ્પતિર્દધાતુ ।

હે પ્રભુ ! અમને એવી શક્તિ આપો કે અમે કાનથી પવિત્ર વસ્તુને સાંભળીએ. કોઈની નિંદાને ન સાંભળીએ. હે પ્રભુ ! અમને એવી શક્તિ આપો કે અમારી આંખથી અમે સર્વત્ર તમારું દર્શન કરીએ. બીજાના ગુણોનું જ દર્શન કરીએ. કોઈના દોષો ન જોઈએ.

હે પ્રભુ ! અમારા શરીરને સ્વસ્થ કરો. શક્તિશાળી બનાવો. નિરોગી બનાવો. જે જીવન અમને મળ્યું છે તેનો ઉપયોગ તમારી પ્રસન્નતાને માટે, બીજાની સુખાકારીને માટે કરીએ. ભૂલેચૂકે પણ કોઈનું ખરાબ ના કરીએ. કોઈનું ખરાબ ના તાકીએ. સારા થઈએ. સારું કરીએ.

* * * * *

सर्वे भवन्तु सुखिनः। सर्वे सन्तु निरामयाः।
 सर्वे भद्राणि पश्यन्तु। मा कश्चित् दुःख भाग्भवेत्॥

હે પ્રભુ ! સંસારમાં સૌ જીવોને સુખી કરજો. દુઃખમુક્ત કરજો.

હે પ્રભુ ! સંસારમાં સૌ જીવોને રોગમુક્ત બનાવજો. નિરોગી કરજો.

હે પ્રભુ ! સૌના વિચારો, ભાવો, સંકલ્પ-વિકલ્પો, વ્યવહારો ઉત્તમ બનાવજો.

હે પ્રભુ ! કોઈપણ જીવને ક્યાંય પણ, કોઈપણ કારણે દુઃખનો અનુભવ ના થશો. કોઈ પણ જીવને દુઃખી કરવામાં અમે નિમિત્ત ના બનીએ એટલી કૃપી કરજો. સુખ ના આપી શકાય તો કોઈની છાયાને ઝૂંટવી ના લેવાય એટલું ધ્યાન રાખજો. પરબ ના માંડી શકાય તો પાણી પીનારાનું પાણીનું પ્યાલું ઝૂંટવી ના લઈએ એટલી કૃપા કરજો. કોઈની સ્તુતિ ના કરાય તો વાણીને બંધ રાખતા શીખવજો પણ નિંદાખોર ના બનાવશો. કોઈના વખાણ ના સાંભળી શકીએ તો નિંદાને સાંભળવામાં આનંદ ના આવે એવું કરજો.

હે પ્રભુ ! આટલી કૃપા કરજો. વ્યસનોમાંથી મુક્તિ આપજો. દુર્વ્યવહારમાંથી મુક્તિ આપજો. કોઈને શાંતિ ના આપી શકીએ તો કોઈની અશાંતિનું કારણ ના બનીએ એને માટે ધ્યાન રાખજો.

* * * * *

सर्वे भवन्तु सुखिन सर्वे सन्तु निरामया ।
 सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चित्दुःखमाप्नुयात् ॥
 मंगलम् भगवान विष्णु मंगलम् गरुडध्वज ।
 मंगलम् पुंडरीकाक्षो मंगलाय तनोहरिः ॥
 सर्वमंगल मांगल्ये शीवेसर्वाथसाधिके ।

શરણ્યે ત્ર્યંબકે ગૌરી નારાયણી નમો સ્તુતે ॥

હે પ્રભુ ! સૌ કોઈને સુખની પ્રાપ્તિ થાવ. હે પ્રભુ ! સૌ કોઈને પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ થાવ. હે પ્રભુ ! સૌનું જીવન મંગલમય બનો. હે પ્રભુ ! સૌ કોઈને જીવનમાં કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાવ. સૌ કોઈ તમારી કૃપાનો અનુભવ કરો.

* * * * *

ૐ પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્ પૂર્ણમુદચ્યતે ।
પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે ॥

પરમાત્મા પરિપૂર્ણ છે. સંસાર પણ પરિપૂર્ણ છે. પૂર્ણ પરમાત્મામાંથી પૂર્ણ સંસારનો ઉદય થાય છે. સંસારમાં પણ પરમાત્મા રહેલા છે. પૂર્ણમાંથી પૂર્ણને લેવામાં આવે તો પૂર્ણ જ બાકી રહે છે. જેવી રીતે સાગરમાંથી પાણીને લેવામાં આવે તો પણ સાગર અપૂર્ણ બનતો નથી એવી રીતે પરમાત્મામાંથી જગત પ્રારંભ પામે તો પણ પરમાત્માની પૂર્ણતામાં કોઈપણ પ્રકારનો બાધ આવતો નથી.

* * * * *

ૐ શાંતિઃ । શાંતિઃ । શાંતિઃ ॥

ત્રણ પ્રકારની શાંતિ આપો.

શરીરની શાંતિ. સ્વસ્થ શરીર, નિરોગી શરીર.

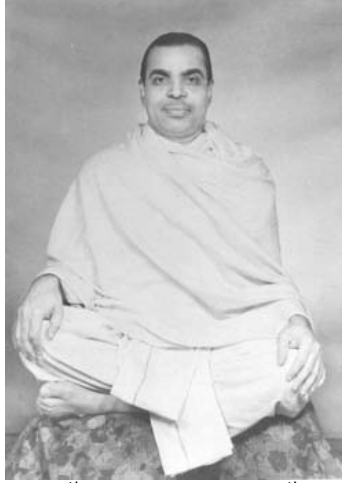
મનની શાંતિ. સ્વસ્થ મન. પવિત્ર વિચારોવાળું, પવિત્ર ભાવોવાળું મન આપો. ચંચલતા રહિતનું મન, મોહથી મુક્ત મન, વાસના વગરનું મન. મનની શાંતિ આપો.

આત્માની શાંતિ આપો. રાગદ્વેષમાંથી, કામક્રોધમાંથી અહંતા-મમતામાંથી મુક્ત કરીને તમારો પ્રેમ અમારા જીવનમાં પ્રગટ કરો. આત્માની શાંતિ આપો. તમારા દર્શનનો દેવદુર્લભ લાભ આપી સંસારમાં સર્વત્ર તમને જોવાની ટેવ પાડીને આત્માની શાંતિ આપો.

સૌને શાંતિ આપો. સર્વપ્રકારે શાંતિ આપો. સર્વત્ર શાંતિ આપો. ત્રણ પ્રકારની શાંતિ આપો. ભૌતિક શાંતિ, માનસિક શાંતિ અધ્યાત્મિક શાંતિ આપો. અમને એકલાને જ નહીં, સર્વ મનુષ્યોને આપો. જીવમાત્રને આપો.

ૐ શાંતિઃ । શાંતિઃ । શાંતિઃ ॥

About the Author

(Aug 15th 1921 - Mar 18th 1984)

Author of more than hundred books, Mahatma Shri Yogeshwarji was a self-realized saint, an accomplished yogi, an excellent orator and an above par spiritual poet and writer. In a fascinating life spanning more than six decades, Shri Yogeshwarji trod the path of spiritual attainments single handedly. He dared to dream of attaining heights of spirituality without guidance of any embodied spiritual master and thus defied popular myths prevalent among the seekers of spiritual path. He blazed an illuminating path for others to follow.

Born to a poor Brahmin farmer in a small village near Ahmedabad in Gujarat, Shri Yogeshwarji lost his father at the tender age of nine. He was taken to a Hindu orphanage in Mumbai for further studies. However, God's wish was to make him pursue a different path. He left for Himalayas early in his youth at the age of twenty and thereafter made holy Himalayas his abode for penance for nearly two decades. During his stay there, he came across a number of known and unknown saints and sages. He was blessed by divine visions of many deities and highly illumined souls like Raman Maharshi and Sai Baba of Shirdi among others.

Yogeshwarji's experiences in spirituality were vivid, unusual and amazing. He succeeded in scaling the highest peak of self-realization resulting in direct communication with the Almighty. He was also blessed with extraordinary spiritual powers (siddhis) illustrated in ancient Yogic scriptures. After achieving full grace of Mother Goddess, he started to share the nectar for the benefit of mankind. He traveled to various parts of India as well as abroad on spiritual mission where he received enthusiastic welcome.

He wrote more than hundred books on various subjects and explored all form of literature. His autobiography 'Prakash Na Panthe' - much sought after by spiritual aspirants worldwide, is translated in Hindi as well as English. A large collection of his lectures in form of audio cassettes are also available.

For more than thirty years, Yogeshwarji kept his mother (Mataji Jyotirmayi) with him. Yogeshwarji was known among saints of his time as Matrubbhakta Mahatma. Shri Yogeshwarji left his physical body on March 18th 1984, while delivering a lecture at Laxminarayan Temple, Kandivali in Mumbai.

Shri Yogeshwarji left behind him a spiritual legacy in the form of Maa Sarveshwari. It has been ages since we have come across a saint of Yogeshwarji's caliber and magnitude. His manifestation will continue to provide divine inspiration for the generations to come.

* * * * *

શ્રી યોગેશ્વરજીનું સાહિત્યિક પ્રદાન

આત્મકથા	પ્રકાશના પંથે • પ્રકાશના પંથે (સંક્ષિપ્ત) • પ્રકાશ પથ કા યાત્રી • Steps towards Eternity
અનુવાદ	રમણ મહર્ષિની સુખદ સંનિધિમાં • ભારતના આધ્યાત્મિક રહસ્યની ખોજમાં • હિમગીરીમાં યોગી
અનુભવો	દિવ્ય અનુભૂતિઓ • શ્રેય અને સાધના • શ્રેય और साधना
કાવ્યો	અક્ષત • અનંત સૂર • બિંદુ • ગાંધી ગૌરવ • સાંઈ સંગીત • સનાતન સંગીત • તર્પણ • Tunes unto the infinite
કાવ્યાનુવાદ	ચંડીપાઠ • રામચરિતમાનસ • રામાયણ દર્શન • સરળ ગીતા • શિવમહિમ્નસ્તોત્ર • શિવ પાર્વતી પ્રસંગ • સુંદર કાંડ • વિષ્ણુસહસ્રનામ
ગીતો	ફૂલવાડી • હિમાલય અમારો • રશ્મિ • સ્મૃતિ
ચિંતન	બ્રહ્મસૂત્ર • ગીતા દર્શન • ગીતાનું સંગીત • ગીતા સંદેશ • ઈશાવાસ્યોપનિષદ • ઉપનિષદનું અમૃત • ઉપનિષદનો અમર વારસો • પ્રેમભક્તિની પગદંડી • શ્રીમદ્ ભાગવત • યોગ દર્શન
લેખ	આરાધના • આત્માની અમૃતવાણી • ચિંતામણી • ધ્યાન સાધના • Essence of Gita • ગીતા તત્વ વિચાર • જીવન વિકાસના સોપાન • પ્રભુ પ્રાપ્તિનો પંથ • પ્રાર્થના સાધના છે • સાધના • તીર્થયાત્રા • યોગમિમાંસા
ભજનો	આલાપ • આરતી • અભિષ્પા • દ્યુતિ • પ્રસાદ • સ્વર્ગીય સૂર • તુલસીદલ
જીવનચરિત્ર	ભગવાન રમણ મહર્ષિ - જીવન અને કાર્ય
પ્રવચનો	અમર જીવન • કર્મયોગ • પાતંજલ યોગદર્શન
પ્રસંગો	ધૂપ સુગંધ • કળીમાંથી ફૂલ • મહાભારતના મોતી • પરબનાં પાણી • સંત સમાગમ • સત્સંગ • સંત સૌરભ
પત્રો	હિમાલયનાં પત્રો
પ્રશ્નોત્તરી	અધ્યાત્મનો અર્ક • ધર્મનો મર્મ • ધર્મનો સાક્ષાત્કાર • ઈશ્વર દર્શન
નવલકથા	આગ • અગ્નિપરીક્ષા • ગોપીપ્રેમ • કાદવ અને કમળ • કાયાકલ્પ • કૃષ્ણ રુકમિણી • પરભવની પ્રીત • રક્ષા • સમર્પણ • પરિક્ષિત • પરિમલ • પ્રીત પુરાની • પ્રેમ અને વાસના • રસેશ્વરી • ઉત્તરપથ • યોગાનુયોગ
સુવાક્યો	પરબડી • સર્વમંગલ
વાર્તાઓ	રોશની

*

For more information
on Life and works
of
Shri Yogeshwarji

Please visit

www.swargarohan.org